

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1985 JUL 0 9

Föld Globusa

'85/1

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

L. Sz. Csikolini: A szociális utópia mint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti korszak társadalmi gondolkodásának jellegzetes formája	3
A. M. Csisztovonov: A kapitalizmus manufaktúrális szakaszának néhány alapvető törvényszerűségéről	17
Hanák Péter: A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet Marx gondolatrendszerében	31
Kosáry Domokos: A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a korabeli gazdaságpolitikai törekvések Magyarországon 1790–1848	39
Niederhauser Emil: A nemzeti megújulás – az ideológiai átmenet egyik törvényszerűsége Közép- és Délkelet-Európában	43
Pach Zsigmond Pál: A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet megkérdésének problémája a magyar fejlődésben	53
Vörös Károly: A feudális intézményrendszer válsága Magyarországon és a polgárosítására tett kísérletek a polgári forradalom előtt	66
Kun László: Az újkori olimpiai mozgalom alapjainak lerakása (1894–1914)	80
Otto Mayer: Visszapillantás az I. Olimpiai Játékokra	103
Horst Ueberhorst: A Jahn-kép új vonásai	116
A. Azeez Taha: Afrika sportja és az olimpizmus	129
Bóra Katalin: Gondolatok Gerhard Lukas Sport az ókori Rómában című könyvéhez	139
<i>Bevezető</i>	
Sági Marianne: „A boldogság eszméje a középkorban” (Beszámoló a X. Amiens-i konferenciáról – Amiens, 1984. március 22–25.)	146

... a „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
... könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ár: 30,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

8415411 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

Az MTA Történettudományi Intézete és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Egyetemes Történeti Intézete már évek óta együttműködik a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet történeti problémáinak feldolgozása terén. Ennek az együttműködésnek a során 1984. október 16-án Budapesten közös konferencia zajlott le ebben a témakörben. Az alábbiakban közöljük a konferencia alapjául szolgáló, előzetesen kölcsönösen megküldött referátumok szövegét. A konferencián csak ezek rövid összefoglalása hangzott el, hogy maradjon idő az eszmecserére, vitára. A vita elsősorban az átmenet periodizálásának kérdései körül bontakozott ki, de egyéb elvi-módszertani problémákat is érintett.

L. SZ. CSIKOLINI:

A SZOCIÁLIS UTÓPIA, MINT A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENETI KORSZAK TÁRSADALMI GONDOLKODÁSÁNAK JELLEGZETES FORMÁJA

A szociális átalakítás tervezeteiben történt alapos elmélyülés, amelyekben oly gazdag a 16–17. századi európai irodalom, arról győzött meg bennünket, hogy a szociális utópia lényegesen nagyobb szerepet játszott ennek a korszaknak a társadalmi gondolkodásában, mint amilyennek az az első pillanatra tűnhet. Ennek az előadásnak is az a célja – nem bocsátkozva részletekbe –, hogy áttekintést nyújtson a szociális utópia legjellegzetesebb vonásairól, amelyek fényt vetnek a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszak népei szellemi fejlődésének specifikumaira is.

A híres francia humanista Guillaume Budé – Morus Tamás „Utópiájá”-hoz írott bevezető levelében (1517. évi kiadás, Párizs) igen elismerően nyilatkozott az „Arany könyvecske” szerzőjéről: Morus „megmutatta nekünk a boldog élet példáját és arra oktatott, hogyan éljünk.”¹ Ezek a szavak figyelemreméltóak: a Morus művéhez való legkomolyabb viszonyulásról és gondolatainak mély megértéséről tanúskodnak.

Még elismerőbben szólt erről a munkáról A.F. Doni, aki először adta ki Morus könyvét olasz nyelven (1548). A könyvhöz írott ajánlásában Doni annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az olvasó a mű-

ben „a legjobb szokásokat, jó rendet, bölcs rendelkezéseket, istenfélő oktatásokat, igazi kormányzást és igaz embereket, valamint jól berendezett városokat és intézményeket, igazságosságot és könyörületet” talál. Morus ideális államát nem Utópiának (Seholhely), hanem „Eutópiá”-nak, azaz boldog országnak nevezte. A kis könyv teljes címe így hangzott: „A nemrég felfedezett állam, amelynek kormánya Eutopia szigetén van, ahol új módszerek figyelhetők meg, ti. hogyan irányítsák az államokat, hogyan kormányozzák a népeket, hogyan kell a szenátoroknak törvényeket alkotni a legelmélyültebb bölcsességgel, amely történet nemcsak hasznos, de szükséges is. Morus Tamás londoni polgár műve.”²

A cím egyáltalán nem egyezett az eredetivel, de teljesen megfelelt a kor szellemének. Doni szavai és az „Arany könyvecske” címének megváltoztatása nemcsak azért érdekesek, mert hangsúlyozzák a mű aktuális voltát, de tükrözik a korszaknak azt a határozott tendenciáját, hogy törekednek a társadalom ideális formáinak megtalálására.

Ez a tendencia világosan megfigyelhető Francesco Sansovinonál is, aki többször újrakiadta az „Utópia” második könyvét olasz nyelven. Morus „elkeseredve századunk szokásain – jegyezte meg Sansovino –, az emberekre hagyta a boldog népről készített leírását, amelyet kitűnő törvényekkel kormányoznak és amely békében és boldogságban él.” Morus ezt azért tette, „hogymutassa az embereknek, hogyan lehet jól, boldogan élni.” És „bár kitalált dolgokról van szó, az olvasó sok igazat és hasznosat nyerhet a maga számára az új reformok megalkotásakor vagy az új államok létrehozásakor.”³

Mint ismeretes, az Utópia nagy visszhangot váltott ki. Rögtön az első kiadást (1516. Louvain) követték az újak: a párizsi (1517.), a két bázeli (1518.). Az ötödik a firenzei volt 1519-ben. A 16. században Morus könyvét elkezdték lefordítani az élő európai nyelvekre: németre (1524.), olaszra (1548.), franciára (1555.), angolra (1551.), hollandra (1553.). Az „Arany könyvecske” jelentős hatással volt a haladó eszmék fejlődésére a következő korszakokban is, elősegítette az utópista-kommunista elképzelések megerősödését. A könyv megjelenése lökést adott a – szociális lényegét tekintve – legkülönbözőbb utópista irodalom kialakulásához. De amúgy is, a 16. század kezdetétől fogva Európa könyvpiacán folyamatosan jelentek meg a legeslegjobb társadalmi berendezkedésről szóló mindenféle tervezetek, többet közülük pedig kéziratban terjesztettek. Ezek a művek a lét értelméről, a boldogság és az igazságosság lényegéről folytatott heves vitákban születtek meg. Itáliai és német humanisták, mindenféle színezetű vallási reformátorok, a parasztok és a városlakók ideoló-

gusai, a francia „monarchomachos”-ok — mindegyik a maga módján vázolta fel az ideális államot.

Néhány polgári történész véleménye ellenére, akik megpróbálják kisebbiteni a hasonló jellegű irodalom jelentőségét, különösen az utópikákat, amelyekben a kommunista eszmények megfogalmazódtak (pl. Morus és Campanella műveit véletlennek és nevetségesnek vélték⁴), a bennünket érdeklő korszakban a szociális átalakulás tervezeteihez való visszanyúlás teljesen komoly volt. Elegendő megemlíteni, milyen elszántan dolgozott egész megpróbáltatásokkal teli életén keresztül Campanella a „Napállam”-on, annak az államnak az „Alkotmány”-án, amelyért harcolt⁵, s megvalósítva elképzelését, elérte annak kiadását és összekapcsolta ezzel a világ átalakításának terveit.⁶ Nagyon komolyan értékelték a „Napállam”-ot kortársai is — Tobius Adami, Johann Valentin Andree (a „Christianopolis” c. utópia szerzője, amely műben felfedezhetők Campanella eszmei hatásának nyomai), Gabriele Naude francia tudós pedig a „Napállam”-ot mély filozófiai értelemmel teli és gyakorlati tanácsokban gazdag, legkitűnőbb alkotások közé sorolta, amely tanácsok arra tanítanak — követve a bölcs oktatást —, hogyan tudná az állam megtalálni a kormányzás tartós alapjait és reményteljes formáit, hogyan lennének az emberek jobbak annál, mint amilyenek.⁷

Mivel magyarázható az utópista irodalomnak ilyen fejlődése ebben a korszakban? A társadalom átalakításának vágya miért öltött ilyen sajátos formát? Az óhajtott államról szóló tervezetek, amelyeket az utópisták ajánlottak, leírása miért változott át „útleírásos regényekké” és más hasonló jellegű művekké?

Ezekre a kérdésekre adandó válaszok mindenekelőtt magában a korszak jellegében keresendők: a történelmi evolúció specifikumában és a népek szellemi fejlődésének sajátosságában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszakban.

Mint az jól ismert, ez bonyolult, döntő mozzanat, az ún. eredeti tökefelhalmozódás, előre nem látott szociális kollíziók, a reformáció és az ellenreformáció, a szabad gondolat kegyetlen üldözésének kora volt, amelyek arra készítették, hogy az aesopusi nyelvhez és a nikodémizmushoz forduljanak, az első polgári forradalmak és hatalmas parasztfelkelések időszaka. A társadalom feudális pilléreinek lerombolása a népek életének minden szféráját érintette, megváltoztatva mindennapi életüket és szokásaikat, az állami berendezkedés formáinak változásával járt együtt. A gazdasági szférában történt forradalmi átalakulást az ideológia területén végbement gyökeres változások hívták életre. És ez érthető: „Az anyagi élet

termelési módja – tanítják Marx és Engels – szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában.”⁸

Ez a rombolás a társadalom legkülönbözőbb rétegeinek elkerülhetetlen destabilizációját, szervezetlenségét és elégedetlenségét idézte elő, kezdve a közvetlen termelők pauperizációnak alávetett tömegétől, egészen a korai burzsoáziáig (amely még nem vívta ki a kívánt dolgot) és az uralkodó osztály képviselőiig, akik elvesztették korábbi pozícióikat.

A bonyolult helyzet új feladatokat vetett fel, amelyek elméleti értelmezéseket követeltek. Az állam szerepének kérdése mind aktuálisabb lett, tanulmányozása pedig a politikai elmélet viharos fejlődéséhez, a többi humán tudománytól történő elkülönüléséhez vezetett, amelyekkel az előző korszak humanistáinak tanításaiiban összeforrott. A 16–17. századra a politikai gondolkodás soha nem látott fellendülése volt jellemző, amelyről meggyőzően tanúskodnak Machiavelli, Bodin, valamint követőik és ellenfeleik tanításai. A szociális-gazdasági viszonyok dualizmusa pedig, amely az uralkodó feudális és az erőre kapó korakapitalista viszonyok egyesítésében és ellenállásában jutott kifejezésre, elkerülhetetlenül megnyilatkozott a politikai elméletek, azok ellentmondásának és következetlenségének jellegében.

Amennyire sajátos, végső soron olyannyira ellentmondásos volt a reneszánsz kultúra hatása a népek szellemi fejlődésére. Óriási hatás az európai társadalmi gondolkodás alakulására közismert. A humanizmus jelentőségét az új világnézet fejlődésére nézve nehéz túlbecsülni. Éppen a humanizmus segítette elő a gondolkodás szekularizációját, az emberi értelemben az egyházi dogma elnyomó hatalma alól történt felszabadulását, az emberi alkotó erők és lehetőségek felfedezését, emelte tekintélyüket, megszabadította az akaratot. Az igazság szabad kutatására, a világ megismerésére való felhívás az értelem és a tapasztalat segítségével, nem pedig a vak hit útján, hozzájárultak a természetfilozófiai elképzelések fejlődéséhez, a panteizmushoz, a deizmushoz, később pedig az ateista képzetek megszületéséhez. Mindez meggyorsította az emberiség haladását a világmindenség materialista felfogása felé vezető hosszú úton. A reneszánsz korában sikereket értek el magának az embernek, természetének és lehetőségeinek megismerésében. Pomponazzi tanítása a lélek halandó voltáról arra készítetett, hogy felülvizsgálják az ember földi rendeltetésének kérdését, minthogy más, úgy tűnik, nem volt adott. Machiavelli műveinek segítségével az emberek közelebb jutottak koruk társadalmi viszonyai antagonisztikus jellegének megértéséhez. Machiavelli érzékeny csapást mért a középkorban uralkodó providencializmusra is (amely a történelem fo-

lyamatát az isteni gondviselés beavatkozásaként magyarázta), első ízben fejtve ki azt a gondolatot, hogy a vallás kultuszai az emberi ész szüleményei és egyik, vagy másik állam védelmére alkották meg őket. Szokatlan nyíltsággal tárta fel a korábbi firenzei titkár a politika titkos mozgatórugóit, hangsúlyozva, hogy annak alapját az állami érdek (ragion di stato) képezi.

A reneszánsznak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti korszak társadalmi gondolkodására gyakorolt jótékony hatásáról beszélve azonban nyilvánvalóan nem elégedhetünk meg csupán azzal, hogy konstaljuk a pozitív mozzanatokat, amelyeket ez a hatás az ideológiában eredményezett, új világnézetet hozva létre. A humanizmus, mint a reneszánsz is, egészében véve bonyolult jelenség, amelynek képviselői az idealizmus talaján maradtak. Az a humanistáknak tulajdonított emberközpontú meggyőződés, hogy törekedjenek az ember felemelésére, hogy őt „isteni természetű”-vé tegyék, elkerülhetetlenül arra vezetett, hogy eltúlozták az egyénnek a történelmi folyamatban játszott szerepét, megerősítette a politikai elmélet utópista tendenciáit. A természetről és a társadalomról alkotott tanítások világnézeti alapjai egészében véve idealisták és eklektikusak maradtak, mint az akkori kor egész természetfilozófiája, amely „a még ismeretlen valóságos összefüggéseket eszmei, fantasztikus összefüggésekkel pótolta, a hiányzó tényeket gondolati képekkel egészítette ki, a valóságos hézagokat a puszta képzelettel töltötte ki.”⁹ A humanizmus hatása alatt a közjót még hosszú ideig az emberek jótevőivel kapcsolták össze, az államok szegénységét és boldogtalanságát pedig azok bűneivel magyarázták. Innen az oly nagy figyelem a nevelés kérdései iránt, innen ered a politikának az erkölccsel, a pedagógiával, a történelemmel való elválaszthatatlan kapcsolata. Machiavelli és követőinek felfedezései nem tudták teljesen lerombolni ezt a kapcsolatot. De hiszen maga „A fejedelem” szerzője, minden realizmusa és éles meglátásai ellenére, szintén az illúziók fogságában élt, reményeit az erős személyiségbe helyezve, aki hajthatatlan akarattal és bátor elmével rendelkezik. Lényegében véve, ő is csatlakozott azokhoz, akik az ideális kormányzót keresték, amivel már régen foglalkoztak a humanisták Collucci-tól, Salutati-tól és Alberti-től kezdve Erasmusig és de Jevera-ig és végül Machiavelli is megalkotta a maga sajátos utópiáját a korai itáliai polgárság érdekeinek megfelelően.

Még egy körülményt kell figyelembe vennünk. Bármennyire paradox módon hangzik is, de a reneszánsz emberének tulajdonított racionalizmus, amely oly fontos szerepet játszott a középkori népbútítással folytatott harcban, minden erős oldala ellenére, ama körülmények között

néha szintén hozzájárult az idealista képzetekhez, megerősítette az abban való hitet, hogy az emberiségnek lehetősége van bűneinek kijavítására a meggyőzés, az igazság megértése és a közösségi élet bölcs szabályai kidolgozása segítségével, e közösség alapjainak gyökeres megváltoztatása nélkül, békés úton. Innen az a törekvés, hogy világosan, hatásosan, lebilincselően írjanak, az igaz dolgokat párbeszédnek, regénynek, poémák, stb. formájában fejtsek ki. Innen az ebben a korszakban megnyilvánuló különös érdeklődés a jogi kérdések iránt, a törvényhozók szerepének eltúlzása, az arra irányuló kísérlet, hogy az emberi törvényeket, mint az örök bölcsesség, az isteni igazságosság, a természeti törvény forrásait határozzák meg. Mindezek hatással lehetnek az akkori kor politikai elméleteinek jellegére, az utópiához való vonzódásukra.

És mégis, az ún. eredeti tőkefelhalmozódás korában az emberek fel tudták hívni a figyelmet a szociális-gazdasági jelenségekre. A szociális elmentmondások feltárása, a hatalomért és a tőke birtoklásáért vívott konfliktusok és kegyetlen harc fellebbentették a fátylat a dolgok valós állásáról. Éppen abban az időben kezdtek formálódni a világosabb képzetek a vagyoni viszonyoknak, mint az állami berendezkedés ilyen vagy olyan típusait meghatározó szerepéről és jellegéről. (Jellemző pl. Donato Gianotti tanítása a „kevert kormányzás”-ról, amelynek lényege Gianotti szerint, hogy az uralkodó jellembeli tulajdonságától függően cserélődnek a rendek az államban.) Mindez hatással volt a 16–17. századi társadalmi ideálok kialakulására.

Minden korszak megalkotja a maga eszményeit a szociális berendezkedésről. Az egyik formációból a másikba való átmeneti időszakban, amikor megváltozik a társadalom gazdasági alapja és a tulajdon jellege, amelyek meghatározzák a szociális viszonyok rendszerét, az állam berendezkedéséről és a közjólétről felvetett kérdések különös hangsúlyt kapnak. „Népről népre, korról korra olyannyira változtak a jóról és a rosszról való képzetek, hogy egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondtak. (...) ... a morál (...) mindig osztálymorál volt: vagy az uralkodó osztály uralmát és érdekeit igazolta, vagy pedig, mihelyt az elnyomott osztály eléggé hatalmassá vált, az ezen uralom elleni lázadást és az elnyomottak jövő érdekeit képviselte.”¹⁰ Így volt ez a bennünket érdeklő korszakban is. A „legjobb” államtípus keresése is az akkori kor politikai és szociális gondolkodásának egyik legjellegzetesebb vonása lett, a történelmi folyamatról alkotott képzetek tökéletlen voltával összefüggésben pedig a szociális utópia e politikai és szociális gondolkodás egyik jellegzetes formájává vált.

A tökéletességről alkotott képzetek azonban nemcsak koronként

különböztek egymástól. Nem egyformák ezek egy formáción belül sem, mivelhogy különböző osztályok hangulatait és érdekeit tükrözik. A kapitalista viszonyok genezisének korában, amikor az új osztályok éppen csak megszülettek és a régiak még nem tűntek el, mint ismeretes, teljesen bonyolulttá vált a társadalom szociális struktúrája. Természetes, hogy e feltételek között a legkülönbözőbb hangulatok és érdekek léteztek. Annak a kornak a politikai irodalma eléggé világosan tükrözte ezt a jelenséget. A társadalom átalakításának utópista tervezetei egészen különbözőek szociális céljukat illetően. Morus, Doni, Campanella utópiái mellett, amelyekben kifejlődnek a humanista nézetek, mindenfajta egyenlősítő eszményeket találunk, a garamantok félig legendás népének a leírását Ludovico Zuccolo „Boldog városá”-ban, ahol a nép teljes egyenlőségben és szegénységben él. Francis Bacon „Új Atlantis”-a és John Harrington „Oceania” c. műve sok rokon vonást mutat ugyancsak Zuccolo „Evandriai állam” c. munkájával, Rabelais telemi kolostora pedig F. Patrizio „Boldog államá”-val: ezek nem érintették a fennálló társadalmi rend alapjait. Szembetűnő azonban, hogy jóllehet a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszak utópiái szociális lényegüket tekintve különböztek egymástól, sok közös vonás volt található bennük.

A külföldi történetírásban meglévő tendenciával – ahol a 16–17. századi utópiákat úgy mutatják be, mint valami, a reneszánsz humanizmusával és kultúrájával ellentétes jelenséget – szemben mi arra a következtetésre jutottunk, hogy e korszak íróinak sok alkotása szorosan kapcsolódik a reneszánszhoz, annak eszméiből merítettek. Sőt a „konzervatív” utópiákban is érződik a reneszánsz eszméinek hatása. Jelentős mértékben ezzel magyarázható a különböző szociális érdeklődésű írók nézeteinek bizonyos hasonlósága: a társadalmi jelenségek racionális megközelítése, a természetfilozófiához való vonzódás, a reális valósághoz történő kritikai viszonyulás; a szociális betegségek szigorú bírálata időnként ugyanolyan éles volt az ún. „konzervatív” utópiákban is, amelyek a feudális rendet és a katolikus egyházat védelmezték. (Lásd pl. Agostini „képzeletbeli államá”-t¹¹.) Az emberi élet berendezkedésének tökéletlen voltát ezek gyakran a természettől és az egyenlőség törvényeitől, a természeti embertől való elfordulással próbálták magyarázni, amivel kapcsolatosan az irodalomban újjáéledtek és újszerű értelmezést kaptak az aranykorról, a boldog vademberről szóló mítoszok, akit nem rontott meg a civilizáció. Az utóbbi motívum különösen a 18. században erősödött fel.

Ez kifejezésre jutott abban az érdeklődésben is, amelyet a társadalom átalakítását tárgyaló utópista tervezetek szerzői az ókori írók – Pla-

ton, Arisztotelész, Cicero, Seneca, Vergilius, stb. – művei iránt nyilvánítottak, bizonyítékokat merítve belőlük nézeteik igaz voltára. Természetesen, az ókori szerzők felé való fordulás nem jelentette az ő eszméik közvetlen és feltétel nélküli átvételét: a múlt nagy gondolkodóinak véleményeit megváltoztatták, igazították az adott pillanat feladataihoz. De az irodalmi hagyomány, jelentősége ellenére, nem lehet meghatározó. Elsődleges a valóságos élet hatása volt, ellentmondásainak egész sokféleségében, a maga összes szociális és osztálykonfliktusával.

A 16–17. század gondolkodóinak humanizmusával rokon vonást mutat a politikának még mindig szoros kapcsolata az etikával és a pedagógiával. A pedagógia fontos politikai tudomány maradt: sok utópista álmódozott arról, hogy a nevelés segítségével átalakítja a világot, eltörli a bűnököt és gonosz dolgokat, közülük is főleg a kapzsiságot. A humanista hagyomány ereje az emberi élet értékéről alkotott ítéletekben is megnyilvánult. Ideáljuk – a fizikailag és lelkileg egészséges, kiegyensúlyozott, sokoldalúan művelt ember.

Minthogy pedig az utópista tervezetek szerzői a feudalizmus folytatólagos uralma idején éltek, amikor „az egyház dogmája volt mindenfajta gondolkodás kiindulópontja és alapzata”¹², többé-kevésbé a vallási elképzelésekhez kapcsolódtak, a világnézet természetfilozófiai elemei általában megfértek és egyesültek a korai kereszténység idealizmusával. Sokan megkísérelték, hogy kibékítsék a keresztény vallást a természetfilozófiával és a racionalizmussal.

Mindenki óhajtotta a politikai helyzet stabilitását és vágyott a békére, arra, hogy megszűnjenek a háborúk és a vallási ellentétek. Az utópisták műveiben tükröződött a humanizmusra jellemző viszonyulás az aktív tevékenységhez és a munkához, elítélték a tétlenséget, dicsérték az alkotó-teremtő embert, aki a közjóért él. Az utópisták magasra értékelték az időt, felléptek annak haszontalan eltöltése ellen, arról ábrándoztak, hogyan csökkentsék a mindennapi gondokat a tudás megszervezése és a lelki felemelkedés javára. Elítélték koruk erkölceit, hangsúlyozták a családi viszonyok függőségét a pénz hatalmától, ideális államaikban azonban rendszerint megőrizték a patriarchális családot és a nők alávetett helyzetét. Kivételt csupán Doni és Campanella képeztek.

Sok író fontos vívmánya volt a társadalmi viszonyok antagonisztikus jellegének megértése. De Machiavellitől és másoktól eltérően, akik a pártok harcát az állam természetes állapotának tartották, az utópisták a szociális antagonizmus meggyengüléséről ábrándoztak, naivan hittek a társadalmi harmónia megvalósításának lehetőségében a rendek és osztá-

lyok eltörlése nélkül. Másképp gondolkodott Morus, Doni, Campanella s a későbbi utópisták-kommunisták, nem táplálva hasonló illúziókat.

A bennünket érdeklő korban a szociális utópia ellentmondásos jellege különösen egyértelműen nyilvánult meg az emberi szabadsághoz és a rabság problémájához való viszonyban. Egyrészt a humanista elvek iránti odaadás a személyes szabadság igen magas értékeléséhez vezetett („a szabadság — a természet legfőbb ajándéka” — jegyezte meg Leonardo da Vinci). Ezzel együtt az utópisták rendszerint, így vagy úgy igazolták a „természeti rabság” létét, időnként pedig a fizikai munkát végző emberek alávetett helyzetét is. Megjelennek a rabok Morus „Utópiája”-ban is, sőt a „Napállam”-ban is, amely a legkövetkezetesebben védelmezte a kommunista elképzeléseket. Ez az ellentmondás teljesen egybevág az átmeneti korszakban élt emberek felfogásával, amikor nemcsak hogy fennmaradt a még feudális rend, hanem ráadásul újjáéledt a rabszolgaság, virágzott a rabszolgakereskedelem, amely az eredeti tőkefelhalmozás egyik forrása lett.

Hangsúlyozzuk azonban, hogy több utópista nézeteiben meglévő jellegzetes vonások hasonlósága nem tartható meghatározónak. Az emberi boldogságról és a közjó, a tökéletes társadalom legfőbb alapjainak alapvető lényegéről vallott felfogásuk nem volt egységes. Éppen ebben nyilvánult meg a legvilágosabban munkásságuk osztályjellege.

A 16–17. századi utópiák jellegére mélyen rányomták bélyegüket a reformáció és az ellenreformáció. És ez érthető: a vallási ellentét mögött ebben az időben bizonyára „igen kézzelfogható világi érdekek rejlettek”. A konzervatív utópiák szerzői rendszerint becsmérő szavakkal illették a reformációt, a szociális átalakulás hívei pedig a katolikus egyházat ítélték el. Eszméik gyakran rokonvonásokat mutattak az eretnekek és a népi reformáció képviselőinek tanításaival; ebben az esetben a protestantizmus elutasítása a katolicizmus szigorú bírálatával járt együtt. A reformátorok egy részére jellemző volt, hogy a hit szabad megválasztására szólítottak fel; figyelemreméltó, hogy a vallási türelem elve már Morus „Aranykönyvecskéjében” is elhangzott és Francesco Luccinak Morustól oly távolálló „Katolikus (ökumenikus—L.Cs.) államá”-ban. És mégis, a hithez való legkülönbélebb viszonyulásban, a „legjobb” államtervezetek szerzői határozott hasonlóságot is felmutattak; ilyen vagy olyan módon meg akarták szüntetni a vallási ellentéteket. Az ilyesfajta egyetértés okai szemmel láthatóan mindenekelőtt a vallás politikai szerepének eléggé világos értelmezésében gyökereznek, amely felfogásuk szerint, képes a népeket egyesíteni. A vallási fanatizmus, mások meggyőződésével szembeni türelmetlen-

ség — akadály volt az általános egyetértés felé vezető úton. Ebben a vonatkozásban kiábrándulásukat időnként a protestantizmus hívta életre (a kiábrándulás még az evangélizmus hű követőjénél, Andree-nél, a Christianopolis szerzőjénél is mutatkozott). És hozzá még kész volt mindenütt az uralkodó réteg szolgálatára, a más nézetek vallási üldözésében pedig a lutheránusok és a kálvinisták „túltettek a katolikusokon”. Dogmáik, amelyek lebecsülték az ember méltóságát, tagadták a szabad akaratot, szembenálltak a humanista etikával. (Az utóbbit bizonyos mértékben indokolhatja Morusnak a lutheránusokkal szemben történt fellépése is.) Figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy az ellenreformáció győzelmének viszonyai között vált leginkább nyilvánvalóvá, mennyire erős volt a katolikus egyház, mint politikai szervezet. Ennélfogva jelentkezik időnként az a törekvés, hogy felhasználják azt — ti. a katolikus egyházat — (előzetesen megváltoztatva és megjobbítva), mint erőt a világ megújítására. (Ez a motívum végighúzódott *Campanella politikai értekezésein*.)

A fő nézetkülönbséget a tulajdonról szóló kérdés okozta. Az uralkodó szociális viszonyok hívei állhatatosan megkerülték a kialakult tulajdon problémáját, olyan illúziókat tápláltak, hogy tervezeteik nyomán létrehozható az erős állam, amely mentes a belső harcoktól, ahol érintetlenek maradnának privilégiumaik (patrici, paruta). Az új arisztokrácia és a kialakuló burzsoázia képviselői (Bacon, Harrington) igen kitartóan igazolták azoknak a pilléreknek megingathatatlan voltát, amelyek a magántulajdonon nyugszanak.

Ennek a kornak az egalitáriánus ideáljaiban a legkülönfélébb árnyalatok mutatkoztak, amelyek tisztán polgári gondolatot is tartalmaztak, irányulva úgy a feudális arisztokrácia prerogatívái, mint a szegénységben élők vagyunközösségének és egyenlőségének nézetei ellen. Az egyenlő tulajdonra történt felhívásokban gyakran hallatták szavukat a városlakók, azt követelve, hogy állítsák vissza a városi hatóságokat, amelyeket az abszolutista tendenciák semmisítettek meg (jellemző ez Itáliára). Sokan javasolták a közepes jövedelmű emberek egyenlőségét. A fényezés és a harácsolás elleni fellépések együttérzésre találhattak a feudális urak körében is, ami szintén az egyenlősítő tervezetek megalkotásához vezetett, amelyeknek feladata végső soron — nem érintve az egyház és az állam érdekeit — a tulajdon egyenletesebb elosztásának kifejtése volt, ami gyengítette volna a belső harc feszültségét (tervezet Albergati földjeinek szétosztására).

Észre kell azonban vennünk, hogy korántsem követhető mindig pontosan egyik vagy másik szerző kifejezett kapcsolata valamiféle meghatáro-

zott csoportosulás érdekeivel, minthogy ebben a korban azok összefonódtak; beleértve a közepes tulajdonnal rendelkezőket is, teljesen különböző jellegű kategóriák voltak. A szegény nép, a közvetlen termelők, a parasztok és kézművesek álma a vagyoni egyenlőség volt, amelyben nem nehéz felfedezni arra irányuló törekvésüket, hogy megőrizték a társadalomban azt a helyet, amelyet szükségszerűen elvesztettek a céhes ipar hanyatlásának, illetve a vagyonosoknak a paraszti földbirtokra történt támadásai következtében. Az egalitáriánus tételek, tükrözve azok hangulatát, a mértékletességre, az anyagi szükségletek korlátozására, a munkára való felhívással kapcsolódtak össze. Az ilyen utópiákban a burzsoá-ellenes jegyek a régi rend védelmében létrehozott motívumokkal egyesültek, összekapcsolódva a feudális korszakra jellemző jelenségek elítélésével (lásd: M. Roseo: „A keresztény uralkodó oktatása”, s Agostini: „Képzeletbeli állam” c. műveit).

A radikálisabb hangvételű publicistákra, akik megértették a kisemmi-zettek, a paraszti szegénység, a plebejus réteg vágyait, az volt a jellemző, hogy nem fogadták el a fennálló rendszert, s azt egy új, a vagyonszűkös-ségen és szociális egyenlőségen alapuló rendszerrel kívánták felváltani. Ez jellemző Morusra, Donira, Campanellára és követőikre.

A 16–17. században látszólag túlsúlyban voltak a vagyoni egyenlőség hívei. Ez ismételten csak a szociális-gazdasági fejlődés sajátosságaival és ennél fogva a társadalmi gondolat megfelelő színvonalával magyarázható. A közvetlen kistermelők, a parasztok és a kézművesek, akik rendelkeztek termelési eszközökkel, rendszerint nem tartoztak a vagyonszűkös-ség gondolatának hívei közé, pedig ők tették ki az akkori munkásság többségét. A bér munkás pedig, akit a manufaktúrában vagy a háziiparban foglalkoztattak, továbbá a falusi béres helyzete és pszichológiája szerint nagyon közel állt a kézműveshez és a paraszthoz — kistulajdonosokhoz. „A 16–17. század manufaktúra-munkásának csaknem mindenütt volt még termelési szerszám a birtokában, szövőszéke, rokkák a családja számára, egy kis föld, amelyet szabad óráiban megművelt.”¹³

A tanulmányozandó időszak sajátosságaként említhető az is, hogy a kialakuló burzsoázia érdekei gyakran összefonódtak a néptömegek vágyaival, a burzsoázia gyakran, az antifeudális felkelések idején azok szövetségese lett. „De a feudális nemesség és az egész rajta kívüli társadalom képviselőjeként fellépő polgárság közti ellentét mellett fennállt — jegyezte meg Engels — a kizsákmányolók és kizsákmányoltak, gazdag henyélők és dolgozó szegények közti általános ellentét. Hiszen éppen ez a körülmény tette a burzsoázia képviselői számára lehetővé, hogy nem egy különös osz-

tály, hanem az egész szenvedő emberiség képviselőinek tüntessék föl magukat.”¹⁴ Azonban, mikor a magántulajdon bírálatáról esett szó, a burzsoázia ideológusai mindig védelmére keltek annak.

Éppen ezzel magyarázható pl. Ludovico Zuccolo éles kritikája az „Utópia”-ról.¹⁵ Néha a történészek (R. de Mattei) ezt azzal magyarázzák, hogy Zuccolo eredetiségre törekedett: meg akarta mutatni, hogy az általa alkotott állammodell nem tulajdonítható egyszerűen Morus hatásának. Zuccolónak, aki inkább politikus, mint filozófus — nem kedvére valók az álmódosítások.¹⁶ De vajon csak ebben rejlik az „Utópia” szigorú bírálatának oka?

Zuccolo, kétségtelenül tudós és éleslátású ember, valóban rátapintott az „Utópia” gyenge pontjaira. A nézetkülbségek súlypontja azonban az állam jellegéhez és annak alapjához való eltérő viszonyulásra esik. Zuccolo ostromozza Morusnak a magántulajdon eltörlésére vonatkozó javaslatát. Nem tetszett neki a „kommuna-élet”. Zuccolo úgy szeretne segíteni az embereken, hogy ők kerüljék el az „olyannyira jeles szerző” hamis nézeteit. „Morus állama helyett, igen nagy kiterjedésű házat vagy kolostort ábrázolt.” Létrehozni egy olyan közösséget, amely a hatalmas államot átfogná — hiú remény.¹⁷ Morust nem lehet azzal mentetni, hogy előzőleg nem ellenőrizte a gyakorlatban az utópisták intézményeit. Mindez: a polgárok testvérisége, amely megnyerte Morus tetszését, Zuccolo szerint csupán „mézes-mázos ámitgatás”, amely „nagy kárt okoz.”¹⁸

Karl Marx és Friedrich Engels a „Kommunista Párt Kiáltványá”-ban, megemlítve a szocializmus különböző típusait, amelyek hatással voltak koruk munkásosztályára, mint ismeretes, három irányzatot különböztettek meg: 1. A reakciós szocializmust, amelyhez a feudális szocializmus, a kispolgári szocializmus és a német vagy „igazi” szocializmus tartoznak; 2. A konzervatív vagy burzsoá szocializmus és 3. A kritikai-utópikus szocializmus és a kommunizmus.¹⁹ A fenti, a 16–17. században keletkezett irodalom áttekintése lehetőséget nyújt arra, hogy megállapítsuk: hasonló folyamatok a korábbi korszakban is kialakultak, ezek tulajdonképpen a kapitalista viszonyok megszületésének pillanatától hatni kezdenek. Magától értetődik, hogy e folyamatoknak és a 19. századi szocialista irodalomnak valamiféle identitásáról nem beszélhetünk; a 16–17. századi utópiák osztályjellege még teljesen meghatározatlan, amorf volt, minthogy maguk a burzsoá társadalmi osztályok is, mint arra fentebb utaltunk, a kialakulás stádiumában voltak. Ezen kívül megjegyzendő, hogy e korszak kis-

tulajdonosi hangulatát tükröző utópiák, úgy tűnik, nem sorolhatók a reakciók közé.

Tehát, annak a döntő fordulatot jelentő korszaknak a szociális utópiája, amikor a feudalizmus mélyében a kapitalista viszonyok kialakulásának folyamata zajlott, a társadalom legkülönbözőbb csoportosulásainak hangulatát juttatta kifejezésre. Pontosan megtalálhatók benne azok az egalitáriánus tendenciák, amelyek a korai burzsoázia, a közvetlen kistermelők bizonyos köreinek vágyait fejezték ki. Itt hangzottak el azok, az uralkodó rétegek régi privilégiumait védelmezni hivatott motívumok, amelyek kártóan őrizték pozícióikat és ugyanakkor felemelték szavukat a feudális rend ellen. Itt hallatszottak olyan burzsoáziaellenes hangok, amelyek nemcsak a dolgozó nép, a parasztság, a városlakók jelentős tömege gondolkodásmódjának kicsengései voltak, hanem a feudális uralkodó osztály egy részének is, amelyet visszaszorított az új arisztokrácia és a megerősödő burzsoázia. Európában olyan utópista-kommunista eszmék is kialakultak, amelyek kapcsolatosak voltak az elszegényedett elemek, a társadalomnak ezekben az időkben eléggé jelentős plebejusi, pre-proletár rétegének vágyaival, amely réteg a kapitalista viszonyok fejlődésének arányában növekedett.

A társadalom átalakításáról alkotott utópista tervezetekben — bár sajátos módon és megközelítően — nemcsak a szociális és osztályharc tükröződött, hanem ezek a maguk részéről hozzá is járultak a megfelelő hangulatok és eszmék kialakulásához. Tanulmányozásuk lehetőséget nyújt arra, hogy jobban megértsük a korszak életének légkörét, a társadalmi gondolkodás különböző árnyalatainak fejlődését.

Befejezésül megjegyezzük, hogy következtetéseink a 16–17. századi szociális utópiák tanulmányozásán alapulnak. A későbbi időszak, a felvilágosodás korának, részben a 18. századi francia gondolkodók, utópiái azonban, bár bennük bizonyos rokon vonások felfedezhetők, sajátos specifikumúak és külön áttekintést igényelnek.

Jegyzetek

1. Morus T.: Utopia. Moszkva, 1978. 93.
2. La Republica nuovamente ritrovata, del governo dell' isola Eutopia, nella qual si vede nuovi modi de governare Stati, reggier Popoli, dar Leggi à i senatori col molta profondità di sapienza, storia non meno utile che necessaria. Opera di Thomaso Moro Cittadino di Londra. Vinegia, 1548. f.3.

3. Sansovino F.: Del governo et amministratione di diversi regni et republiche, cosi antiche, come moderne, libri XXII. Venetia, 1583. 183.
4. I.N. Oszinovszkij: Tomasz Mor: utopicseszkij kommunizm, gumanizm, reformacija. (Thomas Morus: utopista kommunizmus, humanizmus, reformáció.) Moszkva, 1978. 17–19., 26–28.
5. M.M. Kovaljovszkij: Razvitie idej goszudarsztvennoj neobhodimoszti i obszcsesztvennoj pravdŭ v Italii. Botero i Kampanella. (Az állami függetlenség és a társadalmi igazság eszméinek fejlődése Itáliában. Botero és Campanella.) Voproszŭ filosofii i pszichologii, 1896. jan.
6. Stekli A.E.: „Gorod szolnca”: utopija i nauka. („Napállam”: utópia és tudomány). Moszkva, 1978.
7. G. Naude: Bibliografia politica. 1645., 13., 25.
8. Marx és Engels művei, 13. kötet. Budapest, 1965. Kossuth, 6.
9. Marx és Engels művei, 21. kötet. Budapest, 1970. Kossuth, 283.
10. Marx és Engels művei, 20. kötet, Budapest, 1963. Kossuth, 93. és 94–95.
11. Agostini L.: La repubblica immaginaria. Testo critico, con bibliografia dell'autore a cura di Luigi Firpo. Torino, 1957.
12. Marx és Engels Művei, 21. kötet, Budapest, 1970. Kossuth, 449.
13. Marx és Engels Művei, 4. kötet. Budapest, 1959. Kossuth, 351.
14. Marx és Engels Művei, 19. kötet. Budapest, 1969. Kossuth, 185.
15. Zuccolo L.: Dialoghi, Venezia, 1923.
16. De Mattei R.: Note. — In: Zuccolo (L.). La Repubblica d'Evandria e altri dialoghi politici con prefazione di Rodolfo de Mattei. Roma, 1944.
17. Zuccolo L. Dialoghi, 258–259.
18. Ibid., 260.
19. Marx és Engels Művei, 4. kötet. Budapest, 1959. Kossuth, 460–469.

A KAPITALIZMUS MANUFAKTURÁLIS SZAKASZÁNAK NÉHÁNY ALAPVETŐ TÖRVÉNYSZERŰSÉGÉRŐL

A szöveg, amelyet tisztelt magyar kollégáink figyelmébe ajánlok, a szó szoros értelmében nem tekinthető előadásnak, de nem is szaktanulmány vagy (logikailag) végleges formába öntött összefoglalás. Ez az első kétoldalú találkozónk és, ennél fogva, jellegére jórészt az ismerkedés nyomja rá bélyegét. Ezért mondandómat arra korlátozom, hogy röviden kifejtsem a szovjet szakértőknek azokat az általános módszertani alapelveit, amelyekre támaszkodva a tőkés rendszer genezisére vonatkozó kutatásait folytatják, ismertessem főbb eredményeiket, és végül, bepillantást nyújtsak azokba a vitákba, amelyek munkahelyi megbeszéléseken vagy a nyilvánosság előtt zajlanak, köztük tisztelt NDK-beli kollégáinkal is.

Néhány előzetes megjegyzés. A történelem egészének, főbb korszakainak, köztük a társadalmi formációváltásoknál bekövetkező átmeneti időszakoknak marxista elemzése több elvi jellegű előfeltételből indul ki. Közülük itt most csak néhányat említünk. Ezek: a következetes történetiség; a társadalmi formáció elvének elismerése és folytonos figyelembe vétele;¹ az a meggyőződés, hogy a burzsoá ideológia elleni küzdelem: osztályharc, amelyben nincs kompromisszum, nincs helye a „középútnak” vagy a „semlegességnek”, az osztályszempontú szocialista ideológiától való bármely eltérés pedig nem egyéb, mint a burzsoá ideológiának tett engedmény, mivel a tőkések ideológiai ellenállása rendkívül mély és erőteljes;² a pártosság elvének elismerése a marxista történettudományban, mivel „A pártonkívüliség burzsoá eszme. A pártosság szocialista eszme”.³ Ugyanakkor a történeti kutatásban alkalmazott pártosság korántsem azonos a „rézrehajlással”. Ellenkezőleg, a történelem átfogó marxista felfogása feltételezi, hogy a társadalmi élet valamennyi szférájában fellépő minden jelenség, tendencia és ellentmondás összességét sokoldalúan tanulmányozzuk, a társadalom anyagi termelőerőinek állapotát figyelembe véve gyökereiket feltárjuk, s kiküszöböljük ezáltal a történeti kutatásból a szubjektívizmust és az önkényes értéktételeket.⁴ Mindehhez hozzátartozik a marxizmus azon alaptétele, hogy minden eddigi társadalom története nem egyéb osztályharcok történeténél, fejlődésének gazdasági és társadalmi törvényszerűségei pedig lényegüket tekintve egységesek.⁵

Az átmeneti korszakok, többek között a kapitalizmust megelőző formációk kapitalizmusba való átmenetének kutatásánál következetes harcot kell folytatni a polgári történetírás olyan divatos koncepciói ellen, amelyek szerint a marxizmus az ilyen témák kutatása esetén a kifejelett tőkés társadalom kategóriáit alkalmazza s ezáltal – úgymond – olyan elvont szociológiai fekete-fehér formulákkal dolgozik, amelyeknek nincs tudományos értékük. A nem-marxista történetírás „akadémiai irányzatainál” az efajta állítások együtt jelentkeznek a Marx zsenialitása iránti elismeréssel, de egyben azzal a fenntartással is, hogy a marxizmus a történeti megismerés egyik, meghatározott fejlődési szakasza volt, s ez a szakasz már a múlté; Marxot pedig egy sorba helyezik a múlt század egyéb kiemelkedő történészeivel. Az efajta elméletek már a XX. század elején kialakultak. Mintául P. Blok holland történész Marx-jellemzése szolgált, amelyet „Történelmi materializmus” c. tanulmányában tett közzé.⁶ De ezek az elméletek – különböző változatokban – a mai nem-marxista történészek (J.W. Smith,⁷ I. Wallerstein⁸ stb.) munkáiban is fellelhetők.

Az efajta értékelések jelenléte a polgári történetírásban bizonyos fokig azzal is magyarázható, hogy képviselői a Marx és a marxizmus címére szóló elutasító állásfoglalásaikat nem a marxizmus–leninizmus alapítói által írt legalább legfontosabb eredeti művek alapos ismeretéből kiindulva, hanem egyes marxista vagy magukat annak valló történészek leegyszerűsítő népszerű kiadványaira támaszkodva fogalmazzák meg. Nem ismerik, vagy nem is akarják ismerni Marx ismert tételét, mely szerint „a termelés társadalmi formájában a termelőeszközök átalakulásának szükségzerű termékeként bekövetkező fordulat az átmeneti formák tarka káosza közepette megy végbe.”⁹

Elfogadhatatlanoknak minősülnek azok a kísérletek is, amelyek a marxista metodológiát akként kívánják „tökéletesíteni”, hogy „kiegészítik” néhány újonnan keletkezett, főként spekulatív elmélettel, amelyek többnyire a történeti módszertant a maximális formalizálás útjára terelni kívánó nem-marxista „tisztá elmélet” tárházából származnak. Ide sorolható pl. az amerikai polgári történészek között széleskörűen elterjedt „cliometria”. A történeti módszertan spekulatív formalizálása jut kifejezésre a „deduktív nomológia” módszerében, amely több nyugat-európai kutató valamint K. Kuklinska (Lengyelország) felszólalásában az 1978. évi VII. nemzetközi gazdaságtörténész kongresszuson Edinburg-ban nyert megfogalmazást.¹⁰ Még az olyan nemmarxista, reális tudományos kategóriákat alkalmazó kutatók, mint B.H. Slicher van Bath és az említett kongresszuson részt vett H. Boeme is kategorikusan elutasították a clio-

metriának és az üres spekulációkat felvonultató „tisztá elmélet” hiveinek arra irányuló igényét, hogy elméletüket történeti módszertanként elfogadtassák.¹¹ A módszertanban mutatkozó formális-logikai sallangokat kritikusan értékelte a VIII. Nemzetközi gazdaságtörténész kongresszuson a B. I. szekció („Gazdasági elmélet és történelem”) bevezető előadásának két szerzője, Ránki György és Jürgen Kocka is.¹² Hasonlóképpen kritikailag jellemezte ezeket a nézeteket a jelen előadás szerzője is.¹³ Ezzel összefüggésben helyénvalónak látszik emlékeztetni Engels A Tőke harmadik kötetéhez írt Bevezetőjének szavaira: „Mint a 16. században, a mi mozgalmas időnkben is merőben elméleti emberek a közügyek területén csak a reakció oldalán találhatók még és éppen ezért ezek az urak még csak nem is valódi elméleti emberek, hanem a reakció egyszerű apológétái.”¹⁴

A továbbiakban a következő kérdéseket kívánjuk érinteni: az egyszerű árutermelés helye a kapitalizmus kialakulására vezető feltételek létrehozásában; ok-okozati összefüggés az eredeti tőkefelhalmozás és a kapitalizmusnak a szó szoros értelmében vett genezise között; új elem „a jobbagság második kiadásának” mechanizmusában Közép-Európában; a protoindusztrializáció elmélete és az ipari forradalom mint történeti esemény vagy mint általános törvényszerűség.

Ami az egyszerű árutermelésnek a tőkés viszonyok kialakítására vezető feltételek létrehozásában játszott szerepét illeti, erről Marxnak és Leninnek számos, világos idevonatkozó állásfoglalását ismerjük. Születését követően az árutermelés és az áruforgalom – további fejlődése során – fokozatosan a tőke létrejöttének történelmi előfeltételévé válik és felhalmozásuk kezdettől fogva öncélként jelenik meg.¹⁵ A feudális társadalomban az áru-pénzviszonyok hordozóivá, már ami a közvetlen kisárutermelés szféráját illeti, a parasztok és a szabad kézművesek váltak. Ők alkották a feudális termelési mód piramisának alapját.¹⁶ A középkori társadalom egész mechanizmusában azonban ezt az elemet magához kötötte és áttelesen a kereskedelmi tőke képviselte, amely a terméket áruvá változtatva, piacot teremtett számára, új csereértékeket hozott létre, új anyagokat teremtett, s ezzel együtt a korabeli társadalomban új szükségleteket is hívott életre.¹⁷ Megtette ehhez a maga hozzájárulását az uzoratóke is.

Az önálló kisárutermelő – szabad kézműves és feudális függő viszonyban élő paraszti gazdaságnak a sebezhető pontja az volt, hogy több körülmény folytán gazdaságilag labilis volt, aminek következtében a paraszt „csak névlegesen” rendelkezett a termelőeszközökkel, minthogy kedvezőtlen feltételek esetén abba a helyzetbe került, hogy nem tudta újratermelni ezeket.¹⁸ A következmények különfélék lehettek: a köz-

vetlen termelő tönkremehehetett és a feudális függőség még súlyosabb formái közé juthatott, az uzsora csapdájába kerülhetett, deklasszált nincstelennek vagy éppen hivatásos koldussá válhatott, esetleg zsoldos katonának állt stb. Ám minél jobban fejlődött az árugazdaság, annál inkább bővült egy másfajta lehetőség: a bér munka, habár ez még gyakran össze volt kötve a függőség különböző válfajaival, a kereskedőtől (a felvásárlótól, a bedolgoztatótól) való függő viszonytal stb.

Az adott feltételek között az önálló kisárutertermelő a kifejlődő áru-gazdálkodási rendszer alanyává vált, midőn nemcsak a forgalom, hanem az újratermelés is az áruviszonyok részévé vált.

Ez a folyamat — optimális feltételek között — a kezdettől fogva az áru-gazdálkodás kategóriájaként megjelenő „nemzeti piac” kialakulására vezetett,¹⁹ a központosított nemzeti államok és a rendi monarchia mint politikai felépítmény vele párhuzamos létrejöttével. Az így kialakult viszonyok között az egyszerű áru-gazdálkodás, a kereskedelmi és az uzsoratóke a jövőbeni tőkés termelési mód fejlődésének előfeltételéül szolgált.²⁰ De a fejlődésnek ezen a szakaszán az árutertermelés egész rendszere még szervesen beépült a középkori társadalom általános feudális rendszerébe, habár ez az együttélés mindenféle belső bonyodalmakkal és konfliktusokkal kapcsolódott össze, amelyek a társadalmi-politikai és ideológiai szférában csapódtak le. Főbb vonásaiban ebben foglalható össze a marxizmus felfogása a feudalizmus viszonyai között fennálló egyszerű áru-gazdálkodás jellegéről és szerepéről.

Az adott kérdés itt kifejtett felfogása azonban, főként az utóbbi években, viták tárgyává lett a szocialista országok történészeinek körében. Olyan tételek nyernek megfogalmazást, hogy az áru-gazdálkodás — létrejöttének első percétől kezdve — kívül állt, nem volt szerves része a feudális gazdaságnak, együttes létezésük nem egyéb pusztán idő- és térbeli egybeesésnél. Ami pedig a polgárságot illeti, nem a feudális társadalom jelen-tekeny rendi csoportjaként, hanem a feudalizmussal együttélő külön osztályként („Nebenklasse”) fogják fel. Így azután több esetben „kiegyenesedik” az egyszerű árutertermelés fejlődésének kapitalizmusba torkolló útja, elhomályosul az az átmenet során létrejövő minőségi különbség, amely az egyszerű árutertermelést mint a tőkés rendszer kialakulásának előfeltételét a kapitalizmus szerves alkotó részévé vált árutertermeléstől elválasztja. Esetenként az egyszerű tőkés kooperációt is formációképző kategóriaként állítják be, ami nem volt rá jellemző,²¹ a kialakuló „nemzeti piacot” pedig mint „új jelenséget”, vagyis mint burzsoá, illetve „protoburzsoá” jellegű képződményt ábrázolják.

E kérdések diszkutív felvetését az a körülmény teszi indokolttá, hogy a marxizmus klasszikusainak műveiben az egyszerű áruterelésnek a tőkés áruterelésbe való átmenete többnyire a legáltalánosabb formában fordul elő: az áruterelés a fejlődés meghatározott fokán tőkés terelésé válik.²² És erre az általános megfogalmazásra hivatkoznak, midőn a kérdést főként az áruterelés meglétének konstatálására korlátozzák és a mennyiségi adatokat a rendszer-kapcsolatoktól és a minőségi változásoktól elszakítva ábrázolják. Ám Marx a kapitalizmus keletkezéséről alkotott szintézisében éppen a strukturális (rendszer- szignifikáns) alapelvől, s nem a dilemma elszigetelt szemléletéből indult ki: „a tőkés társadalom gazdasági struktúrája a hűbéri társadalom gazdasági struktúrájából nőtt ki. Az utóbbi felbomlása tette szabaddá az előbbinek az elemeit.”²³ Ugyanakkor „a kapitalizmus elemei” a feudális társadalomban nem keletkezettek az egyszerű áruterelő gazdaság tetszés szerinti elemeiből és pusztán ezek mennyiségi növekedéséből. Véleményünk szerint annak a kritériuma, hogy mikor kezd az egyszerű áruterelő gazdaság (a kereskedelmi tőke feltétlen megléte mellett) a kapitalizmus előfeltételévé válni, attól függ, hogy mikor terjednek át az áru- és pénzviszonyok a csere szférájából az újratelés szférájába. Csak ekkor alakulnak ki az áruterelő földművelés régiói a mezőgazdaságban, ekkor rendelődnek alá a kereskedelmi tőkének a különböző kézművesiparok, s jönnek létre exportra terelő ágazatai.²⁴ Innen már csak egy lépés az egyszerű áruterelésre tipikus egyszerű újratelésből a kapitalizmust jellemző bővített újratelésig, amely számára hamarosan szűknek bizonyultak a nemzeti határok, s immanens célja a terelés méreteinek végtelen bővítése, a tőkés világpiac kialakítása volt.²⁵ Ezért Lenin, a piacnak mint az áruterelő gazdaság (egyik) kategóriájának átalakulását vizsgálva, így írt: „Ha tehát a belső piacról szóló elméleti alaptételeket akarjuk vizsgálni, az egyszerű árugazdaságból kell kiindulnunk, és figyelemmel kell kísérnünk ennek fokozatos átalakulását tőkés gazdasággá.”²⁶ Nem a paraszt egyszerű csatlakozása az árugazdasághoz „általában”, hanem ennek meghatározott formáihoz és a feudalizmus bomlásának körülményei között vezet a falusi lakosság új típusainak kialakulására.²⁷ Ezért a kapitalizmusban a kisparaszt elkerülhetetlenül burzsoá jellegű kisáruterelővé válik, ennek minden következményével együtt, a pénzforgalom és az egyszerű tőkés kooperáció fejlett tőkés kategóriák jellegét ölti fel. A kérdés bonyolultsága már magában feltételezi, hogy megoldása csak komplex kutatások útján képzelhető el. Ezért Lenin, aki az oroszországi permi kormányzóság kézműves összeírását tanulmányozva olyan bonyolult kérdésekbe ütkö-

zött, mint az, hogy miként lehetne meghatározni a kézműipar és a felvásárló bedolgoztató elem valódi társadalmi-gazdasági arculatát, csak úgy látta megoldhatónak a problémát, ha sokoldalúan elemzik annak tevékenységét: milyen nála a tőke körforgása, van-e saját műhelye, ha igen, milyen a gazdasági mérlege, s ugyanígy a neki alárendelt bedolgoztatóknak és kézműveseknek; milyen okai vannak a falusi kézművesekkel fennálló szigorúan egyéni jellegű kapcsolatainak; hogyan oszlik meg a felvásárló tőkéje a forgalom és a termelés között stb. Egészében: honnan és miként formálódik ki a kapitalizmus, milyen úton-módon ment végbe a piac átváltozása az árutermelő gazdaság kategóriájából tőkés piaccá.²⁸

1978-ban a szovjet medievisták – egy kétoldalú munkamegbeszélés keretében – nyílt baráti vitát folytattak NDK-beli kollégáikkal a következő kérdéskörrel: „A középkori polgárság szociális jellege”. A vita kétségkívül pozitív tudományos eredményekkel járt. Az ülésszakon széleskörű tematikát érintettek, amely kiterjedt az egyszerű árutermelésnek a középkori társadalomban és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszakban betöltött szerepére. Az ülésszak anyaga megjelent mind a Szovjetunióban²⁹ mind az NDK-ban.³⁰ Azok a magyar kollégák, akik ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak, bizonyára ismerik ezt a vitát, megvan a maguk álláspontja s a véleménycsere erről kétség kívül érdekes lenne.

Ha már érintettem a Szovjetunió és az NDK medievistáinak kétoldalú tudományos vitáit, szeretném lakonikus rövidséggel informálni tisztelt magyar kollégáinkat egy másik hasonló tanácskozásunkról is, amelynek témája a következő volt: „A feudális járadék formáinak fejlődése és az európai parasztság osztályharca a 14–15. században.” E téma közvetlenül kapcsolódik a tőkés fejlődés előfeltételei kialakulásának kérdéséhez. Eredményeit tekintve ez a találkozó igen konstruktív volt. Egyelőre rövid információ jelent meg róla, de megvan az alapos remény arra, hogy a megvitatott előadások rövidesen napvilágot látnak önálló kötet formájában Moszkvában, orosz nyelven. Egyelőre itt szeretném megjegyezni, hogy tisztelt NDK-beli kollégáink jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy pontosabban lássuk „a jobbágyság második kiadása” létrejöttének mechanizmusát a kelet-elbai területeken.

A 14. századdal foglalkozó német historiográfia a kelet-elbai német telepéseket személyileg szabad telepesekként jellemezte, akik jelentős privilégiumokkal rendelkeztek, akikkel szemben éles kontrasztként jelentkezett a stabilnak tekintett helyi lakosság súlyos jobbággyi helyzete. Éppen ez gyakorolt – úgymond – döntő befolyást a szabad német telepések ké-

sőbbi második jobbágyságba taszítására. Akkoriban a kérdés efajta hangsúlyát jórészt a kutatások adott szintje magyarázta. Ez az álláspont bizonyos mértékben tükröződött Engels „A porosz parasztság történetéhez” c. munkájában is, amelyben a német telepesek személyi jogállása és földhöz való viszonya számukra igen kedvező értékelést kapott, velük szemben áll a helyi lengyel–litván lakosság körében uralkodó kemény jobbágysors, vagy hangsúlyt kap a német telepesek passzív állásfoglalása az 1525. évi parasztháború eseményeihez, későbbi refeudalizálásukat pedig azzal magyarázza, hogy az nem volt más, mint a rövidlátásuk miatti büntetés, mint a kelet-elbai junkerek kapzsiságának következménye, amit elősegített a 30 éves háború is.³¹

A gazdaságtörténeti és a marxista kutatások fejlődésével mind nagyobb hangsúlyt kapott a nyugat-európai országokban megindult tőkés fejlődés tükröződő hatása, a Baltikum növekvő gabonaszükséglete, „a jobbágyság második kiadását” kezdték úgy értékelni, mint a feudális reakciónak a kapitalizmus dinamikus fejlődésére adott válaszát. A marxista történészek bebizonyították, hogy „a jobbágyság második kiadásának” létrejöttében a helyi lengyel–litván lakosság jobbági helyzete nem volt döntő tényező; kezdték kétségbe vonni a telepesek feltétlen privilegizált helyzetét, de egyelőre korlátozott dokumentációs bázis alapján. Ezzel ellentétben a sovinszta német történetírás csökönyösen „a régi lemezt játszotta”, alátámasztva a hitleri fasizmus embergyűlölő, rasszista elméleteit.

NDK-beli tisztelt kollégáink, az újabb progresszív kutatásokból kiindulva, és saját eredeti kutatásaik alapján „a jobbágyság második kiadása” keletkezési mechanizmusának új, fontos elemét tárták fel a kelet-elbai területeken.

Kellő argumentációval kimutatták, hogy a 14–15. században az adott területen sok tekintetben a következő összetevők voltak a döntők: a német telepesek körében fennmaradt a személyi függőségi jogviszony és a munkajáradék néhány eleme; megerősödött a földesurak igazgatási-ítélkezési jogköre annak következtében, hogy a helyi hatóságok átadták nekik e jogokat az úrbéri kötelezettségek maradványaival együtt, amelyeket a német telepesek kötelesek voltak teljesíteni a helyi hatóságok számára; fokozatosan kiegyenlítődött a német telepesek és a helyi lakosság személyi és földhasználati jogviszonyában fennállt különbség az előbbieket helyzetének romlása s az utóbbiak helyzetének javulása következtében.

Ezért azután, mikor a gabonakereslet és a gabonaárak konjunktúrája a 16. században hirtelen megnövekedett, a helyi bárók és a lovagrendek

különösebb erőfeszítések nélkül növelhették jövedelmüket a munkájára-dék nagyarányú emelésével, latifundiumaikat pedig a telepesek tömeges elűzésével (Bauernlegen), akiknek földbirtoklási jogai nem voltak vitathatatlan jogi formákba öntve.

Néhány megjegyzés az eredeti tőkefelhalmozás helyéről a kapitalizmus genezisének folyamatában ill. ennek értelmezéséről. A jelenség lényege, tartalma, módjai, főbb tényezői és szakaszai eléggé ismertek, szükségtelen tehát speciálisan is kitérnünk ezekre a kérdésekre. Időnként akörül folyik a vita, hogy az eredeti tőkefelhalmozás folyamata a kapitalizmus genezisének szerves összetevője volt-e, s így egyszerű folyamatokról van-e szó, vagy pedig előfeltétele volt, tehát minőségileg egészen más természetű jelenség, habár konkrét-történeti megjelenésükben időben és térben mechanikusan összefonódtak egymással. Ennek következtében a konkrét kutatások során nem mindig könnyű feladat argumentáltan elválasztani egyiket a másiktól.

Marx álláspontja, aki elsőként vezette be a politikai gazdaságtanba magát a fogalmat, egyértelműnek látszik. Marx az eredeti tőkefelhalmozást többször és egyértelműen azok közé a jelenségek és tényezők közé sorolta, amelyek létrehozták a kapitalizmus fejlődésének előfeltételeit, ami „nem egyéb, mint a termelőnek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata.” „Eredetinek” azért jelenik meg, mert a tőke és a tőkének megfelelő termelési mód előtörténetét alkotja.”³² A kapitalizmus a szó eredeti értelmében nem egyéb, mint a tőke realizálódása a termelés folyamatában, míg az eredeti tőkefelhalmozás rendeltetése az, hogy a tőkét *tőkévé* alakítsa... magának a tőkés termelésnek a megjelenése *előtt*.³³ S ebben a minőségében egy másfajta társadalmi forma bomlási terméke.

A két folyamat külsődleges „egybenövése” különösen jellemző a kapitalizmus genezisének időszakára, amikor a manufaktúra tulajdonosok és az árutermelő paraszti gazdaságok alkalmasint személyileg függő elemek munkáját is felhasználták, erőszakos és nyíltan harácsoló jellegű módszereket stb. is alkalmaztak. De ez csak annyit jelent, hogy az átmeneti korszakokra „az átmeneti formák tarka káosza” jellemző, a kutatónak pedig az a feladata, hogy szakmailag értékálló ítéletet alkosson.

És még egy fontos mozzanat. A polgári politikai gazdaságtan és történetírás kezdettől fogva és szinte mindmáig tagadja „az eredeti felhalmozás folyamatának” tényét. De ma már megszűnt az abszolút egység e tekintetben. Ennek bizonyítéka: a New-yorki „Braudel Center” programja keretében megjelentetett monográfia az ausztráliai eredeti felhalmozás

történetéről.³⁴ A nem marxista történetírás hosszas szembenállása Marx elméletével e téren tarthatatlannak bizonyult.

Kudarcot vallanak azok a kísérletek is, amelyek a kapitalizmus manufaktúrák szakasza, és az ipari forradalom marxista koncepciójának „felváltásával” kísérleteznek. A háborút követő időszakban, egészen a 60-as évek végéig (igaz, csökkenő mértékben) nagy népszerűséget élvezett az az elmélet, amely az ipari forradalom lényegét a műszaki-technológiai átalakulásban jelölte meg. Ennek következtében ezt a hatalmas, világtörténelmi jelentőségű eseményt, amely szervesen kapcsolódik a kapitalizmusnak a manufaktúra stádiumától az ipari kapitalizmusba való átmenetéhez, vagy előbbre helyezték, a tizenharmadik, tizenötödik, tizenhetedik századra tették, attól függően, hogy mikor jelentek meg a termelés különböző ágazataiban az ilyen vagy amolyan szerkezetek, meghajtások. Vagy pedig „szakaszolták”, s ennek megfelelően két, három vagy több „ipari forradalomról” beszéltek. Eközben teljesen eltűntették a 18. század végi egyetlen és valódi ipari forradalom legfőbb, lényegi jelentőségét, azt ti., hogy ez hozta létre az ipari kapitalizmus stádiumának adekvát műszaki-technológiai bázisát, annak a társadalom gazdasági-társadalmi struktúrájára vonatkozó valamennyi következményével együtt.

A műszaki-technológiai elmélet iránti bizalom csökkenésével párhuzamosan megerősödtek a „protoindusztrializációs” elmélet pozíciói. Ennek megalkotója az amerikai gazdaságtörténész és szociológus F. Mendels. Az ő elméleti definíciója is olyan mértékben változott, ahogyan bővültek e téren folytatott saját kutatásai, s ahogyan napvilágot láttak vitapartnereinek bíráló észrevételei. Definíciója kezdetben így fogalmazódott meg: a protoindusztrializáció „az ipari tevékenység behatolása elsősorban a falusi körzetekbe”. Később ez így módosult: „elsősorban a hagyományosan szervezett, de piacra orientált falusi ipar gyors növekedése”. Végül a protoindusztrializáció három alapvető összetevőjeként a következőket jelölte meg: falusi ipar; ennek külkereskedelmi jelentősége; a falusi ipar együttélése a piacra termelő földművelés regionális fejlődésével.³⁵

Ez a koncepció, amely általánosságokban mozgó, meglehetősen szétfolyó tételek pragmatizmussal összekapcsolt elegyenek tekinthető, volt a váza annak az előadásnak, amelyet F. Mendels a VIII. nemzetközi gazdaságtörténész kongresszuson, 1982-ben Budapesten mondott el.

Bár olykor használta a „manufaktúra” terminus-technicust, F. Mendels gyakorlatilag szembeállította a „protoindusztrializáció” elméletét a kapitalizmus manufaktúra stádiumának marxi koncepciójával. F. Mendels az utóbbit az 1650–1750 közötti évszázadra korlátozva, gyakorlatilag

folytatta a műszaki-technológiai iskola tradícióit, kizárva a „protoindusztrializáció” definíciójából a „kapitalizmus” fogalmát.

Az e témakörből szervezett „nemzeti” korreferátumok több szerzője számos kritikai észrevételt fűzött F. Mendels főreferátumának szövegéhez. A fontosabbak közül megemlíthetők a következők: az előadás időbeli határait szélesebben kell megvonni (vagyis ki kell terjeszteni legalább a 16. századra is); a „protoindusztrializációt” be kell kapcsolni a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet általános összefüggés-rendszerébe és nem „protoindusztrializációról”, hanem „protokapitalizmusról” kell beszélni; az európai és az Európán kívüli országokban – Indiában, Tuniszban – a 17–18. században voltak olyan régiók és ipari ágazatok, amelyekre ráillik F. Mendels „protoindusztrializációról” szóló elmélete, így lehetséges, hogy a gyarmatosítás előtti India és nem Európa volt az úttörője a kapitalizmus világméretű kifejlődésének; a „protoindusztrializációt” össze lehet kötni a középkori Toscanával és Flandriával; a falusi kézműipar több ágazatában, köztük az export ágazatokban is, a közvetlen termelők a termelési eszközök tulajdonosai voltak és önálló gazdálkodást folytattak stb.³⁶ A számos részletmegjegyzés összegezéséből világosan kitűnik, hogy F. Mendels nem marxista történész bírálója a „protoindusztrializáció” elméletét és főként ennek definícióját a tudományos pontosság és egyetemes érvényesség követelménye szempontjából nem tekintik elégségesnek, ami az egész koncepció tudományos megalapozottságát is kérdésessé tette. F. Mendels kénytelen volt elismerni számos kritikai megjegyzés jogosságát, s elismerni azt, hogy a „protoindusztrializáció” integráns része volt a tőkés fejlődés világfolyamatának, s előkészítette a feltételeket az ipari forradalom számára. Ami azt az észrevételt illette, hogy nincs világos kritérium arra nézve, hogy mi különbözteti meg a „protoindusztrializációt” a középkori Európa és az ázsiai országok legalábbis hasonló jelenségeitől, F. Mendels a következő válaszra szorítkozott: „a protoindusztrializáció elmélete specifikus hipotézisek szabatos definíciója. Ezek már korábban megfogalmazást nyertek. Nyilvánvaló, hogy a protoindusztrializáció nem azonos a házi kézműipar létével vagy növekedésével. Ha fennállna egy ilyen adekvát egybeesés, akkor új fogalom után kellene néznünk, azokat a hipotéziseket pedig, amelyek a protoindusztrializációnak az egyensúly megbontására és az újkori (with modern industrialisation) indusztrializációval való összefüggésére vonatkoznak, azonnal el kellene vetnünk.”³⁷

A válasz kategorikus, de ha így áll a kérdés, ahogyan F. Mendels állítja, akkor miért volt szükség annyi körülírásra és magyarázatra? A szo-

cialista országok történészei megalapozottan utasították el F. Mendels koncepcióját mint olyan felfogást, amely nem egyéb, mint a kapitalizmus manufaktúra stádiumáról és az ipari forradalomról alkotott marxista koncepció elrontott változata. Élesen tagadó értékelést adott róla W. von Strommer nyugatnémet történész is.

Nem lenne érdemes hangsúlyozott figyelmet fordítani erre az epizódra, ha nem állna kapcsolatban néhány lényeges, az ipari forradalom világtörténelmi helyével kapcsolatos kérdéssel, amelyek körül napjainkig vita folyik a marxista és a nemzetközi historiográfiában. Rendkívül laikus formában ezt így fogalmazhatnánk meg: csupán óriási jelentőségű történelmi esemény volt-e az ipari forradalom, vagy pedig „lineáris” általános törvényszerűségként kell-e felfognunk?

Egyfelől kétségtelen, hogy egyes fejlődő országok belépése az ipari, napjainkban pedig már a monopolista kapitalizmus szakaszába, elkerülhetetlenül összekapcsolódik a mind tökéletesebbé váló géprendszerek, sőt a legfejlettebb „finom” technológiák alkalmazásával. S az átmenet alapvető gazdasági-társadalmi következményei egyértelműek.

Másfelől már Európa azon országaiban is, amelyek később léptek az ipari kapitalizmus időszakába, mint „az első szakasz országai”, a történeti feltételek lényegesen különböztek azoktól a viszonyoktól, amelyek a végbement polgári forradalmak országaiban – Angliában és Franciaországban – kialakultak. Ez utóbbiakban az ipari forradalom olyan aktusként következett be, ami egyenes folyománya volt *spontán* gazdasági-társadalmi fejlődésüknek. Bizonyos műszaki újításokat egyes ágazatokban itt már a 17. században alkalmaztak. A kézműipar, majd a tőkés manufaktúra széles körű kifejlődése nagyszámú képzett munkaerőt hozott létre, s a munkásokat – többek között a kegyetlen „munkás törvényhozás” segítségével – rászorították a fegyelmezett, állandó munkavégzésre. A gépi termelésre való átállításuk nem járt különösebb nehézséggel, sőt több esetben diszkvalifikációval volt összekötve, főként a kézművesek számára; ez volt a talaja a szakképzetlen női, sőt gyermekmunka rendszeressé vált alkalmazásának.

Más volt a történelmi helyzet Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa legtöbb országában. A gépeket, amelyek fejlettebbek voltak mint a 18. század végi és 19. század eleji masinák, legtöbbször már készen kapták külföldről. Gyakran a szakképzett gépészeket, nem is szólva a mérnöki-műszaki személyzetről, legalábbis hosszabb-rövidebb időre, a helyi vagy külföldi vállalkozók az ipari országokból szerződtették. A szakképzetlen munkaerő pedig olykor a jobbágyokból vagy a helyi lakosság személyileg

függő viszonyban levő kategóriáiból került ki. A tőkés fejlődés manufaktúra-szakasza, amely általában korlátozott formák között ment végbe, nem hozta létre azokat az objektív és szubjektív feltételeket, mint a fejlettebb nyugat-európai államokban. Ezekben az országokban a vállalkozók jóval nagyobb százaléka került ki a külföldi tőke képviselői és helyel-közzel a jobbágytartó földesurak köréből. Más volt a konjunktúra helyzete a világ-kereskedelmi és pénzpiacokon, mint a 18. század végén – a 19. század elején. Végül, ebben az európai országsoportban az ipar struktúrája is eltérő volt: túlsúlyban volt a nyersanyagtermelő és a könnyűipari ágazat. A születőben lévő nehézipart vagy az állami hadiipar képviselte, vagy jelentős mértékben állami támogatás, katonai rendelések stb. tartották fenn.

Ezért a szovjet kutatók körében, vitakérdésként, felvetődtek olyan vélemények, hogy tartalmukat tekintve adekvátak-e az ipari forradalom kategóriái és tényezői a fejlett nyugat-európai országokban és a közép-, kelet- és délkelet-európai államokban? Olykor még nyersebben is felvetődött a kérdés: volt-e egyáltalán ezekben az országokban nyugat-európai típusú ipari forradalom, vagy nem lenne-e helyesebb ezeket a jelenségeket úgy felfogni, mint ezeknek az országoknak az ipari kapitalizmusba való átmenetét jellemző szimptómáit?

Sajnos ezen a területen nagyon kevés még nálunk a céltudatos kutatás, amely segítséget nyújthatna e kérdések tudományosan megalapozott feltevéséhez vagy megoldásához. De ezzel összefüggésben legyen szabad felhívnom tisztelt magyar kollégáim figyelmét egy ismert szovjet kelet-kutató, G.K. Sirokov monográfiájára,³⁸ aki egy másik, még bonyolultabb anyagon át vezet el bennünket a fent említett kérdésekhez a keleti fejlődő országok vonatkozásában.

Szeretném megismerni mindezekről a találkozónkon részt vevő magyar szakértők véleményét vagy idevonatkozó munkahipotéziseiket, annál is inkább, mert ezeknek a magyar nemzeti történet szempontjából is megvan a maguk jelentősége.

Jegyzetek

1. Éppen ezek az alapelvek azok, amelyek élesen elhatárolják egymástól a történelem marxista és nem-marxista felfogását.
2. V.I. Lenin Művei, Budapest, 1964. 6. k. 37.
3. u.o. Budapest, 1966. 12. k. 129.
4. u.o. Budapest, 1971. 26. k. 50.
5. Marx–Engels Művei, Budapest, 1959. 4. k. 442.

6. Blok, P.J., *Historis materialisme*. In: *Onze eeuw*, jg. 8, d. 3, Haarlem, 1908, blz. 350–363.
7. Smit, J.W., *The Netherlands Revolution*. — In: *Vaderlands Verled in Veelvoud*. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500. Deel I: 16e = 18e eeuw. 2 de Aufl., Samengesteld door: Drs C.B. Wels e/a, Den Haag, blz. 27–30.
8. Wallerstein, I., *Economic Theories and Historical Disparities of Development*. — *Eight International Economic History Congress*. Budapest, 1982, 17–27.
9. Marx–Engels Művei, 23. k. 484.
10. Kukińska, K., *Types de l'explication en histoire économique*. In: *Proceedings of the Seventh International Economic History Congress*. Ed. by M. Flinn. Edinburgh, University Press, 1978. 16–23.
11. Boeme, H., *Politische Faktoren und wirtschaftsgeschichtliche Methode*. — *Ibid.*, 24–37; Slicher van Bath, B.H., *Jaarrede Vorsitz Nederlands Historisch Genootschap*. Utrecht, 24 Oktober 1975. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1976. afl. I., blz. 171–173.
12. L. *Eighth International Economic History Congress*. Section B. I „*Economic Theory and History*” Budapest, 1982. J. Kocka, G. Ranki, *Introduction*, 4.
13. Csizsotzovonov. A.N., *VII. Mezsdunardnij kongressz ekonomicseszkoj isztorii*. — *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 1979. 3. sz. 16–19.
14. Marx–Engels Művei, Budapest, 1970. 25. k. 4.
15. Marx–Engels Művei, Budapest, 1967. 23. k. 141.
16. u.o. 314. 24. jegyzet.
17. u.o. 26. k. III. rész (Budapest, 1976.) 481.
18. U.o. 482. A céhes kézműveseknél ezek a jelenségek némiképp eltérően alakultak. Korporatív keretekbe tömörülve megvolt a lehetőségük a többé-kevésbé hatékony védekezésre. Ez a rendszer csak a kiviteli ágazatokban akadozott.
19. Lenin Művei, Budapest, 1964. 3. k. 29.
20. Marx–Engels Művei, Budapest, 1967. 23. k. 141.
21. L: Sztam, Sz.M., *A középkori város és a nem-feudális tulajdonformák keletkezésének kérdései*. In: *Szrednevekovij gorod*, Szaratov, 1974. 3–45. B. Bertold, E. Engel, A. Laube, *Die Stellung des Bürgertums in der deutschen Feudalgesellschaft bis zur Mitte des 16. Jahrhundert*. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1973. H. 2. 5. 196–217.
22. Marx–Engels Művei, 20. k. Budapest, 1963. 160.
23. Marx–Engels Művei, 23. k. 669.
24. U.o., 26., III.r. 481.
25. Lenin Művei, Budapest, 1964. 3. k. 48–49.
26. u.o. 17.
27. u.o. 165.
28. *Az 1894–95 évi kuszárösszeírás Perm kormányzóságban és a „kuszár-ipar” általános kérdései*. Lenin művei, Budapest, 1963. 2. köt. 301–399.; 380–386.
29. L. *Szocialnaja priroda szrednekovogo bjurgersztva* 13.–17. vv. M., 1979.
30. *Historiker = Gesellschaft der Deutschen Demokratischen Republik*. Wissenschaftliche Mitteilungen. 1980/I–II; *Jahrbuch Geschichte des Feudalismus*. Berlin, 1980. S. 75–173.
31. Marx–Engels Művei, 21. (Bp., 1970.) 228–238.

32. Marx–Engels Művei, 23. 669.
33. Marx–Engels Művei, 23. 669.
34. Lásd: Mc. Michael Ph., *Settlers and Primitive Accumulation. Foundation of Capitalism in Australia.*
35. Mendels Franklin. Proto – industrialization: Theory and Reality. In: Eighth International Economic History Congress. Budapest, 1982. Theme „A”2, 75, 76, 79. L. Világtörténet, 1982.2.
36. u.o. 82, 84, 90.
37. u.o., 93.
38. Sirokov G. K. *Promüslennaja revoljucija v sztranaх Vosztoka. M., 1981.*

HANÁK PÉTER:

A FEUDALIZMUSRÓL A KAPITALIZMUSRA VALÓ ÁTMENET MARX GONDOLATRENDSZERÉBEN

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet hosszú távú, évszázados folyamat, tehát kiválóképpen a történettudomány tárgya. Ez a téma megalapozó történeti jelentőségénél fogva a marxi elmélet integráns részévé, mondhatjuk: ugrópontjává vált. Részben azért, mert a kapitalizmus keletkezésének körülményei megvilágítják a természetét, a fejlődésmenetét, és egyúttal a szükségszerű elmúlását, részben pedig azért, mert e szemléletes példán bizonyítja Marx konkrétan a társadalmi formációváltások elméletét, tehát analógias módszerrel is igazolja a kapitalizmus-szocializmus formációváltás történelmi szükségszerűségét.

A feudalizmus forradalmi megdöntésének indokait és körülményeit klasszikus módon a *Kommunista Kiáltvány* fogalmazta meg. „A burzsoázia nem létezhet anélkül, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat, tehát az összes társadalmi viszonyokat.” A burzsoázia által kifejlesztett „termelési és érintkezési eszközök” a hűbéri társadalomban jöttek létre, ám a fejlődés meghatározott fokán „a földművelés és az ipar feudális szervezete, egyszóval a feudális tulajdonviszonyok nem feleltek meg többé a már kifejlett termelőerőknek. Gátolták a termelést ... Megannyi béklyóvá váltak. Szét kellett feszíteni, szét is feszítették őket.”

Ebből a fejlődéselemzésből legalább három következtetés vonható le. 1. A feudális rendszert a termelést szakadatlanul forradalmasító burzsoázia rombolta le, amely jórészt szökött jobbágyokból és hagyományos városi polgári elemekből alakult ki. 2. A feudalizmus megdöntésének eszöke, motorja az osztályharc, amely az egész társadalmi fejlődés motorja. 3. A feudalizmus megdöntésével az osztályharc nem szűnik meg, hanem az uralkodó burzsoázia ellen fordul. „Szemünk előtt hasonló folyamat játszódik le” – olvassuk a *Kommunista Kiáltványban*. A 19. század derekán a tőkés termelési viszonyok és hordozójuk, a burzsoázia válnak a fejlődés kerékkötőjévé. El kell tehát jönnie az új antagonisztikus osztálynak, a proletariátusnak, és el kell jönnie a termelési módban rejlő belső ellentmondás végső kieleződési szakaszának, amikor a munkásság forradalmi osztályharcra lép végrehajtja a soron következő formációváltást.

Nincs szándékomban elemi szintű ismereteket feleleveníteni, hanem

éppen a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet marxi elméletének tisztázása végett kívántam erre a magyarázatra visszautalni, mert van Marxnak egy másik, sok szempontból eltérő elmélete is az átmenet motívációjáról és lezajlásáról. Ezt a koncepciót először 1857-ben az *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie) c. művében fejtette ki, mélyreható közgazdasági kutatások alapján. „A munkának a tőkéhez, illetve a munka objektív feltételeihez mint tőkéhez való viszonyulása, történelmi folyamatot előfeltételez, amely felbomlasztja azokat a különböző formákat, amelyekben a dolgozó – tulajdonos, illetve a tulajdonos dolgozik.”

Először, felbomlasztja a földhöz, mint természeti termelési feltételhez való viszonyulást, vagyis felbomlasztja a *kisparaszti tulajdont*. Másodszor, felbomlasztja azokat a viszonyokat, amelyekben „a dolgozó a szerszám tulajdonosaként jelenik meg. Ahogy a földtulajdon fenti formája *reális közösséget* feltételez, úgy a munkának ez a szerszám-tulajdona feltételezi a ... *kézművesmunkát*; ezzel összekapcsolva a céhes-testületi rendszert”. S végül felbomlasztja azokat a viszonyokat, amelyek közt *maguk a munkások* ... még közvetlenül az *objektív termelési feltételek közé* tartoznak, és mint ilyeneket, elsajátítják őket – tehát rabszolgák vagy jobbágyok. „A tőke számára a munkás nem termelési feltétel, hanem csak a munka az”, pontosabban a munkás munkája, s ezt sem közvetlenül, hanem a *csere közvetítésével* sajátítja el. (E tétel kidolgozottabb megfogalmazását A Tőke I. k. „Az úgynevezett *eredeti felhalmozás*” c. fejezetében olvashatjuk.)

Eszerint tehát a burzsoázia – akár vállalkozó tőkés, akár tőkés földbirtokosok – nem a hűbérurat és a feudális tulajdont sajátítják ki, hanem a közvetlen termelő kistulajdonost fosztják meg a termelés objektív feltételeitől. Következésképpen, nem a jobbágyok és a hajdani jobbágyok utódai, a városi burzsoák osztályharca dönti meg a feudalizmust, és teremti meg a tőkés termelési mód alapjait, amint ezt a Kommunista Kiáltvány állítja. *A tőkeviszony és ezzel az új termelési mód a nagy- és a kistulajdon, a tőkés és a dolgozó kistulajdonos harcából alakul ki, a burzsoázia lényegében erőszakos kisajátító tevékenysége révén jön létre.*

A kétféle magyarázat közti különbség első látásra a kisajátítás tárgyában mutatkozik, mélyebb lényegét tekintve azonban a *tőke különböző felfogásában rejlik*. Marx értelmezésében a tőke kezdetől fogva nem egyszerűen pénz, nem tárgy, dolog, hanem: *viszony*. De korai műveiben a termelési viszony, illetve kifejeződése, a tulajdonviszony a tőkés és a bérmunkás között áll fenn, az *Alapvonalak* és az *A Tőke* írójánál a termelő mun-

kás és a munka feltételei közötti viszonyt fejezi ki. A tőkés vagyona egy részén éppen úgy megveszi a munkást – olvashatjuk még a *Bérmunka és tőke* c. munkájában (1849), mint ahogyan megvette a nyersanyagot, és ettől kezdve már „csak a *saját tulajdonában levő nyersanyagokkal és munkaeszközökkel termel*”, s ezekhez tartozik a munkás is. A munkás ugyan személyében szabad, de egyúttal az egész tőkés osztály tulajdonát alkotja.

Későbbi műveiben korrigálja ezt a pontatlan megfogalmazást: a kapitalizmust éppen az különbözteti meg a korábbi társadalmi formációktól, hogy a munkás minden vonatkozásban szabad, nem ő, hanem a termelés objektív feltételei, a termelési eszközök vannak a tőkés tulajdonában, aki ezek segítségével, közvetett módon, *a cserefolyamatban sajátítja el a munkás munkáját*. A tőkésviszonyt létrehozó folyamat nem más, „mint a munkás elválasztása munkafeltételeinek tulajdonától”. Ez a folyamat „a társadalmi létfenntartási és termelési eszközöket tőkévé, másrészt a közvetlen termelőket bérmunkásokká változtatja”. Ezt a folyamatot, mint ismeretes, nevezi Marx az *eredeti felhalmozásnak*.

A két koncepció közti különbséget lehet az időbeli eltérésnek, a tíz év alatti elmélyült politikai gazdaságtani kutatások eredményeinek betudni. Márcsak ezért is erőltetett kétféle teóriáról beszélni, ahogyan egyes nyugati szerzők teszik. De nemcsak a megismerés folyamatában rejlő valóságközelítés pontosabb eredményéről van szó, hanem más szempontú és módszerű közelítésről is. A *Kommunista Kiáltvány*, a *Bérmunka és tőke* írójának történetisége dialektikus történetfilozófiai, gazdasági elemzése pedig szociológiai alapozású. Megállapításai a már működő tőkés rendszer funkcionális vizsgálatán alapulnak. Az „eredeti felhalmozás” gondolatának történetisége viszont közgazdaságtani alapozású, amely a kapitalizmus keletkezésének genetikai vizsgálatán alapul. Az *előbbiben a történeti elemzés, a polgári forradalom körülményeinek tisztázására, az utóbbiban a rendszeres felhalmozás előzményeinek, vagyis a tőke és a modern tőkés keletkezésének feltárására szolgál*. A kétféle közelítés között bizonyára van összefüggés, éspedig úgy gondoljuk, szorosabb, mint egy szerző tudományos fejlődésének önkorrekciója. Ám ahhoz, hogy a kétféle koncepció összefüggését megnyugtatóan tisztázhassuk, egy szembevető ellentmondást kell szemügyre vennünk.

A Kommunista Kiáltvány szerint, amint idéztük is a jólismert paszszust, a földművelés és az ipar feudális szervezete, vagyis a feudális termelési viszonyok már nem feleltek meg a hatalmasra nőtt új termelőerőknek, ezért szét kellett feszíteni, rombolni őket. A későbbi koncepció vi-

szont azt bizonyítja, hogy a tőkés termelés és felhalmozás előfeltétele a kettős értelemben szabad – a termelőeszköz tulajdonától és a feudális függő viszonytól is szabad – munkás létrejötte. Jogos tehát a kérdés, hogy egyáltalán fennáll-e még a jobbágyi függő viszony és a céhrendszer akkor, amikor a hatalmasra nőtt tőkés termelőeszközök szétfeszítik a régi rendet? Ha fennállnak, akkor még aligha zajlott le az eredeti felhalmozás, alig cseperedhetett fel a modern burzsoázia, ha viszont már nincsenek, akkor milyen termelési módot és társadalmi rendet kell megdönteni és ki dönti meg őket?

A válasz lényegét maga Marx megadja. „*A tőke ösképződése* nem úgy megy végbe” – írja az Alapvonalakban –, hogy a tőke ... felhalmoz létfenntartási eszközöket és munkaszerszámokat és nyersanyagokat ... Nem úgy, hogy a tőke hozza létre a munka objektív feltételeit. Hanem a tőke *ösképződése* egyszerűen úgy történik, hogy a *pénzvagyonként* létező értéket a régi termelési mód felbomlásának történeti folyamata képessé teszi arra, hogy egyrészt a munka objektív feltételeit *megvásárolja*, másrészt magát az *eleven* munkát a szabaddá lett munkásoktól pénzért cserébe megkapja.” Igaz, írja utóbb *A Tőke* 24. fejezetében, a tőkés társadalom gazdasági struktúrája a feudális társadalom gazdasági struktúrájából jött létre, csak hogy a tőkés társadalom alkotóelemeit a feudalizmus „felbomlása tette szabaddá” (I. 773). „A fejlődés kiindulópontja, amely a bér-munkást és a tőkést létrehozza, a munkás szolgálata volt”. A fejlődés során azonban ez a szolgaság fellazult (I. 774), a személyes szolgaviszony formálissá vált, s a feudális tulajdonviszony – a pénzjáradékra való fokozatos áttérés folyamán – előbb burkoltan, majd egyre nyíltabban szabad magántulajdonná, a jobbágy bérlővé, de facto szabadparaszttá, a céhlegény önálló kézművessé vált. Ebből logikusan következik, hogy a feudális és a tőkés termelési mód között egy sajátos, *prekapitalista kistermelői tulajdonviszony*, a feudális és a tőkés rendszer között egy *átmeneti formáció* áll fenn, elsősorban és legtisztább formában a mintául vett Angliában. (Jogal emeli ki Pach Zs.P. ebben a vonatkozásban a feudalizmus felbomlási és a korai kapitalizmus kialakulási szakaszának egybeesését.)

De ne siessünk el a fenti állításunk Angliára vonatkozó félmondatnyi fenntartása mellett. Tény, hogy az eredeti felhalmozás folyamata klasszikus formában csak Angliában zajlott le, s még ott sem fejeződött be, ott sem terjedt ki az egész országra a 17. század derekán lezajlott polgári forradalomig. A kontinens nyugati országaiban a 18. század folyamán is csak részlegesen, nagy regionális eltérésekkel haladt előre. Franciaország nagy részén, amint ez a cahiers de doléance-okból és legújabb helytörténeti

munkákból világosan kitűnik, a forradalom előtt is fennállt a feudális földesúri jogok és a jobbágyi kötelek rendszere. Itt tehát a forradalomnak a feudális tulajdonviszonyok erős maradványait is fel kellett számolnia, s ennek megfelelően, a parasztság a harmadik rend keretében, a burzsoáziával együtt harcolt az ancien régime ellen. De azokban az országokban, azokon a vidékeken is, ahol a jobbágy valóban pénzáradékot fizető bérlővé, a céhlegény kézművessé vált, beleértve a klasszikus Angliát is, ott is fennmaradtak feudális privilégiumok, vámok, monopóliumok, a feudális politikai és jogi rendszer. A kistermelői tulajdonviszonyon alapuló forma mellett tehát a nyugati országokban is fennmaradt, vele együtt létezett a feudális tulajdonviszony, vagy legalábbis a feudális politikai és jogi rendszer, amelyet a forradalomnak – egyes területeken forradalmi tartalmú radikális szabályozásnak – éles osztályharcban kellett eltávolítania.

Ez az *egyik szál*, amely Marx két koncepcióját történeti és logikai szempontból összekapcsolja.

A „tőke előtörténetét” azonban nemcsak a feudális viszonyok fel számolásáért vívott harc, hanem a szívósan meggyökerezett prekapitalista – (és kapitalizmust gátló) – kistermelői tulajdon és az ezek kisajátításából felövő tőke közti harc is alkotja. Tény, hogy a kistermelői tulajdon és termelési mód szétaprózza a termelőeszközöket, akadályozza társadalmiasodásukat és gyors fejlődésüket. Ezt a módot is el kell pusztítani ahhoz, hogy a rendszeres tőkés felhalmozás feltételei létrejöjjenek, s a tőkés termelési mód bázisa megszilárduljon. Ez a folyamat, bármennyi erőszakkal, kegyetlenséggel, „vérrel és szennyel” jár is, végül egy fejlettebb társadalmi formációhoz vezet.

Az eredeti felhalmozás történeti tendenciája, a kistermelők kisajátítása nem fejeződik be az uralomra jutott kapitalizmusban: a kisajátítás folyamatos, most már a kapitalizmus immanens játékszabályai alapján, a tőke állandó centralizációja útján megy végbe. Egy-egy tőkés „sok tőkést üt agyon”. A *permanens kisajátítás* fejlődéstendenciája végül is a kevesek tőketulajdonához, a monopóliumhoz vezet el, ami viszont már az egész termelési mód akadályává válik. Ebben a szakaszban aztán, írja Marx, szét kell feszíteni a tőkés termelési viszonyok burkát. S aztán jön a prognózis: „Ütött a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják”. Ezen a *másik szálon* is eljutunk tehát a Kiáltvány koncepciójához, a tőkés rendszer szükségszerű pusztulásának előrejelzéséhez. A megszüntetés folyamatának bemutatása és motiválása eltér ugyan a Kiáltvány gondolatmenetétől, erőteljesen hangsúlyozza a társadalomfejlődés evolúciós folyamatosságát, a végkövetkeztetésben azonban megegyezik az első koncepcióval.

Hátra van még egy, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet vizsgálata szempontjából lényeges kérdés: milyen történeti körülmények, milyen gazdasági tényezők bomlasztják fel a feudális termelési módot, és teremtik meg a kapitalizmusra való átmenet konkrét feltételeit?

„Az eredeti felhalmozás történetében – írja Marx – történelmileg korszakalkotóak mindazok a forradalmi jellegű változások, amelyek a kialakuló tőkés osztály számára emeltyűkül szolgálnak”, mindeneke előtt a tömeges proletarizálódás mozzanatai, amelyeket a 16–17. század hatalmas kereskedelmi fellendülése, dinamikus piacbővülése indukált. „... Azok a nagy forradalmak, amelyek a 16–17. század folyamán, ... a kereskedelemben végbemennek és a kereskedelmi tőke fejlődését rohamosan meggyorsították, egyikét alkotják ama főmozzanatoknak, amelyek a hűbéri termelési módnak tőkés termelési módba való *átmenetét* elősegítették.” (T. III. 375.) Tehát a *kereskedelmi tőke* az átmenet főszereplője, ámde szerepének, hatásának értékelése nem egyértelmű a marxi gondolatrendszerben.

A kereskedelmi tőke *gazdasági funkciójának* történeti alakulásával Marx behatóan az *Alapvonalak*-ban foglalkozik. A tőkét megelőző egyetlen felhalmozás a pénzvagyone, amely nem termelő, hanem a forgalomból ered és ahhoz tartozik. A felvásárló kereskedő azáltal, hogy minden falusi mellékipart megsemmisít, a korábban használati értékként létrehozott árukat csereértékké változtatja. A *Tőke* I. kötetében ugyancsak kiemeli a tőke két prekapitalista formáját, amelyek a tradicionális viszonyok között elnyomoritják a termelőt, anélkül, hogy új módot hoznának létre. Ehelyütt röviden említi – jóformán csak üdvözlí – az ipari tőkés születését. Azt a kezdeti folyamatot, amelynek során egyes kézműves mesterekből kistőkés, manufaktúra-tulajdonos, majd gyáros lett, „csigalassúságúnak” nevezi, amely semmiképp sem felelt meg „a bővülő világpiac kereskedelmi szükségleteinek” (I. 810). A folyamatba azonban a jobbjágyviszony és a céhalkotmány felbomlása idején fokozottan bekapcsolódik a kereskedelmi és a pénztőke. A feudalizmus felbomlásakor ugyanazok a tényezők, amelyek magát a felbomlást előidézték, lehetővé teszik a pénztőke forradalmasító behatolását az ipari termelés preindusztriális szervezeti formáiba. Ebben a szakaszban a felvásárló kereskedő azokat a fonókat és szövőket, akik mesterségüket addig falusi háziiparként üzték, a maga fennhatósága alá vonja, nyersanyaggal látja el, utóbb szülőhelyükről elköltöztetve, „egy dologházban” egyesíti, még később pedig szerszámuktól is megfosztja őket. (Alapvonalak, 46/1, 387–388.)

A *Tőke* III. kötetében újabb kutatásai alapján módosította, árnyalta

az átmenet tényezőinek magyarázatát. A történeti áttekintés során a valóban „forradalmasító útnak” továbbra is azt nevezi, amikor a termelő kereskedővé és tőkessé lesz, és továbbra is hangsúlyozza, hogy a *kereskedelmi tőke* „önmagában véve nem forradalmasítja a régi termelési módot, sőt azt inkább konzerválja, és mint a maga előfeltételét megtartja” (III. 377). Az elemzés során azonban rámutat arra, hogy mégiscsak ez utóbbi út volt a *történelmileg jelentős* az átmenetben, és néhány oldalnyi tényanyag alapján az is világossá válik, hogy a 16–17. században a kereskedelmi tőke már nem „önmagában véve” működött.

Hogy hol, mikor és mennyire bomlasztja fel a régi termelési módot, az nem tőle, hanem a hagyományos gazdasági-társadalmi rend jellegétől és szilárdságától függ. Az újkorban azért volt képes a *tőkés* termelési módhoz való átmenetet előmozdítani, mert a feudális viszonyok bomlási szakaszában már létrejött a kistermelői tulajdon és a kistermelői szabadság. Akár a kereskedő hatol tehát be felvásárlóként (Verleger) vagy manufaktúra szervezőként a céhen kívüli iparba és a falusi háziiparba, akár a közvetlen termelő válik vállalkozóvá és kereskedővé, — mindkét út alapfeltétele az *átmeneti* formáció, a szabad kistermelő magántulajdonán alapuló termelési mód. Úgy látszik, csakis ilyen átmeneti formában válik lehetségessé a termelési eszközök forradalmasítása, csak ilyen viszonyok között valósulhat meg, hogy a termelésbe behatoló kereskedelmi tőke ne konzerválja, hanem maga is forradalmasítsa a termelés hagyományos rendjét.

A kereskedelmi tőke ilyen szerepét a feudalizmus felbomlásának végső szakaszában annál is inkább hangsúlyoznunk kell, mert Közép- és Kelet-Európában még a nyugati alternatíváknál is kisebb szerepe volt a Marx által jelölt „valóban forradalmi” útnak, a kisiparos tőkessé válásának, és annál döntőbb, szinte általános és tipikus volt a *kereskedelmi tőkésből* átvedlett vállalkozó-alapító tőkés.

Végül megállapíthatjuk, hogy Marx különböző időpontokban, különböző aspektusokból vizsgálta a feudális rendszer megdöntésének útját-módját, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdéseit. Egy új forradalmi mozgalom irányadó programjában, érthető módon, a forradalmi osztályharc jelentőségét domborította ki, a tőke anatómiájának nagy művében közgazdasági nézőpontból vizsgálta a tőke genezisést, a felhalmozás mechanizmusát. Igaz, koncepciói között van eltérés, és felfogását olykor egyazon gondolatrendszerben is módosította. A feudalizmusról a kaptializmusra való átmenet lényeges kérdéseinek szakszerű és elméleti

megfogalmazásán túlmenően, a megismerés folyamatában előrehaladó állandó *önkorrekció*, úgy vélem, a marxi munkamódszer lényeges eleme, maradandó öröksége.

KOSÁRY DOMOKOS:

A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET ÉS A
KORABELI GAZDASÁGPOLITIKAI TÖREKVÉSEK
MAGYARORSZÁGON

1790–1848*

(Vázlat)

1. A 18. század fokozatos gazdasági fejlődése, az osztrák és más külső piacok ösztönzése, változásokat hozott a magyar birtokos nemesség életfeltételeiben. Az ország fejlettebb (nyugati-északi) peremvidékén a század utolsó harmadára a jómódú birtokosok egy része érdekeltté vált a bontakozó árutermelésben. E birtokosok főleg agrártermékek (nyugaton gabona, északkeleten — a lengyel és orosz piac felé — bor) exportjával foglalkoztak. De olykor már manufaktúrák alapításával is kísérletezni kezdtek, részben szintén az osztrák piac reményében, bár a bécsi udvar előzőleg, 1754-ben diszkriminatív vámvonalat állított fel a Habsburg monarchián belül, az örökös tartományok és Magyarország között. Ez a vámrendszer Magyarországot meghagyta alárendelt agrárpiacnak, de korábbi külső (Szilézia stb.) kapcsolatait elvágva a cseh és osztrák ipar felvevő-piaca és nyersanyag-ellátójává igyekezett tenni. (A korábbi, hagyományos felfogással szemben a mellékelt tanulmányban már kimutattuk, hogy nem ez a vámrendszer fojtotta meg a magyarországi manufaktúra-ipart, hiszen az korábban nem létezett, és más, főbb akadályai is voltak, sőt éppen ezután kezdett nagy nehezen létrejönni.) Ezek a nemesek eleinte támogatták a Habsburg felvilágosult abszolutizmus bizonyos modernizációs törekvéseit a mezőgazdaság, közlekedés, hajózás, vízszabályozás stb. terén. Erről elég jelentős egykorú irodalom tanúskodik. De mind szűkebbnek találták az agrárkivitel korlátait nyugat felé, miközben más irányban is keresték az új kereskedelmi lehetőségeket. Egyesek Fiumén (Rijeka) át az Adriai tenger irányában. Mások pedig, felhasználva a II. József által a Török Birodalommal és Oroszországgal kötött kereskedelmi szerződéseket, a Duna–Fekete tenger víziútján. Mindkét útvonal sok természeti nehézségbe ütközött.

Rövidesen kibontakozott egy olyan, a felvilágosult abszolutizmussal szembe forduló politikai mozgalom, amely Magyarországot részint gazdasági, részint politikai alárendeltségéből fel akarta emelni, bár ugyanakkor

* *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21, 1975.

a feudális rendszert, a rendi struktúrát csak korszerűsíteni akarta, nem eltörölni. Ezt nevezzük „felvilágosult rendi” tendenciának.

2. Ez a politikai irányzat nyíltan csak II. József rendszerének bukása után, az 1790–1791-i országgyűlés idején léphetett napvilágra. Az országgyűlés 9 rendi bizottságot küldött ki a reformok kidolgozására. A gazdaságpolitikai programot a Kereskedelmi Bizottság (*Deputatio commercialis*) dolgozta ki 1791–1793 között, miután bekérte a megyék, városok, kereskedő-testületek, több esetben magánosok javaslatait. A Bizottság elnöke, gr. Forgách Miklós, export-vállalkozásban aktív szerepet játszó főnemes volt. A tagok közül br. Podmaniczky József helytartótanácsos, Göttingában elsajátított statisztikai módszerek és angliai uti tapasztalatok felhasználásával már előzőleg, az 1780-as években felmérte az ország manufaktúra iparának helyzetét. Most ő fogalmazta meg az osztrák vámpolitika éles bírálatát és a bevezetendő új, méltányosabb vámrendszer alapelveit (*Principia vectigalis tricesimalis*, 1791). Az ő kiindulását folytatta azután a horvát Skerlecz Miklós (a magyar–horvát együttműködés híve) a Bizottság számára írt, nagy elaborátumaiban, amelyek az ország földrajzi adottságaiból kiindulva a népesség, mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, közlekedés különböző ágait és a beruházási közalap (*fundus publicus*) létrehozásának problémáit elemezték és az ezekkel kapcsolatos javaslatokat részletezték. E munkálatok közül az első (*Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae relate ad commercium*) különösen a mezőgazdasággal foglalkozott. Ezt további, részben erre épülő elaborátumok követték. A második az adott viszonyokat mutatta be (*Status actualis*, 1792). A harmadik az országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatokat fogalmazta meg indokolások kíséretében (*Proiectum legum motivatum*, 1792). Végül a negyedik a végrehajtó hatalom, a kormánysszervek közvetlen hatáskörébe tartozó teendőket körvonalazta (*Propositiones*, 1792). A Kereskedelmi Bizottság munkálatai a felvilágosult rendi mozgalom gazdaságpolitikai programját fogalmazták meg, lényegében véve, kameralista szellemben, immár a belső piac, a hazai ipar fejlesztésében is érdekelt, és azzal a céllal, hogy Magyarországot kiemeljék a „gyarmati rendszer” (*Systema coloniale*) nyomása alól – ahogy Skerlecz nevezte – és egyenrangú partnerré tegyék a Habsburg monarchián belül.

3. Mire azonban a javaslatok elkészültek, a politikai viszonyok módosultak. A nemesség, a francia forradalom radikálisabb szakaszától megriadva, támogatta az ugyancsak retrográd irányba forduló Habsburg udvart a Franciaország ellen meginduló, hosszú háborúban. Az antifeudális csoportok (főleg értelmiségiek) által szervezett magyar „jakobinus”-moz-

galom leleplezése, a résztvevők kivégzése, bebörtönzése (1795) után hosszú politikai hullámvölgy következett. A felvilágosult hagyományok kis számú folytatói közül Berzeviczy Gergely (aki fiatalon, göttingai, majd angol tanulmányutak után, részt vett a Kereskedelmi Bizottság ülésén), és már antifeudális törekvéseket képviselt, jelentős munkában hívta fel a figyelmet újra (részben Podmaniczky nyomán) a magyarországi iparfejlődés akadályaira (*De commercio et industria regni Hungariae*, 1797). A vámkérdés az 1802-i országgyűlésen is felmerült. De sem a politikai, sem a gazdasági viszonyok nem kedveztek egyelőre a reformok felvetésének. A hosszú háborús mezőgazdasági konjunktúra ugyanis relatív pénzbőséget hozott és a feudális gazdasági rendszer átmenetileg ismét jobban funkcionálhatott. A kereskedelem, és az ipar is erősödni kezdett. Erről számos egykorú leírás tanúskodik. A nagy változás a háborúk lezárása, közelebbről 1817 után, a mezőgazdasági dekonjunktúrával következett be, amikor az extenzív termelés és drága szállítás miatt amúgy sem versenyképes magyar termékek egyre kevesebb külső piacra leltek. A megoldás: a kapitalista mezőgazdaságra való áttérés azonban inkább csak a megfelelő pénzzel rendelkező nagybirtokoknak sikerülhetett. A válságból kiutat a fejlettebb polgári országok példája mutatott.

4. Az immár a polgári-nemzeti átalakulásért küzdő, nemesi liberális reformmozgalom időszaka (1830–1848) két főbb szakaszra oszlott. Az első a reform úttörője, gr. Széchenyi István fellépése nyitotta meg, aki a feudális rendszer fokozatos felszámolását és a kapitalista termelésre való áttérés problémáit belső reformok útján, a Habsburg-hatalommal való konfliktus kikerülésével igyekezett megoldani, így a belső vámrendszer megtámadásától is tartózkodott. A második szakasz fő alakja Kossuth Lajos, 1841-ben indult liberális lapja: a *Pesti Hírlap* hasábjain eleinte a szabadkereskedelem hívének mutatkozott, ami megfelelt az agrárkapitalizmus útjára lépő, terményeinek szabad kivitelét és külső piacot óhajtó birtokosok érdekeinek. De már 1842-ben változtatott álláspontján. Egyrészt azért, mivel felmerült a gondolat, hogy a Habsburg monarchia esetleg csatlakozhatnék a német vámszövetséghez, amelyben Kossuth – Friedrich List fejtegetései nyomán – a német politikai egység előkészítőjét látta, és ehhez Magyarország nem kívánt csatlakozni. Továbbá azért is, mivel az Ipar-egyesület 1842-i kiállításának előkészítése közben olyan polgári vállalkozókkal került érintkezésbe, akik előadták panaszaikat az előnytelen vámrendszer és a magyarországi ipar alárendelt, nehéz helyzete miatt. Ettől kezdve Kossuth a nemzeti ipar és önálló kereskedelem védelmének érdekében hivatkozva azt javasolta, hogy Magyarország határán védvámot ál-

lítsanak fel Ausztriával szemben is. Bizonyos fokig felújultak a „gyarmati” helyzetről a 18. század végén elhangzott bírálatok, mint ahogy felújultak az Adrián (vagy a Dunán) át közvetlen kiutat kereső tervek is. Kossuth gazdaságpolitikai irányvétele nagy visszhangot keltett az ellenzék körében, annyival is inkább, mivel Ausztria ellen könnyebb volt közös frontot létrehozni, mint a belső reformok érdekében. 1844-ben létrejött a „Véd-egylet”, mint olyan országos mozgalom, amelynek tagjai kötelezték magukat az osztrák iparcikkek bojkottálására. Ennek gazdaságilag nem igen volt jelentősebb és tartós hatása, de annál jelentősebb szerepet vitt mint politikai szervezet, amely előkészítette az Ellenzéki Párt létrejöttét 1847-ben. Ugyanabban az évben jelent meg külföldön, a cenzúra megkerülésével, az a *Magyar Századok* c. kötet, amely Kossuth előző évben készült „értekezését” és benne Ausztria gazdasági, ipari fölénye ellen irányuló gazdaságpolitikai programját tartalmazta.

NIEDERHAUSER EMIL:

A NEMZETI MEGÚJULÁS – AZ IDEOLÓGIAI ÁTMENET EGYIK TÖRVÉNYSZERŰSÉGE KÖZÉP- és DÉLKELET-EURÓPÁBAN

Közismert, már a polgári történetírásban is emlegetett jelenség a közép- és délkelet-európai kisebb népek történetében a nemzeti megújulás, ébredés, vagy újjászületés, éppen jóegynéhány szláv nép esetében az obrození, obrodenie, preporod, vazrazsdane kifejezéseket olykor már maguk a kortársak is használták. Arról az elsősorban politikai és ideológiai síkon lejátszódó folyamatról van szó, amely a 18. század második fele vagy vége és a 19. század dereka között zajlott le, több esetben két külön szakaszát is el lehet választani, egy kultúrálisat, amelyben a nemzeti irodalmi nyelv megteremtése és a történeti tudat alakítása a fő jellemvonás, és egy politikai szakaszt, amelyben a nyelv közéleti használatától a független államig terjedő követelések lépnek fel.

Teljesen indokolt az a kérdés, hogyan kerül ez a téma egyáltalában tárgyalásunk napirendjére, amely érdemben gazdasági és társadalmi folyamatokat, változásokat vizsgál, az alapvető formációváltás problémáit, nem pedig politikai eseményeket, még kevésbé kultúrális jelenségeket, sőt ezen belül is elsőrendűen az ún. magas kultúra jelenségeit, amilyenek a megújulás ideológiai megnyilvánulásai.

Nyilvánvaló azonban az is, már az előbbi rövid értelmezésben is óhatatlanul felbukkant, hogy arról az általánosabb jelenségről van szó, amelyet a modern burzsoá nemzet kialakulásának nevezünk. Természetesen nem kívánunk belebocsátkozni abba a roppant bonyolult és már sok vitát kiváltott problémába, hogy mi is a burzsoá nemzet, egy terminológiai kérdést mégis előre kell bocsátanunk. A címben is a Közép- és Délkelet-Európa fogalmat használtuk, azt a fogalmat, amely az utóbbi egy-két évtizedben már polgárjogot nyert a szovjet történettudományban. Nálunk inkább a Közép-Kelet-Európa fogalmat szoktuk használni, vagy Közép- és Délkelet-Európát, ritkábban, mint a szovjet történészek, de végeredményben nagyjából ugyanazt is értjük ezen. A korabeli, 19. századi orosz birodalom ebből a fogalomból kimarad, mi sem kívánunk rá kitérni, bár nem titkoljuk, hogy egy szélesebb Kelet-Európa-fogalomba a magunk részéről azt is beleértjük. Nyilvánvaló viszont, hogy az egész lengyel problematikát ebbe a közép-kelet-európai régióba kell bevonni, hiszen lengyel területek akkoriban nem csupán az orosz birodalomhoz tartoztak.

Arról van tehát szó, hogy ezen a területen, ahol sok kis nép helyezkedett el, a jelzett korszakban, éppen a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet során beszélhetünk a burzsoá nemzet kialakulásáról. Nyilvánvaló rögtön, hogy a nemzet kialakulása általános európai jelenség, sőt világjelenség, ha a harmadik világban már csak a 20. században, jóformán szemünk láttára bontakozik is ki, és természetesen egészen más körülmények között, tehát más jelleggel, mint az európai nemzetek esetében. Európa nyugati, déli és északi országaiban ez a nemzettéválás részben a közép-kelet-európaival egyidőben, részben azonban, és éppen az akkor vezető európai nemzetek esetében már korábban kezdődött el, a 19. századra már le is zárult. Hozzátehetjük azt is, hogy éppen a nagyobb nyugati nemzetek esetében hosszabb, legkésőbb a 16. században megindult folyamatról van szó, és éppen időben hosszas elhúzódása az oka annak, hogy megújulásról, vagy újjászületésről vagy egyáltalában nem szoktunk beszélni, vagy — a reneszánsz fogalmát használva — legfeljebb annak egy korai szakaszáról, amely éppen korai mivolta révén megint csak más jellegű, mint a most tárgyalt jelenségsor.

Nem jelentéktelen különbségre utalhattunk itt az időbeliség mozanatával. A kelet-európai nemzetek esetében a nemzettéválás időben rövidebb volt, néhány évtizedre szorultak össze azok a jelenségek, amelyek nyugati országok esetében két-három évszázadra is kiterjedtek. Ez azonban még nem magyarázat arra, miért nevezik ennek a folyamatnak ideológiai és politikai megnyilvánulásait összefoglalóan nemzeti újjászületésnek. Hadd fűzzünk ehhez mindjárt egy előzetes, bár nem kielégítő magyarázatot. A lengyel, a magyar, a román, a szerb történetírás nem ismeri ezt a fogalmat, sőt a görög sem. Itt gyanakodni lehetne arra, hogy azoknak a nemzeteknek az esetében, amelyeknek a korai újkorban is valamilyen folyamatos állami létük volt. A lengyelek annyiban tartoznak ide, hogy állami létük ugyan a harmadik felosztással erőszakosan megszakadt, de a bécsi kongresszus mégis létrehozott egy lengyel államot. Viszont a szerb és a görög eset már nem számítható ide.

A másik oldalon pedig azt látjuk, hogy az ébredés vagy újjászületés fogalmát nemcsak a bolgár, a szlovén vagy a szlovák történetírás ismeri és alkalmazza, ahol az államiság folytonos létéről, kontinuitásáról csakugyan nem lehet szó, hanem a cseh vagy a horvát is, ahol pedig állami intézmények, rendi szervezetek folyamatosságáról van szó (hangsúlyozzuk, még a csehek esetében is, a fehérhegyi csata utáni „sötét korszak” ellenére). Valahol azonban mégis úgy tűnik, hogy ezt a párhuzamot államiság megléte és újjászületése hiánya között meg lehet vonni. Az eltérő esetekben más

értelmezésre lesz szükség. Ezt próbáljuk most megkísérelni, a folyamat egészét figyelembe véve.

Hadd utaljunk itt egy olyan mozzanatra, amely nem tartozik szorosan a mi témánkhoz, tehát elégséges is a pusztán utalás. Arról van nevezetesen szó, hogy az általunk vizsgált terület egyik alapvető jellegzetessége: a tárgyalt korszakban a feudális társadalmi formáció hanyatlása már nyilvánvaló. Nem szükséges itt hosszasan bizonygatni, hogy a kor számos politikusa, gondolkodója, közírója hányszor írt a feudális gazdálkodás bajairól, a hitelrendszer hiányáról és egyéb nehézségekről. A feudalizmusnak a hátrányait már sokmindenki érzékelte, mert szembetűnőek voltak. Sokkal kevésbé voltak szembetűnőek viszont az újnak, vagyis a kapitalista rendszernek a csirái, előzményei, első megjelenési formái. Viszont ugyanakkor nem kétséges, hogy mindazok ezen a területen, akik a meglévő viszonyok nehézségeit, a hiányosságokat panaszolták fel, ezt mindig a nyugat-európai fejlődéshez viszonyították, vagy legalább is beleértették ezt a viszonyítást. Nyugat-Európa, gyakorlatilag az angol és a francia fejlődés volt a mintakép, a modell, ezzel összevetve derülhettek ki a kelet-európai elmaradottság bajai. Csakhogy a politikusok és közírók számára ez a nyugati modell általában elsőrendűen állami szervezetet, konkrét országot, államot jelentett, amely vagy azonos volt a nemzettel, vagy éppen nem. Az angol és a francia példa az elsőre volt érvényes, a német a másodikra. Ebben a vonatkozásban érdektelen az, hogy valójában Angliában és Franciaországban sem esett egybe nemzet és állam, mert ez vagy csak a 20. századra derült ki, vagy, ha a kortársak is tudtak róla, az írás kérdésre gondolunk, akkor éppen azt a tanulságot vonhatták le, hogy ez anomália, amelyen sürgősen változtatni kell. Ugyanilyen anomáliának látszott természetesen a német nemzet esete, ahol a nemzet több tucatnyi, egymástól független állam között oszlott meg. Az olasz példa ugyanezt mutathatta volna, de arról már sokkal kevesebbet tudtak Közép-Kelet-Európában.

Nyugat-Európa a modell, erről értesültek a gondolkodó fők. Honnan? És olyan biztos, hogy értesültek? Ez utóbbi kérdésre válaszolva: természetesen, hogy mindegyik nemzet esetében pusztán egy igen vékony rétegről volt szó, éppen a gondolkodókról és politikusokról, akik a megújulás programját megfogalmazták. Ez a roppant vékony, ezrelékekben sem kifejezhető réteg viszont kétségtelenül ismerte a nyugati viszonyokat, azokat tartotta nemcsak távoli modellnek, hanem egyenesen kötelezően utánzandó mintának.

Ebben a kronológia szerint először nem jelentéktelen szerepet játszott a felvilágosodás, amelynek eszméi – elsősorban német közvetítéssel,

tehát a, mondhatjuk, mérsékeltébb, kevésbé radikális német felvilágosodás révén – jutottak el Közép-Kelet-Európába, de a görögökhöz is. A 18–19. század fordulója, a forradalmi negyedszázad után, persze részben már előtte vagy alatta is, sokan személyesen is eljutottak a Nyugatra, saját szemükkel tapasztalhatták az ottani viszonyokat. Nemcsak arisztokraták, akik megengedhették maguknak az utazás fényűzését, hanem alsóbb társadalmi rétegek leszármazottai is, gondoljunk csak Dositej Obradovićra. És a felvilágosodáshoz hasonlóan, a 19. század során is alapvető szerepet játszott a nyugati fejlődés megismerésében az olvasmány, az útleírások, elméleti munkák, sőt a sajtó, folyóiratok, hamarosan napilapok.

Tárgyalt területünk ebben a korszakban egyre inkább kapcsolódott a világgazdasághoz, a kommunikáció a hagyományos társadalom felbomlásával egyszerre egyre nagyobb szükségletté vált egyszerűen a gazdasági kapcsolatok révén, tudatosan pedig éppen a nyugati mintával való megismerkedés érdekében. Ebben a kommunikációban jelentős szerephez jutottak azok a lingua francák, nagyobb területen általánosan használt és értett nyelvek, amelyek éppen ezt a nyugati gazdasági kapcsolatot segítették elő, a modell megértését könnyítették meg. A Habsburgok birodalmában, de még annál is szélesebb érvénnyel a német volt ez a lingua franca, a Balkánon pedig a görög. Nyilván, a lakosság túlnyomó részét kitevő parasztság nem, vagy alig ismerte ezeket, de aki csak egy kicsit is kiemelkedett a társadalmi hierarchiában, már nem volt benne járatlan.

Viszont éppen az a tény, hogy a kommunikáció alapeszköze a nyelv, és a lingua francákat csak viszonylag kevesen értik, növelte meg általában a nyelv, vagyis konkrétan az anyanyelv fontosságát, tette szükségessé ennek a nyelvnek az adaptálását a modern világ tényeihez és fogalmaihoz, ezt oldotta meg számos nemzet esetében a nyelvújítás, vagy egyszerűen az irodalmi nyelv megteremtése.

A nyugati mintából, nagyon durva leegyszerűsítéssel, az derült ki, hogy a nyugati nemzetállamok jóval fejlettebbek, gazdagabbak, az emberek ott jobban élnek, szabadabban is, mint itt. A kettő tehát összefonódott az itteni gondolkodók tudatában, nemzetállam és gazdagság együtt jár. Vagyis a gazdagságot, a fejlettséget, esetleg a nagyobb szabadságot is a nemzetállam megvalósítása révén lehet elérni. A következtetés kézenfekvő volt, hiszen pontosan az önálló, független nemzetállam a lengyeleknek vagy a magyaroknak épp úgy hiányzott, mint mondjuk a szlovákoknak vagy a bolgároknak. Az már a korabeli tudat egyik sajátos, bár érthető jelensége, hogy a nemzetállam kettős fogalmából a nemzet látszott a fonto-

sabb mozzanatnak, egyrészt, mert az állam még nem volt meg, a nemzet azonban igen. Erről egyébként minden gondolkodó meg volt győződve, legfeljebb azt tette hozzá, hogy ez a nemzet most éppen alszik, ezért is kell felébreszteni. Másrészt azért látszott fontosnak, mert nyugatról is a nemzetről lehetett többen hallani, mint az államról, hiszen végül is a francia forradalom óta a burzsoá nacionalizmus vált a legelterjedtebb, hamarosan már szélesebb alsó rétegekben is meggyökerező ideológiává. Nemzet, azután nemzetállam – ezek a társadalmi gondolkodásban szereplő fogalmak, legfeljebb a szabadságot emlegették talán még ennél is többször. Az ehhez társuló gazdagság, vagyis a gazdaság magas fejlettségi szintje, ennek természetes velejárójának tűnhetett. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a megújulási mozgalmak vezető eliteje sok esetben a papság közül került ki, vagy más, alsóbb társadalmi rétegekből származott, ennek megfelelően ismeretei, látóköre is korlátozottak voltak.

Épp ezért itt az ideje, hogy áttekintsük ezeket a vezető eliteket, csoportokat, társadalmi származásuk szerint, hiszen ez nyilván erősen befolyásolta elképzeléseiket, terveiket, egyszerűen azt is, mit értettek meg a nyugati modellből.

Minthogy a megértés szempontjából nagyon lényeges, milyen úton, milyen közvetítéssel jutottak a nyugati ismeretekhez, ezt az áttekintést két nagy csoportra kell bontanunk. Az egyikbe tartoznak azok a nemzettek, amelyek részben vagy egészben a Habsburg-birodalomhoz tartoztak, tájékozottságukra, ismereteikre ennek a birodalomnak sajátos kulturális légköre nyomta rá a pecsétjét. Az egyszerűség kedvéért ezt A régiónak nevezzük majd a továbbiakban. A másik, megint az egyszerűség kedvéért B betűvel jelzett régió a Balkán, amelyre az oszmán birodalom, vagy inkább az ezen belül uralkodó görög kulturális közeg a jellemző.

A lengyel nemzet esetében a harmadik felosztás után megerősödő, de kulturális téren már az első felosztás után kibontakozó nemzeti mozgalom vezető eliteje már csak a hirtelen félbeszakadt állami hagyományból következően is, de a polgári fejlődés elmaradottsága és a nemesség óriási aránya miatt (a lengyel társadalom 10%-át tették ki a nemesek), a feudális uralkodó osztályból, vagy a belőle kikerülő, részben papi értelmiségből adódott össze. A novemberi felkelés, a „konzervatív forradalom” (Engels) bukása után ez a vezető elit jórészt a nyugati emigrációba szorult, így a nyugati kapitalista fejlődés ányoldalait is tapasztalhatta, ezért is lesz ezen belül nem jelentéktelen az utópikus szocializmusig eljutó ki-sebbség.

Bizonyos értelemben ehhez a lengyel vezető elithez hasonlít a ma-

gyar mozgalomé is, mert itt is zömmel a feudális uralkodó osztályból kerül ki, hiszen a magyarországi társadalmon belül is szokatlanul magas a nemesség arányszáma, majdnem 5%. A lengyelekhez képest a különbség viszont abban rejlik, hogy a magyar feudális uralkodó osztály hatalmi pozícióit a Habsburg-birodalmon belül, a feudális rendi országgyűlés és az egyedülálló vármegyei szervezet révén megtartotta. Persze a feudális uralkodó osztályon belül megint csak egy szűkebb réteg, a középbirtokos nemesség volt az, amelyik érdemben a nemzeti mozgalom élén állt, mert a meglévő feudális rendszer nehézségeit mindennap tapasztalta, viszont mégis olyan anyagi és politikai helyzetben volt, hogy otthon is szabadon szólalhatott meg, nem csupán az emigrációban, mint a lengyelek. Az értelmiség is sokáig a nemességből került ki, ez már inkább a kis vagyonú, vagy birtoktalan nemesek közül, az 1840-es években pedig már – az orosz kifejezést kölcsönkérve, mert találó – a vegyesrendű (raznocsinyec) értelmiség is szerepet kapott. Nagyjából a magyarhoz hasonló a horvát eset, azzal a különbséggel, hogy a polgári – kispolgári eredetű értelmiség és a Katonai Határőrvidék ugyancsak egyfajta értelmiséget is jelentő tisztikara is szóhoz jutott. Sőt az arisztokrácia néhány képviselője is, de ilyen eseteket a magyaroknál is tapasztalhatunk.

Nagyon eltérő viszont a csehek esete. A Habsburg-birodalmon belül a cseh tartományok voltak messze a gazdaságilag legfejlettebbek, a legmagasabb szinten lévők, ennek megfelelően pedig az egész nemzeti mozgalom is sokkal polgáribb jellegű, a vezető elit is jórészt a polgárságból került ki. Téves az a nagyon sokáig uralkodó nézet, hogy a cseh ébredés vezetői alacsony, jórészt paraszti sorból származtak volna. A lengyel vagy a magyar társadalomhoz hasonló nemessége a cseheknek egyáltalában nem volt. Az arisztokrácia ugyan nagyjából fele részben valóban etnikailag cseh származású, de már erősen elnémetesedett, vagy inkább Habsburg-hű lett, így a nemzeti mozgalom kulturális szakaszában bizonyos korlátozott mecénási szerepet még játszhatott, egyfajta, velejéig feudális jellegű tartományi patriotizmusával is lehetett számolni, de a nemzeti mozgalom legcsekélyebb politikai követeléseiben már nem tudott együtt haladni a polgári elittel.

Ezzel végeztünk is a Habsburg-birodalombeli nemzetek közül azokkal, amelyeknek valamilyen formában volt saját feudális uralkodó osztályuk és ennek megfelelő rendi intézményeik, amelyek politikai (netán gazdasági és társadalmi) igények felvetéséhez fórumul szolgálhattak.

A többi nemzet esetében az a legfontosabb közös sajátosság, hogy – különböző okoknál fogva, amelyeket itt nem részletezhetünk – saját

feudális uralkodó osztályunk nem volt, polgárságuk is csekély és inkább a városi alsóbb rétegekből, egyedül a szerbeknél találhatunk tehetősebb kereskedő burzsoáziát. Ennek megfelelően, a vezető elit kispolgári származású, jórészt papi értelmiség volt, ez a szerbek és a szlovének esetében egyenes is, mert orthodox, illetve katolikus. A szlovákok és a románok esete sajátos. A szlovákok többsége katolikus volt, de nagyjából egyötöde evangélikus, a két felekezetből kikerülő papi értelmiség csak az 1840-es évek derekára tudott a két egyház kényszerű ellenségeskedésén felülkerekedni. Ráadásul még az is hátrányos volt számukra (és ebben a vonatkozásban a szlovénekkel vethetők össze), hogy egyik egyház sem volt „nemzeti” jellegű, tehát a papok részvételét a nemzeti mozgalomban legfeljebb eltűrte, olykor még akadályozta is, és semmiképp sem támogatta. A Habsburg-birodalombeli románok nagyjából egyenletesen oszlottak meg az orthodox és az unitus egyház között, a felekezeti ellentétek élesek voltak, de mindkét egyház bizonyos mértékig a nemzeti mozgalommal azonosult, így előnyösebb helyzetben voltak. Ez a szerbekre is érvényes, kiváltságokkal rendelkező orthodox egyházuk révén.

Az oszmán birodalmi területen természetesen másképp alakult a helyzet, különösen azoknak a nemzeteknek az esetében, amelyek itt is éltek, mint a románok vagy a szerbek. A görögöknél a vezető elit részben a nagyon gazdag kereskedő és hajótulajdonos burzsoáziából, részben a nagybirtokosokból és az oszmán birodalom vezetésében, meg a konstantinápolyi patriarchátus szervezetében, az előbbi esetben informálisan, jelentős politikai befolyással is rendelkező rétegekből került ki. Ez a vezető elit, amely a diasporában élő kereskedők és bankárok révén a legközvetlenebb kapcsolatban állt a Nyugattal, a Habsburg-birodalmi feudális származású elitekkel vetekedhetett műveltség, ismeretek és politikai horizont tekintetében, mindenesetre sokkal előnyösebb pozíciókból folytathatta a nemzeti harcot. A görögöknél ez a harc elég korán a legradikálisabb politikai formába, a függetlenségért vívott harcba torkollott, ebben már paraszti származású vezetők is szóhoz jutottak.

A két dunai fejedelemségben a román társadalom struktúrája eltérő volt a Habsburg-birodalmitól, itt volt hazai (bár részben görög) feudális uralkodó osztály. A nemzeti mozgalom elitje azonban a kezdeti, kulturális szakaszban a Habsburg-birodalmi román értelmiségből került ki, a dunai fejedelemségekben csak később bontakozott ki a vezető politikai elit, ez már zömmel a feudális uralkodó osztály fiatalabb nemzedékét jelentette.

A szerbek és a bolgárok helyzete erősen emlékeztet a Habsburg-bi-

rodalombeli szlovákokéra vagy szlovénekére, sem feudális uralkodó osztály, sem jelentős városi polgárság, az elit tehát jórészt a parasztságból kerül ki, de a bolgárok esetében, ahol a mozgalom elkésztettebb még a többi balkáni nemzethez képest is, a század derekán már a gazdag kereskedő-polgárságból is jönnek vezetők. Az értelmiség a szerbeknél zömmel a Habsburg-birodalmi szerb értelmiségből kerül ki, a bolgároknál pedig természetesen jórészt papi értelmiségről van szó. De mindkét nemzetnél a politikai mozgalomban paraszti származású vezetők jutnak szerephez a század elején, illetve a század derekán.

A társadalmi összetétel és a műveltségi-látóköri szint nagy tarkasága teszi érthetővé a megújulási mozgalmak konkrét programjának és menetének sokféleségét. Nyilván nem lehet feladatunk, hogy ezeknek a mozgalmaknak a fejlődését akár csak főbb vonásaiban itt felidézzük, általában a történeti irodalomban eléggé ismertek, hiszen legalább egy évszázada mindenfelé a történeti kutatás előterében álltak. Néhány közös vonásra mégis utalni kell.

A B régióban, pontosabban az ide tartozó nemzetek esetében (mert a diasporát is bele kell számítani), vagy már régóta jelentős a gazdasági fejlődés, vagy éppen elmaradott. Az elsőre egyértelmű példa a görögök esete, akik az A zóna cseh burzsoáziájához hasonló szerepet játszanak az egész Balkán-félszigeten, de messze azon túl is. Kisebb mértékben, de hasonló volt a helyzet a két dunai fejedelemségben, megint a dunai és tengeri kereskedelem révén. A bolgár és szerb területen viszont a gazdasági szint még igen alacsony volt. Ebből következett, hogy a nyugati modell elsőrendűen a nemzetállamot jelentette, nem a polgári átalakulást, a kapitalizmust. A nemzetállamot, még hozzá a teljesen önálló, független nemzetállamot, mert ennek a lehetősége az oszmán fennhatósággal szemben megvolt, a szerb és görög függetlenségi harc sikerei ezt bizonyították. Az oszmán hatalommal szemben a balkáni népek egyes nagyhatalmak segítségével is számíthattak, így érték el a függetlenséget.

Az A zónában a lengyelek a nemzeti mozgalom programja szempontjából különleges esetet jelentenek, 1795 óta egyértelműen az állami függetlenség visszaszerzése volt az egyetlen, vagy legalább is a legfőbb cél, ami a lengyelek helyzetéből, a felosztások után, nyilvánvalóan érthető. A többiek esetében viszont, és ebbe a magyar politikai elit is beleértendő, megint csak eltérő konkrét okoknál fogva, a teljes állami függetlenség kivívása nem szerepelt a nemzeti mozgalmak programjában. Volt még egy közös és általános ok is, annak a felismerése, hogy a Habsburg-uralkodó más, mint a szultán, hogy Ausztria európai nagyhatalom, ezzel szemben a

fegyveres függetlenségi harcra csak a lengyelek voltak elszánva, de azoknak sem sikerült. A kisebb Habsburg-birodalmi nemzetek esetében fel sem vetődött semmiféle elképzelés a Habsburg-uralomtól való felszabadulásra, ez egyszerűen elgondolhatatlan volt. Palacký majd 1848 áprilisában a frankfurti Vorparlamenthez írott nyílt levelében még egyéb közös okokat is emleget. Így végül is a nemzeti mozgalmak csúcspontján, az 1848-as forradalom idején sem kerül elő a teljes nemzetállami függetlenség terve, csak a birodalmon belüli minél nagyobb önállóságé.

Alaposan eltávolodtunk már a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet alapkérdéseitől. Persze azért, mert a különböző nemzeti mozgalmak is messze kerültek ettől az alapkérdéstől. Annak jegyében, amire már korábban utaltunk, hogy ti. a feudális formáció nehézségei erősebben mutatkoznak meg, mint a kapitalizmus előzményei, az átmenet lényegbevágó kérdései közül csak egy vetődött fel, az viszont igen nagy hangsúllyal, a jobbágyszabadítás, kétségkívül a kapitalizmus kibontakozásának leg súlyosabb akadálya ezen az agrárterületen. A B régió esetében ez persze, a maga módján, csupán a dunai fejedelemségekben, mert egyebütt természetes volt, hogy az oszmán fennhatóság lesöprésével minden feudális jellegű viszony is megszűnik, hiszen a Tanzimat reformjai révén már valóban az állam volt majdnem mindenütt az egyetlen feudális birtokos.

Az A régióban azonban a helyzet nem volt ilyen egyszerű, a Habsburg-uralmat senki sem akarta felszámolni, és esetleges felszámolása sem vezetett volna automatikusan a jobbágyok felszabadítására. A nehézséget viszont az okozta, hogy nem egy itteni nemzeti mozgalom vezető elitje éppen a feudális uralkodó osztályból került ki, amelyet a jobbágyszabadítás érzékenyen érinthetett. Itt tehát éppen a feladatok elsőrendűen nemzeti megfogalmazása segítette elő, hogy ezt az elkerülhetetlen változást valamiféle, a feudális urak részéről jövő nemzeti áldozatként lehetett megfogalmazni és beépíteni a többi cél közé. A nemzeti mozzanat akkor is az elsődleges maradt.

A polgári átalakulás, tehát a kapitalista rendszer uralomrajuttatásának egyéb, mondhatnánk pozitív igényei, az ipar fejlesztése, a kapitalista rendnek megfelelő jogi és intézményrendszer kiépítése alig szerepelt a nemzeti célok között. Egyedülállónak tekinthetjük itt a magyar politikai elit állásfoglalását, amely — persze akkor is a nemzeti céloknak alárendelten — de a legtöbb javaslatot vetette fel ebben a vonatkozásban is, mint-hogy a feudális rendszer hátrányait, mint hangsúlyoztuk, maga is erősen érezte. Egyfajta nemesi forradalmiság volt ez, s ezt a lengyeleknél is láthatjuk, bár más hangsúlyokkal. Ebben a vonatkozásban az alapvető okot

nyilván abban kell látni, hogy a tőkés fejlődés vagy már kibontakozóban volt, vagy pedig éppen a kibontakozás előfeltételei olyan csekélyek voltak, hogy nem lehetett velük komolyan számolni.

A kör bezárult, újra csak a nemzeti program elsődlegességéhez jutottunk el. Talán egy mozzanatra érdemes még felfigyelni. Sem a Habsburg-birodalom, sem az ottomán birodalom nem segítette elő gazdaságpolitikájával jelentős mértékben a gazdasági fejlődést, az iparosítást. Az oszmán birodalom ebben korábban sem jeleskedett, a Habsburg-birodalom viszont az előző század felvilágosult abszolutizmusának iparpártoló politikájával szakítva jutott el a 19. század első felének mozdulatlanságáig. Úgy tűnik, ezért volt törvényszerű a nemzeti ébredés, amely ugyan csak mellékesen és alárendelten, de mégis a gazdasági és még inkább a társadalmi átalakulásnak a kérdéseit is felvetette, vagy a teljes függetlenség programja révén, objektívan ezek későbbi megoldását feltételezte. Ezért látjuk úgy, hogy a nemzeti megújulási mozgalmak Közép- és Délkelet-Európában a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet egyik szükség-szerű mozzanatát jelentették, még akkor is, ha az átmenet lényeges kérdéseikhez csak lazán vagy sehogy sem kapcsolódtak. Elvégre a történelmi törvényszerűségekre éppen az a jellemző, hogy a kortársak tudatától függetlenül hatnak.

Nyilván a felvetett kérdések analógiáit az orosz birodalomban, pontosabban annak európai törzsterületén is megtalálhatjuk, ezek akárcsak pusztá jelzése viszont mindenképpen meghaladta volna ennek a korreferátumnak a kereteit.

A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET MEGKÉSÉSÉNEK PROBLÉMÁJA A MAGYAR FEJLŐDÉSBEN

I.

1. A középkori Magyarország Európának egyik erős és fejlett állama volt. A 15. századi történetünkre vonatkozó kutatások a paraszti és a polgári árutermelés kibontakozására, a természetbeni jobbágyszolgáltatásokkal szemben a pénzjáradék – a feudális földjáradék legfejlettebb formájának – az előnyomulására, a jogilag egységesült jobbágyosztály viszonylag szilárd telekbirtoklására és költözködési szabadságára, egyben már jelentős mértékű vagyoni differenciálódására, a feudális társadalom rendi tagozódásának kialakulására és a rendi állam központosításának kezdeteire vetnek fényt. Mindezek a folyamatok a nyugat-európaihoz hasonló történeti struktúrát jeleznek a 15. század végén mintegy 4 milliós népességű országban: a fejlett (érett) feudalizmus struktúráját – még ha ezen belül korábbi fejlődési szakaszok „feldolgozatlan” maradványai is tovább éltek, egyes elemek pedig viszonylag gyengébbek voltak (főként az iparosodásban, városiasodásban). A magyar társadalom – amely a nyugat-európaiaknál később lépett a feudalizmus útjára, minthogy a népvándorlás későbbi hullámával került végleges települési területére – az anyagi és szellemi kultúra, a társadalmi és politikai élet számos vonatkozásában viszonylag rövidebb idő alatt járta be a feudalizmus első és második (korai és érett) szakaszát, és „tömörített fejlődéssel” kezdett felzárkózni a nyugat-európaiakhoz.

Súlyos kérdésre kell tehát itt választ találnia a magyar történettudománynak: olyan kérdésre, amellyel – persze különféle megfogalmazásokban – már nemzedékek sora birkózott. Ma így fogalmazhatjuk: milyen okokra, tényezőkre, körülményekre vezethető vissza, hogy azok a fejlődési tendenciák, amelyek az érett feudalizmus 15. századi struktúrájában már benne rejtlettek, és Nyugat-Európában a következő időszakban – különböző mértékben és ütemben – érvényre is jutottak, Magyarország 16–17. századi történetében „befulladtak”: hogy nálunk még nem került sor ekkor a feudális termelési mód bomlására, a kapitalizmusba való átmenet megindulására, hanem éppen a rendiség megerősödésére, a feudalizmus harmadik, kései periódusára.

2. A magyarországi társadalomfejlődés haladó, emelkedő vonalát az az eseménysorozat törte meg, amely a 15–16. század fordulója körül játszódott le: az állami központosítás mátyási kísérletének összeomlása, az oligarchikus és rendi reakció felülkerekedése 1490 után; a parasztfelkelés leverése és kemény megtorlása, a jobbágyság röghözkötése 1514-ben; a török hódítás, a Habsburg-uralom, az ország feldarabolódása 1526 és 1541 után. Korábbi történetírásunk is valahol itt, 1490 és 1541 között kereste a magyarországi fejlődés megbicsaklásának, eltérülésének forrásvidékét. Sőt történetírásunk fő képviselői, mondhatni, aszerint jellemezhetők, hogy a komplex és drámai esemény-láncolatból melyik mozzanatnak adtak elsődleges hangsúlyt. Horváth Mihály a központi hatalomnak a Mátyást követő „lengyel származású két király” alatti megrendülését, az oligarcha-uralom újbóli túltengését emelte ki. Acsády Ignác az 1514. évi parasztfelkelést sújtó megtorlást, a jobbágyság röghözkötését és a haza sorsa iránt érdektelenné tételét tekintette a végzetes fordulat kiindulópontjának. Szekfü Gyula a török hódításban látta „történelmünk minden későbbi szerencsétlenségének kútfejét”. Takáts Sándor az 1526-tal kezdődő Habsburg-uralomban, az osztrák kormánykörök „ferde és haszonleső intézkedéseiben”, Eckhart Ferenc a Habsburg-abszolútizmus gazdaságpolitikájában jelölte meg nemzeti előrehaladásunk fő akadályát az újkor századaiban.

3. Az újabb magyar történetkutatás új forráskiadványok bizonyító anyagával érzékeltette az oszmán hódítás okozta súlyos emberi és anyagi veszteséget, a török uralom fejlődést gátló hatását, — de nem találta elegendőnek történetünk további kedvezőtlen fejleményeit erre a fő tényezőre visszavezetni. Szélesebb, nemzetközi síkra emelte a kérdéskomplexum tanulmányozását, figyelembe véve, hogy a magyarországihoz hasonló fejlődési irányváltás (amely a feudális társadalmi-gazdasági formáció létét évszázadokra meghosszabbította és a kapitalizmusba való átmenetet sokáig késleltette) más közép- és kelet-európai országok történetében is föllelhető — köztük Lengyelországban, ahol leverte parasztfelkelés nélkül is sor került a parasztság röghöz kötésére, s amelynek nem kellett elszenvednie a török ígát vagy ehhez fogható külső támadást, háborús pusztítást a 16. század folyamán.

Az utóbbi évtizedek történetírása részletesen foglalkozott a Habsburgok magyarországi uralmának formáival, módszereivel, hatásával is, és a bécsi udvar részéről gyakorolt politikai alárendelés, majd gazdasági megkülönböztetés terhére teljes súlyában igyekezett felmérni. De nem tekinthetett el azoktól a tényezőktől sem, melyek szerint gazdasági-társa-

dalmi fejlődésünk megrekedése már a 17. század első felében szembetűnő formákat öltött: olyan időpontban, amikor a hazai rendiség éppen megszilárdította védőbástyáit a bécsi központosítással szemben; előbb, mint a Habsburg-abszolutizmus a magyar rendeknek fölébe kerekedett volna, s jóval előbb, mintsem az osztrák udvar diszkriminatív gazdaságpolitikája, Bécs „gyarmatosító” – a gyarmatosításra egyes vonatkozásokban csakugyan emlékeztető – törekvései a 18. század második felében kibontakoztak volna.

Mindez megérlelte, alátámasztotta azt a felismerést, hogy a magyarországi fejlődés eltérülése, elkanyarodása, elmaradása – része egy szélesebb, nemzetközi méretű, összeurópai jellegű folyamatnak: a nyugat-európai és kelet-európai fejlődés szétágazásának, különbségei felfokozódásának a 15. század végétől kezdve, – olyan része persze a folyamat kelet-európai ágának, amely számos sajátosságot mutat fel hazánkban, éppen a török hódítás, a Habsburg-uralom, az ország három részre szakadásának körülményei között. Ez a felismerés pedig annak a társadalomfejlődési szakasznak a tüzetes tanulmányozására ösztönzött, amelyet a marxista történettudomány a „jobbágyrendszer (*Leibeigenschaft*) második kiadásának” nevez, és a földesurak piaci tevékenysége, robotoltató áru-termelése, a városi-polgári fejlődés gyengesége s hátráltatása és egyéb ismérvek alapján, több közép- és kelet-európai ország történetében (jelentős országonkénti különbségekkel ugyan) lényegileg közösnek minősít. Ennek a közép-kelet-európai „második jobbágyságnak” (*zweite Leibeigenschaft*), amely a kapitalizmusba való átmenet tendenciáit visszavetette, Magyarország – a maga „örökös jobbágyságával” (*perpetua rusticitas*) – egyik történeti változatát képviseli.

4. Hogy történetírásunk a magyarországi fejlődés elkanyarodásának fő vonásait (legalábbis ami az agrárviszonyokat illeti) a nemzetközi összehasonlítás módszerével vázolta fel; hogy a 16–17. századot nem a feudalizmus bomlási periódusának, a kapitalizmusba való átmenet megindulásának, hanem a 18. század jórészeivel együtt a kései feudalizmus – Közép-Kelet-Európára sajátos, (a klasszikus nyugat-európai fejlődésből „hiányzó”) – korszakának minősíti, természetesen korántsem jelentette a korszak gazdasági-társadalmi problematikájának lezárását. A továbblépéshez az utat egy újabb felismerés nyitotta meg, amelyhez a legutóbbi másfél-két évtizedben jutott el a történettudomány. Ha a magyarországi fejlődés elkanyarodása, elmaradása a nyugat-európai és a kelet-európai fejlődés szétágazási folyamata részének bizonyult, akkor az újabb felismerés abban állott, hogy a nyugat- és a kelet-európai fejlődés kettéágazása maga

is egy még szélesebb, még átfogóbb, a szó szoros értelmében világméretű folyamat részeként értelmezhető. Ez pedig nem más, mint a modern világgazdaság kezdeti kialakulásának folyamata a 15. század végétől fogva.

A korábbi történeti-gazdaságtörténeti munkák zömében a modern világgazdaság 16–17. századi kezdeteinek ábrázolása Nyugat-Európa és a tengerentúli gyarmatok összefüggéseire korlátozódott. A történetírás hagyományos okfejtését — amely persze különböző, felszínesebb vagy mélyebben elemző változatokban jelent meg — abban foglalhatjuk össze, hogy a kiterjedő nemzetközi forgalom központja a Földközi-tenger térségéből az Atlanti-óceánra tolódott át, a nagy földrajzi felfedezések, a tőkefelhalmozás bő forrásait megnyitó világtengeri-gyarmati vállalkozások az egyébként is kedvezőbb helyzetből (az ipari-városi fejlődés magasabb szintjéről) induló Nyugat-Európa kapitalista kibontakozását lendítették előre. Közép-Kelet-Európa viszont még kimaradt a nagy átalakulási processzusból: nem részesedett az új atlanti világpiac ösztönzéseiben, sőt — a fő kereskedelmi utak áthelyeződésével — elvesztette az Ázsia és Európa közötti interkontinentális forgalomban, az ún. Levante-kereskedelemben eddig játszott szerepét, s ezért óhatatlanul elmaradt.

Ez az okfejtés azonban, amint az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán kiderült, lényeges kiegészítésre szorul. A közép- és kelet-európai országok, délnémet kereskedőtörkések vállalkozásaitól eltekintve, nem vettek részt a felfedezésekben, a kitáguló világtengeri forgalomban, a tengerentúli gyarmatosításban. A középkori Levante-kereskedelemnek Közép-Kelet-Európa országain át vezető szárazföldi útvonalai a 17. század első felére lehanyatlottak, elvesztették világkereskedelmi jelentőségüket. Ezek a negatív tények kétségtelenül további hátrányba hozták a kontinens keleti részét Nyugat-Európához képest, közrejátszottak tőkés átalakulásának megkérdésében. Ám ennél többről volt szó: a nyugat-európai növekedés és a kelet-európai elmaradás mélyebb, közvetlenebb összefüggéséről. A modern világgazdaság kezdeti kialakulásának folyamata ugyanis nemcsak a gyarmatokra terjedt ki, hanem a közép-kelet-európai országokra is. Az utóbbiak nemhogy kimaradtak, hanem az addiginál jóval erőteljesebben vonódtak be a nemzetközi forgalom sodrába. Az új földrészek feltárásának, a tengerentúli piacok megjelenésének időszakában — akkor, amikor létrejöttek az atlanti parti országok *interkontinentális* kereskedelmi kapcsolatai Ázsiában és Amerikában szerzett gyarmataikkal —, ugyanakkor Nyugat-Európának a közép-kelet-európai országokhoz fűződő *intrakontinentális* (kontinensen belüli) forgalma sem lankadt el, hanem sokszorosára növekedett. Ezek a növekvő súlyú és új típusú Európán belüli piaci

kapcsolatok – amelyeknek áruösszetétele a fényűzési cikkekről mindinkább áttevődött a közszükségleti cikkekre – ugyancsak fontos tényezőjévé, alkatelemévé váltak a modern világ gazdaság születőben lévő rendszerének. Hatásuk pedig olyan módon érvényesült, hogy Nyugat- és Kelet-Európa között az ipari-agrár munkamegosztást ösztönözték, mélyítették el – anélkül, hogy Kelet-Európának a bontakozó nemzetközi munkamegosztásban való agrár jellegű részvétele gazdasági szerkezetváltozást: a mezőgazdasági exportágazatokhoz kapcsolódó iparosítást vagy a mezőgazdaság kapitalizálódását indította volna el. Így a kontinens keleti része maga is több tekintetben *háttérre*, bázisa, „perifériája” lett a – tengerentúli területeket *gyarmati* módon kiaknázó – nyugat-európai *központ* tőkés irányú nekilendülésének.

Előadásunk második részében ezt az összefüggést vesszük kissé közelebből szemügyre Magyarország példáján.

II.

1. Valamely országnak a nemzetközi munkamegosztásba való agrár jellegű bekapcsolódása – mezőgazdasági termények és ipari nyersanyagok termelésével és kivitelével való részvétele – többnyire korlátozza a gazdaság belső ágazati kapcsolatainak fejlődését, az iparosítás megindulását az illető országban, a munkatermelékenység „nemzeti” színvonalának emelkedését, – de nem feltétlenül és nem mindenkor válik gazdasági elmaradottság forrásává. A modern világ gazdaság 19–20. századi története nem egy olyan esetet ismer, amikor egyes agrártermények vagy nyersanyagok szállítása iránti külpiazi igények, az ezek termelésére való specializálódás az adott ország gazdaságában belső továbbgyűrűzést – ún. multiplikátorhatást – váltott ki, és kedvezett a gazdasági szerkezetváltásnak, a belső iparosítás megindulásának, illetve a mezőgazdaság kapitalizálódásának. Így történt például a svéd és finn vas-, illetve faexport vagy a dán szarvasmarhaexport esetében, amelyek a külkereskedelmi igényekhez való rugalmas alkalmazkodással a vas- és fafeldolgozó ipar, illetve a hús- és tejipar felvirágzásához vezettek az említett országokban. S így történt Magyarországon is, ahol a gabonakivitel föllendülése a 19. század ötvenes-hatvanas éveit agrárkonjunktúrájának idején nemcsak a mezőgazdaság tőkés átalakulásának, hanem a kapitalista malomipar világszintű felfutásának is emelőjévé vált.

Bizonyos fokig hasonló jelenségeknek vagyunk tanúi a modern világ gazdaság kezdeti szakaszán. A 16. században a közép-kelet-európai

mezőgazdasági termények és nyersanyagok előtt nemcsak szélesedő exportpiacok nyíltak Nyugat-Európában, hanem előnyös értékesítési feltételek is. A 16. századi ún. árforradalomról ugyanis – amelynek tényéről már vagy egy évszázada tudunk – az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán kiderült, hogy az árnövekedés nem egyenlő mértékben érintette a különböző árufajtákat: elsősorban éppen a mezőgazdasági termények (főként a gabona, valamint a szarvasmarha és a bor), mellettük a nyersanyagok ára emelkedett, s tőlük nemcsak a munkabérek, hanem az iparcikkek árai is jelentősen elmaradtak. A 16. századi árforradalom (pontosabban: agrár-árforradalom vagy árstruktúra-forradalom) ekként kedvező külkereskedelmi reálcsere-arányokat biztosított a kelet-európai agrárexportálók számára. Sőt a magas nyugat-európai agrárárak éppen a kibővülő nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok hálózata révén átsugároztak Közép-Kelet-Európába is: hatást gyakoroltak a *belső* piac ármozgásaira is mind azokban az országokban, amelyek bevonódtak a modern világgazdaság keletkezésének folyamatába.

Az Európán belüli kelet-nyugati áruforgalom 16. századi körülményei tehát éppenséggel Kelet-Európának látszottak kedvezni, tőkefelhalmozási lehetőségeket nyitni. Fölmerülhetett az esélye a mezőgazdasági exportágazatokhoz kapcsolódó ipari ágazatok kifejlődésének, illetve a mezőgazdaság specializálódásának és tőkésedése megindulásának.

2. A konjunktúrális kiviteli lehetőségek kétségtelenül meg is élénkítették a közép-kelet-európai országok gazdaságát az újkor kezdetén. Lengyelország tengeri úton elsősorban gabonával – túlnyomórészt Gdańskon át Amsterdamba irányuló rozsszállítmányokkal – látta el Nyugat-Európa tőkésedő (németalföldi) vagy más okból gabonabehozatalra szoruló (spanyolországi, portugáliai, sőt észak-italiai) körzeteit; szárazföldi úton főleg szarvasmarhát szállított németországi piacokra; ezekhez járult a holland és angol hajóépítéshez és -felszereléshez szükséges nyersanyagok (fa, kátrány, kender) kivitele. Magyarországról ugyancsak szarvasmarhát, valamint egy másik fontos ipari nyersanyagot: rezet vittek ki nyugat felé jelentős mennyiségben – az előbbit főként Bécsen át a délnémet, valamint az észak-italiai városokba, az utóbbit jórészt Gdańskon keresztül Antwerpenbe; emellett bort Sziléziába és különösen Lengyelországba: a konjunktúrális gabonaszállításokon gazdagodó lengyel földesurak keresletének kielégítésére.

Az élelmiszer- és nyersanyagexport iránti külpiaci igények bizonyos fokig tovább is gyűrűztek a közép-kelet-európai országok gazdasági életében. Nemcsak az (úgy tűnt) „aranykorát” élő Lengyelország, a

Rzecz Pospolita gazdaságában, hanem – a tragikus politikai viszonyok, a török hódítás, a három részre szakadás ellenére – Magyarországon is. Serkentették az export célú szarvasmarhatenyésztés övezeteinek föllendülését a nagyobb alföldi mezővárosok – Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös, stb. – széles határain, pusztabérletein; előmozdították a szőlő-monokultúrára specializálódó körzetek (Hegyalja, bihari borvidék, stb.) kialakulását, valamint egyes „alsó és felső-magyarországi” (szlovákiai) bányakörzetek fejlődését. A monokultúras borvidékek és bányavidékek – s részben az alföldi mezővárosok, ahol a gazdálkodás fő ágazata az állattenyésztés volt (bár nem kifejezetten monokultúra-jelleggel) – hová tovább nem tudták helyi termelésből fedezni gabonaszükségletüket; szomszédos vagy távolabbi körzetekből való ellátásra is szorultak, ami élenkítette a gabona belső piacát is – azét a mezőgazdasági terményét, amelyből (fontos ezt megjegyeznünk) Magyarország akkoriban még nem exportált számottevő mennyiséget. (Hazánk csak a 18. században vált fontos gabona-exportőrré – főként a Habsburg-monarchia osztrák és cseh örökös tartományai felé, amelyek a tőkés ipari fejlődés manufaktúra-korszakába léptek.)

3. Milyen társadalmi rétegek, elemek voltak a – nyomasztó politikai viszonyok között is érvényesülő – gazdasági megélénkülés haszonélvezői?

A konjunkturális körülmények kedveztek az alföldi mezővárosok „civiseinek”, parasztpolgárainak, akik a kibővülő marhatartásban és -kereskedelemben („tőzsérkedésben”) a családi munkaerőn túl, bér munkajellegű formákat is alkalmaztak. Arra indították a módosabb jobbágygazdákat, hogy fokozzák szántóművelésük árutermelő jellegét, elszegényedett osztályostársaik munkájának igénybevételével. Ösztönzően hatottak városi polgárok szőlőművelésére (részben lakóhelyüktől távolosó ún. extraneus-szőlőkön), tehetős bányavárosi „*Ringbürgerek*” üzleti vállalkozására.

A konjunkturális körülmények ösztönzően hatottak tehát az említett társadalmi rétegekre, elemekre – de nemcsak rájuk. A réz iránti nemzetközi kereslet növekedése, árának emelkedése már a 15. század végén felkeltette a külföldi tőke, a kor legjelentősebb tőkehatalma, a Fugger-ház érdeklődését a közép-kelet-európai ércbányák, köztük a besztarcebányai réz- és ezüstbányavidék iránt. Behatolásukat elősegítette, hogy a helyi bányapolgárok még társulásokba tömörülve sem rendelkeztek akkora tőkeerővel, hogy a mélyebb szintű fejtéssel járó technikai és üzemszervezési, valamint a nagybani értékesítéssel kapcsolatos kereskedelmi és pénzügyi problémákat megoldják. Így nyitott utat a helyi bányatársulások válsága

az 1490-es években Besztercebányán is a Thurzók és Fuggerek rézbánya- és kereskedelmi vállalkozásának, amelynek tőkehaszna – a Thurzók hamarosan kiválván – külföldön realizálódott és elveszett a magyarországi tőkefelhalmozás szempontjából. A Fuggereknek az „alsó-magyarországi” réztermelésből a 16. század közepén történt kivonulása után a Besztercebánya környéki rézbányák kincstári (udvari kamarai) kezelésbe kerültek ugyan, de a „*Kupferkauf*”: a réz értékesítésének hasznát hajtó monopóliuma továbbra is külföldi tőkecsoportok kezén maradt.

A 16. század folyamán három-hatszorosára emelkedő mezőgazdasági terményárak sem csupán a paraszti-polgári árutermelést serkentették. A magas haszon vonzereje a közép-kelet-európai országok *földesúri* osztályainak egyes rétegeit-csoportjait is arra ösztönözte, hogy bekapcsolódjanak a gabona, a bor, a szarvasmarha piacra vitelébe. Lengyelországban főként a kiviteli célú gabonaforgalomban szereztek maguknak a 16. század folyamán egyre nagyobb részesedést a városi és falusi kereskedőkkel szemben; Gdańskban és más balti-tengeri kikötőkben azután holland és más külföldi kereskedőknek adták el a gabonát, akik azt a nyugat-európai fogyasztópiacokra közvetítették. Főurak és nemesek, ahol lehetett, Magyarország is bekapcsolódtak a kiviteli üzletbe, a marha- és borexportba; ahol erre nem nyílt mód, a hazai forgalomba – latba vetve feudális kiváltságaikat is paraszti és polgári konkurrensaik ellenében. A terménypiaci keresletnek a török háborúkkal kapcsolatos jelentős új szektora: a hadiszállítások is elsősorban számukra, kivált a magas politikai és katonai tisztségeket betöltő főúri birtokosok számára voltak elérhetőek. S ahol számottevő élelmiszerigény mutatkozott az agrártermeléssel felhagyó városi lakosság részéről, mint a bányavárosokban, az 1570-es évekre már ott is megjelentek a földesúri gabonaszállítók a paraszti árutermelőkkel szemben.

4. A magyar földesurak korábban, a 14–15. században, az iparcikkek árához képest alacsony mezőgazdasági árak mellett, nemigen éreztek indíttatást piaci tevékenységre: a parasztgazdaságokban (jobbágytelkeken, paraszti bérleteken) termelt többlet piaci értékesítését rendszerint jobbágyaiknak engedték át, akiktől viszont egyre inkább pénzben hajtották be a többletmunka értékét: a feudális földjáradékot. Most azonban az ár- és piacviszonyok konjunktúrális változására gazdasági magatartásuk változásával reagáltak: maguk tekintettek a piac felé – ékes cáfolataként annak a későbbi történetpolitikai sztereotípiának, hogy a magyar úr, nemzeti jelleméből folyóan, megveti a kereskedelmet. Hogy pedig megfelelő mennyiségű piacra bocsátható borhoz, gabonához jussanak, ismét fokozódó mér-

tékben vették igénybe jobbágyaik terményjáradékait (főképpen a gabona- és borkilenced, meg a szekularizált egyházi tized formájában), majd kiterjesztették saját kezelésű gazdaságukat: majorságukat, *allodium*ukat is. Ezeket eleinte – a 16. század második harmadában – részben maguk is bér munkával (fizetett munkával), részben ingyenrobottal, a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve viszont messze túlnyomóan robotmunkával műveltették – jobbágyaikat ismét röghöz kötve, illetve az 1514-i parasztfelkelés megtorlásaként jogilag kodifikált röghöz kötöttséget egyre inkább valóságos gyakorlattá téve.

A fizetett munka (bérmunka- és átmeneti formák) háttérbe szorítása, az ingyenrobot további térnyerése a földesúri gazdaságokban az 1570-es évektől vált szembevetővé – akkortájt, amikor az „agrár-árforradalom” Magyarországon is teljes lendületet vett: az eddiginél is tágabbra nyílt az olló az agrárárak és az ipari árak, illetve az árak és a munkabérek között. Ezek a körülmények pedig a földesurak szemében éppen kívánatosá teheték volna a bérmunkáltatást, amelynek a robotmunkánál termelékenyebb volta már nem került el egyes nagybirtokosok – s kivált hozzáértő gazdatisztek – figyelmét. Hogy mégsem haladtak előre ezen az úton, hanem inkább visszakoztak a robot felé, főképp annak tudható be, hogy még csak „kezdő kapitalisták” voltak, de gyakorlott feudális járadékosok: nem az árak, bérek és profitok, hanem az árak és járadékok kategóriáiban gondolkodtak. A rohamos áremelkedés, a vele együttjáró nagyfokú pénzértéktelenedés a jobbágyi pénzszolgáltatásoknak – a feudális földjáradék a 15. századra Magyarországon is előrenyomult formájának – értékét tetemesen csökkentette. Hogy a földesurak a pénzáradékot érték hanyatlásának arányában időről-időre emeljék – mintegy „mozgó pénzáradék-skálát” vezessenek be – az akkori viszonyok között természetesen nem jöhetett szóba. A jövedelemcsökkenés kézenfekvő ellenszerül kínálkozott viszont, hogy a pénzáradékkal szemben, a feudális járadék természetes formáit: a termény- és munkaszolgáltatást aknázzák ki minél erőteljesebben, s így kárpótolják magukat a hanyatló értékű pénzszolgáltatásokért. A munkajáradék-növelés pedig – ami a 16. század utolsó, a 17. század első évtizedeiben sokhelyütt a „limitálatlan”, „parancs szerinti” robot bevezetésébe torkollott – immár a kívánt mértékben biztosította a – kevésbé termelékeny, de – ingyen munkaerőt a földesurak számára, tehát fölöslegessé tette, hogy a robotot a szántóművelésben jelentős mértékű fizetett munkával egészítsék ki: kikapcsolta azt az indítékot, amely bérmunkáltatásra, tőkebefektetésre ösztönözte volna őket. Inkább csak a

majorsági szőlők kívántak meg rendszeresen több-kevesebb „pénzes munkát”.

S amint nem, vagy alig kényszerültek munkabér kiadásra, változó tőke befektetésére, lényegileg hasonló helyzetbe kerültek állandó tőke beruházása szempontjából is. A robotoló jobbágyok a maguk igaerejével, ekéjével, munkaeszközeivel dolgoztak; az uradalmaknak saját felszerelésre, „béres ekékre”, fogatokra csak nagyon korlátozott mértékben volt szükségük. Gazdasági épületek dolgában is kevéssel érték be az uradalmak majorsági központjaikban: főként tárházakkal, vermekkel, csűrökkel, ahová a jobbágyok terményszolgáltatásait és a robottal művelt önkezelésű gazdaság termését begyűjtötték.

A mezőgazdasági termények és egyéb áruk kereskedelméből származó jövedelmek, pénztőkék tehát nem, vagy alig váltak termelő tőkévé a piaci tevékenységbe kapcsolódó magyar főurak és nemesek kezén. A pénzjövedelmeket részben további földbirtokszerzésre fordították (zálogba vétel vagy vásárlás útján); részben a növekvő létszámú főúri „familia”: köznemesi „servitorok”, udvari személyzet, várbeli katonaság fenntartására fordították a háborús viszonyok között; részben arany- és ezüstpénz, s főként ékszerek, drágakövek, díszruhák formájában teaurálták — ahogy az a kezdeti kapitalizálódástól visszakozó feudális robotgazdák szokása.

Az intrakontinentális ipari-agrár munkamegosztás kibontakozásával és az ezt kísérő „agrár-árforradalommal” megnyíló tőkefelhalmozási lehetőségek, a mezőgazdaság kapitalizálódásának esélyei tehát nem váltak valóra Európának ezen a táján. Sőt: a kedvező agrárárak és külkereskedelmi cserearányok közvetlen *előnye* hosszabb távra szólnan történelmi *hátrányba* váltott át, amennyiben éppen a feudális agrárviszonyok megerősödését, újratermelését, a jobbágyrendszernek „második kiadásban” való színrelépését mozdította elő Közép-Kelet-Európa országaiban, Magyarországon.

5. S nem indult meg a belső iparosodás, a mezőgazdasági exportágazatokhoz kapcsolódó iparágak tőkés fejlődése sem. Nyugat-Európa országainak korabeli gazdaságtörténete arról tanúskodik, hogy a kapitalista manufaktúra fejlődése kettős alapon nyugodott: egyrészt a városi kézműipar céhszervezetének bomlására, másrészt — és különösen — a paraszti háziiparból kisarjadó falusi ipari kisárutermelésre, az ún. *Rural Industry*-ra támaszkodott. Jórészt az utóbbi határozta meg a tőkés manufaktúra első, sokáig jellemző, szétszórt (decentralizált) formáját. Ezért a tőkés iparosodás megindulásának fontos feltétele volt a mind a céhes ellenőrzés-

től, mind a feudális földesúri kötöttségektől mentes vidéki ipari körzetek kifejlődése, amelyek kedvező terepet nyújtottak a kereskedelmi tőkének a termelésbe való behatolására, az ipari kistermelők tőkés alávétésére. „Az új manufaktúrákat — mutatott rá már Marx — tengeri kiviteli kikötőkben vagy a vidék olyan pontjain létesítették, amelyek kívül estek a régi városok és céhberendezkedésük ellenőrzési körén. Ezért Angliában a *corporate town*-ok elkeseredett küzdelmet folytattak az iparnak az új melegágyai ellen”. Angliában, mint tudjuk, rövidebb, Hollandiában jóval hosszabb időre szóló sikerrel, végső soron persze kudarca ítéle.

A közép-kelet-európai, a magyarországi viszonyok között a városi céhek többnyire gyengék voltak ahhoz, hogysem feltartóztathatták volna az iparfejlődés új irányzatát. Ám a feudális földesúri hatalom a falun annál erősebb maradt és lett a „második jobbágyság” rendszerében. A falvakra, sőt a mezővárosokra is egyre nyomasztóbb súllyal nehezdve, gátat vetett nemcsak a mezőgazdasági ártermelésben rejlő tőkésedési esélyek kibontakozásának, hanem az ipar szabadabb vidéki övezetei létrejöttének is.

Az ipari mesterségek a — földesúri fennhatóság alatt rekedt vagy oda visszaszorított — mezővárosokban is inkább céhes formát öltenek, a falvakban pedig gyakran a nagybirtokhoz, a földesúri majorsághoz kapcsolódnak (uradalmi mesteremberek). Ipari üzemek is az uradalmi gazdálkodás részeként szerveződnek, és amennyire az egyes munkafázisokban lehetséges, jobbágyrobottal dolgoznak (földesúri vashámorok, üveghuták, papírmalmok). A mezőgazdaság piaci ágazataival összefüggő élelmiszeripari szakmák a városokban továbbra is céhkeretek között működnek (molnárok, mészárosok, stb.): a városi iparosság jelentős hányadát teszik ki a 16–17. századi Magyarországon. A malomipar a vidéken sem fejlődik szabadabb, tőkésedő irányban, hanem a feudális malomtartási jog érvényesítésével, éppen földesúri haszonvételnek, regálénak minősül, együtt a „húsiparral”: az uradalmi mészárszékekkel. A legjövődélmezőbb földesúri regálé, az ún. kocsmáltatási jog (*educillatio*) pedig a bor belső piacának jelentős szektorát: a falusi borkimérést foglalja le a földesúr számára és az uradalmak többségének egyik fő bevételi forrásává válik.

És ne feledjük: a bontakozó intrakontinentális munkamegosztásban való agrár jellegű bekapcsolódás másik oldala, ellentétele a közép-kelet-európai országok számára abban állott, hogy megnőtt az iparcikk-behozataluk — közszükségleti áruk behozatala — Nyugat-Európából, illetve a szomszédos nyugati országokból. Lengyelország és Magyarország 16. századi külkereskedelmének adatai erről is egybehangzóan tanúskod-

nak. Lengyelország egész nyugati importjában a század közepén a gyapjűszövetek 60%-kal, a tengeri úton lebonyolított behozatalban – az 1565–1585 évek átlagában – 48%-kal részesedtek; utánuk a tengeri forgalomban a só, a szárazföldi viszonylatban a vasárúk következtek. A Magyarországra áramló nyugati importon belül a textilárúk aránya hasonlóképpen kiemelkedett. Az 1542. évi harmincad-naplókba bejegyzett nyugati behozatalnak több, mint 68%-át textilárúk (főképpen gyapjűszövetek) tették ki; a második helyet ugyancsak a vasárúk foglalták el, mintegy 9%-os részesedéssel.

Nyugat-Európa s a szomszédos nyugati országok fejlődő iparvidékeit belső indítékok – a feudális agrárviszonyok fellazulása, a belső piac kiterjedése – mellett éppen a közép-kelet-európai piac elérhetősége, bővülése ösztönözte árutermelésük növelésére, a céhes kézművesség kereteinek meghaladására, az ipar szabadabb vidéki övezeteire jelentős részben támaszkodó tőkés manufaktúrák létesítésére. Közép-Kelet-Európa országainak iparosodására viszont nemcsak a belső korlátok – a feudális agrárviszonyok újraerősödése – gyakoroltak hátráltató, fékező hatást, hanem a nyugatról jövő iparcikk-import megnövekedése is. Szembetűnően mutatkozott meg ez az iparosodás korai szakaszán másutt kulcsszerepet játszó textilipari ágazatban, – ahol nemcsak a tőkés ipar feltételeinek kialakulása ütközött akadályokba, hanem a városi céhes kézműipar teljes kifutása, ki-fejldése is. Erre vall az is, hogy a magyarországi városok céhes iparának belső ágazati szerkezetében nem a textilipar (a posztókészítéssel kapcsolatos szakmák), hanem a – nagyrészt külföldi importból származó közepes és olcsó minőségű gyapjűszöveteket (londis, karasia, görlicer, stb.) – feldolgozó ipar, főleg a szabómesterség töltött be messze kiemelkedő szerepet.

Nem a városi céhes ipar és a falusi háziipar tőkés alávetése, a kapitalista manufaktúrák, hanem a bontatlan és megmerevedő városi céhkeretek, és az örökös jobbágyság rendszerébe illeszkedő földesúri üzemek, „officinák” jelzik az iparfejlődés elért színvonalát a 17. századi Magyarországon.

Az intrakontinentális munkamegosztásba való agrár jellegű bekapcsolódás tehát végül is, mondhatni, „klasszikus” módon – klasszikusan negatív módon – érvényesült a kora-újkori Közép-Kelet-Európában. Olyan módon, olyan hatással, hogy – hadd ismételjük meg az előadásunk első részében mondottakat – az európai kontinens keleti része maga is

több tekintetben tartaléka, bázisa, mögöttes területe lett a – más kontinenseket gyarmati módon kiaknázó – nyugat-európai központ tőkés irányú nekilendülésének. Fogalmazhatjuk így is: a modern világgazdaság születőben lévő rendszerének keretei között a tengerentúlon *gyarmatokat* szerzett atlanti parti országok tőkésedő-iparosodó *központi* körzeteivel szemben Közép-Kelet-Európa országai, általában tekintve, a gazdasági *háttér*, a külső agrárövezet szerepére szorultak és a kései feudalizmus szintjén rekedtek az újkor hajnalán.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Európának ebben a régiójában, így Magyarországon is, csak jókora késéssel, a 18. század utolsó évtizedeitől kezdve indulhatott meg.

VÖRÖS KÁROLY:

A FEUDÁLIS INTÉZMÉNYRENDSZER VÁLSÁGA MAGYARORSZÁGON ÉS A POLGÁROSÍTÁSÁRA TETT KÍSÉRLETEK A POLGÁRI FORRADALOM ELŐTT

I.

A társadalmi-gazdasági formációk megváltozásának alapjául szolgálók: az állandóan fejlődő termelőerők és a stabil és az érdekeltek által stabilizálni kívánt termelési viszonyok közötti, végül is csak az egész formációt megváltoztató forradalomban feloldódó ellentmondás köztudomás szerint a fejlődés egészében, minden területén, ágazatában megjelenik, érvényesül, — mindenütt mozgatójaként annak a folyamatnak, melynek eredményeképpen előbb vagy utóbb a változás a fejlődés legperiférikusabb elemeiben is bekövetkezik. Amint azonban a változás alapvető folyamata; a termelőerők és termelési viszonyok új összhangjának kialakulása maga is hosszan tartó folyamat, melynek a forradalom inkább csúcspontja, mintsem záróaktusa, — úgy még inkább áll ez a fejlődés azon területeire, melyeken a változás (megfelelően e területek a formáció struktúrájában, mechanizmusának rendszerében elfoglalt helyének) csak áttételekkel — gyakran, és kivált a társadalmi tudat szféráiban, sokszoros és a változás érvényesülését így hosszan késleltető áttételekkel — tud érvényesülni. Ez a körülmény azonban míg egyrészt az ellentmondásokból kinövő változások mindenütt bekövetkező érvényesülésére rámutatva, hangsúlyozza és bizonyítja a fejlődés ellentétét és egységét, másrészt nemcsak az e periférikus területeken lezajló változási folyamatok vizsgálatának fontosságára hívja fel a figyelmet, hanem vissza is utal innen mindazoknak a sajátos mechanizmusoknak nagyon is szükséges feltárására és kibontakozására is, melyeken keresztül a változások végül is érvényesülnek. Ez pedig általában is, de kivált a formációk megváltozásának periódusában indokoltá teszi azt, hogy mindazon tényezők, mechanizmusok és problémáik vizsgálatára fokozott figyelmet fordítsunk, melyek az alapvető változást, mozgást — azt a szükséghez képest akár absztrahálva is — átvihetővé, érzékelhetővé és így értelmezhetővé teszik a fejlődés más területein is, — ennek során a fejlődésnek akár új ágazatait is létrehozva, a már meglévőket esetleg differenciálva, új árnyalatokkal gazdagítva. Nem utolsó sorban fontos e vizsgálat azért is, mert nem egyszer az e tényezők és mechanizmusai

vonatkozásában — elsősorban, mint utaltunk rá, a társadalmi tudat szférájában — megjelenő zavarok és rendellenességek már korábban, illetve tisztábban hívhatják fel a figyelmet szélesebb területek, akár az egész formáció működésének zavaraira, vagy éppen kezdődő válságára, mintsem azt az alapvető folyamatok (illetve azoknak hagyományos mutatói) jelezhetnék.

E tényezők között különleges hely illeti meg az intézményeket, a fogalmat azokból az értelmezésekből vezetve le, melyeket értelmező szótárunk a következőképpen ad meg: „Intézmény a gazdasági, kulturális, szociális élet vagy az államigazgatás céljaira létesített és bizonyos személyi kerettel rendelkező társadalmi vagy állami szervezet”, illetve — tágabb értelemben — „a társadalmi fejlődés során kialakult rendszer, forma, szokás.” E két értelmezést összevonva, intézménynek azt a társadalmi fejlődés során kialakult rendszert, formát tekintjük, mely érvényesüléséhez az érintett gazdasági, kulturális, szociális, igazgatási, politikai, stb. területen társadalmi vagy állami szervezetet, illetve szabályozást igényel és ezen, ennek tevékenységén, hatásán át jelenik meg.

Az így értelmezett intézmények jelentősége a formációk változásának kifejezésében, illetve észlelhetőségében igen nagy, — és nem véletlenül. Gazdaság és társadalom a formáció jellegét meghatározó belső viszonylatai ui. csakis (a fentiek szerint értelmezett és így létrejött) intézmények formájában lehetnek képesek kifejeződni, hatni és működni, — ennek során természetesen hozva létre a munkamegosztás a fejlődéssel szükségképpen együtt járó, egyre bonyolultabb, differenciálódottabb és ugyanakkor egyre ellentmondásosabb rendszereinek megfelelő újabb, meg újabb, egyre specializáltabb intézményeket és az ezeket és az általuk kifejezett osztályérdekeket újból és tovább stabilizálni hivatott szerveket, szervezeteket, szabályozásokat és ideológiákat. Az intézmények ilyen funkciója és jelentősége teszi érthetővé azt, hogy a politikának tárgya alapján miért lesz mindvégig intézmények befolyásolása, birtoklása, illetve formálása, s azt is, hogy a formáció összes, akár legrejtettebb működési zavarra is előbb-utóbb miért az intézmények zavarán válik észlelhetővé és ezáltal megformálható politikai problémává is. Ezért (megfelelően egyrészt az intézmények — már említett — azon funkciójának, hogy a fennálló viszonyokat, természetesen az adott formáció őket létrehívó mindenkori uralgó osztályának igényei szerint, a lehetőségig megmerevítsék, — másrészt annak, hogy ugyanakkor a termelőerők, mint a fejlődés legmozgékonyabb elemei, a rájuk épülő viszonyokat éppen hogy nem engedik megmerevedni) az intézményeknek a termelőerők kihívására válaszolni kény-

telen reagálásai az intézményeket nemcsak a politika tárgyaiként, hanem mint ezáltal a formáció zavaraira különösen érzékeny mutatókat is, a történeti kutatás fontos tárgyaivá kell tegyék. Kivált a formáció válságának és az új formációba való átmenetnek időszakában, mikor az intézmények jelentősége természetszerűen megnövekszik. A válságban ugyanis a zavarok állandósulnak, mivel éppen a válság általános, megoldhatatlan voltának jeleként és tényezőjeként, az ellentmondások a formáción belül az azt megmerevíteni szánt intézmények útján már nem oldhatók meg: a megoldások immár csak új formáció és ennek realizálásaként új, ennek megfelelő intézmények kialakításával és érvényesülésével lesznek lehetségesek. A klasszikus megállapítás, mely a válság végső stádiumának egyik összetevőjét és jelét abban látja, hogy a hatalmon lévők már nem képesek többé úgy kormányozni, mint azelőtt, jól érzékelteti az intézmények (elsősorban a társadalom és a gazdaság viszonyait kifejezve és szabályozva a kormányzás előfeltételéül és ugyanakkor eszközül is szolgáló) működésének és az ebben is megmutatkozó válságjeleknek a formációváltásban meg-növekedett jelentőségét.

Ez az, ami indokolja azt, hogy a továbbiakban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi folyamatában a feudális intézmények válságának néhány jelét vizsgáljuk, ezáltal az egész válságnak és az átmenet egész folyamatának is jobb megértését remélve.

II.

Az a 18. század utolsó harmadában meginduló és a napóleoni háborúkban megerősödő és meggyorsuló folyamat, melynek során, ha még csak gyengén és keskeny sávban is, Magyarország bekapcsolódott az európai gazdaság fejlődésébe, természetszerűen indította meg és gyorsította fel a feudális viszonyok lazulását.

Ennek egyik legjellegzetesebb és éppen az intézmények szerepének alakulásán át lemérhető mozzanata a feudalizmus intézményei hatósugarának erősödő beszűkülése: a népességben a feudális viszonyba bevont személyek számának csökkenése, illetve ezek rétegén belül a feudális viszony lazább formáiban élő kategóriák arányának megnövekedése. Ennek a folyamatnak korunkban már nemcsak tényleges meglétét, hanem éppen-séggel igen jelentős előrehaladását számos jel mutatja kisebb-nagyobb csoportok, rétegek, de éppen akár egyének pályáján is. Legáltalánosabban és legszeleesebben azonban – nyilvánvaló és joggal felróható pontatlanságai és bizonytalanságai ellenére, sőt tulajdonképpen éppen ezek előfordulása

által — önmagában adatainak nagyságrendjével az 1828. évi országos összeírás egyes tanulságai bizonyítják. Az összeírás végső sorai szerint ugyanis Magyarország az 1820-as évek végén Horvátországgal együtt, de Erdély és a Határőrvidék nélkül, 10 millió 800 ezerre becsülhető össznépségéből az állami adóterhek hordozására számba vehető, potenciálisan 17–60 éves adóalanyként, csupán 2.874.000 személyt írtak össze, — ami a 17 éven aluliaknak, illetve 60 éven felülieknek a II. József-féle népszámlálás alapján a népesség kb. 40%-ára becsülhető számát hozzáadva is, csak 4 millió 800 ezerre növelhető; a teljes nem nemesi népességszámnak még mindig nem is egészen a felére.

Nem kívánjuk itt tételesen felsorolni, hogy az összeírás utasítása szerint ennek a közel 5 millió összeírt sokaságnak is a társadalom milyen sok eleméből kellett összetevődnie. De az összeírtak számának ilyen viszonylag csekély voltán túl az sem kevésbé jellemző, hogy ezen belül a korban a klasszikus és legteljesebb, legutóljára 1767-ben, az úrbérrendezéskor meghatározott feudális viszonyt kifejező és az állami adó fizetésére egyértelműen kötelező, sőt annak valódi alapját alkotó úrbéres viszony három (jobbágy, házasszeller, házatlan szeller) kategóriájába az összeírtaknak már csupán alig fele tartozott bele és még ezen a számon belül is feltűnő azon kategóriák igen magas aránya, melyek az úrbéres viszonyba már csak igen csekély (évi 18, illetve 12 napos) munkaszolgáltatási kötelezettség által kapcsolódnak bele. A kép így a klasszikus feudális viszony teljességének a társadalomban máris elég jelentékeny visszaszorulását mutatja, — különösen azután, hogy tudjuk: milyen aprólékosan ellenőriztették és javították a központi kormányszervek az összeírás apró részleteit is. Az e mellett, sőt ennek ellenére előálló ilyen összeredmény tudomásul vétele ui. mintha azt érzékeltetné, hogy az illetékeseket ez az arány nem lepte meg: nem ütődtek meg rajta, természetesnek vették. S ha magunk részéről joggal feltételezzük, hogy csak az összeírt jobbágy gazdaságokban is az összeírtaknál a valóságban jóval több személyt foglalkoztattak, és mélyebb vizsgálat esetén ezeknek az arányoknak más vonatkozásokban is, és akár jelentős módosulását is lehetségesnek tartjuk, az alapvető folyamatnak: a feudalizmus kezdődő fellazulásának meglétét megerősítik azok az adatok is, melyek az 1848-ban bármily csekély úrbéres földdel (624 000), illetve legalább a szellereknek kijáró legeltetési joggal (880 000) felszabadult paraszti háztartások az egész nem nemesi agrárnépességhez való arányáról tájékoztatnak.

Kétségtelen persze, hogy ha az 1828-ban összeírt jobbágyság és szellerek számát és arányát összevetjük az ugyanezen kategóriákra vonat-

kozó 18. század végi adatokkal, a zsellérek arányának 1828-ra (s még inkább 1848-ra) rendkívüli megnövekedése a feudalizmusnak éppen hatókörét nagyon is kiterjeszteni kívánó és nem is sikertelen törekvését látszik mutatni. Ám az ilyen típusú, döntően a zsellérek arányánál mutatózó növekedés azt is (sőt elsősorban azt) mutatja, hogy a feudális formáció a kereteibe még bevont–bekényszerített elemeket már nem tudja, illetve láthatólag nem is akarja a feudális termelési viszony teljességébe bevonni. Őket nem, illetve nem teljes mértékben látja el adóköteles feudális szolgáltatásokkal terhelt földdel: törekvése a feudális viszonyoknak és az azt kifejező intézmény hatósugarának már csak részleges, egyre inkább csak jogi kiterjesztésére irányul, – valódi sajátlag gazdasági számítását (mint még látni fogjuk) más – ugyancsak a válságra jellemzően már éppen nem a klasszikus feudális viszonyoknak megfelelő – úton igyekezve megtalálni.

Természetesen nem szabad feltételezni, hogy az úrbériség, illetve az állami adókötelezettség keretein ilyen módon már egészen vagy részben kívül maradt hatalmas nem nemesi tömeg (az összeírás utasításában nem összeírandóként ugyancsak részletesen és tételesen felsorolt kategóriával) egyszersmind kilépett volna nemes és nem nemes feudális viszonyának a gazdaságon kívüli kényszer számos korlátjában is testet öltött és ilyenként még nagyon is erősen szorító keretei közül is, – mint ahogy az év 353, illetve 347 napján nem lépett ki azokból a csak 12, illetve 18 nap robotra kötelezett és ilyenként összeírt úrbéres zsellér sem. E tömeg is – mint a nem nemesi népesség része – függetlenül attól, hogy úrbéres viszonyban állott-e vagy sem, legalább is elvben továbbra is az úriszékek joghatósága alá tartozott, bírói ítélet nélkül is előzetes letartóztatásba volt helyezhető és testi büntetéssel volt sújtható, – vonatkozott rá a teljes jogú birtokbírhatás és a legtöbb közhivatal viselésének tilalma, és őt is sújtotta a katonai szolgálat és a katonaság eltartásának minden terhe. Ennek ellenére – s bár még tárgya az úrbéres parasztot sújtó minden joghatárának – (anélkül, hogy az úrbéres helyzet előnyét: a jobbágyteleknek vagy akár a telek törtrészeinek viszonylagos biztonságos birtoklását élvezhetné) – ez a tömeg a feudális viszony teljességét legalábbis a korban kifejező úrbéres viszonyoknak kereteiből teljesen vagy részlegesen már kilépőben van, jelentősen közelebb állva ahhoz, hogy majd az egész feudalizmusból is kilépjen. Ilyen állapotával is már bizonyosságot téve a feudális rend és intézményei erejének, szervezőképességének általános csökkenéséről, mélyülő válságáról, – olyan jelenségről, melyre a magyarázatot

konkrétan az egyes intézmények s a fejlődés általuk szervezett területei válságának elemzése fogja megadni.

III.

E bonyolult és komplex folyamatból az alábbiakban röviden három elemet kívánunk kiemelni: az intézmények válságát, tehetetlenségét a céhes viszonyoknak, a szabad mezőgazdasági bér munkaerő munkaviszonyainak, és az értelmiség politikai emancipációjának: a társadalom szerkezetébe funkciójának megfelelő módon történő beillesztésének vonatkozásában felmerülő egyes kérdéseket és problémákat illetően.

Az európai gazdaság – mint említettük – a század elejére áramába Magyarországot is bekapcsoló fejlődése bonyolult áttételek (átmenetileg nem utolsó sorban a hadsereg igényeinek hallatlan megnövekedése, majd a pénzforgalom gyors kiterjedése) révén széles sávban megnövelte a társadalom iparcikkek iránti igényét. Az igény megnövekedése nemcsak mennyiségi volt: jelentős részben elsősorban a textilipar termékeinél, Európa nyugati felén már új technikák által előállított, minőségileg is új cikkekre irányult. Az igények ilyen megnövekedésének kihívására azonban a magyarországi társadalmat iparcikkekkel a klasszikus feudális szerkezetben hagyományosan és monopolisztikusan ellátó céhek már nem tudtak megfelelően válaszolni. Sem az általuk alkalmazott technikák, sem az azokat alkalmazó munkaszervezet nem volt (és egyre kevésbé lett) képes a társadalomnak megfelelő mennyiségű és minőségű iparcikkal való ellátására. Ennek ellenére – jóllehet az igények megnövekedése egyre inkább az iparszabadság valamilyen formájának bevezetését tette kívánatossá, sőt végül is a legtöbb helyen még magának az egyes céhnek kibővítését: a mesterek és a műhelyek számának megnövelését is lehetővé tette volna, – e céhek nemcsak hogy továbbra is szívósan ragaszkodtak monopol-helyzetüknek a manufaktúrákkal és gyárakkal éppúgy, mint a céhen kívüli iparüzőkkel szemben intézményes fenntartásához, hanem gyakorlatilag is, az egyes céhekben is igyekeztek ellenállni minden olyan törekvésnek, mely az adott céhes keret tágítását és így a konkurrencia növekedését eredményezhette volna. Ugyanezen az alapon fokozták akcióikat a nem céhes eredetű iparcikkekkel házaló vándorkereskedőknek az igények nyomán természetszerűen rendkívül megerősödött, egyre hatásosabb tevékenysége ellen is.

E magatartás számtalan és változatos konkrét példájának és a nyomokban kielestedt sokoldalú konfliktusoknak akárcsak sommás ismerte-

tése is, úgy véljük, e helyütt indokolatlan lenne. A kép: a céhszervezet, illetve az általa képviselt stagnáló termelési mód és termelési viszony konfliktusa a termelőerők a társadalom igényein át közvetve és közvetlenül egyaránt erőteljesen érvényesülő fejlődésével, egyértelműen az ipari szervezés a céhekre alapított intézményének válságát mutatja. Ez a válság azonban már nem maradhatott csupán a céhek, illetve a céhrendszer ügye: nem csak azért, mert a válságot kiváltó igény az egész társadalom részéről jelentkezett, hanem azért is, mert a céhek alkalmatlansága technikájuk megújítására és ugyanakkor elzárkózása szervezetüknek akárcsak mennyiségi bővítésével szemben is az igényeit már minden módon kielégíteni akaró társadalomban szükségképpen máris olyan rétegek kezdődő kialakulásához vezetett, amelyek így éppen tevékenységüknek a társadalmi munkamegosztást legközvetlenebbül érintő ágában, annak természete szerint mintegy kívül helyezték magukat a feudális társadalomszerkezetnek és intézményeinek keretein, ami e szerkezet központi ellenőrzésének és ezzel együtt kizsákmányolási lehetőségének is csökkenését, távlatilag pedig egyenesen megszüntetését jelentette.

Ebben a helyzetben azoknak, akiknek az államhatalom központjában a feudális szerkezet és hatóköre fenntartása legközvetlenebb osztályérdeküket jelentette, a válság intézményes megoldására kétféle lehetőség nyílt. Az egyik: a teljes iparűzés beszorítása a céhes keretekbe, eleve lehetetlenségnek bizonyult mind társadalmi, mind technikai-szervezési szempontból. Maradt a másik — már nagyon is a közelgő formációváltásra jellemző — megoldás: az ipari igények kielégítését a fennálló intézmény meghagyása mellett, azzal alapvető funkcióiban párhuzamos, hozzá ennek során kapcsolódva működő, de ugyanakkor vele ellentétesen is hatni képes intézmények létesítésével. A válságnak ez (már ebből is láthatóan) nem megoldását, hanem csupán megkerülését, elodázását jelentette.

Ez a megoldás — illetve álmegoldás — részletekben alakult ki. A céhes rendszert uniformizálni — de éppen ezáltal erősítve meg is tartani — akaró Mária Terézia-kori szabályozás után, az első lépés 1788-ban az ún. rendszeresített kontárság intézményének megteremtése (valójában egy már visszafordíthatatlan tendencia szabályozásának kísérlete) lett. Rendszeresített kontárnak (latinra, jellemzően Pseudo magister-nek fordítva) minősítették azokat a mesterjog gyakorlására minden feltétellel rendelkező korosabb, jórészt nős, családok legényeket, akik most csak saját személyükre megkapták az önálló iparűzés jogát, de legényeket már nem foglalkoztatva, s csak javítómunkákra jogosítva. És bár a józsefi rendszerre következő visszahatás megkísérelte az így önállósodott iparűzők közül leg-

alább a nőtlen, házvagyon nélküli elemek visszakényszerítését a céhes keretekbe, — ennek maradéktalan végrehajtása már nem volt lehetséges: e kategória nagy része már kívül maradt a céhes rend keretein.

Ehhez csatlakozott az 1810-es évek végére az az iparos réteg, amely még be kívánt jutni a céhbe, várta, hogy remeklését a céh engedélyezze, — de (lévén ez az eljárás hosszadalmas) a városi tanács engedélye alapján már ezt megelőzőleg is űzhette iparát, utána adózva is. Ezek mellett alakult ki azoknak az önállóknak rétege, akik már nem is váraкоztak a céhbe jutásra, de ugyancsak tanácsi engedély alapján dolgoztak és adóztak. Ezeken kívül, egyes nagyobb városokban egyre növekvő számban jelentek meg a céhekbe eleve be sem engedett zsidó iparúzők, bár II. József rendelkezését, mely számukra polgár-, ill. mesterjog nélkül is megengedte a saját személyükben való dolgozást, 1791-ben visszavonták s még 1805-ben is csak a saját vallású legények alkalmazása mellett engedélyezték iparúzősüket.

Bár az 1813. évi általános céhszabályzat minden céhen kívüli iparúzőt sommásan kontárnak, s ennek megfelelően jogosulatlan iparúzőnek tekintett, ezek a kategóriák a következő évtizedekben is fennmaradtak, sőt, némileg átalakulva meg is erősödtek, intézményesedtek is. Az 1830-as évek végére Pesten (ahol gazdasági központ jellege folytán, mindezen tendenciák a legteljesebben bontakoztak ki) a céhbe lépést már a városi tanács engedélyének kellett megelőznie, — ami viszont az így „tanácsilag felvett mester”-t a céhbe való felvételig is már jogosította az iparúzésre. Ezt az állapotot azonban gyakran az „ideiglenes kontárság” fokozata előzte meg: a legény kilépett céhes mesterétől s önállóan dolgozott, míg össze nem gyűjtötte a mesterjog megszerzéséhez szükséges tőkét. E kategóriák mellett azután megjelent az „örökös kontár” is: így azokat nevezték, akik már a tanácsilag adott mesterjogot sem igényelték, hanem megelégedtek a tanácstól kapott kontárengedéllyel: a céhekkel szemben ez is nyújtott számukra némi védelmet, sőt a forradalom előtti években a kontárok már segédek tartására is engedélyt kaptak. Párhuzamosan ezzel az új kategóriákat kialakító, illetve a régieket intézményesítő folyamattal, tovább folyt részint a zsidó iparúzők számának növekedése, amit az 1839 – 40. évi 28. tc. rendelkezései is előmozdítottak, — részint az igények differenciálódásával az olyan mesterségek megjelenése, melyek nem tartoztak bele egyik céh profiljába sem (bár a rokon profilú céhek tettek kísérleteket ezeknek is ellenőrzésük alá vonására — többnyire azonban sikertelenül).

1848-ig ilyen módon a kézműipar szervezésére a céhrendszer mellett már létrejött egy új, attól egyre függetlenebb, sőt azt egyre inkább parali-

záló másik rendszer is: ilyenként az egész intézmény válságának kifejezője. Termelőerők és termelési viszonyok konfliktusának megoldhatatlansága: (a korban még domináló kézműipar vonatkozásában az ipari termelés válsága) az intézmény belső ellentmondásainak ilyen kiéleződéseinek át lesz mérgethető.

Az említett meggyorsult gazdasági fejlődés során kibontakozó mezőgazdasági árutermelés — benne a földművelés és bortermelés az állattenyésztés rovására kezdődő erősödésével, ennek során a szántó- és szőlőterületeknek elsősorban a rétek és legelők rovására kezdődő terjeszkedésével, és a szállítás, anyagmozgatás, rakodás, vagy akár az állathajtás részben alkalmi segédmunkára irányuló növényi szükségleteivel — megnövelte a mezőgazdaság munkaerőigényét is. A robotmunka, mely minőségileg már korábban sem volt kielégítő, most már mennyiségileg is elégtelennek bizonyult, mégpedig nemcsak a hagyományosan is bért munkásokkal végzetett idénymunkákban (aratás, cséplés szüret), hanem a kiterjedő allokációs gazdaságok folyamatos munkáiban is. Ezzel együtt bizonyos mértékig megnőtt a paraszti gazdaság munkaerőigénye is, — a termények árai pedig (ha csak persze igen szerény mértékben is) már megengedték bért munkaerő alkalmazását. Az 1828. évi összeírásból levonható következtetések alapján az is világos lesz, hogy az ilyenként elsősorban felhasználható, az úrbéres viszony és az állami adózás keretein egészben vagy részben már kívülálló tömeg ugyancsak rendelkezésre áll. Akár cselédi, akár idénymunka keretében került is foglalkoztatásra: e tömegnek, ha belül van is még a feudális társadalom szerkezetén, helyzetét abban elsősorban már csak a gazdaságon kívüli kényszer megszabta lazább keretek határozzák meg, képtelenül és alkalmatlanul arra, hogy e tömeget a szerkezet bármilyen pontján is állandóra lekössék. E tömeg így már mozgásban van: a feudális társadalomszerkezet egyetlen eleméhez sem kötődik intézményes formákban. Illetve még ha kötődik is (mint a 18, illetve 12 nap évi robotra kötelezett házas, illetve házatlan zsellér), a termelésben elfoglalt helyzetét és így egész egzisztenciáját is egyre kevésbé ez a kötődés határozza meg, — és ha ebben a földesúrnak (pl. munkaerőigényét biztosítandó munkaszolgáltatással terhelt urasági föld juttatása által) továbbra is meghatározó szerepe marad, ez a kapcsolat akkor is már más típusú: földesúr-jobbágy feudális viszonyának helyére e kapcsolatban e viszonynak immár nem az állam, hanem mintegy a földesúr szintjén, tehát mintegy

már csak magánjogilag intézményesített és így az úrbéres viszonyokhoz képest kevésbé hatékony típusa lép.

Természetes, ha a feudalizmus fennmaradásában érdekelt erők a munkaerő viszonyainak a feudális intézményrendszerből egyre inkább kilépő, ahhoz fűződő kapcsolatát egyre inkább lazító fejlődését növekvő gyanakvással nézve, e réteg a feudalizmushoz való korábbi — legalábbis elvben — stabil kapcsolatainak minél teljesebb visszaállítására törekedtek. Nem meglepő, ha ehhez a kapcsolatok szabályozásának hagyományos intézményes eszközeit kívánták felhasználni: új erővel megtölteni: egyrészt — újrafogalmazva — a már nagymúltú cselédrendtartásokat, másrészt — főleg az időszaki munkaerő vonatkozásában — a munkabérek ugyancsak hagyományosan alkalmazott limitációját. A viszonyok megváltozásának megfelelően azonban, előbbieik által most már az úrbéres viszonyból kikerültek számára is kötelezővé kívánva tenni a munkavállalást, a bérszabályozásokban pedig olyan munkabéreket igyekezve megállapítani, melyek a földesúri és már árutermelésbe kezdő paraszti gazdaság mérlegébe végülis még a szerkezetén belüli, tehát az úrbéres viszonyban álló munkaerő munkájának értékével többé-kevésbé összhangban illeszkednek bele.

Világos azonban, hogy a gazdaság fejlődése: a mezőgazdasági árutermelés bármilyen lassú kibontakozása és — ha még csak távolról és közvetve is — az európai piac ármozgásának hatása alá kerülése, megindította ennek a merev rendszernek felbomlasztását, illetve meggátolta állandósulását. Egyrészt a különböző helyi cselédrendtartásokban kimondott munkakényszert alátámasztani hivatott, ill. tervezett szankciók, eljárások (a munkanélküliek bebörtönzése, adóztatása, bírságolása, kitoloncolása, katonának adása, közmunkára kötelezése, — később egyes helyeken dologházba utalása) váltak e mozgó népesség növekedésével egyre hatástalanabbá, végrehajthatatlanabbá, — másrészt a munkaerő keresletének éppen a legkritikusabb időnyomunkáknak szakaszában erőteljes megnövekedése lehetetlenné tette a limitációk betartását. Így azután a 19. század második negyedére lassan megszűnik a munkára kötelezés követelése s egyre több helyen hal el a bérlimitációs rendszer is. Pest megye már 1834-ben panaszkodik, hogy a puszták haszonbérlői munkásokat keresve, egymásra ígérve felterlik a béreket, sőt ezt még megyeszerte hirdetik is. 1841-ben ugyanez a megye már mint „a szorgalomra káros” rendelkezést, eltörli az időnyomunkások bérének limitációját, — ugyanekkor teszi Somogy megye is szabad egyezkedés tárgyává a cséplő- és arató részeket. 1844-re

a nagy parasztváros, Kecskemét szünteti meg a cselédbérek szabályozását a „szabadság bővebb kifejtésének” szükségességére hivatkozva.

Persze az, hogy a munkafeltételek egységes szabályozásának, a bérek limitálásának feloldása a munkaerőhiánynak, vagy a munkaerő bőségének következménye-e, a bérek emelését vagy csökkentését eredményezte-e, és ennek megfelelően a munkaadónak szolgált-e javára vagy a munkásnak? – mindig konkrétan eldöntendő és vizsgálendő kérdés marad. Az alapvető folyamatban azonban jelentőségük kétségtelenül pozitív: egy hagyományos intézmény saját keretei között már feloldhatatlan válságának talaján az új viszonyok felé megtett döntő lépést jelentik.

Az intézmények válságának ismét más szférákban, de nem kevésbé jellemző jelét végül az értelmiségnek a feudális társadalom szerkezetébe való beillesztése körüli problémák szolgáltatják.

A probléma gyökerei ugyancsak a gazdaság 18. század végi meggyorsuló fejlődésébe nyúlnak vissza. E fejlődés közvetlenül vagy közvetve, de gyorsan és erőteljesen megnövelte a képzett szakemberek iránti igényt, többek között a bányászatban, éppúgy, mint a földmérésben, vagy általában a mezőgazdaságban és az állam, a megye, a város, sőt hovatovább a jobbágyközség a fejlődéssel sokféle összefüggésben megnőtt adminisztrációs feladatai is éppúgy szakembereket igényeltek kielégítésükhöz, mint a fejlődéssel együtt bonyolódó gazdasági, társadalmi és emberi viszonylatok: utóbbiak nyomására indul gyors növekedésnek az ügyvédek száma. A bontakozó újfajta fejlődésben megnő a munkaerő, az ember értéke, ami az orvosok és általában az egészségügyi szakemberek iránti, a 18. század hetvenes éveitől kezdve kiszélesedő népoktatás pedig a tanítók iránti igényt hívja életre, hogy azután a 19. századra, ha kicsiny, de már felismerhető csoportként megjelenjenek a különböző művészek is.

Képzettségét, annak színvonalát, funkcióját és hatását illetően rendkívül heterogén és igen erősen – a vázoltnál sokkal erősebben – differenciált réteg ez. Az egész formáció fenntartásában és működtetésében szerepe egyre jelentősebb, nélkülözhetetlenebb és ennek sodrában erős létszámnövekedése azonban egyre több gondot okoz a formáció fenntartásában érdekelteknek: hogyan lenne lehetséges az alakuló új kategóriáknak a feudális társadalom szerkezetébe való beillesztése? A probléma megoldása sürgető; mert a 18. század végétől az értelmiség egyre nagyobb hányada nem nemesi származású. Addig, míg az értelmiségi pálya (a papit leszámítva) sokáig a nemesség és a szabad királyi városi polgárság számára

volt fenntartva, az ennek megfelelő foglalkozású nemes ember vagy polgár a társadalom szerkezetében is nemesként vagy polgárként helyezkedett el, és ha tevékenysége és életmódja már értelmiséginek számított is, jogait nemeslevele vagy polgári volta biztosította. Ám az elhelyezkedésnek a 18. század második felében megnövekedett lehetőségei és az iskoláztatás kezeinek kibővülése a társadalom nem nemesi rétegeiben (a 18. század elején is még katonáskodás révén kielégíthető) emelkedési energiákat egyre inkább a különböző fokú értelmiségi pályák felé irányította. A középis-kolákba egyre nagyobb arányban kerülnek be e réteg fiai, 1828-ban már nagy parasztvárosok is latinos gimnáziumokat kérnek a maguk számára, s egyre nyilvánvalóbb: az innen kiemelkedő tömeget már sem a nemesség, sem a városi polgárság nem fogja tudni felvenni soraiba. A feudalizmus hagyományos privilegizált osztályain kívüli értelmiség egyre nehezkesebb beillesztése a feudális társadalom szerkezetébe így válik az intézmény válásának jelévé.

A feudális rend ennek a tömegnek névleges elhelyezésére még képes volt külön mesterséges társadalmi kategóriát teremteni a honoratior fogalmának, s az annak megfelelő jogoknak és köteleknek bevezetésével, kiterjesztve így e rétegre is a feudális intézményrendszer hatókörét. Valójában azonban újabb, a feudális szerkezetből már kilépőben lévő kategória létezését szentesítve, — melynek helyzetét intézményesen véglegesen és stabilan meghatározni már ugyanúgy képtelennek bizonyult, mint azt a nem úrbéres agrárnépesség helyzeténél is láttuk. Nehezítette ezt az a körülmény is, hogy a honoratior kategória végül is igen tágnak, sőt egyre tágabbnak bizonyult: az 1828. évi összeírás utasítása mint ilyen címen az összeírásba fel nem veendő személyeket sorolta fel a papokon, tanítókon, jegyzőkön, tanárokon és diákokon, királyi tisztviselőkön és hivatalnokokon kívül, az összes városi hivatalnokokat, ügyvédek, az egészségügyi személyzetet, a képesített szaktanítókat. Létszámukat illetően így inkább csak becslésekre tudunk támaszkodni (Lukács Móric az 1840-es években számukat már mintegy 50 ezerre teszi), jelentőségük növekedését illetően pedig arra a szenvedélyes gyanakvásra, mellyel konzervatív oldalról számuk növekedését kísérik. Miközben a gyanú a haladó politikusok részéről is felmerül: a mindenáron emelkedni akaró emberben a hatalom lehetséges készséges eszközét is feltételezve.

Mindenesetre azonban az értelmiségen belül a nem nemesi, a honoratior réteg súlya és funkciója a 30-as évek végére már elég nagy és jelentős lesz ahhoz, hogy bizonytalan társadalmi helyzetének valamilyen tisztázása napirendre kerüljön, — egyelőre természetesen még csak a feudális

szerkezet keretébe való, az adottnál szervesebb beillesztésével. Az 1844. évi V. tc. (jellemzően: a nemesi birtokképeség monopóliumának megszüntetésével egyidejűleg) kimondja, hogy a Magyar Királyságban a közhivatalok betöltésénél a nemesség hiánya akadályul nem szolgálhat akkor, ha valaki honos és valamely bevett felekezethez tartozik. A politikai jogok gyakorlata azonban ezzel még nincs megoldva, rendezve: elvileg ui. — az egész intézmény válságára igen jellemző módon — még az a groteszk helyzet is előállhatott, hogy valaki főispán legyen anélkül, hogy szavazati joga lenne a megyegyűlésen. Az intézményes megoldás egyetlen félig-meddig megvalósulni látszó kísérlete ugyanígy az intézmény válságára utal: egyes vármegyék szabályrendeleti alapon: statutumokkal engednek be egyes értelmiségi kategóriákat a közgyűlésekbe. A kormány azonban megsemmisíti ezeket a megyei határozatokat, jól látva, hogy ezeknek az érintett megyékben nem is titkolt céljuk a reformellenzék sorainak erősítése. A probléma megoldhatatlanságára jellemzően azonban megoldást erre az egyre égetőbb problémára ő sem tud találni. A honoratiorok helyzetének intézményes szabályozása így a polgári forradalomig elintézetlen marad; jellemző — kétségtelenül legélesebb — példajaként annak a tanácsstalanságnak, mellyel a feudális társadalmi szerkezetnek és a munkamegosztás alakuló új funkcióinak intézményes összehangolására tett kísérlet a feudalizmust rendszerének alapköveként tekintő metternichi rendszer részéről — e rendszer válságának is jeleként — találkozik.

IV.

A fentiekben bemutatott három területen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során elmélyülő válság három különböző jellegzetes vetületben jelent meg. Közös azonban mind három esetben az, hogy a válság jelei az illető területen a feudális formáció keretében szabályozó intézmények válságaként jelentkeztek, váltak észlelhetővé. A kísérletek a válságjelek intézményes feloldására ugyancsak különbözőek. A céhek esetén az intézmény bővítésével (ám éppen ezáltal a válság még további mélyítésével) a megoldásnak egy időre legalább a látszatát sikerült fenntartani; a mezőgazdasági munkaerőviszonyok szabályozásánál azonban a fejlődés egyszerűen túllép a használhatatlanná vált és végül felhagyott kísérleteken. Az értelmiség politikai emancipációjának vonatkozásában viszont kísérlet sem történik a megoldásra; ez a válságnak nemcsak fennmaradását jelenti, hanem az általános fejlődés előrehaladásával gyorsuló elmélyülését is.

E három különböző megoldási kísérlet egységesen negatív eredménye azonban nemcsak azt teszi egyre világosabbá, hogy ezek az intézmények alkalmatlanokká lettek a terület fejlődésében jelentkező ellentmondásoknak a feudális formációk keretein belüli megoldására, hanem, és éppen azért is, hogy maga a feudális formáció tarthatatlan; a válság megoldása már csak a kereteken kívül lehetséges.

A feudális intézmények válsága, alkalmatlanságuk feladatuknak el látására természetesen nemcsak e három területen jelentkezik. Az 1790–91. és az 1828–30. évi országos bizottságok életrehívása és még inkább munkálatai, a reform országgyűlések egész problematikája mind a válság érzékeléséről, az intézményes továbblépés lehetőségének kereséséről tanúskodnak. A válság és a továbblépés, az új formációba való átmenet problémáinak az intézményeken át történő vizsgálata azonban éppen az intézmények által végzett szabályozó tevékenység többnyire részletekbe menő, a problémák mindennél szélesebb spektrumára reagálni kénytelen volta folytán, a válság kiterjedésének és mechanizmusának mindennél közelebbi megfigyelését teszi lehetővé. És ha ezt a jelen referátum terjedelmi korlátainál fogva sem tudhatta elvégezni, az ilyen megközelítés fontosságára és hasznára – éppen az átmenet kutatásában – a figyelmet talán sikerült felhívnia.

Felhasznált irodalom

A referátum elkészítéséhez elsősorban az alábbi munkákra támaszkodtunk: az 1828. évi országos összeírás értelmezésénél: A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1957. – A céhes ipar vonatkozásában: Mérei Gyula, A magyar céhrendszer 1848 előtt. Századok, 1948. 1–4. sz.; Eperjessy Géza, Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848. Bp. 1967.; Berlász Jenő, A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás 1790–1840. Századok, 1967. 2–3. sz.; Dóka Klára, A pest-budai céhes ipar válsága 1840–1872. Bp. 1979.; A mezőgazdasági bér munkásság viszonyaira: Révész László, Munkakényszer a késői feudalizmus korában. Jogtudományi Közlemények, 1953. 1954.; Sápi Vilmos, A mezőgazdasági bér munkásság jogviszonyai Magyarországon a 16. századtól 1848-ig. Bp. 1967. – Az értelmiségre: Gustave Heckenast, Les roturiers intellectuels en Hongrie 1790–1848. Revue d'Histoire Comparée, 1948.; Vörös Károly, A modern magyar értelmiség kezdetei. Valóság, 1975. 10. sz.

KUN LÁSZLÓ:

AZ ÚJKORI OLIMPIAI MOZGALOM ALAPJAINAK LERAKÁSA (1894–1914)

Immár kilencven esztendeje annak, hogy a párizsi Sorbonne Egyetemre összehívott nemzetközi atlétikai kongresszus utolsó napján 1894. június 23-án az a határozat született, hogy 1896-tól „A testnevelés ápolása és fejlesztése érdekében, valamint a népek ilyen irányú barátságos érintkezésének előmozdítására a hellén olimpiák mintájára négyévenként nagy játékokat rendeznek, amelyekre valamennyi kultúrnépet meghívunk”.

Kilenc évtized jókora történelmi távlat. Az olimpiák újkori életre-keltésével együtt megszületett olimpizmus historiográfiája felismerte, hogy az olimpiai mozgalom soktényezős fejlődésképletét nem lehet a négy évenként lejátszódó éremosztzkodás háttérzenéjévé komponálni. A négy évenként sorakerülő nyári és téli játékok aktualitása időről-időre lehetővé tette az olimpiai mozgalom történetéről alkotott kép korrigálását. Bebizonyosodott, hogy az olimpizmus hosszú távon nem söpörhető be Huizinga „homo ludens”-ének apolitikus eszköztárába; ugyanakkor a hatalom politikai célzatú megközelítésnek épp úgy ellenáll, mint a nacionalisztikus, nemzeti oppozícióból történő kiaknázási törekvéseknek.

A sporttörténeti gondolkodás fő irányát meghatározó sportpublicisztikában azonban változatlanul tartja magát az a felfogás, amely az újkori olimpizmus létrejöttét – az adott összefüggésekből és kölcsönhatásokból kiragadva – Pierre de Coubertin francia báró személyében abszolutizálja. Diószegi István kifejezésével élve ez nem talány, hanem a történetírás kettős természetéből adódik. A múlt iránti érdeklődés nem csupán a kutató magánügye, amit egyéni és tudománytörténeti adottságok determinálnak, hanem a témakört manipuláló társadalmi törekvések kifejeződése. A tagadás tagadásának törvényszerűségével szembesítve azonban Coubertin és arisztokratikus környezetének ilyen értelmű előtérbe állítása aligha több mint egy rendkívül csábító oppozíció. Kétségtelenül alkalmas mind „a történelem formáló elit” elméleti tételeknek, mind pedig azoknak a vulgarizáló bírálatoknak az alátámasztására, amelyek az

Az olimpiai játékok alapításának 90. évfordulója alkalmából közöljük a soronkövetkező tanulmányokat.

olimpiai játékok körül időről-időre kirobbanó konfliktusok gyökereit a mű alkotójának „osztálykorlátaiban” és „idealizmusában” vélik felfedezni.

Pierre de Coubertin rendíthetetlenül hitt a nevelés mindenhatóságában. Hitte és vallotta, hogy a nevelés megreformálásával, az emberi tudat átformálásával igazságosabb társadalmi rend alakítható ki. Olyan illúziói voltak, hogy a társadalom fejlődését az emberek nézetei, gondolkodási módja határozza meg, másszóval a közvélemény kormányozza a világot. Vitathatatlan tény, hogy Coubertin az olimpiai mozgalmat nevelési eszméi megvalósításának egyik eszközeként fogta fel. Ebből azonban még nem adódik az a következtetés sem, hogy az újkori olimpizmus Coubertin nevelésügyi reformtörekvéseinek pusztá melléktermékeként jött volna létre.

Az olimpiai játékok felélesztésére irányuló törekvések ugyanis messze megelőzték Coubertin színrelépését. Az erre irányuló kísérletek egyik legkiforrottabb példáját a török fennhatóság lerázásáért harcoló pénhellén olimpiai mozgalom szolgáltatja. Röviddel a drinápolyi békekötést (1829) követően – az akkor még csupán Livadiára és a Peloponnészosz-félszigetre kiterjedő gyámállam egyik városában – Pürgoszban Fürst Hermann Pückler herceg vezetésével olimpiai bizottságot hoztak létre (1836). A bizottság 1838 március 25-én, a görögök nemzeti ünnepnapján, Letrinoi faluban megrendezte az első újkori olimpiai játékokat. Vállalkozásuk távlatilag ugyan kudarcba fulladt, de maga az elgondolás élénk visszhangot váltott ki a királyi udvarban és a Földközi-tenger keleti medencéjében szétszórta élő görög közösségek körében. Ennek volt köszönhető, hogy az 1850-es években Evangelosz Zappasz görög szabadságharcos alapítványának felhasználásával Athénben helyreállították Héródész Attikosz stadionját. Majd egy 1858-ban kiadott „királyi olimpiai rendelet” alapján – a felújított létesítményben 1859. november 15-én és 16-án lebonyolították az első pénhellén játékokat. Ide és az ezt követő szabálytalan időszakokban lezajló rendezvénysorozatra csak útlevéllal vagy illegális körülmények között juthattak el az angol fennhatóság alatt élő Íón-szigetek, illetve a török uralom alatt lévő Kréta, Makedonia, Rhodosz és Thesszália képviselői. Nem lehet azon csodálkozni, hogy a játékok nemcsak a polgári-nemzeti sportmozgalom fejlesztésének váltak az ösztönzőivé, hanem a görög összetartozást kifejező nemzettudatnak is.

Coubertin eszmerendszerének kialakulásában döntő szerepe volt az arnoldizmus keresztényszocializmusban fogant sportpedagógiájának. A kölcsönhatás vizsgálat azonban nem hagyhatja figyelmen kívül az

1850-es évek elején fellépő angolszász olimpiai játék kísérleteket sem. A William Penny Brookes által 1850-ben alapított „Wenlock Olympian Society” égisze alatt az 1860-as évektől már rendszeres sporttalálkozók zajlottak Much Wenlockban. Később W.P. Brookes a wenlocki társaságot „National Olympic Association”-ná fejlesztette, majd 1881-ben Athénbe utazott és ott javaslatot tett arra, hogy a pánhellén játékokat ókori mintára négy éves periódusokban tartsák és hívjanak meg rá külföldi atlétákat is. Coubertin pedig 1890 őszén tekintette meg a wenlocki játékokat és a „Revue Athlétique” azévi decemberi számában elismerőleg nyilatkozott az angolok példaadó kezdeményezéséről. Tőlük függetlenül 1891 tavaszán J. Asley Cooper, a brit birodalom átszervezéséért küzdő „Empire Federalist” vezető politikusa tette közzé „Anglo-Saxon Olympiad” tervét. Elképzelésének lényege az volt, hogy az angolszász kultúrkör kapcsolatainak szorosabbra fűzése érdekében – négy évenként – valamennyi angolul beszélő nép amatőr sportolóinak meghívásával, ipari és kulturális kiállításokkal egybekötött olimpiai játékokat kell szervezni.

Az újkori olimpiai mozgalom sajátos irányzatának létrehozásához döntő lökést adó coubertini életmű igazi jelentőségét nem csökkenti, hanem emeli, ha azt nem a vélt szándékok egyoldalúságából, hanem az ezeket determináló törvényszerűségek és a történelmi alternatívák kölcsönhatásában értelmezzük. A 19. század második felében kibontakozó nemzetközi sportnyilvánosság szükségszerű velejárójaként jelentkező integrációs folyamatok jórészt az olimpizmustól függetlenül léptek színre. A nemzetközi értelemben vett sportszervezeti integráció főbb alternatívái a századforduló időszakában az alábbiakban körvonalazhatók:

1. A nemzetközi képviseltetés, illetve a kapcsolatkiépítés rendszere megreked a szakmai tapasztalatcseréknél, a protokoláris együttműködésnél és kultúr fesztiválok (népünnepélyek) demonstratív bemutatóinál.
2. A teljesítménysport (rekordsport) összehasonlítását átengedik a szabadvállalkozás öntörvényű világának. Távolilag egymástól függetlenül rendezett kontinens- és világbajnokságok alakulnak ki. A nemzetközi versenyek szervezése monopolista magánvállalkozások, hírlaptrösztök és alkalmi testületek vadászterületévé válik. S mint ezt az utólag „nemkívánatos”-nak minősített Európa- és világbajnokságok története is igazolja, az egymással konkuráló rendezők lerontják a nemzetközi vetélkedések kulturális értékét, a sportélet beleragad a szabadverseny zavarába.
3. A sport integráció mechanizmusát államhatalmi csoportosulások vagy azok törekvéseit megtestesítő körök ragadják kézbe. Ebben az esetben a versenyteljesítmények magasszintű összemérésének jelképrendszere poli-

tikai, vallási vagy faji (pán-germán, pán-szláv, pán-angolszász, pán-hellén) érdekek kifejező eszközévé válik. Az élsport gyakorlatilag alárendelődik a már felosztott világ stabilizálására, illetőleg újrafelosztására törekvő erők célkitűzéseinek.

4. Nem volt kizárva annak lehetősége sem, hogy a nemzetközi munkásmozgalom – a fejlett országok kiéleződő osztályellentétei között – valamennyi előző alternatívát tagadó, saját internacionális érdekeit megtestesítő keretekbe szervezi a munkássportolókat.

5. Kialakul egy relatív függetlenségű, önszervező (self-recruiting body), politikailag el nem kötelezett, lokális érdekektől mentes versenyteljesítmény-összehasonlítást szervező központ, amely a sportélethez tapadt napi politikai ellentéteket és a sportági érdekkonfliktusokat éppen a képviseltetés presztízsén keresztül gyűri maga alá.

Az említett alternatívák a századforduló alatt és az azt követő évtizedekben gyakorlatilag is realizálódtak.

1. A demonstrációs struktúra alapján megszerveződtek a táncfesztiválok, a turisztikai és tornatalálkozók. 2. Kialakultak az egyes sportágak Európa- és világbajnokságai. 3. Faji, vallási, politikai és földrajzi elven létrejöttek a regionális játékok. 4. A politikailag elkötelezett proletárszervezetek kialakították a munkássport internacionálékat. 5. A relatív függetlenségű szervezőközpont pedig a Nemzetközi Olimpiai Bizottságban (NOB) öltött testet.

Az említett öt alternatíva – amely öt sajátos szervezeti struktúrát is megteremtett – egymással összefonódva, de nem egyszer az egymás elleni konfliktusok során járult hozzá a nemzetközi sportmozgalom arculatának megteremtéséhez. Anélkül, hogy az öt fő struktúrát külön-külön is bemutatnánk, egyértelműen kifejezhető, hogy a 20. század során a relatív függetlenségű, politikailag el nem kötelezett, sajátos ideológiájú olimpiai mozgalom és az olimpiai sportágak szövetségei kerültek a nemzetközi fejlődés homlokterébe. Természetesen badar dolog volna tagadni a NOB keretein kívül kibontakozó olyan sportágak mint az autóversenyezés, az alpinisztika, az asztalitenisz, a rugby, a sakk és a tenisz stb. jelentőségét. Az azonban kétségtelen, hogy az 1960-as évekig – lényegében az UNESCO Testnevelési és Sport Világtanácsának megalakulásáig – a NOB maradt a nemzetközi sportélet jogilag be nem iktatott, hivatalos diplomáciai szerződésekkel nem akreditált, egyetlen, mégis elismert központi főruma, irányító és koordináló szerve.

Az olimpiai mozgalom coubertini alapvetése

Az 1894. június 23-án alapított Nemzetközi Olimpiai Bizottság, illetőleg az olimpiai mozgalom stratégiai és taktikai céljainak, szervezeti és szervezési gyakorlatának, vezetésmódszereinek, felelősségviszonyainak elemzésénél elvileg ugyanolyan nehézségekkel kell szembenézni, mint amelyek az állami szervezetek, vagy éppen a nemzetközi munkásmozgalom „demokratizmus és centralizmus” gyakorlatának vizsgálatai során is felmerültek. Ebből adódóan formailag az olimpiai mozgalom chartája is minősíthető ugyanazokkal a kritériumokkal, mint például a tömegpártok szervezeti szabályzata vagy az alkotmányok demokratikussága. A tartalmi vizsgálódás során azonban a demokratikus eszmény felfogásának minősége, az olimpiai mozgalom sajátos társadalmi szerepének történelmi fejlődéstendenciákhoz mért iránya, a nemzetközi kapcsolatrendszerben játszott szerepe, ideológiájának értéktartalma, „tagságának” és vezetőségének osztálypolitikai beidegződöttsége — illetve az említettek együttese — szolgálhat kiinduló alapként. Ugyanakkor e soktényezős képlet történeti megközelítése során szembe kell nézni egy állandóan visszatérő dilemmával is. Konkrétan azzal, hogy ennél a rendkívül politikaérzékeny, ugyanakkor törekeny struktúrájú nemzetközi szervezetnél más tényezők függvényében jelentkezik a működőképesség, a világban lezajló demokratikus fejlődési folyamatokban való közreműködés lehetősége és a szervezeti demokratizmus kérdése.

Az alternatív fejlődés konkrétságában az olimpizmust, mint a nemzetközi kapcsolatok és a testkultúra integrációjának sajátos alrendszerét fogjuk fel. Ilyen értelemben Coubertin műve nem — pedagógiai melléktermék vagy — önkényesen alkotott képződmény, hanem a testkultúra szervesen egymásra ható társadalmi jelenségeinek objektív létező szintézise.

Coubertin nem foglalkozott rendszerelmélettel. Ugyanakkor fejtegetéseiben és érveléseiben mindig a legalapvetőbb tényezőből, a szociális lényként értelmezett emberből indult ki. Az emberi tudatot, a testkultúrában megtestesült változó érdekviszonyokat és nem a rekordsport szenvedélyt tartotta a fejlődés mértékének. Tisztában volt azzal, hogy az embert, — mint társadalmi lényt — a többi emberrel a testkultúra területén is különféle ellentmondásos viszonyok sokasága kapcsolja össze. Ezért az olimpizmus nevelési rendszerével olyan személyiségformáló lehetőségeket kívánt kimunkálni, amelyek az ember és ember közötti konfliktusok áthidalására hivatottak. S egyben olyan eszmei elképzelések

megvalósítására mozgósított, amelyekben kinek-kinek a sajátos érdekei is kifejeződhetnek. Hatására az olimpiai mozgalom olyan alapelveket fogadott el, továbbá olyan közös célokat és értékeket tűzött zászlajára, amelyek az egyetemes emberi humanizmusból fakadó „igazságtartalmukon” és progresszív mivoltukon túl eléggé „általánosak” is voltak ahhoz, hogy azokat a világ valamennyi népe magáévá tehesse.* Ugyanakkor az egyes nemzetek számára is olyan „előnyöket” kínált, mint:

- a. a nemzetközi képviselő (legitimálás, a közvélemény befolyásolása, nemzeti öntudat) erősítése;
- b. a játékok megrendezéséből fakadó gazdasági, politikai és kulturális lehetőségek kamatoztatása;
- c. a kölcsönös, — de jórészt egyenlőtlen — függőségi viszonyok világában megteremtette a tényleges egyenlőség elvén alapuló nemzetközi kapcsolatok sajátos és egyedi formáját, azaz olyan elkötelezettségmentes viszonyrendszert létesített, amelyből konfliktusok esetén a résztvevők bármelyike tekintélyvesztés nélkül kiléphet. (Ezzel végső soron a diplomácia és a presztizspolitikai eszköztárát is gazdagította);
- d. a politikai befolyásolás vagy nyomás eszközét, amellyel a hatalmi konfliktusok elmélyítése nélkül ki lehet fejezni az egyes országok pillanatnyilag eluralkodó politikai irányzatainak olimpiai chartát sértő kinövéseit.

Coubertin rendszerében a demokrácia kérdése, az olimpiai mozgalmat képező alkotóelemek (struktúra) céltételes kölcsönhatásának fundamentumaként jelenik meg. Ez a felismerés lehetővé teszi, hogy az olimpizmus és a demokrácia témakörének vizsgálata során a demokrácia fogalmának elemző értékét és konstruktív sportpolitikai hatáslehetőségeit ne a társadalmi rendszerek általánosságában vagy a politikai irányzatok test-kultúráról elvont uralmi minőségében keressük. Így az olimpiai mozgalom demokráciáját mint a sajátos tevékenységre irányuló nemzetközi politikai

*A diszkrimináció, a hegemonizmus, a faji és osztályelölítéletek kizárása; a béke-szellem, a kalokagathia és a kulturális misszió ápolása. Ugyanakkor elvetette — vagy legalábbis háttérbeszorította — azokat a Michel Bréal, Kemény Ferenc és mások által ápolott illúziókat, hogy „...,az olimpiai játékok határkövet és fordulópontot képeznének az emberi művelődés történelmében és a bennük rejlő etikai, társadalmi és politikai jelentőségüknél fogva az Európai Egyesült Államok létrehozásának kiindulási pontját alkotnák.” (Kemény Ferenc: Olympia Rediviva. Pester Lloyd, 1895. aug. 7. és 8. sz.).

gyakorlat egyik formáját értelmezzük, amely a játékokon való részvétel jogában, a testkulturához fűződő nemzeti érdekképviselési mechanizmus hatékonyságában, a döntésbefolyásolást meghatározó intézményrendszer működésében, illetőleg annak kihatásaiban érhető tetten. Mozgástere a tagországok társadalompolitikai rendszereinek nemzetközi szintésre kivetített – történelmileg változó – uralmi viszonyainak testkulturális vetületei, valamint az olimpiai sportágak nemzetközi szövetségeinek anyagi és presztizsérdekei között koordináló és manőverező nem kormányközi szervezet relatív önállóságában ölt testet.

Coubertin világosan látta, hogy az olimpizmus fennmaradása szempontjából különös jelentősége van a struktúra önállóságának és stabilitásának. Azaz a központosított szervezeti irányítás (centralizmus) hatékonysága, az összetevők szilárd kapcsolata és kölcsönhatása nélkül a rendszer elveszti életképességét. Ezt a célt szolgálta a NOB tagság önkiválasztó mechanizmusa. Továbbá pedig annak a szabálynak az elfogadtatása, hogy a NOB tagok nem saját nemzetüket képviselik, hanem magát a NOB testületét, illetőleg annak határozatait. Ugyanakkor azt is jól érzékelt, hogy az olimpizmus, mint kulturális alrendszer nem önmagában létezik, hanem a többi rendszerrel meghatározott összefüggésben. Az olimpizmus egyes alkotórészei – a nemzeti olimpiai bizottságok és a NOB által elismert nemzetközi sportszövetségek – ebben a rendszerben a társadalmi szükségletek tér- és időkoordinátái által meghatározott funkciókat töltenek be, amelyek reális felismerése csak történet-szociológiai közelítésben lehetséges.

Coubertin olimpiai mozgalom struktúrájában fellelhetők az ún. „népszuverénítás” elv vonásai is. Feltételezi a szilárd döntési centrumot és a központosított vezetéspolitikai szerkezetet, de magát az irányítást, a játékok lebonyolítását demokratikus formában – nemzeti olimpiai bizottságok, játékrendező bizottságok és a nemzetközi szövetségek bevonásával – kívánja megoldani.

Coubertin eszmerendszerét bírálói „eklektikus” és „idealista” jelzőkkel szokták illetni. Coubertin neohumanizmusban fogant művelődésselmelete valójában elmarasztalható a társadalmi forradalom szellemi forradalomná transzponálásában, de a művelődésszermény testkulturacentrikus újrafogalmazásával a maga módján harcostársává vált a valóságos kultúrforradalomért küzdő erőknél. Coubertin eszmerendszere tipológiailag a programideológiák csoportjába sorolható. Kiindulópontja a polgári demokrácia természetjogra épült emberjogkoncepciójának legitimációja. Megvalósítási eszközei között jelentős szerepet játszott az illuminizmus és karizmatizmus. Fő jellemzője a nézetek intézményesen garantált, nyilván-

nos ütköztetése. Maga a program, az adott állapotokkal szembeállított célkitűzés, polemikus formában, a fennálló állapotok kritikájaként került kifejezésre. A marxizmustól elütően nem épült „fő forrásokra” és nem tagozódott „fő alkotórészekre”. Épp ezért nem tudott kiindulni társadalmi erőkhöz kötött fő jellemzőkből, mint a jövőkép és az ellenségkép, ennek következtében az igényelt változásokat sem tudta fölvázolni az alaptípushoz viszonyított eltérésekben, hanem a jelenségekben megragadott történeti folyamatokból leszűrt következtetésekre épült.

Vertikális síkon vizsgálva Coubertin rendszere elméletileg magában hordozza mind a „kultúra demokratizálásának”, mindpedig a „kulturális demokrácia” együttesen jelentkező folyamatának igénylését. A századforduló történeti feltételei között azonban az olimpizmus csak a „test-kultúra demokratizálására”, azaz a kultúra sajátos területén tárgyiasult javainak felülről-lefelé történő közkinccsé tételére vállalkozhatott. A „kulturális demokrácia” egész életmódot magában foglaló autonómnál szélesebb értelemben vett, alulról-felfelé történő kiépítésének szorgalmazása még nem jelenthetett többet, mint a ma már szállóigévé vált „részvétel fontosságának” kinyilatkoztatását.

Az olimpiai mozgalom fejlődése 1894–1914 között

A Nemzetközi Olimpiai Bizottság 1894. június 23-án elfogadott alapító „Charta”-jának IX. pontjában a következő feladatok tömör megfogalmazása található:

„A NOB, amelyre az 1894-es párizsi kongresszus rábízta az újkori olimpiai játékok ellenőrzését, felelős:

1. A játékok rendszeres megtartásáért.
2. Az olimpiai játékok értékének biztosításáért; azoknak a történelem során kiemelkedő ideáknak szellemében, amelyek a játékok újjászületését szorgalmazó Coubertin-nek és munkatársainak a gondolatát vezérelték.
3. Az amatőr sportvetélkedést szorgalmazó szervezetek számának emeléséért.
4. Az amatőr sportmozgalom irányításáért és az országok és a versenyzők közötti barátság elmélyítéséért.”

Az előzőekben vázolt alapelvekből következően az 1894 és 1914 közötti időszakban a coubertini vezetéspolitikában három fő tendencia rajzolódott ki: a. az olimpiai mozgalom franciaországi és nemzetközi el-

ismertetéséért folytatott küzdelem: b. az olimpiai mozgalom függetlenségének megőrzése; c. a résztvevők körének kiszélesítése.

Az alapító kongresszust követően megindult az Athénnek ítélt 1896. évi játékok szervező munkája. Eleinte mindenfelől kedvező sajtó-visszhang érkezett. Hozzákezdtek a versenyprogramok kidolgozásához, illetve a nemzeti olimpiai bizottságok létrehozásához. Ugyanakkor Görögországban 1894 júniusa és októbere között egyetlen érdemi lépést sem tettek a játékok gyakorlati előkészítésére. Sőt Khariolosz Trikupisz görög miniszterelnök 1894 októberében úgy nyilatkozott, hogy „az államháztartás gondjai” és „az atlétikus sportok fejletlensége” miatt Athén 1896-ban még nem vállalkozhat a házigazda szerepre. Néhány hónap múlva a Deutsche Turn-Zeitungot követően a francia, az osztrák és az angol lapokban is megjelentek az aggályoskodó cikkek.

A Német Torna Szövetség lapja a francia sajtó Coubertin szájába adott sovíniszta kitételei miatt háborgott. Valójában attól tartott, hogy az olimpiai játékokon a torna alárendelődik a többi sportág versenyszámainak. A francia sportolók egyrésze a németekkel való találkozótól viszolygott. Kerékpárosaik presztízsokból nem akarták elismerni a nemzeti olimpiai bizottság képviseleti jogosultságát. A Coubertinnel egyetértő atlétáktól pedig a francia kulturális minisztérium megtagadta a kiküldetési hozzájárulást. Oroszország sportkörei politikai okokból tartózkodtak egy olyan ország demonstrációjának támogatásától, ahonnan a cári diplomácia befolyását a korábbi évtizedekben kiszorították. Bécsben azt sérelmezték, hogy a Monarchiát a Nemzetközi Olimpiai Bizottságban a klatovi líceum egyik cseh tanára „képviselte”. A londoni sajtó az angol-szász olimpiai játékok tervezetének kútbaesésétől tartott, ha Coubertin programja megvalósul. S csak kuriózumként említjük, hogy a francia köztársasági elnök az egyik Bourbon herceg tiszteletbeli NOB kongresszusi tagságát kifogásolta, a Magyar Atlétikai Club vezérkara viszont Kemény Ferencet nem tartotta elég tekintélyes személyiségnek a diplomáciai képviselőre.

Az egymásra tornyosuló nehézségek láttán Coubertin nem rettent vissza. Sőt úgy tűnik, mintha már előzetesen is számolt volna velük. Ő ugyanis eredetileg az 1900-as évek elején a francia fővárosban akarta elindítani a játékok sorozatát.* Csupán az angol-szász olimpiai kísérletek kihívása, nem utolsósorban pedig a Párizsban élő Dimitriosz Vikelas gö-

*Revue de Paris. 1894 június 15. szám.

rög író és neves műfordító győzte meg arról, hogy a görög királyi család, és a nép-tömegek olimpiával mélyen összefonódó nemzettudatára támaszkodva Athénben már 1896-ban napirendre tűzze az első találkozót.

Coubertin azonban semmit sem bízott a véletlenre, hanem egy „tartalék” rendezőről is igyekezett gondoskodni. Erre a szerepkörre a millenniumi ünnepségekre készülő Budapest kínálkozott. Köztudomású, hogy 1894. április 4-én írt levelében Kemény Ferenc egri középiskolai tanárnak ajánlotta fel az alapító kongresszus egyik alelnöki tisztét. Az azonban már kevésbé ismert, hogy br. Juszth Zsigmond is közreműködött Coubertin olimpiai mozgalmat előkészítő csoportjában. Magán az alapító kongresszuson pedig – Kemény Ferenc távollétében – gr. Csáky Albert (a Szapáry, majd a Wekerle kormány kultuszminisztere) Hegedüs Sándor országgyűlési képviselő, a Nemzeti Torna Egylet és a Magyarországi Torna Egyletek Szövetségének elnöke, valamint gr. Hoyos László, a Monarchia párizsi nagykövete képviselte hazánkat. Feltehetően Coubertin és Csáky között már itt létrejött egy olyan megállapodás, hogy amennyiben az athéni rendezés körül problémák merülnek fel, kísérletet tesznek az I. Olimpiai Játékoknak a magyarországi milleniumi emlékünnepegy programjába illesztésére. Csak így válik érthetővé az a Siklóssy László által idézett kitétel,* miszerint Csáky 1894. október 28-án kelt levelében – tehát azzal egyidőben, amikor Coubertin Athénbe utazott, hogy a játékok körüli huza-vonának véget vessen – Szepesmindszentről arról értesíti Keményt, hogy Pestre jövet megkezdi az érdemi tárgyalásokat „a budapesti tervről”. Az ugyanis teljesen elképzelhetetlen, hogy 1894. december 21-én Kemény csupán saját elhatározásából kérte volna br. Eötvös Loránt kultuszminisztertől az 1896. évi játékok Budapestre szóló meghívóinak szétküldéséhez való hozzájárulást. Az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy Kemény felterjesztéseiben „az olimpiai játékok előkészítő bizottságának” engedélyeztetéséről és támogatásáról van szó.

A magyar kormány 1895. március 26-án kialakított nemleges álláspontjáról Kemény a Budapest Székesfővárosi Tankerületi Főigazgatóság április 7-én kelt válaszleveléből értesült. (A szolgálati útnak megfelelően Kemény a kultuszminisztériummal csak közvetlen felettes hatóságán keresztül érintkezhetett.) A válaszlevélben felsorolt „szerény lehetőségekre”, a „tapasztalathiányra” való hivatkozás mögött a budapesti „kezdeményező lépés” elutasításának politikai indítékai húzódtak. Coubertin ajánlata

*Siklóssy László: A magyar sport ezer éve III. Budapest, 1929. OTT. 188.

mögött nem volt nehéz felfedezni a diplomáciai manővert. Az is valószínű, hogy a Budapesttel rivalizáló bécsi körök ellenlépéseit sem kívánták kiváltani azzal, hogy a „coubertini kultúr-kozmopolitizmust” ostromozó németországi sajtókampány közepette külpolitikai bonyodalmakat idéznek elő a milleniumi emlékünnepek körül.

Amikor 1894. november 4-én Coubertin Pireuszban partraszállt, aligha sejtette, hogy athéni látogatásával olyan politikai lavina elindításában működik közre, amely a liberális kormányzat bukásához, majd az előkészítetlen és vereséggel végződő krétai háborúhoz vezetett. Érveinek fegyvertárában magával vitte a hellénrajongó Michel Bréal kívánságát, miszerint az i.e. 490-ben kivívott marathoni győzelem legendás hírvivőjének emlékére egy hosszútávfutó számot is iktassanak be a programba. Ugyanakkor gondoskodott annak kiszivárogtatásáról is, hogy szükség esetén Budapest vállalkozik a játékok megrendezésére. Miután látta, hogy Trikupisz miniszterelnöktől egy bizonytalan semlegesség ígéreténél többet nem tud kicsikarni, felvette a kapcsolatot a konzervatív ellenzék vezérével, Theodorasz Delijanniszal, majd Konstantin herceggel, a király egyik fiával, akik minden támogatást megígértek. A konzervatív ellenzék, a filhellén mozgalom és a Kréta felszabadításáért küzdő csoport élén a liberális párti Eleveriosz Venizelossal 1894 végére egységfrontot kovácsolt az „olimpia” ügyéből. Megszületett az első újkori olimpiai legenda: „a III. Sándor cár temetéséről hazatérő I. György királynak választania kellett a fia vagy a miniszterelnöke között...” Sokkal valószínűbb azonban, hogy miután az „osztályfrontok” összezavarodtak, a liberális párt vezető politikusán túl a polgári demokrata „Ardin” és a munkásmozgalom „Szocialista” című lapja is az olimpia mellé állt – Trikupisz elveszítette maga alól a talajt és lemondott.

A király Delijanisz nevezte ki miniszterelnöknek. Az athéni játékok előtt megnyílt az út. Záróakkordként csak annyit, hogy Coubertin későbbiekben megírt visszaemlékezéseiben világosan utal arra, hogy a budapesti lehetőséget csak a görögök felszerkentésére kívánta felhasználni.

Az athéni akadályok megszüntetése után Coubertin Ernest Callot közreműködésével rendezett gyűjtésből megoldotta a francia küldöttség kiutazási gondjait. Willibald Gebhardt német NOB tag és a berlini görög követség segítségével lecsillapította a német tornászörök felzúdulását. (Rájuk bízta az olimpiai tornaverseny szabályok kidolgozását.) Alexandre de Solms Braunfels hercegnek NOB tagságot ajánlott fel, amivel megnyugtatta az osztrák kabinettet. Az angolokra pedig az amerikai egyetemisták olimpiai előkészületeiről íratott cikkekkel igyekezett nyomást gyakorolni.

Görögországban 1895 tavaszától Konstantin herceg vette kezébe az I. Olimpiai Játékok előkészítését. Felhívására a külföldön élő görögök 332.000 drachma adománnyal, a kormány adómentességgel és olimpiai bélyegkibocsátással segítette a rendezőket. Georges Averoff alexandriai görög milliomos pedig átvállalta az egykori pánatheneai stadion újjáépítési költségeit. A Görög Olimpiai Bizottság 1895. augusztus 15-i keltezésű körlevelében hivatalosan meghirdette az első játékokat. Athén 1896. április 5–15. között „nemre, fajra és vallásra való tekintet nélkül” békés vetélkedésre hívta a világ valamennyi sportolóját.

Az Athénban lezajló I. Olimpiai játékokon 13 ország 285 versenyzővel képviseltette magát, ami egyértelműen igazolta az olimpizmus létjogosultságát. Coubertin „kísérletének” sikere egyben kifejezte a társadalmi fejlődésben végbement változásokat is. Míg az ókori Olümpia területére – a szent játékok időszakában – rabszolgákat, barbárokat és nőket nézőként sem engedtek be, az athéni játékok valóságos nemzetközi népünnepélyt képeztek. A játékok hőseit, az egykori víz-, majd levélhordó Spyros Louist, a maratoni futás győztesét honfitársai vállukon vitték a király páholyába. Az ókori olimpiák arisztokratikus löversenyszámai, – amelyekben a tulajdonosok a pusztá részvétellel is koszorút nyerhettek – „technikai okok” miatt kimaradtak a műsorból. A női sport fejletlenségére utal, hogy a női versenyzők távolléte a nézőkben sem váltott ki hiányérzetet. A női sportemancipáció magányos úttörőjéről, Stamaja Rovitiról, – aki a korabeli edzési feltételek mellett elismerésre méltó 4 óra 30 perc alatt lefutotta a maratoni távot – a feminista lapok is csak az érdekességük rovataiban tettek említést.

Az athéni olimpia kapcsán kiobbant belpolitikai küzdelem és az anyagi erőforrások megteremtéséért folytatott erőfeszítéssorozat a görög nemzeti újjászületés jelentős állomásának is tekinthető. A játékokra összegyűlt görög koloniák képviselői tömeggyűléseken követelték a török hódoltság alatt lévő görög területek felszabadításáért folytatott harc felújítását. S amikor 1897-ben kiobbant a harc Kréta visszafoglalásáért, a török sajtó nem egészen alaptalanul hangoztatta, hogy az I. Olimpiai Játékok megrendezése a háborús készülődés leplezésére szolgált. Más vonatkozásban ugyanez a hazafias felbuzdulás rontotta meg a viszonyt Coubertin és a görög közvélemény között, amely a játék rendezési jogának kisajtítását követelte.

A soron következő játékokon az útkeresés és a rendezés nem várt nehézségei azonban egyéb vonatkozásban is új és új kérdőjelek elé állították az olimpiai mozgalmat. Egyre világosabban kitűnt, hogy a NOB ön-

kiválasztó mechanizmusa csak a sportdiplomáciai sakkhúzások mesterfogásaival tudja áthidalni a nemzetközi sportéletre nehezedő politikai és gazdasági érdekkonfliktusokat. A párizsi játékokon (1900) teniszben és golfban megjelentek a női nem képviselői. Ezek a „női versenyszámok” azonban nem nyertek hivatalos elismerést. Az 1904-ben rendezett St. Louis-i olimpián az itteni cirkuszpark kínai, indián és néger artistáinak, tűznyelőinek és kötél-táncosainak közreműködésével lebonyolított „antropológiai nap” és az angol-búr háborút paródizáló, cowboy romantikát idéző hadijátékok üzleti show-ja alig volt több a „népek békés vetélkedésének” karikatúrájánál. Az utóbbi két olimpiát és a soronkövetkező londonit (1908) egyébként is beárnyékolták a világhiállítások rendezőinek magánszámításai. A stokholmi olimpiát (1912) viszont úgy kell tekinteni, mint az olimpizmus önállósulásának fő állomását. Ezt megelőzően azonban a csehek, a finnek és a magyarok nemzeti önértékét sértő törekvésekre kellett megoldást találni. A magyarok végül is megtarthatták az önálló képviseleti és zászlóhasználati jogukat. A csehek és a finnek esetében azonban csak kompromisszumot sikerült elérni, ami abban nyert kifejezést, hogy a győztesek eredményhirdetésekor a cseh és a finn lobogó mellett a Habsburg császári és az orosz birodalom zászlaját is felvonták.

Az említettek mellett a századforduló-korabeli rendezetlen sportállapotok, az egymásnak ellentmondó szabályok, az egyes sportágakban uralkodó szerepet játszó nemzeti szövetségek szuverénitási és hegemonia törekvései nemcsak a versenyek egységes elvek szerinti lebonyolítását gátolta, hanem a nemzetközi sportélet polgári demokratikus elveken felépülő fórumainak a megszületését is. Ezért az 1896-os athéni ülés Willibald Gebhardt javaslatára úgy határozott, hogy meggyorsítja a nemzeti olimpiai bizottságok szervező munkáját,* s egyben fokozott erőfeszítése-

*A nemzeti olimpiai bizottságok szervezése azonban sok nehézségbe ütközött. Számuk – Coubertin visszaemlékezései szerint – még az 1910-es években is csak 12–15 között mozgott. A közép- és dél-amerikai országok egy részében egymással rivalizáló bizottságok tevékenykedtek. A zavarban csak úgy lehetett végetvetni, hogy 1909-ben Coubertin kiadott egy körlevelet, amely kimondta, hogy a kérdéses ország NOB tagjai diplomáciai tárgyalások útján teremtsék meg az egységes szervezeteket. Amennyiben ez kilátástalan, jogukban áll a nem kívánatos bizottság NOB elismerését megvonni.

Külön problémát jelentett az, hogy több országos szövetség nem ismerte el saját nemzeti olimpiai bizottságának illetékességét és követelte, hogy közvetlenül tárgyalhasson a soronkövetkező játékok rendező bizottságával. (Pierre de Coubertin: Olimpiai emlékek. Testnevelés 1935. VI. évf. 6. sz. 592–593.)

ket tesznek a különböző sportágak nemzetközi szövetségeinek létrehozására is. Nem utolsó sorban ennek volt köszönhető, hogy – a rendkívül feszült politikai viszonyok ellenére – 1900 és 1914 között a kerékpárosok, a labdarúgók, az atléták, az úszók, a teniszezők, a vívók és a birkózók is megalakították önálló nemzetközi fórumaikat.

Az 1894-es alapító értekezleten kívül 1914-ig bezárólag hat alkalommal hívtak össze olimpiai kongresszust. Valamennyit úgy kell tekintenünk, mint az olimpizmus térfoglalásának, a mozgalom elmélyítésének egy-egy állomását. A rendezvények demokratikus tartalmát nemcsak a célkitűzések fejezték ki, hanem a résztvevők nagy száma és összetétele is. A kongresszusokra a NOB tagokon kívül meghívást kaptak a nemzetközi szakszövetségek, a nemzeti olimpiai bizottságok, valamint a programban kitűzött kérdések elismert szaktekintélyei is.

Az 1898-ban Le Havre-ban tartott II. olimpiai kongresszus sportpedagógiai, egészségügyi és aktuális kérdéseket tárgyalt. E témakör hármas együttese egyértelműen kifejezte, hogy Coubertin vezetéspolitikáját a testkultúrához közvetlenül kapcsolódó tudományágak szélesebb perspektívájú döntéshozatalra (logokrácia) kívánja ráépíteni. Másrészt a sportpolitikai döntések tárgyát képező fejlesztési kérdésekben a logokrácia illetékességével is ellensúlyozni akarja a sportági befeléfordultság (technokrácia) és a hivatalszervezeti befolyás (bürokrácia) demokratikus kibontakozást gátló törekvéseit. A kongresszust „a fizikai teljesítmény, az akarat és gondolat egységének” jegyében hívták össze. Coubertin megnyitó beszédében nyomatékosan hangsúlyozta az orvosok, pedagógusok és a sportemberek fokozott együttműködésének szükségességét, mert a sportban rejlő értékeket és nevelési tartalékokat csak így lehet közkinccsé tenni. Ugyanakkor azt is kiemelte, hogy az olimpiai mozgalom szembeszáll azokkal a törekvésekkel, amelyek a testnevelést fiziológiai kérdéssé, a sportágakat pedig egymástól független autonóm diszciplinává kívánják változtatni és ezáltal kiszakítanak a nevelési rendszerből.

A Brüsszelben lezajló III. olimpiai kongresszus (1905) – amelyen első alkalommal vett részt és szavazott (!) a sportoló nők küldöttsége – a testkultúra fejlődésének kérdéseivel és az egységes versenyszabályok ügyével foglalkozott. Coubertin elismerőleg nyilatkozott az 1901-ben beindított Északi Játékokról és a NOB támogatásáról biztosította a skandináv országok kezdeményezését. Ezen a kongresszuson kerültek napirendre az iskolák, a városi és falusi közösségek, a katonák és a nők testnevelésének fejlesztési lehetőségei is.

Az olimpiai versenyekre vonatkozó végleges és kötelező érvényű

szabályrendszert illetően azonban Coubertinnek az volt a véleménye, hogy a NOB nem vállalhatja a sporttechnikai és szakmai viták eldöntését, mert ez a nemzetközi szakszövetségek feladata. Felszólalása alapján született meg „A testgyakorlás technikai kérdései” című alapokmány, amelyben leszögezték, hogy a sportszövetségek és a világ valamennyi sporttársaságának bevonásával egységesített alapszabályokat az olimpiákat megelőzően – a versenykiírással egyetemben – meg kell küldeni a tagországoknak. Az említett határozat egyben azt is kifejezte, hogy a NOB nem kívánta kézberagadni a nemzetközi sportszervezetek irányítását.

Az olimpiai történeti művek egyértelműen feltárják, hogy az 1906-ban Párizsban összehívott IV. olimpiai kongresszus sportirodalmi és művészeti kérdéseket tárgyalta. Itt fogadták el Coubertinnek azt a javaslatát, hogy az ókori játékok mintájára tűzzenek műsorra művészeti, irodalmi, építészeti és zenei vetélkedőket. A kongresszus célkitűzése azonban nem egyszerű programbővítés volt, hanem annak az alapelvnek a kimunkálása és realizálása, hogy a kultúra szerves részekénti elismertetéséért harcoló sport és a kultúra egyéb szakterületei közötti együttműködést hogyan lehetne kiaknázni az olimpizmus fejlesztése érdekében. „Azért hívtuk össze ezt a tanácskozást – hangzott Coubertin megnyitója, – hogy megvizsgáljuk azt a kérdést, hogy a művészet és a humán tudományok meny-nyiben, hogyan és milyen formában lennének képesek részt venni a modern olimpizmus megvalósításában, hogyan tudnak bekapcsolódni az általános sportgyakorlatba, hogy nemesítsék azt, miközben maguk is hasznot húznak belőle. Ez azt jelenti, hogy kettős célunk van: egyrészt az olimpiai játékok korszerűsítésével szeretnénk megvalósítani egy elmélyülő együttműködést a művészettel és a tudománnyal, másrészt szeretnénk ezt az együttműködést a mindennapok gyakorlatában, azaz a szokásos sportrendezvények szervezésénél is kamatoztatni...”

Az 1912. évi stockholmi játékokon bevezetett szellemi olimpia első aranyérmét az „Óda a sporthoz” című költemény nyerte. A francia és német nyelven beadott pályamű jelígeje alatt két név szerepelt: G. Hohrod és M. Eschbach. Mint később kiderült, mindkettő álnév volt, a szerző pedig maga Coubertin.

A zsüri az indoklásban kifejtette, hogy „a mű francia és német szövege nem lehet fordítás. A gondolkodásmód latin eredetre vall, míg a nyelvezet nyilván germán indíttatású. Lehetséges, hogy Hohrod és Eschbach urak talán azt akarták kifejezni ezáltal, hogy az olimpiai irodalom küldetése éppen abban rejlik, hogy a szépség kultuszában hozza egymáshoz közel a népeket”. Coubertin, amikor első és egyben utolsó olimpiai arany-

érmét inkognitóban átvette és a zsüri idézett indoklását megismerte, nagy meglepetéssel vette azt tudomásul. Ezért küzdött.

A szellemi vetélkedők 1948-ig szerepeltek a nyári játékok műsorán. Számos pályadíjat nyert stadionterv, költemény, festmény, szobor és történeti leírás bizonyult értékállónak. De az egyedi műveknél is nagyobb jelentőségű volt az a felismerés, hogy az olimpiai mozgalomnak tudatos kezdeményező szerepet kell játszania a sport és a tudomány közéletében, más vonatkozásban pedig az olimpizmusnak közvetve és közvetlenül elő kell segíteni a felnövekvő nemzedékek esztétikai nevelését is.

A Lausanne-ba összehívott V. olimpiai kongresszuson (1913) sportlélektani és fiziológiai kérdésekről tárgyaltak. Coubertin itteni előadásában a testnevelés és sport személyiségformáló szerepére hívta fel a figyelmet. Pontosabban a testnevelést és a sportot mint a személyiség formálásának nélkülözhetetlen eszközét világította meg. Nyilván a kiélezett nemzetközi helyzet hatására hangsúlyozta, hogy a sportban rejlő akarat-erkölcsi tartalékot úgy kell kifejleszteni, hogy az párosuljon a más országokból származó ellenfelek érzelmeinek elismerésével és tiszteletbentartásával is.

A VI. olimpiai kongresszus (Párizs, 1914) témáját a mozgalom kiterjesztésének kérdései az egységes versenyszabályok, továbbá a nemzetközi bíróbizottságok bevezetése képezte. A mozgalom továbbfejlesztésére irányuló törekvéseket jól példázza az, hogy a meghívottak egyenede olyan országokból érkezett, amelyeknek még nem voltak nemzeti olimpiai bizottságai. A nemzetközi bíróbizottságok rendszeresítését az 1912-évi stockholmi olimpia svéd bírói visszaélései váltották ki.* A többi kérdésben a már nyilvánosan is érezhető nemzetközi ellentétek és az amatőr-vita kiéleződése miatt itt érdemi döntések nem születtek. Az időközben kirobbant I. világháború miatt a játékok programjával és legfon-

*A VI. olimpiai kongresszus a bíróbizottságok összeállítását a nemzetközi sportszövetségek hatáskörébe utalta. Mindezt összevetve a III. kongresszus sportszövetségi jogokra vonatkozó határozatával egyértelmű, hogy a NOB az ún. „technikai kérdésekben” a parlamentarizmus montesquieu-i alapelveire helyezkedett. Konkrétan: a törvényhozás (szabályalkotás), a végrehajtás (nemzeti rendező bizottságok) és az igazságszolgáltatás (független nemzetközi bíróbizottságok) egymást segítő, ugyanakkor egymás túlkapasait fékező és ellenőrző intézményes szétválasztása az autokratikus hatalomösszpontosítás elkerülését, egyben a szervezeti működés zökkenőmentesebbé tételét célozta.

tosabb szabályaival kapcsolatos jegyzőkönyvek közreadására is csak 1919-ben került sor.

Az 1914. évi párizsi kongresszusnak különös jelentősége volt a NOB presztizspolitikája szempontjából. Coubertinnek a francia külügyminisztériumban levő ellenfelei ugyanis 1910-ben egy hivatalos okmányban közölték, hogy a „francia kormány nem ismeri el az olimpiai játékokat”. Feleletként Coubertin négy évvel később Párizsba hívta össze a NOB kongresszusát. A meghívó mottójaként a játékok felújításának huszadik évfordulójáról való ünnepi megemlékezést választotta. Nem minden célszerűség nélkül itt mutatta be az általa tervezett ötkarikás olimpiai lobogót is. „Az öt karika, a kék, a sárga, a zöld, a vörös és a fekete – hangsúlyozta előterjesztési javaslatában – az öt világrészt jelképezi, amelyek ezen túl elismerik az olimpiai mozgalmat és készek arra, hogy részt vegyenek annak termékeny vetélkedéseiben. A fehér alapszín – a hatodik – pedig lehetővé teszi, hogy kivétel nélkül valamennyi ország nemzeti színei képviselve legyenek...”

Az ún. „NOB session”-okat (közgyűlések) illetően úgy határoztak, hogy azokat 1894-től, illetve 1896-tól évenként egy alkalommal hívják össze.

Az I. világháború előtti közgyűlések színhelye:

1. Párizs, 1894; 2. Athén, 1896; 3. Le Havre, 1897; 4. Párizs, 1901; 5. Párizs, 1903; 6. London, 1904; 7. Brüsszel, 1905; 8. Athén, 1906; 9. Hága, 1907; 10. Berlin, 1909; 11. Luxemburg, 1910; 12. Budapest, 1911; 13. Bázeli, 1912; 14. Stockholm, 1912; 15. Lausanne, 1913; 16. Párizs, 1914.

A Párizsban lezajló – sorrendben negyedik – közgyűlésen (1901) a rendezési jogért való versengés (St. Louis – Chicago), az amatőrizmus és a versenyszabályok egységesítésének hármas programjával kellett szembenézni. Az amatőr-kérdés felvetését – a párizsi világkiállítás rendezőinek anyagi juttatásairól kiszivárgott híreken kívül – az indokolta, hogy az athéni és párizsi játékokon külön kategóriában engedélyezték a hivatásos vívómesterek szereplését. A párizsi játékokon (1900) még külön versenyeket is rendeztek a legjobb hivatásos párbajtőrözők között, illetőleg a mesterek és az amatőrök részvételével. Mindkét versenyt egy hivatásos francia vívómester, Albert Ayat nyerte, akit éppúgy besoroltak az olimpiai győztesek közé, mint a többi sportág amatőrjeit. Az egységes versenyszabályok kidolgoztatását elsősorban a vívásban érdekelt olasz és francia NOB-tagok szorgalmazták, hogy versenyzőik ne legyenek kitéve az 1904-es St. Louis-i olimpia tengerentúli rendezői által meghatározott önkényes

bíráskodásnak. Javaslatukra 1903-ban elfogadásra került az alapelveiben Nagy Béla által kidolgozott vívókódex, amely a többi olimpiai sportág szabályainak összehangolásához is mintául szolgált.

A nők olimpiai részvételével kapcsolatos vitában egy olyan elvi határozat született, hogy részvételüket a NOB nem propagálja, de megfelelő létszámú jelentkező (legalább hét fő) esetén a soron következő játékokon íjászatban is indulhatnak.

A sorrendben nyolcadik közgyűlésre 1906-ban az Athénben rendezett pánhellén olimpiai játékok kapcsán került sor. Coubertin távollétében itt olyan kalandor akciók kezdődtek, amelyek az alapító kongresszuson elfogadott elveket fenyegették. A görög király az egyik királyi hercegnek NOB tiszteletbeli taggá való felvételét szorgalmazta. A német és a svéd küldöttség olyan indítványt terjesztett elő, hogy az athéni játékok szervező bizottságát alakítsák át egy új NOB-bá, amelynek tagjait az egyes kormányok delegálták volna. S abból sem csináltak titkot, hogy a NOB zsidó származású tagjait, Jiří Guth-Jarkovskýt és Kemény Ferencet „persona non grata”-nak akarták minősíteni. Ilyen és hasonló törekvések ütötték fel fejüket a francia politikai körökben is. „Valamennyi francia sportszövetség egyetért abban, ... hogy nem ismerik el az olimpiai játékokat, és azokon nem vesznek részt, ha az olimpiai bizottság nem kizárólag az ő elképzelésüknek megfelelően tevődik össze”, – írta 1907. január 16-án Georges Prade a Le Monde-ban. A különféle érdekcsoportosulások azonban egyrészt önmaguktól, másrészt Coubertin kifinomult diplomáciai lépései következtében széthulltak. Jiří Guth Jarkovský maradt és Kemény Ferencet sem a NOB zárta ki, hanem a magyarországi sportpolitikai körök nyomására mondott le tagságáról.

Az I. világháború előtti olimpiai mozgalom korszakváltó fejezetét az 1908-as londoni és az 1912-es stockholmi játékok között eltelt négy év képezte. Ekkor kerültek napirendre azok a kérdések, amelyek eldöntése korszerű alapokra helyezte a nyári olimpiai játékok programját. A NOB nemzetközi tekintélyének emelésében nagy szerepe volt a luxemburgi közgyűlésnek (1910), ahol Eyschen miniszterelnök személyében először nyilatkozott egy ország aktív vezető politikusa elismerően az olimpizmus kulturális missziójáról. A szorosabb értelemben vett szakmai előrelépések sorozatát az 1911. évi budapesti tanácskozás alapozta meg. A Magyar Tudományos Akadémia dísztermében lezajló ülészak megnyitó előadását Coubertin tartotta. A stockholmi műsor ismertetése során bejelentette, hogy Balck svéd tábornok beszámol majd egy hazájában lefolytatott kísérleti versenysorozatról, amely új sportág bevezetését eredményezheti.

„Lennie kell ugyanis – mondotta – egy összetett próbának, a férfiaság legjobb mércéjének, amely leginkább leméri, mire is képes az ember. Ez talán egy összetett sportág, esetleg az öttusa lesz.”

Balck javaslata abból indul ki, hogy a századforduló harcászatainak legrészletesebb ágazataira való felkészítés nincs szinkronban az ókori görögség archaikus korának szükségleteivel. (Ezt mutatta az antik pentatlon 1906. évi Athéni Pánhellén Játékokon lefolytatott felélesztési kísérletének mérsékelt sikere is.) Javaslata alapjaként a korabeli hírvivők elképzelt megpróbáltatásait jelölte meg: „A futár kötelességteljesítés közben elveszti lovát, leszúrja ellenségeit, pisztolylövésekkel fedezi tovább az útját; nem ismer természeti akadályokat, átússza a folyót és ismeretlen terepen futva eljuttatja rendeltetési helyére a parancsot; így segíti győzelemre csapatát.” Ebből az elképzelt feladatkörre való felkészítésből magából következett: a lovaglás, vívás, pisztolylövés, úszás és terepfutás számokból álló modern öttusa.

Ugyancsak itt merült fel olasz javaslatra a téli sportok önálló olimpiának bevezetése. A legnagyobb meglepetésre azonban a skandináv küldöttek mereven elzárkóztak előle. A svédek a Stockholm mellett hagyományosan sorra kerülő Északi Játékok, a norvégok pedig a Holmenkollen versenyek sikerét féltették a konkurenciától. Egy évvel később Bázelen a stockholmi játékok műsorának vitáján a svédek terjesztették elő, de ők sem tudták keresztülvinni, mert ekkor pedig a tengerentúli országok NOB-tagjai tiltakoztak ellene.

A londoni és a stockholmi olimpia tapasztalatai alapján jónéhány olyan korszerűsítő gondolat született, amelyet az elkövetkezendőkben hasznosítottak. Így például csökkenteni kell az egyes versenyágakban az egy nemzet által indítható versenyzők számát tizenkettőről háromra. A küzdősportokban, elsősorban a birkózásban, a versenyzők megnövekedett állóképessége következményeként elhúzódó küzdelmeket menetidőhöz kellene kötni. Be kellene vezetni a pontozásos értékelési lehetőségeket. Mérsékelni lehetne a programot azokban a számokban – mint például az atlétikában (a helyből ugrások, a pentatlon és a dekatlon), a súlyemelésben (az egy- és kétkaros emelések) – ahol azonos alapképességek alapján lehet nyerni. Továbbá felmerült az a javaslat, hogy az elfogult bíráskodás megelőzésére valamennyi sportágban nemzetközi zsűrit kell bevezetni. Olyan sorsolási rendszereket kell készíteni, amelyek nem kedveznek a hazaiak terepismeretének. Szorgalmazták azt a gondolatot is, hogy nemzetközi szövetségeket kell alapítani a vívás, valamint a köny-

nyű- és a nehéztatlétika körébe sorolt sportágak versenyzési problémáinak szabályozására.

Az említett kérdéseket a budapesti (1911), stockholmi (1912), lausannei (1913) és párizsi (1914) közgyűléseken dolgozták fel. Jelentőségük mindenekelőtt abban van, hogy:

- a) felismerték a sportélet belső fejlődésének integrációját és differenciációját;
- b) szentesítették az olimpizmus függetlenségét a különféle kiállításoktól és más rendező szempontoktól;
- c) lépéseket tettek annak érdekében, hogy az olimpiai mozgalom túllépjen Európa és Észak-Amerika határain. Coubertin felvetette a gyarmati népek bekapcsolásának lehetőségét és a béke ügyének fokozott ápolását. Ezt fejezte ki külsőleg a szimbólumként elfogadott ötkarikás jelvény is. Előrelátásának egyik jelentős megnyilatkozása volt a sportautonómia támogatása (Ausztrália, Dél-Afrikai Unió, Magyarország, Csehország és Finnország esetében);
- d) intézkedéseket tettek a programok állandósítására és a játékok tervszerű előkészítésére. A hatodik játékokat (1916) Berlinnek, a hetediket (1920) Budapestnek szánták;
- e) különféle ellentmondások megakadályozása érdekében megerősítették az amatőr szabályokat;
- f) hosszas sportdiplomáciai erőfeszítéseik eredményeként enyhült az amerikai és angol atléta-feszültség. Tárgyalóasztalhoz ült a nehéztatlétika „észak blokkja” (skandináv országok), a német, a francia, a magyar és az amerikai küldöttekkel. A NOB égisze alatt létrejött az atléták, a vívók és a birkózók nemzetközi szövetsége.

Az olimpiai mozgalom fejlődését hűen tükrözi a játékokon résztvevő országok számarányának egyenletes növekedése. Alapító tagok: Ausztrália, Ausztria, Chile, Dánia, Egyesült Államok, Franciaország, Görögország, Hollandia, Magyarország, Nagy-Británia, Németország, Svájc és Svédország, 1900-tól 1914-ig bekapcsolódó országok: Belgium, Csehország, Dél-Afrika, Egyiptom, Finnország, Izland, Japán, Kanada, Kuba, Luxemburg, Norvégia, Olaszország, Oroszország, Spanyolország, Törökország, Portugália, Románia, Szerbia, Új-Zéland.

A kibontakozás további hullámát azonban egy időre visszavetette a világháború. Az 1914. évi párizsi kongresszust követően Coubertin a visszavonulás gondolatával foglalkozott. Közvetlen munkatársai azonban úgy vélték, hogy Coubertin lemondása az adott nemzetközi helyzetben a

szétesés sorsára juttatná az egész szervezetet. Az olimpiai mozgalom megteremtésének vezéralakja a mozgalom „életbentartásának” diplomáciai sakkhúzásai terén is kiemelkedő képességekről tett tanúságot. A Belgium elleni német invázió után a NOB egyik angol tagja, Theodore A. Cook olyan követelésekkel lépett fel, hogy a központi hatalmak képviselőit zárják ki a testületből, az 1916. évi játékok Berlinnek ítélte rendezési jogát vonják vissza és adják oda valamelyik semleges országbeli városnak. Coubertin – arra az íratlan testületi megállapodásra hivatkozva, hogy a NOB-nak úgy kell léteznie, ahogy békeidőben megalakult – elutasította az egységbontó javaslatot. Véleményén akkor sem változtatott, amikor Cook viszontválszként lemondott a NOB-tagságról. A játékok áthelyezésére vonatkozó követelésektől pedig azzal az indokkal zárkozott el, hogy a németek nem mondták le a rendezést. Az alapszabály viszont azt mondja, hogy „egy olimpiát lehetséges meg nem tartani”, de azt már nem, hogy sorszámát, időrendjét és helyét is meg lehet változtatni. A további nézetkülönbségek kiéleződésének pedig úgy vette elejét, hogy az ellenségeskedések időtartamára felfüggesztette a szokásos évi közgyűléseket.

A kiélezett nemzetközi helyzetben hasonló veszélyt rejtett magában az olimpiánként változó igazgatási központ kérdése is. Mivel 1914-ben még nem lehetett előre látni sem a háború időtartamát, sem annak kimenetelét, féltő volt, hogy a németek – az 1916. évi játékok előkészületeire hivatkozva – fel fogják vetni a NOB-székhely Berlinbe való áthelyezési javaslatát. Ugyanakkor Coubertin az olimpiai mozgalmat függetleníteni kívánta a két hatalmi csoport közvetlen politikai nyomásától is. Ezért a háborús zavart kihasználva, 1915. április 10-én a Svájci Államszövetség elnökének támogatásával Lausanne-ban létrehozta a NOB állandó igazgatási központját. Később a város vezetői a Mon Repos-palotát bocsátották a rendelkezésére, amely jelenleg is a NOB székhelye.

Az újkori olimpizmus létrejöttének hatása a századforduló testkultúrájára

Az ókori tradíciókat felelevenítő újkori olimpiai mozgalomnak a testkultúra továbbfejlődésében játszott szerepe nagy vonásokban a következőkben foglalható össze:

1. Hatására tömegével jöttek létre a nemzeti és nemzetközi szakszövetségek.
2. A népek közötti érintkezésnek olyan területei és formái alakultak

*Az olimpiai játékok főbb mutatói
1896 és 1912 között*

Sor- szám	Színhely és a rendezés éve	A részt- vevő ország- gok	A részt- vevő sportolók ffi/nő	Sport- ágak	Versen- számok
I.	Athén 1896	13	285/—	10	42
II.	Párizs 1900	20	1066/11	14	60
III.	St. Louis 1904	11	496/8	13	76
IV.	London 1908	22	2059/36	21	104
V.	Stockholm 1912	28	2541/57	15	106

ki, amelyeknek létfeltétele a béke, a sportteljesítmény egységes nemzetközi normák által meghatározott összemérése.

3. Elkészültek az első, huzamosabb ideig érvényben levő nemzetközi versenyszabályok.

4. Bevezették a kor, a nem és a súly szerinti kategóriákat.

5. Versenyeivel és bemutatóival elősegítette a sportágak elterjedését; ösztönzést adott az új sportágak kialakulására.

6. A versenyzők tapasztalatai állandóan bővültek és közkinccsé váltak. Elterjedtek a legfejlettebb felkészítési módszerek.

7. Az olimpia fellendítette a sport- és rekordteljesítmények fejlődését. Szokássá vált a világsúcsok és a legfontosabb eredmények nyilván tartásba vétele.

8. Meggyorsult a sportteljesítmények építkezése. Létrejöttek a stadionok, korszerűsödött és világszerte egyöntetűvé vált a sportolók technikai, taktikai és egészségügyi előkészítése.

9. A nemzetközileg is hivatalos elvként elfogadott amatőrizmus fékezte a sporton belüli elidegenedés folyamatát és jelentős akadályokat képezett a „sporteszmével” való visszaélési törekvések előtt.

10. Meghirdette a sportszerűsége nevelést és a faji megkülönböztetés elleni harcot. Egy táborba gyűjtötte és közös munkára kényszerítette az egymással szembenálló, különböző testgyakorlati ágak elveit. A sportvetélkedés nemzetközileg elfogadott értéknormáival kihatott az iskolai testnevelés reformjára, közvetve lökést adott az átszarmaztatásra kerülő mozgásműveltségi anyag korszerűsítésére és a tudományos kutatásra.

11. Felkeltette az eddig egymást alig ismerő országok és népek egymás iránti érdeklődését.

12. Kifejezőjévé vált annak a hatalmas integrálódási folyamatnak, amely szervezetenként és a felkészülés ritmusát illetően szinte napjainkig meghatározója maradt a világ versenysportjának.

OTTO MAYER:

VISSZAPILLANTÁS AZ ELSŐ OLIMPIAI JÁTÉKOKRA
(*Retrospectives olympiques. Genf, 1961. CIO.*)

Előszó:

Az 1896. évi I. Olimpiai Játékok előkészületeiről, szervezéséről és lebonyolításáról általában keveset tudunk. Ezt a hiányt igyekszem pótolni, amikor közlésem az általam összegyűjtött anyagokat, amelyek tömören bemutatják az athéni olimpiát.

Megkísértem átadni azokat a gondolatokat is, amelyeket Pierre de Coubertin báró felvet az „Olimpiai Emlékezések”-ben. Sajnos ebből csak egy kötet maradt ránk, bár eredetileg négy vagy öt kötetre tervezte. 1937-ben bekövetkezett halála megakadályozta a mű befejezésében, nagy értéktől fosztva meg a történettudományt.

Kivonatossan utalok a gyakorlatilag hozzáférhetetlen hivatalos jelentésre, amely csak korlátozott példányszámban jelent meg, így mindössze néhány olimpiai könyvtárban lelhető fel. Kiadták görög, francia, angol és német nyelven. Az a két példány, amit a lausannei Olimpiai Könyvtárban, illetve a Görög Olimpiai Bizottság Könyvtárában sikerült megtalálnunk, tartalmaz néhány érdekességet. Talán az újabb generációk számára új ismeretek forrása lehet arról, hogy milyenek is voltak azok a sokat emlegetett „első újkori olimpiai játékok”.

Előzmények:

Amikor 1892. november 25-én, ezen a borus, barátságtalan estén Coubertin bejelentette azt a szándékát, hogy rövidesen életre hívja az újkori olimpiai játékokat, ellenvetésekre, ellenállásra, sőt talán még teljes közönyre is számíthatott. Mindez a régi Sorbonne nagy „amfiteátrumában” történt, Bossuet és Fénelon fenséges tekintete alatt, akiknek szobra a termet díszítő fülkékben állt. „Ezen a barátságtalan helyen írtam egyik érettségi dolgozatomat, és próbáltam mondani valamit az alkotó képzeletéről” – mondta az Olimpia felújítója. Azok a „hallgatók”, akik ezen az estén a Sorbonne-on jelen voltak, valami egész másra gondoltak. Coubertin kezdeményezésére úgymond az Atlétikai Sportok Francia Szövetségei Uniójának ötödik évfordulóját ünnepelték.

Coubertin előadását az olimpia felújításáról nagy tapssal fogadták. Elfogadták, és sok sikert kívántak hozzá. Csak éppen senki nem érette meg. A teljes és tökéletes értetlenség kezdődött ezzel. Gondoljunk csak arra, hogy a széksorokban a kor legismertebb nagyvilági személyiségei foglaltak helyet, élükön a makulátlanul világító ingmellű Léon de Jazé gróffal, az Egyetem rektorával Octave Gréardral és Obolenszkij herceggel, Vlagyimir nagyherceg udvari marsalljával. Az amfiteátrumot orosz és francia zászlók díszítették. A Sorbonne estélye képezte az ünnepségek intellektuális részét. Szerepelt a műsoron: a Marseillaise után az orosz himnusz; egy alkalmi óda, egy triptichon az ó- és a középkori testgyakorlatok történetéről; és végül Coubertin, aki a legújabb korról, no meg az olimpiai játékok felújításáról beszélt. Hogy ezekből a sporttörténelemformáló pillanatokból a hallgatóság parvenü része mit értett meg, ezt Coubertin később egy anekdotával érzékeltette. Körülbelül annyit, mint az az amerikai hölgy, aki Athénban az első játékok után gratulált neki, eldicsekedett, hogy ő már látott egy olimpiát San Franciscoban. „Nagyon szép volt” – tette hozzá. – „Maga Julius Caesar is ott volt”.

Tudjuk, hogy az Olimpiai Játékok felújítását az e célból összehívott kongresszus utolsó napján, 1894. június 23-án szavazták meg. Athén városát jelölték ki az I. Olimpiai Játékok szíhelyéül. Ez a választás nem egyezett meg Coubertin eredeti terveivel. Mivel kételkedett az éppen csak feltámadott Görögország ifjúj erejében, úgy vélte, hogy az ország nem képes eleget tenni azoknak a követelményeknek, amelyeket egy világméretű sporttalálkozó megrendezése támaszt.

Coubertin eredetileg úgy gondolta, hogy az első olimpiát Párizsban rendezzék meg, a 20. század első évében. Ezt meg is írta a „Revue de Paris” 1894. június 15-i számában. Bizonyára a NOB első elnöke, Demetriosz Vikelasz (Görögország) bírta rá véleményének megváltoztatására. Athént választották, és a más-más helyen rendezendő játékok elvét minden különösebb vita nélkül elfogadták.

A görög kormányzat ellenállása

1894. július 3-án Szapountzakisz alezredes, Konsztantin királyi herceg szárnysegéde levelet intézett a Párizsban tartózkodó Vikelaszhoz, amelyben biztosította, hogy „A Spártai Herceg nagy örömmel vette tudomásul, hogy az I. Olimpiai Játékokat Athénben fogják megrendezni. Bizonnyos vagyok benne, hogy a király és a trónörökös támogatják a játékok megrendezését”. A levelet egy csendes nyár követte.

Vikelasz csak szeptember végén tért vissza Görögországba. Athénben létezett egy állandó bizottság, amelyre Coubertin erősen számított. Úgy gondolta, hogy ez a bizottság lehetne egy jövőző szervezet csírája. Feladata a „Zappasz Alapítvány” gondozása volt. A Zappasz fivérek korábban jelentős összeget hagytak Athén városára egy emléksarnok felállításának céljára, amely utánuk a „Zappeion” nevet viselje. Kikötötték, hogy a csarnokban kulturális kiállításokat és emléküléseket kell tartani. Ezen kívül kiemelték, hogy az alapítvány többi részét a testnevelés támogatására, illetőleg periódikusan ismétlődő sportversenyrendezvényekre kell fordítani. Ez utóbbi záradéknak, mint több másnak is, mindaddig nem tettek eleget, mivel a román kormány kisajátította az egyébként Romániában élő Zappasz fivérek örökségének jelentős hányadát és megtagadta a végrendelet végrehajtását. Bárhogy is volt, a Zappeion Bizottság létezett és ezt a lehetőséget Coubertin és Vikelasz ki akarták aknázni.

Október 4-én Vikelasz levelet írt Coubertin-nek. Felkérte, hogy utazzon Athénbe és tárgyaljon a Zappeion Bizottsággal, amelynek hatásköre a „Zappeion”-on túlmenően kiterjedt az épülettel szomszédos „Pánathenea” stadion romjaira is. Vikelasz úgy ítélte meg, hogy a bizottság kész lenne minden lehetségest megtenni a vállalkozás sikeréért. Ekkor még illúziók voltak Trikupisz miniszterelnök hozzáállását illetően is. Pedig a miniszterelnök már akkor elhatározta, hogy minden erejével az olimpiai játékok megrendezésének megakadályozásán lesz. A miniszterelnök rosszindulatának visszhangját egy későbbi Vikelasz levélből Coubertin is kiérezte. Ezért 1894. október végén Coubertin a „L’Ortéal” hajó fedélzetén elindult Pireusz felé. Magával vitte az olimpia technikai programjával kapcsolatban összegyűjtött dokumentumokat, hiszen nem szabad elfelejtenünk, hogy akkoriban még nem voltak nemzetközi szövetségek, kivéve a torna (1881), az evezős (1892) és a korcsolya (1893) szövetséget. Coubertin a sportágak egyenlőségét hirdette, és már az alapító kongresszuson is közbe kellett lépnie, nehogy „mellékes sportok” hozzákössék magukat az atlétika „szekeréhez”. Ez egyébként a későbbi években is visszatérő probléma maradt.

A Zappeion Bizottság elnöke Etienne Dragoumisz parlamenti képviselő volt, aki Trikupisz miniszterelnök frakciójához tartozott. Coubertin elhatározta, hogy megelőzi azt az elutasító választ, amelyre már számíthatott. Valóban, amikor Athénban partraszállt, ugyanazon a napon érkezett Etienne Dragoumisz levele Párizsba. Ezt a levelet Coubertin csak 1908-ban tette közzé. Ime:

Athén, 1894. november 1.

Báró Úr!

Köszönetemet szeretném kifejezni Önnek azért a hírért, amelyet az Olimpiai Játékokkal kapcsolatban szíveskedett hozzám eljuttatni. Az, hogy Athént választották ki a versenyek megrendezésére, nagy megelégedést és egyben a hála érzetét keltette Görögországban. Azonban az a megtiszteltetés, amely népünket érte hála dicső múltjának, olyan súlyos terheket ró az olimpiai játékok ókori kitalálóinak leszármazottaira, hogy kételkedünk benne, valóban eleget tudna-e tenni a feladatnak úgy, hogy valóban hasznára legyen a Párizsi Nemzetközi Atlétikai Kongresszus által elfogadott emelkedett eszmének. Athénbe érkezése után Vikelasz úr is tapasztalhatta habozásunkat, mihelyt megtudtuk, hogy az első versenyek helyét kijelölték, és mondhatjuk hivatalosan meghatározták.

Nem akarok túl részletesen fejtegetni egy olyan pontot, amely különös gondot okoz kormányunknak. Hogyan is gondolhatna arra, hogy egy mozgalom élére álljon, meghívásokat küldjön szét, bármilyen kezdeményezéseket tegyen egy nagy nemzetközi ünnepség sikere érdekében egy olyan időpontban, amikor erős gazdasági válság uralkodik és az elképzelhető legsúlyosabb külső bonyodalmakkal kell szembenéznie. Kötelessége, hogy az ország becsületét megvédje és együttérzése a nemes vállalkozással, amelynek sikerét mindannyian óhajtjuk, óvatos tartózkodást parancsol számára.

Álszemérem lenne részünkről, ha nem vallanánk be, hogy egy új országban, ahol még nagyon sokat kell tenni egy civilizált nép alapvető létfeltételeinek megteremtéséhez, még nem létezik az a fogalom, amelyet Önök „atlétikus sportoknak” neveznek¹ és múltjára való tekintettel éppen egy ilyen országra akarják bízni az új és rendkívül bonyolult alapokon szabályozott játékok elsőízbeni megrendezését!

Az a nagy nemzetközi ünnepség, amelyet Franciaország az 1900-as évre meghirdetett, minden bizonnyal sokkal nagyobb előnyöket nyújthatna, amennyiben elhatároznák, hogy az Olimpiai Játékok első megrendezését ezzel kötnék össze. Párizsban, azokkal a hatalmas anyagi eszközökkel, amelyekkel a francia főváros rendelkezik, a nagy civilizációs központok szomszédságában, a hagyományok középpontjában, jól szervezett szövetségek segítségével mellett biztosak lehetünk a sikerben. Nem lenne-e helyesebb erre az időpontra halasztani a békés újkori küzdelmek megnyitását? Az új olimpiák csak nyerhetnének a jobb kiindulóponttal: az új évszázad kezdetével.

Báró Úr, röviden összefoglaltam Önnek a bizottságunkban uralkodó nézeteket. Könnyen megértheti mennyire sajnáljuk, hogy ki kell térnünk az országunknak felkínált megtiszteltetés elől, és egyben el kell veszítenünk az alkalmat, hogy erőfeszítéseinkkel támogathassuk azokat a kiváló férfiúkat, akik a gyönyörű ókori intézmény felélesztésének művén fáradoznak. Mivel tudatában vagyunk annak, milyen csekély eszközökkel rendelkezik ma a görög nép, és mélységes meggyőződésünk, hogy a feladat meghaladja erőinket, számunkra nincs szabad választás.

Kérem fogadja Báró Úr legmélyebb tiszteletemet és teljes odaadásomat.

Etienne Dragoumisz

Coubertin, akinek Görögországba érkezésekor átadták a levél másolatát, nem érezte magát legyőzöttnek. Azt válaszolta, hogy bátorodik azt hinni, a közvélemény mégis a kollégái és az ő általa hozott döntés mellett áll és egyébként is meggyőződése, hogy pusztá félreértésről van szó, amely a Nemzetközi Olimpiai Bizottság szándékainak helytelen értelmezéséből adódott. Kérte, hogy hívják össze a Zappeion Bizottság ülését. E kérésének semmi visszhangja nem volt. Ellenben alig hogy szállodájában berendezkedett, látogatást tett nála Trikupisz miniszterelnök, aki tudomására hozta, hogy: „Nézze, vizsgálja, tanulmányozza lehetőségeinket, ameddig csak akarja: ön is be fogja látni, hogy lehetetlen”. Coubertin azonban megmaradt a meggyőződése mellett. Megértette, hogy Trikupisz azért vette fel vele olyan gyorsan a kapcsolatot, mert látni akarta, mekkora ellenállásra számíthat nyomásával szemben, hiszen eleve elhatározta, hogy megakadályozza a vállalkozást. A probléma látszólag első-sorban pénzügyi jellegű volt, bár Coubertin szerint nem csak erről az ellenszenvről volt szó. A miniszterelnök azt hangoztatta, hogy a hitelező államok kifogásolják majd a „fényűző kiadásokat”, holott szigorú takarékságra van szükség. Coubertin ellene vetette, hogy szó sincs nagyobb kiadásokról. „Már napok óta Athénben voltam, — írja visszaemlékezésében — de még nem jutottam el az Akropoliszra és semmit sem láttam Athénből. Játéklabda lettem két politikai csoport között. Az ellenzék Th. Delijannisz úr vezetésével hevesen kiállt az olimpiai játékok mellett. A sajtó két táborra oszlott, és szenvedélyesen vitatkozott. Minden időm azzal telt el, hogy látogatásokat tettem különböző politikusoknál új barátaim, Georges Melasz, az athéni polgármester fia és Alexander Mercati, a görög Nemzeti Bank igazgatójának fia és a királyi herceg gyermekkori barátja vezetésével”.

Coubertin ekkor még nem találkozott azzal, akire céljai eléréséhez szüksége volt. Görögország királya Oroszországban tartózkodott III. Sándor temetésén és a királyi herceg, a királyság régense egy ellenséges érületű kormánnyal állt szemben. Két hosszú beszélgetés során azonban Coubertin meggyőződött róla, hogy Konstantin herceg mellette áll. Miután felmérte az Athénben adott sportlehetőségeket, Coubertin maga összeállított egy szerény költségvetést, amely kb. 250 ezer drachmát tett ki. Trikupisz, akinek Coubertin beszámolt kedvező benyomásairól, semmi megjegyzést nem fűzött hozzá, de megtagadta a kormány részvételét. A jóindulatú semlegességet azonban megígérte, gondolatban persze némi megszorítással. Coubertin sürgetésére 1894. november 12-én nagynehezen összejött a Zappeion Bizottság. „Hozzá voltam szokva – írja – az ilyen bizonytalankodó gyűlésekhez, ahol hol hízelegni, hol altatni, hol felrázni kell.” Sikertült megválasztania egy szervező bizottságot és elérte, hogy a játékok időpontját 1896. április 5. – 15.-re tűzzék ki. A dátum szerencsés volt, mivel a görög húsvét egybeesett a nyugati húsvétal. A Coubertin által előterjesztett technikai programot jóváhagyták. Négy nappal később, amikor Coubertin előadást tartott a „Parnasszus” nevű nagy irodalmi társaságban, a terem zsúfolásig megtelt. Trikupisz nem adta fel a harcot, de az ellenzék sem hátrált meg. A „Komosz” című verses formában megjelenő szellemes szatirikus újságban megjelent egy karikatúra, amely Trikupiszt és Delijanniszt ábrázolta, amint boxkesztyűkkel felszerelve verekednek az Olimpiai Játékok miatt. Coubertin meg volt elégedve.

Egyhónapos athéni tartózkodás után Coubertin Olümpiába utazott, ahol életében először megpillantotta az Altiszt, amelyről annyit álmodozott.

Mihelyt Coubertin elhagyta Görögországot, Szkuludisz, a „bizottság” elnöke azonnal megkezdte a lefektetett alapok lerombolását. Meggyőzte három alelnökét, hogy a Coubertin által bemutatott költségvetés mit sem ér, majd miután kellőképpen megingatta bizalmukat, a bizottság többi tagjainak bejelentette, hogy nincs más hátra, mint a felosztatás és hogy Ő Királyi Felségének akarására bízta magát. A király fogadta a küldöttséget, elbeszélgetett velük az időjárásról, a jelentést letette az asztalra és befejezte az audienciát. Egy percig sem habozott. Elhatározása kész volt. Oroszországból visszatérve a király nyilván nagyra értékelte azt a tényt, hogy a trón örököse egy tiszta és nemes hellén ügy élére állt. Erre mutat az, hogy hat hónappal később, amikor Párizson átutazott és Coubertin látogatást tett nála, a király látható büszkeséggel beszélt fiának, a királyi

hercegnek az I. Olimpiai Játékok szervezésében mutatott kiváló képességeiről ...

Trikupisz, az olimpia elkeseredett ellensége nem akarta elhinni az akarata ellenére született elhatározást. Megragadta az alkalmat, amelyet egy sztrájk kapcsán felmerült incidens nyújtott, hogy a királyt választás elé állítsa: „döntson vagy a fia vagy az érvei mellett”. A király nyugodtan és határozottan kifejezte sajnálkozását a miniszterelnök várható lemondása felett. Trikupisz sértődötten visszavonult, szívében heves gyűlölettel az olimpiai játékok iránt. Olyannyira, hogy amikor az olimpia már közeledett, elutazott Nizzába. Ott hunyt el váratlanul és hirtelen. Halálának híre az olimpia idején ért el Athénbe, egy nagy ünnepség estéjén, „ragyogó fények és zeneszó mellett”. Ő volt a születendő olimpizmus első áldozata.

1894. június 23 és 1895 tavasza között a görög kormányzat ellenállása miatt az olimpia ügye gyakorlatilag egy jöttányit sem jutott előbbre. Időközben azonban Magyarország kinyilvánította, hogy kész az olimpiát Budapesten megrendezni a Magyar Állam milleneumi ünnepségeinek keretében,² amennyiben Athénben nem mennének a dolgok. Coubertin óvakodott elutasítani ezt az ajánlatot, de arra használta fel, hogy a görögöket ösztökélje. Svédországból Balck tábornok a következőket írta: „Kissé aggódunk, de megteesszük ami tőlünk telik”. Oroszországból Butovszkij tábornok beszámolt munkájáról és arról, hogy mindenféle közönybe ütközik. Angliából biztató hírek érkeztek. Párizsban a kormány nem vett tudomást a mozgalomról, bár egy évvel korábban lelkes hívének mutatkozott. „Micsoda követelőzés! – írta a kormánylap – Hogy képzelik azt, hogy a francia sportolók az állam költségén utazzanak Athénba?” Végül mégiscsak győzött a józan ész és a francia sportolók ott voltak az Akropolisz tövében. Távolmaradásuk botrányt keltett volna. A német atlétikai körök hozzáállása kedvező volt, azonban egy állítólag Coubertinnel készített kitalált interjú, amelynek ő maga semmi figyelmet sem szentelt, élénk ellenérzést váltott ki a tornászok körében. A németek kijelentették, hogy nem utaznak Görögországba, holott a meghívást egyszer már elfogadták. Coubertin és Görögország berlini követének közbenjárására a dolgok végül is rendeződtek. Az I. Olimpiai Játékokon Ausztriából, Bulgáriából, Chiléből, Dániából, Franciaországból, Görögországból, Nagy-Britanniából, Ausztráliából, Svédországból, Svájcól, Magyarországról és az Egyesült Államokból összesereglett társaikkal együtt tizenhárom ország képviseltette magát 10 sportágban, 285 versenyzővel.

„Szinte minden, ami Athénben valóban jó volt, a királyi herceg sze-

mélyes műve volt” – jelentette ki Coubertin. A herceg erős akarattal és nagy kitartással dolgozott. Sajnos, legfőbb munkatársa, Philemon azonban nem állt a feladat magaslatán. Valóságos olimpiai minisztériumot állított fel. Óriási bürokratikus gépezet alakult ki körülötte (amitől Coubertin írtózott). Ebből aztán töméntelen terméketlen aktagyártás és nagy pocskolás következett. Mit szólna Coubertin ma?

Görögország valóságos mámorban élt. Mindenki be szeretett volna kerülni a „Philemon minisztériumba”. 1895. február 19-ig már 130.000 drachmát ajánlottak fel. Konstantinápolyból Silizzi 10.000 drachmát adott. Ugyanennyit ajánlott fel Szingrosz. Azt is elhatározták, hogy ún. olimpiai különbéveget adnak ki, amelynek bevételei az olimpia pénztárába folynak majd be. Az alexandriai görög kolóniából Averoff bejelentette, hogy 1 millió drachmát ad a Panathénea stadion újjáépítésére. Amikor az adomány híre elterjedt, a lelkesedés nem ismert többé határokat.

Coubertin Párizsban tartózkodott, és semmi híre sem volt Görögországból. Philemon csak 1896. február 7-én küldött egy táviratot, amelyet valamivel később egy szívélyes hangú levél kísért. „Ez volt az utolsó elismerés, amelyben az athéniek részesítettek” – írja Coubertin.

Coubertint nagyon érzékenyen érintette a görögök azon igyekezete, hogy a játékok alatt is minden lehetséges alkalommal „mellőzzék”. Roszszul esett neki, de nem lepte meg. A görögök képzeletében kirajzolódó távlatok magatartásukat érthetővé, őszintévé és megbocsáthatóvá teszik. Maguknak akarták követelni az olimpiai játékok rendezésének jogát, és az a gondolat, hogy négyévenként hatalmas tömegek özönlenek majd a restaurált stadionba, örömmel és reménnyel töltötte el őket. Coubertinnek alkalmat és ideje volt arra, hogy alaposan átgondolja, mennyire megalapozott ez az elképzelés. Maga az intézmény szempontjából, és azoknak a céloknak a szempontjából, amelyeket az olimpiai játékok felkészítésekor maga elé tűzött, ez teljesen indokolatlan és okatlan lett volna. Figyelembe vette azokat a politikai nehézségeket, amelyeket az ilyen olimpiák kiválthattak volna és melyek bizonyára meg is akadályozták volna a játékok folyamatos megrendezését. Meggyőződött róla, hogy ha az olimpizmus székhelyét végleg és kizárólagosan meghatároznák Görögországban, ez egyenlő lenne az öngyilkossággal, művét tekintve. Elhatározta tehát, hogy minden erejével küzdeni fog a néhány napja útját eltorlaszoló akadályok ledöntéséért. Az athéni sajtó mindent megtett, hogy elhitesse, az olimpiai játékok felújítása a Zappasz fivérek alapítványához kapcsolódik. Követelték a parlamenttől egy olyan törvény elfogadását, amely szabályozná az olimpia rendszeres megrendezését... Coubertin sértegető le-

veleket kapott, amelyekben elmondták mindennek, hogy „rabló, aki el akarja lopni Görögországtól egyik legszebb történelmi kincsét”.

1896. április 19-én Coubertin athéni főhadiszállásán előadást tartott, amelyet a sajtó is közzétett. Túl hosszú lenne itt a teljes szöveget idéznünk. Hangsúlyozta, hogy az olimpiai játékok felélesztése nem a képzelet műve, hanem egy nagy mozgalom logikus eredménye. Miután felvázolta a főbb vonalakat, a következő összefoglalóval fejezte be: „Így született meg az a mű, amely nagy dolgokra hivatott. Azóta is sokszor bírálták, sőt hevesen támadták. Nem mindenki érti meg. Beszélnek róla, anélkül, hogy megfelelően ismernék eredetét és célját. Ami engem illet, mindenképpen ragaszkodom az apasághoz, és ehelyütt is ismételten köszönetet szeretnék mondani azoknak, akik munkámban segítettek és akik velem együtt hisznek benne, hogy nagyobbá és nemesebbé fogja tenni az atlétizmust, és hogy a világ ifjúságát a béke szeretetére és az élet tiszteltére fogja tanítani...”

Coubertin bárót „elfelejtik”

Az athéni olimpiai játékok hivatalos görög jelentését és a korabeli görög újságokat olvasva azonnal szembetűnik, hogy sehol sem találkozunk Coubertin névvel... Kivételt képez az Athéni Híradó április 16-i száma: „Coubertin úr — írja — teljes joggan emlékeztet arra, hiszen az utóbbi napokban túlságosan megfélemedeztek róla, hogy ő kezdeményezte ezeket a játékokat, amelyeket oly nagy pompával ünnepelt most az az ország, amely a bölcsője volt. Ebben az országban, amelyben pedig a szívek tudnak emlékezni, egyetlen dolog lepott meg bennünket: az olimpiai játékok sikerével kapcsolatban köszönetnyilvánításokat és gratulációkat intéztek mindenkire, csak ahhoz nem, aki az egész mozgatója volt.

Kell-e emlékeztetnünk de Coubertin báró erőfeszítéseire annak a nemzetközi kongresszusnak az összehívásáért, amely két évvel ezelőtt Párizsban elhatározta az olimpiai játékok felújítását? Kell-e emlékeztetnünk azokra az akadályokra, amelyekkel éppen itt találkozott, amikor először kellett a gyakorlatban átültetni Vikelasz úr javaslatára a párizsi nemzetközi kongresszuson megszavazott javaslatot?

Mindez semmiben sem csökkenti a trónörökös dicsőségét, és azokat az erőfeszítéseket, amelyeket mindenki oly szívesen elismer. A trónörökös nélkül az olimpia — ha egyáltalán megtartották volna, amiben egyébként erősen kételkedünk — semmivel sem lett volna nagyobb és fontosabb, mint azok a sportversenyek, amelyeket minden évben megtartanak a világ

különböző részein. A trónörökös nélkül végül nem lett volna sem stadionunk, sem lőterünk, sem kerékpárpályánk, ami pedig szépségével mind hozzájárult a játékok sikeréhez.

Ha megemlítették volna, hogy Coubertin báró volt az olimpia kezdeményezője és mozgatója, semmit sem vettek volna el Philemon úr érdemeiből, aki a trónörökös jobbkeze volt, sem Ő Királyi Fensége többi munkatársának érdemeiből.

Azt fogják felhozni, hogy az I. Olimpiai Játékok elvesztették volna nemzetközi jellegüket, ha egy franciáról és egy francia eszméről beszéltek volna. Ez az okoskodás nem helytálló. Az olimpiai játékok újjáélesztése francia gondolat volt. Akad-e bárki is, aki el akarná vitatni Németországtól az Egyetemes Posta Unió gondolatát? Akad-e valaki, aki el akarná vitatni Svájctól a Nemzetközi Vöröskereszt felállítását?

Mielőtt áttérnénk nemzetközi síkra, minden gondolkodó embernek, akinek van hazája, bizonyára eszébe jut egy gondolat. Az olimpiai játékok felélesztésének gondolata egy franciától, Franciaországból származik. Görögország volt hivatott a gondolat megvalósítására. Ezt fényesen meg is tette, és ezen az sem csökkentett volna, ha Philemon, Vikelas és a trónörökös más munkatársainak neve mellé Coubertin nevét is odaírták volna.

Végül mondjuk el, hogy a király, aki mindenkinek igazságot szolgáltat, megemlékezett de Coubertin báróról, elküldvén neki a Megváltó Rend Parancsnoki kítüntetését”.³

Az I. Olimpiai Játékok befejezése

Ehelyütt eltekintünk az olimpia egyéb eseményeinek leírásától, annyira naivnak és érdektelennek tűnnek mai szemmel. Megemlítjük még, hogy a görög naptár szerint a játékokat március 25-én nyitották meg, míg a nyugati naptár szerint ez a nap április 6.-nak felel meg. Az időjárás nem kedvezett a rendezőknek, olyannyira, hogy április 14-én, az érme átadásának tervezett napján a zuhogó eső miatt a szervezők a közönség „tiltakozó kiáltásai közben” el kellett halasszák a záró ünnepséget. Így azt másnap, április 15-én tarották meg a királyi család jelenlétében. Egy Robertson nevű angol, az Oxfordi Egyetem tanára, a király elé lépett és felolvastott egy ódát, amelyet ógörög nyelven írt...

A győztesek érmei ezüsből, a második helyezetteké bronzból készültek. Egy Chaplain nevű művész készítette őket. A versenyzőknek más díjakat is átadtak, többek között azt az ezüst kupát, amelyet a francia

Michel Bréal ajánlott föl a marathoni futás győztesének. A versenyzők felvonulása után a király kimondta az I. Olimpiai Játékok bezárását. Este az Akropolisz ragyogóan kilágított műemlékei jelképezték az ókor halhatatlanságának újabb győzelmét az oly nagy sikerrel felújított Olimpiai Játékokkal.

Másnap a külföldiek kezdték elhagyni Görögországot, ahonnan magukkal vitték a lehető legjobb benyomásokat és azt a meggyőződést, amelyet a király szavai így fejeztek ki: „Görögország hivatott arra, hogy a nemzetek békés találkozóhelye legyen, és az olimpiai játékok stabil és állandó székhelye.” Coubertin azonban másként vélekedett ...

Visszaemlékezéseiben részletesen leírja az I. Olimpiai Játékok pompáját, a technikai nehézségeket és a csalódásokat, a nézők lelkesedését, a háttérben zajló intrikákat, néhány munkatársának csüggedését. Végül megemlíti azt a királyi kezdeményezést is, amely Görögország számára követelte a felújított játékok rendezésének monopóliumát. Talán ő maga is engedett volna ennek a követelésnek, ha nem látta volna abszolút biztonsággal, hogy ez a terv nem valósítható meg és eleve kudarcra van ítélve. „Athén – írja – semmilyen szempontból sem rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyekkel az idők végtelenségéig négyévenként megismételhetne egy olyan erőpróbát, amely megköveteli a keretek és a források állandó megújítását”. Pierre de Coubertin tisztán látott, és akkori véleménye ma igazabb, mint valaha ...

Bár ez az első újkori olimpia technikailag semmi szenzációt nem hozott, újdonság volt a különböző sportágak együttműködése. Ez nagyon nagy dolog volt, hiszen az egész jövőt meghatározta.

Görögország vidékein és mindenhol a görög szigeteken a kisfiúk az iskolából kijöve „olimpiásdit játszottak”. Szórakozásból futottak, ugrottak, kavicsokat dobáltak, majd sorbaálltak és a legnagyobb teljes komolysággal olajágat nyújtott át a többieknek. Ez az Athénben annyi évszázad után újjáéledt szimbólikus gesztus tudtukon kívül összekötötte őket csak homályosan átérzett dicső múltjukkal. Ez a költői játék Korfu mitológikus vidékén, ez volt az utolsó kép, amelyet Coubertin magával vitt az első olimpiáról. Most már azért kellett dolgoznia, hogy a folytatást biztosítsa.

Az I. Olimpiai Játékok sajtóvisszhangjából

Az Athéni Híradó 1896. április 18-i különkiadásában közölt néhány olyan érdekes reagálást, amelyet érdemes felidéznünk:

Ezer okunk van rá, hogy óvjuk a nagyközönséget azoktól a rémhí-

rektől, amelyek az olimpiai játékok idején az athéni tartózkodás költségeivel kapcsolatban elterjedtek. A tények megerősítették mindazt, amit előre állítottunk. A nagy szállodák nem emelték fel áraikat, még kevésbé a kicsik.

Vendégeink bizonyára jó véleményt visznek magukkal kocsisainkról és hajósainkról, akik sokkal udvarisabbak a külföldiekkel szemben, mint bárhol másutt. Nem tudunk róla, hogy akár egyetlen külföldinek is panaszra adtak volna okot, hogy vita támadt volna a borraival körűl, amely egyébként is teljesen ismeretlen országunkban.

Nyugatról nem érkeztek annyian, mint számítottunk rá. Ennek többféle oka lehet, amelyekről fölösleges itt hosszasan elmélkedni. A legfontosabb ok az, hogy kételyek voltak az olimpia sikerét illetően; másodszor elterjedt az a hír, hogy egy bizonyos ügynökség (nevét nem közlöm, mert ma is létezik), valamennyi szállodát kibérelt saját utazói számára. Így a többiek csak igen magas áron juthatnak szállodai szobához.

A díjkiosztások végén W. Gebhardt, a német küldöttség képviselője és a NOB tagja babérkoszorút adott át Ő Királyi Fenségének, a trónörökösnek. Beszédet is mondott német nyelven, amit csak a nézők egy kis része értett meg.

A király egy babérágat adott át Robertson úrnak, valamint egy nyakkendőjét annak a jó benyomásnak emlékére, amelyet ódájával keltett.

A díjkiosztás előtti utolsó pillanatban sikerült bebizonyítani, hogy Karl Schuhmann, aki tornában a svájci Louis Zutter előtt megnyerte a lóugrást, mégsem professzionista, hanem amatőr. Azonnal át is adták neki a jutalmat,⁴ amelyet a stadionban egyszer már kiérdemelt!

A külföldieket az lepte meg a legjobban, hogy nem találkoztak koldusokkal, részegekkel és zsebtolvajokkal. Ezt a rendőrség ragyogó szerveztségének tulajdoníthatjuk, valamint az athéni nép legendás hagyományainak, amely látogatóinak szép képet akart nyújtani arról, hogyan értelmezik itt a vendégszeretetet.

Tévednek, akik arról beszélnek, hogy Konsztantinidisz⁵ alatt több kerékpár összetört. Ez nem pontos: mindössze egyik kerekét lyukasztotta ki valamiféle szög.

A rovatot a kerékpárok és a kerékpárgumik reklámozása zárja.

Jegyzetek

1. A valóságban Athénben ebben az időszakban már két atléta és torna társaság, egy vívóklub, egy evezős egyesület és több velocipedista kör létezett, a korábbi pánhellén olimpiákról nem is beszélve (szerk.).
2. Pontosabban egy sportdiplomáciai sakkhúzásról volt szó. Coubertin így tüntette fel, mintha Budapest már elvállalta volna a játékok rendezését. (Lásd: Kun László: Egyetemes testnevelés és sporttörténet. Bp. 1978. Sport. 228–229.), (szerk.)
3. Ez a kitüntetés ma a Lausannei Olimpiai Múzeumban látható. (szerk.)
4. Pontosabban négy érmet, mert Karl Schuhmann nemcsak a lóugrást és a birkózást nyerte meg, hanem tagja volt a korlát és a nyújtó csapatverseny győztes német válogatottnak is. (szerk.)
5. A. Konsztantinidis a 87,43 km-es országúti kerékpárverseny görög győztese. Ideje 3 óra 22 perc 31 mp. volt. (szerk.)

A JAHN-KÉP ÚJ VONÁSAI

Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején egyre inkább erősödtek azok a hangok az NSZK-ban, melyek a ránkmaradt Jahn-kép helyreigazítását követelték. Arra a kérdésre, hogy „Szükségünk van-e új Jahn képre?”¹ H. Denk határozott igennel felelt, egy valóban objektív Jahn kép mellett szállt síkra, amely tekintetbe veszi a történelmi vonatkozásokat és a „személy egyszerűségét”, azonban a „látnok” Jahn „dicsőítő mitologizálását” éppúgy mint az ő „militaristaként” vagy „sovinisztaként” történt általános beskatulyázását revideálni kell.

A „valóság” „mítoszát” Josef Göhler is másképp akarja tudni,² anélkül azonban, hogy olyan messzire menne, mint Jürgen Dieckert, aki radikálisan követelt egy „modern Jahn-képet”³. Itt Ulrich Popplowra hivatkozhatott, aki néhány évvel azelőtt elítélte Jahn „embertelen nacionalizmusát” és a nemzetiszocializmus ideológiájával fennálló szellemi-történeti kapcsolatát.⁴

Hajo Bennett is ebbe az irányba célzott kritikájával, midőn 1966-ban ezt írta: „Ha majd a nagyon rossz hírbe keveredett Jahn-kutatás ma ismét konszolidálódni fog, akkor legelőször is a Baeumler-féle filozófia és antropológia kritikus elemzésére lesz szükség. A 'heroikus' Jahn-kép kialakításának gyökerei ugyanis Baeumlernek a 'teoretikus ember', a 'humanista', a 'művelt' ember határtalan gyűlöletében és a 'politikus katona' küldetése iránti fanatikus hitében rejlenek.”⁵ Ugyanebben az évben (1966) Gerhard Stöcker „egy eljövendő objektív Jahn-kép” megalkotásán fáradozott disszertációjában.⁶

Vissza Jahnhoz?

A „Vissza Jahnhoz?” és „Nem létezett jobb előrehaladás?” kérdéssel 1969-ben Horst Ueberhorst megkísérelt gondolatokkal hozzájárulni egy új Jahn-képhez a ránkmaradt értékítéletek kritikus átgondolása után, hogy ezzel is vitára ösztönözzön Jahnról.⁷ Munkája, mely széleskörű forráselemzésekre, beleértve a fontos, megjelent dokumentumok interpretálását is, támaszkodott, az 1809-től 1819-ig terjedő időszakra összpontosított. Jahn ezekben az években vezette a tornát Hasenheiden és ekkorra fejlődött ki legjobban politikai aktivitása. Ezenkívül ekkor jelent meg

két írása, „A német tornaművészet”, melyet Eiselennek közösen adtak ki, valamint „A német népiesség” c. műve, ezekben találhatók Jahn legfontosabb gondolatai a népiességről és a tornáról. Mindkét terület igen szorosan kapcsolódott egymáshoz. Ezekből is figyelemmel kísérhetőek és magyarázhatóak Jahn politikai célkitűzései, melyek a diákegyesületek megalapításával határozott formában öltöttek testet, azonban zátonyra futottak a restaurációs erők ellenállásán.

A „Vissza Jahnhoz?” könyvcímben könnyen felismerhető Eckardt és Neuendorff jelszavával történt szembesítés – „Vissza Jahnhoz! Nincs jobb előrehaladás!” – mellyel az első világháború után bevezették a „Jahn-reneszánszt”. Németország veresége után a német tornászság megpróbált magának egy idealizált és heroikus Jahn-képet felállítani.

Erre néhány példa.

Miután 1928-ban a Német Tornászok sürgetése nyomán a regensburgi Walhallában felállították Jahn mellsobrát, így ír Fritz Eckardt: „Mindenkor, ha a haza nagy bajban van, Jahnhoz és magasztos eszméihez nyúlunk vissza!... Most érezzük igazán tiszta német nyelvének erejét.... Benne ismerjük meg a német népiesség hírnökét,... minden idők egyik legnagyobb népi- és ifjúsági vezetőjét tiszteljük benne,.... Az akkori demagóg most hazánk világító eszményképe... a hazát ért szerencsétlenség nagy bajában vigaszt nyújt számunkra (...) Német nemzeti hős ő és az emberiség jótévője.... Most mint fanfárok hangja zúg az országban: Jahn az útmutató és az úttörő! Jahn maga a német lelkiismeret!.... A történelmi végítélet kimondja: Jahn a Walhalla-társ!... Jahnhoz visszatérni azt jelenti, továbblépni. Friedrich Ludwig Jahn felemelkedésünkben vezérünk lehet és annak kell lennie.”⁸

Paul Piechowski számára az „állhatatlan és menekülő” német földön keresztül vándorló Jahn „egy új Németország lángoló hírnöke. Faustidémoni természete elbűvölte, igen nagy hatással volt sok sorstársára.”⁹

Edmund Neuendorff azt hiszi, hogy Jahn „igen nagy erkölcsi értékekkel és célokkal megáldott, mélyen magabazárkózott személyiség” volt. A Német Tornászifjúság akkori vezére maga is indirekt módon Jahn közelébe férkőzik, midőn így ír: „Ő volt (Jahn) a született ifjúsági vezér, mivel maga is örök fiatal volt. Ezzel az ifjúság valamennyi nagy erénye megvolt benne: a becsületesség, az eredetiség, az erős lendület és az örök törekvés. Megvannak azonban hibái is: minden körülmények közt gondtalanul az egészre pályázott. Ezért nem maradhattak el az összeütközések az emberekkel és a világgal. Ezek törték meg Jahn életét. Örökifjú volt. Ő az örök német.”¹⁰

A „Vissza Jahnhoz! Nincs jobb előrehaladás! és „Tornászat – a mi utunk! Nép – a mi célunk!” ezekkel a jelmondatokkal nyilvánította ki akaratát Neuendorff, hogy a tornászság emocionálisan kötődjön egy erős személyiséghez, egy vezérhez, a vezér és követői katonai és szövetséges eszméi szerint. A testgyakorlatoknak „a népi-erkölcsi célok” megvalósítását kellett szolgálniuk. Neuendorff ezeket a Német Tornászoknak szánt célokat 1929-ben a következőképp foglalta össze: „Nekünk német tornászoknak népinek kell lennünk. Tehát: 1. arra kell törekednünk, hogy túlnyomórészt északi vérünket a legkésőbbi nemzedékig is megőrizzük, 2. meg kell őriznünk népi szabadságunkat és önállóságunkat, meg kell védennünk, és amennyiben elvesztek, ismét vissza kell nyernünk, 3. ápolnunk kell német nyelvünket...”¹¹

Az úttörő

1934-ben „Az örök tornászat, mint a Harmadik Birodalomhoz vezető út” címmel kiadták Neuendorff beszédeit és cikkeit. Az előszóban hangsúlyozta, hogy azok a gondolatok, melyekkel Jahn a testgyakorlásért és a tornászat megújulásáért harcolt, a Harmadik Birodalom megalapítása után egy évvel is élők és érvényesek. Központi kívánsága a jahni szellemből történő népi megújulás. Neuendorff igen szoros szellemi rokonságot lát Jahn és Hitler Adolf között. Sajátmagát „Jahn leghűségesebb tanítványának” nevezi.

Már ezzel a kijelentésével meghatározta saját szellemi „helyét”, sőt így a stuttgarti (1933. július 21–30.) Német Tornaünnepségen, megállapítja, hogy a tornászság Hitler Adolfhoz és a nemzetiszocializmushoz vezető útja olyan út, melyre már Jahn is rámutatott.¹² Ehhez kapcsolódhat beszédében Hitler, és a stuttgarti Tornaünnepségen kiállhat a német erő ünneplése és a Jahn előtti tiszteletadás mellett, akinek az volt az érdeme, „hogy bizonytalan állami nézetek idején felismerte a testi ügyesség jelentőségét.”¹³

Beszédét a következő szavakkal zárta: „Nem szeretnék Önöktől anélkül elválni, hogy valamennyiüket arra ne kérjem, hogy egy percre emlékezzünk arra az emberre, akit félreismertek, kigúnyoltak és üldöztek, de aki egy korszakalkotó mozgalom atyja volt és akinek a német erő eme csodálatos ünnepét köszönhetjük: Friedrich Ludwig Jahn.”¹⁴ Mivel a Német Tornászság már a stuttgarti Tornaünnepély előtt, 1933 áprilisában felvette alapszabályába az „árjatorvényt” és Neuendorff egyik írásában arról biztosította Hitlert, hogy a Tornászság a nemzetiszocialista harci ala-

kulatokkal „vállvetve” kezdi meg az előrenyomulást a Harmadik Birodalomba, nem fér hozzá semmi kétség, hogy a tornászság magát mint „a Harmadik Birodalom úttörőjét” értette, és magukénak vallották Jahn népi eszméit és a „nemzeti forradalom” alatt azt a történelmi utat értették, mely Jahntól elvezetett Hitlerig.

A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) nürnbergi pártgyűlésének hatására aztán K. Ströbel is kiadja a jelszót: „Jahn-szellem – Hitler-szellem.” Számára a tornászság „vér szerint és fajilag” értékes és a Harmadik Birodalom egyik „tartóoszlopa”. Elsődlegesen ez volt az a faji gondolat, mely Jahnt Hitlerrel összekötötte.¹⁵ „Hitler Adolf véghezviszi amit a látnok Jahn meghirdetett”, volt a DTZ (Német Tornászság Újságja) egyik vezércikkének összegzése 1934-ben¹⁶, Karl Münch a Német Tornászságról 1935-ben kijelenti, Jahn „Német népiessége” és Hitler „Harcom” (Mein Kampf) közt lényegbeli azonosság van, „mindkét könyvből megismerhetjük, milyen egységesen kristályosodott ki és tükröződött vissza a tisztavérű német férfiak fejében a német eszme hosszú évszázadokon át.”¹⁷

A Harmadik Birodalomban Alfred Baeumler nemzetiszocialista pedagógus radikálisan megváltoztatta a Jahn-képet és a „torna atyjából” a „politikai katona” prototípusát, a politikai testnevelés úttörőjét teremtette meg. Baeumler pedagógiai koncepciójában Jahn politikai-heroikus tettek emberévé válik, egy népi közösség géniuszává, aki a fajra, a vezérségre és a védelmi készségre támaszkodik, és harcrakész katonai magatartás hatja át. Ezeket állítólag „a heroikus Jahn” által ránk hagyományozott tornász-harcos erényekként tisztelhetjük, melyeket a politikai testnevelés mércéjeként alkalmaztak később, bevetést és megbízhatóságot követeltek és „komoly esetre” voltak szánva.

Az eddigi fejtegetések után könnyen felismerhető, hogy bár a „Jahn-kép” legutolsó „felmagasztalása” a Harmadik Birodalom idejére esik, azonban ennek alapjait, Jahn idealizálását, misztifikálását és dicsőítését, a Weimari Köztársaságban tették le. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ebben az időben ne jelentkeztek volna bíráló hangok. Így már K. Müller potsdami történész intenzív levéltári kutatásai alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy Jahn élete kevés „heroikus” vonást mutat, 1928-ban a Jahn ünnepség alkalmával kritikusan nyilatkozott Jahnról és ezzel Neuen-dorffból igen polemikus támadást váltott ki.¹⁸

Arthur Sinsheimer még kritikusabban nyilatkozott 1931-ben a Munkás-Tornászújságban (ATZ), többek közt Jahn érvényesülési vágyát és nyilvános szereplési kényszerét ironizálta és összefoglalóan ezt írta: „Emberi és

politikai karakterének képe történelmileg a túlzottan patetikus és a mélységesen nevetséges közt ingadozik. Hisz életében ő maga tette meg folyton kis lépését a fennkölttől a nevetségesig.”¹⁹

De ezek a hangok, Mülleré és Sinsheimeré, csupán elszigetelten jelentkeztek és alig volt súlyuk a „nép” és „német-nemzeti” tornamozgalom reprezentánsaival szemben. Hisz a német tornászság képviselőin kívül még neves osztrák (Erwin Mehl) és szudéta-németek (Konrad Henlein) emeltek szót Jahn történelmi nagysága mellett és kikiáltották őt a nagy német eszme szellemi atyjának.

Új tájékozódás 1945 után

A tornászoknak hosszú időre volt ahhoz szükségük, hogy az 1945-ös nemzeti katasztrófa láttán a félremagyarázott Jahn képtől, a „népi” és „nemzetiszocialista” Jahn-kép ötvözetétől megszabaduljanak. Természetesen nagyon könnyű volt az NDK-nak Jahnt mindenkori politikai céljaira felhasználni.

Az elmúlt évtizedekben keletkezett Jahn képről, Jahn túlfeszített népiesség- és faji eszméiről, nemzetiszocializmusáról nem akar tudni az NDK sporttörténete, hisz azok nem illenek bele az állítólagos „demokratikus tradíciókon” nyugvó „haladó” és „humanista” eszmékre kötelezett ottani torna- és sportmozgalmi képbe.

Jahn a haladó polgárság képviselőjének és nagy hazafinak számít az NDK-ban, aki résztvett a felszabadító háborúban. Jahnnal és más porosz reformokkal alapították meg a német-orsz barátságot.

1969-ben a Német Szövetségi Köztársaságban dr. Wilhelm Kregel a Német Tornaszövetség (DTB) akkori elnöke egyengette az utat Jahn történelmi jelentőségének felülvizsgálatához, amennyiben megállapította, az NTSZ nem szolgált rá egy a történelemben nem létező Jahn-képre.²⁰

Tényállás-felvétel: Az 1978-as Jahn szimpózium

A Friedrich Ludwig Jahn 200. születésnapja alkalmából (1778–1852) 1978-ban Berlinben megrendezett nemzetközi Jahn szimpóziumon új tájékozódási pontokat tűzhetek ki. Ez az objektivitásra törekvő tendencia a jahni eszmetár történeti hatásának reflexiójából, azon fáradozásból, hogy a mát az ő múltjának örökségéből értessük meg, fakadt. Mégis maradtak megválaszolatlan kérdések, nem minden elvárásnak tudtak megfelelni. Mivel az NDK képviselői távolmaradtak a rendezvényről, nem volt

arra lehetőség, hogy az ő marxista felfogású Jahn-képükkel vitába szállhassanak. A következőkben összefoglaljuk a Jahn szimpózium néhány referátumát és hozzászólását.

Komplex téma volt a jahni torna Európára és Európán kívüli térségre történt kiszélesítése és vita a jahni tornaeszméről. Belgiumban, így magyarázták, antwerpeni és brüsszeli súlyponttal indult ki a tornamozgalom, 1863 és 1872 közt heves jahni torna és svéd gimnasztika rendszer közti vitára került sor, amelyben egyúttal szociokulturális feszültségek (népiesség-harc, centrális-föderális állami koncepció, a szociális rétegződés problémái: vagyonos nagypolgárság és kispolgárság) is visszatükröződtek.

A Jahn-féle tornaeszme és a Jahn-féle torna befolyásolta – legyen az pozitív, legyen az negatív – a lengyel történelmet is. Például a diákegyesületi mozgalom idején (1815–1820) közös eszmevilág jellemezte a német és a lengyel diákokat, mivel a diákegyesületi tornászok egyesítési törekvései megfelelték a lengyel politikai függetlenségi akaratnak. Mindenesetre ez akkor ütött vissza, amikor 1848-ban elutasította Jahn a lengyel szabadság-törekvéseket. Később pedig összeütközésekre került sor a Galiciából lengyel térségre áterjedt szláv Sokol-torna és a jahni forma közt. II. Vilmos korában a tornaklubok váltak a porosz-német elnémetesítési politika főszereplőivé. Még Dél-Európába is elterjedt a torna. Míg Erdélyben már 1840-ben megkezdődött a tornászat, a Bánátban 1847-től a 19. század végéig alakultak tornaklubok, melyekben a Jahn-féle eszméket szinte minden reflexió nélkül átvették.

Hogy további példákat mondjunk, Svájcban az oda emigrált német diákok és tudósok révén történt a tornászat elfogadtatása. Svájc különösen a kezdődő tornazárlat idején (1820) vált az üldözött Jahn-követők mentsvárává. Hogy az Európán kívüli országokat hogyan befolyásolta a Jahn-féle torna illetve Jahn-féle torna eszméje, megtudhattuk Izrael, Japán, Délafrika és Kanada képviselőinek előadásából.

A Jahn-féle torna természetesen az USA-ban terjedt el a legjobban Európán kívül. A tornászok nagyrészt az amerikai polgárháborúban Lincoln mellett harcoltak a néger rabszolgák felszabadításáért és a nemzeti egységért (1861–1865). 1848-tól az első világháborúig változott a német-amerikai tornászok Jahnnal szembeni magatartása. A radikális-demokratikus „negyvennyolcasok” szemében a forradalomban játszott dicstelen szerepe miatt reakciós volt, később azonban a „negyvennyolcasok” ítélete kritikátlan Jahn-tisztelgés irányába csapott át, különösképp a szinte valamennyi német-amerikai által lelkesen üdvözölt Birodalom alapítása után.

Új hazafiúi lelkesedéstől vezérelve Jahnt a német egység hírnökeként tisztelték és nagyságát díszfelvonulásokon díszfeliratokkal ünnepelték.

Bár nem vettek részt a szimpóziumon Délamerika vagy Ausztrália képviselői, ahol számtalan németek által alapított tornaklub működik, az elhangzott előadások alapján nyilvánvalóvá vált a Jahn-féle torna és Jahn-féle tornász célkitűzések általános elterjedése.

A második komplex témakör a Jahn-kép pedagógiai, politikai és pszichológiai vonatkozásait fogta át. Így egy tanulmány azt bizonyította, hogy semmiesetre sem volt még egyhangú Jahn-iránti lelkesedés tapasztalható közvetlenül a Birodalom alapítása után, hanem csak a II. Vilmos-korban, azaz csak az imperializmus időszakban jutottak el a „tornász-atyá” túlértékeléséhez és glorifikálásához. E kérdés további boncolásával foglalkozott egy ideológia-kritikus tanulmány a ránkmaradt Jahn-kép nyomán, a nemzetiszocializmussal átítatott és meghamisított Jahn-kép keletkezésével és ismertetőjegyeivel.

Jahn zsidókkal szembeni magatartása és Jahn műveiben a nők ábrázolása szintén új vizsgálati lehetőséget teremtettek. Az elsőkben azt bizonyították, hogy a meglevő anyag alapján Jahnnál nem lehet „zsidógyűlöletet” illetve „antiszemitizmust” felfedezni, azonban zsidókkal szembeni ellenérzés igencsak fellelhető; a másodikban „szinte patológikus a nőhöz és a szexualitáshoz való hozzáállása”, amelyet azonban „erre az időszakra szinte teljesen jellemzőnek” lehet elkönyvelni.²¹

Kettős feladat

Ha megpróbálja az ember az eddigi előadások mérlegét megvonni, bár úgy kell fogalmazni, hogy az intenzív kutatások néhány új vonással járultak hozzá a Jahn-képhez, döntően új ismeretekkel azonban aligha lehettünk gazdagabbak. Ennek az is oka lehet, hogy a kutatás szinte kizárólag a történelmi hatásra irányult, azaz Jahn félreismerésének és hibás értékelésének kidomborítására, az egyes korok manipulációs kísérleteinek ábrázolására.

Így gyakran beszéltek „hamis ábrázolásról” és „torzításról”, és ehhez kapcsolódott az az igény, hogy Jahn „igazi” alakját mutassák meg. Mindezek a vizsgálati módszerek azonban dilemmához vezettek a kutatásban, mivel a mindenkori recipiensek megítélésénél nem pillantottak a történeti hatás „mögé”, Jahn művét nem megváltozhatatlannak fogták fel és a recipiens saját kor eredményeitől befolyásolva, nem mint eredeti, művével meghatározott nagyságot értékelte.

Jahn történelmi méltatásának, ha ezt a dilemmát le szeretné győzni, ennek megfelelően kettős feladata kellene hogy legyen: a művéből áradó hatást kell megmutatnia és ugyanakkor a róla alkotott képet meg kell kísérelni kritikusan nézni. Ez elismerten nagyon nehéz, mivel a Jahn-művek maguk is igen sokfajta nézőpontot tartalmaznak és ehhez még jön az, hogy rendszer-nélküliség jellemzi őket; ami megkönnyítette az ideológusoknak és történetmagyarázóknak, hogy felhasználják őt céljaiknak, illetve az előre felállított vezérelvbe besorolják. Itt megtalálhatóak a hazafias-patriotikus, nyelvteremtő, a testgyakorlatokkal védelemre kész előharcos (hazafias torna) elemei, az antiszemitizmusé, a nonkonformizmusé, a vezérelv mint az egyenlőség elvé, a nemzeti egységé, itt válik Jahn a tömegsport és nevelés, fegyelem, erkölcs őrzőjévé, a „torna-atyja” monarchistaként és forradalmárként is megjelenik, itt róják fel neki szüklátókorúságát és kiáltják ki nemzeti nagyságnak.

Az összes eset egy felismert teoretikus folyamatot vesz alapul a Jahn-képnél, anélkül azonban, hogy a recipiens viszonyát figyelembe venné a specifikus tárgyhoz. Ez már azonban az eljövendő Jahn-kutatás feladata lesz: mennyiben gyakorolnak egymásra kölcsönösen hatást a szerző, a mű és a recipiens és hogyan képeznek egy összefüggés-struktúrát.

Ezzel aránylag biztosan fel lehetett ismerni, hol teremtett „mítosz” a történetírás, hol szándékozott a folytonos politikából levezetni a mindenkori politikai-szociális viszonyok igazolását, hogy így érjen el hatást, mely erősíti a rendszert. Így például bebizonyítható az is, hogy a Birodalom alapítása után a Jahn-bírálat lényegesen alábbhagy és a védelmezők száma jelentősen megnő. Hogy a Bismarck-Birodalom szellemi-politikai hagyományokra tegyen szert, a nemzeti állam úttörőinek nevezte ki a polgári elit-kultúra képviselőit, Goethét és Kantot, de Jahnt is. Az eljövendő Jahn-kép „az igazi német férfi”, „proféta” és „látnok”, „hazafiúi erények példaszerű jelképe” struktúrája már a következő mondatokban megjelenik: „Csakis mi, akik megéltük az 1870-es évet, vagyunk abban a helyzetben, hogy Jahn német népiességét egészen és teljes mértékben értékelhessük. Könyve számunkra okirat, tankönyv, amely már előre megsejtven fogja hirdetni a most kezdődő új kort.”²²

1878-ig még kritikusan szemlélték a tornamozgalomban Jahnt, mindekenélőtt Wassmannsdorff viszonyítja Jahn történelmi érdemeit átfogó kutatások alapján, így 1878 fordulópontot jelez a Bismarck-kor Jahn-fogadtatásában. Ebben az egykori Jahn-tanítványok járnak az élen (E. Dürre, K. Elschner, C. Kallenberg), akik Jahnt minden bírálatától megpróbálták

megóvni és felmagasztalni „a megerősödött németiség legnemesebb képviselőjének” „a földkerekség legnagyobbikának” és „a tornaügy mártírjának”.²³ 1971 és 1890 közt a védelmezők közös ügyként fáradoztak azon, hogy Jahnból a nemzeti állam úttörőjét alkossák meg, amely folyamat a Bismarck-birodalomban fejeződik be, de persze átsiklottak afelett, hogy ez a birodalom semmiképp sem volt minden német állama.

Az itt vázolt adalékok Jahn népi-német apoteozisához a II. Vilmos-korban még kibővülnek a háttérben imperialista célokkal is, a bíráló recepciós-vonal a NT soraiban „puhít” egy heroikus Jahn-kép elfogadására, melyben militarista és antiszemita vonások is találhatók. Jahn mitizálása az első világháborúig növekszik, a „mestert”, „prófétát” és „látnokot” szent vonásokkal ruházzák fel és ez Eckardt követelésében csúcsosodik ki igazán: „Félre a történelemkönyvek hamis ítéleteivel! Bárcsak ismét elfoglalná Friedrich Ludwig Jahn a német nép szívében az őt megillető helyet!”²⁴

A weimari-idők Jahn-képe

A weimari-kor Jahn-képét és a Jahnról alkotott ítéletet Németországnak az első világháborúban elszenvedett vereségének traumája és a diktálnak érzett versailles-i békeszerződés határozta meg. A 100 évre visszanyúló eseményeket, melyeknek Jahn is részese volt, próbálták meg analóg módon magyarázni, Poroszország hanyatlása és a birodalom vége (1805/06) és a vilmosi birodalom 1918-as összeomlása közti párhuzammal. Friedrich Meinecke így ír: „Most, amikor a számtalan csatatéren elért győzelem után a végső győzelem helyett vereséget szenvedtünk és iszonyatos, rengeteg áldozatot követelő szegycmenteljes békét erőszakoltak ránk, akkor legmélyebb érzéseinkre kell apellálni, hogy valóban ne pusztuljunk el teljesen és nemzeti létünk új felépítéséhez nyerjük vissza erőnket. Mint 100 évvel ezelőtt is, most újra érvényes, emelkedjünk fel a földi múlandóságtól az örökkévalóságához és válasszuk ketté egy éles vonással az érzéki világot, mely minket reménytelenül szétzúzva földreterpet, a szellemi világtól, mely újra talpra kell hogy állítson minket!”²⁵ További példák vannak arra, hogy akkoriban legkevésbé abban látták feladatukat a német-nemzeti történészek, hogy alapot adjanak egy történelmi-politikai jelen-elemzéshez, hanem többnyire abban, hogy a dicső múlt hitvallásával a történelmi öntudatot mint az erős, nemzeti öntudat feltételét teremtsék meg.

Ezekbe a fáradozásokba Jahnt nemzeti hősként kiválóan be lehetett

sorolni; ő válhatott a NT számára az új felemelkedés úttörőjévé: „Mesterünk, Jahn példaképe nyomán meg akarjuk menteni Németországot a nyomorúságtól és a szolgaságtól és még hatalmasabb, egész világra szóló érvényt szerzünk neki, mint valaha is volt”.²⁶ Máshol a NT-hoz apellál: „Német tornászok előre! Gondoskodjatok róla, hogy Friedrich Ludwig Jahn végre minden németnél a német nép legnagyobb vezérlő szellemei közé számítson.”²⁷

A Jahn-mítosz az 1928. évi Jahn-ünnepségekkel új csúcspontot ért el. „A vezér” és „a buzdító”, aki Németország iránti hazaszeretetre és egységre szólít, az igaz népiességre, a nyelv megtisztítására és kitartásra buzdít a nehéz időkben, egyenesen a német tornászok német lelkiismeretévé vált. Míg a weimari köztársaság kezdetét a Jahn-kép – történelmi – analógiája hatotta át, addig az 1928-as Jahn-ünnepségekkel kapcsolatban kezdetét veszi a „Jahn-reneszánsz”, melynek folyamán Neuendorff irányításával Jahn potenciális nemzetiszocialistává válik és tartós történelmi fejlődéssel szellemi úttörőként jut el egészen Hitlerig. Ezzel megteremtették a Jahn-mítoszt, melyhez a nemzetiszocializmus később már simán kapcsolódhatott.²⁸

E Jahn-mítosz ellen fordulnak azonban a munkás-tornászok, akik Jahn–Hitler közt párhuzamot vontak és mindkettőt azonos módon leértékelték. Éppúgy elhatárolták magukat Jahn nemzetiszocialista és raszszista tendenciáitól, mint néhány embertelen és irracionális követelésétől. Bár a munkás-tornászok is a népi testnevelés megalapítójaként Jahnról hívatkoznak, határozottan elítélik mégis a NT ideologizált Jahn-képét.

Ide kívánczik a Sinsheimer-féle teljes részletességében ajánlott, igen bíráló történeti megokolás ábrázolás, aki azt rótta fel Jahnnak, hogy Németország jelentős szellemi és kulturális hagyományait figyelmen kívül hagyta: „Jahn ennél fogva azon 19. századi sovíniszta beállítottság feltalálója, amely ezerszer jobban gyengítette, mint erősítette, ezerszer jobban gátolta, mint támogatta Németországot. Hisz ködös irrealizmusba vész az eredete, amelyben minden egyes gyümölcsöző politikai gondolattal minden egyes szellemi és kulturális szempont is elvész. Jahn „tornász szakemberként” tárgyilagos és ezért úttörő, idealistaként dilettáns volt. Számára Kant nem élt, Fichte hiába tartott beszédeket, Herdernek pedig egyáltalán semmi értelme sem volt. Az oly hangosan zajongó Jahn ágált és toborzott Napóleon ellen és a német egység mellett, nem volt a németek nevelője, csak félrenevelte őket – önteltségre, szüklátókorúságra és szükeblűségre. Ezért nem vált – politikailag és szellemileg – Jahn magávalragadó temperamentuma gyümölcsözővé, ezért kellett öregkorában saját-

magához hűtlenné válnia, számvetése nem stimmel. Annyira szembetűnően és oly groteszk módon nem stimmel, hogy az a kis tragikum, mely Jahn életében megvolt, a komikusban szinte teljesen felszívódott. Jahn, aki már fiatalemberként archaizált – a teutontól a frigyesiiig – legszebb éveiben maga is ódonná és túlhaladottá vált – egy gyenge klisészerű színnyomat! Igen keserű bosszút állt rajta fogyatéksága!”²⁹

Ha ezt a távolságtartó szemléletet összehasonlítjuk a népi-rajongó eszmékkel és ál-vallásos elképzelésekkel, melyekkel Neuendorff ugyanabban az időben az új Jahn-dicsőítés lángját élesztgette a tornászifjúságnál, úgy világossá válnak a NT és munkástornászok extrém nézetkülönbségei. Egyik születésnap beszédét szinte imádságszerűen fejezte be Neuendorff: „Bárcsak leszálna hozzánk szellemed, bárcsak teljességgel betöltene minket. Mi az új német népet akarjuk felépíteni a szívekben. Végtelen hálával tekintünk fel Rád, ma és minden áldott nap, Friedrich Jahn...”³⁰

Már utalás történt arra, hogy a nemzetiszocialista Jahn-recepció a Harmadik birodalom prófétáját és előfutárát látta Jahnban. Művét úgy értelmezték, mintha az a nemzetiszocialista világmagyarázat összes fontos téziséit tartalmazná. Mindamellett, mint azt bizonyítani próbálták, a népi-nemzeti fogadási hagyományok követésében a nemzetiszocialista Jahn-értelmezés félreismerhetetlenül megvolt. Addig a nemzetiszocialisták csak részben tudták Jahnt kisajátítani (mint pl. Baeumler), teljesen újraértelmezve és interpretálva. A nemzetiszocialista Jahn-kép lényegében a Weimari-Köztársaság német-nemzeti Jahn-képének átvételén alapul, csak hogy ez radikálisan besulykolt rasszista és intellektuális-ellenes elemekkel él és eszkatológikus dimenziót ad a „vezér-mitosznak”. A mítosz eszközzé válásával egy történelmi-szellemi folyamat megy végbe, melybe beleértendő a vezér és hiveinek identitása is.

A koránál messze túlmutató történelmi jelentőség

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy az 1871 és 1945 közötti időszakban csak a kor uralkodó nemzeti eszmekincsének függvényében ábrázolták a Jahn-képet. A Jahnról alkotott ítéletek sosem voltak „előítéletmentesek” és a mindenkori Jahn-kép sosem volt „jelképnélküli”.

Véleményünk szerint Friedrich Ludwig Jahn életét és művét csak akkor tudjuk igazán megérteni, ha őt mint a konzervatív-forradalmi szellemi magatartás emberét fogjuk fel, aki gondolatait egy alapeszméből, nevezetesen a népiességből fejlesztette ki. Az, hogy ezek a részben saját gondolatai oly gyümölcöző talajra hullottak, a történelmi „óra” kegyesség-

gének, az 1813-as háború előkészületeinek, az ő agitátori tevékenység és hazafiúi lelkesedés közt ingadozó viselkedésének, valamint a fiatalokra gyakorolt mágneses vonzerő hatásának köszönhető.

A népiesség eszméjét kezdetben még nemcsak saját népére korlátozta, hanem, összekötve valamennyi nép érdekével, ez lett a Jahn-féle gondolatok és alkotás központi eszméje, ennek még a hazafias tornát is „alárendelte”, egyre inkább beszűkül azonban a felszabadító háború utáni években és veszélyt jelent a „klasszikus” német szellemből származó kultúrállamra. Jacob Burckhardt kategóriái szerint (Világtörténelmi elmélkedések), bár nem lesz „történelmi nagyságnak” ítélve, azonban koránál messze túlmutató történelmi jelentőséget tulajdonítanak neki.

Bár Jahn szoros értelemben vett történelmi hatása csupán 8 évet (1811–1819) ölel át – a Hasenheidén végzett torna vezetését, a lützowi szabadcsapatok és a diákegyesületi mozgalmak megalapításának kezdeményezését – szabadságpárti eszméi, a tőle származó népiesség és nemzeti eszme erejével – akár pozitív, akár negatív – úgy behatoltak a 19. és 20. századi Európa társadalompolitikai életébe, hogy különböző nemzetiségek és csoportok azt hitték, hogy Jahnra hivatkozhatnak. Ez az eddigi recepcióban kevésbé számításba vett hatástörténeti perspektíva képezhetné egy szélesebb, kritikusabb recepció-történeti feldolgozás alapjait, mely új vonásokkal gazdagíthatná a Jahn-képet.

Jegyzetek

1. H. Denk: Brauchen wir ein neues Jahn-Bild? In: *Leibeserziehung* 10 (1916), 232–234.
Friedrich Ludwig Jahn „a német torna atyja” 1778. aug. 11-én született Priegnitz – Lanz-ban. Meghalt 1852. okt. 15-én Freiburgban. Életművének korszerű értelmezését magyar nyelven lásd: Kun László: Egyetemes testnevelés és sport-történet. Budapest, 1984. Sport, 165–171.
2. J. Göhler: Friedrich Ludwig Jahn – Mythos oder Wirklichkeit? In: *Festschrift für das Deutsche Turnfest in München*, Frankfurt 1958. 31–35.
3. J. Dieckert: Prof. Dr. Erwin Mehl und die Jahn-Rede. In: *Deutsches Turnen* 1969. 358.
4. U. Popplow: Leibeserziehung zwischen Humanismus und Militarismus. In: *Die Leibeserziehung* 9. (1960). 360.
5. H. Bernett: Nationalsozialistische Leibeserziehung. In: *Theorie und Praxis der Leibeserziehung*, I. Schorndorf 1966. 44.
6. G. Stöcker: Friedrich Ludwig Jahn und das Problem der Volkserziehung, Köln 1966. 47.

7. H. Ueberhorst: Zurück zu Jahn? Bochum 1969.
8. F. Eckardt: Friedrich Jahn. Eine Würdigung seines Lebens und Wirkens. Dresden 1931. 106.
9. P. Piechowski: Friedrich Ludwig Jahn. Vom Turnvater zum Volkserzieher. Gotha, 1928. XII.
10. E. Neuendorff: Turnvater Jahn, sein Leben und Werk. Jena 1928. 22.
11. u.o.
12. Blätter der Erinnerung an das 15. Deutsche Turnfest 1933. (kiadta: W. Gaertner), Dresden 1933. 22.
13. i. m. 40.
14. i. m. 41.
15. K. Ströbel: Jahngeist ist Hitlergeist. In: Deutsche Turnzeitung 78 (1933). 838.
16. Stemplinger: Der ursprüngliche Jahn, ein junges Bekenntnis zu Jahn. In: Deutsche Turnzeitung 79 (1934). 18. sz. 1.
17. K. Münch: Deutschkunde für Volk, Staat, Leibesübungen, Berlin 1935. 288.
18. K. Müller: E.Th.A. Hoffmann und Jahns Prozess, Edmund Neuendorff und mein „neues“ Jahn-Bild; E. Neuendorff: Antwort an Müller. In: Deutsche Turnzeitung 73 (1928). 525., 703., 803., 805.
19. Arbeiter Turnzeitung (ATZ) 8, (1931). 90.
20. Wilhelm Kregel: Vorwort. In: H. Ueberhorst, Zurück zu Jahn?, Bochum 1969.
21. H. Becker: War Jahn „Antisemit“? In: Internationales Jahn-Symposium, Berlin 1978. Stadion IV. Leiden 1979. 120–135., G. Pfister: Das Frauenbild in den Werken Jahns 136–167.
22. H. Hoffmeister: Das patriotische Vermächtnis der vier grossen Seher Jahn, Arndt, Fichte, Stein an die deutsche Nation, Bd. I., Friedrich Ludwig Jahn, o. Jg. und Ort, 30.
23. C. Kallenberg: Meine Begegnung mit Friedrich Ludwig Jahn. DTZ 1889. 911–913.
24. F. Eckhardt: Würdigung Friedrich Ludwig Jahns aus dem Geiste unserer Kriegszeit. In: Körper und Geist, 24 (1915–16). 215.
25. F. Meinecke: Nach der Revolution. Geschichtliche Betrachtungen über unsere Lage, München 1919. 61.
26. Gerhardt: in: der Dierwart, Beilage zur DTZ 1926. 187.
27. Deutschland ohne Jahn-Briefmarke, DTZ 1927. 723.
28. P. Piechowski: F.L. Jahn. Vom Turnvater zum Volkserzieher, Gotha 1928., E. Neuendorff: Turnvater Jahn, sein Leben und Werk, Jena, 1928., F. Eckardt: F.L. Jahn. Eine Würdigung seines Lebens und Wirkens, Dresden, 1928.
29. ATZ, 16, (1931). 285., Jahn és a munkássportmozgalom viszonyáról: Kun László: Fejezetek a nemzetközi és a hazai munkássportmozgalom történetéből. Budapest, 1975. Tankönyvkiadó 24–29., 111–112.
30. E. Neuendorff: Ewiges Turnertum als Wegbereiter zum Dritten Reich, Wittlingen 1934. 124.

AFRIKA SPORTJA ÉS AZ OLIMPIZMUS

Csak egyet lehet érteni Christoph Ufnak azzal a megállapításával, hogy az, aki a könyvtárak kultúr- és sporttörténeti szakirodalmi regisztereit fellapozza, csalódottan veszi tudomásul, hogy az „Afrika” címszó alatt olimpiai vonatkozásban mindössze kiragadott epizódleírásokat és szegényes utalásokat talál.¹ Pedig Hérodotosz könyveiből és a papirusztöredékek gyűjteményes kiadványaiból egyértelműn kiderül, hogy már az ókori Egyiptom papjai is ismerték az antik olimpiákat. A Makedóniai Alexandroszt (Nagy Sándort) követő hellénizmus hatására pedig a Nílus deltájában és más észak-afrikai görög településeken is rendeztek olimpiai játékokat. A diadokhosz birodalmak triumphális játécai közül elsőként az alexandriai „ptolemaiák” léptek fel pánhellén jelleggel. Alapításukat II. Ptolemaiosz rendelte el az i. e. 282-ben elhunyt atyja tiszteletére. Az i. e. 276-ban tartott első rendezvényt „iszolümpiai” (olümpiaival egyenlő értékű) játéknak nyilvánították, amelyre valamennyi hellén és hellén jogú polgárt meghívtak. Részletes feljegyzések a szomszédos Szeleukida-birodalom uralkodója, I. Antiokhosz felett aratott diadalünnepséggel összekötött 3. ptolemaiáról maradtak.²

Az is kevésbé ismert, hogy az antik olimpiai játékokhoz hasonló szertartású játékcentrumok nemcsak Hellász poliszjaiban alakultak ki, hanem világszerte, ahol ezt a törzsi, majd az osztályjellegűvé vált társadalmi fejlődés szükségessé, illetőleg lehetővé tette. Erre utalnak a babiloni „Hold-újév” vetélkedői, a kínai „Csing-ming”, az indiai „szaraszvati”, a kelta „Tailte”, etruszk Orvieto, az inka „Marasz pampasz”, a maya chichén-itzai „pok-ta-pok”, a mongol „Erisz gurvan nadom” játékok periódikus találkozói.

Joggal merül fel az a kérdés, hogy ebből a sajátos játékszervező mechanizmusból miért éppen az afrikai népeknek kellett volna kimaradniuk? A bonyolult szertartású ó-egyiptomi királyellenőrző próbák „heb-szed” és „min” rituáléi már a Közép-Birodalom időszakában háttérbe szorultak, de fennmaradtak azok az emlékek, amelyek az egykori templomi ünnepek egyiptomi, nubiai és líbiai fiataljainak birkózó és botvívó viadalait örökítik. Nem csupán eposz töredékek, hanem hiteles fényképek és néprajzi feldolgozások utalnak egyes afrikai törzsek ma is élő játékaira, többek között az egyenlítői nyugat-afrikai partvidék többnapos „Holdfény-

játékai"-ra, avagy a nubiai hegyvidék falvai közötti periodikus játékokra, amelyek műsorán a birkózás, a tánc, a botvívás és az ókori görög ökölvíváshoz meglehetősen hasonló párviadalok szerepelnek. Lehet azon vitatkozni, hogy mindezeket eltérő fejlődési vonalak, társadalmi formák választják el az újkori olimpizmustól, de a játékok eredőinek és a megbélést fenntartó célkitűzéseknek közös vonásai aligha tagadhatók.³

Az újkori olimpizmus gondolata az alexandriai és a kairói görög patriótákat már Coubertin színrelépése előtt magával ragadta. Az ő támogatásával rendezték 1859-ben Athénben az első pánhellén olimpiai játékokat. Afrika első nemzeti olimpiai bizottságát a Dél-Afrikát meghódító angolok sportkedvelő körei hozták létre 1908-ban. Ez az olimpiai bizottság azonban a coubertini elveket mellőzve elzárkózott a színesbőrű afrikai lakosság sportéletének szervezésétől. Az afrikai olimpizmus erjesztő góciát az angol uralom alatt viszonylagos kulturális autonómiát élvező Egyiptom képezte. Itt az angolelles beállítottságáról ismert Mohamed Taher pasa közreműködésével 1910-ben alakult meg a nemzeti olimpiai bizottság. Anyagi támogatásával 1918-ra Alexandriában elkészült Afrika első igazi sportkombinátja, ahol pán-afrikai játékokat akartak rendezni. Ezt azonban a gyarmati hatóságok megakadályozták. A függetlenségi törekvésekkel összefonódott egyiptomi sporttevékenység átmeneti fellendüléseit a súlyemelők, birkózók és labdarúgók világviszonylatban is elismert nemzetközi sikerei példázzák. Az amszterdami játékokon (1928) a birkózó S. Nosseir és a birkózó J. Musztafa nyert aranyérmet. A berlini olimpián (1936) pedig két súlyemelő M. Mesbah és K. El Thoumi került a dobogó legmagasabb fokára. Labdarúgó csapatuk az 1924. évi párizsi olimpia elődöntőjében okozott meglepetést, ahol a magyar válogatottat 3:0-as gólaránnyal elütötte a továbbjutástól.

Pierre de Coubertin az 1920-as évek elején jelentős erőfeszítéseket tett azért, hogy a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) égisze alatt elindított, négyévenként ismétlődő pán-afrikai játéksorozaton keresztül a fekete kontinens valamennyi népét bekapcsolja az olimpiai mozgalmába. Ezek a kísérletek azonban a gyarmati hatóságok ellenállása miatt kudarcot vallottak.⁴ Coubertin afrikai álmainak megvalósítását azonban nemcsak a politikai érdekviszonyok gátolták, hanem az Afrika testkulturális fejlődésében beállt megtorpanás is.

Közvetlenül a második világháború kitöréséig a gyarmati sorban élő népek testnevelésének és sportjának fejlesztésével az ún. „anyaországok” hatásai vajmi keveset törődtek. Az angol mintára létrehozott sportklubok és vadásztársaságok többsége a gyarmatosító telepések zárt (exkluzív)

intézménye maradt. A Young Men's Christian Association (YMCA) és más vallási szervezetek misszionárius iskolái főként a gyarmattartókkal együttműködő szűk rétegek gyermekeit foglalkoztatták. A felnőttek körében is csak a gyarmatosítók szolgálatában álló egyiptomi, dél-afrikai, rhodéziai, algériai, marokkói, nigériai, etióp, szomáliai és líbiai katonák kaptak testnevelési kiképzést. Az anyaországi kulturális missziók patronálásával létrehozott „bennszülött” sportcsoporthozások a látványosság jegyében születtek. Más alkalmakkor – ha ezek nem voltak veszélyesek – a meglevő népi testkulturális vetélkedéseket, törzsi avatási rituálékat ápolták. Az utóbbival a helyi törzsi arisztokrácia szimpátiáját kívánták megnyerni. Egyben ezek lehetőséget adtak az anyaországok könyvkiadóinak és filmvállalkozóinak arra, hogy az „egzotikus világ”, a „sötét Afrika” ismeretlenségéből meglehetősen hasznot hajtó kuriózumokat hozzanak nyilvánosságra. Ugyanakkor gátolták azokat a testnevelési és sporttevékenységeket, amelyekről gyanították, hogy a függetlenségi mozgalommal vagy annak szervezeteivel állhatnak kapcsolatban.

A Dél-Afrikai Uniót, Egyiptomot, Líbiát, Algériát és Libériát leszámítva Afrikában nem alakult ki modern értelemben vett sportélet. Az európai gyarmatosítók és az YMCA irányítása alatt működő csekélyszámú „bennszülött” sportklub tehetségei az anyaországi válogatott utánpótlásának biztosítékaként szolgáltak, vagy a profi mecénások martalékává váltak. Tipikus példáját látjuk ennek Franciaország és Algéria avagy Olaszország és Líbia viszonylatában.

A II. világháború alatt, illetve az azt megelőző években az angol és francia gyarmatosítók az olasz, később a német támadók ellen kénytelenek voltak a gyarmati színes fiatalság tömegeit is igénybe venni. A kiképzés keretében a besorozott afrikai katonák megismerkedtek a testkultúra különböző ágazataival is. A polgári lakosság támogatásának megnyerése érdekében pedig több olyan reformintézkedésre kényszerültek, amelyek a testkultúra területén is kedvezően hatottak. Az említettek hatására Egyiptomban, Algériában, Marokkóban, Rhodésiában, Nigériában és Libériában 1939 és 1945 között megkétszereződött a testneveléssel foglalkozó egyesületek és intézmények száma. Fontos szerepet játszott az is, hogy az anyaországok kénytelenek voltak a korábbinál tágabb teret engedni a gyarmatok ipari és kulturális fejlődésének. Mindezek erősítették a helyi polgárság térnyerését, s mintegy megnövelték annak függetlenségi aspirációit. A „nemzeti” vezetőréteg – hasonlóan a korábbi európai függetlenségi mozgalmakhoz – rájött arra, hogy céljainak megvalósításához jó szolgálatot tehetnek a testnevelési és sportszervezetek is.

*Afrika II. világháborút követő modern testnevelési és sportmozgalmanak elsődleges fejlődési sajátossága, hogy a fejlődő országok politikai függetlenségéért folytatott harcával egyidőben, de rendkívül eltérő és el-
lentmondásos feltételek mellett alakult ki.* Hozzávetőleges képet erről az egyes országok olimpiai mozgalomba való bekapcsolódásának kronológiája nyújthat: Nigéria (1951), Ghána (1952), Etiópia (1954), Kenya, Libéria (1955), Uganda (1956), Tunézia (1957), Marokkó, Szudán (1959), Elefántcsont-part, Kamerun, Líbia, Mali, Szenegál, Zambia (1963), Algéria, Csád, Kongó, Madagaszkár, Niger, Sierra Leone (1964), Guinea, Közép-Afrikai Köztársaság, Togo (1965), Gabon, Malawi, Tanzánia, Zaire (1968), Benini Népi Köztársaság, Felső Volta, Lesotho, Mauritius, Szomália, Sváziföld (1972), Gambia (1976), Angola, Mauritánia, Mozambique, Seychelles-Szigetek (1979), Botswana és Zimbabwe (1980).⁵ A kronológiai sorrend azonban nem adhatja vissza a belső kibontakozás tartalmi folyamatát.

Afrika testkultúrájának második meghatározója, hogy fejlődése két antagonistá világrend erőviszonyainak kölcsönhatásában játszódik le. A politikai függetlenség ugyanis – kevés kivétellel – nem hozta magával a gazdasági és kulturális függő viszony felszámolását. Az elmaradottság és a szakemberhiány rendkívüli mértékben konzerválja a külső befolyás lehetőségeit. Egy-egy edző, testnevelő, vagy létesítményépítést irányító mérnökcsoporthoz az idelátogató külföldi együttes összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű – a testkultúra belső struktúráját, illetve társadalmi szerepének meghatározását illetően, – mint bárhol a világon. Nem véletlen, hogy a volt gyarmatosítók az YMCA-n, az amerikai Peace-corpson, az angol és francia nemzetközösségi játékokon, az ún. „testvérvárosok” hálózatán, továbbá neves színes versenyzők (Jesse Owens, Wilma Rudolph, Muhammad Ali) reprezentatív körútjain keresztül nem egy alkalommal sportberuházásokkal vagy egy-egy sportág elterjesztésével is erősíteni kívánják befolyásukat. Az egykori gyarmatosító országok mellett a szocialista tábor is jelentős hatást gyakorol, ami elsősorban létesítményépítés, szakemberképzés és tapasztalatátadás formájában nyilvánul meg. (Így például a conakryi és a bamakoi sportkombinátorok építésének költségeit a Szovjetunió fedezte. Bulgária stadionok és sportpaloták építéséhez, Csehszlovákia pedig a demonstratív sport- és tornabemutatók rendezésére küldött ki dokumentációs terveket és szakembereket. A lipcsei Testnevelési Főiskolán 1975-ig bezárólag 25 ázsiai és afrikai ország mintegy 500 testnevelő tanára és edzője szerzett diplomát.)

Afrika sportéletének harmadik fő jellemző vonása az egyes országok

gazdasági feltételeiben mutatkozó óriási életszínvonalbeli egyenlőtlenség és fejlődési különbség, amelyeket tovább mélyítenek a gazdasági válságok és a fegyverkezési kényszerintézkedések. A legjelentősebb előrelépéseket az arab államok, Nigéria, Kenya, Szenegál, Ghana, Guinea és Mali tették, ahol közvetlenül a felszabadulást követően létrehozták a testnevelés és sportirányítás állami szerveit. A legtöbb országban, a hadseregen, az ifjúsági politikai és társadalmi szervek aktivitásán nyugszik a sportmozgalom. A Dél-Afriakai Unióban, Líbiában, Egyiptomban, Algériában és Zimbabweban jelentős szerepe van a gyarmatosítók által alapított intézményeknek. A „fekete Afrika” elmaradottabb vidékein, az ún. Szahel-övezet embertelen életviszonyai között azonban nem, vagy alig beszélhetünk modern értelemben vett testkultúráról. A korábbi avatási próbákkal kapcsolatos vetélkedések, vallási ceremóniákkal egybekötött gyakorlatok – amelyeket már említettünk – itt napjainkig fellelhetők.

Az 1950-es évek eleje után fellobbant függetlenségi lázban szinte általánossá vált az az illuzionizmus, hogy a monokultúrából fakadó létbizonytalanságból néhány évtized alatt ki lehet lábalni és meg lehet teremteni az ipar, a jólét, a korszerű egészségügy és a magasan fejlett testkultúra alapjait is. A vonzónak látszó nyugati életformák gyors térhódítása azonban óriási tömegeket vonzott a nagyobb településekre. Amíg 1950-ben csupán három afrikai nagyvárosban éltek 500.000-nél többen, 1980-ban azonban már 29 ilyen település volt, amely nélkülözötte a testkultúra fejlesztésének infrastruktúráit is. Az elhagyott – parlaggá vált – földterületek mellett az élelmezési és az egészségügyi gondokat ugrásszerűen megnövelte az átlagos évi 2,5 – 3%-os népszaporodási ütem. Csupán egyetlen adat: 1950 és 1975 között 210 millióról 393 millióra duzzadt a Szaharától délre eső területek lakossága. A vázolt jelenségek tükrében nem nehéz érzékeltetni, hogy a fekete földrész testnevelési és sportmozgalmára is rányomta bélyegét a félbemaradt álmok, a kapkodó modellkeresések, a vezetéspolitikai bizonytalanságok, a korrupciós tendenciák, az eladósodási tünetek és a törzsi ellentétek sora.

Az afrikai országok legtöbbjében ma is fennálló negyedik feszítő tényező az elmúlt évszázadok fejlődésbeli torzultságának hatása. Ez mindeken előtt abban jut kifejezésre, hogy a testkultúra társadalmi funkciói között elsődleges feladat marad a katonai kiképzés, az üzleti jelleg és az ún. szórakoztató ipar. Ugyanakkor kiütkezik abban is, hogy a tunéziai, egyiptomi és más testnevelési főiskolák oktatásában közreműködő külföldi szakemberek még az 1980-as évek elején is arról panaszkodnak, hogy tanárnak és sportvezetőnek alig lehet nőket toborozni. Óriási erőfe-

szítésbe került, míg végre az 1960-as évek elején olyan női versenyeket lehetett rendezni, amelyeket már nem kísért családi dráma, sem egyéb botrányosorozat. Általános jelenség az is, hogy a politikai és a gazdasági életből kiszorított csoportok a sport területén akarják pozícióikat megszilárdítani. Manipulációik révén igen nehezen tekinthető át a kormányköltségvetések és a külföldi segélyösszegek tényleges felhasználásának menete. Ugyancsak a káros örökségből fakad az, hogy még az afrikai értelemben fejlettnnek tekinthető testnevelési és sportmozgalommal rendelkező országokban is csupán a fővárosra, illetve egy-egy tartományra korlátozódik az aktivitás. Szudánban a gazdag népi hagyományokkal rendelkező északi területek, Egyiptomban a Nílus deltavidéke, Nigériában és Algériában a tengerparti övezetek, Líbiában az újonnan felfedezett olajmezők körül kialakult települések képezik a sportélet főbb bázisait.

Az Afrika testnevelési és sportmozgalmának fejlődését meghatározó ötödik fő sajátosság a nemzeti egységre, az egymás közötti megbékélésre és az antikolonialista nemzetközi együttműködésre való törekvés. Az 1950 és 1980 között eltelt három évtized történetének futólágos ismeretében is szembetűnő, hogy a gyarmati fennhatóság felszámolását követően szinte valamennyi afrikai ország „nemzeti” sportjáték rendezvényekkel összekötve ünnepelte függetlenségének kivívását. Ugyanezt a hagyományt ápolják azok az évfordulók alkalmával évenként sorrakerülő sportfesztiválok, amelyeken a szövetségi államok vagy tartományok csapatai mérik össze tudásukat. Ebből a sokarculatú nemzeti és nemzetközi mozgalmából nőtt ki 1951-ben Egyiptomban az az „Arab Sport Bizottság”, amely még ebben az évben bekapcsolódott a „Földközi-tengeri Játékok” lebonyolításába, 1953-ban pedig Alexandriában létrehozta az I. Pán-arab Játékokat. Az említett rendezvények, a NOB égisze alatt rendezett regionális játékok a nemzetközi olimpiai mozgalom afrikai térhódításának első lépéseit jelentették. Az integrációs fejlődés második lépcsőjében (1961) megalapították az „Amatőr Sportolók Pán-afrikai Szövetségét”, amely az 1965. évi Brazzaville-i Játékok alkalmából összehívott kongresszusán létrehozta a Legfelsőbb Afrikai Sporttanácsot (Supreme Council of Sport in Africa, SCSA). Közreműködésével vált lehetővé a két fajüldöző rezsim, a Dél-Afrikai Unió (1968) és Rhodesia (1972) kirekesztése az olimpiai játékokról. Ugyanakkor 1976-ban az Új-Zélanddal kapcsolatosan elhamarkodottan meghirdetett montreali bojkottot a Tanács önkritikusan felülvizsgálta és újra megtalálta a módot a Nemzetközi Olimpiai Bizottsággal való együttműködésre. Az olimpiai mozgalom afrikai megszilárdításáért folytatott erőfeszítések harmadik szakaszának kezdetét jelentette az, hogy

1981 júniusában a togói Lome-ben összehívott kongresszuson megalakulhatott az „Afrikai Nemzeti Olimpiai Bizottságok Szövetsége” (Association of African National Olympic Committees, AANOC).

Ugy vélem külön is érdemes kitékinteni a gyarmati rendszer szétesése után megvalósult pán-afrikai játékok rövid történetére. Mohamed Taher pasa és Coubertin báró gondolatát az 1950-es években két jelentősebb regionális sportszervezkedés kihívása dobta a felszínre: az Egyiptomból kiinduló „pán-arab” és a francia orientációjú „nemzetközösségi” rendezvény.

Az előzőekben már említett I. Pán-arab Játékot (Alexandria, 1953), a II. (Bejrut, 1957), majd a III. (Casablanca, 1961) követte. Az erősen nacionalista töltésű arab játékok ugyan nem terjedhettek túl az arab nyelvterületen, de serkentő hatásuk vitathatatlanul érződött a szorosabb értelemben vett fekete-Afrika országaiban is.

A francia orientációjú játékezzeményezések a de Gaulle-i politika új afrikai koncepciójával függtek össze. A kormánykörök támogatásával 1959-ben – brit mintára – létrehozták a Francia Nemzetközösségi Játékokat. Az első ilyen sporttalálkozóra 1959. április 13–19-e között került sor Tananarivóban. A résztvevők Franciaországból és a „Brazzaville-i csoport” néven ismert egykori gyarmatokról érkeztek. A versenyeken 8 sportág 800 versenyzője rajtolt. A felszabadító mozgalom gyors erősödésével azonban a társulás szétesett. Két év múlva a II. találkozó Abidzsánban már „Francia-nyelvterület Országainak Játékai” néven szerepelt. A Dakarban megrendezett III. találkozót (1963) pedig az „Afrikai Barátság Játékok”-nak hívták. A gyakori névváltozás egyaránt tükrözi a függetlenségi törekvéseket, de a kultúrkolonizáció módszereinek finomodását is. Egyébként a III. játékokon a franciákkal együtt 23 ország több mint 3000 sportolója indult. Köztük Algéria, Tunézia és az Egyesült Arab Köztársaság versenyzői is. Először szerepeltek a műsoron női számok. A nem hivatalos összetett pontversenyben I. Franciaország, II. Szenegál, III. Algéria lett.⁶

A tényleges független összafrikai regionális játékok tervezetét az „Amatőr Sportolók Pánafrikai Szövetségé”-nek alapító kongresszusán dolgozták ki (Accra, 1961). Itt született az a határozat, hogy az olimpiákat megelőző években pánafrikai játékokat kell rendezni, amelyek egyben a világvérsenyre való előkészületeket is szolgálják. Az egymás közti sűrűlődások következtében azonban az 1963-ra tervezett I. Afrikai Játékokat csak 1965 júliusában tartották meg Brazzaville-ban.

Az első, valóságos „afrikai kis olimpia” megrendezéséért Brazzaville

nagy erőfeszítéseket tett. A mintegy harminc ország 3000 versenyzőjének méltó körülményeket biztosított. Új szállodákat, kosár-, kézi-, röplabda-pályákat és egy mintegy 30.000 nézőt befogadó stadiont építettek. Kilenc sportágban – atlétika, úszás, ökölvívás, kerékpározás, cselgáncs, kosárlabda, labdarúgás, röplabda, kézilabda – állították rajthoz Afrika legjobb versenyzőit. A „fekete földrész” sportolójának seregszemléi közül ez volt az első olyan önálló, összafrikai sportjáték, amelynek versenyeit a NOB égisze alatt bonyolították le. A fajöldöző Dél-Afrikai Köztársaság nevezését – a NOB-bal való közös megegyezés alapján – elutasították.

A II. Afrikai Játékok Lagosban – az időközben megalakított Legfelsőbb Afrikai Sporttanács rendezésében – a tervezett időpontban zajlottak le (1973). A pontversenyt mindkét alkalommal Egyiptom nyerte. A második helyet Nigéria, a harmadikat Kenya szerezte meg. Az 1978 nyarán Algírban sorakerült III. Afrikai Játékokon 45 ország csaknem 5000 sportolója mérte össze tudását. A játékokon és a játékokkal párhuzamosan üléselő Legfelsőbb Afrikai Sporttanács közgyűlésén a NOB a legmagasabb szintű küldöttséggel képviseltette magát.⁷

Az afrikai egységmozgalom szárnyán létrejött pán-afrikai játékok jelentőségét növelte az a tény is, hogy föléje tudtak nőni az angolok által patronált Nyugat-Afrikai Játékoknak, a franciák által kezdeményezett Afrikai Barátság Játékok neokolonialista tendenciáinak éppúgy, mint a periférikus érdekeket hordozó Pánarab és Földközi-tengeri Játékoknak. A Tanács keretében működő össz-afrikai sportszervezet aktív segítséget nyújt az elmaradottabb országok nemzeti szakszövetségeinek létrehozásában. Nem kis szerepe volt abban is, hogy az 1960-as évek végén sikerült megállítani a tehetséges sportolók amerikai és nyugat-európai profilklubokba való áramlását.

Az afrikai kontinens testkultúrájának összképéhez olyan nehézségek is hozzátartoznak, amelyekre európai ember alig gondol. Nemcsak oktatási és intézményhiánnyal kell megküzdniük, hanem azzal is, hogy az itteni sportolók zöme nem ismeri a nemzetközi szintű eredményekhez szükséges edzésintenzitást sem. Vegyük ehhez hozzá a gazdasági elmaradottságot, a társadalmi kasztkorlátok maradványait, a nők hátrányos megkülönböztetését, a nyelvi problémákat és azokat a klimatikus nehézségeket is, amelyek úgyszólván lehetetlenné teszik a mérsékelt égöv alatt kialakult testnevelési és sporttapasztalatok egyszerű átültetését. (Például az iskolai testnevelési órákat csak kora reggel vagy későn délután lehet megtartani.) A továbbiakból elegendő megemlíteni még a vízhiányt és a gyepesítési nehézségeket. De még nem is szóltunk a mágikus hitvilág sportra kiterjeszke-

dő torz hajtásairól. Avagy a soknemzetiségűségből fakadó gondokról, amelyek olimpiáról-olimpiára fellépnek a válogatott csapatok összeállításánál. Ha mindezeket összevetjük, csak akkor tudjuk igazán értékelni azokat az eredményeket, amelyeket a függetlenségüket kivívott országok néhány évtizedes távlatban a testkultúra területén felmutattak.

*Afrika sportjának történeti távlatai éles kontúrokkal bontakoznak ki a legutóbb lezajlott olimpiák tükrében.*⁸ Versenyzőik 1960-ban törtek be a világ sportjának élvonalába. A római olimpiai játékok egyik legnagyobb meglepetése még az etiop Abebe Bikila maratoni győzelme volt. Az 1964-es tokiói olimpián már az egyik legbiztosabb esélyesként szakította át elsőnek a maratoni táv célszalagját. Rajta kívül ott volt a döntőkben: 10.000 m-en a tunéziai Gammoudi (ezüstérmet szerzett), 800 m-en a kenyai Kiprugut (bronzérmes lett), 10.000 m-en az etióp Wolde (negyedik), távolugrásban a nigériai West (ugyancsak negyedik), 5000 m-en a kenyai Keino (ötödik) és 100 m-en az elefántcsont-parti Kone (hatodik). Keino volt az első afrikai atléta, aki 1965-ben felíratkozott a világcsúcstartók listájára.

Mexikóban (1968) a férfi atlétikában és ökölvívásban csaknem minden számban bekerültek a döntőbe. Mint ismeretes, öten: Keino, Gammoudi, Temu, Wolde és Biwott nyertek aranyérmet. Afrika futószámokban megelőzte Európát, amelynek csak egy első hely jutott. Münchenben (1972) Kipchoge Keino olimpiai csúccsal nyerte a 3000 m-es akadályfutást, az ugandai John Akii-Bua pedig világcsúccsal a 400 m-es gátfutást. Moszkvában (1980) az atlétika hosszútávú számainak nagy esélyesei közül elsősorban a finn Lasse Viren és az etióp Miruta Yfter visszatérését kísérte figyelem. Ezúttal az etióp Yfter bizonyult „Moszkva Nurmijának” és 10.000 m-en ő lett az olimpiai bajnok. Gyeplabdázásban pedig egy újonnan függetlenséget nyert állam, Zimbabwe együttese megszerezte Afrika első női aranyérmét.⁹

A nemzetközi küzdőtéren és a sportdiplomáciai csatározások során elért eredmények hatására sikerült kivívni, hogy az afrikai országok képviselői a fekete földrész súlyának megfelelően helyet kapjanak az olimpiai mozgalom vezetésében is. Nagyon jelentősnek tartjuk, hogy Mohamed Mzali, Tunézia miniszterelnöke és Louis Giradou N' Diaye elefántcsontparti sportember NOB alelnöki megbízatásban tevékenykedik.

Az afrikai érmeik csillogása és a diplomáciai sikerek azonban nem homályosíthatják a történeti értékelés előtt az újonnan felszabadult országok testkultúrájának gondjait. Hogyan lehetne a testkultúra – és ezen belül a népi játékok – egészséges hagyományait átmenteni? Ugyanakkor

hogyan plántálhatnánk át Afrika legszélesebb rétegeibe az egyetemes test-kultúra értékeit anélkül, hogy azt kommercializálnánk? Hogyan lehetne az iskolai testnevelést és az alapvető higiéniai követelményeket megteremteni ott, ahol a szakkadereket még az elsődleges fontosságú termelő ágak is nélkülözik? A modern értelemben vett olimpizmusnak nemcsak nemzetközi képviseltetési és nemzeti integrációs funkciói vannak, hanem életmód átalakító feladatai is, mert a sport csak így válhat a népművelés szerves alkotó elemévé!

Jegyzetek

1. Christoph Ulf: Sport bei den Naturvölkern. 1–2. (Magyar nyelvű fordítás a TF könyvtárában)
2. Kun László: Egyetemes testnevelés és sporttörténet. Bp. 1984. Sport 68.
3. Saját gyűjtőmunka alapján. Epizódszerű leírását lásd: Reni Riefenstahl: Das Fest der Messer und der Liebe. Stern 1969. 51. sz. 52–58.
4. Pierre de Coubertin: Olimpiai emlékek. Testnevelés 1934. 7. sz. 227–229.
5. Magyar sportkalauz. Bp. 1983. Sportpropaganda 295–310.
6. Jean-Claude Ganga: Sport and Olympism in Africa. Olympic Review 1983. jan. 23.
7. Kun László, i. m. 361–362.
8. Az afrikai országok olimpiai sikereit részletesen tárgyalja: Mulu Wale: A sport és testnevelés fejlődése az afrikai országokban. Bp. 1979. (Doktori disszertáció.) TF könyvtár
9. Jean-Claude Ganga, i. m. 26.

SZIKORA KATALIN:

GONDOLATOK GERHARD LUKAS SPORT AZ ÓKORI RÓMÁBAN CÍMÜ KÖNYVÉHEZ

Bevezetésként feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a német szóhasználatban (elsősorban az NDK-ban, de az NSZK-ban is) a „Sport” fogalmat egészen más megvilágításban és értelemben használják a szakemberek, mint Magyarországon. Hasonlóan a testnevelés és sporttudományok más területeihez, a sporttörténetben is ez sokszor okoz zavart az értékeléseknél. A korábban differenciáltan használt fogalmak, pl. „Körperkultur”, „Körpererziehung” helyett, már az integrált kifejezést, a „Sport” fogalmat használják, amelybe tehát a testkultúra valamennyi ágát (iskolai testnevelés, versenysport, tömegsport, higiéné) is beletartozónak tekintik. Ebben az értelemben tehát érthető a könyv címe. Ennek az egyszerűsítésnek természetesen bizonyos hátrányai is lehetnek egy túlzottan sematikus és leegyszerűsített kép kialakításának esetében.

A könyv 1982-ben jelent meg a berlini Sportverlag kiadó gondozásában. Szerzője Gerhard Lukas filológus, kultúrtörténész és neves sporttudós, számos sporttörténeti publikációja által nemzetközileg is elismert személyiség. Áttanulmányozta az eddigi, a témával foglalkozó szakirodalmat, és ehhez a nagyobb lélegzetű összefoglaló munkához számos, eddig még nem publikált forrást is felhasznált. Ezekkel együtt alapozta meg koncepcióját. Könyve szinte úttörő munkának tekinthető a jó értelemben, s amely új vonásokkal ismerteti meg az olvasót és szakembert is az ókori Róma testkultúráját és sportjellegű tevékenységeit illetően.

Évszázadokon keresztül Róma volt az antik rabszolga-tartó társadalom központja, melyre jelentős hatással volt a környező, majd a meghódított népek kultúrája. A római birodalom az antik Görögországhoz és hellenisztikus államokhoz hasonlóan, számos anyagi és szellemi értéket hozott létre, melyek azokhoz a kulturális örökségeinkhez tartoznak, melyeknek hatása szinte jelenünkig kimutatható.

A római birodalom időszaka testnevelésének és sportjának bemutatásával azonban a sporttörténeti szakirodalom elég takarékosan bánt napjainkig. Hasonlóan hiányzik ebben a témában egy mindenre kiterjedő forráskritikailag is megalapozott szintézis is. Az okok kézzelfoghatóak: a görög gimnasztika és agonisztika, mindennek előtt az olimpiai játékok fénye, ragyogása szinte mágnesként vonzotta a sporttörténeti kutatásokat. Kevésbé vonta magára a kutatók figyelmét a római testkultúra, különösen azok a sokszínű versenyküzdelmek, játékok (ludus),¹ amelyeket a hanyatló görög agonisztika utánzásának is tartva, nem éppen pozitív megvilágításba helyeztek. J. Krausenak ez az értelmezése azután vörös fonalként húzódott végig a későbbi feldolgozásokon is. A szétszórtan lévő és egymásnak gyakran ellentmondó római és görög források, amelyeket sokszor az ókori szerzők is szándékaiknak és érdekeiknek megfelelően, elfogultan, esetleg torzíva mutatnak be, valóban kétséges összegezésekre, következtetésekre levonására készíthetnek – mutat rá könyve bevezetőjében a szerző.²

G. Lukas könyve a kronológikus felépítés elvét követi, kezdve az etruszkoktól,

a királyság időszakán, a köztársasági periódus különböző szakaszain át, a császárság időszakainak tárgyalásáig. Csupán a harmadik fejezetben tér el ettől annyiban, hogy ebben az egyes sportágak jellegzetességeit, technikai, taktikai, néhány esetben edzés-módszertani jellemzőit mutatja be a szerző. A késő – köztársaságkorban rajzolódott ki ugyanis az egyes testgyakorlati ágak teljes egészükben, s ezeken a későbbi császárságkor alig néhány kisebb módosítással változtatott.

A római testkultúra számos ellentmondásos jellegzetességére mutattak rá napjainkig a sporttörténészek.³ Hiszen annak ellenére, hogy a római birodalomban nem alakult ki az iskolai testnevelés intézményes formája – a római iskola maga sem volt szilárd szervezet –, olyan nagyszabású versenyjátékok jöttek létre, melyeknek első-sorban népszórakoztató jellege közismert. A testgyakorlatokat a célszerűség és a hasznosság mércéjével mérték, s mivel a római birodalom időszakát a szakadatlan háborúskodások és hódítások jellemezték, a testgyakorlatok alapvető funkciója a katonai képzés, a hosszú katonaeletre való felkészítés volt.⁴

Testkultúra az etruszkoknál

Az ókori Róma testkultúrája előzményeinek számbavételekor, bevezetőként egyértelműen az etruszkok testkultúrájának bemutatása kínálkozik.

Az ősközösségi társadalom bomlása, a katonai demokrácia időszakára esik a kultikus versenyjátékok keletkezése. Keveredtek benne a görög hatások (a dél-itáliai görög városállamok közvetítésével), az etruszk és az egyes latin törzsek jellegzetességei. A korai városok szövetségét szimbolizálták a közös szentélyek körül egy-egy isten tiszteletére rendezett kultikus szertartások, játékok, amelyek kezdetben harcgyakorló jellegűek voltak. Az ifjak futásban, vívásban, birkózásban mérték össze erejüket. Később az ünnepek számát fokozatosan emelték, pl. egy-egy nagy katonai győzelem tiszteletére is rendeztek játékokat.

Az etruszkoknak tulajdonítják a kutatók a gladiátor játékok bevezetését is, amire azonban nincsenek hiteles bizonyítékok.⁵ (G. Lukas az etruszk eredet mellett foglal állást.)

Az etruszk testkultúrát tehát, amelyre a legjelentősebb bizonyítékaink a régészek által feltárt sírkamrák freskói és az egyes tárgyi emlékek (feketealakos vázák), az ökölvívás, a birkózás, a küzdősportok népszerűsége jellemezte, de ismerték görög hatásra az atlétika egyes ágait is (távolugrás, gerelyvetés, diszkoszdobás).

A köztársaság korának testkultúrája

A királyság időszakát felváltó köztársasági szakasz társadalmi változásai tükröződtek a versenyjátékokban is. A belpolitikai küzdelmeket, a plebejusok polgárjogi harcának győzelme eredményeképpen, a hódítások időszaka követte.

Az első nagyszabású játékot egy háborús ütközetet – i.e. 493-ban a Regillustavi csatát – követően rendezték, de cél volt ezúttal az istenek jóindulatának elnyerése is. Ennek megszervezése és az érte való felelősség már nem a consul, hanem az aedilis feladata lett.⁶

Az i.e. 2. században, a Földközi tenger medencéjének meghódítása után, Róma a legfejlettebb és legnagyobb rabszolgatartó birodalommmá vált. A társadalmi átréteg-

ződést tükrözi a testkultúra szerepének megváltozása is. A római patricius polgár számára fokozatosan elvesztette jelentőségét a testgyakorlatok munkára, harcra történő felkészítő jellege. Az általuk végzett testmozgás kizárólag egészségügyi és szórakoztató jellegűvé vált. Ennek helyei az i.e. 1. századtól egyre népszerűbbé váló közfürdők, később a hatalmas területen elterülő nyitott thermae-k voltak. A fürdők kedvelt találkozó pontjai voltak az ókori Rómának, s mivel kis belépti díjért bárki használhatta őket, (nők is, bár kétszeres összegért) a legszegényebb polgár is pár órára egyenrangúnak érezhette magát a vagyonosabb rétegekkel. Fokozottan előtérbe kerültek viszont a katonai táborok kifejezetten a harci felkészítést szolgáló, kemény, nagy erőfeszítést igénylő fegyveres testgyakorlatai.

Sajátos politikai szerepe lett a késő-köztársaság korában a népszórakoztató játékoknak. Róma felduzzadt számú szabad lakossága elvárta, valósággal követelte a birodalom vezető tisztségviselőitől az ilyen jellegű események rendezését, s annak pazar kivitelezését. A rendezők pedig ilyenformán kívánták népszerűségüket, s ezáltal politikai súlyukat, befolyásukat növelni. A legnépszerűbbek a gladiátor viadalok és a cirkuszi kocsiversenyek voltak. Az első gladiátor viadalt (mint arra korábban utalás történt, hogy etruszk eredetét egyes kutatók napjainkban megkérdőjelezzik, de abban egyetértenek, hogy a halottkultusz elemeként a temetési szertartás részei lehettek) i.e. 264-ben Brutus Pera fia, Marcus és Decius rendezték a Forum Boariumon (marhavásár tér), ahol háromon pár küzdött egymással.⁷ Ezután vált általánossá, hogy az elhunytak emlékére – a módosabbak végrendeletükben külön összeget hagytak erre a célra – gladiátor viadalokat rendezzenek. Az első politikai színezetű gladiátor viadalt, amely már teljesen elszakadt a temetési szertartástól, Gaius Gracchus rendeztette i.e. 122-ben a Forum Romanumon.⁸ A gladiátor játékokat általában magánszemélyek rendezték, néha egy-egy politikust, hadvezért, vagy gazdagabb polgárt egész gladiátor „testőrség” vett körül, így az i.e. 1. században felmerült, hogy a szenátus maximálja az egy személy által tartható gladiátorok számát.

A gladiátorok a hadifoglyokból és az elítéltekből kerültek ki nagyrészt, de a gladiátor dicsőfény, ami a nyers fizikai erő hangsúlyozását dicsőítette, megtévesztett néhány dicsőrekedni vágyó, elsősorban a nincstelen rétegből származó fiatal, akik önként léptek gladiátor iskolákba. Az iskola, amelynek élén a „lanista” állt, nagyon szigorú és kötött életrendet követelt a gladiátoroktól, akik közül a legtöbbször nem volt más választása.⁹ Ismert a gladiátor viadalok brutalitása, durvasága, amelyekben sokszor még az egyenlő feltételek biztosítása sem ismert. Általában megállapítható, hogy a köztársaság korabeli gladiátor játékok kegyetlenebbek voltak a császárkoriaknál.¹⁰

Különleges népszórakoztató játékok voltak a „venatiók” – az állatviadalok, az első i.e. 186-ban volt Rómában¹¹ – és a „naumachia”-k, a hatalmas medencékben rendezett mesterséges tengeri ütközetek, amelyek majd a császárkorban (Augustus, Claudius idején) nyújtanak különleges szórakozást a római tömegeknek.

Testkultúra a császárság korában

A császárkor első évszázadában bontakoztak ki a nagyszabású népszórakoztató játékok a legteljesebb fényükben és pompájukban. Szerepük azonban elsősor-

ban és leginkább a császárok dicsőítésére és istenítésére szorítkozott. Sajátos jellegzetessége a császárkori testkultúrának, hogy a hódítások fokozatos csökkenésével csökkent a hadifoglyok száma, s így a gladiátorok értéke (anyagi és eszmei is) növekedett. Ezzel magyarázható az a korábban említett kijelentés, hogy a köztársaságkor végi gladiátor viadatok kegyetlenebbek voltak, emberéletben több áldozatot követeltek a császárkoriaknál. Népszerűségük is átmenetileg visszaesett. Sőt, a principatus időszakában Augustus kísérletet tett görög jellegű atlétikai versenyek meghonosítására is. A későbbi császárok közül nem egy lépett maga is a küzdőtérre, hogy aztán természetesen mindig győztesként ünnepeltesse magát (Nero, Caracalla, Commodus).

A császárkor utolsó, már hanyatló időszakában ismét előtérbe kerültek a véres gladiátor és állatviadatok. (pl. a keresztényüldözések időszakában.) Kialakultak a cirkuszi pártok (vörös, kék, zöld, fehér factio), és így a versenyjátékok is a társadalmi és a politikai harc eszközeként váltak.¹²

Görög versenyek a római birodalomban

A görög testkulturális hagyományokat többször próbálták a római politikusok meghonosítani és népszerűvé tenni a római birodalomban, bár kevés sikerrel. Ebben a törekvésben sajátosan keveredtek a görög tradíciók, a keleti hellenisztikus elemek a meghódított népek kulturális és rituális jellegzetességeivel.¹³

Elsőként i.e. 81-ben Sulla Mithridatesz fölött aratott győzelme tiszteletére rendezett Rómában atlétikai versenyt, amelyre annyi görög atlétát vitetett Rómába, hogy a 175. olimpiai játékok versenyait a fiatal fiúk stadionfutása kivételével, nem lehetett megtartani.¹⁴

Augustus hasonló kísérletet tett, i.e. 31-ben, s Antonius Cleopatra felett Actiumnál aratott győzelme emlékére rendelte el az ún. „Actialiak” négyévenkénti megrendezését, amelyek szintén a görög versenyjátékok rendszerét vették át. Hasonlóan Augustus alapította i.e. 2-től a nápolyi játékokat, az ún. „Augustaliak”¹⁵-öt is. Népszerűek voltak a görög versenyek (a pentatlon egyes számai, az ökölvívás és főként a nagyszabású kocsiversenyek) Nero uralkodása alatt is.

A leghosszabb ideig – a nyugat-római birodalom bukásáig – fennmaradó periodikus versenyrendezvényeket „Capitoliumi” játékok néven, i.sz. 86-ban Domitianus alapította Rómában. Versenyszámaina a római pentatlon képezte (futás, ökölvívás, birkózás, fegyvertánc karddal, diszkoszdobás).¹⁶

Az állandó ünnepek versenyjátékai¹⁷

A római birodalom történeti fejlődése során az ünnepek száma fokozatosan emelkedett. Versenyjátékai is kibővültek a kor ízlésének, társadalmi szükségletének megfelelően. Számuk is, de inkább időtartamuk nőtt meg. Az első a hagyományos kultikus ünnepekhez kapcsolódó, rituális szertartással is járó 1 napos ünnepek voltak a Consus isten tiszteletére rendezett ún. „Consualiak” augusztus végén és december közepén. Consus volt a gabonabetakarítás és elvermelés istene, így ezeket az ünnepeket a munkák elvégzése után közvetlenül tartották. A leghagyományosabb versenyszáma a futás volt. A későbbiekben a nagy katonai győzelmeket és fontos évför-

dulókat többnapos játékokkal ünnepelték meg. Az ünnepek száma a császárkor végén elérte az évi 175 napot.

Április 4–10. között rendezték a „Iudi Megalenses”-t, Kybele istennő tiszteletére. Április 12–18 között a „Iudi Cereales”-t Ceres istennő tiszteletére. Ezt az ünnepet i.e. 494-től a néptribunusi hivatal létrejötte tiszteletére rendezték, amely a plebejusok erejét is hivatott volt demonstrálni.

Április 28. – május 3. között tartották a „Iudi Florales”-t, a tavasz ünnepét.

Július 6–13. között a „Iudi Appollinares”-t, Apolló isten tiszteletére, július végén, 20–30. között pedig Julius Caesar katonai győzelmeinek tiszteletére rendeztek játékokat.

Szeptember hagyományos nagyszabású ünnepe 4–19. között a „Iudi Romani” volt.

Októberre két ünnep esett, a „Iudi Capitolini” és az ún. „Augustalia” ünnepe (3–12. között). Október végén Sulla győzelmét ünnepelték a „Iudi Victoriae Sullanae” megrendezésével (27–30).

November 4–7. között tartották a plebejusok nagy, és ezáltal a birodalom össznépi ünnepét, a „Iudi Plebei”-t. Nagyszabású versenyek, áldozatbemutatók, lakomák jellemezték, rendezője pedig az ún. „plebeius aedilis” volt.

Az ünnepek sorát dec. 15-én a „consualia” és a 17-én kezdődő ötnapos ún. „Saturnalia” zárta, mely az ajándékozás, szórakozás, a vendégeskedés ünnepe volt.

Sajátos misztikus és mágikus jellege volt a korai „Iudi Taurii”-nak. A „rossz” (pl. a járványok) elűzését szolgálta és mindig éjszaka tartották. Valószínű, a kezdeti szakaszban az éjszakai harc gyakorlása is cél lehetett.

Testgyakorlati helyek az ókori Rómában

A nem versenyszerű, inkább egészségügyi célokat szolgáló testgyakorlati ágak gyakorlására (pl. a labdázásra) az ún. sphaeristeriumok szolgáltak. Hasonló célokból nyitott játékterek vették körül a nagy kiterjedésű thermaek-et is. Kedvelt szórakozóhely volt, ahol aktív pihenésre és szórakozásra nyílt lehetőség, a Mars-mező (ez a Campus Martius).

„Itt a nap minden szakában nagy tömeg tolongott. Volt aki lovagolt, mások kocsihajtó tehetségüket próbálgatták, labdáztak, birkóztak. Néhányan pedig a Tiberisben úsztak és eveztek. A nézők tömege minden ügyességet és erőt tapssal fogadott.”¹⁸

A források szerint, az első amphiteatrumot Gaius Scribonius Curio építtette fel fából i.e. 53-ban. Ennek mozgatható elemeit összeillesztve, körszínház forma jött létre, amelyben színházi előadásokat is tartottak. Az első kő amphiteatrum Statilius Taurus nevéhez fűződik i.e. 29-ben.¹⁹ Julius Caesar is építtetett i.e. 46-ban egy már állatviadalok tartására is alkalmas épületet. A legnagyobb, ma is lenyűgöző méretű amphiteatrum a Vespasianus uralkodása alatt elkezdett, és a fia, Titus alatt befejezett Amphiteatrum Flavium, vagy Colosseum. A kissé ellipszis alakú, négy emelet magas (50 m), 188 m hosszú és 156 m széles, két részből álló épület (caves = nézőtér, aréna = küzdőtér) i.sz. 80-ban készült el. Állatviadalok, gladiátorjátékok megrendezésére volt alkalmas.

A másik hagyományos testgyakorlati ágak üzésére is alkalmas építmény a

„circus” volt. A „circus” eredetileg lapos, nyílt tér volt, melyet emelvény vett körül a nézőközönség számára. A legjelentősebb és legősibb a Palatinus és az Aventinus közötti völgyben elterülő „Circus Maximus”, valamint az i.e. 220-ban a Mars-mezőn a Gaius Flaminius által építtetett „Circus Flaminius” volt. A kirkuszi kocsi- és lovas-versenyek meghatározott szabályok szerint és rendben folytak.

Görög jellegű atlétikai versenyt szintén a Mars-mezőn épített „Stadium”-ban tartottak.

A hatalmas hajócsaták (naumachia) rendezésére alkalmas mesterséges medencét (553 hosszú, 350 m széles) Augustus építtette Rómában, a legmonumentálisabb hajócsatát pedig Claudius rendeztette a Rómától keletre eső „lacus Fucinus”-on, ahol Tacitus szerint a 100 gályán lévő 9 ezer evezős közül egy sem maradt életben.²⁰

Összegezősképpen megállapítható, hogy G. Lukas könyvében arra törekedett, hogy a római testkultúra, sport megnyilvánulási formáit gazdasági, osztálytagozódási és társadalomszerkezeti változások összefüggéseiben a történeti valóságnak megfelelően ábrázolja és érthetővé tegye. Bemutatja a római testkultúra fejlődésének főbb változásait, kulturális fejlődésének különféle fázisait, amelyek sokrétűségét leginkább a külső hatások eredményezték. Itt összegeződtek, s a legkomplexebben összefonódva jelentkeztek az akkori világ kulturális, így testkulturális hatásai is.

A szerző törekvése az volt, hogy a fejlődés egyes fokozataira mutasson rá, valamint bebizonyítsa, hogy véleménye szerint a sporttevékenység az emberi (társadalmi) viszonyok egyik „ősjelensége”. Szükséges volt bizonyos részeket kiemelése, melynek bemutatása segítségével talán a római testkultúra is – természetesen testnevelési és versenysport vonatkozásban hatásában elmaradva a görög gimnasztika és agonisztika eredményeitől – elfoglalhatja helyét a sporttörténeti szakirodalomban.

Jegyzetek

1. A ludus szó kettős jelentése: elemi iskola, játék, gyakorlásra szánt hely. l. Pecz Vilmos: Ókorlexikon.
2. Gerhard Lukas: Sport im alten Rom. Berlin, 1982. Sportverlag
3. Kun László: Egyetemes testnevelés- és sporttörténet. Bp. 1978. Sport
4. Tellér Tivadar: A római versenyjátékok története. Bp. 1961. Kézirat
5. Jean- Paul Thuillier: Les sports dans la civilisation etrusque. Stadion, 1981. 7. évf. 2. sz. TF fordítás 10.
6. Tellér, T., i. m. 46.
7. Kl. C. Wildt: Daten zur Sportgeschichte, Teil 1. Die alte Welt und Europa bis 1750. Schorndorf 1970. 38.
8. Kun László, i. m. 84.
9. A „lanista” = vívómester tartotta fenn a gladiátoriskolát, a kiképzett gladiátorokat eladta, bérbe adta. A gladiátorságra való ítélet 3 formája létezett: damnatio ad gladium (gladiátor kardjára), damnatio ad bestias (vadállatok elé vetés), damnatio ad ludum (gladiátoriskolára való ítélet), l. Bohn Ferenc: Testneveléstörténet. Bp. 1941. 90.
10. Kun László, i. m. 84.

11. Tellér Tivadar, i. m. 85.
12. Gerhard Lukas, i. m. 151.
13. Uo. 156.
14. Kl. C. Wildt, i. m. 38.
15. Horst Ueberhorst: Geschichte der Leibesübungen, Band 2, Verlag Bartels und Wenitz KG, Berlin–München–Frankfurt a.M. 1978. 225.
16. Kun László, i. m. 86.
17. Ürögdi György, A régi Róma. Bp. 1961. Gondolat 219.
18. Kun László, i. m. 84.
19. Ürögdi György, i. m. 213.
20. Gerhard Lukas, i. m. 143.

SÁGI MARIANNE:

„A BOLDOGSÁG ESZMÉJE A KÖZÉPKORBAN”

(Beszámoló a X. Amiens-i konferenciáról)

(Amiens, 1984. március 22–25.)

Az amiens-i egyetem (Université de Picardie) középkori tanulmányokkal foglalkozó szekciója még nem nagy múltra tekinthet vissza, ennek ellenére máris a Franciaországban működő három, a középkori társadalom és kultúra kutatásával foglalkozó műhely (Poitiers, Aix-en-Provence, Amiens) egyikeként tartják számon. S eredményeit tekintve: joggal. A csoport (melynek létrehozója és vezetője Danielle Buschinger) a germán és gallo-román kultúrkör kapcsolatainak, egymásrahatásának és egybemosódásának kutatását tűzte ki céljául; megalakulása (1976) óta számos kiadványt jelentetett meg és több konferencia megszervezését vállalta magára.

Publikációik általában irodalmi – filológiai jellegűek; kritikai kiadások: Eilhart von Oberg: Tristan (1976); Eberhard von Cersne: Der Minne Regel (1980); Heinrich von Freiberg: Tristan (1982); Beowulf (1984); illetve fordítások: Gottfried von Strassburg: Tristan (1980); Heinrich der Gliechezare: Reinhart Fuchs.

Az általuk szervezett kollokviumok azonban nem kizárólagosan irodalmi kérdések megvitatásával foglalkoznak. Évente, sőt évente kétszer hívnak össze a világ minden tájáról egyetemi tanárokat, kutatókat, hogy a középkori kultúra egy meghatározott kérdéséről kicseréljék véleményüket, bemutassák új kutatási eredményeiket, vitatkozzanak. Néhány téma a közelmúltból: „Irodalom és társadalom a középkorban” (1978); „Zene, irodalom és társadalom a középkorban” (1980); „Az antikvitás ábrázolása a középkorban” (1981); „A négy elem a középkori kultúrában” (1982); „Komikum, szatíra és paródia a Renart-hagyományban és a fabliaukban” (1983); „Szerelem, házasság, és ezek hagyományos kereteinek áthágása a középkorban” (1983); „Lancelot” (1984).

A legutóbbi konferencia a középkori boldogság – eszmény kérdésével foglalkozott. A széleskörű téma jellegéből adódóan ismét nem csupán irodalmárok, nyelvészek, filológusok előtt tárultak ki a Logis du Roy reneszánsz kapui, hanem szép számban jelentek meg teológusok, művészettörténészek, filozófusok és történészek is. A neves irodalomtörténész, Jean – Charles Payen (université de Caen) megnyitó beszédében éppen az utóbbiakhoz intézte üdvözlő és egyben megrovó szavait, amikor a képzelet és a képzeletbeli világ jelentőségére hívta fel a figyelmet: „a történet nem törődik a képzelet termékeivel – és ebben nincs igaza!” Valóban, a mentalitástörténet számára szinte elengedhetetlen egy adott társadalom vágyainak, illúzióinak, utópisztikus elképzeléseinek – vagy éppen múltbamenekülésének – mélyreható vizsgálata, hiszen ezáltal a kor embereinek érzés – és eszmevilágának, s ezen keresztül a társadalomban felmerülő problémáknak a megértéséhez jut közelebb.

A konferencián elhangzott 41 előadás témája nagyjából két kérdés köré csoportosítható: utópia-e a boldogság a középkorban vagy realitás, vallásos – misztikus eltávolodás egy bűnös világtól és felemelkedés Istenhez, avagy nagyon is földi, kézzelfogható valóság, teli has és szexuális kielégülés? Úgy tűnik, mind a kettő. Hogyan

határozható meg ez a boldogság – melynek keresése, Pascal szerint, minden emberi cselekvés legfőbb mozgatója? Általában vagy mint tartós állapot, vagy pedig mint pozitív érzelmi hatással járó esemény bekövetkezése illetve ennek várása.

Az egyházatyák, teológusok, szerzetesek számára a világtól való elfordulás – contemptus mundi –, az Isten-keresés kegyelmi állapotja jelenti a beatitudo földi megvalósulását – ami úgyis csak halvány visszfénye lehet az üdvözültek földöntúli boldogságának. (Robert Bultot, Louvain-la-Neuve).¹ A hamis látszatok rabságában élő ember csak akkor találhat rá, ha megtagadja és elhagyja evilági bilincseit és életét teljesen Istennek – Deus beatitudinis – áldozza. (Michel Perrin, Amiens).² A filozófia és a tudományok is csak vigasztalásul szolgálhatnak e siralomvölgyben. (Gianfelice Peron, Padova).³ Felmerül azonban a kérdés: a középkori szerzetes boldogtalan volt-e? Tiltotta-e az Egyház a boldogságra való törekvést?

A 13–14. századra a filozófusok, írók, teológusok és misztikusok álláspontja teljesen megváltozik. Egyedül Isten a boldogság forrása – kegyelméből mégis boldogok lehetünk már itt a földön is: résztvevői vagyunk az isteni boldogságnak, és ha ezzel a mindent átalakító pillantással (regard de transfiguration) szemléljük a világot, a mindennapi élet is megváltozik körülöttünk. Bár az ember fizikailag fogoly, az élő Isten határtalan szeretete lehetővé teszi a lélek számára a vele való találkozást, s így a szenvedésről, fájdalomról való elfelejtkezést. Isten ugyan együtt szenved az emberrel, de ha az ember Isten útját követi, többé már nem érez fájdalmat és a legszörnyűbb tragédiát is az isteni akarat megnyilvánulásának tekinti. A világ – coincidentia oppositorum – fájdalmas öröm és boldog szenvedés. A földi élet csonthéjba zárt dióhoz hasonlítható: az isteni jószág mindent körülölel. (Rolan Maisonneuve, Oyonnax).⁴ (Ugyanez az elmélet és hasonlat Shakespeare-nél is felbukkan, Hamlet és Rosenkrantz párbeszédében.)

A megváltozott, transzfiguratív szemlélet eredményeképpen a tudományok feladata sem csupán a vigasztalás; éppen ellenkezőleg, eszközül és célul szolgálnak a boldogságot itt a földön kereső embernek. Nicole Oresme számára boldogság és tudomány szinte egyet jelent. Ő is különbséget tesz azonban „emberi” és „kontemplatív” boldogság között, s ez utóbbit, a szemlélődő-kutató tudós „beatitudo”-t tartja magasabbrendűnek – miként a bibliai példában Jézus Mária szolgálatát. A tudós lisieux-i püspök Arisztotelész-fordításának első lapján (Hága ill. Chantilly) látható két miniatúra is az emberi és isteni boldogság kettősségét mutatja: „Félicité humaine” díszes trónon ülő koronás nőalak, joggal kezében, míg „Félicité contemplative” egyszerű zsmolyán arcát Isten felé fordítva fogadja az Úr áldását. (Jeannine Quillet, Paris XII).⁵

A földöntúli boldogság keresése mellett a középkorban is mindvégig jelen van egy másik, sokkal evilágibb boldogság-eszmény, amely a nemesi – lovagi ill. városi – polgári irodalomban érhető tetten.

Többféle boldogság létezik tehát – erősen osztályhoz, réteghez vagy még inkább műveltséghez kötötten. A trubadúrlíra – a szenvedés, az „amor de lonh” boldogsága (Antoine Tavera, Nizza)⁶ – és az udvari regények arról tanúskodnak, hogy a felsőbb rétegek eszményképe az embert átfarmáló, próbára tevő nagy szerelem, amely szinte egy másik világba vezet el a hőst (vagy hősokeket). (Christoph Huber, München).⁷ Az emberi és a keresztény-vallásos szféra itt is világosan elkülönül (pl. Philippe de Beaumanoir „La Manekine” c. regényében), vagy pedig olyannyira össze-

mosódik, szerelmi és vallásos próbatétel annyira egygyólvad (mint például a „Minnegrotte” problémája a Trisztánban), hogy maguknak a megpróbáltatásoknak az értelmezése és elemzése válik a kutatók legfőbb feladatává.

A „nemesi” irodalom eme végeredményben tragikus szerelem-eszménye azonban hamarosan a szélesebb rétegek közé is eljutott (gesunkenes Kulturgut) s folklorisztikus-népies elemekkel fonódott össze, mint pl. a regényekben és fabliákban. Ezek a mesészerű történetek azonban már idilli környezetben játszódnak, boldog befejezést nyernek (Floire et Blancheflor, stb.); hiányzik belőlük úgy a valódi tragikum, mint a megtisztító elvágyódás. (Paul Bancourt, Aix-en-Provence).⁸ Az arisztokratikus életérzésnek pedig szinte paródiáját adják a kibontakozó városi – polgári kultúra első termékei és az egyetemeken a számbelileg jócskán felduzzadt diákság (goliardok) költészete. Rosanna Brusegan (Padova) előadásában⁹ Franciaország egyik legfejlettebb középkori tájegységének, az „arतोis-i kultúrának” éppen ezt az ironikus – szatirikus vonását emelte ki (Aucasin és Nicoleté, Jeu de la Feuillée), és közönségigényt kielégítő szerepét mutatta be.

Az alacsonyabb rétegek számára a boldogság gyakran a legegyszerűbb (és mégis elérhetetlennek tűnő) dolgok utáni vágyakozást jelenti: mint például egy fazék gőzölgő leves, néhány garas a zsebben, vagy egy hites feleség. A gazdagság gyakorolja általában a legnagyobb vonzerőt. A házasság mint a szerelem „legalizálása”, mint társadalmilag fontos tényező szerepel, de a boldogság nem mindig jár együtt vele. (Jean-Marc Pastré, Rouen).¹⁰ Marie-Thérèse Lorcin (Lyon)¹¹ a fabliákban érkező, cselekvés ill. érzelmi úton létrejövő boldogság – élményt különböztetett meg. Érdekes, hogy az általuk vizsgált történetekből az derült ki: a francia mesékben a nőknek – a szerelemben és házasságban – inkább passzív, míg a német elbeszélésekben inkább aktív szerepük van.

Az élet legelemibb igényeinek kielégítése ill. a gazdagság utáni sóvárgás elemzésekor az a kérdés vetődik fel: vajon az életszínvonal emelkedése, a demográfiai növekedés hatása megfigyelhető-e ezekben az irodalmi alkotásokban? A történelmi kutatás által megállapított fejlődés hatása milyen eltéréssel jelentkezik, ill. jelen van-e egyáltalán az emberek tudatában? A boldogság elérhető-e, s nem marad-e a középkoron át mindvégig csupán utópisztikus vágyalom? Hiszen úgy tűnik, a középkori ember legjellemzőbb tulajdonsága éppen ez az örökös elvágyódás: a földi élet legyőzése és semmibevevése, a gótikus katedrálisok ég felé törekvése illetve egy múltbeli aranykor, az elveszett paradicsom utáni nosztalgia, a román templomok zömök ótásta-mentumi figurái.

Ezt az elvágyódást fejezik ki az utópiák. A középkori utópiákban is megfigyelhető a fentebb említett kettősség: a testi ill. lelki örömök két véglete, Isten országa (civitas Dei) és a bőség mesebeli birodalma, Eldorado („Cocagne”): itt már aktív szerepe nincs az embernek. Az üdvözültek mosollyal arcukon fürdenek az isteni boldogság fényében; Eldorado szerencsés lakói pedig nem kevésbé elégedett arckifejezéssel várják, hogy szájukba repüljön a sült csirke. (Francisco d’Episcopo, Nápoly).¹²

A társadalmi utópiák általában Keletre (Szentföld; Indiák) helyezik azt az országot, ahol – mintegy a mennyei Jeruzsálem mintájára – az igazság fog uralkodni és minden ember boldog lesz. Természetesen ezek az új birodalmak is feudális alapokon épülnének fel; ílymódon az ismeretlen Johannes Presbyter 13–14. században

rendkívül népszerű teokratikus állam-utópiája mintegy a nyugati államberendezkedés propagandájává is válik. A társadalmi rend megváltoztatásának kérdése nem, csupán a meglévő tökéletesítésének, jobbá tételének gondolata merül fel ezekben az elképzelésekben. (Martin Gosman, Groningen).¹³ Ennyiben tehát közelállnak a társadalmi szatírák célkitűzéseiseihez: a hármas alapon nyugvó rend örök és megváltoztathatatlan, csupán itt-ott szorul rá némi javításra ahhoz, hogy a boldogság itt a földön is eltölthesse az emberek szívét.

Philippe de Mézières, miután összehasonlítja és megbírálja a keleti ill. nyugati szokásokat, erkölcsöket és intézményeket, műve utolsó részében valóságos „kormányzati kézikönyvet” készít az uralkodók számára. (Joan B. Williamson, Long Island).¹⁴

Előfordul azonban, hogy maguk az uralkodók is boldogtalanok és koronájukról lemondva szívesen cserélnének egy tengerésszel vagy egy kereskedővel, mint például X. (Bölcs) Alfonz spanyol király. Camilo Flores Varela (Santiago de Compostela)¹⁵ azonban egy folklorisztikus hagyomány továbbélését mutatta ki a trubadúr-király költeményében és a fiktív elvagyódásnak ezt a kifejezését egy hipotetikus polgári boldogságesszménynek tulajdonította.

Az utazás motívuma, a boldogság távoli tájakon való keresése és esetleges megeléje mindvégig jelen van az irodalmi művekben. Érdekes módon azonban a zárándokok beszámolóiban lelki öröm, boldogság, eufória, lelkesedés nyomát sem találjuk. Annie Faugère (Nancy)¹⁶ az általa vizsgált német útbeszámolókból hiába kereste a boldogságra utaló szavakat és kifejezéseket (Saelde, Glücke; Wunne; Freude). Igaz, a jeruzsálemi zárándoklás nem egyszerű vezeklés az elkövetett bűnökért – tehát tulajdonképpen büntetés-számba vehető. Lehetséges ám az is, hogy ezek az útbeszámolók egyfajta „turisztikai zsebkönyv” szerepét is betöltötték, ezért is hiányzik belőlük minden szubjektív érzelmre utaló áradozás, vagy meghitt, csendes öröm.

„A történész nem törődik a képzelet termékeivel és a lelki élet jelenségeivel – a tragédiák, háborúk, nagy sorsfordulók foglalkoztatják” – mondta Jean-Charles Payen. Holott a középkori ember vágyakozása egy jobb, szebb, boldogabb világ felé, álmai, az elvesztett Paradicsom, Eldorado, az utópiák – mind-mind részét képezik mai, modern kultúránknak és valahol mindig jelen vannak tudatunkban mindennapi munkánk során.

Jegyzetek

1. Robert Bultot (Louvain-la-Neuve): L'aspiraton au bonheur et l'idéologie du „contemptus mundi”.
2. Michel Perrin (Amiens): La transition de la notion antique du bonheur à la notion chrétienne de béatitude: de l'eudémonisme philosophique aux „De beata vita” de Lactance et d'Augustin.
3. Gianfelice Peron (Padova): Le bonheur de la consolation. Remarques sur quelques traductions de Boèce aux XIIIe et XIVe siècles.
4. Roland Maisonneuve (Oyonnax): Le bonheur et le regard de transfiguration chez Julianne de Norwich.
5. Jeannine Quillet (Paris XII): L'idée de bonheur selon Nicole Oresme.

6. Antoine Tavera (Nice): Le bonheur dans la souffrance: les troubadurs sont-ils les inventeurs du „masochisme“?
7. Christoph Huber (München): Le „bonheur“ dans le tragique roman d'amour de Gottfried de Strasbourg.
8. Paul Bancourt (Aix-en-Provence): Bonheur et innocence: regard sur l'image du bonheur idyllique des „amours enfantines“ dans quelques romans des XIIe et XIIIe siècles.
9. Rosanna Brusegan (Padova): Le bonheur artésien: le cas de „Aucassin et Nicolette“.
10. Jean-Marc Pastré (Rouen): Les composantes du bonheur conjugal dans les fabliaux allemands.
11. Marie-Thérèse Lorcin (Lyon): L'idée du bonheur dans les fabliaux.
12. Francesco d'Episcopo (Nápoly): L'idée du paradis terrestre au Moyen-Age.
13. Martin Gosman (Groningen): Les royaume du Prêtre Jean: l'interprétation d'un bonheur.
14. Joan B. Williamson (Long Island): L'idée du bonheur chez Philippe de Mézières
15. Camilo Flores Varela (Santiago de Compostela): Malheurs royaux et bonheur bourgeois. A propos d'une chanson d'Alphonse X le Sage.
16. Annie Faugère (Nancy): Le bonheur dans les récits de voyages.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185—604
V. Szabadsajtó u. 6.	184—840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843—160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314—334
I. Bem u. 9.	352—346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181—401
József nádor tér 1.	185—850
CORVIN Áruház	335—551
Lenin krt. 17.	423—551
Hegedűs Gyula u. 43.	491—505
Baross u. 59.	131—286
SKÁLA Áruház	852/222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189—013
Rákosfalva park 3/c (XV.)	847—274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116—269

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Niederhauser Emil,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

Françoise Piponnier: Öltözködés és társadalmi élet. (Az Anjou udvar a 14–15. században)	3
Jane Schneider: Pávák és pingvinek: Az európai öltözködés és színek politikai gazdaságtana	30
Egedy Gergely: Birodalomból nemzetközösség (1887–1931)	86
Catherine Durandin: Oroszország, Románia és az új balkáni határok. Dobrudzsa esete	108
 <i>Tájékozódás</i>	
Lipcsey Ildikó: Egy sorsfordító nap krónikája (1944. augusztus 23. szerda)	129
Szarka László: Cseh és szlovák szerzők a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek helyzetéről 1968–1983	136

A Címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

57779

VILÁGTÖRTÉNET

Föld Globobisa

'85/
2

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) Budapest V., József nádor tér 1. 1900. Közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ár: 30,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083—6265

Főszerkesztő: Makkai László

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felelős: Ránki György

8515571 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

FRANCOISE PIPONNIER:

ÖLTÖZKÖDÉS ÉS TÁRSADALMI ÉLET AZ ANJOU UDVAR A 14–15. SZÁZADBAN

(*Costume et vie sociale. La cour d'Anjou XIVe–XVe siècle.*
Paris–La Haye, 1970. /Civilisations et Sociétés 21./ 231–261.)

CSOPORTOK ÉS EGYÉNEK

Az öltözködés, amelyet a szicíliai király környezetében széteszt, ezer apró részletével utal viselőjének bonyolultan meghatározott, de lényegében mindig egyéni társadalmi helyzetére. Előfordul néha, hogy az az árnyalt fokozatosság, amely a nemesek és a szolgák díszait a születés, az ősiség vagy a különleges szolgálatok szerint megkülönbözteti, átadja helyét harsányabb és szembeötlőbb megkülönböztető jegyeknek. Az udvari életet, amelynek a herceg a ceremóniamestere, és a jelmeztervezője, különböző homogén csoportok népesítik be. Ünnepségek és szertartások alkalmával előfordult, hogy különböző rangú személyek azonos díszeket öltöttek vagy olyan formákat, színeket és anyagokat alkalmaztak, amelyek szokásosan csak bizonyos rangú udvari szolgák számára voltak fönntartva, s ez állandó kihívást jelentett a hierarchia normáival szemben. A „címeres” ruhák, a herceg színeivel a palota fakó és kusza tömegéből egyre növekvő számú csoportok sorozatát emelik ki. E kivételes vagy állandó csoportok látványa bizonyára elementáris hatást gyakorolt egy ilyen vizuális korszakban, ezek az öltözékek azonban nem csupán esztétikai célt szolgáltak, hiszen egy közösséghez való tartozást is kifejeztek. E külsőségek mögött tehát az uralkodó és az általa kijelölt csoportok közötti viszonyok hálózatát szeretnénk felgöngyölíteni, ilyen módon a hierarchia mellett talán új struktúrafajtaikat fedezhetünk fel ebben a 15. századi társadalmi mikrokozmoszban.

Megosztott királyi viselet

Ahogy II. János király és négy fia egyforma pompás díszben jelentek meg Franciaországi Johanna hercegnő esküvőjén, René király és a királyné gyakran családjuk néhány tagját a sajátjukéval megegyező ruhába öltöztették. A király azonban egyre ritkábban gyakorolta ezt a kegyet, s emiatt a megosztások jellege is megváltozott. Egyetlen egyszer készült ruhaegyüttes

kifejezetten ünnepi alkalomra 1447 húsvét napjára, de a király akkor is csak a királynéval osztotta meg „fekete puha bársony” ruháját. Bár az sem kizárt, hogy azt a két értékes nyusztprémmel bélelt öltözetet, amelyet a király 1447-ben csináltatott magának és fiának, a Calabriai hercegnek, mindketten karácsony napján viselték, noha a ruhák csak egyszerű szürke gyapjuszövetből készültek. René király ugyanis nem dicsekedhetett annyira fiúutódaival, mint őse, a hajdani francia király, s ezért a közös ceremóniákban sem telhetett annyira kedve, és növekvő királyi hatalmával a 15. században amúgy is nehezen volt összeegyeztethető egy archaikus családi szellem.

Intimebb családi érzés kezd megnyilvánulni a király szokásos adományában. 1448 novemberében és augusztusában első feleségével, Izabella királynéval közös fekete posztót és finom moustiervilliers-i barna vásznat viselt, ezek közül egyik sem alkalmas díszruhának. A század közepén, ugyanebben az évben Ferry de Lorraine a mindennapi élet legkülönbözőbb eseményei alkalmával, az udvarnál, vadászatokon ugyanolyan öltözkben jelent meg, mint apósa. A király ruhaadományainak ez a jellegzetessége, hogy sajátját az övéivel megosztja, uralkodásának utolsó éveiben megerősödik. Ezekben az években a király ugyanolyan fekete bársonnyal szegélyezett, aranszőgekkel kivert kis páncélinget csináltatott unokájának, Renének, a lotharingiai hercegnek, mint saját magának. Lotharingiai leányunokájának ugyanazt a csíkos teveszőrt ajándékozta, amiből magának csináltat ruhát. De elsősorban Charles du Maine-t, örökösét halmozza el hasonló ajándékokkal. A legtöbb esetben csak kiegészítő ruhadarabokról van szó, mint például egy főkötő vagy egy zeke.

A király tehát még nem vetette el teljesen azt a szokást, hogy családtagjait a sajátjához hasonló ruhák adományozásával tüntesse ki. Igaz, hogy a különbözőképpen rendszerező számlák a vásárlásokat főleg megrendelők szerint csoportosítják és nem azt figyelik, hogy az azonos áruk kikhez kerülnek, annyi azonban kiderül, hogy 1479. december 18-án a királynak, Calabria hercegnőjének és a Calabriai fattyúnak ugyanazt a karmazsinvörös bársonyt szállították. A ruhákat talán a karácsonyi ünnepségre szánták, így az ünnepi alkalom és a bársony magas ára elárul valamit a király indítékairól. Valószínűleg azért újíttotta fel ezt a már kivételes szokást, mert így akarta kivételesen megtisztelni fiának, Calabriai Jánosnak házasságon kívül született fiát, a fiú egyik udvari tartózkodása alkalmával.

A király uralkodásának utolsó éveiben a királyné, Jeanne de Laval elzárkózóbb volt – vagy talán csak kevesebb nyomot hagyott maga után –

a hercegi csoportból, ahol egyetlen vérrokona sem volt, kizárólag Mademoiselle de Lorraine-nek adta meg azt a kegyet, hogy ruháinak párját viselje, és ezek is csak közönséges posztóruhák voltak.

Calabria hercege, Charles du Maine viszont — úgy tűnik — fel akarta élesztetni a díszruhák megosztásának régi szokását. Fekete és lila bársonyból készíttetett ruhát magának és feleségének, és 1479 májusában aranyszállal „szövetett át” két valószínűleg viadalokon használatos mellényt, az egyiket saját magának, a másikat rokona, François de Luxembourg számára.

Ha a királyi család szűk körében érvényes marad is, az uralkodás utolsó éveiben az udvari emberek körében teljesen megszűnik a királyi ruha megosztásának szokása. Ez a fajta ruhaadományozás az első rendelkezésünkre álló számlák idejében (1447–49) még igen elterjedt volt, de 1451 és 1454 között már jelentősen megritkult. 1447 pünkösdkor ajándékozott René király utoljára udvari nemesnek övével megegyező díszruhát, igen drága ruhát, a bíborfesték és a szürke mókusprém egyetlen ruhára 125 forintba került. Aki e kegyben részesült, nem volt más, mint az udvar legtekintélyesebb személyisége, Guy de Laval, Loué ura. A király általában olcsóbb és nem hivatalos alkalmakra szánt öltözkéket adományoz hűbéresének vagy hűbéresek csoportjának. Egyébként ezek az esetek is igen ritkák. A következő adományokkal találkozhatunk ezek egyre ritkuló gyakoriságának sorrendjében: Guy de Laval; Louis de Beauvau, Anjou polgármestere; Louis de Clermont, tanácsos és kamarás; Pierre de Meuillon, Ribiers ura, első istállóester; Jean Cossé és Tanguay, provençe-i királyi bíró. Mindegyik a Félhold-rend lovagja, legalább annyi idős, mint a király, és mindegyiknek már magas tisztsége vagy fontos megbízatása van. A legtöbb résztvevett azokon a viadalokon, amelyeket René király rendezett Nancyban, Châlons-ban, Saumur-ban, és néhány évvel később ott találjuk őket a király oldalán, amikor a szicíliai király serege csatlakozott a francia királyhoz Guyenne visszahódítására.

Az alkalmazott anyagok, a szürke, fekete, sötétbarna, sötétlila és szürkésbarna gyapjúszövet, a sötétkék teveszőr, a damaszt és barchen nem voltak sem túl értékesek, sem túl szín pompásak. A bundák is meglehetősen közönséges prémekből, bárány-, nyúl- és mókusszőrméből készültek, egyetlen hermelinbunda kivételével. Érdekes azonban felfigyelnünk a formák változatosságára: zekék, hosszú ruhák, rövid ruhák, zsakettek, amelyek néha különleges divatot követnek, mint például az a „törökös”, végig zsettgombos ruha, amelyet a király 1448-ban varrat magának és Guy de Laval-nak, zöldesbarna tafotával bélelt mélykék kecskeszővetből. Úgy tű-

nik tehát, hogy a király 1450 előtt diszkrétebben akarta kimutatni baráti érzéseit kíséretének néhány tagja iránt, elsősorban szűkebb környezete előtt.

A király abban is kedvét lelhetette, hogy egyforma öltözékekkel olyan csoportokat emeljen ki, amelyekkel közvetlenül nem érintkezett. Az utolsó ilyen típusú nagyszabású rendezvény 1448. január 1-én volt. Az ünnepségen az Anjou-ház fiatal hercegei, Calabriai János herceg, Yolande hercegnő és férje, Ferry de Lorraine egyforma „egyszínű kék bársony” ruhában jelentek meg. Néhány földesúr kísérte őket viadali öltözékre emlékeztető ruhaegyüttesben, s ezután következtek istálló mestereik ugyanolyan színű, de más anyagból készült ruhában. Csak Guy de Laval, Foulques d’Agoult és Jacques de Haracourt – Anjou, Provence és Lotharingia legelőkelőbb nemesei – voltak jogosultak ugyanolyan bársonyt viselni, mint a fiatal hercegek; az istálló mester, Pierre de Meuillon csak két damaszt ruhát kapott, igaz, hogy ez ugyanolyan értékes volt, mint a bársonyruhák; az udvarmester „Messire Loys de Bournan” pedig olcsóbb „egyszínű kék szatén” ruhát viselt. Ebben a csoportban a ruhaanyag a hierarchia jelölésének egyik eleme. A leírás finomabban, de világosan mutatja azt is, hogy a húsz éves hercegek a náluk egy generációval idősebb hatalmas nagyurak csoportjába asszimilálódtak.

1448. január elseje után a király mintha kiábrándult volna e csoportos ceremóniákból, ahol leghívebb szolgálóit azzal tüntette ki, hogy gyermekeivel megegyező díszbe öltöztette őket. A királyi csoport ezentúl függetlenedik a földesúri világtól, akik számára a király ruhaajándékai új formát öltenek. A későbbiekben csak a nemesek leánygyermekai, mint „Hélaine” és „a kis Beauvau”, kaphatnak a királyi gyermekekhez, például marquis de Pont-éhoz, hasonló öltözeteket.

Uralkodásának utolsó éveiben a különböző családtagoknak ajándékozott ruhaadományokból kitűnik, hogy a király elsősorban udvarában megforduló rokonait akarta megtisztelni, például unokáját, René de Lorraine-t, akit a királynéval társított „sötétlila bársony” adományával. Úgy tűnik azonban, hogy az öreg király ajándékai, amelyekkel Charles du Maine-t, Calabria herceget, valamint hugát, Mademoiselle de Lorraine hercegnőt megörvendeztette, inkább bőkezűségét tükrözik, és azt, hogy örömét lelte abban, hogy a mellette levő fiatalok sokszor egybehangzó vágyainak eleget tegyen, nem pedig azt, hogy a vérrokoni kapcsolatot vagy a származást akarta volna ajándékaival hangsúlyozni.

Álarcosbálakon, ahova a fiatal hercegek is szívesen eljártak, eltérő csoportok formálódtak. Ilyenkor a szórakozás volt a legfontosabb szem-

pont. A hercegi öltözékeket felváltják a „farkasbőrök”, amelyeket még az öreg király ajándékozott örökösének egy „mór tánc eljátszására”, bizonyára „Adrastus király mór táncáról” van szó, „amelyet Calabria hercege kíván eljátszatni a jövő vasárnap”, 1478. február 6-át követően. Ezek a hosszú prémek azonnal a 15. században olyannyira közkedvelt vadember maszkará¹ juttatják eszünkbe: a tours-i Páva-ünnepen² vadembernek öltözött gyerekek jártak el egy mór táncot; Nantilly de Saumur-ban,³ a Notre-Dame templomban van egy gobelin a vadak báljáról, amely egyértelműen udvari mulatságot ábrázol, minthogy a képen minden hölgy díszes ruhát és ragyogó ékszereket visel, ami csak a társadalmi hierarchia csúcsán volt lehetséges.

A király számlái nem tüntetnek fel olyan kiadásokat, amelyekből arra következtethetnénk, hogy udvarában a hölgyek is résztvettek volna ilyen „vademberes” jelmezbálon. A jelmezeket azonban ők sem vetették meg, még 1478 elején a hercegnők és udvarhölgyeik egy táncra készülődtek, „egy jelmezes táncot készülnék előadni a király előtt”,⁴ aki egyébként nagyobb összegeket fordított arra, hogy unokái „egy mór táncot játszhasanak el Arles-ban”.⁵

A FURCSA VISELETEK ASSZIMILÁCIÓJA

Azok a rangjuk szokásaival ellentétes, furcsa ruhák, amelyeket a hercegek néha multságok alkalmával felöltenek, csak még jobban hangsúlyozzák a játékos képzelődés és az udvari hierarchia világa közötti távolságot. Az sem meglepő, hogy a hivatásos mulattatók is különös ruhákat viseltek, amelyek különböztek az udvari szolgálók szokásos viseletéből.

A bolondok

A törpék és a szörnyek, akik a középkor végén minden nagyúr kíséretéhez hozzátartoztak, egészen különös elbánságban részesültek az udvaroknál. Azon ritka szerzők egyike, aki egyáltalában foglalkozott az udvari bolondokkal és öltözködésükkel, csak bohócos csúfondáros természetüket látja, és úgy véli, hogy színes ruhájuk csak lealacsonyítja őket.⁶

Más kép bontakozik ki azonban, ha bármelyik korszakban megvizsgáljuk az Anjou udvarban élő törpék helyzetét. A leghíresebb közülük Triboulet volt, aki 1447-től kezdve szüntelenül szerepel René király és a királyné számláin, sőt trónrajutása után még Charles du Maine számláin is. Triboulet-vel egészen kivételesen bántak: 1453-tól inas állt rendelkezésére,

1480-ban két szolgálja volt. 1461-től a király Francesco de Laurana-val készíttetett érmét a bolond képmásával. Külföldi nagyurak a szicíliai udvarcsodái között emlegették Triboulet-t.

René király számláin semmi nem ér fel azokkal az összegekkel, amelyet a király – a miniatúrákon és a kódexek margóin látható – udvari bolondok öltözködésére fordított; hosszú uszályos sapkára, felesen osztott ruhákra. Egyébként a ráánkmaradt szövegek és egy csaknem korabeli festmény (1435 körüli), amely Gonellát, az Este udvar bolondját⁷ ábrázolja, egybehangzóan ugyanazt a külsőt állítja elénk. Gonella piros sapkát visel és rendes szabású ujjatlan ruhát, sapkája csúcsa a vállát verdesi és csengettyűben végződik, a ruha pedig sárga, zöld, piros csíkos szövetből készült, amely arra „a tarka teveszőr szövetre” emlékeztet, amelyből – angliai zöld posztóval bélelve – Triboulet számára készítettek ruhát 1447 szeptemberében. A zöld, e viszonylag ritka szín, azért kerülhetett a bohócruhára, mert a tarka ruhát télen ugyanilyen színű fekete bárányprémmel bélelt köpeny egészítette ki. Egyébként ezeknek a ruhadaraboknak a minősége is figyelemreméltó: a szövet maga több mint 20 forintot ért, a szabás pedig 1 forint 9 gros-ba került, annyiba, mint a király posztóruhái. A négy „ezüst csengettyű”, amelyet a király ötvöse készített 1453-ban, szintén a bolond pompájáról árulkodik, s ugyanakkor szerepére is utal; ruháját vagy kormánypálcáját díszíthette.

Francesco Laurana 1461-es éremjén a figura a korszak tipikus öltözékét viseli. Csak kormánypalcája utal az udvarnál betöltött szerepére. Az érembe vésett legendákból azt a következtetést vonták le, hogy Triboulet „királyi libériát”⁸ viselt. Noha éppen ellenkezőleg, a század közepén Triboulet olyan fényűző ruhákban pompázott, amilyeneket akár a király is viselhetett volna. Ez a játékkirályság, amelynek jele a jogart szimbolizáló kormánypalcá, az udvari bolond számára teljes szólásszabadságot biztosított, még a király személyét illetően is. Egy olyan korszakban, mikor a bársony még kizárólag a hercegeknek volt fönntartva, Triboulet bársony szakettet viselt és nemsokára egy „karmazsinvörös, sárga mintás, bársony szaténból” készült hosszú ruhára is szert tett; a ruha más leírások szerint „karmazsinvörös, arannyal átszőtt szaténból” készült. A szövet maga több mint 49 forintba került, és ehhez még hozzászámíthatjuk a szürke mókus- és fehér bárányprémből. Fejedelmi volt az a „cibetmacska farok” is, amelylyel „hosszú, damaszt esküvői ruhája volt bélelve”. De öltözködése mindig csak jól látható külsőségeiben utánozta a király öltözködését, kevésbé előtérben levő darabjai egészen közönséges minőségűek voltak: fekete vagy fehér barchent ujjas, középszerű harisnya, ing, papucs és cipő. A király és a

királyné arany és ezüst tárgyakat ajándékoztak neki, például „egy 4 márka súlyú ezüstitláncot”, vagy egy „ezüstszállakkal átszőtt kiserszényt”, de ezek az ajándékok az ékszerek hierarchiájában nem jelentettek magas rangot, az udvari bolondot körülbelül a király kísérete gyermekeinek szintjére helyezik.

Triboulet kapott ugyan közönségesebb ruhaneműket is, de például fehér gyapjúszővettel és „nyusztprémmel” bélelt kabátja, amelyet „nyakán, mandzsettáján és körben alul” nyusztbátprém díszített, pontosan olyan volt, mint a királyé.

Az a „sötétkék” kabát tartozhatott még a bolond-ruhatárába, amelyet Jeanne de Laval 1456 júniusában ajándékozott Triboulet-nek, és mását egy női udvari bolondnak, Marie-nak vagy Michon-nak. René király uralkodásának utolsó éveiben a számlákon már semmi sem utal a bolondok látványos ruháira. Triboulet illedelmes szürke ruháiból látható, hogy bár visszavonulása után továbbra is a király öltöztette, de már egészen más stílusban: posztó köpenyt viselt (a posztó 8 forintba került rőfönként), perpignani szürke gyapjúruhát (7 és fél forintért), harisnyát és sapkát. Charles du Maine még nagyrabecsülte az Anjou hercegek öreg pajtását; 1481-ben néhány hónap leforgása alatt három szürke ruhát készíttetett számára jó rouen-i posztóból, ezek közül az egyik „szürkésfehér”, a másik pedig sötétszürke volt. Ezek a ruhák a királyi inasok nivóján voltak, de ezeket még kiegészítette egy „vörös csuklyás kabát” és egy „fekete itáliai damaszt ujjas”.

René király uralkodása vége felé az udvari bolond utánpótlás bőségesen biztosítva volt Triboulet visszavonulása esetére; rajta kívül tudomásunk szerint még két bolond volt a királyi udvarnál, „Phelipot a törpe”, akit a királyi ünnepségek regisztere is megemlíti, a szokásos számlákon pedig 1476-tól szerepel, gyakran egyszerűen „kis bolond” néven. Az egészen bizonyos, hogy a későbbi számlákon a kincstartó csak „kis bolondnak” nevezi. Egy ajándék kapcsán a királyné kincstartója „Faillon bolond” néven említi. Talán azonos volna a „lantos Faillon-nal”, akinek a neve 1479-től kezdve szerepelt a rendes számlákon? Az a tény, hogy a kincstár számláin – ahol gyakran előfordult a neve, minthogy számos ajándékot kapott – hol „Faillon”, hol „kis Faillon” néven szerepel, még nem elegendő bizonyíték arra, hogy e nevekkkel két különböző személyt jelöltek. Ruhátára mindenesetre Faillont a bohócvilágba sorolja. Felfedezhetjük benne Triboulet ruháinak főbb jellegzetességeit, az élénk, tarka színeket, a világoszöld harisnyát, a „tarka-barka” ujjast, a mintás bársonyruhába való sárga posztó bélést. A drága kelmét egy szürke szaténruha képviseli. 1480-ban

egy bazáros „sípocskákat” szállított, amelyek ugyanolyan szerepet játszhattak valamelyik udvari bolond jelmezén, mint Triboulet csengettyűi. Akár Triboulet a század közepén, Faillon is rendelkezett inassal, akit szintén a király öltöztetett. A muzikusok ugyanakkor nem voltak ilyen bőkezűen ellátva.

Az egyetlen női udvari bolond, akiről az elérhető regiszterekből tudomásunk van, „a bolond Michon”, aki Jeanne de Laval királyné mellett szerepelt 1456 és 1459 között. Néhány ruhájához a király ajándékozhatta az anyagot, mert ezekről csak a szabás szerepel a királyné számláiban. De általában Michon kizárólag a hercegnőtől függött, tőle kapta harisnyáit, ingeit, rövid szoknyáit, cipőit, uszályos sapkáit és kalapjait. A zöld szín, úgy látszik, nála is szakmai jelzés. Hét ajándék ruha közül kettő zöld volt, kettő szürke és egy „sötétkék”, egy mintás szatén és egy barchent ruhának a színét sajnos nem tüntetik fel a források. Mint a férfi bolondok ruhái, Michon ruhái is elütöttek környezetüktől, elsősorban élénk színükkel és jó minőségükkel; arra semmi sem utal a regiszterben — s ez az egyetlen, amelyben Michon szerepel — hogy csengettyűket vagy csörgőket viselt volna.

Az udvari bolondok helye az Anjou udvarban és öltözködésük nehezen érthető a racionális modern gondolkodás keretei között, amely alapján azt hihetnénk, hogy a bolondok a mulattató egyszerű szerepét játszották. Világosabb képet kapunk azonban, ha annak a folklorisztikus kultúrának a keretein belül értelmezzük, amely akkoriban még teljes erővel áthatja a kultúrált és kifinomult udvari élet számos eseményét, a vademberekkel benépesített mulatságokat, a majálisokat. Az udvarban még bizonyára többen hittek a bolondok kijelentéseinek prófétikus értékében, noha az udvari bolondok szerepe sokszor valóban pusztán statisztéria, mint például Triboulet az *Emprise de la Joyeuse Garde*-ban.

Mórok és rabszolgák

Az az öltözék, amelyet a király udvari bolondja és „két török divat szerint öltözködő török fegyverhordozó” egy napon viselt, felvillantja a lehetőségét annak, hogy a bolondok és a mórok szerepét a szicíliai király mellett egymáshoz közelítsük. Elképzelhető, hogy a mórok hazájuk dalai-val és táncaival szórakoztatták a királyt, noha ezt a feltételezést a számlálkon egyetlen részlet sem erősíti meg. Az azonban bizonyos, hogy a király örömet lelt abban, hogy palotáját egzotikus figurákkal népesítse be, és a

15. századi Mediterraneum virágzó rabszolgapiaca lehetővé tette, hogy ezeket a világ minden tájáról beszerezze.

A század közepén a mórok még igen gyakran szerepeltek a számlákon. Provence-ban⁹ szokássá vált az öreg rabszolgák felszabadítása, talán ez okozta, hogy René király uralkodásának utolsó éveiben megritkult a mórok sora. René király azonban mindvégig vásárolt „mórokat”,¹⁰ és ajándékozta őket hozzátartozóinak.¹¹ A „rabszolgák” és a „mórok” közötti különbség a számlák fogalmazói számára nyilván világos volt, hiszen nem tartották szükségesnek, hogy erre külön kitérjenek. Nem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy a megkülönböztetés kizárólag a földrajzi származás szerint történt, hogy a rabszolgák a Mediterraneum északi részéről és a Fekete-tengertől jöttek, a mórok pedig Afrika észak-nyugati részéről. Vajon a „tatár istállómester”, akit egyetlen egy alkalommal említenek a ruhavásárlás számlái, rabszolga volt vagy mór? Annyit tudunk, hogy egy „Jehán nevű rabszolga”, akit „Messire Jouan-nak” is neveztek, a király házanépéhez tartozott 1456 és 1458 között. A mórok többen voltak, de gyakran nehéz őket megkülönböztetni. 1447 és 1449 között csak egyetlen egyet jelöltek névszerint, Monnet Alibert-t; de vajon melyik volt ő, a „nagy szaracén mór”, vagy egyike a „fentemlített úr szántóföldjén élő két mórnak”, vagy az „öreg mór”, vagy a „fehér mór”, vagy a „nagy fekete mór”? Annyi bizonyos, hogy gyerekek is voltak közöttük: a „két kicsi mór” és később 1459-ben „Katherine, a mór kislány” és 1472-ben a „kis mór”.

A század közepén a mórok ruháinak színe és szabása igen látványos és feltűnő volt. Monnet Alibert 1448-ban egy „sötétpiros bolyhos gypjűszövet ruhát” kapott „fehér szőrmével” bélelve. Az „öreg mór” piros bélesű, „mélykék” hosszú ruhát viselt, a két „kis mór” pedig „élénk zöld” zsakettet vagy zöldeskék ruhát, és csak ritkán szürkét. A fantasztikus színekhez fantasztikus formák járultak: a „hosszú zsakett”, amelyet 1449-ben csináltattak a két szántóföldi mórnak, valószínűleg kifejezetten e rabszolgák számára fenntartott fazon volt, akárcsak a „csuklyás zsakett”. Az egzotizmus forrásáról sem feledkeztek meg, 1447-ben többször is vásároltak számukra „szaracén ruhát”.

A mórok öltözkését könnyű megkülönböztetni az udvari bolondokétól a ruhák értéke alapján. A mórok ruhái mindig közepes áru gypjűszövetből készültek: a mélykék és a piros csak 2 forintba került rőfönként, az élénk zöld 3 és fél forintba.

A kisebb javításokról szóló elszámolás olyan takarékoságról árulkodik, amely kivételesnek számít ebben a környezetben. Egyikük számára

„csizmához való felsőbőrt” vásároltak, később egy másik „cipője talpalására” kapott pénzt, vagy hogy „rendbehozassa elszakadt zekéjét”.

Ahogy múlik az idő, a régi rabszolgák egyre inkább beleolvadnak a palota rendes személyzetébe. 1456–1459-től kezdve a királyné két „rabszolgája”, és a „kis mór” ugyanolyan, rőfönként 4 vagy 6 forintos szürke posztóból készült ruhát viseltek, mint a szobalányok, még Marion is, aki talán a leghosszabb ideig maradt Jeanne de Laval szolgálatában, az 1456–59-es számlák idején ugyanolyan libériát viselt, mint a szobalányok. Egyedül az különbözteti meg őket, hogy továbbra is teljes ruhaellátásban van részük, s akár a férfi rabszolgák, két pár cipőt kapnak havonta, vásznat, hogy inget csináltassanak, és barna vagy „sötét kékeszöld” szövetet egyszerű rövid szoknyájukra. Az asszimiláció azonban tovább folytatódik, s az uralkodás vége felé, 1469 és 1471 között a „mór Katherine, a fentemlített hölgy mosónője” – aki az 1459-es számlán szereplő „kis mórral” azonosítható – a rendes számlákon szerepelt, a többi szobalánnyal együtt. S végül 1479 és 1780 között a királyné számláján már egyetlen olyan rabszolga sem található, aki teljes egészében a királyné költségén öltözködött volna.

Ugyanez az asszimilációs folyamat játszódott le a férfi rabszolgáknál is. Úgy tűnik, ebben közrejátszott az is, hogy a rabszolgák vezetéknevet és keresztnévet kaptak, ugyanis 1447-től kezdve csak egyetlen mór kapott ruhát a király „címerével”, az, akit továbbra is egyszerűen „mórnak” neveztek. Az uralkodás utolsó éveiben a számlák alapján már csak három mór azonosítható; lehetséges, hogy a többi már jobban integrálódott, így csak nevük és mesterségük szerepel a számlákon. A „kis mór” hosszú, sárga damaszt zsakettjében továbbra is vidám színfolt az udvarban, de „Pierre, a királyi ruhatár mórja”, akit korábban „kísérő inas” vagy „kísérő gyermek” néven emlegettek a számlák, már ugyanúgy öltözött, mint munkatársai: „hamuszürkébe” vagy „rennes-i szürkébe”, ugyanolyan olcsó anyagból, mint e tisztség többi alárendelt alkalmazottja, ruhaanyagának 5 és fél, 6 forint volt rőfje. Végül a „király kertjének mórját”, aki talán egy öreg szolgáló lehetett, akit René király mezőőrként alkalmazott Aix kapuinál, a király öltöztette saját költségén 4 és fél forintos szövetbe, ami sokkal jobb minőségű anyagot jelentett, mint ami a század közepén a móroknak fenn volt tartva. Az asszimiláció a vallás területén is megtörtént, ami abból látható, hogy René király 1476-ban egy forintot adott „a móroknak a húsvéti ünnep megrendezésére”.

Ebben a korszakban már nem vásároltak szaracén ruhát kifejezetten a mórok számára, de ebből nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a

király felhagyott azzal a szokással, hogy szolgálait a Maghreb divatja szerint öltöztesse. A számlákon ugyanis továbbra is nagy mennyiségben szerepelnek egzotikus ruhák, amelyeket vagy a király parancsára vásároltak fel Afrikában, vagy pedig az ott horgonyzó firenzei gályákról szereztek be. Abban az időben, amikor a király különösképpen kedvelte a mór színeket, furcsa is lett volna, ha nem használta volna fel palotája díszítésére az afrikai szolgák népviseletének dekoratív tarkaságát, legalábbis ünnepek vagy „mór táncok alkalmával”.

A század közepén tehát a nemesek és a palotaszolgák hierarchiájából különböző csoportok tűntek ki öltözködésükkel. Ezek a csoportok azonban René király uralkodásának vége felé jócskán megritkultak. A létszámát tekintve két legjelentősebb csoport – a főnemesek a hierarchia csúcsán és a mór rabszolgák a társadalmi hierarchia legalján – már nem részesült különleges bánásmódban. A király megerősítette hatalmi helyzetét, ruháját már csak vérszerinti hercegekkel volt hajlandó megosztani. Az élenjáró főnemesek beolvadnak az udvari nemesek tömegébe, a mórok pedig elkeverednek a többi palotaszolga között.

A KIRÁLY „CÍMERE”: LIBÉRIA VAGY EGYENRUHA?

Egy népes csoport azonban az uralkodás egész ideje alatt fennmarad, sőt egyre bővül. Azoknak az embereknek a csoportja akik számára a király „címerének” kontrasztos színeiből készített ruhát, s akik e „címeres” ruhákat közönséges ruhájukkal felváltva viselték. Ha a szín-kombinációk változtak is a számlák által feltárt periódus alatt, sőt a ruhaanyagok is eltérő minőségűek voltak, a kiosztott megegyező színű ruhák elég erős és jól látható kapcsolatot teremtenek ahhoz, hogy egy nagyobb összességen belül kiváltáságos csoportok képe, sőt hierarchiájuk is kirajzolódjon. Először a „címeres” ruhák viseletének különböző változatait kell tanulmányoznunk: az udvarban, a szolgálóknál, és azokat a kritériumokat, amelyek alapján e ruhák az udvaron kívül kiosztásra kerülnek. Így kaphatunk pontosabb képet arról, hogy milyen értelmet tulajdonítottak a hercegek a „címeres” ruhák viseletének.

Libéria és nemesség: az apródok

Paradox módon a „címeres” ruhákat és azok helyét a ruhatárban a közönséges ruhák mellett, azoknak a nemes gyerekeknek a ruhatárából is-

merjük a legpontosabban, akik lovagi szolgálatot teljesítettek a herceg vagy a hercegnő mellett és ezért teljes ellátást kaptak.

A lovagi osztály legrégebbi tradíciói valóban azt kívánják, hogy a nemesek gyermekei a harcászat inaséveit az atyai házon kívül töltsék.¹² A herceg apródai közé kerülni a 15. századi jellegzetes nemesi életforma első állomása volt. Az apród-élet sok előnnyel járt: amellett hogy a gyermekek a kész lovagok mellett magas szintű képzésben részesültek a hadi tudományok, a költészet és a politika terén, még az a remény is felcsillant a szicíliai király vagy királyné mellett nevelkedő apródok számára, hogy fényes udvari karriert futhatnak be, vagy legalábbis a jövőben hasznosítható kapcsolatokra tehetnek szert.

Az a szokás, hogy az apródokat keresztnévükön vagy atyai nevükön szólították, nehézzé teszi azonosításukat. Szerencsére a titkár néha személyi adataikat is feltüntette, vagy utólag következtethetünk ezekre két jegyzék egybevetése alapján, ha azokban azonos és viszonylag ritka keresztnévket találunk. Így megállapíthatjuk, hogy főleg a lovagi osztályból kerülnek ki és nem a főurak közül, akik amúgy is számíthatnak a királyi család támogatására, mint például a Laval-ok, vagy a Beauvau-k. Gyakran a király közvetlen kíséretét alkotó családok gyermekeit is köztük találjuk. Sok apród olyan nevet viselt, amely gyakori volt a király környezetében: Mathelin de Montalais és „Jehannin de Brancas, Monseigneur de Marseille testvére”, Jean de Montplace, „Simon d’Anglure, Philebert d’Estanville fia, jelenleg a király apródja” és Artus de la Jaille, a királyné egyik apródja. A parádé fontos helyet foglalhatott el a nemesi ivadékok életében. Az egyik leírás elbeszéli, hogy a nancy-i viadalon, amelyen René király is résztvett, miképpen ülnek az apródok díszes „hímzett selyemtakarókkal” borított lovaikra, és hogy a király ez alkalomra „sárga pettyes bársonykabátot” és „tengerkéksztruccotollas kalapot” csináltatott a számukra. És amikor a király 1451 áprilisában „négy hímzett ... arannyal átszőtt hámot készíttetett magának, amelynek pástja sűrű damasztból volt”, s hozzá egy zsakettet, a fenti hámmal megegyező hímzéssel”, Pierre Dubillant-nak még hét ilyen zsakettet kellett híméznie a „hat apród és kísérő inas” számára. Az az apród ellenben, aki a Livre de Tournai miniatúráján a breton herceg városa jövetelének tiszteletére rendezett ünnepi menet élén áll, az őt követő trombitásokkal megegyező, felezetten osztott rövid ruhát viselt. Ime itt egy ünnepélyes alkalommal láthatjuk a „címeres” ruhát, amelyet René király oly gyakran adományozott apródainak.

A „királyi címer mintájára” (à la devise du roy) kifejezés csak háromszor fordul elő az apródok öltözetére vonatkozóan, de a számlák más

fejezeteiben találhatunk olyan ruhaleírásokat, amelyek alapján e ruhák ugyanebbe a kategóriába tartoznak: például az a két vagy három ellentett színű szövetből szabott ruha, amelynek „ujja díszítését” az egyik színből készítették. Ez utóbbi részletre máshol nem térnek ki, nem tudhatjuk hát, hogy arról van e szó, hogy az ujját egy másik színből készítették, vagy, ami valószínűbb, más színű hímzésekkel díszítették. Más számlák még jobban pontosítják a képet: 1447-ben hat apród szövetruhát kapott, amelyben a fekete szín dominált. „Keresztbe felezetten szürkét és fehéret” is használtak a bélelt és „nemezesített” ruhákhoz. A ruhákhoz bélelt uszályos sapkák is tartoztak. A részletesebb forrásokból kitűnik, hogy a nyereg tartó díszítő mintás kivágásokkal vagy berakásokkal díszített szövetből készült. A „nemezesítés”, ami nem egyenlő a béléssel, hiszen egymás mellett alkalmazták a két kifejezést, valószínűleg azt jelenti, hogy a bélés alá vásznat steppeltek, hogy a szövetnek jobb tartása legyen. 1451-ben az apródok szintén „keresztbe felezett” ruhát hordtak, de ez alkalommal hatan lila és fehér, egy pedig fekete és barna szövetből. A *Livre de Tournois* miniatúrája a breton herceg bevonulásának képével jól mutatja az ellentétes színek beosztását a díszlovon ülő apród felezetten osztott rövid ruháján, és hozzásegít ahhoz, hogy elképzeljük – talán díszesebb kivitelben – René király apródjaiának öltözkését.

A király nem ragaszkodott egyfajta színösszeállításhoz: 1447–49-ig „címere” három színből állt, feketéből, fehérből és szürkéből. Két évvel később fehéret és lilát használt. Uralkodásának utolsó éveiben az apródok feketét és karmazsinvöröset viseltek. Álljunk meg egy pillanatra a színek szimbolikus jelentésénél. A *Traité du blason*¹³ második részében, ahol az „egymás melletti színek szépségéről” van szó, a szerző „nagyon szépnek” találja a fekete, fehér, szürke színösszeállítást, amelyben a „jól megalapozott reménység” szimbólumát látja, így e színek a szicíliai király reményteljes jövőjével harmonizáltak 1447 és 1449 között. De mi indíthatta a királyt két évvel később arra, hogy a „szerelemben való hűség színeit” viseltesse apródaival¹⁴? A harmadik színösszeállítás az öreg király csalódottságát és szomorúságát fejezi ki, aki ekkor már roskadozott a családi gyász és a politikai nehézségek súlya alatt. Talán mindenkinek meg akarta mutatni világfájdalmát.¹⁵

A színösszeállításnál is lényegszegényebb a ruhaanyagok változása. 1450 körül a címeres ruhák közepes áru – 6 forintos – gyapjúszövetből készültek. 1479 márciusában és 1480 januárjában, tehát két alkalommal is a legfényűzőbb anyagokat – fekete és karmazsinvörös bársonyt – alkal-

mázták a „királyi címer színeiből” készült öltözékekre. A „címeres” ruhák anyagának fényűzése jóval gyorsabban nőtt, mint az apródok szokásos viseletének anyagáé; a közönséges ruhák jellege a fogyasztás általános színvonalának felelt meg. Úgy tűnik, hogy a század közepén a damaszt ruhák és a szatén zekék az idősebb apródok számára voltak fenntartva. Az általános viselet a szövet ruha és a barchent zeke volt. 1456–1459-től kezdve azonban a királyné apródainak ujjasait és ingeit egyre inkább selyemfélékből szabták. René király uralkodásának utolsó éveiben a királyné apródai között a barchentből és szaténból készült zekék mellett a damaszt volt a legelterjedtebb. René király apródai körében is előtérbe került a divatos damaszt, de ez is inkább az éghajlati viszonyokkal és nem a takarékosággal magyarázható. Az apródok felezetten osztott ruhái – akárcsak zekéik anyaga – az Anjou udvar felső rétegeiben érvényes divatot követték. Az apródok sem viseltek mindig „címeres ruhát”; a két vagy három ruha közül, amelyet minden évben tavasszal és ősszel kaptak, legalább egy csak egyféle szövetből készült. Mint az egyszínű tengerkék ruhák 1446 júniusában, a szürke szövetruhák 1448 júniusában, vagy ugyanebben az évben, októberben a „hét egyszínű roueni szürke”, fehér bárányprémmel bélelt ruha. 1451 februárjában a ruhák fekete szövetből készültek, de a szabó ugyanakkor barna szaténzekéket és barna harisnyákat szállított, ami egy kissé enyhített a ruhák szigorúságán. E kevés kivételtől eltekintve a század közepén a harisnyák, a kalapok, az uszályos sapkák, sőt még a kabátok és a csuklyák is mindig feketéből vagy szürkéből készültek, még az Izabella királyné halála utáni gyász elmúltával is, amikor az apródok – akár az egész udvari személyzet – fekete ruhát és fekete uszályos sapkát öltöttek. A király uralkodása vége felé azonban apródain a szürke szövetruha és a fekete teveszőr köpenyek mellett tarkább elemek is feltűnnek: „zöld kalapok” 1476 körül, tengerkék köpenyek 1477 októberében, sárga selyemruhák, „világos zöld” gyapjúharisnyák 1477 nyarán, sőt még „piros harisnyák” is. Az apródok számára kiosztott ruhák változatossága és főleg bősége mutatja, milyen fényűzően tartotta őket a király, akinek körültekintő gondoskodása a sapkákra, övekre, sőt a nadrágfűzőre is kiterjedt, és a zsinórokra is, amikor uralmának vége felé divatba jött a fűzős zeke, a fűzőzsinór, amivel „kabátját feltűrheti”. A fehérműellátás ugyan nem a királyi kincstár számlájára történt, mégis mindig szerepelt a számlákon, ha az apródokról volt szó: tucatjával vagy hatosával kapták az ingeket: a fehérmű 1449-ben hollandiai vászonból készült, később pedig „hesnault-i” vászonból. Az apródok cipőfogyasztása impresszionáló volt. A cipész számlája 1488-ban a következő szállításról számol be: „harminc pár cipő június 5-én

vasámap a hat apródnak”. Ezek szerint mindegyikük hetente kapott egy pár cipőt és ezenkívül rendszeresen kaptak hosszúszerű tehénbőr csizmát és alkalmanként néhány rövid csizmát vagy bocskort.

Amennyire a számlatöredékekből meg tudjuk ítélni, Calabria hercege, az utolsó szicíliai király trónralépése előtt és után is ugyanolyan jól tartotta az apródokat, mint René király. A ruhák anyaga nem szerepel az 1479-es számlán, de a ruha összes tartozéka, a vidám színek – főleg a piros és a luxus díszítések egyaránt – Károly király új formai kísérleteiről árulkodnak, amelyek már azokon a ruhákon is nyomot hagytak, amelyeket a király 1481 júniusában csináltatott apródainak. A kincstartó nem jelzi, hogy „címeres ruhákról” van-e szó, a poitou-i vörös szövethből készült „finom fekté bársonnyal bélelt” ruha azonban René király színeire emlékeztet. Új szín bontja meg azonban az eddigi harmóniát, a „háromnegyedujjas sárga damaszt olaszmodi ujjas” mely valószínűleg kilátszott az ujjatlan ruha alól.

A királyné apródainak ruhái, köpenyei, kabátai 1456–59-ben és 1479–80-ban változatlanul szürke vagy fekete szövethből készültek, a hercegnő konzervatív ízlésének megfelelően. A királyné csekély engedménye az élénk színek újjászülető divatjának a piros vagy sárga harisnya és alkalmanként egy-egy selyemujjas élénkítő színfoltja volt. Létezik azonban ennél jóval alapvetőbb különbség is a király és a királyné apródainak öltözéke között: a királyné apródai egyetlen „címeres ruhát” sem kaptak a rájuk maradt két számadás ideje alatt, olyan anyagokról sincs tudomásunk, amelyekből kétszínű ruha készülhetett volna.

Ez arra enged következtetni, hogy a „címeres ruha” a herceg színeivel a lovagok esetében inkább katonai és lovagi funkciókhoz kötődik, mintsem udvari szolgálatokhoz. A király tiszteletbeli istálló mestereinek kis csoportja azonban, akiket ugyanúgy, mint az apródokat, a század közepén a herceg saját költségén öltöztetett az apródokéhoz hasonló ruhákba, nem viselt „címeres ruhát”. Az istálló mesterek az apródok vagy a nemesgyerekek szolgálatait folytatják, mint ahogyan ezt terminológiájuk is tükrözi, és nyilvánvalóan közülük kerültek ki, de csak meglehetősen rövid időre. Egyikük sem maradt egy számadás teljes időtartama alatt a király mellett. 1447-től kezdve Johannon apród megosztotta ruháit Pierre Chaperon és Robert du Fay istálló mesterekkel. Antoine de Tillay, aki 1451-ben istálló mester volt, azonos a két évvel korábbi apród Tillay-vel. Az is valószínű, hogy „Jacques de Vaugirault és Conrad l'Alemant, a király tiszteletbeli istálló mesterei” 1453-ban, azonosak az 1451-es Conrad és Jacques apródokkal. Antoine de Tillay és Jacques de Vaugirault, akit „kis Chaperon-nak”

is neveztek, 1448. májusában kivételes bánásmódban részesültek. Akkoriban csak ők ketten viseltek fekete damaszt ruhát, nyilván koruk miatt. A számlák sajnos semmiféle felvilágosítást sem nyújtanak arra vonatkozóan, hogy milyen körülmények között történt az átmenet, amely során a nemesifjak apródból tiszteletbeli istállómasterre váltak. Az utolsó jegyzékről az istállómasteri kategória már teljesen eltűnt; az apródokból ezentúl talán egyenesen az udvari pékség feje, vagy pohárnok lett, ezek voltak az udvari karrier első állomásai.

Szolgáló csoportok

Az istálló

Az apródok és az istállómasterek kapcsolata nem egyszerűen a számadások sugallta fikció; az apródok és az istállómasterek öltözkékének hasonlóságai és különbségei az apródok szerepét szélesebb összefüggésben világítják meg.

1448 júniusában a számadásokon az istálló rovatban látható, hogy az istállóban „14 ember számára” osztottak ki „ruhákat a fentemlített úr színeivel”: négy lovász, két öszvérhajcsár, azután „La Hyre, Perdriau és két segédjük” számára, akik kocsisok lehettek, és még néhány kísérő szolga számára, akiknek a feladata nem kapcsolódott közvetlenül a lovak gondozásához: egy „lovasfutár”, egy „trombitás kihirdető” és két kézműves, egy „avignon-i kardkészítő mester” és „Jehann de Bonnes fegyverkovács” számára. A számlán a ruhák értéke együttesen van feltüntetve – összesen 120 forint – így nem tudhatjuk, hogy mindegyik egyforma minőségű anyagból készült-e. Egy másik, az előzőnél jóval nagyobb arányú ruhaszállítmány azonban lila-fehér felezett ruhák egész hierarchiáját vonultatja fel. Harminchárom személy és öt apród kapott ruhát. Ha ezt a listát összevetjük az istálló „embereinek” az 1479–80-as számlák alapján összeállítható névsorával¹⁶, azt tapasztalhatjuk, hogy a tisztségek fajtája és a tisztségviselők létszáma a kettőben körülbelül megegyezik.

A lila anyag ára három kategóriába osztja az istálló alkalmazottjait. A legfelső kategóriába az apródok, és a rendszerint az apródok ruháit viselő „vénicien”-ek, azaz kísérő inasok kerülnek, rőfönként 55 solidust érő roueni lilájukkal. A legalacsonyabb szintet a tizenkét lovászinas, a kocsisok, az ökörhajcsárok és az apródok inasa képviselik; lila szövetük 37 solidus 6 dénárba került rőfönként. A közbenső, népesebb csoport közelebb

állt az utóbbiakhoz, mint az apródokhoz; tizenkilenc főből állt, 40 solidust érő szövetből öltözködtek. Idetartozott az istálló tulajdonképpeni vezetője, a főlovász; a mesteremberek: egy patkókovács és két fegyverkovács, a hírnökök: egy futárkövet és egy lovasfutár; és végül a zenészek: hat „trombitás” és a „dobos”. Marad „8 kocsis és ökörhajcsár”, akiket nem tudunk pontosan elhelyezni, mivel a számlákon csak ruhájuk fehér felének az anyaga szerepel.

A vásárlás időpontjából (1451 július), csakúgy mint azokból a részletesebb utasításokból, amelyek az istállómesterek fegyverzetére kiutalt összeget kísérik, csaknem biztosan következtethetünk az általános ruhaadományozás indítóokára: a szicíliai király hadserege ekkor indult el Guyenneba, hogy csatlakozzzék VII. Károly seregéhez. A királyi istálló számára kiosztott „címeres” ruhák katonai konnotációja ilyen módon nagyobb hangsúlyt kap és előtérbe kerül. Jelentésük azonban nem korlátozódik erre az összetevőre. Az általános ruhaadományozáson kívül „Menicque”, aki valószínűleg kocsis volt, szintén kapott ruhát, „mikor Gyertyaszentelő táján a király Anjouba küldte agyagedényeivel”. Ez is mutatja, hogy ez a viselet kifejezetten békés szolgálatok esetében is használatos volt, ilyenkor csak mint felismerési jel volt jelentősége. Később ezt nevezték libériának.

A királyné palotájában az istállómesteri tisztség semmiféle katonai célt sem szolgált, az istállómesterek egyetlen feladata: a királyné és személyzete utazásait biztosítani. Felmerül a kérdés: volt-e egyáltalában a királynénak „címere”? A számlák első jegyzéke nem tünteti fel, hogy a királyné istállómestereinek rendszeresen évenként kiosztott ruhákon volt-e nyoma címernek. Maga az a tény, hogy a ruhaanyag színe minden évben változott, és hogy a ruhák egyszínűek voltak, jól mutatja az eltérést René király szokásaitól.¹⁷ Mindezek ellenére a királynének is volt „címere”, hiszen 1456 áprilisában a navarrai király egyik szolgájának egy ruhára való kékeszöld anyagot és bélést ajándékozott, amelyhez „egy negyed rőf fehér vászon” is járult, „hogy abból két betét készüljön a fentemlített ruhára címerünk színei szerint...” és Pierre Dubillant hímzőmester 60 tours-i solidust kapott, hogy „a fenti ruhára a két betétet címerükkel elkészítse és kihímezze.” Annak ellenére, hogy a jegyzékek hallgatnak az istállómesterekről és az apródokról, nincs kizárva, hogy a királyné személyzete ilyen „betétekkel” rendelkezett, amelyek egyik ruháról a másikra tehetők, és az sem kizárt, hogy voltak „címeres” ruhák is, amelyeket az erre kijelölt alkalmakkor viseltek. Tegyük még hozzá azt is, hogy a királyné palotájában az istállómesterek ruháinak hatását a színben összeillő nyereg és nyeregtakaráo fokozta.

A dokumentumok állapota nem teszi lehetővé, hogy közelebbről kövessük a „címeres ruhák” alakulását a királyi istállóban a király uralkodásának utolsó éveiben; egyetlen egy „király színeiből” készült ruha, amelyet egy kíséőinasnak, „kiséő gyermeknek” ajándékozott, tanúsítja, hogy ez a ruhatípus az apródok kis csoportján kívül is tovább élt. De míg az apródok 23 forintos karmazsinvörös és fekete bársonyruhában pompáztak, a fiatal Artault-nak meg kellett elégednie egy 8 forint 9 fillér értékű piros-fekete bourges-i szövetből készült ruhával. Ez azt jelentené, hogy miután René király magas kora miatt kénytelen volt felhagyni a háborúskodással, azt a szokást is feladta, hogy istálló mestereit egyenruhába öltöztesse? Ez egyáltalán nem biztos, mert ha azt a feltevést el is kell vetnünk, hogy egy különálló számla elveszett – mint ahogy számos, istálló mesterekre vonatkozó kiadás továbbra is szerepel a kincstár számadásain – láthatjuk, hogy a ruhaanyagvásárlás bővült, rendeltetésük azonban nincs megjelölve. Csak 1479 decemberében a szürke, fekete és piros anyagok és bélések, amelyeket Jarret istálló mester vett át ismeretlen célokra, összesen 479 forintba kerültek. Ebből a királyi istálló egész személyzetét fel lehetett volna öltöztetni. Ráadásul még ugyanabban a hónapban a szabó is kapott körülbelül 8 rőf piros és fekete anyagot, hogy abból 47 forintot érő címeres ruhákat készítsen. Valószínűleg tehát később is szállítottak ruhákat a királyi címer színeivel, noha ez így kifejezetten nem szerepel a szövegekben . . .

A „trombitások” és a „dobosok” a ruhaszámlákon az istálló személyzetével együtt szerepelnek, de feltűnnek külön is. Rendszeresen viseltek díszruhát a királyi címer színeivel, amelyek értéke az uralkodás utolsó éveiben megnőtt. 1447-ben a szürke, fekete, fehér öltözékek 7 forintba kerültek. 1447-ben „a hat trombitás... akiket ezennel a tengeren át Barcelónába küldünk seregünkhöz” ebből az alkalomból fekete-piros ruhát kapott, egyenként 7 és fél forintért. Hat évvel később „a király 5 trombitása számára választott különleges roueni szürke... piros és fekete” anyagok jóval drágábbak voltak, ezekből az anyagokból 14 forintba került egy ruha.

A század végén már nagyon kevés piros és fekete anyagot vásároltak, hogy abból „királyi címert készítsenek” a szolgálók szürke ruháira, ami azt jelzi, hogy a „címeres” ruhák közeledtek a köznapi viselethez. Az apródok és az istálló mesterek jellegzetes, ellentétes színekből álló ruhája kihálófélben volt. Az istálló mesterek közönséges szolgálókká váltak, és ettől a színes „címertől” eltekintve beleolvadtak a szürke ruhák tömegébe. Egyébként az is lehetséges, hogy a „címer” ebben a korszakban egyes palotaszolgák ruhaujjára került, akiket eddig információ hiányában a szürkeruhások közé soroltunk.

Jeanne de Laval hercegnő számláinak egyik paragrafusából egyébként kiderül, hogy istállójának egyes alkalmazottjai másképpen viselték a királyi házhoz való tartozásuk jelét. 1458-ban a királyné egyik lovasának szürke ruhát adományozott és mellé „egy zöld szövetet... a címer felkötésére”, azt azonban nem jelöli meg közelebbről a szöveg, hogy a címet hol viselte, a mellén, vagy az oldalán.

Bizonytalanság mutatkozik a másodlagos futárszerepeket betöltő személyek öltözködésében, a legfontosabb küldetéseket ugyanis nemesemberekre bízta. 1448-ban „egyszínű fekete szövetruhát” viseltek fehér béléssel és ehhez illő cipővel¹⁸; 1453-ban ők is viselték az istállómesterek megkülönböztető lila-fehér színeit. A király uralkodásának vége felé a „lovas” szót majdnem mindig a kevésbé pontos „futárkövet” helyettesítette; „Grand Jehan-t” felváltva hol így, hol úgy nevezték, és az új elnevezést a király hírnökeire is alkalmazták. Ebben az időben „Souysse két futárkövet” rendszeresen szürke ruhát kap a király címerével, amelynek értéke 12 forint. Maillorques ruhája 18 forintba került. Ugyanakkor Grand Jehan csak szürke anyagot kapott, de olyan jó minőségűt, hogy a ruháinak ára hasonló szintet ért el, 16 és 17 és fél forint körül mozgott, lassú fejlődést jelezve ezzel a század közepének árszínvonalához képest, amely már akkor darabonként 14 forint fölött mozgott. Grand Jehan talán továbbra is „szövet” segítségével erősítette fel a király címerét a szürke ruhára?

A konyha

Az utolsó csoport a királyi palotában, amely rendszeresen viselte a király színeit, a „kukták, a konyhai személyzet”, amelynek tevékenysége természetesen nem kötődik semmiféle katonai funkcióhoz. A király színeinek viselete az ő esetükben egyértelműen a cselédek libériájának felel meg. E viszonylag népes csoport – 1447-ben tizenegyen voltak (a királyné konyhai szolgáloit is beleértve) René király uralkodásának utolsó éveiben pedig legalább nyolcan, de lehet, hogy tizenegyen vagy tizenketten – 1447-ben szürke-fekete-fehér színekben jártak. 1471-ben áttértek a fekete-pirosra, majd 1477-ben szürke ruhát kezdtek viselni fekete-piros díszítéssel.

Ruháik jellege 1447-ben nem igen különbözhetett az apródok ruháitól; az anyag ugyanolyan értékes volt, a fazon azonban csak 9 fillérbe került egy forint helyett, a kidolgozás nyilván kevésbé volt gondos, és a fehér bárányprémm bélés is hiányzott. 1471-ben, 1477-ben, 1480-ban, amikor az apródok bársonyba kezdtek öltözni, ez a hasonlóság már nem érvénye-

sült, bár megfigyelhetjük, hogy a kukták továbbra is drága, sőt egyre drágább ruhát viseltek. A kiadás 1447-ben átlagosan 7 és fél forint volt, 1471-ben 6 és fél forint, 1477-ben 10 forint és több mint 11 forint 1480-ban. A rőfönként 6–8 forintot érő szövet, amelyből ebben az utolsó időszakban a címeres ruhák készültek az istálló és a konyha emberei számára, igen rangos helyet foglalt el az Anjou udvarban használatos gyapjúszővetek hierarchiájában, minthogy ezeknek az ára, úgy tűnik, ebben az időszakban csökkent.

Az első egyenruhák

Csak René király uralkodásának utolsó éveiben vette kezdetét az a szokás – mint ahogyan ez a kincstár számláinak feljegyzéseiből is kitűnik – hogy a hadsereg bizonyos csoportjait a herceg egyforma ruhába öltözteti. 1478-ban osztanak ki először egy teljes katonai alakulat számára ruhákat – azaz ettől fogva már egyenruháról beszélhetünk.¹⁹ Az alakulat, a negyven íjászból álló „királyi gárda”, minden tagja „a király címerének színeiből készült zsakettet és zubbonyt” viselt, kapitányuk „Janot, íjász, gárdakapitány” címeres ruhája pedig fekete és karmazsinvörös szaténból készült. A vezető tekintélye ruházatának pompájában is megjelenik; csupán a zsakettjéhez szükséges szatén több mint 13 és fél forintba került, míg az íjások zsakettje és zubbonya csak egy tallérba, azaz körülbelül 2 forint fél fillérbe „a zubbonyok hímzésén kívül, amit Luco Damar kincstárnok fizetett ki”. A palota szolgálói és az apródok azonban világosan megkülönböztethetőek ezektől a katonáktól: az utóbbiak címeres ruhái jóval értéktelenebbek voltak. Igaz, hogy a „címer” mindkét esetben ugyanaz volt, a katonák azonban másfajta, fegyverzetük fölé szánt, jóval olcsóbb ruhákat viseltek. Talán a katonák magasabb létszámával magyarázható, hogy ruháik olcsóbbak voltak, mint a szolgálók libériái. Igaz, hogy kincstári számláink csak negyven íjászról és tiszttükről tesznek említést, ami körülbelül megegyezik az istálló alkalmazottjainak létszámával, de több katona is öltöztetett a király költségére, ami más számlákon lehet feltüntetve. Egyébként egy zubbonyhoz jóval kevesebb anyagra van szükség, mint egy ruhához, ez is magyarázhatja, hogy a zubbony olcsóbb volt, még akkor is, ha egyenértékű anyagot használtak fel mindkettőre.

René király utóda jóval merészebben alkalmazta az egyenruhát katonái számára. A Calabria hercege; Charles du Maine udvari ünnepeiről készült számadásokon látható, hogy 1478 januárjától kezdve „Monseigneur

libériája módjára”, piros-szürke és „carysé” anyagból készült zubbonyba öltöztettek 11 szolgát, akiket „a pápa hajójára küldtek”, bizonyára azért, hogy egy követ kíséretével szolgáljanak. Vezetőjük „két nemes volt a Monseigneur palotájából”, akik szürke-karmazsinvörös bársonyból készült zubbonyt viseltek.

Charles du Maine trónrajutásától kezdve (1480 július) a katonák számára a „libériák” kiosztása egyre nagyobb méreteket öltött, az 1481-es ruhaanyagokról szóló számlák rövidek ugyan, de igen sok részlettel segítenek hozzá, hogy képet alkothassunk az első egyenruhákról.

A „királyi gárda” íjászhai, „a könnyűfegyverzetű lovasok”, „Monseigneur de Rieux katonái” és „Jehannon Sallon kapitány emberei” mind az új szicíliai király színeit viselték, a piros-fehér-szürkét, ami megegyezett „a királyi hadsereg zászlójának színeivel”. Továbbra is az ujjas a leggyakrabban emlegetett ruhadarab, de feltűnik – kizárólag könnyűfegyverzetű lovasokon – a vért fölött viselt díszes zubbony („serges”). Ugyanebben az időben Charles du Maine ruhatárában is feltűnik egy ilyen díszes ruhadarab, amely „arannyal és damaszkusi ezüsttel kiveret anyagból készült.” Bizonyára valamilyen díszruháról lehet szó, de semmiből sem következtethetünk a ruhadarab szabására, formájára. Egyetlen támpontunk az íjászok kapitányának ujjasához és a könnyűfegyverzetű lovasság kapitányának díszes zubbonyához szükséges anyagmennyiség összevetése: az előbbi ujjasához 6 arasz selyembársonyra volt szükség, a másik zubbonyához 12 arasz „jó minőségű fekete bársonyra”. Természetesen egyáltalán nem biztos, hogy a két anyag egyforma széles volt, de a különbség mindenképpen elég számottevő ahhoz, hogy jelentőséget tulajdonítsunk neki.

A katonák ujjasa mindig a király színeiből tevődik össze, de a vásárlások részletesebb adataiból kiderül, hogy a három szín, a szürke, a fehér és a piros beosztása nem volt mindig egyforma. A katonai uniformis a kezdetektől fogva „fegyvemem” szerint különbözött egymástól. Az íjászok ujjasa félig „finom roueni szürke”, félig „troyes-i fehér” volt, piros díszítéssel. A többi ujjas és zubbony, és a „könnyűlovasok spanyol lovainak nyeregtakarója” mind szürke-piros volt, fehérret csak a „zsinórokra és a kereszttekre” alkalmazták. A díszítések mintájára vonatkozóan csak az íjászok ujjasáról rendelkezünk leírásokkal, de itt aztán a részletek kivételes bőségével találkozunk. A szürke anyag csíkokra van vágva és bizonyára a fehér is, hiszen ebből készült a „fenti ujjas fele” és „a két varrás közé ékelődik a piros csipke ... és a zsinórszegélyek fél ujnyi szélesek”. Fehér anyagból készült kereszttek egészítik ki a „címeres” ruhát, a „gallér körüli két soros” karmazsinvörös bársony hímzés pedig a kapitány ruhájának színét idézi fel.

A katonák nem viselték mindig e ragyogó egyenruhákat. Az „öt íjász, aki őrségbe ment” erre az alkalomra kényelmes „Jaroque-i és calnes-i zöldeskékkel” bélelt egyszerű szürke hálóköntöst kapott. Charles du Maine költekező természetének megfelelően trónralépése után Sziciliában a katonák ruhái igen értékes anyagból készültek: az ujjasok szürke anyaga 10 forintba került rőfönként, a „hálóköntösök” anyaga pedig 5 és fél forintba.

A század közepén elűtő színű ruháikban az udvari szolgák és a katonák nem igen különböztek egymástól, később azonban elválasztja őket a ruhák jellege és a hercegi „címer” viselésének módja. Az udvari szolgálónál sötét ruha szolgált e kisebb alakú színes himzés alapjául, a katonáknál a „címer” a zubbony egész felületét beborítja. Megfigyelhetjük, hogy ebben az időben az apródok a katonák osztályába sorolhatók, mivel címeres ruhájuk csak fekete és piros színekből állt, a szolgákra jellemző szürke kizárásával. A hadsereg egyszerűségével is elűt az udvari csoportoktól: a tisztek ruhái selyemszövetből, a fegyvereseké gyapjúsövetből készültek. A palota címeres ruhát viselő személyzete már a század közepén több hierarchikusan egymásnak alárendelt csoportra oszlott, s ez a szétforgácsolódás az uralkodás utolsó éveiben annyira kiéleződött, hogy a számlák már nem összesítve tüntették fel az azonos csoportok számára történő vásárlásokat.

A királyi „címer” elterjedési területe

Az a szokás, amelyet az Anjou-ház összes hercege gyakorolt, hogy a legkülönbözőbb személyeknek adományoznak színeikkel ellátott ruhákat, a személyzet körében és az udvaron kívül egyaránt, számos kérdést vet föl. Számolnunk kell René király kedvtelésével is, akit úgy szórakoztatott újabb és újabb „címer” kiötlése, mint valami társasjáték, és szerette maga körül látni kreációit a ruhákon, sőt okleveleinek margóit is megtöltette e folyamatosan felújított emblémákkal.

Bár a király a század közepén viszonylag ritkábban adományozott személyzete állandó tagjai számára libériát, ez a szokás egészen uralkodása végéig fennmaradt. Egyes, már teljesen letűnt kategóriák számára, mint például a gyümölcsös segédei, a pohárnok segéd, a királyi ruhatár inasa, a cipész, a fegyverkovács, René király az akkor éppen érvényes három színből álló ruhát adományozott. Talán ilyen módon szándékozta azon a télen megjutalmazni legjobb szolgáit. A királyné egyik fegyveres ajtónállója, aki Triboulet-nak is szolgált, szintén kapott ilyen ruhát. De az is lehet,

hogy a királyt konkrét indítékok vezették a ruhaajándékozásra, például az, ha egyik szolgáját távoli helyre küldte küldetésbe. Ezt a hipotézist megerősíti Pierre Mester hímező esete, aki címeres ruhája mellé egy „kis lovat” kapott. Három évvel később „Heyne festő” kapott egy lila-fehér ruhát, s nem sokkal később Erard madarász.

Úgy tűnik, René király uralkodásának utolsó éveiben azoknak a szolgáloknak tartották fenn a címeres ruhákat, akiknek a helyzete a királyi palotában nem volt világosan körvonalazott: a „2 német lantkészítőnek”, akik valószínűleg azonosak voltak azzal a két lotharingiai lantkészítővel, akik 1478–80-ban tartózkodtak az udvarban, az orgonistának, vagy „a marquis 2 emberének”, a király fattyú fia, Jean de Pont két szolgájának.

Vajon a királyi libéria viselete kiváltságokkal, anyagi előnyökkel járt? Dokumentumaink hallgatnak e tárgyban, de az a tény, hogy az udvarban néhány alkalommal külföldi is kapott címeres ruhát, arra enged következtetni, hogy néha többről lehetett szó, mint a hovatartozás jelzéséről. Számos lovas vagy futár, akiket idegen hercegek küldtek az Anjou udvarba, például „Jehan des Dames, Anglia királyának szolgája” 1448-ban, vagy „a francia király szaracén lovasa” a következő évben, vagy 1478-ban „Montferrat marquis lovasfutára” a szicíliai király „címeres öltözkéiben” tért vissza hazájába, bizonyára levelekkel és ajándékokkal megrakodva uruk számára. Ilyenkor a külföldi futárok úgy néztek ki, mint René király vagy a királyné küldöncei, hiszen Jeanne de Laval is követte ezt a szokást, ezt tudjuk, noha a hercegnő „címeréről” csak egyetlen helyen történik említés: zöldeskék ruhát adományoz, amelyet két fehér gyapjuszövet „betét” díszített, ahová emblémái voltak hímezve.

Szerényebb társadalmi kategóriák esetében René király libéria adományozásával egyrészt az elvégzett szolgáltatásokért való elismerést fejezhette ki, másrészt a libéria különleges védelem ígérete lehetett. Az a libéria, amelyet a király 1478-ban adott egy révésznek, aki „a királyt Lyonból Avignonba vitte”, csak 5 forintot ért, jelezve árával a különbséget a révész és a király szolgálói, vagy a királyok és a földesurak küldöncei között, akiknek címeres ruhája 9 forintot is megért. Ehhez hasonló szolgálat lehetett az is, amelyért 1453-ban egy „hajós” és két halász olcsó lila-fehér ruhát kapott. „Diago de Solorzeno, spanyol halász” öltözkéje, amely „a király címerével ellátot ruhából és csuklyából” állt, 8 és fél forintba került, ami a spanyol halászt a révészekhez közelíti, azt azonban nehezen tudjuk elképzelni, hogy miben lehetett a szicíliai király szolgálatára.

Uralkodása vége felé René király „két karavella építő mesternek” „címeres ruhát” és szatén zekét adományozott, ezeknek csak szabádsíja

szerepel a számlákon. Talán ugyanazokról a személyekről van szó, akik Charles du Maine számláin a „Monseigneur vitorláshajójának mesterei” néven szerepelnek, és akik számára a herceg ugyanebben a hónapban, 1478 novemberében ruhához és zubbonyhoz való tartozékokat vásárolt. Az anyagokról Calabria hercegeinek számláiban sem történik említés, nem tudhatjuk hát, hogy a király vagy a trónörökös herceg színeiből készültek-e a ruhák. A ruhák fényűző jellege — selyemujjasok, hosszú, fehér bársonyprémmel bélelt ruhák, selyemszalagból készült jeruzsálemi kereszttel díszített zubbonyok — mindenesetre arra mutat, hogy viselőjük inkább hajóskapitány lehetett, mintsem hajóépítő mester. Egyébként is érthetetlen volna, hogy miért adnának a hercegek címerük színeiből készült ruhát két hajóépítő mesternek, akik éppen befejezték munkájukat, ha nem azért, mert azok a hajón maradtak és másképpen folytatták működésüket.

Ha már nem is beszélhetünk a szó szoros értelmében vett „címeres ruhákról”, a templomok, a kápolnák, a katedrálisok kultikus díszítésein, legalábbis a század közepén, gyakran alkalmazták a korszak színeit. René király kápolnijában, amely nem volt olyan pompás, mint az első Anjou Valois hercegek által adományozott kápolnák, nagyon ritkán használtak aranszövetet, a hímzések továbbra is nagyon értékesek voltak, de legtöbbször szatént vagy damasztot használtak erre a célra. 1448-ban „a fentemlített úr színei, azaz a szürke, a fehér és a fekete” díszítették a király házikápolnijának falait. Három évvel később az angers-i katedrális számára rendelnek nagyobb mennyiségű fehér és lila szatént. A király uralkodó hatalmának jelképe nemcsak palotájának házikápolnijában jelenik meg a kápolnának vállán, hanem még a katedrálisokban is, a világi gőg és a vallásos alázat ugyanolyan keverékeként, mint ami a szicíliai királyt és királynét arra indította, hogy az *Égő csipkebokor* című triptichonon megfestessék magukat a Szűz előtt térdepelve, amint három szent mutatja be őket a Szűznek, s mindezt a festő csikokban váltakozó piros-fekete háttér előtt ábrázolta — ezek voltak a királyi címer színei a kép festésének idején.

A leggyakrabban a miseruha, a püspöki köpeny vagy a kárpit volt telehintve „a fentemlített Ur címerének jeleivel”, vagy az elhunyt címerével, akinek az emlékére e tárgyakat felajánlották. Így például az „az egyházi köntös, amelyet Roche Bernard hajdani kis fattyúleánya”, a királyné unokahuga, akit a Peyrolles templomba szántak, viselt 1479-ben, címerének színeivel volt díszítve, és René király halála után közvetlenül Jeanne de Laval a király címerét és egy Anjou keresztet hímeztetett az aranszövetre, amellyel betakarta a király sírját.

A nagyurak öröklődő címereinek motívuma tehát feltűnik a kápol-

nákban, a „lovassfutárok” ruháin, a viadalokon viselt öltözékeken, azt azonban nem tudhatjuk, hogy mi indokolta, hogy bizonyos esetekben az urak ezt jobban kedvelték, mint a „megkülönböztető színeket”. A heraldikai jelek, minthogy a földesúri viselethez tartoztak, intézményesebbek és egyben személytelenebbek voltak, mint a megkülönböztető színek. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy a 15. században gyakran más motívumok helyettesítik e jeleket, s ezeken keresztül a függőségnek és a szolgálatnak új fajtája fejeződik ki, amelyet forrásaink is hangsúlyoznak. Mindennek az uralkodó állt a középpontjában, és úgy tűnik, a ruhaadományozást személyes szolgálati viszonyok diktálták. A királyi család többi tagjának számlái is a király káltságos elsőségéről beszélnek, a király a gazdagság és a hatalom legfőbb forrásainak birtokosa, ennek ellenére bőkezűségét és ruhaosztási kedvtelését egy koherens, bár állandóan fejlődésben levő öltözködési rend szabályozta.

Az alatt a harminchárom év alatt, amelynek áttekintését dokumentumaink lehetővé teszik, az udvari életben előretör a hierarchia eszméje, az ezt tükrözö öltözködés pedig folytonosan változik. Azok a csoportok, amelyek 1450 körül még szép számmal kívülmaradtak a hierarchián, később egyre ritkultak, ezentúl rájuk is vonatkozott az általános szabály. A hercegi család egyre inkább magába zárkózott, és a század közepétől kezdve már csak néhány jelentős nagyúrnak engedélyezték a királyi ruha viseletét. A társadalmi ranglétra másik végén az udvari bolondok és a mórok, e különös figurák, az udvar színpompás előadásainak szereplői – olyanok mintha egy imakönyv képei elevenednének meg – fokozatosan beleolvadnak a királyi palota személyzetébe, azok szokásos öltözködését kezdik viselni.

A szolgáltók világában is uniformizáltabb keretek szerveződtek. A libériák vagy a királyi „címeres ruhák” sohasem egyenlő emberek homogén csoportját rajzolták ki a királyi palotán belül; még hogyha látszatra mindenki egyforma ruhát viselt is, az apródoktól a kuktáig, a ruhák anyaga és szabása számos változatot kínált. A különbségek René király uralkodásának vége felé olyannyira felerősödtek, hogy az végső soron a „címeres ruhákat” viselők osztályának felbomlását eredményezte. Csak az apródok és a fegyveresek viselték továbbra is látványosan a király színeit, azaz ruhájuk vagy zubbonyuk teljes felületén. A királyi palota többi alkalmazottja és alkalmi szolgáltója már csak szürke ruhát viselt, amelyet csak kisebb betoldások formájában jelöltek meg „a király színei”. Helytelen volna azonban arra a következtetésre jutni, hogy a palotán belüli különböző ka-

tegóriák tökéletesen egyesültek, hiszen a számadásokban kizárólag az is-tálló mesterek vásárlásai vannak összesítve, s ez nem vonatkozik a palota szigorúbban szervezett szolgáltatással járó tisztségeire. Másrészt az az apró-lékos gondosság, amellyel a számadások a „címeres ruhákhoz” szükséges piros és fekete anyagok legkisebb mennyiségét is feltüntetik, jelzi, hogy milyen nagy fontosságot tulajdonítottak ennek az emblémának. Éppen ezért nagyon sajnálatos, hogy egyetlen olyan szöveg vagy képes dokumen-tum sem maradt ránk, amelyekből a „címeres” témáit megismerhetnénk. E témák jellege talán felfedné előttünk, hogy a címeres ruhák miért a kirá-lyi személyzet bizonyos kategóriái számára voltak fönntartva, és minden-képpen pontosítaná azt a képet, amelyet a hercegek magukról és az aláren-deltjeikkel való viszonyukról nyújtani akartak.

Jegyzetek

1. R. Bernheimer, *Wild men in the Middle Ages. A study in art, sentiment and demonology*, Cambridge, Mass 1952.
2. E. Haraszti, „Une fête du paon à Saint-Julien-de-Tours en 1457”, *Mélanges d'histoire et d'esthétique musicales offerts à Paul-Marie Masson*, Paris, 1955, 139–141.
3. Képe megtalálható F. Boucher, *Histoire du costume en Occident de l'Antiquité à nos jours*, Paris, 1965. 51.
4. B.-du-Rhône, B. 2482, f^o28v^o: „Madame de Calabre és Mademoiselle de Lorraine számára január 29-én kétszer kilenc dukátot utalunk ki, hogy abból maguknak, Beauvau, de la Jaille és d'Anglure kisasszonyoknak és másoknak, akik a király előtt mór táncot fognak táncolni, díszes ruhára való anyagot vásároljanak és abból velencei ruhákat készítsenek...”
5. Ibid. B. 2484 f^o11.
6. J. R. Rigollot, *Monnaies inconnues des évêques, des innocens, des fous et de quel-ques autres associations singulières du même temps...*, Paris, 1837. M. C. Leber előszavával.
7. R. J. M. Begeer, „Le bouffon Gonella peint par Jan Van Eyck” *Oud Holland*, 1952. 125 és köv.
8. Néhány évvel később a király kisebb összeget adományozott egy női udvari bo-londnak, akit „tarka asszonynak” neveztek. B.-du-Rhône, B. 2479, f^o108 v°. G. Vallier, *Iconographie numismatique du roi René et de sa famille*, Aix, 1883. 27 és köv. Cf. pl. XXIX b. Vulson de la Colombière, op. cit., I. köt. 82.
9. C. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, Bruges, 1955. 819 és köv.
10. B. du-Rhône, B 215, f^o17: „Egy árus három mórt adott el a királynak”.
11. Ibid., f° 17: „Egy ujjasra a kis angiers-i mór számára, akit a király Simone d'An-glure-nek adott”.
12. G. Duby, „Au XIIe siècle: les jeunes dans la société aristocratique” *Annales E.S.C.* 1964. 836.

13. Sicille, hérault d'Alphonse V., roi d'Aragon: Le blason des couleurs en armes, livrées et devises, Paris, 1859.
14. Ibid. 77.
15. Ibid 80.
16. B.-du-Rhône, B. 2500, 1470–1480-ban: 6 kísérőinas, 3 lovász, 3 kocsis, 7 öszvérhajcsár, 6 trombitás, 1 lovas, 1 patkolókovács, 1 apród, 1 főlovász, 1 fegyverkovács, 1 kardkészítő.
17. 1457 február: 17 ruha lila szövetből fehér béléssel; 1458 január: 15 ruha szürke anyagból fehér béléssel; 1459 február: 16 ruha zöldeskék szövetből; 1479 május–június: 16 ruha lila szövetből fehér béléssel.
18. Arch.nat., P. 1334¹⁴, f^o112. A burgundiai hercegek lovasainak öltözkékére vonatkozóan, amely az Anjou udvari szokásokkal megegyező lásd: J. M. Pesez. Chevaucheurs et courriers du duc de Bourgogne Charles le Téméraire, D. E. S. Lille, 1954.
19. A katonai egyenruhák eredetére vonatkozóan az általános műveken kívül, lásd R. Carré de Verneuil, „Le costume militaire en France et les premiers uniformes militaires” részlet a Journal des sciences militaires című műből, 1876.

JANE SCHNEIDER:

PÁVÁK ÉS PINGVINEK: AZ EURÓPAI ÖLTÖZKÖDÉS ÉS SZÍNEK POLITIKAI GAZDASÁGTANA

(The American Ethnologist, 5. k. 1978:3. 413–477.)

A tanulmány összekapcsolja az európai öltözködés szín szimbolizmusát a textilipar és festés történelmi földrajzával a középkortól kezdve. Mindenek előtt a fekete szín elterjedt használatával foglalkozik, nemcsak, mint a gyász színével, hanem, mint vallási és politikai célok kifejezési módszerével. A fekete ruházat, a szerző szerint, mind szimbolikusan, mind gyakorlatilag ellenállást fejezett ki a régebbi és fejlettebb keleti mediterrán civilizációk által exportált luxussal és színes szövetekkel szemben. Ezek a szép és kísértő textilanyagok egy hegemonia eszközei voltak, mivel a festékanyagok erősen egyenlőtlen megoszlásából következően, monopolisztikus körülmények között termelték őket. Európától alapvető erőforrásokat – rabszolgákat és nemesfémeket – követeltek viszonzásul, s így egyenlőtlen kereskedelmi mérleget hoztak létre. A fekete ruha, amely jelentős szerepet játszott először ezen egyenlőtlenség megállításában, majd megfordításában, teljesen honi termék volt, melyet helyi iparosok termeltek meg és fejlesztettek tovább, helyi nyersanyagokat használva. Mint ilyen, szoros kapcsolatban állt a nemzeti felszabadulás korabeli szimbólumaival, még akkor is, ha a halálra hívta fel a figyelmet.

Dél-Olaszországban ugyanúgy, mint Dél-Európa más részein, a felnőtt nők általában fekete ruhában járnak. A fekete a gyász hivatalos színe, ami a legtöbb kutatót arra a következtetésre vezette, hogy a fekete ruhák viselői a halállal, a temetéssel kapcsolatos gondolatok közvetítői (például Banfield 1958:59). Ezen gondolatok, üzenetek szimbolikájának vizsgálata során foglalkozni lehet az élénk színek és a fekete szembenállásával, vagy ezen szembenállásnak megfelelően, az élet-halál kettősséggel, vagy a férfi–nő kapcsolatok aszimmetrikus struktúrájával a mediterrán társadalmakban. Egy ilyen vizsgálat szoros kapcsolatot feltételezhet a fekete szín és a halál között – egy olyan kapcsolatot, amelyre Turner mutat rá a szín-szimbolikáról írott tanulmányában (Turner 1967:89). De még ha valaki bizonyítani tudná is, hogy a halál körülménye spontánul feketébe öltözött képeket

hoz a felszínre — s ezzel kapcsolatosan fontos kivételekkel találkozunk — meg kellene magyarázni a fekete szín gyakori használatát a temetéstől függetlenül, az európai kultúra egészében. A mediterrán partvidék asszonyainak ruházata mellett, a katolikus papság reverendái, a bírók talárja, az iskolásgyerekek overálja és az olasz fasiszták (squadristi) inge, mind feketék. Ráadásul, fekete divatokkal találkozunk az elmúlt évszázadokban: a nemesek, kereskedők és mások ruházata a Velencei Köztársaságban, II. Fülöp mesébe illő fekete udvara a 16. századi Spanyolországban, az Alpoktól északra eső protestáns körök kormányzóinak és polgárainak fekete öltözeke, stb., stb. Fekete köpenyt vagy szerzetesinget viseltek az olyan radikális eretnekek, mint a beginák vagy a husziták (Cohn 1957). Különösen figyelemre méltóak a fekete szerzetesrendek, melyek közül az egyik, a bencések, a „fekete barátok” nevet kapták.

A fenti példákból kiderül, hogy a fekete színű ruházat valamilyen módon kapcsolódik a kereszténységhez. Bár nem kizárólag vallási jelkép, a keresztények számára századokon keresztül a hitbeli tisztaság állapotát fejezte ki. Így Paul Fickeler tanulmánya a vallási területek kultusz színeiről jelentős egybeesést mutat a keresztény szertartásrend és a fekete között, mivel szerinte a keresztények „megsemmisítették, elnyomták az eredeti fehér gyász színt” egész Európában. Fickeler azt is kimutatja, hogy a mediterrán terület muzulmán nőinek kivételével, a fekete ruházat kevésbé terjedt el a kelet nagy vallásainál, amelyekben az arany, sárga, fehér, pirossal, kézzel, zölddel keverve a meghatározó színek (Fickeler 1962:96–103). Azonban, bár a fekete szín használata és a kereszténység nagymértékben egybeestek, elég nagy különbség van azok társadalmi körülményei között, akik fekete ruházatot viseltek. Férfiak és nők, gazdagok és szegények, katolikusok és protestánsok egyaránt találhatók közöttük. Talán a legnagyobb ellentét a fennálló rend mélyen aszketikus és egalitáriánus, életüket apostoli szegénységnek áldozó kritikusai és a királyok, hercegek és udvaroncok között van, utóbbiak számára a fekete öltözők atlaszselyemben és bársonyban jelentkezett, prémekkel bélelve, gyémántokkal vagy arany és ezüstsálakkal kivrva. Ez a kép tovább változik, ha figyelmünket kiterjesztjük a boszorkányokra és más alvilági figurákra, akik gyakran szintén feketében jelentek meg.

Alternatívaként a fekete ruházat szimbolikus vizsgálatára, én egy történelmi rekonstrukciót terjesztek elő, melyben a szimbólum sok manifestációja összekapcsolódik, de nem strukturális hasonlóságokon keresztül, melyek az általuk képviselt különböző helyzetekben merülhetnének fel, hanem a textilipar és kereskedelem fejlődésének folyamatos lépéseit véve

figyelembe. Úgy vélem, hogy a fekete ruházat „kulcs-szimbólum” volt, amely körül az európaiak történetük különböző pontjain felsorakoztak, s amely elhárította, s végül megfordította azon termelő centrumok hegemoniáját, melyek fejlettebbek voltak, mint az európaiak, s melyek a legkülönbözőbb élénk színű ruházatot exportáltak. Fekete anyagot, még a legjobb minőségben is, viszonylag könnyen elő lehetett állítani azon helyi feltételek között, melyek Európában a 11. századtól uralkodtak. A sokszínű, színezett ruhaanyagok előállítása azonban nehézségekbe ütközött, mivel ehhez olyan minőségi festékanyagokra volt szükség, melyek eloszlása a világon, ugyanúgy, mint a selyem és a fűszerek eloszlása, a keleten koncentráldott, és csak ritkán fordultak elő a nyugaton. A kőszénkátrány festékek és más kémiai helyettesítő anyagok 19. századi felfedezéséig az értékes festékeknek ez az igen erősen egyenlőtlen világeloszlása és a pénzügyileg korukat megelőző kereskedők és a képzett festő szakemberek szerepe a festékanyagok és a szövetek találkoztatásában monopol feltételeket teremtettek azon textiliparok számára, melyek festési és kikészítési képességgel is rendelkeztek. Ezek az iparok virágoztak a keleti mediterrán területen, de fejletlenek voltak Európában. Ahol fejlődtek, a tőke és a hatalom felhalmozódásának alapjaivá váltak, mivel a szépen festett és kikészített anyagokért olyan alapvető szükségleteket kaptak viszonzásul a hosszú távú kereskedelemben, mint amilyen az élelmiszer és a rabszolgák voltak. A ki-egyensúlyozatlanságból következő hátrányok, a „kelet” előnyei az ezzel járó társadalmi diszlokációból sok európaít egy olyan mozgalom mögé állítottak, mely a vallási és gazdasági középpontba olyan szint helyezett, melyet olcsón és nagy mennyiségben lehetett előállítani a helyi nyersanyag felhasználásával.

Más szavakkal, a fekete ruházat használata integráns része volt az európai civilizáció fejlődésének, azon mediterrán és keleti civilizációktól való elkülönült és független alakulásának, melyeknek örököse volt. A fekete, nemcsak megkülönböztető szimbólumként, jelentős szerepet játszott a kereskedelmi viszonyok átalakításában, hogy Európa nyersanyagokat importálhasson és késztermékeket exportálhasson.

Erről a századokon át húzódó átalakulásról szóló leírásomat a középkorban kezdem, mikor Bizánc és a muzulmán Spanyolország voltak a forrásai annak a színes ruházatnak, amelyet az európaiak rabszolgaexport segítségével szereztek be. Ebben a korszakban fordul elő először a fekete elterjedt használata Európában, mindenekelőtt a szerzetesrendek támogatásával. Megkísérlem kimutatni, hogy a szerzetesrendek által használt fekete ruházat miképpen segítette a flandriai textilipar fejlődését (ez volt a kö-

zépkeri Európa fő textiltermelő régiója) – és azt is, hogy a flamand termelők miért a fekete színre való koncentráciást választották (és nem például a pirosét, vagy bíborét). Bár Turner a színárnyalatokat „mágikus-vallási tulajdonságaik” alapján osztályozza és nem bőségük vagy hiányuk alapján, én mégis úgy vélem, hogy a festékanyag-kereskedelmet is figyelembe kell venni ezen választás megértéséhez. (Turner 1967:87–88).

Ha a feketének, mint a gyász színének kiválasztásával foglalkozunk, ha Fickelernek igaza van, a temetési fekete a temetési fehéret a középkorban váltotta fel. Szerintem nem annyira a szín tulajdonságaival kell itt foglalkozni, hanem a halálnak ebben a korszakban szerzett értelmezésével, mivel hasonlóan a korai keresztényekhez, a középkori európaiak a halált radikálisan egalitáriánus állapotnak tekintették, amelyben a gazdagság nemcsak irreleváns, hanem éppen hogy akadálya az üdvözülésnek. Ez megfelel annak a temetéstől független gondolatnak, hogy a színes luxus az ördöghöz kapcsolódik, ami miatt a fekete ruha viselését tekintették megfelelőnek. Más szavakkal, a fekete a takarékosághoz való elkötelezettséget idézte fel, szemben az engedékenységgel a halállal kapcsolatos és azzal nem kapcsolatos helyzetekben egyaránt.

Mivel a középkori időszak fordulópont volt az európai civilizáció kialakulásában, tanulmányunkban középponti helyet foglal el. Azt az állítást azonban, hogy a fekete ruha kulcs-szimbóluma volt a forradalmi átalakulásnak, a későbbi időszakokra is megvizsgálom. Ezekben az időszakokban, a reneszánszban és az újkorban, a színes textil központjai már nem Európán kívüliek, hanem előbb Észak-Olaszországban, később az észak-atlanti angol vidékeken, Észak-Franciaországban és Hollandiában fejlődtek ki. Ezek az új központok különböző árukat vonzottak textil-exportjukkal, amelyek közül a legfontosabb az arany és az ezüst voltak.¹ A textil-földrajz változásait követve, foglalkozni fogok az ebből következő nemesfém-kiáramlásra adott reagálásokkal. Ezek a reagálások váltakoztak a társadalmi helyzettől függően, minden luxus radikális elvetésétől, egészen a fekete kidolgozásáig, melyben a szövés mód egzotikus formái és bonyolult hímzések kompenzálták a szín monotóniáját. Ki fogom mutatni, hogy ezek a variációk, bár eltérnek egymástól, egyaránt tartalmazták a középkori fekete ruházat centrális értelmét, mert, hasonlóan a korábbi példához, ezek is a honi növekedésbe és fejlődésbe ágyazódtak be. Mindegyik tartalmazta a korlátozás üzenetét a külföldön előállított színes anyagokkal szemben.

Ha egy hosszabb időszakra vizsgáljuk a fekete öltözködés megjelenési formáit, megfigyelhetjük, hogy a temetési színnél sokkal inkább hasonlíta-

nak azokra a nemzeti felszabadulási szimbólumokra, amelyeket ma ismerünk. Mint ezek a szimbólumok, a fekete ruha is összetett kapcsolatban állt a társadalmi osztályokkal. Ezeknek a szimbólumoknak egalitáriánus érzelmekre ható befolyása van, mikor a „nemzeti” vezetők rajtuk keresztül szólnak, hogy kiszorítsák a komprádor és imperialista ügynököket a politikai felépítmény felső rétegéből: de gyakran rutinná, ceremóniává és elitistává válnak, mikor a politikai testület magában áll. A rutinná válás folyamata „reformációkat” hív elő, amelyekben az új erőmegoszlás által hátrányba kerültek lefosztják az eredeti szimbólumokról a rájuk rakódott pompát és díszet, hogy letisztított formában egy megújított forradalom bejelentésére használhassák őket. Az ebből következő konfliktusban osztály- és regionális ellenségek ugyanazon nyelv különböző dialektusaiban szólnak egymáshoz: a díszített fekete és az egyszerű fekete egymással harcban állva élnek együtt.

A fekete ruha analógiája a jelenlegi felszabadulási szimbolizmussal csak részleges, tulajdonképpen több évszázadnak ötven évbe, vagy még kevesebbe való összeszorításáról van szó. Ennek ellenére, hasznos egy ilyen analógia annak tisztázására, miképpen lehet egy szimbólikus rendszert materialista keretek között vizsgálni anélkül, hogy olyan túlzottan leegyszerűsített fogalmakat használnánk, mint „misztifikáció” (amely az ideológiát egy bonyolult csalási formára redukálja, amellyel a hatalom hordozói be akarják csapni azokat, akik felett uralkodnak). A nemzeti felszabadítási mozgalom nem kizárólagosan gazdasági jelenség. Az osztályok és különböző népek közötti egyenlőtlen cseréből kialakulva, egyszerre kibontakozó gazdasági, politikai, társadalmi és ideológiai eseményeknek összetett szerkezete. Egyes események nagyobb súlyúak a többinél, mivel egyrészt a világgazdaságban működő erőket tartalmazznak, másrészt egy többé-kevésbé területileg meghatározható lakosság ökológiai lehetőségeihez és korlátaival kapcsolódnak. Bizonyos körülmények között az ilyen jellegű eseményeknek strukturális hatásuk is lehet. Példaként a rézhez kapcsolódó chilei, vagy az olajhoz kapcsolódó nigériai politikára gondolok. Európának a régebbi civilizációktól való különválásában a textilipar megjelenése és elterjedése tűnik meghatározónak. Carlyle álláspontja szerint például a társadalom a posztón alapul. A jelenségek széles körével foglalkozó történetek, mint például Bloch vagy Braudel, szintén azt állítják, hogy a textilipar központi szerepet játszott az agresszív nyugat kialakulásában. (Bloch 1962:70; Braudel 1972. I. köt. 213. 202., lásd még Bernard 1972:228 és Mura 1962, a kelmék fontosságára az Inka birodalomban). Nem akarjuk

azt állítani, hogy a textilek fejlődése okozott minden mást, csak azt, hogy a kész textilanyagok áramlása diagnosztikai jelzője volt a hatalomért a csoportok között folytatott harcnak. Mutatta ezen csoportok szimbiózisát és kölcsönös függőségét, egyik csoport behatolását az exporton keresztül a másikba, s az erre adott lehetséges reakciók körét. Tanulmányom a politikai gazdaságtan állandóan átalakuló és dinamikus összefüggéseiben tárgyalja a ruházatkodás szín szimbólizmusának értelmét a történelmi folyamatban. (Lásd: Wolf 1964:67–71)²

A középkori Európa és Bizánc

Konstantinápoly a középkorban félmillió város volt és Bizáncnak, a Kelet-Római Birodalomnak fővárosa. A perzsa és muzulmán városok ugyanúgy magas fejlettségűek voltak, mint a Córdoba-i Iszlám Kalifátus, ha kisebb méretekben is. Nemrég megjelent munkájában A. J. Hodgett felhívja a figyelmünket arra az egyenlőtlen cserére, mely az 5–12. századig Európát Bizánchoz képest fejletlen helyzetbe hozta. Ez az egyenlőtlenség részben kulturális volt, mivel a Bizánci Birodalom népei mind városaikban, mind vidéken magasabb életszínvonallal rendelkeztek, mint az európaiak. A birodalomnak sokkal kialakultabb intellektuális és művészi szabványai voltak és nem „technikai know-howt” exportált a termelési folyamatokra, hanem építési terveket és díszítéseket, így fizikailag befolyásolta Európa művészetét és építészetét. (Hodgett 1972: 113 ff.)

De a kiegyensúlyozatlanság gazdasági is volt, mivel a Bizánci Birodalom ott előállított luxuscikkek exportált: ezüstműket, faragott elefántcsontot, ékszereket, mozaikokat és textileket – finom gyapjúárut, pamutárut, vásznat, és különösen finom selymet. Perzsiához képest hátrányos helyzetben lévén, mivel az könnyebben talált kapcsolatot a keleti fonalat szállító kereskedelmi utakhoz, Bizánc csak akkor tudott élre kerülni, mikor két nesztoriánus keresztény szerzetes selyemhernyót csempészett a birodalom területére. Annak a lehetősége, hogy a hernyótenyésztés ott-hon megoldható, arra ösztönözte Jusztiniánusz császárt, hogy átszervezze az ipart, s kezdeményezése idejétől fogva, a 6. század második felében a selyemipar biztosította az alapot a „féltékenyen őrzött” jólét számára. (Braudel 1973: 237.) Hodgett kimutatja, hogy a selyemmonopólium lehetővé tette a birodalom számára, hogy behozatalaiért megtermelt áruval és ne arannyal fizessen, s az ebből következő kedvező kereskedelmi egyensúly aranypénzének, a solidusnak értékét néhány évszázadra tartósította, mely

időszakban a solidus „nemzetközi” valutaként működhetett. (Hodgett 1972:119.)

A bizánci kelme nemcsak finom szövésű volt; gazdag brokátokban állították elő és gyakran arany és ezüst szállal hímezték. Ezenkívül gyönyörűen színezték. A legkülönlegesebb szín, a királyi bíbor sohasem vált széles körben használttá, megtartották a császári udvar és speciális barátai számára. Hírve azonban messze túlment korlátozott elterjedésén és kiegészítették a gyönyörű ibolyaszínek, sárgák és zöldek. Részben ezen színek miatt tartották az európaiak Konstantinápolyt a világ leggazdagabb és legfényűzőbb városának, olyan városnak, mely előtt „senki sem mert nem remegni” (idézi Bernard 1972:290). Természetesen a tarka színek lehetővé tették, hogy a divat kozmopolita központjává váljék, mikor udvaroncai felcserélték az egyszerű római tógát a mandarin-stílusú kemény, hímzett brokátból készült kabátokra. (Boissonnade 1964:47–58.)

Ki kapott Európában bizánci (vagy arab) luxuscikkeket, és mit küldött vissza cserébe? Kliens hercegek, prelátusok, gazdag nemesek és kereskedők mind import textilanyagokat és hasonló cicomát hordtak, hogy elkülönítsék magukat az alacsonyabb helyzetűektől, s ugyanakkor manipulálják is őket. Néha ezeket a császártól való ajándékként kapták, amely esetben a quid pro quo politikai lojalitás volt. De az európaiak egy sor nyersanyagot szállítottak Bizáncba: faanyagot, mézet, sót, viaszt, prémet, és ami a legfontosabb volt, rabszolgákat. A rabszolgák kiáramlása összetett folyamat volt, mivel a kis germán királyságok, amelyek a Római Birodalom bukásakor alakultak ki, szintén rabszolgatartó társadalmak voltak. Nem mindegyiket érintette egyformán a hosszútávú rabszolgakereskedelem. A frankok, kiknek népeve viszonylagos szabadságukra utalt, részben ugyanonnan szerezték be rabszolga munkaerejüket, mint az iszlám és Bizánc – elsősorban Szászországból, Thüringiából, Bretagne-ból és Walesből, Angliából és a szláv Európából – ugyanakkor jövedelemhez jutottak, megadóztatva a területükön átmenő rabszolgaszállítmányokat. (Verlinden: 1955:672–680, 707–731.) De a frank hadigépezet nem tudott versenyképes maradni a mediterrán civilizációkkal a rabszolgákért folytatott versenyben, s Bloch szerint éppen ez befolyásolta Európa átalakulását a rabszolgatartásról a jobbágytartásra (Bloch 1947:34, 44; lásd még Verlinden 1955: 731–744). Az átalakulás, amelyet mindenekelőtt a 8. századi uralkodó, Nagy Károly támogatott, rakta le az alapokat a helyi lakosság sűrűségének növekedéséhez, ahogy új technológiák és termények forradalmasították a mezőgazdaságot. Jelentős volt a kereskedelmi utak jól ismert eltolódása is, a Karoling frankok az Északi-tenger felé fordultak, mediterrán kapcsolataik időlegesen megszakadtak.

Ideológiai változás is szerepet játszott a rabszolgatartásról a jobbágy-rendszerre való áttérésben, ahogy a katolikus egyház zsinati határozatain keresztül megváltoztatta korábban feltétel nélküli támogatását, melyet a rabszolgatartásnak nyújtott. Idővel azt mondták, hogy a rabszolga egyenlő gazdájával Isten szemében még akkor is, ha az eredendő bűn a rabszolgaságot elkerülhetetlenné is tette a földön. Szerzetesi intézmények asylumot ajánlottak a szökött rabszolgáknak, s aktívak voltak a rabszolgafel-szabadításban, sokszor ezúton szerezve maguknak jobbágyokat. Ráadásul, egy-egy rabszolga megmentése vagy megváltása a középkori szentek gyakori életrajzi adatává vált. Az egyház, mint egész, azonban konzervatív maradt az egyenlőtlenség kérdésében és sok papnak volt saját rabszolgája. (Bloch 1947:30–32; Verlinden 1955:702–705) Sokkal konzisztensebb volt az egyház álláspontja az exportkereskedelemről. Jóval azelőtt, hogy az európai hercegek és királyok eléggé függetlennek érezték volna magukat a mediterrán luxuscikkektől, és gondolhattak volna rá, egyházi zsinatok törvényeket hoztak a rabszolgák exportálása ellen. A keresztény gazdánál való rabszolgaságot megkülönböztették a zsidó, vagy muzulmán gazdánál való rabszolgaságtól, vagy a közvetítőkön – zsidók, szíriaiak, vikingek és mások – keresztül folyó, Bizáncba irányuló rabszolgaszállításoktól. (Bloch 1947:39; Verlinden 1944:674–680.)

Az egyház megerősítette a rabszolgakereskedelem elleni tiltakozását a megtérés hangsúlyozásával is, például, hogy a szlávokat meg kell keresztelni, hogy lelkeiket megmentse az iszlám (vagy bizánci) területtől. Ezen csoportnak a rabszolgaságnak különlegesen kitett helyzetét már neve is mutatja. (Slave=rabszolga – a ford.) Az egyház térítési politikája a kereszteshadjáratokban csúcsosodott ki, a szent háborúk azon sorozatában, melyeket olasz kereskedők és a pápaság finanszírozott, s melyhez királyok és hercegek csatlakoztak, s melyek jellegükben nagyon eltértek a korábbi rabszolgaszerző hadjáratoktól. (Bloch:1947:167). A kereszties lovagok a mezőgazdasági forradalom által kitenyészített nehéz, erős lovakon ülve, felvállalták az iszlám elleni védelmet és Konstantinápolyba is betörték, hogy elrabolják gazdagságát. Egy másik, legalább ennyire fontos fronton, Németországban és Kelet-Európában a kereszties lovagok pogány lakosságot hódítottak meg, s jobbágyként telepítették őket le, ezzel csökkentve azt az emberi tőkét, forrást, amely a Közel-Keletnek rendelkezésére állt, s egyben előkészítve a nyugat jövőbeli „kenyereskosarát”. Ha a kereskedelmi útvonalak átalakulása a Karoling uralkodók alatt fordulópont volt az európai történelemben, akkor a 12. század kereszties hadjáratai adták azt a pillana-

tot, melyben sok sikertelen kísérlet és visszaesés után, de a gyorsan növekvő lakosság segítségével, egy elmaradott és függő hátország megszerveződött saját fejlődéséhez. (Doehaerd 1946.)

Végül is a fejlődés többet jelentett, mint háborúkat és vallási térítést. Termelést, gyártást jelentett, hogy helyettesíthető legyen bizonyos import, amelyért rabszolgákat adtak, s hogy legyen áru, amelyet a rabszolgák és a nemesércek helyett, a külföldi kereskedelemben felhasználhattak. A legfontosabb termék a gyapjúposztó volt, szemben a selyemmel, amely olyan távoli piacokat és a keresztesek által létrehozott gyarmatokat ért el, mint a latin császárság, Levante és Észak-Afrika – mely területek felújították kereskedelmüket Európával a 12–13. évszázadban. (Bernhard 1972:288; Doehaerd 1946:36–43,75.) A rómaiak óta ismert volt, hogy a gyapjút adó juhok az észak-atlanti területek mérsékelt éghajlatánál fejlődnek, s bár az eperfa megmaradt a mediterrán területen kívül is, a selyemhernyó kipusztult az északabbi időjárásnál. Pirenne egy másik okát adja annak, hogy az észak-európaiak miért álltak inkább a gyapjú, mint a selyem mellé, amikor a gyapjú köpenyekről ír, amelyeket Nagy Károly ajándékként arab sejkeknek küldött. Selymet ajánlani egy keleti uralkodónak, olyan lett volna, mint „vizet hordani a folyóba”. (Pirenne 1909:310.2. jegyz.)

Az első kereszteshadjárat idejére, 1095-re, Flandria vidéke Németalföld déli részén már a legfontosabb európai centruma volt a jó minőségű gyapjútermelésnek és exportnak. Városai, például Ghent, Douai, Ypres, Bruges, szorosan összekapcsolódtak, és a korszakhoz képest igen nagyok voltak, lakosságuk a 14. században harminc és ötvenezer között mozgott. (Smith 1967:304.) Földrajzi helyzetük jó kapcsolatot tett lehetővé a fontos hajózható folyók torkolataihoz, Champagne városaihoz Észak-Franciaországban, ahova a mediterrán kereskedők a Rhône és a Saône folyókon felhajózva, rendszeresen érkeztek áruik kicserélésére. Ugyanilyen kedvező volt a földrajzi kapcsolat az angol gyapjúhoz, amely a legfinomabb volt Európában, s melynek importja szükségessé vált, mikor a lakosság és az ipar növekedése következtében a szükséglet meghaladta a flamand juhok által nyújtott mennyiséget. A textiltermelés ezekben a városi központokban koncentráldott, melyek közül vagy tizenhét kereskedelmi szövetséget kötött a 12. század vége felé.

Flandria azonban nem monopolizálta a gyapjútermelést. Észak-Franciaország, Németország, Languedoc és Katalónia városai állítottak elő textilt a regionális kereskedelem számára. A 14. században egy exportorientált, minőségi kelmeipar alakult ki a helyi nyersanyagokra épülve az angliai vidéken, flamand mesterek vezetésével, akiket III. Edward csaloga-

tott a birodalomba (de Poerck 1951:15–17; Doehaerd 1946:100–104). Még komolyabb volt a verseny Észak- és Közép-Olaszország iparával, melyeknek növekedése részben szintén flamand mesterek munkájának eredménye volt. (Smith 1967:361,377–378.) Flandriához hasonlóan, Olaszország is angol gyapjút importált, s olyan erős lett ez a kereskedelmi kapcsolat, hogy „1273-ra egyedül a firenzeiekhez került az exportált angol gyapjúnak körülbelül 12%-a.” (Smith 1967:360.) 1277-ben a genovai gályák egy atlanti útvonalat nyitottak Londonba és Southamptonba, ezzel az angol gyapjút annyira hozzáférhetővé téve Olaszország számára, hogy Firenze, ahol a legerősebb volt a termelés, közel 100 000 vég kelmét termelhetett évente a 14. század elején. (Bernhard 1972:296; Smith 1967:361.) Amikor az angol termékek növekedése fokozta a gyapjúért való versengést, az olasz termelők egyre erősebben Spanyolország felé fordultak és ösztönözték a juhtenyésztő vállalkozások elterjedését gyakorlatilag egész Kasztíliaira, ahol a merino juh finom gyapjút adott, amely különbözött a rövid angol gyapjútól, de minőségben majdnem azon a színvonalon állt. A spanyol gyapjú Németalföld számára is fontos volt, ahol, ahogy a régi alapítású iparok visszaestek, újak alakultak ki. Az újak elsősorban spanyol gyapjút importáltak.

Meghatározó jelentősége van tanulmányunk számára annak a ténynek, hogy a flamand kelme nem rendelkezett azzal a szingazdagsággal, amelyről Konstantinápoly híressé vált, míg az olasz igen. Firenzében az Arte Della Calimala, vagy a festő céh 1212-ben alakult, de a textiltermelés csak a 13. század vége felé vált igazán jelentőssé. (de Poerck 1951:15; Heers: 1971:1095.) Így a termelés a már korábban létező festő- és a befejező munkálatokat elvégző intézmények közelében létesült. Ez északon nem valószínűsíthető meg, mivel a nyersanyag, a minőségi gyapjú beszerzése itt fontosabbnak tűnt, mint az ipar elhelyezkedése. (lásd Power 1941.) A kereskedelmi útvonalak természetesen mindenütt befolyásolták a textilipar kialakulását, de azok az útvonalak, amelyek Olaszországban futottak össze, szállították a leghíresebb festékanyagokat. Szoros kapcsolatban állva az olasz kereskedőkkel, mindenekelőtt a 12. századi champagne-i vásárokon, a flamand textilfestők importáltak festékeket, hogy kiegészítsék a helyi festőanyagokat és exportáltak kék, zöld, barna és egy violace nevű fekete kelmét. (Boissonade 1964: 171–172; Heers 1971:1109–1110; Smith 1967:371.)³ De a flamand kelme többségét szürkeként, vagy fehéreként hajózták át Olaszországba, hogy ott fessék meg és készítsék ki, az olasz festők és kereskedők jövedelmét növelve, akik újraexportálták azt. (Doehaerd 1946:100; Nicholas 1968:458; Reynolds 1929; Smith 1967:360; Váczy 1960:20.)

A festékek és a festők területi megoszlása

Ahhoz, hogy megértsük a fekete ruhát, mint kulcs-szimbólumot Európának a régi civilizációktól való elválasztásában, először azt kell megmagyaráznunk, hogy a flamand kelmét miért nem a legkülönbözőbb színekben állították elő. Úgy vélem, ennek fontos oka volt, a specializált képzettségű festőknek és a hatékony festékeknek a világon való megoszlása. A színezett kelmével szemben a festés olyan kémiai folyamat, amely megváltoztatja a rostokat, így a festék nem mosódik ki, és nem fakul ki a használat során. A köszénkátrány festékek 19. századi felfedezése előtt nagyon kevés természetes anyag volt, amely nem fakuló színt biztosított a kelmének. Az anyagokat hosszú, nehéz és kellemetlen, undorító eljárások során készítették. Egy üvegcsé safrányfesték elkészítéséhez safránynövények szárazainak porzósálát kellett összegyűjteni. (Legget 1944: 43–44.) Bizánc és az ókori Róma fenséges bíbora erjesztőkádakban készült, melyekbe ezer és ezer Murex (tövisescsiga) és Purpura (bíborcsiga) kagylónak, melyek kürtcsiga-szerű puhatestűek, a mirigyváladékát gyűjtötték össze, rohasztották meg, kiválasztva egy sárgás bűzös folyadékot, amelyet, ha napra tettek, a vöröstől a sötét ibolyáig terjedő színeket adott. (Conklin 1973:935; Pellew:1918; Singer 1956 II.köt: 367.) A karmazsin, mely híres arról, hogy tiszta fénylő vörös színt ad a gyapjúnak és selyemnek, nem volt más, mint egy terhes nőstényrovar kiválasztásának kis golyócskái, amelyeket nők gyűjtöttek örökzöld karmazsintölgyek leveleiről. Minden golyócska egy hernyólarvát tartalmazott, innen van a karmazsin-, skarlátvörös szín elnevezése. (Hernyó lárvá: worm larvae; vermilion a karmazsinvörös neve. – A ford.) A megmaradó hernyókat megölték, megszáritották és félretették későbbi használatra. (Linthicum 1963:7.) A golyócskák úgy néztek ki, mint a gabonaszemek, és olyan kicsik voltak, hogy angolul „gabonának” nevezték őket (ebből ered az ingrain – a színtartó festés kifejezés, grain=gabona). Egy font karmazsin hetven ezer golyócskát tartalmazott. (Pellew 1918.) Legget szerint, Spanyolország Rómának fizetett hadisarcának fele karmazsinban érkezett. (Legget 1944:72–76.)

A legfontosabb európai festékanyagok az európai indigó (csülleng) és festőbuzér növények leveleiből és gyökeréből készültek. Mindkettőt meg kellett őrölni, s az európai indigó elkészítéséhez egész sor specialistára, közvetítőre és kereskedőre volt szükség. (Espinás 1923 II.köt.:317–318.) Kilenc hétig tartott, míg a kis, kézzel gyúrt európai indigólabdácskák megértek és olyan undorító szagot árasztottak, hogy Erzsébet királynő nem en-

gedélyezte az európai indigó gyártását rezidenciájának öt mérföldes körzetében. (Baker 1965:160–164.)

A kelme megfestéséhez más alkotórészekre is szükség volt. Hogy elősegítsék azt a kémiai reakciót, amely fixálta a festéket a szálon, a festékanyaghoz marató szerekre, pácra is szükség volt, a legáltalánosabb az alumínium szulfát. A színárnyalatok változtak a használt pácnak megfelelően, s természetesen magától a száltól is függtek. Megtisztították a timsót, hogy eltávolítsák vas sóit, amelyek sötétítették a kelmét; eredetileg ezt állati vizelettel végezték, amely ammónium karbonátot tartalmazott, később a timsóoldatot kikristályosították. Singer szerint „a timsó volt az első anyag, amelyet úgy állítottak elő, hogy azt a vegyészek már tiszta állapotnak nevezik” (Singer 1956 II. köt. 367–369). A festésnél használatos további anyagok között volt avas olaj, lúg, emberi és állati vizelet, s pácolt halak oldata.

A kádfestékekkel festett kelme, a legáltalánosabb típus, úgy készült, hogy egymást követően többször belemerítették az anyagot, általában több hónapon keresztül. Speciális receptek segítettek az iparost minden lépésnél, mikor összeállította a festéket, a pácot és az egyéb összetevőket. A festők szinte törvényszerűen olyan egyéni képességeknek és szigorúan őrzött titkoknak voltak a birtokában, melyek több gazdasági erőt biztosítottak nekik, mint a többi középkori iparosnak. A festés kritikus fontosságú folyamat volt a textiliparban, s gyakran a termelés legnagyobb költségfaktorává vált. (Chamberlin 1967:93; Kisch 1964; Wilson 1965:69–79.). Bár a festők között volt néhány bérmunkás is, a festő mesterek beruházásokat végeztek azokra a specializált eszközökre, amelyek „művésztükhöz” szükségesek voltak. Néhányuk kereskedett is a festőanyagokkal és az adalékanyagokkal, leltáraik drága árukat tartalmaztak, s egyesek közülük olyan jómódúvá váltak, hogy pénzt tudtak kamatra kölcsönözni, s birtokokat vásárolni, s általánosságban jobban hasonlítottak a tőkésekre, mint a munkásokra. A festők voltak a kelmeipar elitje. (Allix és Gilbert 1956: 5960; Becker és Brucker 1956:101; de Rooner 1968:302; Espinas 1923 II. köt. 716.)

A festők előnyös, bár bizonyos fokig bizonytalan helyzetet foglaltak el a középkori városok és királyságok politikai életében. Szakmai ismeretek miatt az egymással versengő uralkodók privilégiumokkal és felmentésekkel próbálták őket magukhoz csalogatni, míg a városok, amelyekben már kialakult a festőipar, nagyon jól bántak festőikkel, hogy azok ne menjenek máshová. A festőket ugyanakkor ellenőrizni is kellett, ha másért nem, akkor azért, mert szaktudásuk monopóliuma lehetőséget biztosított

számukra munkájuk megrontására. Számos, a kiskereskedelmet szabályozó középkori törvény ad közvetett bizonyítékot arra, hogy a festők olyan gyönyörű szöveteket tudtak előállítani, amelyek a mosás során teljesen tönkrementek (lásd: Cole 1964: 145–147; La Force 1964:358 a későbbi példákra). Az ellenőrzést megnehezítette a festőműhelyek elhelyezkedése a lakóhelyek peremén, ahol a gyúlékony anyagok és a bűdös szag kevésbé zavarta a lakosságot. Néha, talán különösen a gazdasági válságok időszakában, annyira megnőtt a bizalmatlanság a festőkkel szemben, hogy elvándorlásra kényszerítették őket, vagy száműzés volt a sorsuk.

A vándorlás, utánzás, csábítás és száműzetés következtében a textil-központok Európa minden részén nagy festőműhelyeket szereztek, de ez lényegileg nem történt meg a reformáció időszaka előtt. A 16. századig a festés művészetének képzett szakemberei a régi világban, Ázsiában és a mediterrán vidéken koncentráálódtak.⁴ Jó példa erre S. D. Gotein elemzése a Geniza iratokról, melyeket a 13. századi közel-keleti zsidó közösségek hagytak hátra, s amely mutatja, hogy a zsidó iparosok „előkelő szerepet játszottak a textiliparban – mindenekelőtt a selyemgyártásban és a festésben, amelyek kimondottan zsidó foglalkozások voltak az összes országban, s amelyek terén állítólag szakmai titkaik voltak.” (Gotein 1967 I. köt.: 100.) Utaltunk már hasonló professzionalizmusra Konstantinápolyban és Firenzében, melyek híres mediterrán központjai voltak a festő és kikészítő szakmáknak.

A festő szakemberek koncentrációja a középkorban visszatükrözte a minőségi festékek eloszlását a világon és a kereskedelmi útvonalakat, amelyeken keresztül szállították ezeket. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a szépségük, rugalmasságuk és színtartósságuk miatt legnagyobb elismerésnek örvendő festékek, amelyek az esőt ugyanúgy elviselték, mint az erős napsütést, az indigó, a bíbor, a sáfrány, a karmazsin és a brazil festőfa (berzsenyfa) voltak, ez utóbbi a vörös és a narancs közötti színárnyalatokat adott, amelyet örölt, erjesztett és megfőzött fából készítettek. Mindegyiknek keleti, trópusi eredete volt. Az indigó például olyan növény, amelyet Európában nem lehet megtalálni. Ehelyett egy indiai eljárásra hagytakoztak, amelyben a leveleket vízben erjesztették, azután a levegőn megszárazították, hogy egy exportálható pépet nyerjenek. A rómaiak nem tudták ezt a pépet feloldani, s ezért színezékként használták. Az olaszok azonban indigókivonatot importáltak, s megtanulták, hogy miként kell azt feloldani méz és méz alkalmazásával. (Singer 1956 II. köt.: 364–367.) A brazil festőfa is keleti volt. Velencei kereskedők importálták Gujrat és Cambay régi kikötőiből, Ceylonból és Kelet-Indiából. (Robinson 1969:29.) Sáfrányt

először Kisázsiaiban és Perzsiában termesztettek (bár szőnyegfestéshez Közép-Ázsiában is összegyűjtötték a vadon termő növényeket), az arabok vittek Spanyolországba és később került el Toszkánába és az Alpokon túli Európába. (Legget 1944:43–44; Robinson 1969:30.)⁵ De a karmazsin, ez az indiai eredetű festékanyag, nem terjedt el a mediterrán területeken túl nyugatra. Az észak-európaiaknak Olaszországból és Spanyolországból kellett importálniuk a golyócskákat, az avas olívaolajjal együtt, amely fixálta a festéket.

A pácolás használata valószínűleg Indiában született meg körülbelül i.e. 2000-ben, s a legáltalánosabban használt marató-pácanyag, a timsó először kisázsiai importként került Európába, később, Konstantinápoly bukása után Toifa timsó bányáiból, azaz a pápai államból. Angliában a 17. századig nem sikerült a timsóbányászat. Ráadásul először 13. századi arab szerzőknél találunk bizonyítékot arra, hogy ismerték azt a kémiai folyamatot, amellyel a timsót meg lehetett tisztítani. (Singer 1956 II. köt.; 367 skk.) Végül a bíborcsiga kagyló csak a Mediterrán medence keleti részeinek meleg vizeiben élt, s míg a középkorban egészen a kipusztításáig le nem halászták, csak az uralkodók számára használták. A bizánci császári cím „*purpureo genitus*” – bíborban született – így alakult ki. (Pellew 1918.)

Az Alpokon túli Európában a könnyen előállítható festékanyagok a kékre az európai indigó, a vörösre a festőbuzér, a sárgára néhány többé-kevésbé elhalványuló anyag; mindegyike objektíve rosszabb minőségű, mint keleti (mediterrán) megfelelője. A 8. században Nagy Károly segítette ezen festékanyagok előállítását és szétosztását az urasági kastélyok szövőnőinek. (Latouche 1966:184–185.) A középkor vége felé több régió, mint például Picardia, Toulouse, Szászország és Thüringia specializálódtak az európai indigó gyártására. (Baker 1965:60–64; Miskimin 1969:32,57,61; Latouche 1966:180–185.) Ismert volt azonban, hogy az indigó tartósabb és szebb kék színt ad, mint az európai indigó – s ahol lehetett, indigót is tettek az európai indigó kádakba – s a karmazsin is tisztább és élénkebb vöröset ad, mint a festőbuzér. Dél-franciaországi 14. század eleji piaci dokumentumok mutatják, hogy a *de grana* nevű kelme (mely az indigóval való megfestettségére utal – a ford.) 125 livre-be került, míg a festőbuzérral festett megfelelője csak 75-be. (Heers 1971:1111.) Az arab buzér, melyet timsó páccal használtak és a szabad levegőn szárítottak meg (amit eleve nem tett lehetővé az Észak nyirkossága), sokkal jobb eredményeket adott, mint az európai buzér. (Legget 1944:14.) Végül a genovai festőket szabályozó szigorú, és valószínűleg tipikus előírások megtiltották, hogy olyan gyengébb

minőségű festékanyagokat használjanak, mint az európai indigó, a buzér, és bizonyos faanyagok, sőt a nyugati és nem keleti eredetű karmazsinét is. (Heers 1971:1116.)

A festékanyag tehát luxusáru volt abban a távolsági kereskedelemben, amely összekapcsolta Európát és Ázsiát: sok szempontból azonos volt a selyemmel és a fűszerekkel. Az erre a kereskedelemre vonatkozó dokumentumokban a festékek, gyógyszerek és fűszerek néha felcserélhetőek úgy, hogy a festők műhelyeiben találkozhatunk gyógyszerekkel, és nevezhetik őket alkimistának, vagy előfordul, hogy a kikötőben egy kicsomagolatlan bála fűszerről kiderül, hogy festékanyagot tartalmaz. (Beer 1960.) A luxuserkedelemnek olyan erősen része volt a festékanyag, hogy néha azon áruk között utalnak rá, amelyek hozzájárultak a 15. századi felfedező utak létrejöttéhez. A kalandorok nemcsak rövidebb utakat kerestek a Kelet kincseihez, és nemcsak nemesfémeket kerestek, hogy ezeket a kincseket megvásárolhassák, hanem egyes történészek szerint, az expedíciók pénzügyi támogatóit a festékanyagok is érdekelték. Így a Szent Kereszt földje a Brazília nevet kapta (az arab brazier szó alapján, amely tüzes vöröset jelent), mikor „brazilfát”, egy vörös festék alapját, mely korábban csak Indiából volt beszerezhető, nagy mennyiségben találták meg itt. (Godinho 1950:33; Robinson 1969:30; Singer: 1956. II. köt.: 367.)

A mediterrán Európa természetesen szorosabb kapcsolatban állt a középkorban a kelet-nyugati kereskedelmi utakkal, mint az Alpoktól északra eső Európa. Jacques Bernard a következő általánosításig jut el: „a mediterrán vidék nemcsak fűszert termelt, és Észak-Nyugat Európából sem pusztán közönséges áruk kerültek ki. De még mindig elfogadható leegyszerűsítés, ha azt mondjuk, hogy szemben a déllel, az észak inkább az élethez szükséges árukat és nem luxustermékeket állított elő”. (Bernard 1972:280–281.) A textil vonatkozásában az eltérés Flandria és Észak-Itália – az Európán belüli kereskedelem két egymáshoz közeli „pólusa” – között állandó. A kettő közül az északolasz kelmegyártók könnyebben és közvetlenebbül jutottak hozzá a lényeges festékanyagokhoz, függetlenül attól, hogy a mediterrán vidéken állították-e őket elő, vagy a fűszerekhez hasonlóan, Bagdadon és Szírián keresztül, Ázsiából szállították őket ide. Ennek következményeként a képzett festők és festő kézikönyvek itáliai specialitássá váltak a 13. századra. Flandriában is volt festőanyag, köztük a legjobb minőségűek is, melyeket a Champagne-i vásárokon az itáliai kereskedőktől szereztek be, s nagyon jól képzett flamand festőkkel is találkoztunk. Mint az a következőkből kiderül azonban, a flamand festők nem

élénk és világos színeiken keresztül váltak híressé, hanem a fekete szín festésében elért óriási sikereik alapján.

Fekete a középkorban

A középkorban szoros összekapcsolódás alakult ki a fekete öltözék és a jó keresztények askétikus ideáljai között, olyan ideálok, melyek legmagasabb szintű kifejeződésüket a bencés szerzetesek szűzességi fogadalmat tett rendjében találták meg. A szerzetesi askétizmus azonban nem maradt egyszerű, az idők folyamán a szerzetesi öltözék igen kidolgozottá vált, bár megtartotta sötét színárnyalatát. A kereszteshadjáratok idején az asketikus fekete alázatos üzenete agresszív tartalmat is nyert, a templomos lovagok által történő használata csak egy példa erre. Norman Cohn szerint ez a rend biztosította az egyháznak a leghatékonyabb harci erőt a Szentföldön, a hősiességéért Szent Bernát, az első kereszteshadjárat meghirdetője jutalmazta őket. A templomos zászló fekete-fehér színű volt, amelyben a fehér „Krisztus barátai iránti szelidséget”, a fekete pedig „az ellenségeivel szembeni kegyetlenséget” jelentette, azaz mindenekelőtt az iszlámmal szembeni vadságot. (Cohn 1975:76.) Ugyanebben az időben vált a fekete „a gyász színévé (mindenütt) a keresztény világban, a temetési szertartásokon, a halotti torokon ... ez jellemezte a temetőket és a templomok környékét a feketébe öltözött emberek megjelenésével.” (Fickeler 1962:103.)

Remélem, be tudom mutatni, hogy a fekete öltözék ezen különböző megjelenési formái fontos szimbolikus aspektusát képezték annak a forradalmi átmenetnek, amely a középkorban megkezdte az európaiak és a keleti Mediterráneum és Ázsia viszonyának átrendezését. Ezt az állítást megalapozza a ragyogóan festett textiliák nem-nyugati civilizációs monopóliumáról korábban ismertetett kép, melyben ezt arra használták fel, hogy alapvető erőforrásokat, mindenekelőtt rabszolgákat szerezzenek be a periférikus Európából. Ha a színes textiliák hatását nézzük a kereskedelmi egyensúlyra, feltételezhető, hogy veszélyt jelenthettek minden olyan társadalom számára, amely maga nem tudott jó minőségű festett textilt előállítani. A következőkben azt ismertetem, hogy ez a körülmény miként segíthette elő az európaiaknak a feketéhez való elkötelezettségét.

Az európai kultúrának a színekkel szembeni általános bizalmatlanságával kezdjük. A középkori keresztények irtóztak a bíbortól, s azt a királyi színből, amilyen Bizánc alatt volt, a feketéhez hasonló szimbólummá, a büntetés, a melankólia és a halál színévé változtatták. (Brooke 1967: 48–

49.) A vöröset a kísértő ördöggel kapcsolták össze, míg a sárgát, a császári Kína állami öltözekeinek színét, az érzékiséggel és a gyávasággal, és ezt választották ki Júdás ruhájának színévé. (Brooke 1967:64). Későbbi századokban a keresztények a zsidókat sárga jelvények viselésére kényszerítették (Beaulieu és Baylé 1956:143; Rubens 1967:32,94–100). A szicíliai dialektusban a rosszra, korruptra, elvetendőre használt szó a tintu, egyben festettet is jelent. Ugyanez a kapcsolat fennállhat más európai nyelvekben és dialektusokban is. Természetesen találkozunk vele az angolban, amelyikben a „szennyes” szó egy időben festettet is jelentett, és mint ahogy ma is bemocskoltat etikai értelemben – a rothadás által beszennyezettet az Oxford English Dictionary szerint. Az angolban, s talán más nyelvekben is, a festés során használt pácokra néha, mint „menstrua”-ra utaltak, mely szó undort kelthet a menstruációs vérre való utalásával. (Lásd például Berthollet, egy 18. századi szerző a festés elméletéről, idézi Beer 1960:29)

A színekkel szembeni bizalmatlanság része volt a középkori kereszténységet és mindenekelőtt annak szerzetesrendjeit uraló aszkétikus kódnak. Ezek közül eggyel, a bencésekkel foglalkozom itt. Szent Benedek alapította a 6. századi Itáliában, s az ezt követő két évszázadban a szüzességi fogadalmat tett szerzetesek közösségei gyorsan elterjedtek a frank hátszágban, amely Burgundiától egészen Flandriáig terjedt (lásd a térképet *Catholic Encyclopedie*. 289) Koruk forradalmi élcspataiként ezek a közösségek erdőségeket tisztítottak meg, javították a mezőgazdasági technikát és szerepet játszottak több ipari szakma továbbfejlődésében. (Boissonnade 1964:103, 157). A közösségek elkötelezték magukat a nehéz fizikai munkának és Szent Benedek szabályai szerint éltek. Benedek nem volt szélsőséges aszkéta, mint ahogy a legkorábbi keresztény szerzetesek azok voltak Egyiptomban. A munkára való koncentrációja eleve megakadályozta az önsanyargatást, amely a fizikai képességeket és az egészséget rongálta. A ruházatkodásra vonatkozóan szabályai meghatározták, hogy a szerzeteseknek szerény ruhát kell hordaniuk. Télen a ruhának nehéznek, nyáron könnyűnek kellett lennie, másban nem különbözhetett. A színre és a szabásra vonatkozóan: „a szerzetesek nem lehetnek kihívóak, ruhájuknak olyannak kell lenniük, amilyen a környéken található, vagy amilyet a legolcsóbban lehet kapni”. (Benedict 1963:174–180.)

Tiron „Az egyházi rendek ruházatának története” című munkájában azt írja, hogy az első bencések fehér ruhában jártak a büntelenség jeleként. (Tiron 1945:40,67.) Szent Benedeket gyakran ábrázolták fehérben, egy fekete kámszás köpenyben, s életének egy jól ismert epizódja azzal az

idővel foglalkozik, mikor egy feketerígó, az ördög szimbóluma, majdnem elcsábította, hogy kapcsolatot kezdjen egy nővel. Mindennek ellenére, a 8. század végére a feketét tekintették a par excellence szerzetesi színnek. A későbbi századokban a bencésekkel foglalkozó számtalan dokumentum utal rájuk, mint nigri monachi-fekete barátokra. (de Valous 1935. I. köt.: 238.) Miként történt meg, hogy, egy szabályt követve, amely nem határozta meg a ruha színét, csak helyi eredetét és olcsó árát, a bencéseket ezzel a fekete színnel azonosíthatták – azon madár színével, amely morálisan megkínózta szentjüket? Két lehetséges válasz van e kérdésre. Az egyik, hogy olyan festetlen gyapjúholmit viseltek, melynek természetes színe sötét volt; a másik, hogy ruháikat feketére festették olcsó helyi festékanyaggal. Szerintem mindkét magyarázat helytálló, csak különböző időszakokban.

Vita van arról, hogy Szent Benedek ragaszkodott-e ahhoz, hogy szerzetesei festetlen ruhában járjanak. (Davenport 1948:99.) De Valous szerint azonban „a fekete ... az egyházi törvényhozók gondolkodásában természetes fekete volt ... és nem ... művi”. (de Valous 1935. I. köt.: 238.) Több apátnak és pápának nyilatkozatát idézi a 12–14. századból, amelyekben a szerzeteseket megróják, mert festett ruhát viselnek. (de Valous 1935: 239–240.) Hogy valamikor festetlen ruhában jártak, azt alátámasztják ismereteink a juhok színéről a középkor elejéről. A háziasítás folyamán az egyik legfontosabb átalakulás az volt, hogy az állatok a nyáj-selejtezések során elvesztették színezetüket. A színvesztés összekapcsolódott a textilfestés terjedésével, mivel a festékek (kivéve a feketét) nem fogták meg az eleve színnel rendelkező gyapjút. (Ryder 1969:495.) A vaskorszakban a mediterrán juh fehérebb lett, ugyanúgy, ahogy az angliai, észak-franciaországi és flandriai juhok, ahol a rómaiak fehér fajtákat vezettek be, amelyek gyapját meg lehetett festeni a bíborcsigából készített festékkel. (Epstein 1962: 292; Ryder 1969:50–511.) Róma bukása után azonban a mediterrán hatás csökkent és az európai juhok sötétebbek lettek. Ryder azt állítja, hogy i.sz. 1000 körül az észak-afrikai és az észak-európai gyapjúnak természetes színezete volt (Ryder 1969:510), és hogy korábban Nagy Károly idején „a fehér juh minden valószínűség szerint kivétel volt”. (Ryder 1964:6.) Hogy mennyire sötét színűek voltak ezek a gyapjúk, az már más kérdés: a legtöbb forrás arról számol be, hogy színük a szürkésfehértől a barna több árnyalatán keresztül a sötétszürkéig és feketéig terjedt. De még ha a fekete nem is vált uralkodóvá, a természetes színezetű gyapjúk jellegzetesek voltak sötét színük következtében, különösen, ha összevetjük Bizánc élénk selymeivel. A sötét színárnyalat szimbolikus volt a helyi árukhhoz való elkötelezettségben, amelyet Szent Benedek előírt.

A Nagy Károly idején végrehajtott mezőgazdasági újítások és az iszlám (és Bizánc) ellen meghirdetett kereszteshadjáratok időpontja között a bencés szerzetesek ruhája, bármi is volt pontos színe, veszített egyszerűségéből. Értelmesnek tűnik az a feltételezés, hogy ez a változás szorosan kapcsolódott nemcsak a szerzetesrendek méretének és bonyolultságának növekedéséhez, hanem a flandriai textilipar fejlődéséhez, s az ezzel összefüggésben álló átmenethez, melyben az európaiak a korábbi védekező helyett támadó magatartást vettek fel a kelettel szemben. Az egyszerű ruházat teljes bojkottot jelentett a luxuscikkekkel szemben. Ha ezt logikailag végigvinnénk, az ilyen egyszerűségi programok teljesen megszüntették volna a helyi textilpiacot. A fekete ruházat kidolgozottabbá válása alakult ki és vette át a teljes elutasítás helyét, kialakult a különleges ruhák iránti pozitív kereslet. Elvi jelentősége volt azonban ezen textilanyagok hazai eredetének, ezek „európai gyártmányok” voltak.

Burgundiában és Flandriában már a 9. században kialakult egy irányzat a szerzetesi élet ritualizálására, a szerzetesek életének uniformizálására, s a szerzetességnél már nem annyira a fizikai munkát, mint inkább a zsol-táréneklést és a halottak lelki üdvéért való közbenjárást hangsúlyozták. Ezzel együtt megváltozott a szerzetesek ruhája is, hogy tükrözze megnövekedett gazdaságukat és szabadidejüket. A valószínűleg továbbra is festetlen kázmza bonyolultabbá vált. A kelmét már nem a kolostorokban szőtték, nem is a kolostorhoz tartozó asszonyok készítették, másutt készítették és vásárolták, elsősorban flamand anyagokat alkalmaztak. Az új általános szabályzatok szerint a szerzetesingek, mindenekelőtt a karingek, redőzöttek voltak, bokáig értek és elég bővek voltak, hogy a szabad mozgást biztosítsák. A szerzetesek ruhája ebből következően nagyobb volt, mint másoké. A legnagyobb apátságok képviselői felülvizsgálták a helyi kolostorokat, hogy ellenőrizték, vajon elég napi kenyéren és vízen tartással büntetik-e azon szerzeteseket, akik nem voltak hajlandók ezeket a nehezen elhordható csuhákat hordani, vagy éppen az ellenkező bűnbe estek: festett csuhával, vagy más luxuscikkkel rendelkeztek. Az ellenőrök feljelentették az ellenző apátokat a püspöknek. A csuhák száma is nőtt. Míg Szent Benedek Szabályzata egy szerzetesinget és egy csuklyát írt elő egy időpontra, a 9. századi szerzetesek már kettőt kaptak. Vásznon alsóneműt is viseltek (ez tükrözi a flandriai vászonipar növekedését), szandáljuk, vászoncipőjük és prémes köpenyük is volt, amely ruhadarabokra a 6. századi szabályzat nem utal. (Dulcy 1934:79; Schmitz 1948; de Valous 1935. I. kötet: 230–235, 241–242.)

Bár megszakította a viking támadás, a kidolgozottság bencés mozgalma megújult a 10. században a burgundiai clunyi apátság felépítésével, amely bővelkedett európai készítésű festett üvegablakokban, ezüst serlegekben és gazdag díszítésben. A szertartások előterbe állításával és az aszketikus témákkal való foglalkozás közben a cluny-i szerzetesek gyakorlatilag felhagytak a fizikai munkával, s idejüket (még mindig félve a semmittevéstől) zsoltárénekléssel s a halottak lelkéért való imádkozással töltötték. Benedek napi negyven zsoltár éneklését írta elő, de a cluny-i kórus szerzetesei 170-et énekeltek. (Rosenwein és Little 1974:7) Ráadásul szertartásá változtatták a sétát, öltözködést, ülést, evést és egy titkos jel-nyelvet találtak fel. Nemcsak alsóruhával rendelkeztek, de vászon lepedőn aludtak, s vászonneműiket nyáron kéthetente, télen háromhetente kimosták. Az apátság egy új tisztségviselője, a kamarás biztosította számukra a ruházatot, s ez olyan fontos funkcióvá vált, hogy fokozatosan ellenőrzése alá vonta a közösség pénzügyeit. (Evans 1968:70–79; Hunt 1967:58–59; 79–80.)

Szent Benedek azt mondta, hogy a szerzetesek a szegényeknek adhatják ruháikat, ha még egy kicsit lehet hordani őket, de sohasem gondolt arra, ami a 14. századra a tényleges gyakorlattá vált: ekkor a szerzetesek minden karácsonykor új csuhát kaptak, s minden második évben új köpenyt és csuklyát.⁶ A 12. és a 13. században elterjedt az a gyakorlat, hogy a szerzetesek ruhájárandóságot kaptak (angolul „wage”-nek, bérnek nevezték ezt) s így lehetővé vált, hogy maguk vásároljanak be. (Knowles 1948: 288–289.) Mint az udvari ruházat, az egyházi ruházat is megbízás alapján készült (Espinass II.köt.:288–289.). Egy 14. századi feljegyzés szerint, majdnem annyiba került a cluny-i szerzetesek ruházása, mint etetésük, s számos vendégük ellátása. (de Valous 1935. I. köt.: 248.) Egyértelmű, hogy a „fekete” szerzetesség, amely számbelileg igen felduzzadt, több száz európai takácsnak biztosított foglalkozást.

A 13. századra, ha nem korábban, a Fekete Barátok már festőknek is adtak munkát. Részben azért, mert a kereszteshadjáratok gazdaggá tették a kolostorokat, de valószínűleg részben azért is, mert az európai juhok újra kifehéredtek. A flamand ipar további fejlődésével, de különösen a firenzei textilfestés elterjedésével a juhtenyésztők javítani kezdték állományukat, hogy megfelelhessenek az ipari keresletnek. (Duby 1968:145–146.) A legvállalkozóbb szelleműek az új cisztercita rendhez tartoztak, amely 1098-ban szakadt el a bencésektől. Tiltakozásként a cluny-i „dekadenciával” szemben, a ciszterciták a fizikai munkához való visszatérést prédikálták, és

elkötelezettségük nagy szerepet játszott a juhtartás 12. és 13. századi „rendezett és tervezett elterjedésében”. (Trow-Smith 1950:67–69, lásd 1953: 51–53.) A szétszórt birtokokat nagy gazdaságokba egyesítve és kolostori majorságokat állítva fel Lincolnshireben, Yorkshireben és a kontinensen, ez a rend a flamand és észak-olasz vásárlókon tartva szemét, szelektálja juhnyájait, s hagyta, hogy kosait másutt is felhasználják a tenyésztésnél. Eileen Power szerint a ciszterciták a 18. századi „újító földbirtokosok” szellemét mutatták. (Power 1941:20–26; lásd még Verhulst 1972:301–313.) „Puritán” ethoszuk szimbólumaként elvetették a cluny-i kidolgozottságot, a festett üveget sima üveggel helyettesítették, az ezüst kelyheket és kereszteket ónnal és fával. Visszatértek Szent Benedek Szabályzatának betűihez ruházódásukban is, elvetették a plusz ruhát, a fehérneműt és ágyneműt. Lényeges, hogy festetlen szerzetesingük fehér, vagy szürke volt, bár fekete köpennyel takarták el, mikor a kolostoron kívül voltak: a ciszterciták, mint Európa fehér szerzetesei váltak ismertté. (Dickinson 1962: 72–73; Evans 1968:44–45.) Az ő és a mezőgazdasági területek világi földbirtokosainak hatása következtében egyre nehezebbé válhatott ebben az időben a festetlen fekete gyapjú beszerzése.

Bármilyen okozta is a festett fekete ruházat elterjedését, kétségtelen tény, hogy hasonlóan más kidolgozottabb aszketikus ruhához, ennek kialakulása is a helyi nyersanyagoktól és a helyi iparosoktól függött. Közepes minőségű fekete szint lehetett nyerni faszénből, salakból, vasporból, és a cseresavban gazdag tölgyfakéregből. Az európai indigó, főleg ha buzérral keverték, olyan fekete színt adott, amelynél egyetlen keleti anyag sem volt jobb minőségű, és Flandriában bőségesen lehetett mind európai indigót, mind buzért találni. (Espinass 1923 I.köt:25–26.) A flandriai festőket az általuk használt festékanyagok és festési eljárások alapján kategorizálták, s volt egy kategória, a corroyeurs, amely a végső kelmekikészítésre és a feketére festésre specializálódott. A szabályok megtiltották ezen kategória tagjainak, hogy rosszabb minőségű festéket használjanak, vagy hogy keverjék a kéreg festékeket vagy a vasport az európai indigóval. (Coornaert 1930: 196; Espinass: 1923 II.köt:150.) Az ilyen magasszintű minőségi ellenőrzésnek köszönhetően a flamand fekete lett a legjobb Európában, s ugyanakkor a flandriai színek közül a fekete volt a legjobb színvonalú. (Baxandall 1972:15). Ráadásul a legjobb minőségű fekete viselése mellett is megmaradhatott az ember Szent Benedek Szabályainak szelleménél, ha nem is betűinél. Ez a szabályzat a híveket a földi örömről való lemondásra hívta fel, de mivel feltételezte, hogy a világiasság szorosan kapcsolódik az egzoti-

kus és költséges luxuscikkek gyanús fogyasztásához, tilalmi főleg az idegen áruk ellen irányultak. Szemben a sokszínű textilanyagokkal, a fekete kelmét magán Európán belüli munkafolyamatokkal dolgozták ki. A 16. században a tridenti zsinat elismerte ezt a tényt azzal, hogy a „művi”, vagy festett fekete ruhát tette meg a szerzetesi és papi öltözőeknek. (de Valous 1935 I.köt:238.)⁷

A megelőző lapokon megkíséreltem bemutatni a folyamatosságot a korai dísztelen szerzetesi ruha és annak későbbi kidolgozott formája között: mindkettő elutasította az élénk színű anyagokat, amelyek a legtöbbször, ha nem is mindig, importáltak voltak. Ebben az értelemben mindkettő szimbolizálta azt az áldozatot, amely szükséges a hazai növekedéshez és fejlődéshez; mindkettő tartalmazta a megtartóztatás üzenetét. Különböztek azonban az emberi egyenlőségről szóló üzenetükben. Az egyszerű, dísztelen feketénél annyira nem volt lehetőség a variációkra, hogy viselői nagyon egyformán nézhettek ki. A későbbi kidolgozások, bár elsősorban a helyben hozzáférhető forrásokra támaszkodtak, lehetővé tették a különbséget a szövésmódban, méretben, szabásban és díszítésben, melyek a társadalmi státusz jelzői lettek. A következőkben meg szeretném vizsgálni a fenti következtetések kapcsolatát a fekete ruhának a középkorban elterjedt másik jellegzetességével: a feketének mint gyászruhának használatával. Nem fogok logikai érveket keresni a fekete és a halál kapcsolatára – ezek az érvek eleve problematikusak, hiszen a kapcsolat nem univerzális – azzal fogok foglalkozni, hogy a középkorra jellemző halál-fogalom milyen közel áll az áldozat szelleméhez, amelyet mind dísztelen, mind kidolgozott formájában a fekete szimbolizált.

A középkori európaiak szakítottak a korábbi civilizációk szokásaival, amelyekben az uralkodókat és nemeseket kincseikkel együtt temették el és halhatatlannak tartották. Ehelyett ők a halált pesszimiztikusan, mint egalitáriánus állapotot ábrázolták, amelyben mindenkit belső és nem külső bűnök és erények alapján ítélnék meg. A gyakorlatban a világi nemesek gyakran választották a szerzetesi ruhában való eltemettetést. Ahogy civilizációjuk fejlődött, a halálról alkotott fenti egyszerű elképzelés rituálékkal telítődött és fokozatosan elveszítette egalitáriánus jellegét. Jellemző ezen változásra az a mód, ahogy a cluny-i szerzetesek és az egyházi felépítmény más részei gondjaikba vették az emberek lelkét és ellenőrizték annak fejlődését a pokol és a mennyország között egyre fontosabbá váló limbuson keresztül, melyet purgatóriumként ismerünk. (Boase 1972) Félve az ítélet napjától, a gazdag emberek földet hagytak az egyházra, szinte az üdvözü-

lésre fizetett foglalóként, s haláluk előtt néhányan, minden tulajdonukkal együtt, kolostorba vonultak. (Rosenwein és Little 1974: 13) Ráadásul a családtagok nemcsak közvetlenül a halál után fizettek miséket az elhunyt lelkiüdvéért, hanem több évvel később is. Mindebből következett, hogy egy szegény ember lehetősége sokkal kisebb volt az üdvözülésre, mint egy gazdagé, függetlenül az Írás által lefektetett elvtől, hogy könnyebben jut át a teve a tű fokán, mint ahogy egy gazdag a mennyországba jut. És a gazdagok felbátorodtak, mikor Macon grófja Cluny apátjától speciális diszpenzációt kapott, hogy durva szerzetesruhája alatt puha vászonneműt viselhet, mivel a durva csuhát még a halálban is elviselhetetlennek tartotta. (Hunt 1967:95.) Hasonló hatással járt, hogy a velencei nemesek testét „kérkedő szerénységgel a vándorszerzetesek csuhájába öltöztették”. (Davis 1975: 50.)

A szerzetesi ruha kidolgozottabbá válásához hasonlóan, a halál fogalmának fejlődése is nemcsak tükrözte az agresszív civilizáció növekedését Európában, hanem szerepet játszott annak fejlődésében is. Például az üdvözülésért adományozott földek segítettek a keresztesek pénzelésében, akik kiterjesztették a területi határokat, és helyet biztosítottak a kereskedelemnek a Közel-Keleten. Az ilyen adományok a szerzetesi élet átalakításában is szerepet játszottak, a fizikai munka helyett már az éneklésen és az imán volt a fő hangsúly annál is inkább, mert a kapott föld már „teljesen megszervezve és a szükséges munkás személyezettel ellátva, azaz ... 'földöltözve' emberekkel és állatokkal” került a kolostorok birtokába. (Duby 1968:70.) Az ilyen adományoknak köszönhetően, a szerzeteseknek nem kellett újabb területeket termővé tenniük, s könnyű életük volt, mint a lordoknak. (Duby 1968: 70.) Már láttuk, hogy milyen mélyen belekeveredtek az európai ipari termékek feltűnő fogyasztásába. Ily módon az ördögtől való félelem, ha az egyháznak tett adományokhoz vezetett, biztosította, hogy a felgyűlt gazdagság visszakerüljön az európai gazdaságba, s ne tűnjön el importált selymek és fűszerek vásárlása közben. A sötét gyapjúruhában való eltemetetés e tényező fontosságának üzenetét hordozta, ugyanúgy, „mint a saját ország földjébe való eltemetés” – mely szintén szimbolikus visszatérése volt a testnek, s mely különös jelentőségre tett szert a kereszteshadjáratok idején. (Huizinga 1954:143–144.)

A halál témájának kidolgozottsága, a temetési szertartások, az eltávozott lelkéért való zsoltáreneklés addig a pontig növekedtek, hogy mikor a 14. században a pestis megtizedelte a lakosságot, a mindennapi életet a gyászolás vetette uralma alá. Huizinga leírása a pestis sújtotta Burgundiá-

ról mutatja, hogy két elképzelést hangsúlyoztak. Az egyik a nagy öröm volt azon lelkek üdvözülése miatt, melyekét a gazdagság többé-kevésbé biztosította, de a másik a halálnak evilági oldalával foglalkozott: a test felbomlása, a giliszták által ellepett belső részek annak emlékeztetésére szolgáltak, hogy a dicsőség, hírnév és egzotikus luxuscikkek a státusz mulandó jelzői, amelyek azután irrelevánssá válnak. (Huizinga 1954:138–151.) Ha a fekete ruha megfelelő szimbóluma volt az egyszerű halálnak, akkor a kidolgozott fekete ruha és a temetési díszek megfelelő kompromisszumok voltak, mikor a kezdődő fejlődés intenzívebbé tette a társadalmi tagozódást, és az ilyen díszítéseket lehetővé tette. Anélkül, hogy fel tudnánk fedezni azt az utat, amelyen keresztül a fekete átvette a fehér helyét a gyász színeként, azt feltételezhetjük, hogy a fekete gyászszíneként való fokozott használata nem elsősorban a halál szimbólumaként, hanem a jámbor önmegtartóztatás szimbólumaként játszott szerepét erősítette.⁸

Reneszánsz pávák és pingvinek

A forradalmi középkori időszakot követő két évszázadban a fekete ruha használata megmaradt és még nagyobb formai változatosságot öltött. Ezek között volt a királyi fekete, melybe néhány őszintén katolikus udvar belső körei öltöztek, mint például Jó Fülöpé Burgundiában, vagy II. Fülöpé Spanyolországban. A fekete öltözék elterjedt a protestánsok között is, akik között voltak olyanok, akik elvetettek minden cicomát, mivel azt implicite vagy explicite színesnek tartották, mások pedig közülük pozitívan viszonyultak a jól szabott fekete öltözékhez. Az ezek által közvetített üzenetnek, minden eltérése ellenére, volt közös jellemzője, s folyamatos volt a középkor bencés üzenetével. A közösséget most sem lehet a logikának tulajdonítani, s nem hiszem, hogy a fekete ruha értelmének két vagy több történelmi időszakon keresztüli folyamatosságát a „kulturális leüledéssel” lehetne megmagyarázni. Az időszakokon keresztüli folyamatosság, s a különböző társadalmi csoportok és osztályok közötti közösség magyarázatát inkább bizonyos társadalmi folyamatok állandóságában és általánosságában kell keresni, esetünkben azon folyamatokban, amelyekkel a színes textilipar központjai kivonták a legszükségesebb erőforrásokat az importáló területekről, amivel széles körű tiltakozást váltottak ki ezen a már differenciált és osztálytagozódott területen.

Ennek alapján azon új módozatokra kell figyelmünket fordítanunk, amelyeken keresztül ezen folyamatok kibontakoztak a reneszánsz időszakában, mivel míg a középkor, elemzésünk kiinduló pontja, a bizánci és isz-

lám hegemonia kora volt, addig a 14. században más, akkor már Európán belüli hatalmi viszonylatrendszerből kell kiindulnunk. Észak- és Közép-Itália városai és a pápai udvar Rómában alkották a szignifikáns civilizációs központot az Alpoktól északra eső Európa számára.

A reneszánsz Itália Bizáncnak mindenekelőtt selyemiparában elért sikereiben volt örököse. Az arab hódítás már jóval az első kereszteshadjárat előtt elhozta Spanyolországba és Szicíliába az eperlevelet evő selyemhernyót, s a 13. század végén, az Ázsián keresztüli selyemutak mongol pacifikációjának segítségével elterjedt Toszkánában, ahol Lucca és más városok állítottak elő selyem kelmét. A következő másfél évszázad során az ipar elterjedt Itália valamennyi nagyobb városában – Genovában, Velencében, Firenzében, Milánóban és Bolognában. Mikor a gyapjúért folytatott verseny komolyabbá vált az angliai ipar kialakulása következtében a 14. században, az itáliai textiltermelés súlypontja átment a gyapjúról a selyemre, s ez a finom keleti fonál és nem a nyugati gyapjú szavatolta az olasz terjeszkedést (Heers 1971:1093.). A 15. és 16. század valamennyi virágzó régiója közül (Flandriát, Burgundiát és a Valois Párizst is beleértve) Lombardia és Toszkána itáliai területei kerültek legközelebb ahhoz, hogy újra megvalósítsák nyugati talajon, nyugati módosításokkal Bizánc keleti civilizációjának ragyogását.

Az itáliai textiláruk, selymek és gyapjúk egyaránt, semmivel sem voltak szintelenebbek, mint Konstantinápoly luxuscikkei. Jól ellátva a keleti festékanyagokat szállító távolsági kereskedelmi utakkal, a reneszánsz Itáliát szinte elöntötték a színek. Páva témái között voltak azok a tarka ruhák, amelyeken az ujjaknak különböző színei voltak, a nadrágszáraknak szintúgy, s a testet megint más szín fedte. A bonyolultan szabott ruhákon számtalan hasíték volt, hogy látszódjék az alatta levő színréteg is. A színvariációk lehetővé tették, hogy az egyének maguk tervezzék meg ruháikat, s az udvari divat „olyan gyorsasággal változott, ami korábban ismeretlen volt”. (Chamberlin 1967:52–56.)⁹ Róma bukása óta először, vörösök és bíborok alakultak ki, nemcsak az uralkodóknak és az udvariaknak a kevésbé elit társadalmi rangúaktól való elválasztására, hanem a kereskedő elit számára is.

Volt néhány kivétel is. Firenzének, az első gyapjú-városnak Medici uralkodói megtartották a középkor hosszú sötét köpenyét. Velencében a nemesek megtartották fekete gyapjú ruházatukat, mely korábban osztályuk jellemzőjévé vált, mivel ez a város, hogy megtartsa kiemelkedő szerepét a mediterrán kereskedelemben, a mértékletesség és józanság pózát

vette magára, szemben a külföldi hajók sokaságával, melyek egzotikus árukkal töltötték meg lagunáit és csatornáit. (Molmenti 1880:96–106, 275,282,365.) Egy másik típusú kivételt mutat egy 15. századi hagyatéki leltár Genova környéki vidéki területről, mely szerint a helyi földbirtokosnak 22 fekete szövete volt s csak 18 zöld, 9 barna vagy szürke, 7 fehér, 6 vörös és 3 kék. A fekete, amely oly ritka volt a város gazdag kereskedőinél, a gyászon kívül, sokkal gyakrabban öltöztette a hűbértokok nemeseit. (Heers 1971:1105.) Ahol a kereskedők el akarták rejteni gazdagságukat, hogy bizalmat keltsenek, ott néha ők is feketébe öltöztek; Velence kereskedői említésre méltó példáját adják ennek. (Molmenti 1880:276.) Végül jámbor szentek, mint Sienai Bernát, kétségbeesésüket fejezték ki az új szertelenségeket látván. De ezek csak kivételek voltak, s hamar elhomályosították őket a szín pompás stílusok, az újdonság „örjögő” keresése, amely annyira elragadta a reneszánsz városok felsőbb rétegeinek férfait és asszonyait. (Heers 1971: 1097–1098.) Néhány kivételtől eltekintve, az Alpokon túli Európa megfakult, elvágva a jó minőségű festékanyagokhoz való közvetlen kapcsolattól. Különösen az angol termelők álltak hadilábon a színekkel, annak ellenére, hogy a festékanyag országuk egyik fontos importcikke volt. (Thrupp 1966:270.) „Manapság”, mondotta egy 16. századi kelmefestő elképzelés tervezője, Angliában „mindenki, aki megengedheti magának, nem vesz magára olyan ruhát, amelyet birodalmában festettek. – Hozzá nem értő festőink ... legalább annyi festéket öntenek ki a mosóvízzel és folytatnak el az esővízzel, mint amennyit a ruhákhoz felhasználnak”. Ugyanakkor a színek „fontosak az angol nemzetnek ... „Nélkülük külföldieket teszünk gazdaggá, s honfitársainkat szegényítjük el”. (idézi Tawney és Power 1965:130–149.)

Egy 1552-es királyi rendelet valódinak, azaz nem hamisnak, vagy álnak minősítette a következő színárnyalatokat: skarlát, vörös, karmazsin, és azután egy sor leírhatatlan árnyalatot a barnás-kéktől, a narancs-homokszínű, rozsdabarnán, márványszínen, a juhszínen, oroszlánszínen, a vasszürkén egészen az „új szomorú színnek” és a „tarka-barkának” nevezett színekig. (Linthicum 1963:11.) Az utóbbi, függetlenül a szó mai használatától, egy sötétkék volt, amelyet forrázott fából gubaccsal és rézsulfáttal (copper sulphate) készítettek. Az angol festők fent idézett kritikája kiterjedt az általuk használt festékanyagokra, azt vetették a szemükre, hogy nem a Flandriában is elterjedt európai indigót és buzért használják, s így magas áron gyenge árut állítanak elő. (idézi Tawney és Power 1965: 130–149.) Nem található e rendeletben, de a korban még számos szörnyűséges

színárnyalatot állítottak elő (ezek neve egy másfajta szimbólumelemzésre nyújtana lehetőséget): patkányszín (sötétszürke), lóhús (bronzszerű, mint a nyüzött peklovak bőre), libaszar (sárgás-zöld). (Linthicum 1963:33–36.) Gyorsan át lehet látni a festés helyzetét William Harrison színlistájából, mely 1587-es *Description of England* című művében jelenik meg, s állítólag arra szolgál, hogy „a fantaszta fejeket elragadtassa”. Ebben találkozunk ördöggel a kerítésen (egy vörös színárnyalat), borsókásasárgával, de megjelent a libaszar-zöld is. (Harrison 1868:148.)

A 16. század közepi Angliára nem a színek, hanem az általában nem festett, vagy „szomorúan” festett gyapjúposztó exportja volt a jellemző. Ezen posztó legfontosabb külföldi piacai a Baltikumban és Kelet-Európában voltak. A kereskedők, akik ezt Indiába szállították, attól féltek, hogy „hajóik el fognak korhadni a folyókon”, ha ragaszkodnak az eladáshoz. Indiában a jelentősebb emberek angol duplaszéles fekete gyapjuszövetet használtak elefántjaik és lovaik betakarására. (Fisher 1950:157) Ez okozza, hogy egy 16. századi megfigyelő arról panaszkodik: mikor két évszázaddal korábban Anglia áttért a nyers gyapjú exportról a posztóexportra, gazdagsága csak félig alakult ki: mivel a festetlen, vagy rosszul festett posztó exportja „tökéletlen dolog”. Csak a teljesen kikészített áruk exportja tudja megoldani a forgalom, a profit és az állandó ipari alkalmazás problémáit, mivel a félkész termékeknél ez inkább bírja a külföldi versenyt. (Friis 1927:281; Wilson 1965:69–79.)

A reneszánsz Itália színes textilárut, valamint ezüst és aranyszöveteket szállított az Alpokon túli Európába, beleértve Angliát is. A csereáruk valamennyire különböztek a középkoriaktól. Míg Bizánc és a muzulmán Spanyolország az európaiakat a rabszolgakereskedelemben való bekapcsolódásra készítette, addig a reneszánsz kereskedők ehelyett az Alpokon túli Európából nemesfémforrást csináltak.¹⁰ Mérsékelt mennyiségű nemesfém került Európába a kereszteshadjáratok idején, a fosztogatások eredményeként. Jelentősebb volt a Dél- és Közép-Németország, Csehország és Magyarország hegyeiben és dombjaiban bányászott nemesérc. John Nef szerint 1450 és 1530 között a közép-európai bányák éves ezüstkitermelése ötszörösére növekedett, s olyan csúcst ért el, amely nem ismétlődött meg egészen a 19. századig. (Nef 1941; lásd még Hodgett 1972:157–160.) Bármilyen is volt a nemesfémek forrása — később Amerikából érkezett —, az észak-európaiak nagyon érezték hiányát. Az arany és az ezüst lényegi elemek voltak az államok kialakulásában, a bürokráciák megszerveződésében, és a zsoldoshadsereg toborzásában. A 14. század közepétől kezdve az uralkodók és a lakosság egyaránt „panaszkodott a nemesfémeknek Itáliába való

kiáramlása miatt... ami körülbelül megfelelője volt az Itáliából a Levantéba való kiáramlásnak". (Lopez, Miskimin és Udovitch 1970:101–128.)

Az olasz hegemonia és a nemesfém kereslet azonban nem egyenlően oszlott el, ahogy azt Braudel fogalmazta, ez a „szűk északra futó kereskedelmi utak csatornái mellett” terjedt. (Braudel 1972. I. köt.:223.) Ezen utak fő nyalábja egy olyan folyosót, vagy földsávot alakított ki, amelyet egyik oldalról Kelet-Franciaország, a másik oldalról Magyarország és Lengyelország határolt, s amelyik északra egészen Angliáig és Skandináviáig terjedt. Nyugatra ezen folyosótól, Franciaországban és Spanyolországban, a centralizáló királyságok sikeresen álltak ellent az italizálásnak, és a pápaság terhes pénzügyi követeléseit az „olyan kevésbé egységes országok” felé irányították, „mint Németország”. (Dickens 1966:35.) Ennek következtében a mediterrán kereskedelem nagy többsége, az alpesi hágókat átlépve, a Rajna mentén haladt. Mindenütt, ahova behatolt, a helyi gazdaságot új termelési és kereskedelmi szintekre készítette, s egyben a nemesfémek fokozott kiadására. „A földrajztudósok egy-egy folyó vízgyűjtő medencéjéről beszélnek, itt egy sor üzletág vízgyűjtő medencéjével találkozunk a pénzfolyók mentén, a genovai és firenzei bankárok hasznával”. (Braudel 1972 I. köt.:386,393.) A kereskedelmi mérleg az észak számára kedvezőtlen volt, „érthetően”, de ennek ellenére, az északi kereskedők és iparosok „inasokként a dél városainak irányítására vártak”. (Braudel 1972 I. köt.:215.) Angliában ez a helyzet számos Itália-ellenes lázadáshoz vezetett a 15. században (Myers 1963:73, 159–162; lásd még Holmes a firenzei kereskedőkről Londonban).

A reneszánsz kori itáliai hegemonia földrajza nyújtja a kulcsot a színeknek a kulturális tájképben való teljes megoszlásához. Ez az eloszlás nem teljesen korrelált a szegények és gazdagok, észak és dél, vagy akár protestánsok és katolikusok közötti ellentét-rendszerrel. A pingvinek jelentkezése gyakori volt, de ez túlmélt a vallási és osztály-határvonalakon, különböző formákat öltött a különböző csoportoknál, és különböző módon állt szemben azzal az itáliásított pávaképpel, amely valamennyiüket zavarta. Csak a folyamatok egy sorának vizsgálata, köztük az egyenlőtlen kereskedelmi mérleg, a gazdagság és a hatalom belső elhelyezkedése, magyarázhatja meg a korszak színválását. (A folyamatoknak ez a rendszere egyben megvilágíthatja az itáliai befolyás alatt álló folyosó néhány speciális vonását, például azokat a nehézségeket, amelyek ezen a területen később az államalakításokban felmerültek.)

A pingvin szimbolizmus egyik megjelenési formája a „fekete udvar” volt; Burgundia hercegi udvara jó példa erre. Ez rivalizált a francia királyok

udvarával, mint központja nemcsak a hatalomnak és a gazdaságnak, de a pazarló bőkezűségnek és lakmározásnak is. Uralkodója, a 15. századi Jó Fülöp igazi mágnás volt, harminc szeretővel és sok törvénytelen gyermekkel. Mint elődjei, ő is dísztárgyakkal vette körül magát, valamint arany és ezüst díszítésekkel, melyek hadseregének erejét fitogtatták. Rubinok, zafírok, gyémántok és struccotlak ékesítették kalapjait és ruháit, ezek közül egyesek finom itáliai vagy keleti selyemből készültek, amelyek olyan egzotikus neveket viseltek, mint damasquin, maurisque és tartaire. (Utalás Damaszkuszra, a mórokra és a tatárokra. – A ford.) (Beaulieu és Baylé 1956:27.) Azonban Jó Fülöp herceg a szolid ruhák hívévé vált. Ő is, udvaroncai is jellegzetesen hosszú fekete ruhát viseltek, amely sem szabva, sem rájuk igazítva nem volt, sem gombolással, sem csatokkal nem rendelkezett, s inasaik szintén feketébe öltöztek. (Beaulieu és Baylé 1956; Heers 1971:1098; Vaughn 1970.)

Sokan feltételezik, hogy Fülöp egy politikai merénylet által megölt atyját gyászolva viselte a fekete ruhát, de választásának más dimenziói mutatják, hogy az udvari fekete túlment a halál szimbólumán. Mivel nagyapja Flandria grófjának lányát vette el, s házasságával, valamint Luxemburg, Brabant és Holland elleni háborúival ő is szerzett területeket, Fülöp Németalföld uralkodója volt. Mivel ott volt rezidenciája, elkerülhetetlenül belekeveredett a Franciaország és Anglia közötti, százéves háború néven ismert, területi vitába, s így legalább annyira szüksége volt nemesfémmei teli hadipénztárra, mint a királyoknak. A 14. század vége óta Lucca kereskedő bankárai jelentős kölcsönöket nyújtottak a Burgundiai Háznak, de az erre a pénzügyi forrásra való túl erős támaszkodás az állami ügyekbe való növekvő itáliai befolyás kockázatát hordozta magában. A prosperáló textilipar működése északi területein lehetővé tette Fülöp számára, hogy egy autonómabb, „nemesfémre épülő” politikát alkalmazzon, amely 1430-tól az angol kelme importjának, valamint az arany és ezüst exportjának tilalmához vezetett. Ezek a tilalmak, melyek a herceg és a gyapjú-városok közös érdekeit fejezték ki, egybeestek azzal az időponttal, mikor az udvar bevezette a szürke és fekete ruházatot, amit szintén 1430-ra lehet tenni. (Beaulieu és Baylé 1956: 29; Munro 1972.) A fekete kiválasztása valószínűleg az ezen városokhoz való ragaszkodást szimbolizálta, melyek egy korábbi időszakban egész Európát vezették az európai indigó és buzér eljárású fekete gyapjufestés kialakításában.

A flamand iparhoz való ragaszkodás üzenete mellett, a fekete ruha a Burgund udvarban gyakorlati okokból is keletkezhetett. Mivel ezek a ruhák, bár egyszerűek, ugyanakkor nagyon bő szabásúak voltak, pazarlóan

használták fel a legfinomabb németalföldi kelmét. (Baxandall 1972: 14–15; Davenport 1948:335.) A gyászruha tulajdonképpen egyszerre utalt viselőjének státuszára és az elhunythoz való viszonyára a redőzet száma és teljessége segítségével. Így igen érdekes felfedezni Beaulieu és Baylénak a hercegi számadásokról írott tanulmányában, hogy a luccai kereskedőktől beszerzett selyem- és aranyruhák kivételével, a burgundiai udvar textiljeit szinte kizárólag Flandiából szerezte be. Ráadásul a nem teljesen flamand áruk a közeli Normandiából és Brabantból jöttek. (Beaulieu és Baylé 1956:24–36.)

Talán mert olyan szorosan kapcsolódott Európának ahhoz a régiójához, amely a középkori kereszteshadjáratokat szülte, Fülöpöt jobban foglalkoztatta, mint korabeli uralkodótársait, Konstantinápolynak a törökök által 1453-ban történt elfoglalása, a „pogány” győzelme, amelyet személyes sértésnek tekintett. (Calmate 1963:236; Cartellieri 1929:135–142; Tyler 1971:107–114.) Egy fényűző lakomán – a fácán ünnepén – amelyet egy új kereszteshadjárat bejelentésére tartottak, a burgundiai és flamand nemesek sűrű és fekete ruhában jelentek meg, még akkor is, ha a ruhájuk damasztból, selyemből is készült és nemcsak gyapjúból. Egy gyászének zárta a lakomát, amely megemlékezett az egyház veszteségéről, de a csúcspont akkor következett be, mikor a lovagok és a herceg szerzetesi fogadalmat tettek egy rituális fácánnak. Meggondolatlan örvöngés közepeztette egyesek megesküdték, hogy szőröcsuhát fognak viselni és nem isznak bort, nem alusznak ágyban, míg nem találkoznak egy törökkel (akit egy óriás szimbolizált, fehérbe és zöldbe öltözve). Fülöp megesküdtött, hogy magát a szultánt teríti le a harcban. Fekete ruhája nemcsak gyászát és elkötelezettségét jelentette a flamand ipar iránt, hanem ehhez kapcsolódóan, visszautalva a templomos lovagokra – „kegyetlenséget Krisztus ellenségeivel szemben”. (Lásd Cartellieri 1929:92, 141–148; Tyler 1971:66–67.)

A feketébe vont burgundiai udvar eltért Itália színpompás udvaraitól, ahol nem igen lelkesedtek a kereszteshadjáratért.¹¹ Nem voltak itáliaiak azon művészek és iparosok között, akiket a burgundiai udvar hercege pártfogolt, mivel a szobrászokat, szőnyegszövőket és iparosokat Flandiából, Brabantból és Hollandiából gyűjtötte össze. (Vaughn 1970.) Ezzel egyidőben, egy másik fekete udvarban, Nápolyban, a konzervatív öltözkű udvaroncok más utat találtak az itáliai ragyogásnak való hátatfordításra. Addig lökdösték a sienai követet, míg az aranydíszítések ledörzsölődtek ruhájáról, s olyan lerongyolódottan nézett ki, hogy „a király nem állta meg nevetés nélkül”. (idézi Baxandall 1972:14–15.)

Talán a fekete udvar legjobban ismert példája, ahol az itáliai luxuscikkeket megvetették, II. Fülöp 16. századi Spanyolországában található: itt a külföldi vendégeket csak akkor fogadták, ha rendesen feketébe voltak öltözve. (Braudel, 1973:232.) A burgund herceghez hasonlóan, II. Fülöp is korábbi dinasztikus házasságokon keresztül örökölte Németalföldet: s Spanyolország gyapjúexportja még erősebben kötötte a flamand kelmegyártókhoz. Udvarának fekete ruhái ugyanakkor valószínűleg szimbolikus megjelenései voltak a születőben levő spanyol selyempárnak, amelyet egy az újvilágból behozott új festék segített, ezt Spanyolország monopolizálta a 16. század elejétől fogva. Ez a bürzsönfának nevezett anyag kiváló minőségű fekete festék volt a selymekhez és bársonyokhoz. (Legget 1944:53; Pellew 1918: 20–21.) A hazai ipar támogató ösztönzésére Fülöp és udvaroncái a cluny-i apátokhoz és a most ismertetett burgundiai példához hasonlóan, rengeteg ruhát fogyasztottak; gyakran cserélték ruháikat és a szegényeknek adták azokat, ha egy kicsit többször hordták őket, mint egyszer. (Davenport 1948:455; Norris 1938; Book II:404–411) Általában az általuk hordott ruha gazdagon hímzett selyemből és bársonyból készült, melyhez kontrasztként toll és fehér szatén járult. Mikor azonban Fülöp meghalt, saját kérésére ólomkoporsóban és ólomingben temették el. (Davis 1970:118–119.)

Madrid másik közös jellemzője Burgundiával a vallási kereszteshadjáratok szelleme volt. Míg Itália nyitott maradt a kelet-nyugati utak számára, amelyek a Levantén és Törökországon keresztül futottak össze, addig Spanyolország az ottomán terjeszkedés elleni mediterrán védőbástyává vált. (Lásd McNeill 1974.) A 16. század folyamán azonban Spanyolország új elenséget kapott, ahogy a protestáns pogányságot mind gyűlöletesebbnek tartották a töröknél. Ez alapvető kérdést vet fel a fekete ruházat szimbólumának vizsgálatánál. Az a különleges kidolgozottság, díszítettség, amelyet a „spanyol fekete” kifejezés takar, komoly elszakadást feltételez Szent Benedek askétikus Szabályzatától. Így az erősen ritualizált spanyol temetések is eltértek a középkori elvektől, melyek a szerzetesi ruhában való eltemetésen keresztül azt fejezték ki, hogy testileg, ha szellemileg nem is, mindenki egyenlő a halálban. A protestáns reformerek megdöbbenésüket fejezték ki az írás ilyen eltorzítását látván, s ekkor a spanyol hadsereg támadást indított ellenük egész Európában. Az ellenreformáció háborúi még nagyobb ellentmondást mutattak a középkor feketéje és a spanyol fekete között. Az ellentmondás megoldása abból a tényből eredt, hogy II. Fülöp és udvarának fekete ruhái, s a művészetben olyannyira hangsúlyozott ellenreformációs fekete a kereszténység vezetésére irányuló igény-

ről árulkodtak. Ennek az igénynek a politikája, bár igen összetett volt, mégsem volt új. Emlékeztetett más jól ismert helyzetekre, amelyekben a forradalmárok elnyomását a forradalom nevében hajtották végre, s ehhez a forradalom szimbólumait használták.

Néhány fekete udvar felületes ismerete is mutatja, hogy ezek a közvetlen itáliai hegemonia folyosóján kívül helyezkedtek el. Ebben a folyosóban, mely az Alpokon keresztül Németországba és Angliába irányult, a bányászattal és az iparral kapcsolatos társadalmi megoszlás szigorú volt, és a színes luxuscikkekkel szembeni ellenállásnak népi jellege volt, ez különösen jellemző volt a királyi udvartól távolos csoportokra. Ezek a csoportok gyakran, bár nem mindig, protestánsok voltak, és sok közülük részt vett a reformáció radikális irányzatában.

Prédikációikban a protestánsok hangsúlyozták, hogy az élénk színek megsértik Istent, és megpróbálták a figyelmet az erény „igaz színeire” irányítani, melyeket nem lehet a látszat és „varázslatok” alapján megítélni:

„Az emberek önmagukba szerettek bele... gondolkodásukat a divat, a haszontalan ötletek és az ízléstelen ruhák uralják... az okos emberek megítélése szerint, az ilyen (emberek) csak felduzzadt hólyagok, amelyeket rengeteg színnel festettek ki, s amelyeket göggel és irigységgel töltöttek meg... ha bárkin megjelennek a hivalkodásnak ilyen (külső) jelei, biztos mutatója ez annak, hogy az elbizakodott gög bűzös pocsolói találhatók belül”. (Crosse 1878: 74–75.)

Vagy másutt, a vidám ruhák:

„csapdák az emberek elfogására... mint ahogy a hiéna hízeleg, ahogy közeleg, hogy öljön... ezeket a sziréneket az olyan tündöklő virágokhoz lehet hasonlítani, amelyeknek bűzös szaguk van... látványként szépek és illatosak, de ízleléskor mérgezőek és halálosak... a gazdagság sérti a Teremtőt és bemocskolja a természet alkotásait”. (Crosse 1878:76.)

Az az ötlet, hogy az élénk színek a bűdös szagok elrejtésére szolgálnak, nem volt új; a protestánsok, akik szerették az írást idézni, megtalálhatták Ézsaiásnál, aki azt mondotta: „és lesz a balzsamillat helyén bűdösség... a szépség helyén homlokra sült bűbég”. (Ézsaiás 3:23; lásd még Cohn 1975:35.) A színek és a méreg összekapcsolása sem volt szokatlan, érdekes példa erre Hófehérke meséje. Német bányász körzetbe helyezve, ahol a hét törpe „ásott és kutatta” az aranyat, ez a mese elmondja, hogy a gögös királynő házalónak öltözve körüludvarolja Hófehérkét „sokszínű... változatos selyemből készült” fűzőszalagokkal. Meg akarja ölni a kislányt

és megenni szívét. Második csapdájában ugyanez a királynő egy almát ajánl fel, „amelyből csak a piros részek mérgezőek”. (Grimm 1898:159–161.)

Két téma jelenik meg a reneszánsz divat elleni támadásokban, különösen ott, ahol a protestánsok megvetették a lábukat. Az egyik morális, a másik gazdasági, kapcsolódó a kereskedelmi egyensúlyhoz. A legtöbb alkalommal együtt jelentkeztek. Így a 15. századi angol király, IV. Edward kijelentette, hogy „férfiak és nők egyaránt szertelen és féktelen ruhákat hordanak, Isten elégedetlenségére, idegen birodalmak gazdagítására, s saját birodalmának szétzúzására” (idézi Davenport 1948:190.). Kortársairól, akik meglátogatták Itáliát, azt mondják, hogy vagy megdöbbenve, vagy megfertőzve tértek haza, s az italizált angolok a „devil incarnato” (megtestesült ördög) csúfnevet kapták, mely egyben szójáték is, mivel bizonyos vörös oldatokat „carnat”-nak (hússzínűnek) neveztek. (Legget 1944:76–77; Symonds 1960:370–371.) Száz évvel később egy angol ember még mindig tiltakozhatott „azon frivol dolgok tömege ellen, amelyek a tengeren túlról érkeztek hozzánk, amelyektől meg kellene szabadulnunk, vagy birodalmunkban kellene őket előállítani. Mivel ezekért .. óriási vagyonekat fizetünk ki minden évben” (idézi Burn 1846:252). William Harrison egyetértett, azt állítva, hogy a dolgok sohasem voltak szebbek az angolok számára, mint mikor „az angolokat külföldön saját ruháikról ismerték fel, s otthon meglegedtek ... barnáskék, vagy sötétbíborszínű kabátjukkal, köntösükkel, köpenyükkel”. (Harrison 1968:148.) Harrison aggódott, hogy mivel ruháik teli voltak hasítékokkal, bevágásokkal és rikító színűek voltak, „a nők férfivá válnak, s a férfiakból szörnyeteg lesz”. (Harrison 1968:147.)

A délnémet és az alpesi politika a 15. és a 16. században hasonlóan kapcsolta össze a morális és gazdasági gondokat. Mérgesen a kereskedőkre, akik „nagy mennyiségű jó pénzt küldtek Itáliába”, a reformerek kijelentették, hogy „a külföldön készült kelmét nem szabad piacainkon árulni”, s egyszerű színű ruhák mellett szálltak síkra, külön színt biztosítva a férfiaknak, s egy másikat a nőknek. (Braudel 1972 I. köt.:215; Shapiro 1909:16.) A hivalkodásnak mind erkölcsi, mind gazdasági kritikája tükröződött a municipiális fényűzést korlátozó törvényekben, amelyek, bár nem voltak újak, de megsokszorozódtak 1400 után Európában. Ezen törvények központi célkitűzése az olyan vásárlások korlátozása volt, amelyekre a társadalmi nyomás és a státusrivalizálás kényszerítette a polgárokat akár saját akaratuk ellenére is, s egyben pénzügyi összeomlással fenyegette őket. A törvények minden kategóriát érintettek, ahol a gazdagok oly szembetűnő kérkedéssel versengtek: hozományokat, esküvőket, temetéseket, a szó-

rakozást és bútortatot ugyanúgy, mint a ruhákat, mint azt Veblen pontosan megértette. A törvények megerősítették az osztálykülönbségeket olyanmannerre, hogy a nemeseknek megengedtek, náluk eltűrték olyan dolgokat, ami a burzsoáziának tilos volt (az iparosoknak és az inasoknak még azt is megtiltották, hogy készruhába öltözzenek; lásd Monter 1967:216–217.) A közhivatalnokok remélték, hogy le tudják állítani az arany- és ezüst-exportot s biztosítani tudják a politikailag állhatatlan helyi iparosok teljes foglalkoztatottságát. Az eltiltott luxuscikkek jelentős része ugyanis külföldi, elsősorban itáliai eredetű volt. (Davenport 1948:190; Freudemberger 1973; Greenfield 1918; Hurlock 1965; Vincent: 1935.)

A fényűzést korlátozó törvények gyakran rendelkeztek moralizáló előszavakkal, amelyek témáikban emlékeztettek Máté (evangélista – a ford.) megállapítására, hogy „a mező liliomai nem munkálkodnak és nem fonnak” s mégis gyönyörűbbek, mint „Salamon minden dicsőségében”. (Máté 6: 28–29.) A városi vezetők, akik ezeket írták, hangsúlyozták: Istent elkeseiríti, hogy ezek a külföldi dolgok és frivol divatok mennyire az irigységhez, kapzsisághoz és szexuális szabadossághoz vezetnek; a rossz természet és más csapásokat is isteni büntetésnek tekintették, az isteni kegyelemből való kihullás bizonyítékainak. (Vincent 1935:64,67.) Az általuk elítélt frivolitások között szerepeltek az élénk színek, amelyek használatát korlátozták, meghatározva az alsószoknyák és a ruhaijjak fodrainak a számát, viselőjének rangja és családi állapota alapján. Általában, a házasság előtt színesebben lehetett öltözködni, a családayáknak és özvegyeknek sokkal kevesebbet engedtek meg, s a magasabb társadalmi rangú férfiakkal és nőkkel szemben is engedékenyebbek voltak. (Vincent 1935:43–45.) Itt is keveredtek az erkölcsi és a gazdasági megfontolások, mivel, mint azt Jacques Heers kimutatja, a színeket nemcsak azért korlátozták, mert feltűnőek voltak, hanem azért is, mert „csak olyan festékek segítségével lehetett hozzájuk jutni, amelyek túl drágák voltak”. (Heers 1971:1100–1101.)

Nem lehet meglepő, hogy a közvetlen itáliai hegemonia területén fekvő városok bizonyos csoportok számára a fekete ruhát írták elő a reneszánsz-reformációs időszakban: a lelkészeknek és családjaiknak, a városi tanácsnokoknak, a teológiai diákoknak és más tanulóknak, valamint a közönséges polgároknak a templomi és más ceremóniák idején feketébe kellett öltözniük. (Freudemberger 1973:139; Vincent 1935.) A kérdéses fekete ruha sem túldíszített, sem nehéz nem volt, mivel a becsületes életre való törekvést kellett kifejeznie. Ennek ellenére, nem felelt meg teljesen Szent Benedek Szabályzatának. A kálvinisták, akik vezettek ennek használatában, minőségi gyapjút szereztek be, és sokkal többet fizettek a szabásért,

mint amennyit bármely kolostor jóváhagyott volna. A keményített nyakfodort is hordták, s ezt a ruhadarabot a felhasznált csipke szélessége, teljessége és kidolgozottsága alapján ítélték meg, és annak alapján, hogy hazai anyagból, vagy finom belga vászonból készült-e, s hogy volt-e speciális redőzete. (Vincent 1935:58–59; 84.) Míg a diákok és a polgárok egyszerű gallérokat hordtak hosszú fekete köpenyeikhez (amelyekből az egyetemi talár ered), a vallási ünnepélyekre kivonuló tanácsnokok alig tudták megfordítani fejüket kikeményített gallérjaik miatt. A kálmínista fekete azonban mindennek ellenére a szimbólumot megalapozó középkori hagyományokon belül maradt. Ezen hagyomány szerint a fekete ruha zászló volt, amely alá az európaiak felsorakoztak, mikor felvették a versenyt először a keleti mediterrán vidék régebbi civilizációival, később Észak-Itália európaizált, de még mindig mediterrán civilizációjával. Egyesek számára ez a szembenállás az iszlám elleni vallási (katonai) kereszteshadjáratok keretei között jelentkezett; mások számára azonban ez a luxusereszkedelemmel szembeni gazdasági és kulturális bojkottot jelentette. A fekete ruha mindkét esetben szimbolizálta a jámbor áldozatot, és hirdette a hazai fejlődést, ugyanakkor az „érzések katalizálására” és a célok meghirdetésére is szolgált. (Lásd Ortner 1973.)¹²

A 16. századi Spanyolország keresztes szelleme és a reformáció bojkottja között Európa nagyrésze feketébe öltözött. Hogy ez a szín képviselte az ellenállást „Kelet” kísértő, de végzetes luxuscikkeivel szemben, magyarázza azt a különben ellentmondásos tényt, hogy a vallási háború frontjának mindkét oldalán elfogadták ezt. Elfogadták a zsidók is. A keresztény társadalomba ágyazódott zsidó közösségek aggódtak azon viszony miatt, amely hitsorsosaikat a luxusereszkedelemhez kötötte. Esetenként keresztény szabályozások irányították öltözködésüket, a legtöbb esetben ezek kiegészültek saját közösségeik fényűzést korlátozó törvényeivel. Ezek a törvények önmegtartóztatást hirdettek, de sokkal kevésbé vallásos meggyőződésből, mint annak elkerülésére, hogy kiváltsák magukkal szemben a keresztények irigységét. Mint az azték állam pocheta-i, a zsidók is „arra ítéltettek, hogy fénytelen színű ruhákban járjanak”. A vörösbe vagy kékbe öltözött gyermekek szülei sértéseket és erőszakot kockáztattak. Ékszeres, selyem és színes ruhák birtoklása megengedett volt, de ennek hivalkodó mutogatása nem, s hosszú fekete köpenyt írtak elő a cicoma elrejtésére. A fekete az alkalmazkodás kimutatása volt, a félelem semlegesítésére, egy módja annak, hogy ne hivalkodjanak azokkal a kereskedelmi árukkal, amelyeket a keresztények egyszerre kívántak és elutasítottak. (Rubens 1967.)

Modern pingvinek

Az európai történelem újkori – modern időszakát a textil-földrajz eltolódása kezdte: Észak-Itália elvesztette előkelő helyét, s Hollandia, Észak-Franciaország és Anglia törtek az élre. Ezen eltolódás története hosszú, bonyolult és ellentmondásoktól terhes. Tanulmányunk számára azonban elég, ha úgy ismertetjük, mint az „új szövetanyagok” történetét. Ez a kelme, bár ez is annyi változattal rendelkezett, hogy az általánosítás igen nehéz, általában könnyű volt és olcsó. Legalábbis eredetileg olyan helyi gyapjúból állították elő, amelynek hosszabb volt a szála, mint a finom angol gyapjúé, ezért nem kellett ványolni. Ráadásul a hosszú szálú gyapjút nem kártolták, hanem kifésülték szálait párhuzamos és nem keresztirányú rosttá. Néha, ha láncfonalként használták, hagyományos gyapjúval együtt is meg lehetett szőni. Vagy lánc- és vetülfonalként egyaránt használták, vagy keverték selyemmel és pamuttal. Akárhogyan is szőtték, a szövetmintha látható volt, s a kapott kelme sokkal könnyebb volt, mint a múlt kifordítható kallózott nehéz termékei. Végül, mivel igen kevés nyersanyagot kellett felhasználni, sokkal olcsóbb volt az előállítása. (Bowden 1962: 49.2.jegyz., 53; Coleman 1969:418–423; Wilson 1960:210.)

Általánosan elfogadott, hogy az új szövetek születésének oka az volt, hogy „a Kontinensen elkezdtek a angol gyapjú helyettesítőjét keresni”, miután abból hiány alakult ki a 14. században. A legkorábbi kísérletek valószínűleg Itáliában zajlottak, bár a 15. században flamand falvak (mint például Hondschoote), melyek közel voltak a középkori gyapjúvárosokhoz, lettek az új szövetelőállítás legújítóbb és gazdagabb központjai. (Coleman 1969; Rapp 1975:520; Van der Wee 1975.) Innen terjedt el a technológia Hollandiába és Angliába. Angliában a 15. század végi és a 16. századi legelőbekerítő mozgalmak megjavították a közép-angliai legeltetés színvonalát, ez Bowden szerint lehetővé tette a majorságok számára, hogy nagyobb juhokat tenyészessenek, amelyeknek hosszabb szálú gyapjuk volt. Általánosságban minél nagyobb az állat, annál hosszabb a gyapjú. Bár először exportálták a kontinens új szövetgyártóinak, ez a gyapjú fokozatosan segítette a könnyű kamgarn otthoni előállítását. (Bowden 1962.)

Speciális érdeklődésre tarthat számot az új szövetek pávatarkaságú színe, mivel, szemben a középkori szövetekkel, az újkori északi kelmét ott-hon festették meg és készítették ki. Néha a gyapjút festették meg (azaz még szövés előtt), hogy különböző színeket-hozhassanak létre ugyanazon a kelmén, s ezzel felgyorsíthatták a divat változásának ütemét. A szövetek előállítói, akik a termelési költségeket is figyelembe vették, tisztában vol-

tak azzal, hogy a nyersanyag gyapjú költségeinek csökkenését ellensúlyozta a festés és kikészítés jelentőségének növekedése. (Wilson 1960:214–215.)

A festékanyagoknak és a festési eljárásnak két alapvető változása okozhatta az új szövetek színösszeállítását. Az első az óceánon keresztüli kereskedelem megindulása, amely trópusi festékanyagokat hozott az északi kikötőkbe az atlanti partokon keresztül, kihagyva a levantei megállót, és aláásva a luxuskereskedelmi itáliai monopóliumát. A következmények azonnaliak voltak. A 16. században a jávai indigó, melyet Antwerpenben szedtek le a portugál hajókról, arra kényszerítette Európa európai indigó gyártóit, hogy szervezkedjenek. A kereskedelem megakadályozására alakított szindikátusai az indigót (a jávait) az ördög festékének nevezték, amely hamis, az anyagot rongáló, szétmaró anyag. Az újonnan hozzáférhető brazilfát hasonlóan elítélték, mint amelyet „idegenek találtak fel a gyapjúposztó rongálására és tönkretételére” (Legget 1944:22; Linthicum 1963:5.) Talán, mert az ilyen ellenállás nem akadályozhatja a gazdasági realitásokat, ez csak rövidéletű volt. Sokkal jellemzőbb a korszakra a kokcsinella (bíbortetű festékanyaga) pozitív fogadtatása, ez az újvilági eredetű bíborfesték jobb minőségű és olcsóbb volt, mint a karmazsin, s felette a spanyol uralkodó (a feketébe öltözött II. Fülöp) monopolisztikus jogokat gyakorolt. Holland és angol kalózok, kormányaik támogatásával, spanyol hajókról szerezték be a kokcsinellát és más újvilági festékeket. (Andrews 1964.) Jellemző, hogy „a gyarmati festékanyagok az első kereskedelmi árucikkek között voltak, amelyeket az (angol) restauráció Navigation Act-je felsorolt”. (Wilson 1960:218.)

Ahogy az egzotikus és jóminőségű festékanyag hozzáférhetővé vált az új, nem-itáliai csatornákon keresztül, beleértve a Fuggerek által személyzettel ellátott Lisszabont Dél-Németországgal összekötő utat, egy sor európai kormányzat felújította régi kísérleteit szakképzett festők megnyerésére. A festőmesterek felgyorsult földrajzi mobilitása alkotta a második alapvető változást, melynek jelentősége volt az új szövetek festésére és kikészítésére. Colbert XIV. Lajosnak elmondott érvei a 17. századi Franciaországban jól példázzák, hogy miért volt olyan nagy kereslet a festőmesterek iránt:

„Ha a selyem, gyapjú és fonalgyártás tartják fenn és teszik kifizetődővé a kereskedelmet, akkor a festés, amely a fenti cikkeknek a színek olyan gyönyörű változatait adja, amilyenek a természetben találhatók, az a lélek, amely nélkül a testnek csak rövid élete lenne”. (idézi Beer 1960:

21) Colbert hozzátette, hogy a színeknek „addig kell tartaniuk, amíg az anyagoknak, amelyekre felvitték őket” (idézi Beer: 1960:21). Ez a követelmény két céhbe osztotta a festőmestereket, az egyikbe azok kerültek, akik tartós festékeket használtak, a másikba a kevésbé értékes, elhalványuló festékekkel színezők. Az állam csak az első céh tagjainak engedte meg, hogy exportra menő kelmét fessenek, s ennek a kategóriának volt szüksége a külföldi szakismeret infúziójára. (Cole 1964:145–159; 205.)

Colbert Franciaországa adófelmentésekkel és a vallási üldözések alóli szabadsággal csalogatta a festőket, így sok protestáns iparost vonzva a textiliparba. Sokan állítják, hogy az új szövet első centrumai azok a helyek voltak, ahol a reformáció kálvini ága is gyorsan terjedt, s amelyek erős támadásoknak voltak kitéve az ellenreformáció időszakában. Egyebek között Coleman is felveti a kérdést, „milyen széles körben és milyen gyorsan terjedt volna el a könnyebb textiliák termelése, ha a vallási bizottság és a katonai erőszak nem vezetett volna a protestánsok ismert diaszpórájához”? (Coleman 1969:426.) Az ellenreformáció erőszaka kényszerített sok protestánt menekülésre Dél-Németországban és Németalföldön. Ezen menekültek nagy része képzett iparos volt, akik közül a legjobb szakemberek a festők voltak. (Burn 1846; Kisch 1964; lásd még Kamen 1971:88–99; Trevor-Roper 1967.) Az ilyen államokra, mint Anglia és Hollandia, ahol az új szövetek még nem terjedtek el, hárult a feladat, hogy védelmet és kedvezményeket ajánljanak fel a protestáns vándoroknak. Flamand, német és portugál (zsidó) festők vitték el szakértelmüket a fenti két országba az 1560-as, 1570-es években.

Az út, ahogy eljutottak oda, érdekes, mivel a kontinens festői nem mentek egyenest Angliába, az ott rendelkezésre álló nagy mennyiségű gyapjú ellenére sem. Talán, mert a hollandok az angolok előtt jártak a kereskedelemben és a hajózásban, s így inkább hozzájutottak az egzotikus festékanyagokhoz, ezek a képzett szakemberek először Hollandiába kerültek. Ekkor következett egy időszak, amelynek folyamán az angol textil többségét festetlenül Leidenbe szállították, ahol megfestették, vagy átfestették lilára, bíborszínűre vagy zöldre. Ekkor, az angliai kritika szerint, kinyújtották, átcimkézték és eladták. (Friis 1927:237.) Az angolok erőfeszítései ezen helyzet megfordítására alátámasztják azt a következtetést, hogy a festés volt a textilipar legkritikusabb összetevője, természetesen, ha külföldi piacokra való gyártásról volt szó.¹³

A késő Erzsébet-kori Angliában földbirtokosok és kereskedők munkákat kezdtek több európai indigó, sáfrány és buzér otthoni természet-

tésére, timsó-bányák nyitására és a Spanyolországból a festéshez importált olívaolajnak hazai repcemag-olajjal való helyettesítésére. (Coleman 1969: 46; Moir 1957.) Ekkor egy híres kísérlet kereskedelmi háborút robbantott ki Hollandia és Anglia között. Cockayne tanácsnok, egy kereskedő (akinek a Levantében is voltak érdekeltségei), meggyőzte I. Jakab kormányzatát a 17. század elején, akadályozza meg a festetlen gyapjú kivitelét a birodalomból. Mikor Hollandia azzal fenyegetett, hogy akkor ő növeli saját gyapjútermelését, Anglia tovább ment és a nyers gyapjú exportját is megszüntette. (Friis 1927:237; Wilson 1965:69–70.)

Cockayne elképzelése megbukott. Ennek ellenére, talán azért, mert Angliának „szinte monopóliuma volt a hosszú szálú gyapjúból”, a festők elkezdtek Anglia felé gravitálni. (Bowden 1962:53.) Bauerről, egy flamandról állítja Roger Coke, hogy „ötven vallont vitt magával, akik megtanították az angolokat, miként kell finom gyapjúkelmét gyártani és festeni negyven százalékkal olcsóbban, mint ahogy azt korábban csinálták”. (idézi Wilson 1960:215. 2. jegyz.) A 17. század elején egy flamand kémikus, Cornelius Drebbel és vejei, a Kufflerek, kikísérleteztek Angliában egy ön alapú festőpácot a kokcsinella számára, amely a piacon „bow-festési eljárásként” vált ismertté és lényegesen csökkentette a vörös előállítási árát. (Rapp 1975:517; Singer 1956. III. köt:692–695.) Fejlődött az anilindigóval, a jávai indigóval való festés is. Ezen törekvéseket tükrözte és bátorította az újonnan alapított Royal Society, amely nagy érdeklődést mutatott a festés technológiai újításai iránt, s három felolvasást tartottak erről az 1660-as években. (Wilson 1960:215.)

Az új szövetek termelése fokozatosan növekedett Angliában az 1560-as első bevándorlások után. A polgárháború előestéjén, 1620 körül az új szövetek legalább annyira fontos exportcikké váltak, mint a régiek, s a 17. század közepére ők kerültek az élre, ennek megfelelő változást biztosítva az angol kereskedelemben. Az a tény, hogy ezek a szövetek most már otthon lettek megfestve és kikészítve, szintén lökést adott Anglia kereskedőinek. Ezután már nem elsősorban az észak-európai piacok iránt érdeklődtek, s ezek a kalandorok gyakran olyan messzi tájakra is eljutottak, mint India és Törökország (minden nemes szerette volna, ha fiai közül az egyik Törökországban kereskedő, amely végső soron a régi bizánci „Mekka” volt). Még csiricsaré csikozott selyemöveket is szállítottak a tatároknak. Nemsokára az angol kereskedők visszaútjaikon indiai pamutárut szállítottak már, s ezek még az új szöveteknél is könnyebbek és színesebbek lévén, utánózták őket otthon. Mint ismeretes, az utánzott indiai kelme, amely

több (importált) pamutot tartalmazott, mint gyapjút és vásznat, már gyárakban és gépeken készült. (Fisher 1950; Wilson 1960:210–212; 1965: 67–69.) Az angol kelme már nemcsak az elefántokat takarta Indiában; stratégiai iparrá vált, amely az ágyúkkal együtt segített feloszlalni a szubkontinens virágzó textiliparát és Indiát nyerspamut exportőrré tenni.

Az angol, francia és holland textiláruk behatoltak a mediterrán területre a 17. és a 19. század között: Spanyolországba, Portugáliába, Észak-Afrikába, de magába Itáliába is. Sok itáliai város számára váratlan és katasztrofális volt ez az ipari kihívás. Velence gyapjúkelme termelése például egy negyedére, vagy egy harmadára esett vissza 1600 és 1630 között, s 15. század közepi évi 28 000 vég a 18. századra hétszázra esett vissza. (Vaussard 1963:77; lásd még Cipolla 1975:9.) A 18. századra Itália gyakorlatilag megszűnt a textiltermelés központja lenni: alapvető exporttermékei a mezőgazdaságból kerültek ki, ezenkívül nyers, vagy orsózott selymet szállított a francia ipar számára. Meglepő, hogy a reneszánsz textiláramlásának ez a megfordulása elsősorban nem az új szövetek kisebb súlyából, hanem alacsonyabb költségeiből következett. Richard Rapp egy lenyűgöző beszámolóban mutatja be, miként ásta alá az északatlanti Európa Itália vezető szerepét az iparban, magát Itáliát és Itália külföldi piacait eláraszta saját sokszínű áruinak olcsóbb utánzataival. (Rapp 1975; lásd még Bowden 1962:54; Wilson 1960.) A velencei szenátorok, amikor szembekerültek a veszélyekkel, amelyeket az északi textilek váltottak ki otthoni és külföldi piacaikon, lenézően, mint ríktóra és külföldiesre utaltak rájuk. (Cipolla 1952.)

Az itáliaiak költségek csökkentését korlátozó törvényekkel védték magukat, 1600 után egyre gyakoribb lett ezek kibocsátása. Ahogy a reneszánsz időszakában az Alpokon túli szabályok megtiltották az itáliai luxuscikkek használatát, most ezek az itáliai törvények a londoni és a párizsi divatra mondták ki a tilalmat, valamint a csipkére, parókákra, hímzésekre, paszmányokra és az arany ékszerekre. (Molmenti 1880:276, 359–360; Schnapper 1971; Vaussard 1963.) Ugyanezen időben Angliában, amely egyre kedvezőbb kereskedelmi mértékkel rendelkezett a textil exportjának köszönhetően, „nem szabályozták a törvénykönyvek a ruházatkodást 1604” után, kivéve, hogy az angol állampolgárokat hazai gyártmányú gyapjú szemfedéllel kellett eltemetni. (Freudenberger 1973:137.)

Az újkori Itália fényűzést korlátozó törvényhozása mindenekelőtt a nemesek viselkedését akarta ellenőrizni, mivel ezek éppen akkor kezdtek el pazarlóan költsékezni, mikor megszűntek lehetőségeik arra, hogy pénzügyi és kereskedelmi vállalkozásokból tőkét halmozzanak fel. Ahogy Molmenti

kimutatja, valaki vereséget szenvedhet a kereskedelemben ugyanúgy, mint a szerelemben, és ekkor a „gazdagság megszűnik, az összeomlás bekövetkezik, s a luxuscikkek jelentkeznek, hogy eltakarják, elrejtsek az összeomlást”. (1880:282.) Összehasonlítva a velencei ruházati szabályzatok előbeszédeit „Itália összeomlása” előtt és után, James C. Davis úgy látja, hogy a törvényhozókat már nem érdekli, vajon a költekező életmód sérti-e Istent, hanem egyre inkább amiatt aggódnak, hogy a nemesek személyi vagyonuk elszórásával el fogják veszteni politikai pozíciójukat, uralkodó osztályhelyzetüket is. (162:45.) A nemességen belül mindenekelőtt a nőket támadják, akik, Molmenti szerint, legalább napi hét órát szentelnek ruhatáruknak és tükröknek. (1880:358.) Ez a szexuális előítélet tükrözhetette a divat dinamikájában beállott változást. Egyesek szerint 1630 körül a divat erősebb változásokat és gyorsabb cserélődést mutat a nők, mint a férfiak ruházatában, azaz akkor, amikor a divat fővárosai északra húzódtak. (Freudenberger 1973:138–139.) Egyszerűbb magyarázat persze, hogy a fényűzést korlátozó törvényeket az újkori Itáliában ugyanúgy, ahogy megfelelőit mindeütt a világon a római időszak óta, férfiak hozták.

Ahogy a ruházatkódásra vonatkozó előírások megsokszorozódtak a 17. és a 18. században, általánossá vált, hogy a nemeseknek, mindenekelőtt a nemes nőknek feketébe kellett öltöznüik, persze csak akkor, ha már néhány éve férjhez mentek. Az természetesen más kérdés, hogy hányan tartották be ténylegesen ezeket a szabályokat. Vaussard azt állítja, hogy 1797-ben 852 parókagyártó volt Velencében, annak ellenére, hogy a parókák viselése tilos volt. Az iparosok többsége külföldi volt, s sokan szőke belga hajból készítettek parókákat. (1963:43.) Schnapper a 18. századból utal olyan időszakra, mikor „általánosan erkölcstelennek és botrányosnak tekintették, ha egyes nemesek színes ruhákba öltöztek”. (1971:34.) Voltak természetesen regionális különbségek. Szicília például akadálytalanul megtartotta francia és angol kereskedelmi kapcsolatait a 19. század közepéig, s ez azzal a következménnyel járt, hogy a sziget arisztokráciája versengett a színes angol és francia áruk viselésében. (Pitré 1939:305–320; Vaussard 1963:44–45.) Itália többi részén azonban a 19. századra kialakult egy olyan fejlesztési erőfeszítés, mely a hollandiai és angliai technikák elsajátítását tűzte ki célul, hogy a terület visszaszerezze textiliparának és kereskedelmének elvesztett erejét. Ezt az erőfeszítést mind szimbolikusan, mind gyakorlatilag támogatta az, hogy az itáliai nemesek nagyon komolyan vették az egyszerűséget. Disztelen ruháik szemben álltak az Alpokon túli társaik öltözetével, míg a reformáció időszakában az ön-

megtartóztatás középosztálybeli és gyakran népi jelenség volt, s csak igen ritkán a magasabb osztályok jelensége.

Úgy tűnik, hogy ez a különbség, ahogy az itáliaiak, akik valamikor a leginkább páváskodtak, áttértek a pingvin ruházkodásra, megfelel annak, hogy az újkori Európa ipari hegemoniájának megváltozott a struktúrája. A 15. és a 16. században itáliai és italizált kereskedők az Alpoktól északra eső lakosságot kísértették meg azokkal a pompázatos dolgokkal, amelyeket a helyi mesteremberek nem tudtak előállítani. Az angol, francia és holland iparcikkeket, amelyeket párhuzamosan importáltak és csempészték Itáliába, elsősorban nem szépségük és minőségük miatt keresték — ezek néha teljesen figyelmen kívül hagyott tényezők voltak —, hanem azért, mert anyagilag megengedhetőek voltak, míg az itáliai termékek nem. Elképzelhető, hogy a felsőbb osztályok családjai könnyebbnek találták a színek feladását, mikor az újkorban a textilfestő technika fejlődésének következményeként, a színes ruha egyre szélesebb körben vált hozzáférhetővé, elérhetővé. Az angol arisztokrácia nagyrésze visszavonult a feltűnő fogyasztástól az értékes tweed rétegei mögé. A fekete kiszorította a színeket az itáliai városok előkelőinél, s a reneszánsz ragyogását a tömegekre hagyta, akiknek a színek iránti érdeklődését az egyre olcsóbb áruk növelték.

Az újkori Itália megfegyvelmezett nemességét Vaussardnak a 18. század mindennapi életéről írt munkájából, valamint Dominique Schnapper újabb könyvéből ismerjük, aki Bolognáról és más városokról való leírását részben a szociológiai gondolkodású öltözködés-történész, Rosita Levi Pissetsky kutatásaira építette. A fogyasztást, fényűzést korlátozó törvények mellett ezek a tudósok gazdag forrásanyagot találtak a 18. század végén és a 19. században Itáliában járt utazók naplóiban és levelezésében. Szinte mindegyiknél megtalálható a feljegyzés, hogy „minden nemes egyaránt feketébe öltözött”. Genovában, hogy csak egy példát vegyünk, az utazók szerint a nemesek feleségeit arra „kényszerítették”, hogy télen fekete bارسonyba, nyáron pedig fekete taftba öltözzenek, házasságuk első évét kivéve. (Vaussard 1963:44.) Schnapper, aki táblázatot készített annak hangsúlyozására, hogy az utazók milyen gyakran utaltak a „színek visszautasítására”, idézi azt a megdöbbentő megfigyelést, hogy „az opera esténként mindenekelőtt egy temetési szertartásra emlékeztet”. (idézi Schnapper 1971:30–32.)

Schnapper szerint, a fekete Itáliában nemcsak a gyász színe volt, „ez volt a felsőbb osztályok színe, szemben a népi tömegekkel”. Bár az önmegtartóztatás szimbóluma különlegesen elegáns volt, s ahol az arany

és az ezüst viselése tilos volt, ott általában gyémántokkal díszítették, „mely a nagyság utolsó jele volt, lévén, hogy a gazdagságnak minden más jele eltűnt”. (idézi Schnapper 1971:29 és 35.) A fényűzést korlátozó törvények jelzik, hogy a gyász összefüggéseiben a fekete egészen extravagáns lehetett. A szabályok meghatározzák a gyász időszakának maximális hosszát az elhunythoz való kapcsolat szintje alapján és korlátozzák a gyerekek és a szolgák részvételét a rituálékon. Ráadásul meghatározzák, hogy mennyi gyászfátyolt, prémet, bőrt és csipkét lehet az alapruhához felhasználni, és hogy milyen anyagokból készülhetnek a ruhák. A halotti menet időtartama, a viaszgyertyák száma, az otthoni ravatal formája és a halotti leplek a templomokban mind meghatározottak voltak, ami újfent mutatja a magas társadalmi állás és a fekete ruha kapcsolatát. Mindez emlékeztethet minket II. Fülöp spanyolországi engedékeny fekete udvarára, bár Schnapper azt az álláspontot fogadja el, hogy sokkal inkább a protestáns hajlandóságú Velence, és nem a katolikus Madrid adta a mintát Itália többi részének a pingvin modelljeihez. (Schnapper 1971:34.) Végül is a velencei törvényhozás kimondta ugyan, hogy a gondoláknak feketéknek kell lenniük, mint a temetési kocsiknak, de ugyanakkor engedélyezte a réz és aranylevél díszítést a szimbólum egyszerűségének módosítására. (Molmenti 1880:371 és 2. jegyz.)

Bármilyen volt is e modellek eredete, sohasem váltak egyedülivé a kultúra egészében, a színek jól látható ösvényei mindenütt megmaradtak. Vausard leírása a 18. századról egy olyan témára is kitér, amelyet a mai etnográfusok azóta is megfigyelnek: a rituális élet váltakozására az engedékenység és absztinencia, a botrány és gyónás, a karnevál és nagybőjt között. (Lásd például Silverman 1975:157–165.) A színek nyelvén ez azt jelenti, hogy váratlan átmenetek vannak a változatos élénkségtől a többé-kevésbé egyszerű fekete témáig. Az élénk színek nagyrésze visszanyúlik a 15. századba, de groteszkké vált, mint mikor az udvaroncok sokszínű ruhája inas-egyenruhává válik. (Davenport 1948:190.) A karnevál többféleképpen népi periódiaja a reneszánsz udvaroknak, melyet még színesebbé tesznek a „keleti” konfetti robbanások. A sokszínű fityegők, virágok, tollak, pomponok, tükrök, girlandok, szerpentinek és tűzijátékok állandó jellemzői a vallásos felvonulásoknak, és ezek, mint a karnevál és a nagybőjt esetében, különböztetik meg, választják el egymástól mindenszentek napját a népi ünnepségektől. (Vausard 1963:76–78; 140–151.)

Általánosságban az Itáliát ragyogásának megfakulása után jellemző sötét tájképében megjelenő színrobbanások fokozódnak, ahogy lefelé ha-

ladunk a társadalmi létrán. Míg a katolikus egyház a feketét és a fehéret tekintette az esküvőkre megfelelő színeknek, a szicíliai parasztnemzasszony élénk színű színes, virágos nyomott selyemből készült ruhát viselt. Jól szabott feketében ment vasárnap a templomba, esküvőjét követően, mikor először vett részt a misén férjével együtt. (Chapman 1971:105.) Másutt, különösen délen, az élénk színek fennmaradtak a paraszti öltözködésben egészen a 20. századig. Különös figyelmet érdemel a tarantizmus, egy eksztatikus vallási kultusz, mely a 15. századra nyúlik vissza, ez Dél-Itália alacsony státuszú nőiből gyűjtötte követőit. Dionüszosznak nevezhetően, ez a kultusz megfordította a színekről korábban alkotott, s a Hófehérke és a hét törpe meséjében tükröződő nézetet. Transz állapotában, amelyet feltehetően egy (fekete) tarantella pók egy darabja keltett, a kultusz megszállott tagjai vadul alkalmazták a vöröseket, kékeket, zöldeket és sárgákat, s „nagy visszatzetés” volt tapasztalható náluk „a feketével szemben, megtámadták azokat, akik ilyen színű ruhában jártak”. (Idézi Schnapper 1971: 34; lásd még Lewis 1971:41–43, 89–92.) Rémületük a fekete látványától mutatja annak fokát, ahogy ez a szín az „establishment” sajátjává vált az újkori Itáliában.

A spanyol feketéről beszélve azt mondtam, hogy a díszítéseket annak ellenére, hogy ez az ellenreformáció zászlaján szerepelt, Szent Benedek forradalmi tradíciójához lehet visszavezetni. Ugyanez elmondható az itáliai fekete ruháról, ahol ennek szoros kapcsolata a nemességgel nem zárja ki az egyházzal való azonosítást. A vallásnak és a ceremóniáknak ez a színe, amely viselőit luxus iránti vágyaik visszaszorítására kötelezte, „hazafias” színeként szolgált, ami különösen megfelelő volt olyan körülmények között, ahol a leginkább fogyasztható „dolgok” külföldön készültek. A forradalom utat engedett a patriotizmusnak, egalitáriánizmusnak, de ugyanakkor egy új társadalmi rendnek is, s a fekete ruha szimbóluma egyszerre különböztette meg a nemességet, s ugyanakkor az askéta „eretnekeket” és a tulajdon nélkül élő szerzeteseket. A szimbólum tartalmának egy része azonban ugyanúgy, mint egyes értelmezései, azonosak voltak – s ez valami lényegeset mond számunkra a kulcs-szimbólumokról.

Igen lényeges dolog ezen szimbólumok folyamatosságának, rugalmasságának, hajlékonyságának, terjedési hajlandóságuknak, ellentmondást magukba foglaló jellegének, vagy, ahogy azt Ortner (1973:1342) megfogalmazta, komplex tapasztalatokat szintetizáló tulajdonságának helyes megítélése, ha nem akarjuk félreértetni jelentőségét. A 18. század óta, és az egyre bürokratizálódóbb egyház befolyása alatt a fekete ruha Itáliában a városokból elterjedt a falvakba, az operából az egyházközségekbe, s álta-

lában a parasztságnál. Itt a gyászolással való kapcsolódás nyilvánvalóan erős, de vajon ez azt jelenti-e, hogy a fekete ruha által hordozott üzenet kizárólag a halálról beszél? Ha a fekete szín és a halál logikai kapcsolatából indulunk ki, arra a következtetésre juthatunk, hogy a fekete viselője a beszennyezettségnek egy forrása, s a társadalmi izoláció egy időszakán kell keresztülmennie. A színek történelmi megértése egy másik magyarázathoz vezet. A feketébe öltözött személy egy aszkéta igénytelenség állapotában és a halál nem materialista feltételeihez közel élve, a legdicsérete-sebb vallási attitűdöt manifesztálja, és ha a gyászolást nem viszi túlzásba, elismerést érdemel. Mivel az ilyen személy egy olyan civilizáció jámbor polgára, melynek fejlődését bizonyos esetekben az önmegtartóztatás segítette.

Következtetések

Ez a tanulmány a történelmi rekonstrukciót alkalmazta egy kulcs-szimbólum, a fekete ruha elterjedt európai használata megértésének elő-mozdításához. A szimbólum elfogadása visszanyúlik a középkorba, amikor először vált az európai térség jellemzőjévé, elválasztva azt a Közel- és Távol-Kelet civilizációtól. Ezek a kultúrák nemcsak régebbiek és jobban megalapozottak voltak, mint Európa kis királyságai, de rendszeresen exportáltak színes textilárut is, amelyért az európaiak olyan lényeges erőforrásokkal fizettek, mint a nemesfém és a rabszolgák. A minőségi festék-anyagoknak és a képzett festőknek ez a nagymértékben egyenlőtlen világeloszlása megerősítette a festett kelméknél a bizánci és iszlám monopóliumot. Ez a monopólium és az egyenlőtlen csere, amely belőle következett, azt sugallják, hogy a középkori kereszténység aszketikus céljai nem pusztán erkölcsi előírások voltak. Amellett, hogy felszólították az embereket, áldozzanak Istennek a világi javak elutasításával, a luxusimport bojkottját is támogatták, azét a bojkottét, amely szükséges volt Európa autonóm fejlődéséhez. A fekete ruha, amely fő eszköze volt az aszkétizmus hirdetésének, gyakorlati dimenziókkal is rendelkezett: a színes ruhával ellentétben, honi nyersanyagból honi iparosok tudták előállítani. Mint ilyen, közvetlenül is részt vett az európai társadalomnak a középkorban lezajlott forradalmi átalakulásában, s megkezdte Európa és a külső világ viszonyában a kiegyenlítést.

Mit mondhatunk a fekete későbbi megjelenéseiről? A középkorban a szimbólum egalitáriánus normákat fejezett ki. Az egyszerű gyapjú ruha színeként, emblémája volt az apostoli szegénységhez való szerzetesi elkötele-

zetségnek, a halál egy olyan fogalmának, amelyben mindenki megfosztatik földi rangjától és vagyonától, a rabszolgaság lealkonyulásának és a jobbágyrendszerrel való helyettesítésének. Az idők folyamán azonban a belső indíttatású gazdasági fejlődés a szimbólum olyan bonyolult formáját hozta magával, amely megfelelt a társadalmi tagozódás új formáinak. Ebben az időszakban a fekete ruha a kiváltságos nemesek és uralkodók jellemző öltözkévé vált, s a burzsoázia egy része is feketébe öltözött.

A szimbólum különböző konkrét példái, mint ahogy az például a velencei kereskedőknél, a burgund hercegnél, Genf kálvinistáinál stb. jelentkezett, az első látásra zavarba hozóan sok változatot mutatnak. Ezen példák közül egyesek egybeesnek, ha a szimbólum politikai jelentőségére gondolunk. Így felvethető az a hipotézis, hogy minden forradalmi átalakulás autonómiát hoz létre és nagyobb mozgásteret a lakosság számára, amelyben megdönthetik a múlt termelési viszonyait. Mindezek folyamán, az élet minden területén: irodalomban, művészetben, zenében, öltözködésben, gyógyászatban és külpolitikában ugyanúgy, mint a termelési módban, újdonságokat hoznak létre. Idővel ezek az újdonságok azon hagyományos örökség részeivé válnak, amelyre rengeteg csoport hivatkozik a legellentmondóbb célok érdekében. Mindenek előtt a „forradalmi válságok” egymást követő időszakában, melyek közül a reformáció az egyik legkiválóbb példa, „idézik fel aggodalmasan... a múlt szellemeit, kölcsönveszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeiket, hogy ebben az ősi tiszteletreméltó álruhában, s ezen a kölcsönzött nyelven vigyék színre az új világtörténelmi jelenetet. Így Luther Pál apostolnak álcázta magát...” (Marx–Engels: Művei. 8. 1962. 105.)

A fekete ruha szimbolikájának politikai következtetései mellett, az ebben a tanulmányban ismertetett esetek vizsgálata közös gazdasági vonásokat is kimutat. Minden eset mutatta a gazdasági bojkott folyamatos jelentőségét, így a fekete ruha viselése hirdette az olyan lépések szükségességét, s valószínűleg szerepet játszott megtételükben is, amelyek a hazai ipart a külföldi versennyel szemben akarták védelmezni. Más szavakkal, a társadalmi formáció jelentős fejlődése ellenére, s annak ellenére, hogy hatalmasok és hatalom nélküliek, az elegánsak éppúgy, mint az egyszerűek, egyaránt fekete ruhát viseltek, ugyanazok az anyagi feltételek, amelyek mondjuk 1200 előtt segítették a fekete ruházkodást, befolyásolták későbbi alkalmazását is. Az osztályviszonyok vizsgálata abban, amit Shanin „az egyenlőtlen, kapcsolt és ellentmondásos fejlődésnek” nevez, (1977:295–296) magyarázhatja meg, hogy ez miért történt így. Ez a mai politikai gazdaságtanra jellemző felfogás (például Wallerstein:1974) felhívja a figyelmet

a földrajzilag elkülönülő lakosságokon belüli és ezek közötti egyenlőtlen hatalomra, és eközben a kultúra olyan aspektusait világítja meg, amelyeket az osztályviszonyok kizárólagos elemzése homályban hagyta. Ez a felfogás azt mondja, hogy amikor a gazdasági és politikai elitnek sikerül az olyan szimbólumok manipulálása, amelyek valamikor egy egalitáriánus mozgalom ideológiai termékei voltak, valami bonyolultabb történet, mint pusztán „misztifikáció”.

Nem akarom azt állítani, hogy minden szimbólum forradalmi átalakulás összefüggéseiből ered. Éppen ellenkezőleg, a szimbólikus kommunikáció nagy többségének valószínűleg semmi köze sincs az ilyen jelentőségű harcokhoz és változásokhoz. Gyanítom azonban, hogy számos, a kelméhez és a ruházatkódhoz társuló kulcs-szimbólum kapcsolatban áll a társadalmi formáció jelentős változásaival és az embereknek a hatalom külső központjai felé való fordulásával. A 20. század előtt a textiltermelés gyakran volt lendítőkereke a gazdasági fejlődésnek, mivel ez foglalkoztatta a legtöbb nem-mezőgazdasági munkaerőt és a stratégiailag legjelentősebb exportcikket állította elő, olyan exportcikket, amely alkalmas volt arra, hogy alapvető erőforrásokat elvonjon másoktól. Aligha az európaiak voltak az egyedüliek, akik tartózkodtak a színes textilárutól. A korai egyiptomi szerzetesek mezítelenül és mezitláb jártak, vagy durva, kényelmetlen ruhát viseltek, hogy ha bárkivel találkoztak útjuk során, „annak eszébe se jusson azt elvenni tőlük”. (Butler 1961:41.) Újabb példa, hogy egyszerű, barna, a temetőben talált anyagból készült öltözködési darabokat az askéta buddhista szerzeteseket, akiket Yalman tanulmányozott Ceylonban. (1962.) A világnak leginkább háttér fordító jain-ok, a digambarák elvetik más jain szerzetesek takaróit és pávatoll seprűt visznek magukkal – ami meglepő lejáratása a színeknek. (Dasgupta 1969:71, 1. jegyz.)¹⁴ Valószínűnek látszik, hogy a politikai gazdaságtan e tanulmányban körvonalazott dinamikája hozzájárulhat ezen és más olyan mozgalmak összehasonlító vizsgálatához, amelyekkel a nem-európaiak bojkottálták a luxus ruházatot.¹⁵

Jegyzetek

1. A nemesfémeknek az élelmiszerrel és a rabszolgákkal együtt az alapvető erőforrások kategóriájába való egyesítése problematikus, ugyanakkor nagyon lényeges a tanulmány egész érv-rendszere szempontjából. Wallerstein (1974) munkájának ismertetése során megpróbáltam egy olyan viszonylatrendszert kialakítani, amely a

helytől és időtől függetlenül, az aranynak és ezüstnek mindenféle erőforrásra történő, gyakorlatilag azonnali konvertibilitására épül, beleértve sok olyant, ami a katonai életképességhez elengedhetetlen (lásd Schneider, 177a; és 1977b).

2. Sokan nagylelkűen segítettek ezen tanulmány elkészítésében. Különösen hálás vagyok Sylvia Thrupp-nak, a középkorásznak, aki megbírált egy korai vázlatomat, számos lényegi kérdést vetett fel, és egy sor hasznos tanácsot adott. Sok kollégától kaptam lényeges bibliográfiai és szerkesztői megjegyzést a következő változatnál. Mivel megjegyzéseik jórészt bedolgoztam munkámba, s bátorításuk sokat segített nekem, köszönetemet szeretném kifejezni a következőknek: Shirley Lindenbaum, Joyce Riegelhaupt, Mical Schneider, Peter Schneider, Sydel Silverman és Eric Wolf. Végül Richard Rapp gazdaságtörténész, Richard Fox és Katherine Verdery mélyen-szántó analíziseket írtak az érvrendszeréről, ami nagy segítséget nyújtott gondolataim tisztázásában, s megmentett néhány hiba elkövetésétől.
3. A skarlatot is említik, azonban ez a szó eredetileg egy finom, rugalmas gyapjúanyagra vonatkozott és nem egy színre. (Davenport, 1948:151.) Heers szerint mindenféle vörös szín szokatlan volt a középkorban. (Heers, 1971.)
4. Nem akarom csökkenteni az afrikai kapcsolatok európai jelentőségét. Itáliai áruk keltek át a Szaharán, hogy afrikai aranyat kapjanak érték a középkor vége felé, újraélesztve a római időszak Szaharán keresztüli kereskedelmét. Azt is meg kell jegyezni, hogy a középkor afrikai társadalmi támogatták mind a takácsokat, mind a festőket (akik elsősorban indigót használtak). Az afrikai kelme azonban nem jutott el Európába, s tanulmányunk témakörén kívül marad.
5. Van egy mítosz, amely szerint a sáfrány először III. Edward uralkodása alatt került Angliába egy zarándok botjában – ez igen hasonlít a selyemhernyó 6. századi Konstantinápolyba érkezéséről szóló mítoszhoz. (Linthicum, 1962:2.)
6. A kolostorok borotvát is adtak és a szerzetesek simára voltak borotválva, ami érdekes példája annak, hogy az aszketikus szigorúság milyen változatokkal rendelkezhet. Később a protestánsok tiltakoztak a borotválkozás hiúsága ellen és a szakállhoz ragaszkodtak. Egy összefüggésben a szakállnak szexuális értelme volt, ezért elvetették. Egy másikban a borotva és a sima bőr az elpuhultság jelei voltak, s ugyancsak a sorsra jutottak. (Hunt 1967:79.)
7. A fekete festék és a feketére festés eljárásának hazai eredete elégségesen bizonyítja azt az állítást, hogy a fekete ruha az autonóm európai civilizációs központokhoz való elkötelezettséget szimbolizálta. Ez a tétel, más szavakkal, nem függ a középkori juhoktól, azok változó színétől. Szemben Sylvia Thruppal, aki nem hiszi, hogy a bencés fekete természetes fekete volt, és a juhokat később tenyésztették ki fehér gyapjút adóvá, én úgy vélem, hogy ez így történt, s számos forrást is idézek rá. A középkori ruházattal foglalkozó eljövendő történelmi és régészeti vizsgálatok további fényt vethetnek a középkori ruházat ezen aspektusára.
8. A fekete ruha és az önmegtartóztatás, a takarékság és másrészt a halál összekapcsolására tett kísérleteimhez jó lenne ismerni a gyászoló szertartásoknak és ezek változásainak történeti részleteit a középkorban. Az udvari és egyházi szabályok regionális vizsgálata adhatna bizonyos körvonalakat, és érdemes volna megvizsgálni őket, ha fennmaradtak. A szimbolika más megközelítései azonban elutasítják az ilyen időrábló munkálatokat. Leach például egyszer azt írta:
„Az európaiak feketét viseltek gyászoláskor, a kínaiak fehéret. Mindkét esetben a

- gyászoló különleges helyzetét mutatja, hogy különleges ruhát visel. De az a kérdés, hogy az egyik kultúra *miért* a feketét választja ki erre a célra, a másik pedig a fehéret, egészen bizonyosan irreleváns és megválaszolhatatlan”. (Leach 1958:152.)
9. A forma és a szövés változatai is lényegesek voltak, és néhány udvaronc azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy csengettyűket varratott a ruhájára, vagy „illatos bíbort” viselt – azaz szagosított ruhát. (Brooke 1967:106–111; Norris 1938; Book II:65.) A szín volt azonban a lényegi eszköze az egyéniség kifejezésének. (Heers 1971:1096–1097)
 10. Ezzel nem azt akartuk mondani, hogy az itáliai kereskedőknek nem volt közüik a rabszolgasághoz, épp ellenkezőleg, aktív rabszolgakereskedelmet szerveztek, amely Dél-Oroszországból, majd később Afrikából szállította az „emberi vagyont”, az élő tulajdont Itália és Spanyolország városaiba. (Origo 1955; Verlinden 1955 I. köt: 319–370, 1969.)
 11. Eltért a párizsi Valois udvartól is. Tisztában vagyok azzal, hogy az európai textil történelmi földrajzának néhány oldalban való összesűritésével túlzottan leegyszerűsítetek, és fontos eseményeket hagyok ki. Ezek egyike a párizsi régió kialakulása a termelés, elosztás és a divat olyan lényeges központjává, hogy a 16. század végén a velencei követ azt a megjegyzést tehette: „nem becsülük (itt) azt az embert, akinek nincs huszonöt-harminc különböző fajtájú ruhája, amelyeket azután naponta váltogat”. (Idézi Braudel 1973:231.) Míg a burgund udvar Flandriát uralta, addig a párizsi udvar a mediterrán Franciaország feletti hegemoniával rendelkezett – ez a különbség okozhatta azt a tényt, hogy hiányzik a fekete gyapjú fejlődési foka történetéből.
 12. Ha elfogadjuk, hogy a kultúra és a politikai gazdaságtan viszonya gyümölcsözően használható a társadalmon belüli és a társadalmak közötti folyamatok keretében, akkor a kultúra prioritásáról, vagy nem-prioritásáról folytatott örökös kérdés, melynek jó példája Max Webernek a protestáns etikáról és a kapitalizmusról szóló tézisé körülvevő vita, lassan a helyére kerül. Nincs már szükség arra, hogy válaszszunk a két szembenálló álláspont közül, ahol az egyik: a kapitalizmus a kálvinizmusból nőtt ki, s a másik: a protestáns ideológia a tőkés burzsoázia osztályálláspontját fejezte ki. Ehelyett a protestáns doktrína számos szeletét kell megvizsgálnunk és olyan, a protestánsokra jellemző jelenségeket, mint a fényűzést korlátozó törvények a luxus-exportáló és az energia-exportáló világterületek cserearányainak terminusaiban. Ha a cserearányokat helyezzük a középpontba, többé már nem érdekes, vajon a legtöbb tőkés beruházó kálvinista volt-e, csak az, hogy érdek-konvergencia volt a moralitás és a pénzügyek szakemberei között az európai történelem bizonyos kritikus helyzeteiben. Ez azért igen lényeges pont, mert ott voltak a katolikus bankárok és a szenteskedő kálvinisták is, akik pénzüket ellentmondásos módon használták a reformáció időszakában. (Lásd Kamen 1971: 88–99; Trevor-Roper, 1967.)
 13. Ugyanez a megfontolás még a 20. század elején is szerepet játszott, mint azt a kémiai kutatásokba beruházott tőke mennyisége is mutatja. Ekkor a szintetikus festékek minőségének és tartósságának a javításán dolgoztak, s Angliában, valamint az Egyesült Államokban az első világháború kitörésekor folytattak jól szervezett kísérleteket, hogy helyettesítőt találjanak az anilin festék néhány kémiai összetevőjére, amelyeket korábban Németországból importáltak. Talán, mivel Németor-

szágnak nem voltak trópusi gyarmatai, kémiai ipara és kutató létesítményei ekkor sokkal fejlettebbek voltak, mint bárhol másutt Európában, és több száz kémikust alkalmaztak. (Howe és Barrowcliff 1945.)

14. Hálás vagyok Shirley Lindenbaumnak ezért az ismeretlen utalásért.
15. Az elemzésnek működnie kellene olyan jelenlegi forradalmi helyzetekben is, mint például Kambodzsa, ahol a New York Times szerint (Kamm 1975) az embereket az önállóság érdekeire hivatkozva, gyapot és eperfa-termesztésre buzdították. Mindenki hordhatja azt a ruhát, amellyel éppen rendelkezik, de ha túlzottan külföldinek látszik, akkor a viselőnek valami sötét festéket kell találnia". Hasonlóképpen A. C. Scott szerint a kínai forradalmi hadsereg egyenruhája nem vörös volt, hanem egy durva, sárgás-zöldes pamutanyagból készült, „amely annak a jenani körzetnek festő műhelyeire volt jellemző, ahol (a hadsereg) főhadiszállása olyan hosszú ideig volt”. Scott leírása a sötétkék ruháról, amelybe a civilek öltöztek a forradalom után, felidézi Szent Benedek Szabályzatát. A paraszti ing és nadrág, amely annyira alkalmas a nehéz fizikai munka végzésére, mindenki öltözetévé vált. A forradalmi büszkeség bizonyítéka, hogy a vezetők az ünnepi alkalmakkor különösen tisztán tartott egyenruhában jelentek meg. A sötétkék pizsama, mely gazdaságos és hasznos, ugyanakkor kielégítette a forradalmi Kína szükségletét, hogy „másoktól függetlenül tegye magát”. A sárgásszürke szín egyszerre kifejezte és fokozta a kínai piac elszigetelődését a nyugati textilárutól, amelyek az ópiumháborúk óta, a múlt század negyvenes éveitől behatoltak a helyi közösségekbe, ezüstkiáramlást okozva és szétzúzva a szövőkapacitást.

Idézett irodalom

- Allix A. – A. Gibert, *Géographie des Textiles*. Paris, 1956. Librairie de Médecis.
- Andrews, Kenneth R., *Elizabethan Privateering During the Spanish War 1585–1603*. Cambridge, 1964. Cambridge University Press.
- Baker, Herbert G., *Plants and Civilization*. Belmont, 1965. CA: Wadsworth.
- Banfield, Edward C., *The Moral Basis of a Backward Society*. New York, 1958. Free Press.
- Baxandall, Michael, *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy; A Primer in the Social History of Pictorial Style*. Oxford, 1972. Clarendon Press.
- Beaulieu, M. – J. Baylé, *Le costume en Bourgogne de Philippe le Hardi à Charles Temereire*. Paris, 1956. Presses Universitaires de France.
- Becker, Marvin B. – Gene A. Brucker, *The Arti Minori in Florentine Politics, 1342–1378*. *Medieval Studies* 18. 1956. 93–105.
- Beer, John, *Eighteenth Century Theories in the Process of Dyeing*. *ISIS* 51. 1960. 21–30.
- Bell, Quentin, *On Human Finery*. New York, 1976². Schocken Books.
- Benedict, Saint, Rule. In *Documents of the Christian Church*. Henry Bettenson, Ed. London, 1963². Oxford University Press. 161–179.
- Bernard, Jacques, *Trade and Finance in the Middle Ages*. In *The Fontana Economic History of Europe*. Carlo M. Cipolla, szerk. Vol. I, *The Middle Ages*. Glasgow, 1972. William Collins Sons. 274–339.

- Bloch, Marc*, Comment et pourquoi finit l'esclavage antique? *Annales E.S.C.* 2. 1947. 30-44 and 161-170.
- Feudal Society. L. A. Manyon ford. London, 1962. Routledge and Kegan Paul.
- Boase, T. S. R.*, Death in the Middle Ages: Morality, Judgment and Remembrance. New York, 1972. McGraw-Hill.
- Boissonnade, Prosper*, Life and Work in Medieval Europe: The Evolution of Medieval Economy from the Fifth to the Fifteenth Century. New York, 1964. (1927) Harper Torchbooks.
- Bowden, P. J.*, Wool Supply and the Woolen Industry. *Economic History Review* (Second Series) 9, 1962. 44-58.
- Braudel, Fernand*, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. Sian Reynolds ford. 2. Vols. New York, 1972. Harper and Row.
- Capitalism and Material Life. 1400-1800. Miriam Kochan ford. London, 1973. Weidenfeld and Nicolson.
- Brooke, Iris*, Medieval Theater Costume. A Practical Guide to the Construction of Garments, New York, 1967. Theater Arts Books.
- Burn, John Southerden*, The History of the French, Walloon, Dutch and other Foreign Protestant Refugees Settled in England from the Reign of Henry VIII to the Revocation of the Edict of Nantes. London, 1846. Longman, Brown, Green and Longman.
- Butler, Dom Cuthbert*, Benedictine Monachism. Studies in Benedictine Life and Rule. Cambridge, 1961. Speculum Historiale.
- Calmette, Joseph*, The Golden Age of Burgundy. Doreen Weightman ford. New York, 1963. Norton.
- Cartellieri, Otto*, The Court of Burgundy. Studies in the History of Civilization. New York, 1929. Knopf.
- Chamberlain, E. R.*, Everyday Life in Renaissance Times. New York, 1962. Capricorn Books.
- Chapman, Charlotte Gower*, Milocca. A Sicilian Village. Cambridge, 1971. MA. Schenckman.
- Cipolla, Carlo*, The Decline of Italy. The Case of a Fully Matured Economy. *Economic History Review* (Second Series) 5., 1952. 178-188.
- The Italian „Failure” In Failed Transitions to Modern Industrial Society. F. Krantz and Paul M. Hohenberg, Szerk. Montreal, 1975. The Inter-University Center for European Studies. First International Colloquium 8-11.
- Cohn, Norman*, The Pursuit of the Millenium: Revolutionary Messianism in Medieval and Reformation Europe and its Bearings on Modern Totalitarian Movements. New York, 1957. Essential Books.
- Europe's Inner Demons: An Enquiry inspired by the Great Witch-Hunt. New York, 1975. Basic Books.
- Cole, Charles Woolsey*, Colbert and a Century of French Mercantilism. Vol II. Hamden, CT. Archon Books, 1964.
- Coleman, D. C.*, An Innovation and its Diffusion: the „New Draperies”. *Economic History Review* (Second Series), 22. 1969. 417-429.
- Conklin, Harold C.*, Color Categorization. *American Anthropologist*, 75, 1973. 931-942.

- Coornaert, Émile*, Un centre industriel d'autrefois: la draperie-sayerterie d'Hondschoote (XIVe–XVIIIe siècles). Paris, 1930. Presses Universitaires de France.
- Crosse, Henry*, Vertue's Commonwealth. Rev. Alexander Grosart. Ed. Manchester, 1878. C. E. Simms. (Eredeti kiad., 1603)
- Dasgupta, Shashibhusan*, Obscure Religious Cults. Calcutta, 1969. Mukhopadhyay.
- Davenport, Millia*, The Book of Costume. New York, 1948. Crown Publishers.
- Davis, James C.*, The Decline of the Venetian Nobility as a Ruling Class. Baltimore, 1962. Johns Hopkins University Press.
- Pursuit of Power; Venetian Ambassadors' Reports on Spain, Turkey and France in the Age of Philip II, 1560–1600. New York, 1970. Harper and Row.
- A Venetian Family and its Fortune, 1500–1900. The Doná and the Conservation of Their Wealth. Philadelphia, 1975. American Philosophical Society.
- de Poerck, G.* La draperie médiévale en Flandre et en Artois: technique et terminologie. Vol. I. La technique. Brugge, 1951. „De Tempel”.
- De Roover, Raymond*, Labour Conditions in Florence around 1400. Theory, Policy and Realty. in Florentine Studies: Politics and Society in Renaissance Florence. Nicolai Rubinstein, szerk. Evanston. Northwestern University Press. 1968. 277–314.
- de Valous, Guy*, Le monachisme clunisien des origines au XVe siècle. Vol. I. Vie intérieure des monastères et organisation de l'ordre. Vienne, 1935. Abbaye Saint-Martin. Ligugé.
- Dickens, A. G.*, Reformation and Society in Sixteenth-Century Europe. London, 1966. Thames and Hudson.
- Dickinson, J. C.*, Monastic Life in Medieval England. New York. 1962. Barnes and Noble.
- Doehaerd, Renée*, L'expansion économique Belge au Moyen Âge. Bruxelles, 1946. La Renaissance du Livre.
- Duby, Georges*, Rural Economy and Country Life in the Medieval West. Cynthia Postan ford. Columbia. SC. University of South Carolina Press, 1968.
- Dulcy, Suzanne*, La règle de Saint Benoît d'Aniane et la réforme monastique à l'époque Carolingienne. Montpellier, 1934. Thèse présentée à la Faculté des Lettres.
- Epstein, H.* Domestication Features in Animals as Functions of Human Society, In Readings in Cultural Geography. Philip L. Wagner and Marvin W. Mikesell szerk. Chicago, 1962. The University of Chicago Press. 290–302.
- Espinas, Georges*, La draperie dans la Flandre Française au Moyen-Âges. 2 Vols. August Picard szerk. Paris, 1923.
- Evans, Joan*, Monastic Life at Cluny. 910–1157. New York, 1968. Archon Books.
- Fickeler, Paul*, Fundamental Questions in the Geography of Religions. In Readings in Cultural Geography. Philip L. Wagner and Marvin W. Mikesell szerk. Chicago, 1962. The University of Chicago Press 94–118.
- Fisher, F.*, London's Export Trade in the Early Seventeenth Century. Economic History Review (Second Series) 3. 1950. 151–161.
- Freudenberger, Herman*, Fashion Sumptuary Laws and Business. In Fashion Marketing: An Anthology of Viewpoints and Perspectives. Gordon Wills and David Midgley, szerk. London, 1973. George Allen and Unwin. 137–147.

- Friis, Astrid*, Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade: The Commercial Policy of England in its Main Aspects. 1603–1625. London, 1927. Oxford University Press.
- Godinho, Vitorino Magalhães*, Création et dynamisme économique du monde Atlantique (1420–1670). *Annales E.S.C.* 5., 1950. 32–36.
- Goitein, S. D.*, A Mediterranean Society. The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza. Vol. I. Economic Foundations. Berkeley. University of California Press. 1967.
- Greenfield, Kent Roberts*, Sumptuary Laws in Nurnberg: A Study in Paternal Government. Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, Baltimore, 1918. Johns Hopkins.
- Grimm testvérek*, Little Snow White. In Grimm's Fairy Tales, with illustrations by E. H. Wehnert. London, 1898. George Routledge and Sons.
- Harrison, William*, The Description of England. George Edelin szerk. Published for the Folger Shakespeare Library. Ithaca, 1968. Cornell University Press (Eredeti kiad. 1587).
- Heers, Jacques*, La mode et les marchés des draps de laine: Gênes et la Montagne à la fin du moyen-âge. *Annales E.S.C.* 26. 1971. 1093–1117.
- Hodgett, Gerald A. J.*: A Social and Economic History of Medieval Europe. London, 1972. Methuen.
- Holmes, G. A.*, Florentine Merchants in England, 1346–1436. *Economic History Review* (Second Series) 13. 1960. 193–208.
- Howe, Harrison E. – M. Barrowcliff*, Dyes, Synthetic (in part), *Encyclopaedia Britannica*. Vol. VII. Chicago, 1945. *Encyclopaedia Britannica, Inc.* 806–808.
- Huizinga, Johan*, The Waning of the Middle Ages. New York, 1954. Anchor Books.
- Hunt, Noreen*, Cluny under Saint Hugh, 1049–1109. London, 1967. Edward Arnold.
- Hurlock, Elizabeth B.*, Sumptuary Law. In *Dress, Adornment and the Social Order*. Mary Ellen Roach and Joanne Bubolz Eicher szerk. New York, 1965. John Wiley and Sons. 295–301.
- Kamen, Henry Arthur Francis*, The Iron Century: Social Change in Europe. 1550–1660. London, 1971. Weidenfeld and Nicolson.
- Kamm, Henry*, Cambodian Refugees Tell of Revolutionary Upheaval. *New York Times*, 1975. July 15. 1 és 10.
- Kisch, Herbert*, Growth Deterrents of a Medieval Heritage: the Aachen-Area Woolen Trades before 1790. *The Journal of Economic History* 24. 1964. 517–537.
- Knowles, Dom David*, The Religious Orders in England. Cambridge, 1948. Cambridge University Press.
- La Force, J. Clayburn*, Royal Textile Factories in Spain, 1700–1800. *The Journal of Economic History*, 24, 1964. 337–363.
- Latouche, Robert*, The Birth of Western Economy: Economic Aspects of the Dark Ages. E. M. Wilkinson ford. New York, 1966 (1956). Harper Torchbooks.
- Leach, E. R.*, Magical Hair. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 88. 1958. 147–164.
- Leggett, William F.*, Ancient and Medieval Dyes. Brooklyn, 1944. Chemical Publishing.

- Levi Pisetzky, Rosita*, Storia de costume in Italia. 5 köt. Milano, 1964–1969. Istituto Editoriale Italiano.
- Lewis, I. M.*, Ecstatic Religion: an Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism. Middlesex, England, 1971. Penguin Books.
- Linthicum, Marie Channing*, Costume in the Drama of Shakespeare and His Contemporaries. New York, 1963. Russel and Russel.
- Lopez, R. S., H. A. Miskimin, Abraham Udovitch*, England to Egypt: 1350–1500. In Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day. M. A. Cook szerk. London, 1970. Oxford University Press.
- Marx, Karl*, Excerpts from the Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte. In Basic Writings on Politics and Philosophy: Karl Marx and Friedrich Engels. Lewis S. Feuer, szerk. Garden City, NY, 1959. Anchor Books, 318–349.
- McNeill, William H.*, The Shape of European History. New York, 1974. Oxford University Press.
- Miskimin, Harry A.*, The Economy of Renaissance Europe, 1300–1460. Englewood Cliffs, NY, 1969. Prentice-Hall.
- Moir, Esther*, Benedict Webb Clothier. Economic History Review (Second Series) 10. 1957. 256–265.
- Molmenti, P. G.*, La storia di Venezia nella vita privata delle origini alla caduta della Repubblica. Torino, 1880. Roux e Favale.
- Monter, E. William*, Calvin's Geneva. New York, 1967. John Wiley and Sons.
- Munro, John H. A.*, Wool, Cloth and Gold: The Struggle for Bullion in Anglo-Burgundian Trade, 1340–1478. Toronto, 1972. University of Toronto Press.
- Murra, John*, Cloth and its Functions in the Inca State. American Anthropologist 64. 1962. 710–728.
- Myers, A. R.*, England in the Late Middle Ages. Middlesex. England, 1963. (1952) Penguin Books.
- Nef, John W.*, Industrial Europe at the Time of the Reformation (ca. 1515–ca.1540) The Journal of Political Economy 49. 1941a, 1–40.
Silver Production in Central Europe 1450–1618. The Journal of Political Economy 49. 1941b, 575–591.
- Nicholas, David M.*, Town and Countryside: Social and Economic Tensions in Fourteenth Century Flanders. Comparative Studies in Society and History 10. 1968. 458–485.
- Norris, Herbert*, Costume and Fashion. Vol. III. Book I. (1485–1547), Book II. (1547–1603.) London, 1938. J. M. Dent and Sons.
- Origo, Iris*, The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Speculum: A Journal of Medieval Studies 30, 1955. 321–366.
- Ortner, Sherry*, On Key Symbols. American Anthropologist 75, 1973. 1338–1347.
- Pellew, Charles E.*, Dyes and Dyeing. New York, 1918. Robert M. McBride.
- Pirenne, Henri*, Draps de Frise ou draps de Flandre? Un petit problème d'histoire économique à l'époque Carolingienne. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte 7. 1909. 308–315.
- Pitrè, Giuseppe*, La vita in Palermo cento e più anni fa. Vol I. Firenze, 1944. G. Barbera. szerk. (Edizione Nazionale delle Opere di Giuseppe Pitrè)

- Power, Eileen*, The Wool Trade in English Medieval History. Oxford, 1941. Oxford University Press.
- Rapp, Richard T.*, The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution. The Journal of Economic History 35, 1975. 499–525.
- Reynolds, R. I.*, The Market for Northern Textiles in Genoa 1179–1200. Revue Belge de philologie et d'histoire 8, 1929. 831–851.
- Robinson, Stuart*, A History of Dyed Textiles. Cambridge, 1969. MIT Press
- Rosenwein, Barbara–Lester, K. Little*, Social Meaning in the Monastic and Mendicant Spiritualities. Past and Present 63, 1974. 4–33.
- Rubens, Alfred*, A History of Jewish Costume. New York, 1967. Funk and Wagnalls.
- Ryder, M. L.*, The History of Sheep Breeds in Britain. The Agricultural History Review 12, 1964. 1–12.
Changes in Sheep Fleece Following Domestication (With a Note on the Coat of Cattle). In The Domestication and Exploitation of Plants and Animals. Peter J. Ucko and G. W. Dimbleby szerk. Chicago, 1969. Aldine 495–525.
- Schmitz, Dom Philibert*, Histoire de l'ordre de Saint Benoît. Vol. I. Origines, diffusion et constitution jusqu'au XIIe siècle Paris, 1948². Les Editions de Maredsous.
- Schnapper, Dominique*, L'Italie rouge et noire: Les modèles culturels de la vie quotidienne à Bologne. Paris, 1971. Gallimard
- Schneider, Jane*, Was there a Pre-Capitalist World-System? Peasant Studies 6, 1977a. 20–29.
Trade and Sorcery Accusations in East Africa. Reviews in Anthropology 4, 1977b. 274–286.
- Scott, A. C.*, The New China. In Dress, Adornment and the Social Order. Mary Ellen Roach and Joanne Bubolz Eicher szerk. New York, 1965. John Wiley and Sons 127–135.
- Shanin, Teodor*, The Third Stage: Marxist Social Theory and the Origins of Our Time. Working Paper, dátum nélkül.
- Shapiro, Jacob Salwyn*, Social Reform and the Reformation. New York, 1909. AMS Press.
- Silverman, Sydel*, Three Bells of Civilization: The Life of an Italian Hill Town. New York, 1975. Columbia University Press.
- Simmel, Georg*, Fashion international Quarterly 10, 1904. 130–155.
- Singer, Charles*, és mások szerkesztésében. A history of Technology Vol. II. The Mediterranean Civilizations and the Middle Ages. Vol. III. From the Renaissance to the Industrial Revolution, circa 1500–circa 1750. Oxford, 1956. Clarendon Press.
- Smith, C. T.*, An Historical Geography of Western Europe before 1800. New York, 1967. Frederick A. Praeger.
- Symonds, John Addington*, The Age of the Despots. New York, 1960. G. P. Putnam's Sons. Capricorn Edition. (Először a 19. sz-ban adták ki, mint a „Renaissance in Italy” I. kötetét.)
- Tawney, R. H.–Eileen Power*, Tudor Economic Documents. Being Select Docu-

- ments Illustrating the Economic and Social History of Tudor England. Vol. III. London, 1965. Longman's Green.
- Thrupp, Sylvia*, The Grocers of London. A Study in Distributive Trade. In *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*. Eileen Power and M. M. Postan szerk. New York, 1966. Barnes and Noble. 247–293.
- Tiron, M. l'Abbé*, Histoire et costumes des ordres religieux, civils et militaires. Vol. I. Bruxelles, 1845². à la Librairie Historique-Artistique.
- Trevor-Roper, H. R.*, Religion, the Reformation and Social Change. London, 1967. MacMillan 1–46.
- Trow-Smith, Robert*, English Husbandry from the Earliest Times to the Present Day. London, 1950. Faber and Faber.
- Society and the Land*. London, 1953. The Cresset Press.
- Turner, Victor*, Color Classification in Ndembu Ritual. A problem in Primitive Classification. In *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca and London, 1967. Cornell University Press 59–93.
- Tyler, William R.*, Dijon and the Dukes of Burgundy, Norman, OK. University of Oklahoma Press. 1971.
- Váczy, Péter*, La transformation de la technique et de l'organisation de l'industrie textile en Flandre aux XIe–XIIIe siècles. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1960. Vol. 48. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Van der Wee, Herman*, Structural Changes and Specialization in the Industry of the South Netherlands, 1100–1600. *Economic History Review (Second Series)* 28. 1975. 203–221.
- Vaughn, Richard*, Philip the Good, the Apogee of Burgundy. London, 1970. Longman's Green.
- Vaussard, Maurice*, Daily Life in Eighteenth Century Italy. Michael Heron ford. New York, 1963. MacMillan.
- Verhulst, A.*, La laine indigène dans les anciens Pays-Bas entre le XIIe et le XVIIe siècles. Mise en oeuvre industrielle, production, et commerce. *Studia Historica Gandensia* 180.; *Revue Historique*, 96. 1972. 281–322.
- Verlinden, Charles*, L'esclavage dans l'Europe Médiévale. Vol. I. Péninsule Ibérique; France. Brugge, 1955. „De Tempel”.
- L'esclavage dans le centre et le nord de l'Italie continentale au bas moyen âge. *Studia Historica Gandensia* 127. *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, 1969. 40. 93–155
- Vincent, John M.*, Costume and Conduct in the Laws of Basel, Bern and Zurich, 1370–1800. Baltimore, 1935. John Hopkins.
- Wallerstein, Immanuel*, The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York, 1974. Academic Press.
- Wilson, Charles*, Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century. *Economic History Review (Second Series)*, 1960. 13. 209–221.
- England's Apprenticeship, 1603–1763. London, 1965. Longman's Green.
- Wolf, Eric R.*, Anthropology. Englewood Cliffs, NJ. Prentice-Hall, 1964.
- Yalman, Nur*, The Ascetic Buddhist Monks of Ceylon. *Ethnology*, 1962. 1. 315–328.

BIRODALOMBÓL NEMZETKÖZÖSSÉG

1887–1931

A brit gyarmatosítás történetében az angolszász polgári szakirodalom elsősorban azt a folyamatot szereti hangsúlyozni, amely révén a Birodalom Nemzetközösséggé vált a II. világháború utáni években. Az angol történészek zömének álláspontja szerint, az anyaország néha kényszerűségből, többnyire azonban önként készítette elő tengerentúli birtokait a függetlenségre, s ennek egyik bizonyítékát a mai Nemzetközösség létében vélük megtalálni. Különösen elfogultak a Nagy-Britanniából benépesített „fehérgyarmatok” múltjával kapcsolatban és szívesen hasonlítják a szülő–gyermek viszonyhoz. E beállítás természetesen nem fedi a valóságot: a telepesgyarmatok önállósodásában éppúgy gazdasági-társadalmi fejlődésük objektív törvényszerűségei érvényesültek (s nem valamiféle paternalisztikus gondoskodás), mint az ázsiai és afrikai gyarmatok történetében.

Nem hagyhatjuk azonban említés nélkül azt a körülményt, hogy a „fehérgyarmatokat” csak bizonyos megszorításokkal s nem a szó klasszikussá vált értelmében nevezhetjük gyarmatoknak. Lakóik ugyanis – többségükben kivándorlók a brit szigetekről – nem voltak etnikai diszkriminációnak alávetve, kizsákmányolásukban nem alkalmaztak durva, gazdaságon kívüli eszközöket; kezdettől fogva egész más jellegű viszony fűzte őket a Koronához, mint a leigázott afro-ázsiai országokat. A telepesgyarmatokon az anyaország termelési viszonyai, politikai intézményei honosodtak meg, mégpedig az angliai kapitalizmust akadályozó feudális csökevényektől mentesen. Ez magyarázza, hogy valamennyi „fehérgyarmat” oly gyorsan fejlődött gazdaságilag és politikailag a londoni kormányok korlátozó intézkedései ellenére is.¹ Az alábbiakban azonban nem Kanada, Ausztrália, Új-Zéland vagy Dél-Afrika sajátos fejlődésének elemzését választottam, hanem annak a folyamatnak a vázlatos bemutatását, amelynek az eredményeképpen a dominiumi státust kapott telepesgyarmatok kivívták az anyaországgal való egyenjogúságukat. Más szavakkal fogalmazva: a későbbi Nemzetközösség politikai kereteinek kialakulását.

I. Telepesgyarmatokból domíniumok

1. *A kanadai minta*

A kanadai telepesgyarmatok (colonies of settlement) fejlődése számos vonatkozásban nyújtott mintát a brit birodalom többi „fegyrgyarmata” számára, ezért érdemes először ezt megvizsgálni. Némi joggal mondhatta ugyanis 1950-ben Laurent ottawai kormányfő: Kanada formálta a Brit Nemzetközösséget olyanná, mint amilyen ma.

Anglia a hétéves háborúban (1756–1763) alapozta meg kanadai pozícióit, amikor elragadta Franciaországtól a Szent Lőrinc folyó torkolatánál fekvő Quebecet. Az amerikai függetlenségi háború után az angol menekültek – a franciák lakta Alsó-Kanada mellett – megalakították Felső-Kanadát is a Nagy Tavak északi oldalán; e két tartományt azonban sem egymással, sem az ún. „tengermelléki” tartományokkal, Új-Skóciával, Új Brunswick-kel és Prince Edward szigetével nem kapcsolták össze szorosabb szálak. Kanada egységessé válásában a kulcstényezőt a dinamikusan fejlődő déli szomszéd agresszív törekvései jelentették, amelyek sokáig próbálták az egész észak-amerikai kontinens feletti uralmat megszerezni.

A 19. század első felében Alsó és Felső-Kanadában egyaránt jelentékeny gazdasági fejlődés ment végbe (a legfontosabbá a gabonatermelés vált) s a lakosság – a bevándorlás révén – fél milliőről három millióra nőtt. E folyamat két következménnyel járt: egyrészt feszültebbé váltak a kanadaiaknak és az anyaországnak a kapcsolatai, másrészt pedig kiéleződött az angolszász és a francia közösség viszonya. 1837-ben Alsó és Felső-Kanadában egyaránt felkelés robbant ki, egymástól függetlenül, a londoni kormányzat politikája ellen. A megmozdulásokat a gyarmati hatóságok viszonylag könnyen elfojtották, de a tanulságot le kellett szűrniük.

A kanadai és a birodalmi érdekek összeegyeztetésének szándékával dolgozta ki 1839-ben Durham kormányzó híressé vált alkotmánytervezetét, amelyet a brit történészek a Nemzetközösség szempontjából is mérföldkőnek tartanak. Durham két merész reformot indítványozott: a „két Kanada” egyesítését (a franciák beolvasztására) és – ez keltette a legélénkebb visszhangot – a törvényhozásnak felelős kormányzat (responsible government) bevezetését. A tervezet nem feledkezett meg az anyaország szempontjairól sem és különbséget tett a helyi, valamint a birodalmi kormányzat számára fenntartott ügyek között. Ez utóbbiak közé a külpolitikát, a külkereskedelmet és az alkotmánymódosítást sorolta. A javaslat

azonban süket fülekre talált az óceán tulsó partján, és az 1840-ben elfogadott törvény csak Alsó- és Felső-Kanada egyesítésének a gondolatát tette a magáévá.

A quebeci franciák beolvasztására szőtt tervek azonban illúzióknak bizonyultak, és a két közösség viszáljai gyakran megbénították Kanada kormányzatát. Csak részben segített ezen, hogy 1848-ban „felelős kormány” alakult, miután Anglia, amely a gabonavámok eltörlésével áttért a szabadkereskedelemre, már nem volt érdekelt az észak-amerikai gyarmatok közvetlen irányításában. Közben az Egyesült Államokban – főleg a polgárháború után – ismét feléledtek az annexiók tervei, és ezek annál is veszélyesebbek voltak, mert egyes kanadai politikai körök szimpatizáltak velük. Mindennek a fényében Anglia arra az álláspontra helyezkedett, hogy Kanada biztonságát csak saját egysége és szélesebb körű autonómiája garantálhatja, s így zöld utat adott a föderációs törekvéseknek.² Nyomós gazdasági érvek is szóltak a föderáció mellett, mint az egységes belső piac megteremtése és a létfontosságú vasútépítések állami koordinálásának és finanszírozásának szükségessége.

Az új alkotmány, amelyet a londoni kormány közreműködésével készítettek és a westminsteri parlament 1867-ben fogadott el (British North America Act), ún. domíniumi státust biztosított Kanadának. A brit uralkodót – és egyben a londoni kabinetet – a főkormányzó képviselte, a külkapcsolatok irányítása kizárólag Londont illette meg, az alkotmányt is csak a brit fővárosban lehetett megváltoztatni, de Kanada teljes önállóságot kapott belügyeiben.³ Az eredeti föderáció Ontarióból, Quebecből, Új-Skóciából és Új-Brunswickből alakult meg; Manitoba 1870-ben, Brit-Kolumbia egy évvel később, Prince Edward szigete 1873-ban, Alberta és Saskatchewan 1905-ben csatlakozott az államszövetséghez. (Új-Foundland 1959-ben lett a 10. tartomány.) Az alkotmány elvetette az egyes tagállamoknak széles körű jogokat biztosító amerikai modellt, és a tartományok önállóságát jóval szűkebbre méretezte. (A franciák megnyugtatóására Quebec kapta a legtágabb autonómiát.) Az új politikai keretek meggyorsították a gazdasági fejlődést és a nemzetté válás kibontakozását.

2. Ausztrália

Bár az ötödik kontinens lakossága a 19. században szinte kizárólag Nagy-Britanniából toborzódott, az egységes állam megteremtése itt sem bizonyult könnyebb feladatnak, mint Kanadában. Ennek fő oka abban kere-

sendő, hogy a kontinens partjain elhelyezkedő telepeket jóval szorosabb szálak fűzték az anyaországhoz, mint egymáshoz. A legrégebbi gyarmatot, Új-Dél-Walest 1788-ban alapították fegyenctelepnek, és ahogy a lakosság növekedett, újabb és újabb területeket hasítottak ki belőle: Victoriát 1850-ben, Queenslandet 1859-ben. (Dél- és Nyugat-Ausztrália önálló gyarmatként alakult meg.) A kanadai tapasztalatokat e kontinensen is hasznosították: az 1850-es évek végére — Nyugat-Ausztrália kivételével — valamennyi gyarmat belső autonómiát kapott Londontól. A gazdasági fejlődés — amely a bevándorlók százezreit vonzó aranyláz enyhülése után elsősorban az angliai textiliparnak gyapjút biztosító juhtenyésztésre alapozódott — napirendre tűzte a föderáció megvalósítását is. (1890-ben Ausztrália adta a brit gyapjúimpert csaknem 70 százalékát!)⁴ A kezdeti kudarcok után a függetlenségüket féltékenyen őrző gyarmatok képviselőinek végül 1897-ben sikerült megállapodniuk egy alkotmánytervezetben, amely az Ausztráliai Államszövetség (Commonwealth of Australia) megteremtéséről intézkedett. A föderáció hívei ekkor már arra a veszélyre is hivatkozhattak, amit Németország, Franciaország és az Egyesült Államok csendes-óceáni térnyerése jelentett a kontinens számára. A londoni parlament 1900-ban elfogadta az alkotmánytervezetet, amelynek eredményeképp Ausztrália is domíniumi státust szerzett.

Az alkotmány teljes mértékben a helyi burzsoázia alkotása volt; kidolgozásában London nem játszott számottevő szerepet. (Sőt még azt sem tudta keresztülvinni, hogy az ausztráliai bíróságoktól korlátozások nélkül lehessen fellebbezni a Privy Council jogi bizottságához.) Kanadával ellentétben, Ausztrália példaképként tekintett az Egyesült Államokra és meglehetősen szűkre szabta a központi kormány hatáskörét. Az ausztrál alkotmány sajátos vonása markáns demokratizmusa; életbe lépésének is feltétele volt egy népszavazás. Ausztrália azt a jogot is fenntartotta magának, hogy saját maga módosíthassa alkotmányát. A brit Koronát itt is a főkormányzó képviselte, de jelenlétének az ausztrálok nem tulajdonítottak túl nagy fontosságot. Az ausztrál államszövetségről szóló törvényjavaslat alsóházi vitáján Chamberlain gyarmatügyi miniszternek, a brit imperializmus apostolának el kellett ismernie: „Az önkormányzattal rendelkező gyarmatainkhoz fűződő kapcsolatainkban eljutottunk oda — véleményem szerint — hogy egyszer s mindenkorra kétségtelenné vált: e kapcsolatok kizárólag szabad akaratukon és hozzájárulásukon múlnak.”⁵

3. Új-Zéland

Új-Zélandot a brit publicisztika szívesen emlegeti a „Dél Angliájaként”; e telepesgyarmat nemcsak a legtöbbet őrizte meg az anyaország politikai-kulturális hagyományából, hanem – ezzel össze függésben – a „leg-hűségesebb” dominiummá is vált.

Az 1769-ben felfedezett Új-Zélandon az első európai települések 1840-ig Új-Dél-Wales igazgatása alá tartoztak, majd – az őslakó maorikkal vívott háború után – a szigetcsoport közvetlenül a Korona irányítása alá került. Az ausztrál gyarmatokhoz hasonlóan, 1855-ben szintén belső önkormányzatot kapott. Mivel Új-Zéland kezdettől fogva politikai egységet alkotott, föderatív államstruktúra megteremtésére itt nem volt szükség, csak az merült fel, hogy csatlakozzék-e az ausztrál államszövetséghez, vagy sem. Noha gazdasági és geopolitikai tényezők egyaránt szóltak emellett, Új-Zéland végül a teljes függetlenséget választotta. Az 1890-es melbourne-i konferencián a wellingtoni küldött azzal érvelt, hogy nem kívánnak beleolvadni egy olyan nagy államszövetségbe, amelynek az irányításába aligha szólhatnának bele. E gyarmat fontosabbnak tartotta az Angliával való kapcsolatok ápolását, egy „ausztrál-ázsiai” föderáció pedig azzal fenyegetett volna, hogy háttérbe szorulnak a Londonhoz fűződő szálak. (Nem véletlen, hogy a brit tőkebefektetések egy főre eső értéke éppen itt volt a legmagasabb az egész birodalomban!⁶) Új-Zéland – az anyaországgal alkotott föderáció kivételével – semmilyen szövetségbe nem kíván belépni – hangoztatták Wellingtonban.

A kiegyensúlyozottan fejlődő s a bennszülöttkérdés megoldásában is példát mutató (a maori képviselők a törvényhozásban is részt vehettek) ország 1907-ben, minden vita nélkül, Kanadával és Ausztráliával azonos státust kapott.

4. Dél-Afrika

A legsúlyosabb államalkotási problémákkal a dél-afrikaiak néztek szembe a brit telepesgyarmatok közül: nemcsak két eltérő etnikumú és kultúrájú európai közösséget kellett valamilyen mértékben összekovácsolniuk, hanem számolni kellett az össznépeség többségét alkotó feketebőrű őslakossággal is.

Nagy-Britannia a napóleoni háborúk alatt, 1814-ben szerezte meg a holland Kelet-Indiai Társaság által alapított fokföldi gyarmatot. A brit nyomás elől a búr lakosság 1836-ban északra húzódott s két önálló államot

hozott létre, Transzvált és Oranjét. A század utolsó harmadában Fokföld, majd az időközben szintén brit gyarmattá tett Natal is belső autonómiát kapott. A búrokkal azonban mind jobban elmérgesedett a viszony, s a két „afrikáner” köztársaság többször is elutasította a britek ajánlatát a föderációra.

Az 1870-es évekig az európai telepesek kizárólag a mezőgazdaságból éltek a bennszülöttektől elrabolt földeken. A Kimberley melletti gyémánt-lelőhelyek feltárása azonban alaposan felértékelte a búr államokat az angol burzsoázia szemében. 1877-ben a briteknek sikerült is annektálniuk a belső válsággal küzdő Transzvált, de négy évvel később a búrok fellázdak, és Gladstone londoni miniszterelnök liberális kormánya ideiglenesen belenyugodott függélségükbe.⁷

A következő évtizedben újabb kincseket fedeztek fel Transzvál területén: az aranyat. Az ezrével beáramló szerencsevadászok jó ürügyül szolgáltak a fokföldi hatóságoknak, hogy a brit állampolgárok védelmének jelszavával megpróbáljanak beavatkozni Transzvál belügyeibe. A dél-afrikai búr államok sorsa megpecsételődött...

Az 1899-től 1902-ig tartó búr háború következtében Transzvál és Oranje a brit koronagyarmatok kategóriájába süllyedt, s ezzel megnyílt az út Dél-Afrika politikai egyesítéséhez. Ehhez persze még számos akadályt kellett leküzdeni, hiszen a véres háború tovább mélyítette a szakadékot a két fehér közösség között. Az egyesülést megkönnyítette, hogy a Londonban 1905-ben hatalomra került liberális kormány nemcsak elítélte Kitchener tábornok kegyetlenkedéseit, hanem a Gyarmatügyi Minisztérium tiltakozása ellenére keresztülvitte, hogy 1906 decemberében Transzvál, a következő évben pedig Oranje is megkapja az önkormányzati jogot. Így a két búr állam Fokfölddel és Natallal azonos jogi helyzetbe került.

Abban egyetértettek a fokvárosi és a johannesburgi politikusok, hogy – az erős centrifugális tendenciák fényében – az egységes Dél-Afrikának szilárd központi kormányra lesz szüksége, tehát egy laza föderáció semmiképp sem lenne szerencsés megoldás. A legsúlyosabb nézeteltérések az őslakosághoz való viszonyban mutatkoztak: amíg Fokföldön a színesbőrűek is szavazhattak (megfelelő műveltség birtokában), addig a búr vezetők hallani sem akartak a bennszülöttek politikai jogairól. A londoni kormány – néhány erőtlén kísérlet után – lemondott az őslakosok „jogainak védelmezéséről”. Azzal érvelt, hogy ha erőlteti a színesek választójogának biztosítását, akkor nem számíthat a búroknak akárcsak passzív támogatására sem.⁸ A végső megoldás kompromisszum volt: Fokföldön továbbra sem

kötötték a választójogot a bőr színéhez, Transzválban és Oranjében viszont a bennszülöttek jogfosztottak maradtak. Előrevetült az apartheid árnyéka...

A brit parlament által 1909-ben elfogadott dél-afrikai kormány így Uniót létesített föderáció helyett, erős központi kormánnyal. A domíniumi státust a britek és a búrok egyaránt örömmel üdvözölték: az előbbiek önkormányzatuk kiszélesedését, az utóbbiak az Angliától való távolodást látták benne.

II. Birodalmi Konferenciák

A brit gyarmatbirodalom történetében nehéz dolog konkrét időpontokhoz kötni az egyes folyamatok kezdetét vagy végét, s így annak megállapítása sem könnyű, hogy valójában meddig nyúlnak vissza a mai Nemzetközösség gyökerei. Egyesek 1867-hez, Kanada domíniummá válásához fűzik a kezdeteket, de nemzetközi téren a kanadai föderáció akkor még semmiféle önállósággal nem rendelkezett, sőt még a kialakulása sem fejeződött be. Mások szerint viszont csak a II. világháború utáni években keresendők a Nemzetközösség gyökerei. Ezzel szintén nem érthetünk egyet, hiszen az egykori fehérgyarmatok már a század első felében lényegében teljesen szuverénvé váltak s jelezték a brit birodalom bomlásának első szakaszát. A legalkalmasabb dátumul talán 1887 kínálkozik annak szimbolikus érzékeltetésére, hogy a telepesgyarmatok az anyaország „partnereivé” kezdenek válni; akkor tartották ugyanis az első Gyarmati Konferenciát Londonban.⁹

Annyit mindenesetre bátran megállapíthatunk, hogy a „felelős kormányzatú” gyarmatok gazdasági-társadalmi fejlődése talaján a századfordulón kezdődött meg az egységes brit birodalom „evolúciója”, vagyis bomlása Nemzetközösséggé. A formálódó új birodalmi struktúra az anyaország és a domíniumok burzsoáziájának nagyfokú érdeazonosságán nyugodott, eszmei alapját pedig a Korona iránti „közös hűség” (common allegiance) szolgáltatta. Eszerint a domíniumok kormányzatai valamennyien az oszthatatlan brit Koronától kapták hatalmukat és legitimitásukat. Ehhez kapcsolódott a brit szupremáciát tükröző „diplomáciai egység” (diplomatic unity) elve, melynek értelmében a „birodalmi szférához” tartozó külgügyek intézésében kizárólag London volt illetékes. Az uralkodót csak egyetlen nagykövet képviselhette a külföldi országokban, és a hadüzenet automatikusan minden részegységre vonatkozott, hiszen a király nem lehetett egyszerre hadiállapotban és békében egy idegen állammal. Ezért szögezte le a londoni gyarmatügyi miniszter 1895-ben: „Ha a gyarmatoknak

megadnánk azt a jogot, hogy saját maguk kössenek szerződéseket, az egyértelmű lenne a Birodalom független országokra való feldarabolásával.”¹⁰ Nagy-Britannia szupremáciája azonban ennél szélesebb körre is kiterjedt: a westminsteri parlamentnek – elvben – joga volt bármely dominium számára törvényeket hozni, sőt egy 1865-ös törvény (Colonial Laws Validity Act) kimondta: ha valamelyik gyarmat által életbe léptetett törvény ellenkezik az Egyesült Királyság jogrendjével, akkor automatikusan hatálytalanná válik.

A telepesgyarmatok természetesen már igen korán, jóval a dominiumi státus kivívása előtt tettek kísérleteket saját érdekeik érvényesítésére – eleinte az egyenjogúság követelése nélkül. Az első ilyen összeütközés 1859-ben került sor, amikor Kanada Tartomány behozatali védővámot állított fel. Az erélyes londoni tiltakozásra az ottawai kormány pénzügyminisztere kijelentette: „Az öngazgatás megsemmisülne, ha a Birodalmi Kormányzat nézetei előnyben részesülnének a kanadai nép akaratával szemben.”¹¹ Az anyaország engedett, fontos precedenst teremtve a hasonló törekvések számára. 1878-ban a telepesgyarmatok első ízben tűntek fel önállóan nemzetközi értekezleten: valamennyien részt vettek az Egyetemes Postaunió kongresszusán.

Bár az ilyen lépések igazán nem veszélyeztették Anglia felsőségét, mégis nyugtalanságot keltettek konzervatív brit politikai körökben, és a nyolcvanas években mozgalom indult a birodalom centralizációjának erősítésére. A század utolsó harmadára ugyanis a brit politikai gondolkodás fő áramlata radikálisan szakított azzal a felfogással, amely – a szabadkereskedelem előnyeinek bővületében – a gyarmatokat „nyakunkba akasztott átkozott malomköveknek” (Disraeli) tekintette. (Az utilitarista Bentham téziseit továbbfejlesztő manchesteri iskola azt állította, hogy a gyarmatok – köztük a „fehérek” is – több pénzt nyelnek el, mint amennyi hasznot hajtanak, ezért mielőbb meg kell szabadulni tőlük.¹²) A monopolkapitalizmus kialakulásával a figyelem ismét a gyarmatok felé fordult; a brit imperializmusnak éppen a hatalmas birodalom (a századfordulón 33 millió km² 370 millió lakossal) adta meg a legsajátosabb vonását. Noha az ipari termelés területén Anglia már elvesztette korábbi vezető szerepét, a tőkekivitel tekintetében továbbra is megőrizte első helyét. A tőkeexport nagyobbik fele a birodalomba irányult, a legjelentékenyebb összegek pedig – még Indiát is megelőzve – a domíniumokba. (1913-ban Kanadába 515 millió fontot, Ausztráliába és Új-Zélandba 416 millió fontot, míg Indiába csak 378 millió fontot vittek ki.¹³) A gyarmatokat feleslegesnek minősítő hangok elnémultak és nyíltan imperialista elméletek születtek. A leghatáso-

sabbnak Seeley cambridge-i professzor „Anglia expanziója” című munkája bizonyult, amely épp az anyaország által benépesített „fehérgyarmatokban” látta a birodalom legfontosabb részeit. Seeley azt hirdette, hogy Anglia csak úgy őrizheti meg világhatalmi pozícióit az Egyesült Államokkal, Oroszországgal és Németországgal szemben, ha összefog a telepesgyarmatokkal és egységes államot („Nagyobb-Britannia”) hoz létre.¹⁴ 1884-ben – ismert államférfiak és közéleti személyiségek (Chamberlain, Rosebery, Forster stb.) részvételével – megalakult a Birodalmi Föderációs Liga (Imperial Federation League), amely a „föderáció vagy dezintegráció” jel-szavával a birodalmat összefűző alkotmányos szálak erősítését tűzte ki céljául. (Hogy mit takart a föderáció követelése, azt pontosan sosem határozták meg.)

Az első Gyarmati Konferencia (Colonial Conference) összehívását is a Liga javasolta 1887-ben Salisbury miniszterelnöknek abból az alkalomból, hogy Viktória királynő arany jubileumára az önkormányzatot élvező gyarmatok is elküldték képviselőiket Londonba. A konzervatív kormányfő azonban számolt a realitásokkal és sietett megnyugtani az értekezlet résztvevőit, hogy a birodalmi föderáció „inkább a jövő, mint a jelen feladata”. Salisbury egészen mást indítványozott: a nemzetközi helyzet veszélyes romlására hivatkozva kérte a gyarmatokat, hogy nyújtsanak anyagi támogatást a birodalom katonai védelméhez. Figyelmeztette hallgatóit, hogy „az idegen birtokok iránti vágy növekvőben van Európa népeinek körében” és hangsúlyozta: Anglia méltánytalannak tartja, hogy a védelem terhei egyedül rá háruljanak.¹⁵ A telepesgyarmatok képviselői azonban nem mutatkoztak túlságosan bőkezűnek; csak Új-Zéland és az ausztrálok vállalták, hogy hozzájárulnak a partjaiknál cirkáló brit hadihajók fenntartásához. A gyarmatokat sokkal jobban érdekelte volna egy birodalmi vámtarifa-rendszer kidolgozása, de ezt Salisbury a távoli jövőbe utalta.

A vámkérdés volt napirenden az egy évvel később Ottawában rendezett értekezleten is, amely tulajdonképpen nem tartozik a Gyarmati Konferenciák sorába (nem is az anyaország kezdeményezte), mégis fontos eseménnyé vált a formálódó Nemzetközösség történetében. A telepesgyarmatok itt foglaltak először egységesen állást a birodalmi preferenciarendszer bevezetése mellett, és sürgették Angliát, hogy hagyjon fel a szabadkereskedelemmel. Kívánságuk a viták középpontjában maradt a további tanácskozásokon is.

Természetesen nem véletlen, hogy e javaslatot mindig a domíniumok szorgalmazták. A londoni politikusok maguk is előnyösnek tartották a birodalmon belüli kereskedelem volumenének bővítését, de más keretek kö-

zött. (A századfordulón Új-Zéland kereskedelmének 75 százalékát, Fokföld és Natal valamivel több, mint 50 százalékát, Ausztrália 40 százalékát, Kanada 35 százalékát bonyolította le Angliával.¹⁶) A brit politikusok – főleg pedig a gyarmati ügyekben kétségtelenül legbefolyásosabb Joseph Chamberlain – szeme előtt egy olyan „Zollverein” lebegett, amely német mintára teljes szabadkereskedelmet létesít a birodalom határain belül. Angliának, a világ egyik ipari nagyhatalmának nyilvánvalóan ez a megoldás felelt volna meg a legjobban, a domíniumok viszont joggal féltek attól, hogy a Chamberlain-féle vámunió saját nemzeti iparuk megfojtásával fenyeget. A kétségtelen előnyöket – a nyersanyagok és a mezőgazdasági termékek biztosított angliai piacát – így meghaladták volna a gazdasági növekedésük lelassulásából adódó károk. Erős nemzeti ipar nélkül pedig a politikai függetlenség is csupán illúzió maradt volna.

A domíniumok fő célja, a birodalmi vámpreferenciák kiépítése ellenben alkalmasnak ígérkezett arra, hogy összeegyeztesse a saját gazdaság védelmének követelményét a birodalmon belüli különleges kapcsolatokkal. Az importált gabona vámjának eltörlése óta (1846) azonban Angliában valósággal szent és sérthetetlen dogmának tartották a szabadkereskedelem elvét, s ennek védelmében a liberálisok a drága kenyér rémétől féltő munkásokra is számíthattak. Anglia így még akkor is mereven ragaszkodott a szabadkereskedelemből, amikor az európai kontinens országai sorra protekcionista tarifákat léptettek életbe a század végén. Az ellentétes érdekek fényében a gyakorlati kérdés tehát így merült fel a domíniumi vezetők előtt: a vámkedvezmények az anyaország részvétele nélkül, vagy a vámönállóság teljes feladása. Jobb híján, az első megoldást választották, de közben állandó nyomást fejtettek ki Londonra, hogy mondjon le a szabadkereskedelemlről.

A jó példával Kanada akart előljárni, és 1894–97 között egyoldalúan vámkedvezményt (először 25, majd 33 százalékosat) adott az angol áruk-nak. A búr háború idején megcsillant a remény, hogy talán viszonzásra talál e gesztus: ideiglenes intézkedésként a londoni kabinet csekély vámot vett ki az importált gabonára. A folytatás azonban elmaradt, sőt a békekötés után ezt a rendeletet is visszavonatták a szabadkereskedelem híve – Chamberlain elkeseredésére, aki a Zollverein irrealitása láttán most már a birodalmi vámpreferenciák megteremtésére összpontosította erőfeszítéseit.

Az 1897-es Gyarmati Konferencián (Viktória királynő gyémánt jubileumán) már az összes önkormányzati gyarmat miniszterelnöki szinten

képviseltette magát. (Kanada, Új-Foundland, Fokföld, Natal, Új-Dél-Wales, Queensland, Victoria, Tasmania, Dél-Ausztrália, Nyugat-Ausztrália, Új-Zéland.) Az elnöklő Chamberlain nyíltan hangot adott reményének, egyfajta birodalmi parlament létrehozásának: „...néhányszor felmerült bennem – csak személyes javaslatként vetném fel – hogy nem lehetne-e létrehozni egy olyan nagy összbirodalmi tanácsot, amelybe minden gyarmat elküldene a saját teljhatalmú megbízottját. Nem egyszerű képviselőket, akik nem beszélhetnek kormányaik nevében további informálódás nélkül, hanem olyan személyeket, akik a gyarmatokon élvezett pozíciójuk révén...képesek lennének valamennyi eléjük terjesztett témában hatékony és értékes tanácsokat adni. Ha egy ilyen szerv születne, az rögtön roppant jelentőségre tenne szert és minden bizonnyal valami még nagyobb horderejű intézménnyé fejlődne. Lassan azzá a szövetségi tanácsá válhatna, amelyet mindig is végső célunknak kell tekintenünk.”¹⁷

A telepesgyarmatok izmosodó burzsoáziája természetesen nem osztotta Chamberlain lelkesedését, és ösztönösen tartott minden olyan lépéstől, amely a birodalmi egység nevében korlátozta volna önkormányzatukat. Hiába szónokolt a gyarmatügyi miniszter az 1902-es konferencián a „fáradt Titánról” is: „Hosszú évekig egyedül viseltük a terheket. Úgy véljük, eljött az idő, hogy segítsenek nekünk...”¹⁸ A búr háború ugyanis éppen azt bizonyította, hogy – a sztereotíp állításokkal ellentétben – nem Anglia nyújt védelmet gyarmatainak, hanem nekik kell az anyaország segítségére sietniük egy olyan háborúban, amelyből Angliának van haszna. (A dél-afrikai harcokban ugyanis – szimbólikusan – kanadai, ausztráliai és új-zélandi egységek is részt vettek.) Laurier kanadai kormányfő határozottan leszögezte: országa (amelyben „egy kis népesség hatalmas területeket fejleszt”) nem hajlandó semmilyen katonai kötelezettségvállalásra és fenntartja azt a jogot, hogy háború esetén maga döntse el, „cselekszik-e vagy sem”.

A birodalmon belüli kapcsolatok jellegének módosulását tükrözte, hogy 1905-ben az új gyarmatügyi miniszter, Lyttelton azt indítványozta, hogy a Gyarmati Konferenciákat kereszteljük át Birodalmi Tanácsra. A „gyarmati” jelző elejtése nem is okozott gondot, a „tanács” szó azonban aggályokat ébresztett a kanadai vezetőkben: attól féltek, hogy egy olyan állandó intézmény születik, amely idővel jogot formálhat a dominiumok belügyeibe való beavatkozásra. 1907-től így az anyaország és a dominiumok vezetőinek találkozóit „Birodalmi Konferenciának” (Imperial Conference) nevezték el. Ezzel együtt megszűnt a csúcstalálkozók alkalmi jellege is: megállapodtak abban, hogy az összejövetelre lehetőleg minden negyedik évben sor kerül, az ülések elnöke ex officio a brit kormányfő (s

nem a gyarmatügyi miniszter!) lesz, és valamennyi domínium, illetve önkormányzatú telepesgyarmat miniszterelnöke automatikusan részt vehet a tanácskozásokon.¹⁹ Ausztrália csak azt kifogásolta, hogy a konferenciák szervezését továbbra is a régi mentalitását őrző Gyarmatügyi Minisztérium végzi; a vita hatására az év végén a minisztériumban külön részleget hoztak létre a domíniumokhoz fűződő kapcsolatok ápolására — jelezve a gyorsan növekvő különbséget az utóbbiak és az afro-ázsiai gyarmatok státusa között.

Az 1911-es konferenciára már a közelgő világháború árnyékában került sor, és a legnagyobb hangsúlyt ismét a stratégiai együttműködés kérdései kapták. A britek főleg azt szorgalmazták, hogy olyan adminisztratív gépezetet teremtsenek, amely a háború kitörése esetén képes lenne a hadműveleteket a legfelső szinten és késedelem nélkül koordinálni. Amíg ugyanis a londoni döntések automatikusan érvényesültek a koronagyarmatokon, a dominiumok vonatkozásában a helyi kormányok együttműködésére is szükség volt. Új-Zéland azt javasolta, hogy állítsanak fel egy ún. Birodalmi Védelmi Tanácsot, s annak révén közösen irányíthatnák a hadügyeket. Az indítvány azonban két irányból is heves tűz alá került: Kanada és Dél-Afrika (amelynek megjelenése a konferenciákon érezhetően módosította az erőviszonyokat) abból kiindulva támadta, hogy így túlságosan centralizálódna a döntési jogkör, Asquith brit miniszterelnök pedig kijelentette: egy ilyen szerv aláásná Anglia vezető szerepét a „birodalmi ügyek szférájában”, „megsemmisítené az Egyesült Királyság főhatalmát olyan fontos kérdésekben, mint a külpolitika vagy a hadüzenet”.²⁰ És Asquith megragadta az alkalmat, hogy határozottan leszögezze: a külügyek intézésének joga kizárólag Londont illeti, s így „meg nem osztható”. Az elkövetkező évek eseményei azonban arról tanúskodtak, hogy ez a londoni privilégium sem tartott örökké...

III. Az I. világháború

Az első világháború — akárcsak a második — fontos korszakhatárt jelent a Brit Nemzetközösség történetében. Az imperialista hatalmak összehúzózkodásában Angliának nagy szüksége volt a Birodalom támogatására, s ennek következtében megnőtt a domíniumok jelentősége és öntudata is.

1914. augusztus 4-én a gyakorlatban nyilvánult meg a „diplomáciai egység” elve: a londoni kormány „tanácsára” a Korona az egész Birodalom nevében üzent hadat a központi hatalmaknak. Más kérdés, hogy a háborúban való részvétel mértékét maguk a domíniumok határozták meg, s ez

nem ment mindenütt simán. Az ausztrál miniszterelnök rögtön kijelentette, hogy országa „az utolsó emberig és az utolsó shillingig” támogatni fogja Angliát. Dél-Afrikában azonban még frissen éltek a búr háború emlékei, és a Hertzog tábornok alapította Nemzeti Párt heves kampányba kezdett az ellen, hogy az Unió csapatai megszállják a német Délnyugat-Afrikát és Kelet-Afrikát. Botha miniszterelnöknek csak politikai gyilkosságokkal súlyosbított válság árán sikerült keresztülvinnie akaratát. Kanadában a sorozási törvény robbantott ki politikai válságot 1917-ben. A Liberális Párt vezetője, Laurier azzal a megfontolással helyezkedett szembe a kormány által beterjesztett törvényjavaslattal, hogy az veszélyesen megosztaná az ország brit és francia eredetű polgárait és Quebecet a szélsőségesek kezére juttatná. A kérdés eldöntésére általános választásokat kellett kiírní, amelyek ugyan a kormány javára billentették a mérleget, de Lower szavai szerint „Kanada életébe olyan mértékű keserűség vegyült, amilyen ritkán fordul elő a magukat nemzeteknek nevező országokban.”²¹

A világháborúban összesen 458 ezer kanadai (közülük csak 30 ezer francia), 331 ezer ausztrál, 112 ezer új-zélandi és 76 ezer dél-afrikai szolgált. A kanadai egységeket a nyugat-európai fronton, az ausztrálokat és új-zélandiakat a Közel-Keleten, a dél-afrikaiakat csak Afrikában vetették be.

A háború kedvezett a domíniumok gazdasági fejlődésének, mert az Anglia köré vont német tengeri blokád lényegében kiküszöbölte a brit áruk konkurenciáját. A hadiipar szükségletei ugyancsak serkentően hatottak; 1917-ben a brit katonák által Franciaországban kilőtt lövedékek egyharmadát már Kanadában gyártották. A domíniumok kormányai mégsem voltak irigylésre méltó helyzetben: A jelentékeny emberi és anyagi áldozatok ellenére sem a hadműveletek felsőbb szintű irányításába, sem a birodalom általános külpolitikájába nem szólhattak bele. Borden kanadai miniszterelnök 1915 végén keserűen állapította meg: „Aligha várható el, hogy 4–500 ezer katonát küldjünk a harcterekre, és közben nyugodjunk bele abba, hogy szóra sem méltatnak bennünket, mintha játékautomata lennénk... Az Egyesült Királyság egyedül vívja ezt a háborút, vagy pedig a Birodalommal közösen?”²² A következő évben Hughes ausztrál miniszterelnök személyesen utazott Londonba, hogy kifejezze tiltakozását a domíniumokkal való bánásmód ellen. Az anyaország első érdemleges válasza 1916 decemberében hangzott el: alsóházi beszédében Lloyd miniszterelnök ígéretet tett egy Birodalmi Konferencia összehívására 1917 tavaszán.

A Birodalmi Háborús Konferencia legfontosabb döntése az ún. Biro-

dalmi Háborús Kabinet megalakítása volt; a domíniumi vezetők csatlakozhattak a londoni háborús kormányhoz, „hogy kifejezzék egyenjogúságukat”. A kibővített háborús kormányban eredetileg csak a domíniumok miniszterelnökeinek a részvételével számoltak, de elkerülhetetlennek bizonyult ellenzéki politikusok bevonása is. A domíniumoknak természetesen hízelgett ez a londoni gesztus, amely ugyan elsősorban propagandacélokat szolgált, de kétségtelenül tükrözte megnövekedett politikai súlyukat.²³

A domíniumok státusának kérdése különleges élességgel vetődött fel, amikor a békeszerződések aláírása került napirendre. Egy kanadai javaslat azt indítványozta, hogy a domíniumok és Anglia külön-külön írják alá a szerződéseket a Birodalom egyenrangú részeként. Ez a megoldás azonban súlyosan megsértette volna a „diplomáciai egység” elvét, mert figyelmen kívül hagyta a „birodalmi szférában” betöltött brit hatalmi monopóliumot. Azt viszont Lloyd is érezte, hogy a tekintélyes háborús áldozatok fényében aligha lehetséges a domíniumok teljes kirekesztése a párizsi béketárgyalásokról. Így végül kompromisszumos megoldás született: a „kettős képviselet” (dual representation) elvét fogadták el, miszerint az Egyesült Királyság az egész Birodalom nevében, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és Dél-Afrika pedig a saját nevében írta alá az egyezményeket. Nagy-Britannia és a birodalom azonosítása eleget tett a diplomáciai egység elvének, míg a domíniumok – amelyek két-két megbízottal képviseltették magukat Párizsban – ugyancsak a nemzetközi élet önálló résztvevőivé váltak. Ez pedig elképzelhetetlen lett volna a háború előtt; „egy diplomáciai egység üzent hadat, s egy diplomáciai sokaság kötött békét”.²⁴

A domíniumok külpolitikai sikere volt az is, hogy teljes jogú tagjai lettek a Népszövetségnek. Tagságuk lehetővé tette, hogy az elkobzott német gyarmatok közül – mandátumként – Délnyugat-Afrikát Dél-Afrika, Új-Guinea északi részét Ausztrália, Nyugat-Szamoa szigetét pedig Új-Zéland kapja meg.²⁵ Ha kis mértékben is, de ezzel az egykori telepesgyarmatok maguk is gyarmattartó imperialista országokká váltak.

IV. A diplomáciai egység felszámolása

Az eddigiekből is kitűnt, hogy Nagy-Britannia és a domíniumok kapcsolatai jelentős változásokon mentek keresztül a világháború éveiben, bár jogi-teoretikus szinten ez csak korlátozott mértékben tükröződött. Kanada, Ausztrália és Dél-Afrika pozíciója a birodalmon belül annál is inkább megerősödött, mert Angliának – noha győztesen került ki a háborúból – végérvényesen át kellett adnia vezető szerepét a tőkés világban az Egyesült

Államoknak. A háttérben a gazdasági erőviszonyok módosulása húzódott meg. Míg például 1870-ben Nagy-Britannia adta a világ szénsavtermelésének nagyobbik felét, a nyersvastermelésnek pedig a felét, 1913-ban már csak 22 százalékkal részesedett a széntermelésből és 13 százalékkal az acéltermelésből. A hanyatlás tendenciája folytatódott a világháború után is: 1924-re a brit vastermelés az 1913-as szinthez képest 29 százalékkal, a textiláruk termelése pedig 25 százalékkal csökkent. Romlottak Anglia pozíciói a nemzetközi piacokon is: a húszas években a brit export volume-ne egyszer sem érte el a háború előtti szintet.²⁶

Igy igen nagy várakozás előzte meg 1921-ben a háború utáni első Birodalmi Konferenciát, amelyen – az 1917-es értekezlet határozata szerint – ki kellett volna dolgozni a birodalom új „alkotmányát”. A tanácskozássra a dél-afrikai Smuts tábornok (aki, bár származása ellenére, London hűséges hívévé vált) memorandumot készített „A Brit Nemzetközösség Alkotmánya” címmel. Ebben kifejtette: „A domíniumok státusának rendezését halogatni súlyos veszélyeket hordoz magában... A nemzeti érzés hőfokát mindegyik fiatal országban fokozta a nagy háború.” Ha pedig nem elégitik ki jogos igényeiket, akkor „szeparatista mozgalmakra lehet számítani a Nemzetközösségben. Ilyen mozgalmak máris léteznek, nevezetesen Dél-Afrikában, de felléphetnek a többi domíniumban is”.²⁷

Az ellentétes törekvések végül zátonyra futtatták az 1921-es konferenciát: Anglia tervei az egységet veszélyeztető tendenciák visszaszorítására éppúgy kudarcot vallottak, mint Kanada és Dél-Afrika erőfeszítései egy írott alkotmány kiharcolására. Ausztrália és Új-Zéland támogatásával ugyanis Londonnak sikerült azt az álláspontot elfogadtatni, hogy (a záróközlemény szavaival) „semmi haszon sem várható egy Alkotmányos Konferencia megrendezésétől”.

A birodalmi „alkotmány” halogatása persze nem akadályozta meg a domíniumokat abban, hogy gyakorlati lépésekkel erősítsék meg önállóságukat. A mintát ezúttal is Kanada adta, amely már 1920-ban jelezte, hogy saját nagykövetet szeretne küldeni Washingtonba. Az addig példa nélkül álló döntés után Londonnak nem maradt más választása, mint hogy kijelentse: a diplomata „kizárólag Kanadára tartozó ügyekben” járhat el és kinevezése nem jelenti majd a birodalom diplomáciai egységének feladását.²⁸ Két év múlva Ottawa halászati szerződést kötött az Egyesült Államokkal (Halibut-egyezmény), s amikor a brit nagykövet is el akarta látni kézjegyzével a megállapodást, a kanadaiak nyomatékosan közölték, hogy erre nincs szükség, mivel Angliát egyáltalán nem érinti az ügy.

Az is bebizonyosodott, hogy az anyaország a „nagypolitikában” sem számíthat többé a domíniumok olyan automatikus támogatására, mint korábban. 1922-ben Anglia kis híján háborúba keveredett Törökországgal, amely fegyvert fogott a Kis-Ázsiát görög kézre juttató, megalázó sèvres-i béke ellen. A „csanaki krízisbe” belebonyolódott Lloyd – megszegve az 1921-es Birodalmi Konferencián tett ígéreteket – minden előzetes konzultáció nélkül, sürgönyben kérte a domíniumi vezetők támogatását háború esetére. (A kormányfő ráadásul elkövette azt a taktikai hibát is, hogy – bizonyosnak tekintve a választ – lépéséről a sajtót előbb értesítette, mint az érintetteket.) Nagy meglepetésére azonban King kanadai miniszterelnök leszögezte, hogy a parlament hozzájárulása nélkül szóba sem kerülhet csapatok küldése Kis-Ázsiába, egyelőre pedig nem látja indokoltnak a képviselőház összehívását. Elutasítóan foglalt állást Smuts dél-afrikai kormányfő is, sőt még az ausztrál miniszterelnök is kifejezésre juttatta elégedetlenségét.²⁹

A londoni kormány bukásához vezető incidensből az anyaországnak is le kellett vonnia a tanulságokat, s erre az 1923-as Birodalmi Konferencián került sor. Az értekezleten – mely egyesek szerint a fordulóponthoz jelentette a háborút követő évek centralizációs törekvéseinek feladásában – a domíniumok elismertették azt a jogukat, hogy saját nevükben kössenek nemzetközi szerződéseket, és azok az angol parlament ratifikációja nélkül is érvényessé váljanak. (Kereskedelmi egyezményeket a domíniumok korábban is köthettek, de formális brit jóváhagyásra ezek esetében is szükség volt.) A domíniumok mozgásszabadságát mindössze azzal a kitéllel korlátozták, hogy „ajánlatos” figyelembe venniük a birodalom egészének az érdekeit. Ugyanez a követelmény azonban az anyaországgal szemben is megfogalmazódott: a domíniumok képviselőinek részvétele nélkül aláírt egyezmények csak Angliát kötelezzék. Így 1925-ben London azzal a kikötéssel írta alá a Németország nyugati határáról szóló locarnói szerződést, hogy az „egyik brit domíniumra sem hárít kötelezettséget, hacsak az illető domínium kormánya maga nem vállalja”.³⁰

Az 1923-as konferencián a birodalmi kötelékeket lazítani kívánó erők új szövetségesre is találtak az előző évben domíniummá vált Ír Szabad Államban. Az ír kérdés részletesebb elemzése túllépné a tanulmány kereteit, s így témánk szempontjából elég annyit megjegyezni: a domíniumok (a leginkább Kanada és Dél-Afrika) határozott nyomást gyakoroltak Angliára annak érdekében, hogy az övékével azonos státust adjon a szigetországnak, amelynek megoldatlan problémái – Smuts szavaival – mind jobban mérgezték a birodalmon belüli kapcsolatokat. Az ír nemzeti mozgalom természé-

tesen nem elégedett meg az egykori telepesgyarmatok számára oly hosszú ideig megfelelő domíniumi státussal, s így kezdettől fogva a Nemzetközösség formálissá tételéért küzdött.³¹

1924-ben Dél-Afrikában a választásokon a búr nacionalistákat tömörítő Nemzeti Párt győzött, s az angolbarát Smuts helyett Hertzog alakíthatott kormányt. Az új miniszterelnök elhatározta, hogy a következő Birodalmi Konferencián kieroszakolja a domíniumok teljes függetlenségének elismerését, mert ellenkező esetben javasolni fogja Pretoria kilépését a Nemzetközösségből. Tervének megvalósításához reálisan számíthatott az írekre és a kanadaikra, sőt bizonyos jelek arra mutattak, hogy talán Canberra álláspontja sem lesz olyan elutasító, mint korábban. Ausztrália ugyanis – bár változatlanul ragaszkodott a Nemzetközösséghez és az anyaországgal való szoros kapcsolatokhoz – saját erejének növekedésével párhuzamosan mindinkább nehezményezte London politikai szupremáciáját. Így ellenezte ugyan a birodalmi kapcsolatok teoretikus szintű újraértékelését (nem akarunk alkotmány-készítést – hangoztatta Hughes miniszterelnök), de a gyakorlatban nem egyszer maga tett indítványokat a kapcsolatok módosítására.

1925-ben aztán Kanadában is olyan belpolitikai válság robbant ki, amely végleg meggyőzte King miniszterelnököt, hogy a birodalom hatalmi struktúráját meg kell reformálni. A liberális kormányt leszavazták ugyanis az ottawai parlamentben, és King új választások kiírását kérte Byng fő-kormányzótól. Ő azonban ehelyett a Konzervatív Párt vezetőjét bízta meg új kabinet alakításával. Rövidesen ez a kormány is megbukott, s Byng ekkor már feloszlatta a képviselőházat. A választási hadjáratban King az ország önállóságát állította az előtérbe: milyen alapon tagadta meg tőle a fő-kormányzó kérése teljesítését? Vajon el lehet-e képzelni, hogy a király megtagadja a londoni kormányfőtől az Alsóház feloszlátását? Keith kanadai történész (aki maga is bekapcsolódott a politikai küzdelembe) kategorikusan fogalmazott: Byng „Kanadát egyértelműen arra a gyarmati státusra fokozta le, amelyről már azt hittük, hogy kinőtte”.³² A választásokon győzött King és azzal az eltökélt szándékkal utazott 1926-ban a Birodalmi Konferenciára, hogy kivívja: a főkormányzó kizárólag az uralkodó személyét képviselheti (nem pedig az angol kormányt), tehát nem szólhat bele a domínium ügyeibe.

Ekkorra a brit vezetők is felfigyeltek, hogy a domíniumok státusának rendezését nem lehet tovább büntetlenül halogatni. Az 1926-os konferencián elfogadták az ún. Balfour-jelentést, amelyet a Birodalmon Belüli Kapcsolatok Bizottsága dolgozott ki lord Balfour elnökletével és az érintett mi-

niszterelnökök részvételével. Eszerint „...semmit sem lehetne nyerni azáltal, ha az egész Brit Birodalom számára próbálnánk meg kidolgozni egy alkotmányt... Van azonban ennek egy olyan döntő fontosságú eleme, amely alkotmányos szempontból minden lényeges vonatkozásban teljesen kifejlődött – az önkormányzattal rendelkező egységeknek Nagy-Britanniából és a Domíniumokból álló csoportjára gondolunk...” (Az afrikai gyarmatok tehát még nem érettek az alkotmányos jogokra!) A jelentés a továbbiakban megállapítja, hogy „földrajzi és más tényezők lehetetlenné teszik” a birodalmi föderációt, alternatívaként pedig csak a tagállamok teljes önállósága kínálkozik. A Brit Birodalom azonban „nem tagadásokra, hanem pozitív eszmékre épül”; „a státusegyenlőség, legalább is, ami Nagy-Britanniát és a Domíniumokat illeti, a birodalmon belüli kapcsolatok alapelve”. E bevezetés után a domíniumok helyzete a következőképpen határozódik meg: *„Autonóm közösségek a Brit Birodalmon belül, azonos státusúak, egyik a másiknak sem bel-, sem külpolitikai téren nincs alárendelve, bár egyesíti őket a Korona iránti hűség és szabadon szövetkeznek, mint a Brit Nemzetközösség tagjai”.*³³

A domíniumok státusának tehát négy fontos vonása van: 1. autonóm országok, 2. a Brit Birodalomhoz tartoznak, 3. önként tagjai a Nemzetközösségnek, 4. a Korona iránti hűség egyesíti őket. E megfogalmazásból mindenki azt olvashatta ki elsősorban, amit leginkább akart, így a dél-afrikai búrok és az írek az autonómiát, az új-zélandiak pedig a birodalomhoz való tartozást. A diplomatikus nyelvezet persze megválaszolatlanul hagyott néhány kérdést, így például azt, hogy a „szabad társulás” a kilépési jog elismerését is magában foglalja-e. Az ún. Balfour-formula mindenesetre olyan kompromisszumnak tekinthető, amely többé-kevésbé reálisan tükrözte a Nemzetközösségen belüli erőviszonyokat. A domíniumok fejlődése és az anyaország pozíciójának relatív gyengülése túlhaladottá tette a diplomáciai egység elvére épülő birodalom koncepcióját, de figyelemre méltó az is, hogy a domíniumok (az Ír Szabad Állam kivételével) ekkor még nem kívánták az Angliához fűződő kapcsolatok teljes felszámolását.³⁴

Kanada sürgetésére a konferencia azt is alapelveként fektette le, hogy a főkormányzó „minden lényeges szempontból ugyanazt a pozíciót tölti be, mint Őfelsége Nagy-Britanniában”. Ebből az is következett, hogy a főkormányzó nem „Őfelsége nagy-britanniai kormányának a képviselője”, vagyis valamennyi nemzetközösségi állam kormánya egyenlő rangú a Koronával szemben.³⁵

A húszas évek második felében közben gyorsuló ütemben építették ki a domíniumok saját diplomáciai képviselőiteket. Kanada Franciaország-

ba és Japánba, Dél-Afrika Hollandiába, Olaszországba és az Egyesült Államokba, az Ír Szabad Állam pedig ugyancsak Washingtonba és – a legnagyobb meglepetést ez váltotta ki – Berlinbe küldött nagykövetet. 1930-ban az ötödik kontinens is mért egy csapást a birodalmi hagyományokra. Scullin miniszterelnök ugyanis azzal döbbsentette meg V. György királyt, hogy egy ausztrál állampolgárt javasolt főkormányzónak. Addig még nem volt példa arra, hogy egy domíniumi főkormányzó ne angol lett volna! A vitát az 1930-ban összeülő Birodalmi Konferencia elé terjesztették, majd levonták a logikus következtetést a négy éve elfogadott elvi álláspontból: „Egy domínium főkormányzójának kijelölésében az érdekelt felek: a Király, akinek a képviselőjéről szó van, és az érintett Domínium...” Az uralkodó pedig „köteles az érintett Domínium kormánya minisztereinek a tanácsa szerint cselekedni”.³⁶

Az 1930-as értekezlet előkészítette a Brit Nemzetközösség alapokmányává vált Westminsteri Statutumot és a londoni parlament a következő évben elfogadta. A kétértelműségektől sem mentes Balfour-formulát eredeti szövegével építették be a statutumba, amely – a teljes egyenlőség jegyében – eltörölte a (volt) telepesgyarmatokon hozott törvények érvényességét korlátozó rendeletet (Colonial Laws Validity Act), és Angliát elvileg is megfosztotta attól a jogától, hogy törvényeket alkosson a domíniumok számára. (A gyakorlatban erre persze már rég nem volt példa.) Fontos eszmei tartalma volt annak a rendelkezésnek is, hogy „bármilyen változtatás a Trón utódlására ... vonatkozó törvényben csak akkor lesz érvényes, ha az összes Domínium és az Egyesült Királyság parlamentje egyaránt hozzájárul”. Az angol vezetőknek tehát fel kellett adniuk reményeiket – nem utolsósorban a világgazdasági válság nyomására –, hogy az 1926-ban elfogadott határozatok szabotálásával esetleg megőrizhetik hatalmi monopóliumukat – jegyzi meg Milejkovszkij szovjet kutató.³⁷

A harmincas évek elejére a domíniumoknak sikerült keresztülvinniük a kereskedelmi kapcsolatok megreformálását is. A húszas években a birodalmon belüli kereskedelem jelentékenyen kibővült; volumenének növekedési üteme meghaladta a világkereskedelmét is.³⁸ A nagy gazdasági válság aztán végképp rákényszerítette Angliát, hogy szakítson a szabadkereskedelemmel. 1932-ban MacDonald ún. nemzeti koalíciós kormánya törvényt hozott a külföldi áruk 10 százalékos megvámolására. A hivatalos indoklás úgy hangzott, hogy a domíniumok által nyújtott kedvezményeket kívánják viszonzni, elsődlegesen azonban arról volt szó, hogy az értékesítési nehézségekkel küszködő brit ipar is rászorult a védelemre. Ennek alap-

ján aztán 1932 őszén Ottawában sikerült kidolgozni – egymásnak vámkedvezményeket biztosító bilaterális egyezmények sorával – a birodalmi preferenciák rendszerét, vagyis vámfalal vették körül a Nemzetközösség országait az idegenek konkurrenciája ellenében.³⁹ A közössé vált érdekek tehát gazdasági téren is elvezettek a megállapodáshoz.

Megvonva a teleszgyarmatok függetlenné válásának mérlegét, megálapíthatjuk: szuverenitásuk kivívása és a Brit Nemzetközösség megszületése történelmileg haladó folyamat eredménye, amely segítette a brit imperializmus gyarmati rendszerének felbomlását. Ez akkor is igaz, ha a Westminsteri Statutum – amelyet az anyaország és a domíniumok burzsoáziájának „kiegyezéseként” értékelhetünk – lehetővé tette az imperialista törekvéseket tápláló Kanada, Dél-Afrika, Ausztrália és Új-Zéland számára, hogy a Nemzetközösség keretében, immár egyenjogú tagként, fokozott mértékben bekapcsolódják az ázsiai és afrikai gyarmatok kizsákmányolásába. A domíniumok azonban példát is mutattak annak a jogi formának (a „domíniumi státusnak”) a megteremtésével, amelynek segítségével a II. világháború után a „színes gyarmatok” is kivívhatták függetlenségüket. A Westminsteri Statutum így fontos állomást jelent a Brit Birodalom felbomlásának történetében.

Jegyzetek

1. M. O. Mncakanjan: Kolonializm i ego isztorieseszkie formü, Moszkva, 1976. 79–80.
2. D. Creighton: Dominion of the North. A History of Canada, London, 1958, 299–300.
3. Creighton: i.m. 305–312. A „domínium” megnevezést a föderációt előkészítő 1864-es quebeci konferencián javasolták egy bibliai idézet alapján.
4. K. V. Malahovszkij: Isztorija Avsztralijszkogo Szozjuza, Moszkva, 1971, 161–178.
5. Idézi: N. Mansergh: The Commonwealth Experience, London, 1969, 115.
6. J. Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, Band 27/b. Die alten englischen Dominions, Berlin, 1965, 345.
7. R. Muir: A Short History of the Commonwealth, Vol. II. The Modern Commonwealth, London, 1934. 706–707.
8. The Oxford History of South Africa (ed. by M. Wilson–L. Thomson) Vol. II. South Africa 1870–1966, Oxford, 1975, 337–339. A britek hivatkozhattak a búr háborút lezáró vereeniging-i békeszerződésre is, amely kikötötte: Transzválnban és Oranjében a bennszülöttek nem kapnak politikai jogokat.
9. P. G. Walker: The Commonwealth, London, 1962, 83–84.
10. A. B. Keith: British Colonial Policy, 1763–1917, Oxford, 1933, Vol. I. 362.

11. Walker: i.m. 88.
12. H. Grimal: *De L'Empire Britannique au Commonwealth*, Paris, 1971, 139–142.
„Ausztrália kivételével egyetlen gyarmata sincs a Koronának, amely – ha figyelembe vesszük meghódításuk és védelmük költségeit – ne lenne kifejezetten veszteséges országunk számára” – hangoztatta a radikális Cobden egy harcostársa, Bright. Idézi: Grimal: i. m. 140.
13. N. A. Jerofejev: *Zakat britanszkoj imperii*, Moszkva, 1967, 10–11.
14. J. R. Seeley: *The Expansion of England*, London, 1914, 2–14. Ehhez ld. még: A. P. Thornton: *The Imperial Idea and its Enemies*. London, 1959, 51–53.
15. Mansergh: i. m. 129–130.
16. Jerofejev: i. m. 84.
17. Idézi: Mansergh: i. m. 131.
18. Idézi: Grimal: i. m. 241–242.
19. J. Marriott: *The Evolution of the British Empire and Commonwealth*, London, 1939, 245–246. Ekkor nevezték először a domíniumok kormányainak tagjait „Öfelsége minisztereknek”.
20. Keith: i. m. II. 301.
21. A. R. M. Lower: *Colony to Nation*, Toronto, 1964. 466.
22. Idézi Creighton: i. m. 442–443.
23. Raszpad britanszkoj imperii (Szerk. A. G. Milejkovszkij), Moszkva, 1964, 49–50.
24. A párizsi béketárgyalásokhoz: K. Hancock: *Survey of British Commonwealth Affairs 1918–1939*, Vol. I. *Problems of Nationality 1918–1936*, Oxford, 1964, 63–68. A versailles-i egyezmények ratifikálásához mindegyik domíniumi parlament ragaszkodott, bár London szerint ennek joga a Királyt illette meg.
25. Kanadának az angol kézben levő karibi szigeteket (Brit Nyugat-Indiát) ajánlotta fel Lloyd miniszterelnök, de az ottawai kormány elutasította. A döntésben szerepet játszott Washington „antikolonialista” álláspontja is.
26. Az angol gazdaság teljesítményének csökkenéséhez: Jerofejev: i. m. 79–80., valamint E. J. Hobsbawn: *Industry and Empire*, London, 1968. (The Pelican Economic History of Britain, Vol. 3.) 207–208.
27. Idézi Mansergh: i. m. 182. A „Nemzetközösség” kifejezést először Rosebery liberális brit politikus használta 1884-ben, Adelaide-ben mondott beszédében, amelyben arról szót, hogy Ausztrália már nem gyarmat, de ez még nem jelenti azt, hogy ki kellene lépnie a Brit Birodalomból, „mert a Birodalom – az a nemzetek közössége”. Az I. világháború előtt és alatt az ismert publicista, a Round Table folyóirat egyik megalapítója, Lionel Curtis népszerűsítette a „Nemzetközösség” gondolatát, amelynek Smuts is híve volt. Az 1921-es Birodalmi Konferencia határozatai már a „Brit Nemzetközösség” megnevezést használják s aztán ez került be az 1926-os Balfour-jelentésbe. V.ö.: C. Cross: *The Fall of the British Empire 1918–1968*, London, 1968, 171–173.
28. Walker: i. m. 99. Anyagi okokból egyébként csak 1927-ben foglalta el állomás helyét az első kanadai nagykövet Washingtonban.
29. „Nem engedelmelkedhetünk vakon olyan politikai döntéseknek, amelyek háborúba keverhetnek minket” – jelentette ki Bruce miniszterelnök, bár nem zárkózott el a segítségnyújtástól. Idézi: Walker: i. m. 100. A csanaki krízishez ld. még: Hancock: i. m. 251–252.

30. Mariott: i. m. 298. Smuts meg is jegyezte, hogy a locarnói szerződés újabb lökést adott a „birodalmon belüli centrifugális erőeknek”.
31. Az ír kérdés és a Nemzetközösség kapcsolatához – egyebek között – ld.: Hancock: i. m. 93–165.
32. Idézi: Mansergh: i. m. 229.
33. D. Judd: Balfour and the British Empire, London, 1968, 334–335. Az eredeti szöveg: „They are autonomous Communities within the British Empire, equal in status, in no way subordinate one to another in any aspect of their domestic or external affairs, though united by a common allegiance to the Crown and freely associated as members of the British Commonwealth of Nations”.
34. Tükrözi ezt a konferenciának az a határozata is, amely szerint a Birodalom védelméért a felelősség egyelőre elsősorban Nagy-Britanniát terheli.
35. Mariott: i. m. 302.
36. Walker: i. n. 106–107.
37. Raszpad ... 54–56. A statutumhoz ld.: K. C. Wheare: The Statute of Westminster and Dominion Status, Oxford, 1953. A teljesség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy Ausztrália és Új-Zéland – nem tartva sürgősnek a megváltozott erőviszonyok „írásba foglalását” – csak 1942-ben, illetve 1947-ben ratifikálta a statutumot, Kanada pedig ragaszkodott ahhoz, belpolitikai okokból, hogy alkotmányát a jövőben se lehessen megváltoztatni a londoni parlament hozzájárulása nélkül.
38. Hancock: i. m. Vol. II. Problems of Economic Policy 1918–1939, Part I, 206–209. Számítások szerint 1927-ben Kanada 36 százalékkal, Dél-Afrika 19 százalékkal, Új-Zéland pedig 47 százalékkal importált többet a Nemzetközösség országaiból, mint 1913-ban. Jerofejev: i. m. 86.
39. Imperial Economic Conference at Ottawa, 1932. Summary of Proceedings and Copies of Trade Agreements, London, Stationery Office, 1932.

OROSZORSZÁG, ROMÁNIA ÉS AZ ÚJ BALKÁNI HATÁROK
DOBRUDZSA ESETE

(*Chaiers du Monde russe et soviétique, XX. (I), 1979. január–március, 61–77.*)

Ama kapcsolatnak a története, amely a románságot Dobrudzsához fűzi, a berlini kongresszuson összeült nagyhatalmak által hozott határozatok eredménye. Oroszország Dél-Besszarábia visszacsatolását követelte: a hatalmak kárpótlásul Dobrudzsát a románoknak juttatják. 1878. január 30-án Waddington tanúsítja, hogy „a Kongresszus véleménye megszilárdult Besszarábia átengedésében (...) a románoknak mostantól fogva bele kell törődniük az áldozatba, melyet tőlük igényelnek (...) Ha Románia, a Duna-delta birtokában még egy területet kapna, mely két Fekete-tengeri kikötőt biztosítana számára, habozás nélkül el kellene fogadnia ezt a kombinációt, amely bőkezű kárpótlás lenne veszteségeiért.”¹ Dobrudzsa vigasz az orosz békediktátummal szemben. Azok a román szerzők, akik közvetlenül a kongresszus után a dobрудzsai kérdéssel foglalkoztak, hozzájárultak e szempont elterjedéséhez: N. N. Nacion 1886-ban, egy Dobrudzsa gazdaságáról és társadalmáról szóló mű bevezetőjében e tartomány átengedését mint a román föld fájdalmas megcsonkítását enyhítő tényt idézi föl.² N. P. Comnène 1918-as, *Dobrudgea* című művében emlékeztet „Oroszország állhatatosságára, mely szüntelen nyomást gyakorol Romániára, hogy az beleegyezzon a csereügyletbe”.³ Frédéric Damé, román témákban szakértőnek számító francia történészként 1900-ban szétkürtölte ezt a tételt; a szűkkeblű Európa, Besszarábia fejében, legalább Dobrudzsát odaadta.⁴ N. Iorga, a nemzet historikusa, *Correspondance diplomatique sous le roi Charles Ier* című könyvében⁵ 1938-ban hivatalos jelleget adott a románokat ért csapás eme elbeszélésének, amelyet nem vet el teljesen a Román Szocialista Köztársaság Akadémiája által 1970-ben közzétett Románia története⁶ sem.

Tekintsük át, csakugyan, a balsors krónikáját, a románokat megrázó alku történetét:

A diplomáciai erőfeszítések ellenére s az 1876 decemberében⁷ össze-

hívott konstantinápolyi konferencia kudarca következtében kitör az orosz–török háború. E válság során, melybe az ország mind földrajzi helyzete, mind a Párizsi Szerződés aláírói által garantált félfüggetlen hatalmi státusza révén közvetlenül belekeveredett, a román kormány nem maradt tétlen. Károly, a romániai orosz megszállás eshetőségét, mely 1877 januárjától bizonyossá vált, nem fogadhatta el, nem „hódolhatott meg egy hajdani havaselvei vagy moldvai hoszpodár passzivitásával”.⁸ 1877. április 12-ről 13-ra virradólag a román mozgósítás eldöntetett. 1877. április 18-án⁹ a román hadügyminiszter és az orosz vezérkar szerződést írt alá a hadi szállítások szabályozása céljából, ez kiköti a román állam tiszteletbentartását és integritását. A román politikát az országgyűlés április 26-i, rendkívüli ülésszakának megnyitása óta saját szükségletei és célkitűzései határozzák meg, itt Károly kifejti: a románok feladata az, hogy minden áron és semmilyen áldozattól vissza nem riadva megakadályozzák hazájuk hadszíntérre válását. Károly ez alkalommal a védelem érveire alapozza szónoklatát. A többiek által elhagyott Románia csak saját magára számíthat.¹⁰ A célzás a Párizsi Szerződést aláíró hatalmakra irányul. Ezek, ismételt kérések ellenére, kitértek egy nemzetközi egyezmény elől, amely szavatolná a román integritást egy ezen hatalmak valamelyike és Törökország közötti háború esetén. Ebben az értelemben az első folyamodvány a Lascăr Catargiu-kormánytól származott, egy az 1856-os Párizsi Szerződést aláíró hatalmak mellé akkreditált diplomáciai képviselőkhöz intézett jegyzék formájában.¹¹ Sőt, Románia sietett a konstantinápolyi konferencián, Dimitrie Brătianu révén, kifejezni hazája reményét: elismerik függetlennek anélkül, hogy elébe vágnának az európai hatalmak garanciájának.¹² A román külügyminiszter, Ionescu, egy 1876. szeptember 2-i beszélgetés¹³ során kifejti Franciaország bukaresti képviselőjének: „mi szolidárisak vagyunk Kelet többi keresztény népével. Önök a mi egyenjogúsításunkkal kezdték. A többieknek — a Keletet a keleti népeknek — elv értelmében követniük kell minket.” És ha a francia ügyvivő a Brătianuval folytatott 1876 októberi megbeszélései folyamán korainak¹⁴ itéli is a román államférfi nyugtalan-ságát, 1876. november 3-án a következő szavakkal tudósít: „ha Románia a Párizsi Szerződés aláírói részéről csupán kitérő válaszokat kap, csaknem elkerülhetetlenül az orosz szövetségbe zuhan. Nagy az esélye annak — teszi hozzá —, hogy a szövetséget még egy részleges okkupációnál is többre fogják becsülni”.¹⁵ Az elkerülhetetlen bekövetkezett. A román–orosz együttműködés serényen folyik.¹⁶ Ennek dicsőséges szakaszai, Románia számára, a Dunán való júliusi átkelés és Plevna elfoglalása lesznek.¹⁷

Az, hogy ez a török elleni intervenció az oroszok oldalán népszerű volt-e, nehéz pontosan kideríteni a diplomáciai jelentésekből, illetve a történelmi-irodalmi elbeszélésekből. 1877-ben Franciaország bukaresti képviselője kiemeli Károly fejedelem undorodását a török barbárságtól: „nem lehet – mondta – a török barbárságot egy ötmillió nemzetre rákényszeríteni, mely büszke méltóságára és elsőként használta ki ama nagylelkű mozgalmat, melyet Európa indított Kelet keresztény népei javára”,¹⁸ viszont a nemzeti hadsereg parasztkatonáinak közömbösségét jegyzi föl az ismeretlen ellenség iránt: „senki sem tudja megmondani a román parasztnak, miért harcol, miért teszi ki inségnek a családját. Néhány Duna menti lakost kivéve senki sem beszél itt a törökökről és az írtózatos mészárlásokról; ama gyűlöletes megtorlások, melyek különösképp elborzasztották a civilizált világot, a román falvakban csupán nagyon gyöngye visszhangok révén ismereteseek”.¹⁹

A nagy kár az, hogy ez az intervenció nem nyitotta meg a diplomácia színpadán a sikerek útját, amelyre Károly fejedelem politikája igényt tartott.²⁰ Románia Oroszországhoz van kötve anélkül, hogy Oroszországnak kötelezettségei lennének vele szemben. A győztes Oroszország a San Stefanói Szerződésben úgy dönt, annektálja Dél-Besszarábiát; San Stefanóban vesztettünk, írja N. Iorga²¹. A román áldozatért cserébe kapott megpróbáltatás, melyet a külügyminiszter jelentett be a Képviselőház és a Szenátus 1878. február 6-i két titkos együttes ülésén, az országot sújtó csapás miatt hullatott könnyekkel zárul.²² A politikai közvélemény reakciója szilárd: az országgyűlés egyhangúan olyan határozatot szavaz meg, mely a besszarábiai megyék visszaadása és bármiféle területi kárpótlás ellen száll síkra.²³ Franciaország romániai képviselője följegyzi, hogy a kisemmizettség tudata az oroszok elleni elégedetlenség növekedésével, valamint ez utóbbiak és a román hatóságok szaporodó konfliktusaival jár együtt.²⁴ A román tiltakozások s érvek dacára, amelyeket a cserével járó hátrányok érzékeltetésére hoznak föl, miszerint „Dobrudzsát egy széles folyam választja el az ország testétől s a központi hatóságokkal csupán járhatatlan mocsarak kötik össze”²⁵, a berlini kongresszus nem tér vissza Besszarábia sorsára. Ha Franciaország magatartása hajlékonyabbnak bizonyul is a bolgár–román határ megállapításában, a globális eredmény ugyanaz marad²⁶; a románoknak a besszarábiai megyék elhagyására, illetve dobudzsai bevonulására vonatkozó módokat 1878 októberében szabályozzák majd, amikor az országgyűlés befejezi a békeszerződés vitáját.²⁷

A Romániát sújtó sorscsapás eme előadásában az ország a nagyhatal-

mak cserbenhagyásának s az orosz étvágnak az áldozata, a nemzeti törekvések pedig tisztán védelmi jellegűek. Károly politikájának finomabb elemzése, amelyet a radikális párt és Brătianu is támogatott, árnyaltabb képet eredményez. A Besszarábia–Dobrudzsa alku inkább a Károly fejedelem által óhajtott függetlenség ára, mint kismizmizés. 1875-ben és 1876-ban, az új keleti válság kezdete óta, a francia diplomáciai dokumentumokból kitűnik, hogy Bukarestben az autonómia és a román szuverenitás kérdéseiről folyt a vita.²⁸ 1875 novemberében Franciaország képviselője vajon nem ezekkel a szavakkal²⁹ elmélkedik-e: „vannak pillanatok, amikor fölmerül bennem, vajon Károly fejedelem nem lenne-e kész engedni Oroszország ambícióinak abban bízva, hogy támaszra talál benne legdrágább reménye, a teljes függetlenség elismertetésének megvalósításában...” Majd így folytatja: „Károly fejedelem minden valószínűség szerint értékesebbnek fogja tekinteni a függetlenséget, mint államainak területi épségét”. 1875 decemberében az a hír járja Bukarestben³⁰, hogy „Oroszország felajánlotta volna Károly fejedelemnek, Dobrudzsa annexiójával kárpótolja Besszarábia esetleges elvesztéséért”. Mit képvisel ez a Besszarábia, amelyre az oroszok áhítoznak az 1856-os vereség revánsaként³¹? Olyan román földet, mely arra törekszik, hogy Moldvával egyesüljön? A helyi valóság tényeinek tanúsága szerint úgy tűnik, hogy nem: a román fennhatóság húsz éves besszarábiai jelenlétét elemezve, 1875-ben a galaci francia konzul igen negatív mérleget készít. Kénytelen azt a következtetést levonni, hogy az ország nagyon sajnálja az oroszokat. A közelmúltban számos petíciót intéztek a lakosság minden rétegéből a cárhoz, arra kérve, hogy fogadja ismét oltalmába őket.³² Az Oroszország iránti baráti érzéseket s az orosz fennhatóságba helyezett reményeket 1876-ban a bukaresti francia megbízott is megfigyeli: „ha az oroszok megjelenének, nagyon meg lennék lepve, ha komoly nehézségekbe ütköznének a hadsereg és a parasztnép részéről. Még hozzátenném, az alsó papság és a nép soraiban általános a hit közeli bejövetelekben.”³³

A Dobrudzsa formájában jelentkező kártalanítás nem közömbös a jövőbeni király politikai terveiben, ellenkezőleg: Fekete-tengeri kijáratot és kikötőt birtokolni – a constantíai berendezkedés lehetővé tette e becsvágy megvalósulását – fontos adu az eljövendő állam számára, amely az uralkodó elképzeléseiben Kelet Belgiumává³⁴ vált. Állomások jelzik az oroszok és Románia uralkodója közötti párbeszédet, találkozókat, melyek lehetővé teszik, hogy kitapogassuk a román vezetők tájékozottságának fokát erről a csereügyletről, amely nem a plewnai áldozathozatallal szemben hálátlan orosz machiavellizmus gyümölcse. Igaz, az erről az alkuról folyó vita

az orosz és az osztrák hatalom 1876 júliusi reichstadti tárgyalásaiban³⁵ gyökerezik. De kiderül, Livadiában, ahova ugyanazon év október 7-én Károly fejedelem egyedül saját kezdeményezésére elküldi a román miniszterelnököt és a hadügyminisztert, Brătianu tájékoztatták a reichstadti találkozó³⁶ tartalmáról. Brătianu felelősnek mutatkozik, tökéletesen egyetértve az uralkodói döntéssel, miszerint bele kell menni a cserébe. Kogălniceanu, akit 1877. február 15-én neveznek ki a külügyminisztérium élére, s aki a 17-i román–orosz egyezmény aláírója, csupán végrehajtója³⁷ itt annak a politikának, amely ellen a Szenátusban és a Képviselőházban tiltakoznak, mióta a rendkívüli ülésszakon a vitát megnyitották (április 15/27.). Kogălniceanu oroszbarátsággal fogják vádolni. Ion Ghica ama kérdése: a románság léte oly mértékben van-e veszélyben, hogy meg kell védeni, Kogălniceanu azzal replikázik, hogy nem kíván virágkoszorút fonni a török hadsereg számára.³⁸ Hangsúlyozzuk, az 1877 áprilisában aláírt egyezmény hallgat az előzőleg tervbe vett területi átrendezésekről. Azt az állítást, miszerint a román kormány tökéletes információval rendelkezett az orosz elképzelések természetét illetően, Oroszország romániai képviselője, Stuart báró magyarázza francia kollégájának: „könnyedén arra terelve a szót, ami Livadiában történhetett a cár és Brătianu találkozásán (és nem támadva közvetlenül Brătianu). Stuart báró azt mondta nekem: 'az egyezmény, amelyet a román területre való belépésünkkel írtunk alá, háborús célokat szolgáló egyezmény, s ez a területi integritást a háború idejére szavatolja' (...) Kollégám nem mulasztotta el fölhívni a figyelmemet, a dobрудzai területi kárpótlás terve múlt év júniusáig nyúlik vissza”³⁹. Erre a beszélgetésre 1878. február 20-án került sor. Az 1878 tavaszán Bukarestben újrakezdődő parlamenti vita bármennyire is akörül forog, hogy mekkora felelősség terheli a kormányt az országnak San Stefanóban, majd Berlinben osztályrészül jutott sorsért – a konzervatív ellenzék a nemzet nevében támadta a Brătianu kormányt –, az azért mégiscsak igaz, hogy Károly fejedelem elsődleges célkitűzése, az országgyűlés által május 22-én megszavazott, majd a hatalmak által Berlinben elismert függetlenség megvalósult⁴⁰ és, N. Iorga megfogalmazása szerint, a dinasztiaalapító történelmi küldetése beteljesült.⁴¹ Másrészt, némely politikusok, mint Crețulescu, hajdani miniszterelnök, már közvetlenül 1878 márciusa után nem haboznak kifejezni mindannak valós előnyeit, amivel Dobruzsza megszerzése jár az ország számára: „Dobruzsza két kikötőt jelent a Fekete-tengeren, Mangaliát és Constanțát, s ezeket ma, miután a törökök ostoba adminisztrációja elhanyagolta őket, rendbehozhatnánk.”⁴²

A Dobruzsza-vigaszt formulát némiképp az objektivitás megcsorbí-

tásának érezzük abban a formájában, melyben a Brătianu kormány megszövegezte, amikor San Stefano eredményeit az 1877 áprilisi ígéret megszegéseként állította be. Anélkül, hogy elfogadnánk az egyik akkori nagyhatalom, Franciaország, képviselőjének igen kemény ítéletét a saját függetlenségét hangoztató országot illetően; F. Debains 1877. május 24-én nem ezt írta-e: „Románia függetlenségének kikialtása nem tartozik komolyan átgondolt s egy öntudatos nemzet érzéseit tükröző cselekedetek közé. Ez egy parlamenti intrika eredménye, főként Brătianu és Rosetti radikális pártjának a műve”⁴³; ismerjük el, a Szenátus és a Képviselőház által 1878. február 6-án megszavazott egyhangú tiltakozás Besszarábia visszaadása ellen a király és a nemzet egyesülésének fontos mozzanataként is fölfogható, mely kezdi meghatározni, mi az, amit nemzeti érzésnek kell neveznünk, s ez a besszarábiai rablás körül kristályosodik ki.⁴⁴

Igaz, hogy 1913-ban, 1919-ben⁴⁵ ez a kijegecesedés a bolgár igények ellenében fog majd megtörténni, ama Dobrudza tárgyában, mely negyven évvel korábban oly rosszkor jött. De a román történetírás időközben föl fogja fedezni, hogy Dobrudzsa Romániához való csatolása távolról sem valamiféle természetellenes dolog, nem egyéb, mint egy hajdan ezen a tájon gyakorolt hatalom igazságos helyreállítása⁴⁶; Károly pedig Dobrudzsa végleges annexiójakor a következő kiáltványt intézi a tartomány népéhez: „Mindenféle fajú és vallású lakosok! Dobrudzsa, Mircea cel Bătrîn és Ștefan cel Mare hajdani tulajdona, mátol fogva Románia része (...) Birto-kunkba vesszük Dobrudzsát, mely román földdé válik, és az is.”⁴⁷ Annak az embernek az ambíciói, akiből Károly király lett, a modern fejlődés kíváncsiaként fognak megvalósulni a Bukarest és Constanța közötti gyors összeköttetéssel.

Egy Dobrudzsáról szóló, 1907-ben Párizsban megvédett doktori disszertáció román szerzője igyekezett megmagyarázni az államférfiak vakságát, akik 1878-ban „még csak föl sem fogták, hogy Dobrudzsára vonatkozóan elévülhetetlen jogaink vannak, melyeket érvényesíteniünk kell. A románok nagyon kevésbé törődtek ezzel a vidékkel, talán a Duna miatt, mely a végzet által felállított sorompóként választotta el Dobrudzsát a román földtől”⁴⁸. Átkelni a Dunán, összeköttetést teremteni e vad és elszigetelt tartomány és az Ókirályság között, íme a dobudzsai román „kolonizáció” központi célkitűzése.

A Duna kettős akadályt jelent: megnehezíti a románok és a tenger kapcsolatát, mivel hajózhatóságának időtartama, míg a jég foglya, korláto-

zott; ráadásul sorompóként zárja el Dobrudzsa és az Ókirályság közötti utat, minthogy nem egyszerű átkelni rajta. E két probléma megoldását egy együttes program vállalja magára, melynek eredménye az lesz, hogy a király ünnepelesen megnyitja a constantjai kikötőt.

Dobrudzsa elszigeteltsége a kemény téli időszak alatt valóban komoly gondokat okozott az 1880-as években⁴⁹; „a tartomány”, írja a francia megbízott, „mély álomba merül, amelyből csak tavasszal ébred föl. Az utazás lehetetlen, mivel az utasnak, ha például Constantból Brăilába akar eljutni, csupán egy rossz, rugózatlan kocsí áll a rendelkezésre, mely nyolc napon át dőcög vele a hóborította mezőkön át.” E nehézségekhez az útonállók támadásait is hozzá kell számítani. Ugyanebben az évben, 1885-ben, Dobrudzsának csupán egyetlen 64 km-es vasútvonala van Cernavoda és Constanța között.⁵⁰ A kormány által hozott sürgős intézkedések eredményeként 1885-ben hidat építenek a Dunán és kibővítik a constantjai kikötőt.⁵¹ Hiteleket szavaznak meg ugyanabban az időpontban, s ugyanazon célkitűzéseknek megfelelően Constantját Románia legnagyobb kikötőjévé kívánják változtatni: állatvásár, egy közigazgatási palota fölépítése s városi vízvezeték hálózat létesítése⁵² kerülnek szóba. De a kikötő bővítésének munkálatait csupán 1895-ben ítélik oda a Hallier és Dietz-Monin⁵³ francia cégnek, s újabb egy esztendő kell várni, míg 1896 októberében lerakják az alapkövet.⁵⁴ e tíz év várakozás, a francia konzul megítélése szerint, annak a jele, hogy a románoknak csekély érdeke fűződött Dobrudzsa megőrzéséhez. „Némelyek” jegyzi föl „úgy vélik, öfelsege I. Károly alattvalóinak ambíciói nem Dobrudzsa megtartására irányulnak, amelyet Besszarábia fejében erőltettek rá Romániára, hogy ütköző állam legyen Oroszország és Törökország között. Ők viszonylag kevésbé ragaszkodnak hozzá. Álmaik és vágyaik Erdélyt veszik célba, mely számukra ugyanazt jelenti, mint Elzász-Lotharingia a francia szíveknek.”⁵⁵ Károly maga is megerősíti, mennyire szíven viseli e vállalkozást: így a kikötő alapkövének lerakása tisztán román ceremónia keretében történik, ahová sem a bukaresti diplomáciai testület, sem a constantjai konzuli testület tagjai nem kapnak meghívót; az 1909. októberi felavatást viszont rendkívüli pompával ünneplik majd meg, a király, a királyi család, magasrangú tisztségviselők jelenlétében és a konzuli testület részvételével⁵⁶. „Amióta Románia, katonái vitézsége révén magához csatolta Dobrudzsát (...) hogy végtelen utat nyisson a tengerek irányában, egyesíttem a Duna két partját, és elhelyeztem a constantjai kikötő alapkövet” jelenti ki a király fölavató beszédében.⁵⁷ A román nacionalizmus új dimenziót nyer itt, a tengeri terjeszkedését, újat, ha a kárpáti

menedékhelyen megőrzött nemzetiség hagyományos képzetével vetjük össze. Constanța kiépítésének művelete valójában azzal jár, hogy az állam kezében összpontosulnak mind a szárazföldi, mind a vízi utak. A Román Tengerhajózási Szolgálatot 1907-ben létesítik, melynek útvonalai a Bukarest–Constanța vasútvonallal meghosszabbításai.⁵⁸ Megjegyezzük, hogy ezek a létesítmények, ha talán nem felelnek is meg a nemzeti célkitűzéseknek, legalább a közgazdászok törekvéseinek igen: I. I. Nacian, a dobрудzsai gazdaságot vizsgáló munkák szerzőjeként, 1886-ban a dobрудzsai fejlődés gátjairól értekezve a közlekedési utak hiányát jelölte meg legfőbb akadályként.⁵⁹ Nem vagyunk abban a helyzetben, dokumentációnk állapotára való tekintettel, hogy érzékeljük: milyen volt Constanța hatása Dobrudzsa gazdasági fejlődésére, milyen a kapcsolat a kikötő és a tartomány között. Az alábbi észrevételeket mégis megtehetjük: Constanța kiépítését nem tartományi kijárat létesítéseként fogták föl, hanem olyan kikötőként, melynek országos kisugárzása kell legyen, s tehermentesíti a dunai kikötőket, amíg a folyót jégpáncél borítja. Amikor Károly fölavatja az új kikötőt kijelenti: „állandóan azokon az eszközökön töprengtem, melyekkel az ország exportja egész éven át megkönnyíthető”.⁶⁰ Delage 1903-as konzuli jelentése kiemeli Constanța országos méretű szerepének ezt az aspektusát: „Az áruk nagyrészt Moldvából és Havasalföldről származnak. Dobrudzsa nem képes elegendő mennyiséget termelni Constanța kikötőjének ellátására”.⁶¹

Mi tehát a Constanța vonatkozásában érvényesülő román magatartás politikai meghatározottságát emeljük ki: a románosítás útját választották. A románosító törekvésekre utaló jelek már akkor megjelentek, mielőtt a Bukaresttel létesítendő összeköttetés és a kikötő kiépítése mellett döntöttek volna: Franciaország konzulja vajon nem a constantai városháza ama gondjairól tudósít-e 1882-ben, miszerint „rendbe kell hozni és ki kell csinósítani a várost a nyaranta külföldre utazó nagyszámú román család idecsábításának reményében”?⁶² E Károly által irányított politika – amely nagy gonddal igyekezett Romániából valamiféle nyugati államot faragni Európa keleti határvidékén – eredményeit hamar észrevették nyugaton: a *Revue des deux Mondes* 1911. június 15-i számának egyik cikkében René Pinon kifejti, hogy „Románia constantai kikötője révén közvetlenül érintkezik a balkáni egyensúlyban és a Török Birodalom jövőjében. Kikötőjének megnyitása, az itt kibontakozó kereskedelmi tevékenység, az innen kiinduló hajózási útvonalak Románia jólétét a Boszporusz és a Dardanellák szabadságától teszik függővé”.⁶³

A modernség ugródeszkája a tengerparti állam látszata mögött: ez

emeli az ifjú Románia politikáját az európai vita színvonalára, a Constan-táról ejtett szavak a dobrudzsai román kolonizációról gyakran elhangzó beszédekbe simulnak: 1878 előtt kis török révállomás, 1913-ban nagy gabona- és kőolaj-kikötő,⁶⁴ 1878 előtt vad határvidéknek lefestett Dobrudzsa, utána, Romániába való beolvadása okán, nyitott kapu a civilizáció előtt. Az utazók benyomásai Dobrudzsáról a 19. század közepén a barbárság tab-lóját örököltik meg: Moltke báró 1830-ban „igazi sivataggal találkozik Euró-pa közepén, mely meglepi az embert”.⁶⁵ Ez a sivatag Dobrudzsa központi sztyeppéje.⁶⁶ Allard doktort 1861-ben megdöbbeníti „kelet e részének”⁶⁷ elszigeteltsége és koszsósága. Franciaország konzuljai kiemelik e táj archai-kus vonásait: „e vidéken mindent meg kell majd teremteni” írja Degrand 1882-ben.⁶⁸ Egy mű, a kolonizáció műve előtt állunk tehát, melynek kül-ső jelei új ortodox templomok építése, iskolák, pénzügyintézetek – a constan-tai Mezőgazdasági Hitelintézet –, piacterek lesznek, vagy a tartomány ellá-tása telefon- és távíróhálózattal.⁶⁹

De ennek a műnek, amelyben a jelenlét mérlegét az ilyen-olyan sike-rek olykor látványos kimutatásával vonják meg, van egy olyan sajátossá-ga, hogy itt a hódítás és a forrásokhoz való visszatérés kettős nyelvezetével él. Átkelni a Dunán, amelyet Élisée Reclus „áttörhetetlen sorompóként” ábrázol földrajzában, a román nacionalizmus kifejezésétárában nem annyira egy tartomány annexiója, mint egy határ újrarajzolása, egy olyan határé, mely többé nem természetes, de etnikai, a folyó túlsó oldalán. A feladat tehát: újra föllelni az etnikumot s fejleszteni azt, mely nem a berlini kong-resszuson eltávolított török ellenében nyilvánul majd meg, hanem Nagy-Bulgária bolgárjai ellen.⁷⁰ Ez magyarázza a Dobrudzsáról rendelkezésünkre álló értesülések igen polémikus jellegét Berlinton Versailles-ig s az ország-építés bemutatásának kétértelműségét ott, ahol mindent meg kellett terem-teni és ahol mégis már a román visszatérés előtt minden létezett, ezen a G. Angelescu megfogalmazása szerint – „csaknem szűz, tagadhatatlanul termékeny földön, ahol latin büszkeségük századok múltán újra rátalált őseik nyomára”.⁷¹ A román visszatérést megelőzte az állandóság, amelyet a dobrudzsai legelőkre igyekvő erdélyi román juhnyájak *mocani* (mokány) nevű pásztorainak transzhumálása őrzött meg.⁷² Ez a jelenség, a dobrud-zsai román jelenlét védelmezői szerint, az „egységes reflex” tanúbizonysá-ga: „a hegyek felől a tengerparti sztyeppék irányába folyó transzhumálás az etnikai térség területi, gazdasági és szellemi egysége újrafelfedezésének reflexét jelenti”.⁷³ A Romániához csatolást megelőző húsz-harminc esz-tendő során a román fejedelemségek némely vállalkozóiban érdeklődés tá-mad Dobrudzsa iránt, ahol még hatalmas földterületek hevernek parlagon.

Ion Ionescu de la Brad mezőgazdász szerint Dobrudzsa 1850-ben „a románok Kaliforniája”.⁷⁴ Végül, a román történészek munkái azt igyekeznek bizonyítani, hogy a román nyelv és kultúra fejlődése Dobrudzsában kétségbevonhatatlan a 19. század második felében. Román iskolák épülnek a Duna-parti román falvakban⁷⁵, némelyeket közülük a *mokányok* tartanak fenn. Tulcea, Rasova, Szilisztra, Cemavoda városok mindegyikében működik román iskola. Megjegyezzük, hogy Szilisztrában 1870-ben megalapítják A román nyelv és kultúra társaságát⁷⁶. A dobрудzsai román jelenlét igazolásában a legfőbb probléma a földjuttatáshoz kapcsolódó telepítés.

A dobрудzsai román lakosságra vonatkozó számadatok az annexió előtt rendkívül változóak a szerzők szerint, akik gyakran elmulasztanak tájékoztatni bennünket, milyen forrásból szerezték értesüléseiket. A fő hivatkozás a román kolonizáció előtti Dobrudzsára I. Ionescu de la Brad 1851-ben közzétett munkája,⁷⁷ amelyet Angelescu ad meg 1907-es doktori disszertációjában. A konstantinápolyi hatóságok megbízásából I. Ionescu de la Brad módszeresen tanulmányozta a várnai és a szilisztrai szandzsák településeit; ő 30.000 főre becsüli a román lakosságot.⁷⁸ Megítélése szerint Dobrudzsa legszámasabb és legrégibb lakói a törökök és a románok. G. Lejean néprajztudós, aki 1861-ben Gothában és Párizsban publikálja az európai Törökországról szóló tanulmányát, 33.000 románról tud.⁷⁹ Angelescu következtetése: a bennszülött lakosság többsége Dobrudzsa annexiója óta román, ez a következtetés abból a megállapításból ered, hogy 1907-ben a román adminisztráció nem állított össze végleges statisztikát, amelyben az idegeneket a census és a nemzetiség szerint osztályozzák. Ezt a hiányosságot erőteljesen hangsúlyozza a bolgár ügy egy szószólója, dr. Isirkov, aki 1919-ben ezt írja: „a központi román kormányzat sohasem akart hivatalos statisztikát készíteni a lakosság nemzetiség szerinti megoszlásáról: ennek gondját mindig a helyi adminisztrációra hagyta, mely a népszámlálás során önkényesen és célzatosan járt el”.⁸⁰ A román statisztikákat elítélő állítást Franciaország konzulja is megerősíti. 1885-ben leleplezi a fortélyos román statisztikákat: „olyan személyeket is a dobрудzsai lakosok közé számítanak például, akik itt földtulajdonnal bírnak, melyet megműveltetnek.”⁸¹

Az 1878. évre orosz és román dokumentációval rendelkezünk. Az egyik statisztikát Beloszerkovics, a tartomány kormányzójának parancsára készítették, s azt közvetlenül a román okkupáció után egy újabb statisztika⁸² követte. A román adatok szeint Tulcea megye román lakossága 32%-ot tesz ki, 25% bolgárral és 11% tatárral szemben. (A krími háború után a Dobrudzsában 1854 és 1866 között letelepedő krími tatár bevándorlókat mintegy százezerre becsülték.⁸³) A határok megállapításának és Dobrudzsa

helyzetének vitája 1878-ban szembeállítja a románokat és a bolgárokat. F. Lebrun, a román ügy szószólója, kijelenti, hogy 1879-ben a bolgárok kisebbségben voltak a románokhoz képest,⁸⁴ Isirkov viszont, épp ellenkezőleg, azt írja, hogy „1879-ben”, a román okkupáció idején Dobrudzsának több bolgár lakosa volt, mint román. Az állami javak minisztériumának Statisztikai Osztálya által 1913-ban végrehajtott román népszámlálás adatait ugyanúgy vitatják: 216.425 román 51.149 bolgárral szemben.⁸⁵ J. N. Roman professzor szerint Constanța és Tulcea megyékben a románok a városi és a falusi lakosság élén álltak, míg a bolgárok a második helyet foglalták el a falusi lakosokat illetően, a negyedik helyet Tulcea megyében s csupán a hatodikat Constanța megyében a városi lakosság vonatkozásában. Ezekkel az állításokkal Isirkov Romanszki bolgár professzor adatait helyezi szembe, aki 1917 nyarán meglátogatta Dobrudzsát, s minden faluban adatokat gyűjtött ezekről a bolgárokról, s ez utóbbiak számát mintegy 70.000-re⁸⁶ becsülte. Ha a francia konzulok által szolgáltatott információs forrásokhoz fordulunk, a Constanțai járás vonatkozásában 1885-ben igen kevésbé románosított képet kapunk. Urbain Chousserie megállapítja, hogy a görög és a török nyelvet még mindenütt beszélik.⁸⁷ 1903-ban viszont Delage konzul arról számol be, hogy minden faluban általánosan a román nyelvet használják, s a muzulmán lakosság 30.000-re rúg 80.000 románnal és 12.000 bolgárral⁸⁸ szemben. A vita nyitott marad. Valóban, egy 1930-as statisztika, mely az anyanyelv használatát vizsgálja Dobrudzsában, csupán 45% román mutat ki.⁸⁹

A dobрудzsai nemzetiségek pontos összeszámlálását illetően fölmerülnek bizonyos kérdések, amelyek a „románosítás” számokban kifejezett mértékét nehezen elfogadhatóvá teszik; a Dobrudzsára vonatkozó román törvényhozás tanulmányozása révén azonban nyomon követhetjük a kolonizáció tervét.

A határkijelölésről folyó vita a jövőre vonatkozóan főként a bolgár–román viszonyhoz kapcsolódik. Ám az 1878-ban és az 1880-as években megélt esemény török esemény, a múlt hagyatéka. Ismételjük meg 1880-ra a Constanța megyei lakosságra vonatkozó adatokat: 38% tatár és 18% török, 13% bolgár és 23% román ellenében. Márpedig Dobrudzsra, Romániához való csatolása idején, nagyon jelentős török kivándorlás színtere: Inalcik becslése szerint az 1877-es orosz–török háború következményeként körülbelül 90.000 dobрудzsai török és tatár vándorolt ki Törökországba és Bulgáriába. Többségük sohasem tért vissza.⁹⁰ Ez a tömeges kivándorlás annak ellenére bekövetkezett, hogy Károlynak a lakossághoz intézett kiáltványa megnyugtató kitételeket tartalmazott és pontosan meghatá-

rozta: „muzulmán vallású lakók, a román jog nem ismer faji és valláskülönbséget. Az önök hitét és családjait éppúgy védeni fogja, mint a keresztényekét”⁹¹. 1884-ben a kitelepülő mozgalom hangsúlyozottabb formát ölt: „előre látható az a korszak” írja Franciaország konzulja, „amikor egyetlen muzulmán sem marad ebben a körzetben.”⁹² A korábbi civilizáció eme megszűnése láttán az üresség nyugtalan vagy egzaltált szédülete fogja el a román kolonizációról gondolkodókat, akik igyekeznek modellt kialakítani a maguk számára. Amíg az a bizonyíték, amelyen a románoknak saját geopolitikai térségükbe való visszatérésének eszméje nyugszik, az Erdélyből Dobrudzsa felé irányuló transzhumáláson alapul,⁹³ vagyis egy pásztor civilizáció függvényében, addig, amikor a jövőbeni kolonizációról elmélkednek, a földművelés megteremtése kerül előtérbe. A Dobrudzsával foglalkozó művekben felbukkan a mezőgazdaság meggyökereztetésének gondolja a románok hasznára, ilyen I. I. Nacian 1886-ban Bukarestben kiadott munkája⁹⁴: a szerző, Leroy-Beaulieu könyvét idézve, a mezőgazdasági kolonizáció legjobb módszereit töpreng. Milyen kell, hogy legyen az állam szerepe? A földhöz juttatás ingyenesen történjék-e, vagy eladás formájában? A román állam valóban széleskörűen beavatkozott a tisztviselői kar dobudzsai elhelyezésébe és a kolonizáció folyamatának irányításába. Dobrudzsa, amelyet tizenhat hónapon át (1878. november 14–1880. március 9.) az annexió napján hozott rendszabályok alapján igazgattak, az 1880. március 9-zi törvénnyel a jogszerűség keretei közé került. Ez a szöveg meghatározza a dobudzsai állampolgárság sajátos jellegét: a harmadik cikkely szerint minden dobudzsai lakos, aki 1877. április 11-én ottmán állampolgár volt, román állampolgárrá válik. Ezek nem teljes jogú állampolgárok annak arányában, hogy egy különleges törvény határozza meg azokat a feltételeket, amelyek szerint politikai jogokat gyakorolhatnak és földbirtokot vásárolhatnak Romániában. Egy másik törvény intézkedne a dobudzsaiak képviselőtéről a román országgyűlésen. Ezek a szövegek harmincesztendővel később, 1909-ben⁹⁵ látnak napvilágot. A dobudzsai román állampolgárok idegenek Romániában: ha politikai jogokat kívánnak gyakorolni, honosításukat kell kérjék. Az országból, Romániából érkező románok itt megőrzik román állampolgár mivoltukat. Ami az idegen országokban élő, az erdélyi vagy besszarábiai románokat illeti, ha kívánják, megkaphatják a teljes jogú román állampolgárságot, egy személyre szóló törvény⁹⁶ alapján. E két típusú állampolgárság, melyek egyike a dobudzsai, s a román állampolgársághoz viszonyítva megszorításokat tartalmaz, a dobudzsai tulajdonszerzésben is érvényesül. Jegyezzük meg először is,

hogy az 1882. április 3-i törvény, amely a dobrudzsai ingatlantulajdon kérdését szabályozza, elismerte, hogy „mindazon tulajdonjogokat tiszteletben fogják tartani, amelyeket a Dobrudzsában érvényben levő törvényeknek megfelelően szereztek, azok kihirdetéséig. A negyedik cikkely arról intézkedik, hogy a török hatóságok által kibocsátott összes birtoklevelek helyett a lakosok újakat kapjanak, bármiféle bélyeg ill. nyilvántartási illeték befizetése nélkül”.⁹⁷ Ezeknek a cikkelyeknek az alkalmazása valójában súlyos visszaélésekre teremtett alkalmat: a parasztok zaklatására a tanácsitkárok részéről s a török birtoklevelek hitelességének megállapítására kirendelt bizottság⁹⁸ szeszélyére s önkényeskedésére; végül pedig, amikor a legutóbbi orosz–török háború idején a falvak lakosságának többsége elhagyta otthonát, az általuk birtokolt földeket állami tulajdonná nyilvánították.⁹⁹

Az 1882. április 3-i törvény második pontjában szabályozza a tulajdon szerzést az előzőleg meghatározott állampolgár kategóriák számára: romániai románoknak, ottomán alattvalóknak, akik 1877. április 11-én Dobrudzsában tartózkodtak, meghódított országokban élő románoknak és idegen (német, görög, lipován) származású földműveseknek joguk van földtulajdont vásárolni. A dobrudzsai román kolonizáció kezdeteinek mérlege a románosítás előrehaladását illetően, a kortársak tanúsága szerint, kiábrándító. A birtokleveleket és a szerzési jogcímeiket vizsgáló bizottságok, mivel hiteles okmányok többnyire nem álltak rendelkezésükre, igen nagyvonalúan jártak el a tárgyi bizonyítékok kiválasztásában, és elvették a románok kedvét a földvásárlástól. Nem járt a legjobb következményekkel a törvény 1889-es átdolgozása sem, amely az eddig egyszerűen birtokolt föld megváltásának díjszabását állapította meg. A szöveg mégis adó- és vámkedvezményekről intézkedett az erdélyiek javára, és bátorította a földműveseket. De G. D. Angelescu szerint¹⁰⁰ a helyszínen rosszul bántak velük, s alkalmatlanként visszaküldték őket. És, az állami javak egyik adminisztrátora tanúsítja, miszerint olyan földek is léteztek volna Dobrudzsában, melyeket állatnevek örve alatt birtokoltak, másokat meg sem fogant gyermekek, vagy újszülöttek¹⁰¹ nevében vásároltak. A román kolonizáció e szigorú megítélése máskülönben, ha nem is a románosítás valós kudarcát fejezi ki, legalábbis kiábrándulást tükröz. Dobrudzsa a demokratikus kolonizáció látomásában nem jelenik meg a román parasztság válságának levezetőjeként. A nyomasztó földéhség létezik a parasztok részéről, „akik kijelentik, hogy nem maradhatnak többé falvaikban a számtalan zaklatás miatt, amelyeknek a hatóságok és a nagybirtokosok részéről ki vannak téve”.¹⁰² A

belügyminisztérium válasza, a constantíai rendőrfőnökhöz intézett bizalmas körlevél formájában az, hogy ne tűrjék a parasztok tiltakozását, amelyet testületileg a kormányhoz intéznek. Bukarest politikája mégsem volt olyan felelőtlen, mint amennyire nemzeti törekvéseikben csalódott szerzőink feltételezni engedik: ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy a transzhumálás jelenségének felhasználása óta a román lakosság elemének stabilizálása megvalósult.

1850-ben Ion Ionescu de la Brad I. Ghicához intézett leveleiben¹⁰³ kiemelte a *mocani* pásztorok jelentőségét a román országok egyesítése számára, ez utóbbiak terjesztették az egységes nemzeti gondolat érzését. C. Constantinescu-Mircești tanulmánya¹⁰⁴ a 18–19. századi transzhumációról, néhány számadattal szolgál arról, mivel járult hozzá a transzhumálás Dobrudzsa betelepítéséhez a 19. század végén: 481 család érkezett Nagyszében, 434 Brassó vidékéről. Megtelepedésük néha nehéz; Șt. Metes¹⁰⁵ idézi Kogălniceanu bátorító szavait, melyeket egy *mocan*-hoz, Ion V. Moțoi-hoz intézett, aki, miután több száz juhát elveszítette, kész volt visszamenni: „ne gyerekeskedjék! Ragadja meg az eke szarvát (...) Ne bátortalanodjék el ilyen gyorsan, hiszen az élet megpróbáltatásokból áll (...) Ne hagyja el ezt a helyet...” A transzhumálás tehát annak a bevándorló hullámnak a része, amelyet Emmanuel de Martonne¹⁰⁶ vizsgál egy Dobrudzsáról szóló 1918-as brosrájában. Kimutatja, hogy a román falusi lakosság magas születési arányszáma egyedül nem magyarázhatja meg a többi dobрудzsai etnikumhoz viszonyított növekedését, és emlékeztet arra, hogy ez a demográfiai többlet 1880 és 1885, majd 1885 és 1900 között, két bevándorlási hullámhoz kapcsolódik. Ez a kontingens 30.000, illetőleg 25.000 telepesre rúgna. Az erdélyi transzhumálást és a bevándorlást ugyanebben a képből társítva de Martonne újraéleszti a román nép mozgásirányának témáját: „a túlnépesedett szubkárpatikus dombvidékről és Erdélyből a román parasztság egy hulláma mindig igyekezett a szomszédos termékeny síkságok felé terjeszkedni.”¹⁰⁷

Ha tanulmányozzuk Dobrudzsa 1878-as hozzácsatolását az ókirálysághoz és a román telepítés első terveit, ez alkalmat teremt arra, hogy elgondolkodjunk a román nacionalizmus kialakulásáról és változásairól. Ez a nacionalizmus egységes indokot hirdet meg, amely a természetes utak¹⁰⁸ geopolitikai érvén alapul „Dobrudzsa a kárpáti táj szükséges tartozéka”, a természetes utak, a transzhumálás útjai, a kereskedelmi útvonalak a hegyvidékről a tenger felé tartó utat rajzolnak ki. A Fekete-tenger irányában nyitott s az ottomán uralom alól főlzabádított Dobrudzsa birtoklása

új, pontosabban újra megtalált kapcsolatot fejez ki: a románokét és a tengerét, melynek hivatása a gabonaexport¹⁰⁹ és a 20. század kezdetétől, a kőolaj kivitele. A románok betelepítése Dobrudzsába, az ottomán lakosság fölgyorsuló távozásával együtt, egy nomád civilizáció kiszorítását jelenti. Ami az újonnan jötteket illeti, akik a valóságban visszatértek, 1878 óta a modern kornak az ifjú, független állam-nemzetek születésével összekapcsolódó nehéz problémájával kell szembenéznük: a határkérdéssel. Ezt a kortársak a bolgárok ellenében fogják értelmezni.

A románok és Dobrudzsa találkozásának kérdését megvilágító erejűnek érezzük: érzékelteti a nemzeti érvrendszer bizonytalanságait és választásait egy ifjú állam-nemzet gyarmatosító tevékenységének témájában, melynek tárgya azonban nem gyarmat.

Jegyzetek

Rövidítések

Francia külügyminisztérium levéltára: AMAEF

Politikai levelezés: CP

Kereskedelmi levelezés: *Corr.comm.*

Kereskedelmi és konzuli levelezés: *Corr.comm.cons.*

1. *Documents diplomatiques français* (Francia diplomáciai iratok) I. széria; 1871–1900, Paris, 322. dok., Berlin, 1878. jún. 30.
2. I. I. Nacian, *La Dobroudgea économique et sociale* (Dobrudzsa gazdasága és társadalma) Paris, 1886. 15.
3. N. P. Commenc, *La Dobroudgea*, Paris, 1918. 90.
4. F. Damé, *Histoire de la Roumaine contemporaine* (A kortárs Románia története) Paris, 1900. 328.
5. N. Iora, *Correspondance diplomatique sous le roi Charles Ier, 1866–1880*, (Diplomáciai levelezés I. Károly király korában) Bucarest, 1938. (A román külügyminisztérium kiadványa.)
6. *Histoire de la Roumanie des origines à nos jours* (Románia története a kezdetektől napjainkig) Paris, éd. (kiad.) Horvath, 1970. 284.
7. Ed. Driault, *La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours* (A keleti kérdés kezdetektől napjainkig), Paris, 1898.; S. Goriatnov, *La question d'Orient à la veille du Traité de Berlin*, Paris, 1948. (A keleti kérdés a Berliini Szerződés előestéjén) és CP, *Turquie*, Bucarest, 39. A román álláspontot a konstantinápolyi konferencia vonatkozásában ld. CP, *Turquie*, Bucarest, 41, 8., 54., 61. dokumentumok.
8. CP, *Turquie*, Bucarest, 42, 135., 142. dok.
9. CP, *Turquie*, Bucarest, 41, 201. dok.
10. CP, *Turquie*, Bucarest, 41, 289. dok.

11. V. Maciu, *Mouvements nationaux et sociaux roumains au XIXe siècle* (Román nemzeti és társadalmi mozgalmak a XIX. században) Bucarest, 1971. 270.
12. Uo. 272. Ionescu román külügyminiszter azon a véleményen volt, hogy kérni kell a konferenciát: különleges jegyzőkönyvben rögzítse a fejedelemségekre alkalmazható garanciák megújítását.
13. *CP, Turquie*, Bucarest, 40, 171. dok.
14. *CP, Turquie*, Bucarest, 40, 66. dok. 1876. okt. 4-i keltezéssel. Brătianu kérdésére: „Mit fognak önök értünk tenni? Anyagilag mi nem tudjuk megakadályozni az oroszokat, hogy megsértsek felségterületünket” F. Debains válasza: „Azt mondtam neki, hogy mindezek a riadalmak korainak tűnnek nekem”. 1876. okt. 7-én F. Debains tájékoztatja Párizst Brătianu livadiai utazásáról.
15. *CP, Turquie*, Bucarest, 40, 308. dok. Az Európához intézett felhívásról, majd az Oroszországgal való megállapodásról ld. N. Iorga *i. m.* 31.
16. A román 'áborús részvétel körülményeiről ld. *CP, Turquie*, Bucarest, 41, 355., 388., 391. dok. Károly fejedelem ígéretet kap az orosz főhadiszállástól egy vegyes hadtest vezetésére.
17. *CP, Turquie*, Bucarest, 42, 135., 142., 411., 456. dok.
18. *CP, Turquie*, Bucarest, 42, 72. dok.
19. *CP, Turquie*, Bucarest, 42, 193. dok. Néhány évvel később, 1892-ben Contouly, Franciaország bukaresti képviselője, azt hallotta Mano tábornoktól, hogy „az oroszok testvérek a mi parasztjaink számára és Románia többi nagy szomszédja idegen, ellenség. Amikor a mi katonáink a török ellen vonultak a cár katonái társaságában, ezt természetesnek és igazságosnak találták”. (*CP, Turquie*, Bucarest, 17, 10. dok.)
20. Ezt a politikát 1877 nyarán folytatják, az országot sújtó válság, a fokozódó nyomor és a Brătianu minisztérium felelősségével kapcsolatos „siránkozások” ellenére. Ld. erről F. Debains jelentését, *CP, Turquie*, Bucarest, 42, 321. dok.
21. N. Iorga, *i. m.* 38. 39. és L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York, 1958., 408–409.
22. *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 58. dok.
23. *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 63. dok.
24. *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 83. dok.
25. *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 144. dok.: a párizsi román fejedelmi képviselő 1878. márc. 15-i memoranduma.
26. *Congrès de Berlin* (A berlini kongresszus) Paris, „Livre jaune” (Sárga könyv) 55.; *Documents diplomatiques français* (Francia diplomáciai iratok), *i. m.*, II; M. A. Nélidow, „Souvenirs d'après la guerre de 1877–1878” (Emlékek az 1877/78-as háborúról), *Revue des deux Mondes*, 1915. nov. 15. Megjegyezzük, hogy Ed. Hippéou *Histoire diplomatique de la Troisième République* (A Harmadik Köztársaság diplomáciai története) (Paris, 1889. 163. s.k.1.) a román ügyet veszi védelmébe Oroszországgal szemben.
27. *CP, Turquie*, Bucarest, 136. dok. Ld. N. Iorga, *i. m.*, 39.: „A becsület megóvása céljából nem engedték át Besszarábiát, csupán kiürítettük, mint betolakodók előtt szokás, Dobrudzsát viszont hódítás gyanánt katonailag elfoglaltuk.”
28. *CP, Turquie*, Bucarest, 39, 4., 29. dok.

29. *CP, Turquie*, Bucarest, 39, 267. dok. „Ha igaz, hogy Oroszország a tőle néhány esztendeje elvett területek visszafoglalását tervezi, én már megírtam, hogy semmiféle akadályba sem fog ütközni az érdekelt lakosság részéről.”
30. *CP, Turquie*, Bucarest, 39, 290. dok.
31. Arról, hogy az oroszok milyen makacsul le akarták rombolni az 1856-os békeszerződés következményeit, ld. a galaci francia konzul véleményét, *CP, Turquie*, Galatz, 3, 88. dok.
32. *CP, Turquie*, Galatz, 3, 143. dok.
33. *CP, Turquie*, Bucarest, 39, 360. dok.
34. *CP, Turquie*, Bucarest, 39, 290., 308. dok.
35. A csehországi Reichstadtban II. Sándor és Ferenc József között lezajlott találkáról ld. S. Gorjaňov, *i. m.*, 26–27.; N. Iorga, *i. m.*, 29.
36. *CP, Turquie*, Bucarest, 40, 233. dok. Ld. N. Iorga, *i. m.*, 32. Brătianu livadiai látogatásáról.
37. *CP, Turquie*, Bucarest, 41, 348. dok. „A miniszterelnök” írja Franciaország képviselője 1877. május 4-én „elismerte, hogy megbeszélést folytatott a szentpétervári kabinettel, mielőtt Kogălniceanut kinevezték volna (...) Föl kell tételeznünk, hogy Kogălniceanu egy teljesen kész diplomáciai irattal találta szemben magát, amelyről csak az ő aláírása hiányzott.” A román véleménykülönbségekről a függetlenség megszerzése céljából követendő magatartással kapcsolatban ld. R. Rossetti, „Rumania's share in the war of 1877” *Slavonic Review*, VIII (1930. márc.) 548–551.; V. Maciu, *i. m.*
38. Ld. N. Iorga, *Războiul pentru independența României* (A román függetlenségi háború) București, 1927. 75. és a k.l. Ion Ghica a mérsékelt liberális csoportosuláshoz tartozott.
39. *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 83. dok. Azt az állítást, miszerint Brătianu tájékoztatták volna Livadiában a besszarábiai megyék visszacsatolásáról és cserében Dobrudza Moldvához való csatolásáról, míg Kogălniceanut csak késve avatták be, 1877. április 13-án, G. D. Angelescu újra átveszi *Études sur la Dobroudgea* (Tanulmány Dobrudzsáról) c. munkájában, Paris, 1907. 89. A francia diplomáciai levéltár szerint kétségtelen, hogy Kogălniceanut 1877. augusztusában fogta meg a csere terve, abban az időben „megbízottakat küldött, hogy fölmérje a megszerzendő terület gazdaságát.” Ld. a román Szenátus vitájának beszámolóját, amelyet F. Debains készített, *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 107. dok.
40. *Indépendance roumaine* (Román függetlenség) ld. N. Iorga, *Războiul pentru...*, *i. m.*, 33. *CP, Turquie*, Bucarest, 41, 403., 468., 469., 470. dok.
41. Ld. N. Iorga, *Războiul pentru...*, *i. m.*, 81.
42. Catulescu memoárja, 1878. március, „Réflexion sur la rétrocession des trois districts de la Bessarabie” (Gondolatok a három besszarábiai megye visszaadásáról) idézet: *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 175. dok.
43. *CP, Turquie*, Bucarest, 41, 481. dok.
44. A besszarábiai rablás témájának 1918-as kiaknázásáról ld. az *Études documentaires sur les questions roumaines* (Dokumentált tanulmányok a román kérdésekről) Paris, 1918. anyagában Draghicesco szenátor Besszarábiának szentelt lapjait.
45. Ld. pl. O. Trafali, „La Roumaine transdanubienne” (A Dunán túli Románia), *uo.*; F. Lebrun, „La Dobroudgea”, *uo.*; N. Iorga, *Droits nationaux et politiques des*

- Roumains sur la Dobroudgea* (A románok nemzeti és politikai jogai Dobrudzsában) Iași, 1917.; N. Iorga, „La Dobroudgea roumaine” (A román Dobrudzsá) *Études et documents* (Tanulmányok és dokumentumok) Bucarest, 1919.
46. Nem tartozik témánkhoz, hogy újakezdjük a vitát Dobrudzsza benépesítéséről és megszervezéséről a kezdetektől a 19. századig. Csupán annyit jegyünk meg, hogy az itteni román jelenlét előadásának szála néhány kulcsmozzanat köré csomósodik a történelmi bizonyítás során azoknál a szerzőknél, akiket tanulmányoztunk: Az ókorban a romanizált Dobrudzsza a római és római-bizánci birodalom része marad a 7. századi szláv invázióig. — A 14. századról csapnak össze a 19. század második felének és a 20. századelejének román és **bolgár** történetészei. Erről a polémiairól ld. G. Danesco, *La Dobroudgea* (Dobrudzsza), Bucarest, 1903. és N. P. Comnène, *i. m.* Bolgár részről Dr. Ischirkoff, *Les Bulgares en Dobroudgea* (A bolgárok Dobrudzsában) Bern, 1919. A kérdés jelenkori kifejtéséről, Inalcik, „Dobroudgea” c. cikke az *Encyclopédie de l' Islam* (Az iszlám enciklopédiája) új kiad. és I. Bitoleanu, Gh. Dumitrașcu „Românii din Dobrodgea și manifestări ale conștiinței lor naționale la începutul epocii moderne” (A dobрудzsai románok és nemzeti tudatuk megnyilvánulása a modern kor kezdetén), *Revistă de istorie*. 29. sz. (1976. június)
47. Károly bráilai proklamációja, 1878. nov. 14., id. G. D. Angelescu, *i. m.*, 100.
48. *Uo.*
49. *Corr. comm.*, Constantza, I., 144. dok. A dobрудzsai utak rossz állapotáról ld. I. Ionescu de la Brad, *Excursion agricole dans la plaine de Dobroudgea* (Mezőgazdasági kirándulás a dobрудzsai síkságra) Constantinople, 1851., 50.
50. *Corr. comm.*, Constantza, I, 112. dok. Ezt a vonalat egy angol társaság építette, s 1882-ben engedték át a román kormánynak 17 millió frankért, melyet Londonban kellett kifizetni.
51. *Corr. comm.*, Constantza, I, 304. dok.
52. *Corr. comm.*, Constantza, I, 60. dok.
53. *Corr. comm.*, Constantza, I, 73. dok.
54. *Corr. comm.*, Constantza, I, 116. dok.
55. *Corr. comm.*, Constantza, I, 39. dok.
56. *CP*, új sorozat, Roumanie, Navigation et ports, 22, 147. dok.: a constantzai kikötő fölvatása.
57. *Uo.*
58. *Uo.* 77. dok.: 2. sz. függelék a galaci francia konzulátus kereskedelmi jelentéséhez, 1907. jan. 17-én.
59. I. I. Nacian, *i. m.*, 94. „A román országgyűlés rövid idővel ezelőtt eléggé jelentős kölcsönt szavazott meg egy dunai kikötő fölépítése céljából. Az elsők között tapsoltuk meg ezt a dicséretes és előrelátó kísérletet.”
60. *CP*, új sorozat, Roumanie, Navigation et ports, 22, 174. dok. A király így folytatja: „A rendelkezésünkre álló eszközök függvényében gondot fordítunk a munkálatok befejezésének biztosítására a gabonakivitel és kőolajexport céljaira, amelyek az ország összexportjának 85%-át teszik ki.”
61. *Uo.*, 30. dok. Constantza országos méretű szerepe télen domborodik ki: „téli, amikor a Dunát jég borítja, az áruknak okvetlenül a mi kikötőnkön kell áthaladniuk, ez az egyetlen teherkikötő, mellyel a románok a Fekete-tenger partján ren-

- delkeznek – a kiviteli kereskedelem megkönnyítése céljából a román államvasút igazgatósága különleges tarifát alkalmaz a téli időszakban, amely lehetővé teszi, hogy a mezőgazdasági termékeket csökkentett áron szállítsák.”
62. *Corr. comm.*, Constantza, 1, 1. dok.
 63. R. Pinon, „La Roumanie et la politique danubienne et balkanique.” (Románia és a dunai és a balkáni politika), *Revue des deux Mondes*, 1911. június 15.
 64. E. Cioriceanu, *Les grands ports de Roumanie* (Románia nagy kikötői) Paris, 1928., 45.
 65. H. de Moltke, *Campagnes des Russes dans la Turquie d'Europe en 1828 et 1829* (Az oroszok hadjáratai az európai Törökországban 1828-ban és 1829-ben) Paris, 1854.
 66. A tulajdonképpeni Dobrudzsa, amelyet szarmata takarója kapcsol a kontinentális Európához, nagy kiterjedésű táblás felszíne révén a Bărăganra emlékeztet, krétakori alapja miatt viszont a prebalkáni táblára, ld. V. Mihailescu, „La Dobroudgea, considérations géographiques”, *La Dobroudgea. Connaissance de la terre et de la pensée roumaines*, („Dobrudzsa, földrajzi szempontok”, Dobrudzsa, Ismeretek a román földről és a román gondolkozásról) Bucarest, 1938. 16.
 67. C. Allard, *Souvenirs d'Orient. La Bulgarie orientale* (Emlékek a Keletről, Kelet-Bulgária) Paris, 1861. 77. és a k.l.
 68. *Corr. comm.*, Constantza, 1, 1. dok.
 69. Delage, Franciaország alkonzulja, tanulmány a Dobrudzsáról Romániához csatolása után huszonöt évvel, a *Moniteur Officiel du Commerce* 1904. júl. 21-i száma mellékletében. Vö.: G. Danesco, *i. m.*, 124. a román oktatás fejlődéséről: 1903-ban az írástudó személyek száma Dobrudzsában 48.663, ez az összlakosság mintegy 18%-a.
 70. Károlyi bolgárellenes politikájáról ld. *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 38. dok., 1878. jan. 25.
 71. G. D. Angelescu, *i. m.*, 51.
 72. D. Sandru, *Mocanii în Dobroudgea* (A mokányok Dobrudzsában) București, 1946. Al. P. Arbore, „La culture roumaine en Dobroudgea” (A román kultúra Dobrudzsában) *La Dobroudgea. Connaissance de la terre...*, *i. m.*, 609. (Egyetlen érv sem elég erős, hogy lemondjunk előzőleg kifejtett gondolatunkról: a tenger és a hegyvidék közötti transzhumálás elengedhetetlen feltétele a román pásztorok életének és jólétének, akik szakadatlanul, a legrégebb idők óta járók a Kárpátokat a Fekete-tengerrel összekötő utakat, s ebből e vidék román lakosságának növekedése következik.)
 73. I. Bitoleanu, Gh. Dumitrașcu, id. cikk, 867.
 74. T. Mateescu, „Projets roumains d'exploitation agricole en Dobroudgea au milieu du XIXe siècle” (Román tervek Dobrudzsa mezőgazdasági kiaknázására a 19. sz. közepén), *Revue roumaine d'Histoire*, IV. 1972. 655. Ion Ionescu de la Brad 1848-ban egy minta-gazdaság, egy mezőgazdasági iskola és egy román főiskola létesítését vette tervbe. E vállalkozás terve egy falanszterére emlékeztet, amelynek magához kellett volna vonzania a Dobrudzsába menekült szökött parasztokat, a román fejedelemségekben kitört 1848-as forradalom egykori résztvevőit, és Dobrudzsa bennszülött románjait. Ion Ghicát lenyűgözte ez a terv, biztosította pénzelését. Ezt a tervet nem valósították meg.

75. Iskolák a következő falvakban voltak: Greci, Daeni, Seimenii-Mari, Rasova, Topalu, Niculițel, ld. I. Bitoleanu, Gh. Dumitrașcu *id. cikk*, 878.
76. *Uo.*, 879.
77. G. D. Angelescu, *i. m.*, 51. és I. Ionescu de la Brad, *i. m.* Ld. még A. Ghiața, „Les Roumains en Dobroudgea au milieu du XIXe siècle d'après les informations de Ion Ionescu de la Brad” (A románok Dobrudzsában a XIX. sz. közepén Ion Ionescu de la Brad információi alapján), *Revue des Études sud-est européennes*, XV. I. 1977.
78. A dobрудzsai román lakosságról I. Ionescu de la Brad becslése alapján ld. az *Encyclopédie de l'Islam* már idézett „Dobroudgea” cikkét és I. Ionescu de la Brad, *i. m.*, 81.
79. G. Lejean, „L'ethnographie de la Turquie d'Europe” (Az európai Törökország néprajza) *Petermann's geographische Mitteilungen* IV. rész, Gotha, Paris, 1861; ld. még F. Peters Karl, *Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobrogea*, 1865.
80. Dr. Ischirkoff, *i. m.*
81. *Corr. comm.*, Constantza, 1, 123. dok.
82. Az 1879-es román statisztika adatait F. Lebrun adja meg, *i. cikk*
83. *Uo.*, 11.1. Constantza megye lakossága (1880): románok 23%, bolgárok 13%, törökök 18%, tatárok 38%, görögök 4%, örmények 1%, zsidók 1%, lipovánok 1%, egyéb 1%.
84. *Uo.*, 13. Valamennyi Duna melléki járásban a román lakosság abszolút többségben van – a szilisztrai kivétellel, ahol egy bolgár település alakult ki, lakóit a török város környéki mezőgazdasági és konyhakerti munkák vonzották ide.
85. Ld. N. Iorga, *Droits nationaux...*, *i. m.*, 8.
86. Dr. Ischirkoff, *i. m.*, 149.
87. *Corr. comm.*, Constantza, 1. 193. dok.: Constantza városának 5.000 lakosa van, közülük 680 román, 1500 görög, 1625 tatár, 235 török, 260 örmény, 244 bolgár.
88. Ld. F. Delga, *id. cikk*
89. Dr. S. Manuila, „La population de la Dobroudgea” *La Dobroudgea. Connaissance de la terre...* *i. m.* 467.: „Dobrudzsában a román anyanyelvű lakosság 42,2%-ra rúg a falvakban és 55%-ra a városokban, s ez magyarázza e tartomány városi településeinek nem román anyanyelvű lakosok gyors asszimilálódását.”
90. Incalcik, *id. cikk*, *Encyclopédie de l'Islam*.
91. G. D. Angelescu, *i. m.* 99. lapján idézett kiáltvány
92. *Corr. comm.*, Constantza, 1, 55. dok. A francia konzul följegyzi, a román kormány nagy erőfeszítéseket tett, hogy lebeszélje e vidék muzulmán lakosságát a kivándorlásról; ld. még CP, Roumaine, 9. 273. és 53. dok. A bukaresti francia ügynök „1884. március 12-én leírja a nyomorúságos állapotot, amelybe a tartomány földművelői kerültek a kivándorlás okozta munkáskéz hiánya miatt.”
93. A transzhumálás gazdaságáról ld. I. Ionescu de la Brad, *Excursion agricole...* *i. m.* „Mocan” c. fejezetét. A transzhumálás útvonalairól ld. V. Mihailescu, *id. cikk*, 29.
94. I. I. Nacian, *i. m.*, 132.
95. G. D. Angelescu, *i. m.*, 129.; Dr. Ischirkoff, *i. m.*, 90. A bolgár szerző a Dobrud-

zsában folyó románosító politika elleni polémijában megjegyzi, hogy az alkotmányos jogok 1909-es megadására azután került sor, hogy „ilyen jogokat az ottomán birodalom állampolgárainak adományoztak.”

96. G. D. Angelescu, *i. m.*, 187.
97. *Uo.* 222. A *mülk* és a *mirié* birtokokról van szó.
98. A központi bizottság a belügy- és igazságügyminisztérium, valamint az állami javak minisztériuma kezelőségének képviselőiből áll. Ez két év alatt végigvizsgált minden birtoklevelet és szerzési jogcímet a járási bizottság segítségével.
99. *Corr. comm.*, Constantza, 1, 48. dok.
100. G. D. Angelescu, *i. m.*, 228–229.: „Törvény az ingatlanbirtok szabályozására Dobrudzsában”, amelyet 1882. március 31-én szentesítettek, április 3-án hirdették ki, s az 1884. márciusi, az 1889. júniusi és az 1893. májusi törvényekkel módosítottak.
101. *Uo.*, 230. Ld. *CP, Roumanie*, 6, 152. dok. Franciaország konzulja értesüléseket közöl itt a Dobrudzsában 1878 és 1882 között jogtalanul szerzett vagyonok botrányairól.
102. *Corr. comm. cons.*, Constantza, 1, 324. dok.
103. Ș. Metes, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII–XX* (Erdélyi román kivándorlások a XIII–XX. században), București, 1971. 345. A szerző idézi I. Ionescu de la Brad és I. Ghica levelezését.
104. C. Constantinescu-Mircești, *Păstoritul transhumant și implicația lui în Transilvania și în Țara românească în secolele XVIII–XIX*. (A transzhumáló pásztorkodás és szerepe Erdélyben s Havasalföldön a XVIII–XIX. században), București, 1976.
105. S. Metes, *i. m.*, 345.
106. E. de Martonne, *La Dobroudgea*, Paris, 1918.
107. *Uo.*
108. Ld. V. Mihăilescu, *id. cikk*, 28. és a k.l.
109. E. de Martonne, *i. m.*, 4. „A velenceiek elküldték gályáikat, hogy búzát keressenek *ad partes Dobrodici*.”

EGY SORSFORDÍTÓ NAP KRÓNIKÁJA*

(1944. augusztus 23. szerda)

- 7.00 Akárcsak a többi nyárvégi nap Bukarestben, ez is fülledtnek ígérkezett. Enyhülést ilyenkor csak a főváros környéki tavak nyújtanak, ahol majd Ion Mocioni-Sûrcea beszerzi a román történelem alakulását hosszú távon meghatározó információját, és a tengerpart, ahova a Gara de Nord – az Északi-Pályaudvar – zsúfolt közönsége többsége igyekszik, akik között száguldozó rikkancsok, akárcsak a Bulevardokon tanyázó társaik, a lapok rendkívüli kiadásaiból valódi szenzációt tesznek közhírré: a szovjet csapatok támadást intéztek Románia ellen. Valódi az a hír is, hogy elfoglalták Iaşit, és a távolság Iaşi és Bukarest között bizony mindössze 399 km.

Az augusztus 20-án Iaşi–Kisinyev–Tiraspól irányában előrelendült 2. és 3. ukrán front, R. J. Malinovszkij és J. F. Tolbuchin hadseregparancsnokok vezetése alatt, kiegészülve a Tudor Vladimirescu-féle önkéntes román hadosztályal – kb. 900.000 fő –, feltartóztathatatlanul nyomult előre, és a német stratégia, miszerint a front délről indul el, nem vált be. A Hans Friessner vezérezerdes parancsnoksága alatt álló két hadosztály – mint a Dél-Ukrajnai hadseregcsoport főnöke, 47 hadosztály, azaz 640.000 ember fölött rendelkezett – gyűrűbe került, és Friessner kénytelen volt a visszavonulást elrendelni. A tét nem volt kevés: a hadvezetés tudta, ha a szovjetek elérik a Focşani–Brâila vonalat, Németország sorsa Romániában megpecsételődött.

- 7.30 A bukaresti rádió a szokásos „Deşteptarea României” – Románia ébredése – hazafias indulóval megkezdí adását – az 1902-ben a budapesti levéltárakban tallózó Nicolae Iorga professzor-előadásáról hazatérő megmámorosodott román diákok erre járták a órát a magyar főváros utcáján. Megszólalnak a szokásos reggeli dallamok, elhangzik a „Miatyánk” is, és ezekben a percekben kezdnek hozzá a Román Kommunista Párt (RKP) illegális lapja, a Románia Liberă 1944. augusztus 26-i száma nyomásához. Készen van a vezércikk is: „Összeomlott a nemzetáruló kormány!”

Románia képviselői, akárcsak Magyarországiéi 1943 nyarán szinte egyszerre kezdtek el tapogatózásukat a nyugati hatalmaknál a háborúból való kilépés esélyeiről Stockholmban, Kairóban, Lisszabonban, Genfben. Még a közös szembefordulás is felmerült – ld. Bánffy Miklós volt külügyminiszter, 1926-tól román állampolgár, az Ellenzék irányítója, irodalom és művészeti pártoló találkozóját 1943 nyarán a Nemzeti Parasztpárt vezetőivel, Iuliu Maniuval és Ion Mihalacheval –, és ugyanekkor a lengyel titkosszolgálat is megszervezett egy

*Az összeállítás korabeli visszaemlékezések, feldolgozások, és napilapok alapján készült.

titkos találkozót a magyar és a román diplomácia képviselői és Anglia és az Egyesült Államok megbízottai között. A nyugat-európai országok képviselői azonban már az év végétől azt javasolják Románia és Magyarország titkos küldetésben járó diplomatáinak, hogy forduljanak a Szovjetunióhoz a fegyverszüneti feltételek végett, illetve, hogy végre szánják el magukat konkrét lépésre.

- 8.00 Ion Mocioni-Stîrcea ezekben a kora reggeli órákban jutott a tudomására, hogy Ion Antonescu tábornagy, államvezető – az érdekesség kedvéért: informátora épp a tábornagy katonai főnöke, Radu Davidescu ezredes volt –, aznap délután 18.00-kor a fronton kialakult helyzet megsemmisítésére, eltávozik Bukarestből. Mocioni-Stîrcea, aki mint Nicolae Titulescu tanítványa, Gheorghe Nicolescu-Buzestîvel, Aurel Aldea tábornokkal – mindketten a Nemzeti Parasztpárt tagjai – és Constantin Sănătescu tábornokkal alkották Mihály király körül az udvar angolbarát körét, akik már annak idején levonták a Szovjetunió elleni nemzetvesztő háború várható következményeit, azonnal a királyhoz sietett, abból a célból, hogy az augusztus 26-ra tervezett nemzeti fegyveres felkelést előbbre hozzák.

A király és köre, valamint Lucrețiu Pătrășcanu, mint az RKP képviselője közötti megbeszélések 1943. nyarára nyúlnak vissza a hitlerellenes nemzeti egységfront megvalósulása érdekében. 1944. áprilisában már a történelmi pártok, a Nemzeti Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt is egyetértett ennek szükségességével. Azon a konspiratív találkozón, amelyre 1944. június 13-ról 14-re virradó éjjel került sor a Moșilor utca 103. szám alatt, a két történelmi párt, a királyi udvar képviselői – C. Sănătescu, G. Nicolescu-Buzești, Gh. Mihai tábornok, Mocioni-Stîrcea, Mircea Ioanițiu, Dumitru Dămăceanu ezredes – és Pătrășcanu, valamint Emil Bodnaraș, mint az RKP megbízottai között – erre az időre mind Észak-Erdélyben, mind Dél-Erdélyben mozgalomná terebélyesedett a magyar háborúellenes tábor is – megszületett a fegyveres felkelés politikai és katonai programja, amely szerint: 1. új kormány alakul, visszaállítják a demokratikus rendszert; 2. az akció végrehajtásához létrehoznak egy katonai parancsnokságot a jelenlevőkből, biztosítják a hadműveletekhez szükséges embereket és eszközöket – 64 helységben hoztak létre július–augusztus folyamán katonai parancsnokságokat –, csapatösszevonásokat eszközölnek a főváros védelmére, letartóztatják Ion Antonescu marsallt.

- 9.00 Dinu Brătianu, a liberális párt nagy öregje, villásreggelin látja vendégül egykori politikai ellenfelét, Iuliu Maniut, és a Szociáldemokrata Párt fejét, Constantin Titel-Petrescut. Együttal megegyeznek abban, hogy még egy kísérletet tesznek avégett, hogy rávegyék Ion Antonescut: kérjen fegyverszünetet. Maniu véleményét már júniusban a Nemeti Demokrata Blokk előkészületei során napvilágra hozta: Antonescu vitte bele az országot a háborúba, ő is legyen az, aki békét kér a Szovjetuniótól. Ennek, és a találkozóznak ezen a szép augusztusi reggelen az volt a célja, hogy ilyenformán a június 14-i megállapodás majd érvényét veszíti, és nem kell osztogni a kommunistákkal a hatalomban. Ugyanebben az órában rendkívüli minisztertanács ülés kezdődött a Bukarest-

től 35 km-re levő snagovi palotában Ion Antonescu és külügyminisztere, Mihai Antonescu részvételével. Tárgya természetesen: a fronton kialakult helyzet elemzésére, és a román álláspont meghatározása. Ami Ion Antonescu állásfoglalását illeti, a háború folytatása mellett szállt síkra.

- 9.45 Nicolae Dragomir ezredes, Mocioni-Stîrcea és a király megbeszélése után a királyi palotába rendeli Sănătescu tábornokot, vázolja előtte a kialakult helyzetet, és felkéri a kormányalakításra.

- 10.00 Megérkezik Snagovba Gheorghe Brătianu, Maniu üzenetével. Antonescu rövid szünetet rendel el, és négyszemközt tárgyalásra vonul vissza. Megigéri Brătianunak: amennyiben a három párt (NPP, NLP, SZDP) írásban felszólítja őt a fegyverszüneti egyezmény megkérésére, akkor annak eleget fog tenni. Brătianu megigéri, hogy délután 3-ra fordultával hozza a levelet. Folytatódik a minisztertanács ülés, ahol a megjelentek mit sem sejtnek az előbbiekről, Antonescu ugyanis bejelenti: Románia továbbfolytatja a háborút Németország oldalán a Szovjetunió ellen.

Ion Antonescu, Hitler Adolf kedvenc kelet-európai politikusa magatartása kétségen kívül ellentmondásos. Neki tulajdonítható, hogy Románia a Szovjetunió elleni háború kezdetétől segítséget nyújtott Németországnak. 1942. februárjában szemrehányást tett a magyarok távolmaradása miatt, akkor, amikor Romániának 700.000 embere volt a frontravezényelve, s odáig 140.000 főt tett ki a vesztesége; két évre rá megbízhatatlannak nevezi a magyarokat, Hitler Magyarországot megszállására biztatja, és román egységeket is felajánlott hozzá. 1944. március–április között az ő tudtával és egyetértésével küldte ki Maniu Barbu Știrbey herceget Kairóba, a háborúból való kilépés feltételeiről tárgyalni. (Jellemző, hogy még a titkosszolgálat főnökének, Eugen Cristescu-nak is tudomása volt az útról.) Amikor azonban április 12-én a Szovjetunió közölte Romániával a fegyverszüneti feltételeit, Antonescu elutasította. Ezúttal ismét ketős játékot játszik: nem akarja elveszíteni Hitler kegyeit, de a német vereséget is számbaveszi, és ez esetben szeretné rendszerét átmenteni. Ugyanez volt tapasztalható a zsidókérdésben is: 1940–43 között közel 400.000 romániai zsidót gyilkoltak meg; a nyugati hadszíntéren bekövetkezett változások után menedéket nyújtott a közép-európai zsidóság jelentős csoportjainak, és lehetővé tette kivándorlásukat román kikötőkből Izraelbe.

- 10.30 Ion Antonescu utasítja kabinetfőnökét, hogy 16.00-ra kérjen kihallgatást a királytól. Együttal értesítést küld Ankarába: üzenete szerint kormánya kész a kiugrásra, mihelyt angol és amerikai ejtőernyősök szállnak le Románia területén.
- 10.45 Aurel Leucuta parasztpárti képviselő lakásán vendégül látja a négy párt képviselőjét, Pătrășcanut, Constantin Agiu, Iuliu Maniu, Șerban Voineat – Brătianu snagovi útja miatt van távol –, ugyanis Maniu még nem adott végleges választ: vállalja-e az Antonescu-féle diktatúra megdöntése után a kormány vezetését. (Ebből arra lehet következtetni: nem tudnak még arról, hogy jobbnak látják a királyi udvarban, ha egyelőre katonai kormány alakul a háború befejeztéig.) A megbeszélés végén, 13.00-kor délután 17.00-ra újabb találkozót kér, ekkorra igéri válaszáat, pártjának Bukarestben tartózkodó képviselőivel való tanácskozás után.

12.00–

14.00 Ebéd a királlynál. Megteszik az előkészületeket Antonescu letartóztatására és megerősítik a királyi palota körüli őrséget. Maga a fiatal király lázasan készül első igazi szereplésére, Mocioni-Stîrcea pedig nyakába veszi a várost, hogy összeszedje a négy párt vezetőit, akiknek még fogalmuk sincs arról, hogy előbb-rehozták a kiugrás napját.

13.30 Maniu ebéden vesz részt unokaöccse lakásán, és fogadja a királyi udvarból hozza siető Sănătescu tábornokot, aki előtt egyetértését fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy katonai kormány veszi át a hatalmat, amely átmenetet kell képezzen a diktatúrából az alkotmányos rendszerbe való visszatéréshez. Sejtetni engedti, hogy ezután szívesen elvállalja a miniszterelnöki tisztséget, hivatkozási alapja nemcsak az, hogy résztvett a kiugrás előkészítésében – 1944 elejéig ő is az angol–amerikai csapatok balkáni, ill. romániai partraszállásában bízott – hanem az is, hogy lévén az ország lakosságának többsége, 75–80%-a földműves, jelentős tömegbázissal rendelkezik.

15.30 A királyi audienciára elsőként megérkezik a külügyminiszter, Mihai Antonescu, majd

16.00 Ion Antonescu is belép a király fogadótermébe, a sárga szalonba. Mihály király kérdésére, hogy milyen következtetéseket vont le a szovjet csapatok előrenyomulásából, a tábornagy határozottan a háború folytatása mellett áll ki. „Ebben az esetben, tábornagy úr – szólta a király válasza –, kénytelen leszek szem előtt tartani népem akaratát, amely a négy demokratikus párton keresztül jutott kifejezésre, és intézkedni fogok, hogy az ország azonnal lépjen ki a háborúból, hogy megmeneküljön a pusztulástól. Ezért úgy döntöttem, hogy még ma meg kell kötni a fegyverszünetet, ha pedig vonakodik, azonnal mondjon le.”

17.00 A palotaőrség végrehajtja a király parancsát, és a két letartóztatott Antonescut a királyi bélyeggyűjtemény tárolására szolgáló páncelszekrénybe zárja. A jelenet komikus, de természetesen a bukott államfő reszket a dühtől. Ezután koronatanácsra hivatkozva, a palotába kérik a németbarát C. Pantazi tábornokot, a hadügyminisztert, D. Popescu belügyminisztert, Píky Vasilu tábornok nemzetvédelmi minisztert, C. Elefterescu ezredes, Bukarest rendőrprefektusát, és még kb. 60 személyt, akiket őrizetbe vesznek. A palotából semmi sem szivárog ki, még Cristescu sem olvassa ki a gyanús jelből: miért nem válaszolnak az illetők telefonjai?

Bár bizonyos körökben nem volt titok, hogy mire készül az ország – a román ellenzéki körökkel is jó kapcsolatokat tartó Szász Pál, a dél-erdélyi EMGE (Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet) vezetőjének már májusban tudomására jutottak a kiugrási előkészületek –, mégsem jutott az illetéktelenek fülébe, annak ellenére, hogy Bukarestben kb. 14.000 Wehrmacht-katona tartózkodott, az ország ugyanúgy meg volt szállva, mint Magyarország, és ebből rögtön adódik az alkalom, hogy párhuzamot vonjunk: Románia Magyarországgal ellentétben sikeresen oldotta meg a kiugrás katonai részét is – amin áll vagy bukik egy ilyenféle akció. Így lehetővé tette a szovjet csapatok akadálymentes előrenyomulását Magyarország, Jugoszlávia és Ausztria felé, s bár ugyanúgy a vesztesek

oldalán állt, mint Magyarország, Finnország, Bulgária, helyzeti előnyét kamatoztatni tudta a párizsi béketárgyalásokon.

- 17.30 A foglyok zár alatt voltak, de Mocioni-Stîrcea még mindig nem találta meg a demokratikus pártok vezetőit.
- 18.00 Akcióba lép a titkos katonai bizottság: Iosif Teodorescu tábornok és Dumitru Dămăceanu ezredes berendeli a Bukarestben tartózkodó katonai parancsnokokat, és általános harcászultséget rendelnek el – ezzel megkezdődik a felkelés katonai feladatának végrehajtása.
- 18.30 A RKP rádiója felveszi a király hangját lemezre, és mozgósítják a 2. lovasezredet, a gárdaezredet és a 4. gyalogezredet.
- 19.00 A harcászultségbe helyezett román katonai alakulatok megkezdik a hivatalos intézmények, a minisztériumok, a rádió, a posta elfoglalását és a német egységek bekerítését.
- 19.30 Manfred von Killinger, Németország bukaresti nagykövete vacsorájánál szerez tudomást a történelekről, azonnal mozgósítja Erik Hansen tábornokot, a szárazföldi csapatok kirendeltségének vezetőjét, Tiellenes tengernagyot, és Gerstenberg repülőezredet, és bejelentkezik Mihály királynál.
- 20.00 A pontosan érkező Killinger Hitler nevében érdeklődik Ion Antonescu iránt, mivelhogy 18.00-kor a fronton kellett volna legyen. A király nyíltan a német megbízott tudomására hozza az új kormány alakulását, bejelenti, hogy Románia fegyverszünetet kér a Szovjetuniótól, és kéri, hogy a német csapatokat vonják ki az országból.
- 20.30 Manfred von Killinger, aki később öngyilkosságot követett el, tanácskozássra hívja össze az országban tartózkodó német katonai parancsnokokat – egyedül Gerstenberg áll ki emellett, hogy azonnal el kell fojtani a felkelést. Tájékoztatják a hadszíntéren tartózkodó német katonai parancsnokokat is, valamint a mellettük harcoló Ilie Șteflea és Petre Dumitrescu tábornokokat, akik azonban kereken megtagadták, hogy részt vállaljanak a felkelés leverésében.
- Ezalatt a királyi palotában ülésezik az újonnan kinevezett kormány, Constantin Sănătescu tábornok, miniszterelnök vezetésével. Jelen van Patrășcanu is, akit végül Titel-Petrescuval együtt talált meg Sabin Manuilă lakásán a késő esti órákban Mocioni-Stîrcea. Döntenek a stratégiailag fontos objektumok védelméről, a bukaresti, a Prahova völgyi, a munténiai csapatmozdulatokról.

Lucretiu Patrășcanu, aki moldvai értelmiségi családból származott, 1921-ben alapító tagja volt a RKP-nak, mint ügyvéd a letartóztatott kommunisták védője a két világháború között; a legszívnvonalasabb marxista műveltséggel rendelkezik a mozgalom vezetői között; Ulea udvarmester révén rokoni szálak is fűzték a királyi udvarhoz, ami megkönnyítette a kommunisták és az ország legfelsőbb vezetése közötti kapcsolatot. Közvetítő szerepe miatt ítélték el 1954-es pere alkalmával Mocioni vagy Mocsonyi Stîrceat. Patrășcanu szövegezte meg a király kiáltványát is.

- 21.00 A román katonaság elfoglalja a főváros felé vezető utakat, illetve a városban elzárják egymástól az itt állomásozó német katonaság állásait.

Hitler telefonon arra utasítja Friessnert, hogy tartóztassa le a királyt, és alakítson új kormányt.

- 21.30 A rádió megszakítja adását: „Figyelem, figyelem! Mindenki hagyja bekapcsolva a készülékét! Az ország számára fontos közlemény következik! – hangzik fel, és a közleményt rövid időnként megismétlik. A kormány a királyi palotában tartózkodik, Maniu, ahogy kortársai nevezték, a „Szfinx”, unokaöccse, és hívei körében, amikor
- 22.00 felhangzik Mihály király kiáltványa Románia népéhez: ebben bejelenti, hogy megdöntötték a katonai-fasiszta diktatúrát, Románia kilép a szovjetellenes háborúból, és harcolni fog függetlenségéért és Észak-Erdély felszabadításáért. „Népünk egyedül akar ura lenni sorsának. Bárki, aki ellene szegül szabadon tett határozatunknak, amely senki jogát nem sérti – nemzetünk ellensége. Elrendelem a hadseregnek, és felhívom a népet, hogy harcoljon minden eszközzel, bármilyen áldozatra készen az ilyenek ellen... A hadsereg mellett, és annak segítségével, a nemzet valamennyi erőit mozgósítva átlépjük az igazságtalan bécsi döntés által ránk kényszerített határokat, hogy felszabadítsuk Erdélyünk földjét az idegen megszállás alól...”

A második bécsi döntésről, amelyet Teleki Béla, az Erdélyi Párt elnöke pünkösdi királyságnak nevezett, amelyet követően Teleki Pál és Bán metropolita titkos találkozón dolgozták ki az Erdélyben élő népek békés együttélésének a határok ide- vagy odatologatásától független biztosítékait, Kacsó Sándor így emlékezett meg: „Csúf nap volt ama szeptemberbe hulló augusztusi. Ezen a napon zuhant reánk, bizakodó emberekre a történelem, mint valami megbotlott vak óriás a tehetetlen törpékre. Mérges volt, hogy belénk botlott, úgy látszik. Oktalan dühében esetenül kezdett csapkodni rettentő kezeivel – lábával...”

- 22.30 Az új kormány magához kéri Ștefan Nicolescu ezredest és Maurice de Chastelaine alezredest, és rájuk bíz egy titkos üzenetet, amelyet az Isztambulban tartózkodó Crețulescun keresztül Anglia és az Amerikai Egyesült Államok megbízottaihoz kellett továbbítani.
- 23.00 Emil Bodnara vezetésével a RKP fegyveres alakulatai a párt konspiratív lakására szállítják a palotából a letartóztatottakat. Georghe Andrei, az új vezérkari főnök parancsot ad az összes fronton tartózkodó román katonai egységeknek, hogy a továbbiakban a szövetségesek oldalán minden erővel vegyék ki részüket Erdély felszabadításában. Ebben az időpontban fogadja a király Hansent és Gerstenberget, és ismét távozásra szólítja fel a német csapatokat.
- 23.15 Amikor a 3. és a 6. román határőrezred tudomást szerez a Bukarestben történetéről, Nistor Teodorescu ezredes vezetése alatt támadást intéz a Keleti Kárpátok védelmét ellátó 3. német hegyi határvadász ezred ellen, és az 1. román hadsereg megindul Észak-Erdély felé.
- 24.00 Parancs érkezik az új vezérkari főnök részéről, hogy csak abban az esetben nyissanak tüzet a visszavonuló németekre, ha azok megkísérlik a románok lefegyverzését. A királynak tett ígérete ellenére Gerstenberg elhatározza a támadást.
- 00.30 Megtörténik az első összecsapás a németek és a románok között.

- 02.45 Hansen Gerstenberggel ellentétben levonja a tanulságot, és táviratában aláhúzza, hogy ami a romániai eseményeket illeti, az „nem egy udvari kamarilla államcsínye”, hanem nemzeti felkelés, s hogy „a pillanatnyi erőviszonyok között nincs kilátás sem katonai, sem politikai sikerre.”
- 04.00 Erre az időpontra az összes román csapatok beszüntették a fronton a hadműveleteket a Szovjetunió ellen.
- 06.00 Megérkezik a szövetségeseknek szánt üzenettel Ștefan Nicolescu és De Chastelaine Lockheed-10 repülőgépükön az isztambuli repülőtérre, és ebben az órában a berlini és budapesti távirati iroda kirendeltségei továbbítják értesítéseiket a német és a magyar fővárosba. Ezt veszi át majd a kolozsvári Keleti Újság augusztus 26-i száma, miszerint „Románia elfogadta a szövetséges hatalmak fegyverszüneti feltételeit... Az országban demokratikus kormány alakult Sănătescu tábornok elnökletével. A kormány első programja a bécsi döntés semmissé nyilvánítása.”
- Ezzel egy új nap, és egy új történelmi korszak kezdődött Románia életében.

A romániai események miatt csak szeptember 2-án jelent meg Márton Áron erdélyi római katolikus püspök augusztus 22-i levele, amelyben bejelenti, hogy a dél-erdélyi magyarság csatlakozik a román háborúellenes fronthoz – Groza ez év májusában szintén levélben fordul a magyarsághoz, hogy a két nép együtt forduljon szembe Németországgal, ez ösztönözte a Demokratikus Csoport felépését, akikhez a gyulafehérvári illetőségű Márton Áron is tartozott –, Észak-Erdélyben, Kolozsváron augusztus 24-én a reggeli órákban Dálnoki Veress Lajos, a 2. magyar hadsereg parancsnoka, és Teleki Béla megállapították: Magyarország számára ez az utolsó előtti pillanat, amikor még alkalmuk van, hogy kövessék Románia példáját. A történések azonban nem igazodtak elgondolásaikhoz.

CSEH ÉS SZLOVÁK SZERZŐK
A CSEHSZLOVÁKIAI NEMZETI KISEBBSÉGEK HELYZETÉRŐL
1968–1983

Ismeretes, hogy a második világháborút követő intézkedések, változások (a németek kitelepítése, a magyar–csehszlovák részleges lakosságcsere, a „reszlovakizáció”, Kárpát-Ukrajna Szovjetunióhoz való csatlakozása) következtében Csehszlovákia nemzeti kisebbségeinek száma hozzávetőlegesen egyötödére csökkent a két háború közötti időszak állapotához képest. (Vö. a 1. sz. táblázattal)¹ És bár 1948 után számos rendkívül pozitív rendelet szabályozta a kisebbségek kulturális jogainak biztosítását, a hatvanas évek közepére feszültté vált cseh-szlovák viszony mellett, 1968-ban a négy csehszlovákiai nemzeti kisebbség, a szlovákiai magyarok és ukránok, illetve a túlnyomórészt Csehországban élő német és lengyel nemzetiség helyzete is megérett az alkotmányos, törvényes rendezésre.

Az ennek elérését célzó törekvések a CSKP KB 1968. januári ülésén meghirdetett demokratizálódási folyamat jegyében, a párt készülő új akcióprogramja előmunkálatainak részeként, már márciusban konkrét formát öltöttek, mégpedig a CSEMADOK KB által kidolgozott javaslat, illetve az Ukrán Dolgozók Kulturális Szövetségének (KSUT) beadványa formájában.² A két nemzetiségi kulturális szövetség ajánlásait a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó szakemberek pozsonyi országos konferenciájának zárónyilatkozata is támogatta, és mind a négy nemzeti kisebbség jogi helyzetét egyedül a nemzetiségi öngazgatás alapján vélte megoldhatónak.³ Mit tartalmazott a két nemzetiségi szövetség programja, és milyen fogadtatásra talált a szélesebb szlovák közvéleményben, illetve a sajtóban?

A hatvanas évek második felében a CSEMADOK-vezetés a megváltozott belpolitikai helyzet kedvező feltételeit meglepő gyorsasággal felmérte és a szervezet társadalmi, illetve kulturális munkájában a véleménycserék racionális érveit igyekezett hatékonyan alkalmazni. Egyre nyilvánvalóbbá vált azonban, hogy megfelelő alkotmányos-törvényes, illetve intézményes rendezés nélkül az új típusú és magasabb színvonalú munka lehetőségei meglehetősen korlátozottak és kilátástalanok. Ugyanakkor a szlovák kérdésnek a magyar és általában a nemzetiségi kérdéssel sok tekintetben hasonló rendezési elképzelései további fogódzót kínáltak a szervezet országos vezetősége számára a szükségesnek tartott intézményesítés feltételeinek megteremtésében.

Az 1968 januárját követő belpolitikai változásokra a CSEMADOK rövid időn belül egységes nemzetiségi-rendezési programmal tudott reagálni, s ez feltétlenül a szervezetek élén álló vezetés programalkotó munkájának az eredményességét dicséri, illetve bizonyítja. A CSEMADOK-program Lőrincz Gyulának, az SZIKP KB tagjának a kezdeményezésére testületileg kidolgozott javaslat volt a csehszlovákiai magyar nemzetiségi kérdés megoldására. Nem volt ez a tervezet minden előzmény nélküli elárvult akció, hiszen a CSEMADOK-vezetés 1963 és 1968 között négy tervezetet is eljuttatott a Szlovák Nemzeti Tanácshoz – számottevő eredmény nélkül.⁴ Az ötödik javaslat kidolgozását ezért kapcsolta egybe a szervezet vezetése a

CSKP KB és az SZÍKP KB januári határozatával. Az Új Szóban és a Hétben közzétett tervezet a pártban zajló és az egész társadalomra kisugárzó demokratizálódási folyamat szerves részének tekintette a cseh-szlovák és általában a nemzetiségi kérdés megoldását célzó föderatív törekvéseket. Már a bevezető részben megnyugvással állapította meg a dokumentum, hogy ebben a folyamatban erőteljesen érvényesül a párt vezető szerepe, és leszögezte, hogy csak a nemzetek és nemzetiségek teljes politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúsága lehet a köztársaság egységének és erejének szilárd alapja.

Az első részben a dokumentum sürgeti a meglevő hibák felszámolását, a nemzetiségek egyenjogúságának, jogi helyzetének, nemzetiségi választott szerveknek és intézményeknek alkotmányos biztosítását, a nemzetek és nemzetiségek teljes és tényleges egyenjogúsítását. A javaslat felvetette továbbá, hogy hozzák létre a nemzetiségi képviselőkkel álló Nemzetiségi Bizottságot a Szlovák Nemzeti Tanács, ill. a Nemzetgyűlés keretében, valamint alakítsanak Nemzetiségi Megbízotti Hivatalt a Megbízottak Testületében (a szlovák államhatalmi szervekben). A javaslatok közt szerepelt az is, hogy a gazdasági kiegyenlítődség elvének megfelelően a regionális költségvetés-tervezésben és gazdálkodásban a nemzetiségi területek érdekeit szem előtt tartva a Nemzetiségi Bizottságoknak is beleszólási és döntési joguk legyen. Javasolták továbbá, hogy a nemzetiségileg vegyes lakosságú járásokat szervezzék át nemzetiségi összetétel szerint.⁵ A nemzetiségeknek a közügyekben való aktívabb részvétele érdekében pedig fokozott mértékben vegyék figyelembe a képviselői szervekben a nemzetiségi arányokat, a szakértelmet. A javaslat azt is tartalmazta, hogy a párt XIV. kongresszusának előkészületeivel egyidőben alkotmányban kell rögzíteni „az öngazdálkodás elve alapján érvényesülő társadalmi és nemzeti egyenjogúsághoz” vezető leghatékonyabb megoldási módozatot. Szó esik még a javaslatban az 1945–48 közötti diszkriminációs törvényeknek és rendeleteknek a felülvizsgálásáról, a középfokú nemzetiségi iskolaügy korszerűsítéséről és kibővítéséről, a főiskolai-egyetemi képzés arányos lehetőségének biztosításáról, a nemzetiségi kultúra sajátosságának elismeréséről és fejlesztéséről, s végezetül a javaslatok beiktatásáról a párt készülő új akcióprogramjába.

A szlovákiai nemzetiségi vita 1968 tavaszán

A CSEMADOK-javaslat nyomán kirobbant szenvedélyes nemzetiségi vita szlovák részről elhangzott egyoldalú állításaival szemben maga a javaslat, méginkább a CSEMADOK-vezetés ezt követő interpretációi, magyarázatai mindvégig a köztársaság egységének megerősítését tartották az új rendezés legfőbb céljának, értelmének. A nyilatkozat záró része például így fogalmazta meg ezt a törekvést: „Fő feladatunknak tekintjük tagságunk és a csehszlovákiai magyar dolgozók kommunista szellemben való nevelését, a párt és a köztársaság iránti hűség és odaadás elmélyítését, a proletár internacionalizmusból fakadó szocialista hazafiság és egészséges nemzeti öntudat fejlesztését. Minden munkánk célja népeink egységének megszilárdítása és a népgazdasági feladatok teljesítésének elősegítése.”

A kelet-szlovákiai ukrán lakosságot tömörítő kulturális szervezet elnöke, V. Kapiszovszki a március 11-i ukrán nemzetiségi tervezetet a CSEMADOK-állásfoglaláshoz hasonló javaslatként értékelte. De abban pl. az Ukrán Nemzeti Tanács és az

**A Csehszlovák Köztársaság nemzetiségi összetételének alakulása
1921–1980 között (ezer fő – %)**

	1921	1930	1950
csehek	6.840–50,2	7.406–51,1	8.384–67,9
szlovákok	1.978–15,3	2.282–15,8	3.241–26,3
németek	3.218–23,4	3.231–22,3	165– 1,3
magyarok	761– 5,6	691– 4,8	368– 3,0
ukránok	477– 3,5	549– 3,4	68– 0,6
lengyelek	110– 0,6	82– 0,6	73– 0,6
egyéb*	226– 1,4	241– 1,7	41– 0,3
	1961	1970	1980
csehek	9.069–66,0	9.318–65,0	9.818–64,3
szlovákok	3.836–27,9	4.200–29,3	4.664–30,5
németek	140– 1,0	86– 0,6	62– 0,4
magyarok	534– 3,9	570– 3,9	580– 3,8
ukránok	55– 0,4	58– 0,4	55**–0,35
lengyelek	68– 0,5	65– 0,5	68–0,45
egyéb	43– 0,3	47– 0,3	29– 0,2

* – az 1921 és 1930 évi népszámlálásokban zsidó és cigány nemzetiség is szerepelt, itt az egyéb kategóriába soroltan közöljük ezt.

** – ebből 47,5 ezer ukrán és 7,6 ezer orosz nemzetiségű.

Ukrán Autonóm Terület létrehozásának kívánalma is szerepelt, tehát kezdetben a CSEMADOK-énál is jóval radikálisabb volt.

A nemzetiségi javaslatok a cseh–szlovák viszony rendezését sürgető szlovák közvéleményt váratlanul érték. A szlovák lapok ráadásul jó ideig hallgattak a két javaslatról, helyette az a memorandum kapott nagyobb nyilvánosságot, amelyet a Szlovák Kulturális Megbízotti Hivatal hozzájárulásával a dél-szlovákiai szlovákok képviselőinek Bazinban (Pezinok) megrendezett értekezletén fogadtak el. A „bazini harmincnolcak” aláírással ellátott memorandum „a dél-szlovákiai szlovákok elnyomásának” megszüntetését sürgette. A csehszlovák–magyar lakosságcseré keretében dél-szlovákiai magyarlakta községekbe került szlovákok képviselői az egész régióra jellemző – magyarokat és szlovákokat egyaránt sújtó – gazdasági elmaradottságért a magyar nemzetiségű vezetőkre, illetve a CSEMADOK-ra próbálták hárítani a felelősséget.⁶ Ugyancsak hátrányosan érintette az ott élő szlovákokat az a tény, hogy a *Matica slovenská*t, a nagy múltú központi szlovák kulturális szervezetet az ötvenes években mint a szlovák állami kulturális igazgatás hatáskörét keresztező intézményt gyakorlatilag felszámolták, helyi szervezeteinek működését megszüntették. Mindezeket a hiányosságokat azonban józan mérlegeléssel aligha lehetett volna a szlovákiai

magyarok bűneiként felróni, de az 1968 márciusában kirobbant szlovákiai nemzetiségi vitában a józan érvelés csak ritkán jutott szóhoz a szlovák lapok hasábjain.

A CSEMADOK és a KSUT vezetőinek a szlovák kulturális igazgatás vezetőivel folytatott közös tanácskozásáról kiadott nyilatkozat károsnak tartotta ezt a vitát, amely egyszerre több kérdés körül zajlott. Az országos szlovák napilapokban, kulturális hetilapokban, illetve az Új Szó, a Hét és az ukrán Nove Zsittyia c. nemzetiségi lapok hasábjain folyó vita legfontosabb témakörei a következők voltak:

a. az 1945–1948 közötti csehszlovák kisebbségi politika

(a Kassai kormányprogram kisebbség-ellenes rendelkezéseinek felülvizsgálata,⁷ ill. védelme; a lakosságcsere és következményeinek elemzése)

b. a kisebbségek helyzetének a CSKP és az SZIKP KB új akcióprogramjába is bekerült államjogi rendezése⁸ (Nemzetiségi járáások, kulturális autonómia, nemzetiségi öngazgatás, kollektív nemzetiségi politikai képviselő, nemzetiségi képviselői szervezetek, a nemzetiségi kulturális szövetségek státuszának megítélése stb.)

c. az úgynevezett reciprocitás-elv (az egészen más történeti körülmények között kialakult magyarországi szlovák, illetve a szlovákiai magyar nemzetiség azonos elbírálásának követelménye, ami a szlovákiai magyarok számára a jogok drasztikus megnyirbálását, a magyarországi szlovákok részére pedig olyan többletjogok megadását jelentette volna, amelyekkel nem tudtak volna élni.)⁹

d. a dél-szlovákiai és kelet-szlovákiai nemzetiségi területek gazdasági helyzetének problémái (az iparosítás késlekedése, a foglalkozási lehetőségek hiánya, magyaránú migráció, ingázás stb.)¹⁰

e. a nyelvkérdés megoldatlansága (a kötelező cseh és szlovák államnyelv, illetve a kötelező kétnyelvű ügyintézés követelése, a kétnyelvűség felemás értelmezése, nemzetiségi iskolaügy, a szlovák nyelv elsajátítása, mint a kisebbségek tényleges egyenjogúságának legfőbb feltétele stb.)¹¹

A vitát különösen azok a szlovák részről elhangzó vádak mérgesítették el, amelyek a magyar kisebbséget irredenta, revizionista, ellenforradalmi törekvésekkel vádolták.¹² Magyar részről mindvégig a vádak visszautasítása és a nemzetiségi egyenjogúság kölcsönösen hasznos elvének érvényesítése jellemezte a vitáikkal hangnemet. Szenvedélyesebb hangvétel csak a CSEMADOK-alapszervezetek Új Szóban közölt leveleinek egynémely túlkövetelését jellemezte.¹³

A ritka kivételnek számító józan hangok közül ki kell emelni Zora Jesenskát, szlovák íróőnt, a Kultúrny život vezető publicistájának bátor kiállását, aki a kisebbségek védelmét a demokrácia próbakövének tekintette. Zora Jesenskát az Új Szónak adott interjújában határozottan elutasította a Kassai Kormányprogram magyarellenes szellemének élesztését és sürgette a magyar–szlovák párbeszéd konstruktív mederbe terelését.¹⁴

Jesenskánál is önkritikusabb és konstruktívabb írásban szólt hozzá a nemzetiségi vitához Michal Chorváth a *Nemzeti öntudatról és nem nacionalizmusról van szó* c. írásában. A magyar- és cseh-főbiák történelmi gyökereinek elemzése után Chorváth az adottságok és lehetőségek egyedül ésszerű kompromisszumaként említi a csehszlovák föderációt és a szlovákiai magyarokkal való megegyezést. A magyar autonómia követelések egyöntetűen negatív szlovák fogadtatásának érvrendszerét meggyőző logikával cáfolja, majd utalva a kölcsönös engedmények szükségességére, a magyar örendelkezés mellett teszi le a voksot: „Nem kétkem, hogy ha a magyar népnek ezek

a jogos követeléseit kielégítést nyernek, eszébe sem jut, hogy elszakadjon tőlünk, mert mindene meglesz, mint magyarországi fajrokonainak, sőt ezenkívül még egy műszakilag fejlett, nem egykönnyen utolérhető állam polgárságának előnyét is élvezni fogja.”¹⁵ A pozitív nemzetiségi politika egyébként is többszörösen kifizetődik, állítja a döntő érvektől Chrováth, egyrészt a csehszlovák–magyar kapcsolatok elmélyülésében, másrészt pedig az egész szocialista tábor világméretű erősödésében.

Végül is sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy nem a pozitív hangnemben írt cikkek szabták meg a viták alaptónusát, hanem a másik fél nemzeti-nemzetiségi programjában nacionalista túlkapasokat leleplező, legtöbbször azonban a régi beidegződésektől szabadulni nem tudó és vádaskodó írások bizonyultak a hangadóknak. Nem véletlen, hogy ekkor újult meg az a törekvés, ill. az az igény, hogy a magyarok a szlovák nyelv elsajátítása révén váljanak a köztársaság egyenjogú állampolgáraivá. A kétnyelvűség deklarálása mellett azonban már teljes mértékben megfeledeztek a kölcsönösség elváról, ami pedig azt eredményezheti, hogy a kétnyelvűség minden hátránya a kisebbséget sújtja. Azt a központi magyar vezetés által fel sem karolt helyi kezdeményezést – amely Jugoszláviában élő gyakorlattá vált –, ti. a magyar nyelvnek a többségi iskolákban történő fakultatív oktatását pedig mint a szlovákiai magyar nacionalizmus három legsúlyosabb túlkapasának egyikét értékelte a Pravda egyik cikkének szerzőpárosa. (Ezen kívül még Bratislava magyar nevének, Pozsonynak a használata, ill. a magyarok arányos képviselőinek a követelése az üzemek vezetésében, szerepelt a cikkben a magyarok három legsúlyosabb nacionalista követelése között. Szlovák vonatkozásban a szerzők a CSEMADOK felszámolásának sürgetését, a kitelepítés folytatását minősítik hasonlóan (!) extrém kívánságnak).¹⁶

Valójában a kétnyelvűség nem csak azért okozott és okoz mindmáig a kisebbségi közéletben súlyos gondokat, mert a többségnek a kisebbséggel szemben támasztott egyoldalú igényéről van szó, hanem mert a kétnyelvűség ilyen értelmezése óhatatlanul az anyanyelvi, nyelvhasználati jogok jogosultságát is kétségbe vonja.¹⁷ A kétnyelvűség számos aspektusa közül, V. Mináč szlovák írónak az Új Szóban közzétett interjúja nyomán, az iparosítás és kétnyelvűség – Dél-Szlovákiában mindmáig aktuális – összefüggése kapott megkülönböztetett figyelmet a vitában. Mináč szerint az iparosítás és a vele járó kétnyelvűség az egyetlen kiút a dél-szlovákiai magyarok elszigeteltségéből. Bábi Tibor, az Új Szó vezető publicistája azonban joggal mutatott rá, hogy az iparosítás nyomán terjedő kétnyelvűségben is sokszor az asszimilációs törekvések dominálnak, nem pedig a két nyelv egyenjogúságának respektálása.¹⁸ A kétnyelvűség kérdésében a föderációs és nemzetiségi törvénytervezet előkészületei során napvilágot láttak a Szlovák Tudományos Akadémia cseh és szlovák államnyelvet követelő tervezetének részletei. Magyar részről majd minden hozzászóló rámutatott az államnyelvnek már Lenin által is bírált nyelvi imperializmusára, elnyomást és egyenlőtlenséget előidéző szerepére.

Az államnyelv bevezetését G. Husák is szükségtelennek tartotta. A legkövetkezetesebben Karel Pomaizl, cseh szociológus szállt szembe az államnyelv-teóriákkal. Pomaizl egyébként az elkészült nemzetiségi törvény okozta magyar csalódásokat is osztotta és többször is kifejtette véleményét a nemzetiségi kérdés alkotmánytörvényben rögzített megoldásának felemás voltáról.¹⁹

Az 1968–1969. évi szlovák–magyar nemzetiségi vitáknak az 1969. áprilisi változások után adminisztratív eszközökkel vetettek véget. Ily módon nem vált lehetővé,

hogy megfelelő tanulságok levonásával ezek a kérdések megnyugtató módon rendeződjenek. Akadt ugyan példa arra, hogy magyar szerzők a szlovák lapokban fejtették ki véleményüket, az Új Szó pedig mindvégig teret adott a szlovák és cseh véleményeknek. Interjút készített L. Novomeskývel, Vladimir Mináccsal, a Pravdával egyidőben közölte Gustáv Husáknak *Szlovákoknak és magyaroknak a megértés útját kell keresniük* című nyilatkozatát, mindez azonban kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a félreértések, egyoldalú és túlzó értelmezések mindkét oldalon lepleződjenek és valamiféle közmegegyezés jöjjön létre.²⁰

Az öngazgatás elvének kiiktatásával a területi vagy kulturális autonómia gondolata teljes mértékben kompromittálódott, ezzel szemben a reciprocitás felemlgetésére – a szlovákiai magyar iskolaügy tannyelvi átépítését célzó törekvésekben pedig konkrét alkalmazására – napjainkig akadnak törekvések. A kétnyelvűség értelmezésében általánossá, a szlovákiai magyar sajtó egy része által is elfogadottá vált az a tétel, hogy egyedül a kétnyelvűség jelentheti a nemzetiségi egyenjogúság biztosítékát.

Az 1968/144. sz. nemzetiségi törvény

A CSKP és az SZIKP által elfogadott új akcióprogram szellemében 1968. májusának végén a föderációs törvény megalkotására G. Husák miniszterelnök-helyettes vezetésével kormánybizottság alakult. A kormánybizottság keretében S. Faltán, szlovák történész irányítása alatt 1968. május 27-én a nemzetiségi törvény kidolgozására albizottság kezdte meg munkáját. Az előkészületi anyagok megvitatásában mind a föderációs, mind pedig a nemzetiségi törvény tartalmát illetően lényeges eltérések mutatkoztak a bizottságok cseh, illetve szlovák tagjai között. De a Prága melletti Koloďében folyó tárgyalásokra alkalmanként meghívott nemzetiségi vezetők elképzelései sem találtak mindenben egyetértésre, sőt kiderült, hogy a párt akcióprogramjában szereplő elvek érvényesítése is akadályba ütközik. Az említett országos nemzetiségi szeminárium és a nemzetiségi kulturális szövetségek nyilatkozatai, állásfoglalásai sem változtattak a nemzetiségi albizottságban született elképzeléseken.²¹

A magyar, ukrán és lengyel nemzetiségi szövetségek vezetőinek minden erőfeszítése ellenére sem sikerült a CSKP-akcióprogramban szereplő öngazgatási elvet a nemzetiség új minőségű alkotmányjogi helyzetének kialakításában is konkretizálni. A nemzetiségi albizottság legbefolyásosabb tagjai (Faltán, Okáli) elutasították azt a – CSKP és az SZIKP akcióprogramját előkészítő bizottságok által kidolgozott – tervezetet, mely szerint a konkrét rendezést a nemzetiségek felelős képviselői által benyújtott javaslatok alapján kellett volna kidolgozni. Ehelyett a föderációs kormánybizottság említett albizottságának egy másik szlovák történésztagja, L. Haraksim, már 1968. július 5-én annak a véleménynek adott hangot, hogy a nemzetiségek nem tekinthetők államjogi és politikai értelemben szubjektumnak, így önrendelkezésükről szó sem lehet.²²

Ez az állásfoglalás azután alapvetően meghatározta a többszöri sürgetésre október 28-ig elkészített 1968/144. sz. nemzetiségi alkotmánytörvényt, melynek kerettörvény-jellegét maga az alkotmánytörvény záromondata is hangsúlyozza, és a két nemzeti tanács konkrét nemzetiségi törvényeinek kidolgozását helyezte kilátásba.

Az 1968/144. sz. nemzetiségi törvény a magyar, lengyel, ukrán és első ízben a német kisebbséget is mint kollektív jogokkal rendelkező „egyenlő jogú nemzetisége-

ket” kezeli. A föderációs alkotmánytörvénynek mintegy kiegészítéseként – ahol Csehszlovákia csupán mint két egyenlő jogú nemzet, a csehek és a szlovákok állama szerepel – a nemzetiségeket is államalkotó elemnek ismeri el. A második cikkely a választott képviselői testületekben biztosított „megfelelő” nemzetiségi reprezentációt írja elő. A harmadik cikkely az anyanyelvi művelődésnek, a szabad nyelvhasználatnak, a nemzetiségi kulturális szervezetek létrehozásának, valamint a nemzetiségi sajtónak és tájékoztatásnak a jogát biztosítja. A negyedik cikkely biztosítja a szabad döntés jogát a nemzetiség bevallásában. Az ötödik cikkely lehetőséget teremt arra, hogy a szövetségi parlament és a nemzeti kormányok által elfogadott törvények formájában a nemzetiségi alkotmánytörvényben biztosított jogok megvalósuljanak. 1968 őszén, 1969 elején Csehszlovákia és Szlovákiában is létrejöttek a nemzetiségi ügyekkel foglalkozó első testületek. Szlovákiában a Szlovák Nemzeti Tanács mellett 1968 novemberében megalakult a tanácsokkal, államigazgatással és nemzetiségi ügyekkel foglalkozó bizottság, a cseh és a szlovák kormány mellett pedig létrejött a Nemzetiségi Tanács. Szlovákiában a Nemzetiségi Tanács 1969. február 14-én alakult, magyar, ukrán, és szlovák képviselőkkel, illetve szakemberekből. Úgy tűnt, hogy némi késlekedéssel bár, de a nemzetiségi egyenjogúsítás jogi munkálatai előbb-utóbb egységes és részletes nemzetiségi törvényszerkezetté válnak. Napok kérdésének tekintették pl. a nyelvi, sajtóügyi, szervezeti és más konkrét törvények kibocsátásának, elfogadásának ügyét.²³

A hetvenes évek kisebbségi politikájának értékelése

Az 1968. október 27-én közzétett és 1969. január 1-én életbe léptetett csehszlovákiai nemzetiségi törvény, bár több területen is jelentős előrelépést jelentett, mégis csalódást okozott, mégpedig a nemzetiségek, de egyes cseh és szlovák szakemberek körében is. A nemzetiségi törvény kapcsán felmerült problémákat elsőként és jó ideig a legátfogóbban K. Pomaizl elemezte „*Valódi egyenjogúságot a nemzetiségeknek*” c. írásában.²⁴ Sem a nemzetiségek meghatározását nem tartotta kielégítőnek a törvény végleges szövegében – „a nemzetiségek, mint az állam gondoskodásának objektuma szerepelnek, tehát nem mint egyenjogú szubjektumok” –, sem pedig a nemzetiségek „*arányos*” képviselete helyett „*megfelelő*” képviseletről rendelkező formulát. Különösen hiányosnak tartja Pomaizl a nyelvi és kulturális jogokra vonatkozó cikkely rendelkezéseit és sürgette az országban használt valamennyi nyelv egyenjogúságának törvénybe iktatását, a nemzetiségi területek két-, illetve többnyelvűségének intézményes biztosítását. Pomaizl ebben az 1969-ben írott cikkében épp az 1968-as nemzetiségi ellentétek tapasztalatainak figyelembevételét kérte számon: „A sovinszta kampány után, amelyet néhány újság folytatott, a nemzetiségek tagjaiban felmerülhet a félelem, hogy a részletesebb nyelvhasználati törvény még a jelenlegi gyakorlatot is korlátozhatja.” Pomaizl ezenkívül a nemzetiségek törvényes jogainak védelmét az újjászervezendő alkotmánybíróság feladatkörében javasolta megoldani. Mindezek eredményeképpen „specifikus nemzetiségi autonómia jönne létre, a klaszszikus területi-politikai autonómia elfogadása nélkül is, amelyet a nemzetiségek különben sem kérnek” – szögezte le a prágai nemzetiségkutató. Pomaizlnál kedvezőben értékelte a nemzetiségi törvényt Juraj Zvara, de ő is hangsúlyozta annak átmeneti és keret jellegét: „E törvény szövegéhez bizonyára különböző megjegyzéseket le-

het fűzni, de az vitathatatlan, hogy fontos dokumentum, persze általános jellegű, melyet részleteiben is ki kell dolgozni.”²⁵

A vizsgált 15 év rendkívül gazdag csehszlovákiai nemzetiségi tárgyú szakirodal-mában több olyan munka látott napvilágot, amely a kisebbségekkel foglalkozik. Kö-zülük elsőként a szocialista nemzetiségek kultúrájának problémáit sokoldalúan megközelítő 1973. évi tanulmánygyűjtemény már azt az új helyzetet vizsgálja, amely a szlovákiai nemzetiségi kulturális szövetségeknek a Szlovák Nemzeti Frontból való kizárása és a Szlovák Kulturális Minisztérium hatáskörébe történt áthelyezése után alakult ki.²⁶

A nemzeti kisebbségek gazdasági, kulturális helyzetének tényleges jellemzőit mindmáig legteljesebben az az öt nemzetiségi tárgyú szociológiai felmérés ill. az ezek alapján készült jelentés összegezte, amelyet az ostravai cseh–szlovák–lengyel–ma-gyar (becslések szerint mintegy 10–15 ezer magyar talált itt megélhetést), az észak-csehországi cseh–német lakosságú iparvidéken, illetve a dél-szlovákiai szlovák–ma-gyar és a kelet-szlovákiai szlovák–ukrán lakosságú területen végeztek.²⁷ A felméré-sek tanúsága szerint a többségi nemzetek tudatától a csehszlovákiai nemzeti kisebb-ségek tudata elsősorban abban különbözik, hogy abban egyszerre három identitás elemei jelentkeznek: 1. a nemzeti kisebbség viszonylagos etnikai-társadalmi közössé-gének, 2. a cseh és szlovák nemzettel közös csehszlovák államiságnak és 3. a szomszéd-os szocialista országokban élő eredeti magyar, német, lengyel és ukrán nemzethez való „öntudatos és érzelmi kapcsolódásnak” – J. Zvara szerint az idősebb nemzedé-kek egy részénél még mindig domináns – tudati elemei.²⁸

Ugyancsak fontos tanulsága a felméréseknek, hogy a nemzetiségileg vegyes te-rületeken az általános nemzetiségi megértés, illetve tolerancia erősödőben van, amit az opavai Sziléziai Intézet vezető munkatársának, G. Sokolovának általunk is idézett táblázata meggyőzően szemléltethet.²⁹ (l.: 2. sz. táblázat)

A hetvenes és nyolcvanas évek csehszlovák nemzetiségpolitikai gyakorlatának alapelve a két nemzet, illetve a nemzetiségek életének minden területére kiterjedő ki-egyenlítődség megvalósítása. E téren a kisebbségek vonatkozásában a legfontosabbnak tekintett gazdasági kiegyenlítődségen erőteljes előrelépés figyelhető meg. Bár a foglal-koztatottsági és szociális összetételre vonatkozó adatsorok még mindig a cseh és a szlovák nemzet jellemzőitől való lényeges lemaradást jelzik, kétségtelen tény, hogy mind a négy nemzeti kisebbség esetében rendkívül dinamikus gazdasági, társadalmi változásokra került sor az 1960–1980 közötti két évtizedben.³⁰ A dél-szlovákiai ipa-rosodás, a magyar nemzetiség társadalmi összetételének kedvező irányú átalakulásai mellett azonban a továbbra is nagy számú magyar nemzetiségű ingázó épp úgy bele-tartozik ebbe a képbe, mint a nők országosan legalacsonyabb foglalkoztatottsági szintje stb. (l.: a 3. sz. táblázatot!)

Jóval kevésbé biztató a helyzet a kulturális területeken zajló kiegyenlítődséi folyamatok kapcsán.³¹ Az iskolai végzettség és szakképzettség mutatói alapján ez főként a magyar nemzetiség esetében alakult kedvezőtlenül. Ezt az állapotot, a már korábban kialakult hivatalos felfogás logikáját követve, az illetékesek azzal vélik meg-magyarázni, hogy a köztársaság egyedüli nem szláv, illetve nem kétnyelvű kisebbsége-ként (a német kisebbségi szórványok esetében az észak-csehországi iparvidéken gya-korlatilag teljes kétnyelvűség alakult ki) a magyar nemzetiség szakképzettségének kedvezőtlen mutatóit döntő mértékben a szlovák nyelv elégtelen ismerete okozza.

Ezért a hetvenes években a szlovák nyelv oktatását számos eszközzel próbálták intenzívebbé és hatékonyabbá tenni: az óvodákban 1977. óta naponta minimálisan 15 perces szlovák nyelvű artikulációs gyakorlatokat rendszeresítettek, az általános iskolában növelték a szlovák órák számát, a természettudományi tárgyak nevezéktanát mindkét nyelven oktatják, a testnevelést szlovák nyelven tanítják. Történtek kísérletek az ún. súlyponti tantárgyak (matematika, fizika, kémia) szlovák nyelvű oktatására is, de magyar részről negatív fogadatra találtak.

Ivan Bajcura, aki 1982-ben megjelent könyvében az első Csehszlovák Köztársaság kisebbségi kérdésének történeti áttekintése alapján vizsgálja az 1945–1948 és az azt követő időszak fejlődését, a szlovák szakirodalomban egyedülállóan kritikusan elemzi a hetvenes évek kisebbségpolitikáját. A szóbanforgó magyar nemzetiségi iskolapolitika kapcsán például leszögezi: „A szlovák nyelv oktatásának hangsúlyozása és ennek a kérdésnek állandó figyelemmel követése, valamint az egyre újabb és újabb intézkedések elfogadása alapján olyan benyomások támadhatnak, hogy a magyar kérdés súlypontját és alapját egyedül az jelenti, hogy a szlovák nyelvet a magyar lakosság jól elsajátítsa. Még ha teljes mértékben el is ismerjük a szlovák nyelv nagy jelentőségét a magyar lakosság társadalmi érvényesülése szempontjából, a magyar kérdés lényegét és súlypontját továbbra is a magyar lakosság által lakott területeknek az össz-szlovákiai, illetve csehszlovákiai mutatókhoz mért társadalmi, gazdasági fejlődése, gazdasági kiegyenlítődése jelenti, valamint az, hogy a magyar lakosság egyre intenzívebben és nagyobb arányban kapcsolódjék be a társadalom, az állam, a gazdaság irányításába, és egészében is növekedjék kulturális, műveltségi szintje.”³² A szlovák nyelv alapos ismerete Bajcura szerint a magyar kisebbség emancipálódási folyamatának további elmélyítésében csupán az ehhez szükséges tényezők egyikét jelentheti.

Bajcura a nemzetiségi törvény érvényesülésének tapasztalatait vizsgálva azt is megállapítja, hogy a legtöbb gond a kisebbségek nyelvhasználati jogaival kapcsolatosan adódik. A kerettörvényt konkrét tartalommal megtöltő nemzetiségi kulturális, egyesületi, sajtó-, nyelvtörvény stb. hiányában a helyi irányítás kezdeményezőkézségétől vagy toleranciájától függ az elvben létező nemzetiségi jogok érvényesítésének mértéke. A kisebbségi nyelvhasználat kapcsán kialakult helyzetről Bajcura megállapítja: „A nemzetiségek nyelvi jogainak fő elveit egységesíteni és a nemzetiségek helyzetére vonatkozó törvény (ti. az 1968/144. sz. nemzetiségi törvény – Sz. L.) értelmében bizonyos norma révén szabályozni kellene. Ez a norma gyakorlatilag a már létező gyakorlatot általánosítaná és egységesítené, hogy az ne váljék kizárólag egy bizonyos funkcionárius-csoport szubjektív kívánságainak függvényévé.”³³

A csehszlovákiai kisebbségi politika kétségkívül legszembevetőbb sajátossága a négy nemzetiségi kulturális szövetség létezése és tevékenységi köre. A magyar, ukrán és lengyel nemzetiségi szövetség 1969-ig egységesen a Csehszlovák Nemzeti Fronthoz tartozott. Ezt követően az 1968-ban megalakult német és az 1947 óta létező lengyel kulturális szervezet a Cseh, az 1945 óta létező ukrán és az 1949-ben alakult magyar szövetség pedig a Szlovák Nemzeti Frontba került. 1971-től azonban a két szlovákiai nemzetiségi szövetség, a CSEMADOK és a KSUT – akárcsak a már említett Matica slovenská is – a Szlovák Kulturális Minisztérium irányítása alá került. Azt, hogy a szövetségeknek a Nemzeti Frontban lenne helye, Bajcura is magától értetődőnek és logikusnak tartja: „A nemzetiségi szövetségek tagsága a Nemzeti Frontban logikusan következik a Nemzeti Front, illetve a szövetségek jellegéből.”³⁴ Annak

A dél-, illetve kelet-szlovákiai nemzetiségi együttélés értékelése

vizsgált vidék	a válaszadó nemzetisége	az értékelés fokozatai*				
		1	2	3	4	5
Kelet-Szlovákia	ukrán	53,7	36,5	2,3	6,1	1,2
	szlovák	46,7	40,0	3,9	7,9	1,6
Dél-Szlovákia	magyar	41,2	53,1	2,3	2,5	0,9
	szlovák	39,9	52,6	2,0	4,8	0,8

* – a lehetséges értékelések: 1 – nagyon jó; 2. – kielégítő; 3 – nem kielégítő; 4 – nem tudja megítélni; 5 – nem válaszol

3. sz. táblázat

A csehszlovákiai keresőképés lakosság foglalkozási megoszlása nemzetiségek szerint 1960–1970.

nemzetiség	év	ipar	építő- ipar	mező- gazdaság	közle- kedés	kereske- delem	egyéb
cseh	1961	42,4	7,4	20,9	6,0	7,2	16,1
	1970	41,4	7,6	14,5	7,0	9,3	20,2
szlovák	1961	31,3	10,7	31,3	6,6	5,8	14,4
	1970	36,2	10,4	18,8	7,3	8,1	19,2
magyar	1961	18,6	13,1	50,7	4,4	4,6	8,6
	1970	23,7	13,2	34,8	6,6	7,7	14,0
lengyel	1961	56,5	5,6	16,1	2,9	6,7	12,2
	1970	56,2	4,2	8,6	4,6	10,0	16,4
ukrán	1961	27,6	8,2	30,9	4,1	5,5	23,6
	1970	29,2	7,9	23,5	5,6	7,1	26,7
német	1961	64,3	7,2	12,7	2,1	5,6	8,1
	1970	54,1	7,4	12,8	4,2	8,6	12,9

* – Mihály Géza: Dél-Szlovákia a gazdasági fejlődés útján, Hét 1977/14. sz. 2.

ellenére, hogy a CSEMA DOK és a KSUT tagsága körében is ilyen meggyőződés alakult ki, a nyolcvanas évek elején sem sikerült a szlovákiai nemzetiségi szövetségek korábbi státuszát helyreállítani, s így a két szervezet továbbra is minisztériumi irányítás alá tartozik.

Legutóbb Karel Pomaizl 1983-ban megjelent írásában foglalkozott behatóan a csehszlovák kisebbségi politika eredményeivel és megoldásra váró problémáival.

Pomaizl ez utóbbiakat elsősorban a nemzeti kisebbségek tényleges egyen jogúsításának terén látja: „Nemzetiségeink elvi egyenlőségének nálunk olyan formái jöttek létre, amelyek magukon viselik annak az óvatosságnak a nyomait, amelyre bennünket a közelmúltban saját tapasztalataink tanítottak meg. Arról van szó, hogy a nemzetiségi egyenjogúság legfontosabb formáival a köztársaság érdekeit sértő módon visszaéltek. Ezekben a ma létező formákban egyszersmind a szocialista építés kezdeti korszakából származó és nem teljesen indokolatlan aggodalmak is tükröződnek, nehogy a kisebbségi problémák felbolygatásával az új és fiatal szocialista államok közt fölösleges viták keletkezzenek. Mindezek a mozzanatok egyre inkább háttérbe szorulnak. Az objektív szocialista (belső és nemzetközi) fejlődés, akárcsak a proletár és szocialista internacionalizmusra való nevelés szükségletei a jövőben megfelelőbb formák keresését teszik szükségessé, annál is inkább, mert némely probléma megoldásának fentebb említett lehetetlensége enélkül is magával hoz néhány, a szocialista fejlődés szempontjából nem éppen kedvező mozzanatot.”³⁵

A csehszlovákiai kisebbségek helyzetének, illetve a csehszlovákiai nemzetiségpolitikai gyakorlat néhány sajátos problémájának a fentiekben – néhány cseh és szlovák szakvélemény bemutatásával, felvillantásával is – jelzett részletes és kritikus csehszlovákiai elemzése számunkra ugyancsak fontos és hasznos tapasztalatokkal szolgálhat. A kisebbségek kollektív jogainak elismerésétől nálunk is el kell jutni ezeknek a jogoknak a kisebbségi kollektív képviselő formájában való aktív megvalósításáig. A Pomaizl által sürgetett „megfelelőbb formák keresése” aligha vezethet sikerre, ha figyelmen kívül hagyják, hogy a kisebbségek sokat emlegetett hídszerepe csak az önálló cselekvésre képes nemzetiségek aktív közreműködésével tölthető meg valódi tartalommal. És mert a csehszlovákiai illetve a magyarországi nemzeti kisebbségek jellege, helyzete között sok lényeges eltérés mutatkozik, összehasonlítás végett a – magyarországi nemzetiségekhez hasonlóan kétnyelvű – csehszlovákiai német, ill. ukrán kisebbséggel kapcsolatos politikai gyakorlat néhány elemét is érdemes lenne behatóbban tanulmányozni.

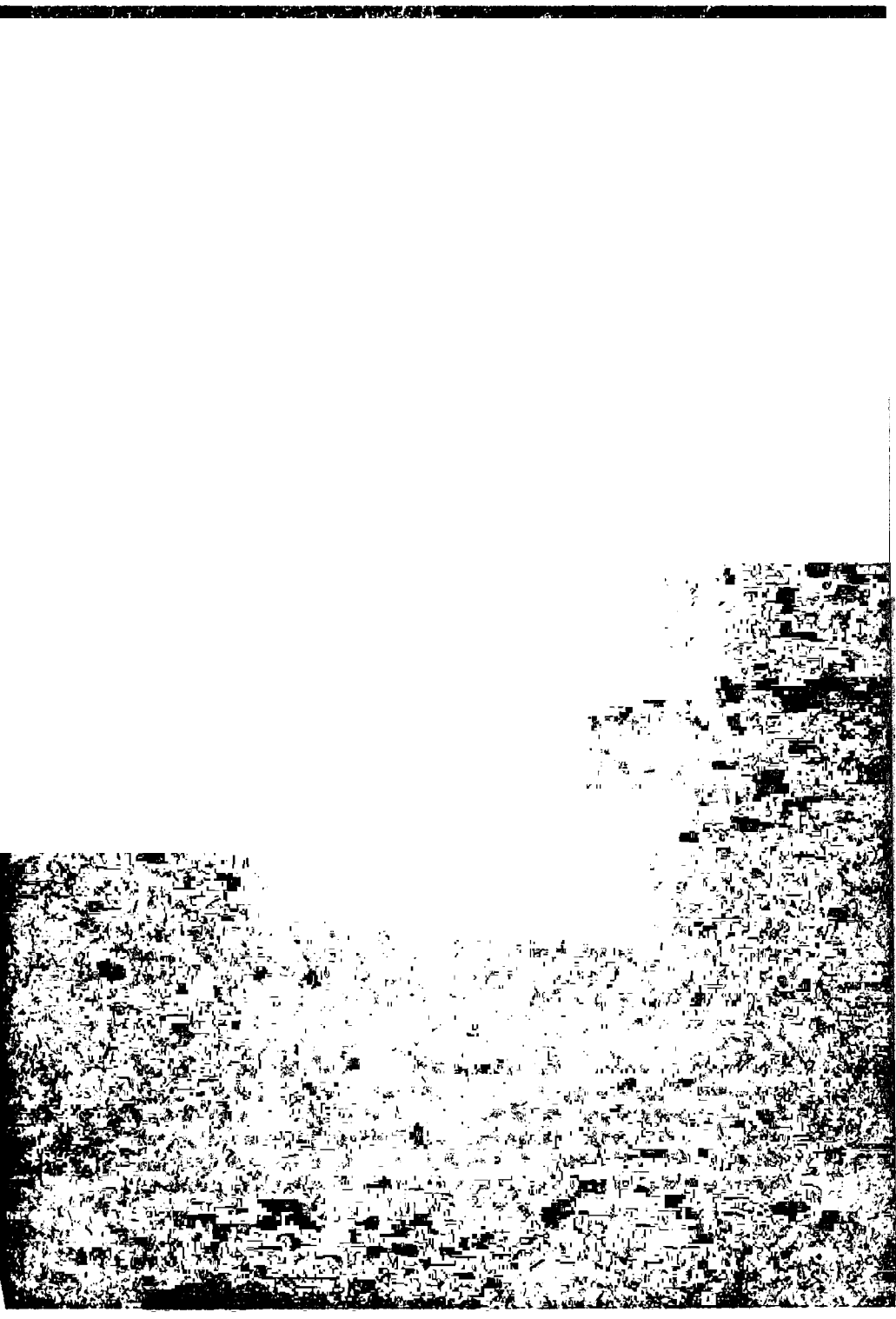
Jegyzetek

1. A táblázat forrásai: Československá statistika, zv. 9, Praha 1924. 83. 1930: Sčítání lidu v Republice Československé, Praha 1934. 1. rész, 2.; 1950–1970: Sčítání lidu, domu a bytu v Československé socialistické republice 1950. 1961. 1970.; A népszámlálás első eredményei Új Szó, 1981. február 3.
2. A CSEMADOK Központi Bizottságának állásfoglalása a CSKP KB és az SZIKP KB januári határozatával kapcsolatban és javaslata a nemzetiségi kérdés megoldására Új Szó, 1968. március 15. Hét 1968. 12. sz. Zverennya do Ukrajinciv-Ruszijniv Csehoszlavaecscsinyi vid posirenoj Prezidiji CK KSZUT, Nové zstitya, 1968. 11. sz.
3. A föderációval egyidejűleg alkotmányosan kell megoldani a nemzetiségi csoportok helyzetét is, Országos szeminárium a nemzetiségi kérdéstről, Új Szó, 1968. május 26. 1–2.
4. J. Zvara: A csehszlovákiai nemzetiségi kisebbségek helyzetének eddigi fejlődése, II. rész. Hét, 1969/31. sz.

5. Az 1960. évi átszervezés következtében a régi kis járásokat összevonták. Ez különösen a magyar nemzetiséget érintette hátrányosan, mert míg 1960 előtt hét járásban is a lakosság többségét alkották, 1960 óta mindössze a dunaszerdahelyi és a komáromi járásban élnek a magyarok 50%-nál nagyobb arányban. A CSEMA DOK-javaslat azért szorgalmazta a járások nemzetiségek szerinti átszervezését, mert a szlovák többségű járásokban a kétnyelvűség gyakorlata sokszor csorbat szenved. Hogy a helyzet mindmáig nem változott azt Bajcura 1982. évi könyvének kritikái észrevételei is jól jelzik: „Az új járások határait úgy állapították meg, hogy a nemzetiségek aránya mindenütt csökkent és közülük jónéhányban 'csupán elenyésző töredéket' kezdtek jelenteni. Az egyes nemzetiségek arányának csökkenését a nemzetiségi fejlődés, illetve kérdéskör iránti érdeklődés megcsappanása kísérte.” Ivan Bajcura: Cesta k internacionalnej jednote, Bratislava 1982. 183.
6. Teljes és egyöntetű támogatás. Beszélgetés dr. Szabó Rezső elvtárrsal, a CSEMA DOK Központi Bizottságának vezető titkárával, Új Szó, 1968. március 29.
A „bazinei 38-ak” memorandumát a pozsonyi Rol'nicke noviny c. országos napilap közölte (1968. március 17.). A memorandum követeléseit magyar részről leghatározottabban Bábi Tibor utasította vissza: Aggasztó összefüggések, IV. rész; A memorandum, Új Szó, 1968. május 16.
7. A Kassai Kormányprogram elsőként ismerte el a csehek és szlovákok teljes politikai egyenlőségét, ugyanakkor a köztársaság kisebbségeinek felszámolását is célba vette. A Kormányprogram szövegét a pozsonyi Pravda 1968. március 15-én teljes terjedelmében újraközölte. Egyes szlovák kulturális vezetők, a Matica slovenská tisztviselői, a dél-szlovákiai szlovák kulturális élet képviselői a kisebbségek kérdésének megoldásában is a Kassai Kormányprogram megvalósítását tartották szükségesnek. Gustáv Husák, mint a föderációt előkészítő kormánybizottság elnöke a prágai Reportér c. lapnak adott interjújában arra a kérdésre, vajon „a bizottság a Kassai Kormányprogram álláspontját vallja-e, hogy ez az ország a csehek és a szlovákok köztársasága”, így válaszolt: „Meg kell változtatni az alkotmányt olyan értelemben, hogy az elismeri a nemzetiségek létezését.” A föderáció és a kisebbségek. Új Szó 1968. július 5.
Z. Jesenská szlovák író nő pedig kijelentette: „A Kassai Kormányprogramhoz való visszatérés a nem szláv nemzetiségek helyzetének megoldására lehetetlen, hiszen az a magyarokat 1945 után Csehszlovákiában nem ismerte el egyenjogú állampolgároknak.” — Szabadságot, igazságot mindannyiunknak, Új Szó, 1968. április 12. 1, 5.
8. Lőrincz Gyula: A nemzetek és nemzetiségek egyenrangúak. Az SZIKP KB akcióprogramjában szerepelni fog a nemzetiségi kérdés alkotmányos rendezése, Új Szó, 1968. április 5.; A CSKP KB akcióprogramja, Új Szó, 1968. április 10. V. Bil'ak pedig kijelentette: „Feltétlenül szükséges, hogy a nemzetiségeknek — lélekszámuknak megfelelően — saját képviselőik legyenek politikai, gazdasági, kulturális és közéletünkben, valamint a választott és a végrehajtott szervekben is. Biztosítani kell továbbá, hogy a nemzetiségek az egyenjogúság szellemében tevőlegesen vegyenek részt közéletünkben. Érvényesülnie kell annak az elvnek, miszerint a nemzetiségeknek joguk van arra, hogy önállóan és függetlenül döntsenek

- az őket érintő kérdésekben.” Új Szó 1968. április 11. 4.; Az SZIKP akcióprogramja szintén részletes és az öngazgatás elvét szem előtt tartó nemzetiségi rendezést körvonalazott. Új Szó 1968. május 24.
9. L. pl. I. Hargaš: Slováci v Maďarsku, Predvoj 1968/14. sz.; Mács József: Bízunk a nemzetiségekre sorsa alakítását, Válasz a Predvoj cikkére, Hét, 1968/16. sz.; G. Vilček: Félreértett párhuzamok, Új Szó, 1968. április 18. 5. (Ego): Mi az a reciprocitás? Új Szó, 1968. május 9. stb.
 10. L. pl. V. Pavlenda: A nemzetiségi kérdés megoldásának közgazdasági alapjai, Vasárnapi Új Szó, 1968. május 31.
 11. K. Pomaizl: Szükséges-e az államnyelv? a Rudé právo 1968 október 25. száma alapján magyarul közölte a Hét 1968/46. sz.; Štátny jazyk je nevyhnutný a samozrejmy, Nové slovo 1968. 10. sz. Ján Dorula: Befolyásolták a törvényhozást. A Pravda 1968. november 3. száma alapján magyarul közölte a Hét, 1968/47. sz.
 12. M. Gráfik: My podnájomníci vo vlastnej krajine, Kultúrny život 1968/16. sz. R. Olšinský: Maďari kontra Slováci, uo. 15. sz.
 13. A CSEMA DOK-alapszervezetek állásfoglalásaiban a kétnyelvűség respektálása, az eredeti helységnevek, járáások visszaállítása mellett főleg a magyar iskolaügy és kulturális intézményhálózat fejlesztése szerepelt a leggyakrabban. (Néhány jellegzetes túlzás: magyar vidékre ne helyezzenek magyarul nem tudó szakembereket, a hivatalos statisztikai adatokat vizsgálják felül stb.) Az ehhez hasonló túlköveteléseket Lőrincz Gyula is elutasította: O konfliktach spoluzitia, Hovoríme so s. J. Lőrinczom, Pravda, 1968. május 24. Lőrincz Gy. azonban személy szerint pl. a járáások átszervezésével sem értett egyet, a helynevek magyar nyelvű használatát csak magyar lakosságú helységek esetében tartotta indokoltnak. A Pravdának ugyanez a száma több, mint kéthónapos késéssel közölte a CSEMA DOK KB márciusi állásfoglalását is. Vö. a 2. sz. jegyzettel.
 14. Szabadságot, igazságot... i. m.
 15. M. Chorváth: Új Szó, 1968. május 7.
 16. M. Hric–T. Michal: Niet mieru na juhu, Pravda, 1968. május 17. magyarul is megjelent: Nincs békeség délen, Új Szó, 1968. május 23.
 17. „Szociológiai és társadalmi-lélektani szempontból könnyen öncélúvá válik tehát az a tanítási nyelv, amely számára nincs lehetőség, hogy szélesebb társadalmi körben használják, minthogy a nyelv társadalmi használatának értéke közvetlenül is összefügg az iskolai oktatási nyelv kiválasztásával, illetve a kétnyelvű községekben a magyar vagy a szlovák iskola vonzóerejével” – szögezte le Mócsi Ferenc egyik 1975-ben megjelent tanulmányában. Szerinte „az olyan társadalmi feltételek közt, ahol az egyik nyelvet a másik fölé helyezik, és ezzel megsértik a nyelvi egyenlőség elvét, a „kevésbé értékes” nyelven folyó tanítás elveszítheti valódi értékét”. – Mócsi, F.: Niektoré osobitosti škôl s maďarským vyučovacím jazykom v Československu, In: V spoločnej vlasti, Bratislava, 1975. 206.
 18. A nemzet nagyságát igazsága méri, Beszélgetés V. Mináccsal, Új Szó, 1968. május 31. Minác kijelentette: „Szerintem a kétnyelvűség az az ajtó, mely utat nyit a szövetkezeti-paraszti gettóból, a gazdasági-szociális korlátozottságból. Ez az egyetlen lehetséges út.” Vö. Bábi Tibor: Arányok eltolódása, Új Szó, 1968. június 15.

19. K. Pomaizl: Szükséges az államnyelv? i.m. A föderáció és a kisebbségek, G. Husák válaszai a Reportér c. lapnak, Új Szó, 1968. július 5., 5.
20. Interjú G. Husák miniszterelnökhelyettesével, Új Szó, 1968. június 1.; A nép nem lehet vétkes, Beszélgetés Laco Novomeský elvtárrsal, Új Szó, 1968. július 14., 5. stb.
21. Haza és jog, Beszélgetés Dobos Lászlóval és dr. Szabó Rezsővel, Új Szó, 1968. július 28.; Közös nyilatkozat. A csehszlovákiai lengyel, ukrán és magyar kulturális szövetségek képviselőinek tanácskozása, Új Szó, 1968. augusztus 15.
22. Az albizottság a következő bizarr érveléssel utasította el a nemzetiségi öngazgatáson alapuló alkotmányos rendezést: „Több mikroterület keletkezett, ahol többségben él a magyar kisebbség, de ezek a területek legyezőszerűen gravitálnak az államalkotó nemzet területén fekvő helyi központok felé és megszűntek azok a kötelékek, melyek kölcsönösen összekötötték a kisebbség egyes mikroterületeit. Ilyen körülmények között elismerni a kisebbségek nemzeti szubjektivitását egyenlő volna az ún. Volksgruppen és az ún. nemzeti kataszterek koncepciójának elfogadásával, ami pedig azonos értékű a nemzetiségi politika faji elméletével.” Idézi Gyönyör József: Lesz-e végre igazi hazánk? Új Szó, 1968. augusztus 11.
23. Krédónk: a nemzetek és a nemzetiségek egyenjogúsága, Beszélgetés S. Sádovský szlovák miniszterelnökkel, Vasárnapi Új Szó, 1969. március 2.
24. K. Pomaizl: Valódi egyenjogúságot a nemzetiségeknek, Hét, 1969/16, 9.
25. J. Zvara: A csehszlovákiai nemzeti kisebbségek... i.m.
26. Otázky rozvoja kultúry socialistických národností, Bratislava 1973. A kötet tanulmányai a hetvenes évek közepén megvalósult nemzetiségi szociológiai felmérés kutatási szempontjainak kijelölésével foglalkoztak.
27. A felmérések eredményeit összegzi: G. Sokolová: Niektoré aspekty procesov rozvoja a zblížovania národností s českým a slovenským národom (Na základe poznatkov zo sociologických výskumov), In: Rozvoj a zblížovanie národov a národností CSSR, Bratislava 1981. 274–308. A dél-szlovákiai felmérés zárójelentését közli: Ladislav Végh: Socialistický vývoj maďarskej národnostnej kultúry v CSSR, Bratislava 1976.
28. J. Zvara: Národ a národné vedomie, Bratislava 1982, 166–167.
29. Uo. 168.
30. A táblázat lelőhelye: I. Bajcura: Cesta k internacionálnej... i.m. 177.
31. Uo. 195–208.
32. Uo. 200. – A magyar nemzetiségi iskolák tannyelvének megváltoztatásával kapcsolatosan a Szlovák Nemzeti Tanács a csehszlovákiai iskolareform elfogadása alkalmából 1984. áprilisának elején az eddigi anyanyelvi oktatás feltételeinek fenntartását tartotta célszerűnek. Vö. Új Szó 1984. április 3. 2.
33. I. Bajcura, i. m. 193.
34. Uo. 185.
35. K. Pomaizl: Nacionální problematika socialismu se zvláštním zřetelem k etapě budování vyspělé socialistické společnosti, Slovanský přehled, 1983/5. sz. 372. Pomaizl „egynemely probléma megoldásának lehetetlenségéről” szólva elsősorban a socialista országok napjainkban megvalósuló gazdasági integrációja mögött – különféle kül- és belpolitikai okok miatt – csak lassan kibontakozó politikai, állami integráció késlekedésének problematikus következményeire gondol.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapestén:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185—604
V. Szabadsajtó u. 6.	184—840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843—160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314—334
I. Bem u. 9.	352—346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181—401
József nádor tér 1.	185—850
CORVIN Áruház	335—551
Lenin krt. 17.	423—551
Hegedűs Gyula u. 43.	491—505
Baross u. 59.	131—286
SKÁLA Áruház	852/222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189—013
Rákosfalva park 3/c (XV.)	847—274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116—269

57779

VILÁGTÖRTÉNET

'85/3

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Niederhauser Emil,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

Összeállítás a spanyol történelemről

<i>Bevezetés</i>	3
Anderle Ádám: A „fekete legenda” Magyarországon a 19. és a 20. században	4
E. Astor: Árak és munkabérek a muzulmán Spanyolországban . . .	17
Wittman Tibor: Francisco de Vitoria és a spanyol gazdasági jog az Indiákon	29
A. Huetz de Lemp: „Tierra de Medina” borgazdasága a 17–18. században	38
Kovács Marian: Marx a spanyol történelemről	47
J. Nagy László: Spanyolország és Marokkó	61
Kukovecz György: Kuba és a spanyol polgárháború	69
 Benkő Judit: Népek, kultúrák találkozása a conquista utáni Latin-Amerikában (Kísérlet a kulturális érintkezés néhány sarkpontjának megragadására)	85
Horváth Gyula: Az aranyingesektől a sinarquistákig. (A mexikói jobboldal a népfrontperiódusban)	115
L. Ja. Gibianszkij: A jugoszláv kérdés felmerülése a Hitler-ellenes koalíción belül és a Szovjetunió állásfoglalása (1941–1942)	136
 <i>Tájékozódás</i>	
Rákóczi István: Újdonságok a portugál történetírásban	153

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbősítő postahivatalnál, a hírlapkézbősítőknel, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) Budapest V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ár: 30,— Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083-6265

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

8515768 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

ÖSSZEÁLLÍTÁS A SPANYOL TÖRTÉNELEMRŐL

Bevezetés

A magyar történettudományban és ismeretterjesztésben egyaránt „hiánycikk” a spanyol történelem, ami annál is inkább élesen látszik, miután napjaink politikai történéseiben Spanyolország egyre jelentősebb helyet foglal el. Ezért a napi események megértését Spanyolországról alkotott ismereteink szűkössége sokszor gátolja.

A József Attila Tudományegyetem *Középkori Egyetemes Történeti és Latin-Amerika Története Tanszéke* ezért is határozott úgy, hogy fiatal történészek, az egyetemi tanítványok ilyen irányú orientálásával a Wittman Tibor professzor által megkezdett — de korai halála miatt megszakadt — spanyol történeti kutatásokat újraindítja, s erejéhez mérten, az ilyen irányú tudományos ismeretterjesztésben is feladatokat vállal.

Ilyen motivációk munkáltak bennünk e spanyol történeti összeállítás elkészítésekor.

Két lehetőség kínálkozott ekkor: vagy átfogóan mutatjuk be, vagy ízelítőt adunk a spanyol történelem különböző korszakaiból, problémáiból. Végül is ez utóbbi mellett döntöttünk, közreadva munkatársaink írásai mellett, az *Annales* néhány tanulmányát is. Ezeknél terjedelmi okokból eltekintettünk a jegyzetapparátus és a mellékletek közlésétől.

Ez az összeállítás adott alkalmat arra is, hogy Wittman Tibor — legutolsó — írását, amely eddig magyarul nem jelent még meg, ugyancsak közreadjuk.

Szeged, 1985. március 4.

Anderle Ádám

ANDERLE ÁDÁM:

A „FEKETE LEGENDA” MAGYARORSZÁGON a 19–20. SZÁZADBAN

A történettudománynak a spanyol történelem vizsgálatakor sajátos fogalommal és jelenséggel kell számolnia: az ún. „fekete legendával”. E fogalommal jellemzik a történészek a spanyol történelmet eltakaró, negatív értékítéleteket hordozó torzításokat, melyek sokrétegű fekete szövedék-ként borítják be a spanyol múltat, a spanyolokat.

A „fekete legenda” nyomán kialakult — ma már meglehetősen jól jellemezhető — összkép Spanyolországot és a spanyolokat az inkvizíciót elfogadó, buta, fanatikus, a kultúrnépek között hatni nem tudó népként ábrázolja: mely mindig kész az erőszakos tettekre, mely a haladás, az újítások ellensége. *Julio Juderias* e jellemzését *Swerker Arnoldsson* gazdagította, aki e motívumok mellett a „fekete legenda” korai és finom szöveit is felfedte. A spanyol barbár, hamis, gőgös, buja és műveletlen, felszínes és kevertfajú — szóltak a középkori, újkori érvelések, mondja *Arnoldsson*, s ezek századunkra hagyományozódtak.

Ha a „fekete legenda” kialakulását kutatjuk, világosan kitetszik, hogy születése, fejlődése az egységes Spanyolország kialakulásával, az erős ibériai állam nagyhatalmi politikai aspirációival és szerepvállalásával kapcsolatos, mely Itália és Nyugat-Európa rivális hatalmaival állította tartósan szembe Hispánia katolikus uralkodóit és államát. Politikai propaganda és hamis eszmék, mondhatjuk tehát, amelyeket megkövült zárványokként — sokszor a valóság helyett — őrzött meg a tudatosan torzító politikai emlékezet, és hagyományozott át a történetírásra.

A spanyol történelem vizsgálatakor tehát a kutatásnak állandó historiográfiai feladata a torzítások finom rétegeinek lehántása a spanyol múltból.

A legenda kialakulásának első fázisa Itáliában érhető tetten, ahol a Katalóniai Korona aspirációi (Szicília, Szardínia, Dél-Itália) és a velük érkező katalán, valenciai kereskedők miatt, már a 15. században erős spanyolelleses sztereotípiák voltak forgalomban.

Ez főbiává a 16. században vált, különösen Róma kirablása után (*Sacco di Roma*, 1527). Ekkor már a spanyol állam által elnyomott Itália, amelyet súlyos adók, egy gyarmati típusú elnyomás igazságtalanságai sújtottak, ezek erősítették fel a spanyolfóbiát, és az egész társadalomban

elterjesztették. Itália gazdasági és kulturális hanyatlását is a spanyolok itáliai uralmával kapcsolták össze.¹

Ám, míg a katolikus Itália és a spanyolokkal ekkor az európai hegemóniáért harcoló Franciaország – a mórokkal, részben a zsidókkal kapcsolatos türelem miatt – etreneknek minősítette a spanyol uralkodókat, az ekkor kibontakozó reformációs irányzatok éppen ellenkezőleg: a bigottság, a katolikus fanatizmus képeit vetítették a spanyolokról.

Németalföld, Németország, Anglia, amelyek tartós politikai konfliktusba kerültek az erős Spanyolország katolikus uralkodóival, ezeket a sztereotípiákat gazdagították. Ezért nem véletlen, hogy e legenda kulcsalakjai V. Károly, II. Fülöp és Don Carlos, illetve főképpen a 16. század eseményei. A német protestáns röplapirodalomban, a népi énekekben V. Károly sátáni támogatásáról olvashatunk. Luther Márton maga is nagy szerepet játszott e sötét spanyolelles kép kialakításában – amelyet az is segített, hogy a harcos jezsuita rend spanyol bázison alakult meg. A születő német nacionalizmus fajilag alsóbbrendű népként mutatta be a spanyolokat, mert „feketékkel keverednek”. A németalföldi szabadságharc idején a holland propagandaháború rajzolta meg azt az erősen sötét spanyol-képet, főleg az inkvizíciós rémtettek felnagyított képét, amely Kelet-Európa felé is erősen terjedt. Orániai Vilmos Apológiája ennek már egyik fő példája lehetne. Maga a Don Carlos legenda is németalföldi eredetű. Itt vetik meg alapját a véres király (II. Fülöp) és a szabadsághős fiú (Carlos) képének, mely Schillernél nyert művészi megfogalmazást. Ez a protestáns propaganda a spanyolok amerikai jelenlétét, akcióit is felhasználta ebben a nemzetközi ideológiai harcban, különösen Las Casas írásait, aki az indiánok pusztulását, kiirtását megrázóan mutatta be írásaiban.

Meg kell említeni, hogy a török által fenyegetett országokban ez a negatív megítélés eltűnt a 16–17. században, helyébe a spanyol katona dicsérete lépett.

A „fekete legenda” a 16–17. században alakult ki. Igazi kivirágzása és Európában való elterjedése viszont a 19. századi liberalizmus korszakára esik, ám közben a felvilágosodás írói is nagy szerepet játszottak elterjesztésében. A francia felvilágosodás írói gyűjtötték ugyanis össze a spanyolokról kialakult nézetek mozaikjait, összegezték és gyűrták egységes *legendává*. Rajtuk keresztül terjedt szét Európaszerte immár a „fekete legenda”.

A „fekete legenda” évszázados kreációja a 19. században az európai liberálisok feudalizmus elleni harcának rendelődőtt alá, része lett az

antifeudális polgári ideológiának. Ezért főleg a német liberális történetírók, a francia restauráció történészei, majd a pozitivisták (Rotteck, Guizot, Buckle) terjesztették képeit – nagy hatással.

Ám látszik az is, hogy ebben az európai ideológiai küzdelemben a múlt század közepétől, a konzervatív katolikus romantikus felfogásokban egy ellenkező előjelű – rózsaszín – kép is formálódni kezdett a „fekete legenda” ellentételezéseként.

Új fejezetet a fiatal Egyesült Államok spanyolelles propagandája jelentett a 18. század végétől, amikor a fiatal állam a „fekete legendával” a spanyol Amerikától való különbségét akarta megindokolni, illetve latin-amerikai aspirációi megalapozására használta fel. A 20. században Latin-Amerika elmaradottságát a spanyol örökséggel kapcsolták össze, az imperialista tőkebehatalás és hatásai nem igen kaptak szerepet ezekben az észak-amerikai érvelésekben. Sőt, a spanyol „fekete legenda” képei a latin-amerikaiakra is rávetítődtek az észak-amerikai propagandában.²

Meg kell azonban azt is mondani, hogy a 20. században *Franco egész rendszere* – mely maga is harcot kezdett a „fekete legenda” ellen, ám csak egy ellenkező előjelű apologetikus „rózsaszín legenda” megszületésére futotta propagandájából³ – mintha maga is e legenda megtestesülése lett volna, hitelesítve az európai progresszió szemében a „fekete legenda” régi sémáit.

Ezzel is számolnunk kell, amikor feltesszük a kérdést: a magyar marxista történetírás miért nem lépett fel határozottan és kritikusan e negatív sztereotípiák ellen – annak ellenére, hogy Marx Spanyolországról szóló írásai alkalmasak lehettek volna másfajta kép megrajzolására is?⁴

Amikor azt vizsgáljuk, hogy a 19–20. századi magyar világképben a spanyolok, illetve Spanyolország hogyan van jelen, szükséges tehát számításba venni a „fekete legenda” jelenségét kettős értelemben is. A 19. századi Magyarország a századelőn felvetette a társadalmi haladás kérdését, s ezt össze kellett kapcsolnia a nemzeti függetlenségért és a Habsburgok ellen vívott harc kérdésével. Ebben a küzdelemben a *spanyol Habsburgok* miatt a „fekete legenda” sémája különleges szerepet kaphatott a magyar Habsburg-ellenes nemzeti ideológia kiformalásában. A legenda létét, terjedését ez a sajátos magyar koordinárendszer teszi érthetővé.⁵

Igen erőteljesen tapintható ki ez az alaphelyzet *Fessler Ignác Aurél* 1810-ben írott *Die alten und die neuen Spanier* című, igen színvonalas könyvében, amely típuskönyvnek is tekinthető e tekintetben. A mű

Robertson erős hatását mutatja, a spanyol államot és különösen a spanyol Habsburgokat meglepő bátorsággal negatívan mutatja be, igen közepes tehetségű emberként V. Károlyt például, aki a „nemzet ellenére dolgozik”; ellentétpárja Fesslernél Ximenes bíboros idealizált képe, akit „mindenütt a feudalizmus pusztulásának belátása vezetett”.

Nem tanulság nélküli – a többnépű-nemzetiségű magyar királyságnak, a magyar nemesi progressziónak szóló üzenetként is értékelhető – az is, ahogy Fessler a spanyolországi népek egymásközi viszálykodására utal, amely szerinte mindig a despotizmus elleni küzdelmet gyengítette. Fessler könyve a kortárs magyar olvasó számára meglepő módon letépte a Habsburgok homlokáról a dicsőség babérjait. Műve nagy hatású olvasmánnyá vált: Katona, Czuczor, Madách, Arany, Szigligeti, stb. könyvespolcain megtalálható. Némi poézissel azt mondhatnánk: Fessler könyve a Habsburgok „detronizálását” jelentette – a „fekete legenda” sztereotípiáinak felhasználásával, miközben a spanyol *nép* negatív ábrázolása, valószínűleg romantikus hatásra, elmaradt.

A spanyol Habsburgok, az 1848 előtti magyar ismeretterjesztésben, az európai liberális felfogást tükrözve, eszelős, vakbuzgó alakok, körülötük pedig „a fanatizmus minden szörnye”. Ezt a sötét történelmi képet a Szent Szövetség támogatásával megszülető spanyol *restauráció* reakciós politikája és terrorja, amelynek a kortársak szemtanúi lehettek, csak hiatalosították.

E kép elemei megjelentek például némi egyszerűsítéssel Táncsics elemi iskolák számára írott *Világtörténetében* is – de általánosan elterjedt képként is felfogható 1848 előtt. Ugyanakkor jelen van 1848 előtt egy kevésbé erős Habsburg-barát szellemű spanyolkép is, amelyet Prescott Katolikus Királyokról szóló könyvének fordítása is elősegített.

A szabadságharc bukása után születő spanyol történelemrajzokban a vereség élménye erősítette a „fekete legendát”. *Szilágyi Virgil*, aki széles külföldi olvasmánybázisra épít, könyvében a Habsburg uralkodók önkényének az eredményeként láttatja a spanyol hanyatlást, a spanyol történelem pedig a Habsburg despotizmus elleni harcként, a zsarnokság-szabadság ellentéteiben manifesztálódik.

Szilágyi Virgil művét politikai indítékok hozták létre: a *comuneros* mozgalom (túl)értékelésében (modern tőkés polgárságként ábrázolja a spanyol városokat) és leverésében a 48-as szabadságharc leverését is gyászolja. Királyképei – pl. II. Fülöpöt – a klasszikus liberális sztereotípiák, azoknál némileg sötétebb tónussal: gonosz, kegyetlen, hatalmas zsarnokként jelennek meg a spanyol uralkodók. A legenda képei 48 veresége után

túldimenzionáltakká váltak Szilágyinál, ám a *centralisták* nézetein nevelkedett értelmiségi a spanyol felkeléseket értelmetlennek tartja. Nemcsak a comuneros mozgalomról, hanem a katalán felkelésről (1640) alkotott megítélése is ezt jelzi. Ellentétben viszont Fesslerrel, elsősorban *D'Aulnoy* hatására a lusta, büszke, gáláns, álszent buja vonások lettek Szilágyinál a spanyol népkarakter fő vonásai.

Az 1849–1867 közötti írások ezt a felfogást azonban általában némileg árnyaltabban, kevesebb túlzással képviselik. *Hunfalvy János* kiegyensúlyozott tudományos felfogása azt is jelzi, hogy a 19. századi történeti kutatások átvétele már a „fekete legenda” halványulásához is támpontot adott. *Somhegyi Ferenc* írásának pedig fontos sajátossága, hogy a spanyol Habsburgok sötét korszakával szemben a „dicső múltat” az arab korszakban fedezi fel.

Ennek ellenére, a kiegyezés előtti művekből feltáruló spanyolkép alapszínét még mindig a „fekete legenda” adja, melyben erősen jelen volt az antiklerikalizmus is. Számos ismeretterjesztő íráson túl, *Szász Károly* II. Fülöpről szóló tanulmánya érdemel említést, amelyet Prescott könyvére támaszkodva írt meg – egy protestáns típusú spanyolelleses felfogást közvetítve a magyar olvasóknak.

Ellenáramlat kibontakozásának kezdetét jelzi *Danielik N. János* Kolumbuszról írott meglehetősen tudománytalan könyve, amely a spanyol egyház apológiáját zengi, Spanyolország pedig a „lovagiasság hazájaként” jelenik meg. A Habsburgok éppúgy, mint az Inkvizíció, „csak a kölcsönt fizették vissza” a protestánsoknak, érvel az író. Danielik jellegzetes pillanatot jelez: az ő írásaival jelennek meg Magyarországon tudatos vállalásként a „fekete legendával” szemben fellépő, *konzervatív apologetikus* történetfelfogás érvei. Ebben a gondolatmenetben a spanyol hanyatlás immár nem a Habsburgok bűne, hanem a Nagy Armada vihar által történt elpusztulásából eredeztethető. A paraguayi jezsuita-redukciók idilljét is ő közvetíti magyar olvasóinak először, ellensúlyozva a Voltaire óta ismert negatív képet.

Ezt a konzervatív, rózsaszín felfogást nagyobb ügyességgel és színvonallal képviselte *Fraknói Vilmos*, aki első magyar kutatóként spanyol állami levéltárakban is dolgozott. Elsősorban a spanyol külpolitikáról fontos új, reális információkat ad, ám az egyházzalról szólva, őt is erős apológia jellemzi.

Ha az 1849–67/70 közötti periódust értékelni kívánjuk, megállapítható: ebben az időszakban, miközben a klerikális szemlélet megerősödése a spanyol történelem idealizálásának a kezdetét jelezte, a liberálisok fekete

sémái dogmatikusan megmerevedtek, sok esetben pedig érdekes reakciós átváltozásoknak és deformálódásnak is tanúi lehetünk.

Ez jól tükröződik *Mangold Lajosnál*, akinél – ellentétben a korábbi liberális felfogással, mely a spanyol *uralkodókat* vette célba – csupán a *spanyol nép* negatív megítélését láthatjuk. A spanyolt becületes munkától irtózó, bárgyú, gögös és szolgalelkű népként ábrázolja.

E „magyar liberalizmus” erős reakciósságát és fordulatát – témánk szempontjából – legjellemzőbben *Trefort Ágoston* képviselte, aki *Mignet* felett tartott emlékbeszédében a Párizsi Kommunre való reagálását is kifejezte. Trefort, Mignet munkáit elemezve, a „fekete legenda” magyar munkás- és forradalomellenes verzióját alkotta meg. Szerinte V. Károly levelei „olyan vadságot tüntetnek föl, mintha azokat Robespierre vagy Saint-Juste írta volna. Az inquisitio eljárása is iszonyatos volt, elmondhatni, hogy a francia kommunisták és demagógok a spanyol királytól tanulták az uralkodás ezen formáját”.

II. Fülöp pedig, Trefort szerint, élénken emlékeztet Robespierre-re.

Ezt a szélsőséges elfogultságot a kor magyar liberális sémái nem követik – az ezidőben írott művek többségének spanyolképe inkább laposságával tűnik ki. Kivétel a kolozsvári történészek néhány írása, akik *Ranke* nyomán a spanyol külpolitikáról írtak, fontos publikált forrásokat is felhasználva.

A „fekete legenda” és az apologetikus felfogások diszkrét vitájának kimenetelét Marczali Henrik egyetemes műveivel jól illusztrálhatjuk, melyek a történésznek az apologetikus felfogás előtti kapitulációját is jelentették. Az 1883-ban írt *Újkor története*, és az 1908-ban publikált *Nagy Képes Világtörténet* közötti eltérések határozottan a konzervatív, apologetikus nézetek elfogadását tükröző fordulatról tudósítanak, úgy, hogy közben bizonyos régi sztereotípiák is felerősödnek. Megfogható ez V. Károly értékelésének 1908-as idealizálásában, a spanyol arisztokrácia megítélésében bekövetkező fordulatban (amelynek „nemzeti feladatairól” ír), a spanyol hódítás és gyarmatosítás feldicsérésében – Danielik szellemében. Az *Újkor történetében* még kitapintható demokratizmus eltűnt. 1908-ban a nép és uralkodó közötti harmóniáról esik szó. A spanyol nép, úgymond, „nem politikai szabadságra tört, hanem csak arra, hogy vele együttérző urat szolgáljon”. II. Fülöp, mint „a spanyol nép akaratának teljes hatalmú végrehajtója” tűnik élénk, amely népben egyébként „a büszkeség lustasággal párosul”.

A korábbi liberális értékelések, melyek a *comunerost* pozitív előjellel

interpretálták, eltűnnek; a felkelés „túlkapásairól” e „forradalom” rettenetes káraitól esik szó.

Több szerzői megjegyzés utal arra, hogy a Nagy Képes Világtörténet írása idején Marczaliban a századforduló tömegmozgalmainak hatására (is) változott a spanyol történelem megítélése az *Újkor történeté*-hez képest.

Különös szimbiózis figyelhető meg Marczalinál: miközben az uralkodókat illetően az apologetikus-idillikus tónus erősödik, a nép negatív megítélésében viszont a liberális „fekete legenda” sémái erősödnek fel a *Nagy Képes Világtörténet*ben. Például: „A spanyol lelkületnek megfelel a harciasság, az elszántság a döntő pillanatban, de nem a folyamatos anyagi és szellemi munka”.

Különösen a *Budapesti Szemlében* jelent meg a századfordulón több komoly tanulmány. Közülük *Károlyi Árpád: Az igazi Don Carlos* című tanulmánya emelkedik ki. Károlyi tanulmánya az első a magyar történeti irodalomban, amely a „fekete legenda” egyik kulcsmotívuma kapcsán nemcsak azt bizonyítja be, hogy a Don Carlost idealizáló felfogásoknak nincs alapjuk, de részletes historiográfiai áttekintés alapján bemutatja a legenda kialakulásának okait és folyamatát, Schillerben találva meg a végső Mestert. Károlyi tehát az első magyar szerző, aki figyelmeztet arra: a spanyolokról, a spanyol történelemről kialakult képzetek jórészt torzítások.

A Károlyi által képviselt egyensúly azonban kivétel: az apologetikus, rózsaszín oldal felé való átbillenés folyamata érzékelhető, amelynek durva példái az Akadémiát sem kerültk el. *Ballagi Aladár* spanyol inkvizícióról tartott akadémiai székfoglalója például antiszemizmusával tűnik ki. Ballagi a zsidók kiűzéséből vezeti le a „faj csodás kiterjedését”, ami a nagyhatalmi státuszban jutott kifejezésre. A spanyol „vaskezű kormányok” idealizálása ezidőben a mélypont, amely azonban tartósnak mutatkozik: Ballagi gondolatmenete többször ismétlődik ezidőbeli más tanulmányokban. Az inkvizícióról szóló történeti irodalom a harcos és primitív katolikus esszékben például a „rémregény” minősítést kapja.

A „fekete legenda” liberális tradíciója azonban századunk első két évtizedében még erőteljesen továbbélt. Vulgarizált és primitív megnyilvánulásai mellett (pl. Sós Józsefnél, aki szerint „a spanyol nép szegénysége lelki sötétségére vezethető vissza”), s a szociáldemokrata munkásmozgalomhoz kötődő értelmiségieknél is megtaláljuk sémáit. Képviselői, pl. Wolfner Pál, a Spanyolország és gyarmatai közötti viszonyt a II. Internacionálé revizionistáinak felfogása alapján minősítették negatívan: „Gyar-

matosítani csak úgy lehet, ha az anyaország és a gyarmat között egységes kapcsolat van”.

Két színvonalas munka emelendő ki az egyre hanyatló század eleji liberális irányzatból: *Márki Sándoré* és *Domanovszky Sándoré*. Mindkettő demokratikus platformról adott színvonalas, gazdag és kiegyensúlyozott összképet Spanyolország történelméről. Márki a spanyol hanyatlás okaként a „rémmuralmat és a türelmetlenséget” jelöli meg.

Új, modern érv viszont a korábbiakhoz képest II. Fülöp „militarizmusának” elítélése. Domanovszkynak pedig gazdaságtörténeti felfogása érdemel említést, aki – ekkor ez roppant új felvetés az egész európai történetírás vonatkozásában is – a juhtenyésztés negatív hatásait veti fel.

A kiegyezés periódusában tehát a „fekete legenda” képeinek kizárólagossága megszűnt, eltolódás következett be a színekben – de nem egyértelműen csak a történelmi igazság irányában. Az új, „rózsaszín legenda” formálódásának első stációjánál vagyunk – amely a *Horthy-korszakban* válik hivatalos és uralkodó felfogássá.

E kor uralkodó történetírása nem törekedett objektív, tudományos szemléletre és teljesítményre. A szellemtörténetírás a spanyol történelem bemutatását is a Horthy-diktatúra igazolásának szolgálatába igyekezett állítani, irracionalizmusa pedig nyilvánvalóvá vált. A liberális szemlélet viszont, mely a „fekete legenda” továbbélését is jelentette, egyre sekélyesebb összszínvonalon élt tovább.

Az 1920-as évek elején, amikor az elűzött Habsburg család Spanyolországban telepedett le, a két politikai rendszer (Primo de Rivera és Horthy diktatúrája) hasonlósága és jó politikai kapcsolatai adták meg a lehetőséget ahhoz, hogy főképp katolikus szerzetesek eljussanak Spanyolországba, annak levéltáraiba. Ennek kapcsán folytatódik az 1867 után elinduló spanyol útleírás-irodalom. Ezek közé tartozik *Böle Kornél* dominikánus szerzetes műve is. Jelentőségét azonban elsősorban a bevezető tanulmány adja, melyet *Kőrösy Albin* írt „Spanyolország hajdan és most” címmel.

Kőrösy már ismeri a „fekete legenda” fogalmát, melyet a spanyol történelem torzításainak gyűjtőfogalmaként jellemez. Ám maga Böle könyve arra utal, hogy a „fekete legenda” elleni harcot nem a történeti valóság feltárásának igénye indokolja. Böle pedig szintén a „fekete legenda” szétszakítását tűzi ki célul: „Alig van ország, melyet oly kevésbé ismernének vagy alaposan félre ne ismernének, mint Spanyolország. Politikai

féltekenységből, hithű katolikus mivoltáért és egyéb okok miatt sikerült befeketíteni, agyonrágalmazni...”

S felteszi a kérdést: „Szabad egy színgkatolikus néppel ily igazságtalannak lenni?” Ám a royalista és konzervatív Böle spanyolszimpátiája rendkívül redukált alapon áll: „És a hála érzete is ösztönzi (ti. a magyar népet, A. Á.), hogy megismerje és megbecsülve megszeresse azt a földet, melynek népe oly nemesen látja vendégül száműzött királyi családunkat”.

Kőrösy Albin is a „fekete legenda” széttörését vállalta feladatául az 1920-as évek elején, mert „róla (ti. Spanyolországról A. Á.) nálunk is még hamis, ferde, fölényes megjegyzések röpködnek szájról szájra, még pedig nem is éppen csak a tudatlanok körében. Itt az ideje, hogy ezek a téves nézetek oda kerüljenek, ahova valók: a tudatlanság, az elfogultság lomtárába”.

Kőrösy igénye nagyon korszerű volt, ám ennek ő maga sem tudott maradéktalanul eleget tenni. Ebben történetfilozófiai korlátai, a szellemtörténeti felfogás akadályozta meg. A véletlen tényezők abszolutizálása (pl. a vihar szerepe az Armada pusztulásában, s ebből a hanyatlás levezetése), az indeterminista felfogás és a pszichologizmus elsősorban a koncepció pillérei. Magyaráztatnak ugyanis meglehetősen szegényes, ha Kőrösy például úgy véli, hogy „...a minden áron üdvözülni akarás hite hívva tesz minden anyagi jóra irányuló törekvést. A túlvilági élettel való törődés gondja ma is ott ül a legtöbb spanyol komor arcán”. A spanyol nép és kultúrája iránti őszinte és mély tisztelete, *A spanyol irodalom története* című könyvének részletekben hatalmas gazdagsága – mely magyarul máig egyetlen összefoglalás e témáról – ugyanakkor kiegyensúlyozza Kőrösy koncepcionális gyengéit.

A szellemtörténetírás módszerének minden negatív következménye tanulmányozható *Juhász Vilmos* könyvében. Ezért illusztrációul az ő művét választottuk. A spanyolt „az időből kiesettség titokzatos légköre veszi körül” – írja Juhász, aki, ti. a spanyol, a keltáktól örökölte „az államalkotó tehetség hiányát”. A kasztíliaikat viszont a „végtelen vágyakozás szelleme” hajtotta a felfedezések felé.

Elfogult katolicizmusa erős antiszemitizmussal párosult, mely a fasiszta fajelmélettel töltődött. Az inkvizíció célja: „küzdelem a fajtisztaság és a vallástisztaság fenntartásáért”, véli. Az uralkodók azért támogatták, mert „meg akarták óvni a spanyolok további elzsidósodását”. Tudománytalan platformja Ballagit idézi, de az érdekes az, hogy ugyanakkor beépíti a „fekete legenda” bizonyos elemeit is koncepciójába, – például amikor arról ír, hogy a spanyol „megveti a szorgalmat és a munkáját”.

Juhász későbbi, már a II. világháború alatt írott könyvében azonban antiszemitizmusa némileg enyhült, miközben felfogásának alapjai érintetlenek maradtak. Új elemként viszont ekkori művében a „népi elem a hódításban” formula jelent meg.⁶

E gondolkörben egyébként több egyháztörténeti mű (Csóka Lajos, Ijjas Antal) születik, több ismeretterjesztő könyv és cikk mellett.

A liberális felfogás legtipikusabb produktuma viszont *Tolnai Világtörténete*. Szerzői, szerkesztői közt ott találjuk Ballagi Aladárt és Mangold Lajost is.

A liberális „fekete legenda” igen alacsony színvonalú továbbélését reprezentálja a „Tolnai”: a spanyol lusta, ábrándozó, kegyetlen... és még sorolhatnánk a sémákat, melyek erős forradalomellenességgel párosulnak: a *comuneros* felkelés egyenesen „kommunista jellegű” lett, Spanyolország pedig „rothadó és züllött ország”.

Az 1919–1944 közötti periódus lehangoló átlagszínvonalából két szerző emelkedik ki. *Hajnal István*, aki a számára kevésbé szimpatikus „racionális társadalmakba” sorolja Spanyolországot. Hajnal mintha Marx felfogását ismételné, amikor a spanyol fejlődést az oszmán birodaloméval rokonítja. Rendkívül korszerűen mutatja be, hogy a spanyol abszolutizmus nem belső forrásokból táplálkozik, hanem extravertált jellegű. – A németalföldiek győzelmét viszont a spanyolok felett a hollandok „szokásszerű” társadalmi teszi érthetővé. Hajnal érdeme, hogy túllépett a „fekete” vagy „rózsaszín” dilemmán, és fejlődési típúsként szemlélte a spanyol történelmet.

A másik kiemelkedő tanulmány a *Századunk* 1928-as évfolyamában jelent meg. *Seltman Rezső* spanyol inkvizícióról szóló tanulmánya egy hamisításra történő válasz. 1928-ban ugyanis *Havas Károly* neve alatt megjelent egy könyv, *Az inkvizíció története* címmel. Seltman azonban bizonyította, hogy e könyv valójában Ch. H. Zea inkvizícióról szóló műve német, rövidített kiadásának rossz magyar fordítása.

E könyv kapcsán széles historiográfiai áttekintést ad Seltman az inkvizíció történetéről. Írása erőteljes elutasítása az antiszemita interpretációknak is, amikor rámutat: a zsidókat onnan üzték ki, ahol őslakók voltak. Ranke nyomán Seltman kiemeli: az inkvizíció valójában az abszolutizmus eszköze volt. Polgári humanista alapállásról – bemutatva az inkvizíció szervezetét, működését – írt kritikát az inkvizícióról.

1945 után az előző ellenforradalmi kurzus által táplált szellemtör-

téneti alapvetésű konzervatív apológia természetesen lejáratta magát tudománytalanságával és a rendszerhez való szoros kötődésével. Ez a tény, valamint a Franco-diktatúra léte, mely maga is a keresztény-konzervatív előjelű rózsaszín apológia terjesztője volt, egyaránt a „fekete legenda” korábbi liberális sémái számára nyújtott inkább kedvező terepet. Ezért is lehetünk tanúi főként az antiklerikális jellegű fekete sztereotípiák újbóli jelentkezésének. Ám ebből nem következett a „fekete legenda” valamiféle reneszánsza. Ez ellen hatott a formálódó fiatal magyar marxista történettudomány növekvő befolyása is. De nem lett ebből realisabb spanyolkép sem, miután nem folytak ilyen irányú kutatások. Tulajdonképpen a Spanyolországról, a spanyol történelemről alkotott kép inkább leszűkült és elhomályosult az 1950-es években. Minden bizonnyal szerepet játszott ebben az is, hogy Spanyolországgal nem tartott fenn Magyarország diplomáciai kapcsolatot sem. Az 1960-as évektől azonban néhány egyéni kezdeményezés érdemel említést. *Wittman Tibor* és *Nyina Mickun* 16–17. századra vonatkozó kutatásai és tanulmányai, valamint az elmúlt évtizedben *Harsányi Iván* írásai⁷ érdemelnek elsősorban említést a polgárháborús memoárirodalom mellett.⁸ Ám kevés történeti tárgyú könyvet fordítottunk le ezidőben magyarra,⁹ így azt lehet feltételezni, hogy a magyar köztudat Spanyolország-képe meglehetősen leszűkült és hézagos. Az ELTE Spanyol Tanszéke munkatársainak irodalomtörténeti jellegű tanulmányai sem lehettek köztudatformáló erejűek. Így valószínűleg leginkább a turizmussal kapcsolatos kiadványok formálhatják jelenleg a magyar közvélemény spanyolképét.

Itt lenne az ideje tehát a spanyol történelemre irányuló elmélyültebb kutatásoknak, annál is inkább, mert a spanyol történeti fejlődés és az egész ibériai régió fejlődése nem kevés analógiával és tanulsággal szolgálhat a Közép-Kelet-Európa régióját kutatók számára.

Jegyzetek

1. A „fekete legenda” nemzetközi szakirodalmából a legfontosabbak *Julian Juderias*: *La leyenda negra: Estudios acerca del concepto de España en el extranjero*. 13. kiad. Madrid, 1954. (először 1914-ben publikálták); *Sverker Arnoldsson*: *La leyenda negra: Estudios sobre sus orígenes*. Göteborg, 1960. (Magyar recenzio Wittman Tibor tollából, *Világtörténet*, 5–6. szám, Budapest, 1965. 182–183); *Philip Wayne Powell*: *Tree of Hate. Propaganda and Prejudices Affecting United States Relations with the Hispanic World*. New York–London, 1971.;

2. Vö. Ph. W. Powel könyvét. A Latin-Amerikával való jó kapcsolat és realisabb képalakítás céljából indítják meg 1918-ban az USA-ban a *Hispanic American Historical Review*-et.
3. Lásd pl. az *Acción Española* (1931–36) számait; vagy a *Revista de las Indias*-t, amelyet 1941-ben indít a francóista kultúrpolitika, éppen egy apologetikus történeti kép kialakítása céljából. Ezzel deformálta azt a századfordulón megszülető spanyol történetírói törekvést, mely felvetette a „fekete legenda” meghaladásának fontosságát. Vö. például *Juan Bardina: Leyenda perjudicial: La inferioridad del español. Union Ibero Americana*. 1918. 3. szám, 26–30.
4. Marx–Engels Művei. 10. k. Budapest, 1965.
5. Lásd erről bővebben: *Anderle Ádám: A spanyol abszolutizmus képe a XIX. és a XX. században Magyarországon*. (Bölcsészdoktori értekezés) Szeged, 1967. (kézirat), és Uő.: *Der spanische Absolutismus in der ungarischen Geschichtsliteratur des XIX. und XX. Jahrhunderts. Acta Historica*, Szeged, 1968.
6. Ezt a felfogást képviseli az ekkor lefordított francia mű is: *Louis Bertrand: Spanyolország története*. Budapest, 1937.
7. Wittman Tibor spanyol tárgyú tanulmányait a *Historia de la economía colonial hispanoamericana*. Akadémiai, 1975. tartalmazza. *Nyina Mickun* a Mestáról szóló tanulmányait francia nyelvű könyvben foglalta össze. (*La Mesta au XVIIIe siècle. Etude d'histoire sociale et économique de l'Espagne au XVIIIe siècle*. Akadémiai, 1983.) *Harsányi Iván* a spanyol polgárháborúról közölt fontos tanulmányokat.
8. Vö. *Györkei Jenő: Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban*. Budapest, 1977. Zrínyi Kiadó.
9. *J. García: A XX. századi Spanyolország*. Kossuth, 1973. *Pierre Vilar: Spanyolország története*. Budapest, 1983. Gondolat.

Felhasznált irodalom

- Stancsics Mihály: Általános világtörténet ifjúság számára*. Buda, 1841.
- Robertson... Amerikai története*. Fordította Tanárky János, Pest, 1807. I–II. k.
- Szilágyi Virgil: Az újkor története*. Pest, 1850.
- Lassu István: II. Filipe spanyol király legyőzhetetlen hajós serege*. Tudományos Gyűjtemény, 1825. XII. k. 25–44.
- Kazinczy Gábor: Spanyol irodalmi állapotok*. Tudománystár, 1842. VI. k. 161–66.
- Fessler: Die alten und die neuen Spanier*. I–II. k.
- Hunfalvy János: Egyetemes történelem*. I–III. k. Pest, 1851.
- Somhegyi Ferenc: Egyetemes Világtörténet*. I–III. k. 5. kiad. 1874.
- Szász Károly: II. Fülöp*. Budapesti Szemle 1858. IV. k. 48–80, 331–60.
- Danielik N. János: Columbus, vagy Amerika felfedezése*. Pest, 1856.
- Fraknói Vilmos: Tanulmányaim Spanyolország állami levéltárában*. Századok, 1869. 150–165.
- Fraknói Vilmos: Az állami javak saecularisatioja Francia-, Spanyol-, és Olaszországban*. Pest, 1872.
- Mangold Lajos: Világtörténelem*. 2. kiad. I–III. k. Bp. 1883–85.
- Mika Sándor: Richelieu bíbornok-miniszter befolyása Franciaországra és Európára*. Kolozsvár, 1879.

- Gergely Sámuel*: XIV. Lajos és a spanyol örökösödés kérdése a pyreneusi békétől az aacheni békéig. Kolozsvár, 1879.
- Joó Imre*: Richelieu bíbornok-miniszter hatása Franciaországra és Európára. Nagykőrös, 1896. Az előszóban megjegyzi, e tanulmányát 1881-ben Kolozsvárott írta.
- Trefort Ágoston*: Emlékbeszéd Mignet Ferenc... felett. MTA Emlékbeszédek, II. k. 1885. jan. 26.
- Marczali H.*: Az Újkor története. I–II. k. (Ribáry világtörténet), Bp. 1883.
- Marczali Henrik*: Nagy Képes Világtörténet. Budapest, 1908.
- „rf”: Egy spanyol realista festő. Budapesti Szemle, 1890. 64. k. 207–30.
- W.G. Velázquez*: Budapesti Szemle, 1908. 134. k. 392–415.
- Károlyi Árpád*: Az igazi Don Carlos. Budapesti Szemle 1892. 70. k. 223–53.
- Ballagi Aladár*: A spanyol inquisitio. Akadémiai Értesítő 1904. XV. k. 12. füzet, 533–50.
- Petrányi Ferenc*: Az inkvizíció. Kalocsa. 1908.
- Lukács József*: Felolvasások a váci katolikus líceumban. Az inkvizíció c. rész. Vác. 1906. 29–46.
- Márki Sándor*: Az Újkor és a Legújabb kor története. Bp. é. n.
- Domanovszky Sándor*: Egyetemes történelem. II. k. Bp. 1911.
- Csuday Jenő*: Spanyolország története a középkorban, Bp. 1914.
uő. Spanyolország története az Újkorban, Bp. 1915.
uő. Dél-Amerika, Bp. 1909.
- Wolfner Pál*: A történelmi fejlődés rövid vázlata. Bp. 1906.
- Bőle Kornél*: Spanyolország. Bp. 1927.
- Juhász Vilmos*: Spanyolország és Portugália. Bp. 1933.
- Kőrösy Albin*: A spanyol irodalom története Bp. 1930.
- Juhász Vilmos*: A nagy hódítók. Bp. é. n.
- Ijjas Antal*: Az egyház és az uralkodói abszolutizmus Bp. 1941.
- Hajnal István*: Az Újkor története. Bp. 1936.
- Tolnai Világtörténelme. 10–13. k. Bp. é. n. Mi az 1927-ben induló új kiadást használtuk.
- Seltman Rezső*: Az inkvizíció a történelmi kutatások megvilágításában. Századunk, 1928. 1. sz. 1–14.

E. ASTOR:

ÁRAK ÉS MUNKABÉREK A MUZULMÁN SPANYOLORSZÁGBAN

(X–XI. század)

(*Annales*, E.S.C. 1965. július–augusztus 664–680)

Előszó

Spanyolország arab történetíróinak és geográfusainak műveiben igen kevés adatot találunk az árakra és a bérekre vonatkozóan. E munkák az említett tárgykörben kevesebb információt nyújtanak, mint a keleti források. Ezen felül, Spanyolország arab krónikáinak árjelölései általában vagy az inséges, vagy a túl kedvező korszakokra vonatkoznak. Azt is meg kell említenünk, hogy a szerzők csak Andalúzia termékeinek árát adják meg, és nem beszélnek az Ibériai félsziget más tartományairól, ahol feltehetően mások voltak az árviszonyok. Szintén Dél-Spanyolországra szorítkozik a zsidó források anyaga is (ezeket Lévy Provençal dolgozta föl), amellyel az arab forrásműveket kiegészítjük. Ez utóbbiak tanulmányozása azonban gyakran nehézségekbe ütközik. Az ide vonatkozó adatokat ugyanis a híres rabbik jogi konzultációinak gyűjteményéből származó „*responsa*”-k („válaszlevelek”) tartalmazzák, amelyeket jogászok másoltak le, akik nem sokat törődtek ezekkel a részletekkel. Előfordulhat tehát, hogy módosították a számokat, ezért ha ezek a héber, de gyakran arab nyelvre fordított szövegek túl kerek mennyiségeket adnak meg, jobb, ha nem vonunk le ebből következtetéseket, mivel félő, hogy ezek valótlan adatok. A tanulmányban felhasználtuk még Toledónak dokumentumait és az Ebro-vidék 12. század elejéről ránkmaradt forrásait. Feltételezzük ugyanis, hogy az eddig eltelt időben nem történtek meghatározó változások az árstruktúrában, mivel a társadalom mozgásai is egymást ellensúlyozó jelenségekben mutatkoznak meg: megjelenik néhány földesúr, polgár és pap, és ugyanakkor elhagyja az országot jónéhány magasabb társadalmi kategóriába tartozó muzulmán.

Hogy pontosan megítélhessük arab-Spanyolország helyét a 10–11. századi földközi-tengeri országok gazdasági keretén belül, az ár- és bérvizonyokat a nagy gazdasági egységet alkotó muzulmán országok hasonló adataival kell összevetnünk. Ez tanulmányunk célja. Ha elvégezzük az összehasonlítást azon dél-spanyolországi területekkel is, amelyek a későbbi időszakban is arab uralom alatt maradtak, ez is új oldaláról fogja megvilá-

gítani az Ibériai-félsziget gazdasági-társadalmi helyzetét a reconquista korában és az azt megelőző században.

Élelmiszerek

Először a búza árát kell megvizsgálunk, mivel a muzulmán Spanyolország összes néprétege ebből sütötte kenyerét. A Cordobában 1016–18 között uralkodó [°]Ali b. Hammūd Kalifa egy rendelete (melyet Ibn Bassām jegyzett föl), értékes felvilágosítással szolgál számunkra, mivel úgy tűnik, a búza átlagos árát adja meg. Innen azt tudjuk meg, hogy a 11. század 20-as éveiben 1 *mudy* búza 6 dinárba került. Mivel (an – Nuwajr alapján) Cordobában 1 *mudy* $1\frac{1}{2}$ *kairouani quafīz*-nak, vagy 504,7 l^3 -nek felelt meg, megállapíthatjuk, hogy 100 kg búza ára 1,52 dinár volt. Ugyanezen forrás szerint, 1 *mudy* árpát 3 dinárért, tehát 100 kg-t 0,95 dínárért lehetett vásárolni.

A történeti írások csak azon időben jegyezték föl a búza árát, amikor az nagyon drága vagy különlegesen olcsó volt. Azt például megtudhatjuk, hogy III. [°]Abdarrāḥman 920-as hadjárata idején a sereg akkora hadizsákmányra tett szert, hogy 1 *mudy* búza ára $1\frac{1}{6}$ dirhamra esett le. Ez 100 kg-ra átszámítva, 0,0063 dirhamot jelent. Hasonló árat jelöl egy másik arab jelentés, amely egy Almohád Kalifa, Abū Ya[°]qub egy portugáliai hadjárata idején készült. Itt olvashatjuk, hogy az Almohádok tábora mindenben bőséget élvezett, és a gabona olyan olcsó volt, hogy 1 dirhamért 12 mudd árpát és 15 mudd búzát lehetett venni. Feltéve, hogy 1 *mudd* (mint Fez-ben) 80 *uqīyan*-nak felelt meg, és 2,5 kg-t nyomott, kiszámíthatjuk, hogy 100 kg búza 0,26 dínárba került. Ez az adat azonban nem hiteles.

Ha összehasonlítjuk az [°]Alī b. Hammūd rendeletében jelölt normál árat az egykorú közel-keleti források hasonló adataival, látható, hogy a keleti országok többségében olcsóbb volt a búza. Egyiptomban például 920 táján 0,8 dínárba került 100 kg búza, később, a Fatimidák idején pedig 0,95 dínárba, bár ekkor az ár 1,42 dínárig, sőt magasabbra is emelkedett néha. Palesztinában ugyanennyi búzáért a 11. sz. 2. felében 1,13 dínárt fizettek. A korai középkorban Közép-Szíria búzaárai Egyiptoméhez hasonlóan alakultak. Irakban volt csak drágább a búza, itt ugyanis a 10. században majdnem olyan magas volt az ára, mint a Hammudidák Andalúziájában.

Egy „*arrob*” liszt ára, Hisba d’as-Saqatī könyve szerint 12 dirham volt. Mivel 10 dirham felelt meg 1 dínárnak, 4 dínár pedig 1 marabotinnak,

az állapítható meg az említett forrás alapján, hogy 1 kg liszt 0,033 marabotinba került. As-Saqaṭī munkássága valószínűleg a 12. század első felére esett, de joggal feltételezhetjük azt, hogy az általa jelölt adatok már az előző század második felére is érvényesnek tekinthetők. Jelenlegi ismereteink szerint legalábbis a források nem említenek lényeges változásokat az eltelt idő alatt. Az as-Saqaṭī által megadott liszt-ár az átlagos ár volt. Hogy ez áremelkedés esetén hogy módosult, arról al-Maqqarī nyújt információt: a liszt ára a nagy aszályok idején szökött föl jelentősen, ilyenkor arorként 2 dínárba került Cordobában.

Mivel számításaink szerint 1 kg búza ára 0,0152 dínár volt, az idézett as-Saqaṭī szöveg alapján arra következtethetünk, hogy a molnárok jövedelme jóval magasabb lehetett a muzulmán Spanyolországban, mint Egyiptomban. Ott ugyanis 1 *butta* liszt 1 *irdabb* (kb. 70 kg) harmad vagy negyedrészenek felelt meg.

As-Saqaṭī a sajt áráról is tesz említést: ennek 1 *arrobnyi* mennyiségért 16 dirhamot fizettek, vagy 1 kg sajt 0,04 dínárba került.

Azt nem tudhatjuk, milyen sajtajtákról beszélnek az arab források. Az azonban megállapítható Egyiptom krónikái alapján, hogy ott olcsóbb volt a sajt a 14. század végén: 1 kg sajt csak 0,02 dínárba került.

A bor ára R. Isaac al-Fāṣī egy „válaszlevelében” (responsa) találunk utalást. A szerző egyébként 1088-tól élt Andalúziában, és „jogi konzultációi” is ezen vidék ügyeivel foglalkoznak. Az említett levél szerint 1 *arrob* bor ára 0,4 dínár volt. Mivel 1 *arrob* 8,16 l-nek felel meg, kiszámítható, hogy 1 l bor 0,05 dínárt ért.

Itt újból azt állapíthatjuk meg, hogy keleten alacsonyabbak voltak az élelmiszer-árak, mint Spanyolországban. Egy utazó a későbbi időkből pl. azt írja, hogy Palesztinában a 15. században a bor 0,072, később 0,053 dukátba került. Mint tudjuk, a dukát 3,5 gr-os, a dínár 4,5 gr-os volt.

A muzulmán Spanyolország és Kelet élelmiszer-árainak különbségét valószínűleg a Spanyolországban nagy tömegben jelenlevő szudáni arany okozta.

Szövetek és ruhafélék

A muzulmán Spanyolország ruha- és szövetáiról igen kevés adat áll rendelkezésünkre: a meglevő anyag csak egy későbbi kutatás kiindulópontjaként lesz majd felhasználható.

Mint közismert, az andalúziai textilgyártás legbecsesebb terméke a selyemszövet volt. R. Isaac al-Fāṣī szerint 1 ritl selyem 11/2 marabotint

ért. A font (ritl) vidékenként változó mennyiséget jelölt, de rendszerint 504 grammnak felelt meg. Erre a korszakra vonatkozik Isaac b. Barūn már idézett levelének ár-adata is. Itt olvashatjuk, hogy Andalúziában a „jó” fésüsselymet 9 3/4 marabotinért adták el, a „külföldre szánt” fésüsselymet pedig 16 1/4 és 16 1/2 marabotin közötti áron. Isaac b. Barūntól azt is megtudjuk, hogy a jó minőségű „kártolt” fésüsselyem kb. 7 marabotinba, a közepes minőségű pedig 6 marabotinba került. Ezek a számok megmutatják a különbséget a selyem spanyolországi és keleti ára között, és ennek alapján felbecsülhetjük, mekkora hasznot jelentett ez az exportálóknak.

A legnemesebb fésüsselyem, melyet a forrás „külföldre szánt” selyemnek nevez, Spanyolországban nem került többre, mint 6 marabotin. Ezzel szemben azonban, ahogy azt a 12. században Egyiptom zsidó kereskedőinek levelei tanúsítják, ott 10 *ritl* fésüsselyem 8,15 egyiptomi dínárba került (egy 1143-as Alexandriában írt levél szerint), de az ár 25–30, sőt 36 dínárig is felszökhetett (egy Nethaneel b. Halfōn- ha-leṽf-nek címzett levél alapján).

Al-Khushanī „gyűjteményének” egy részletéből azt tudhatjuk meg, mennyi volt egy durva gyapjúból készült kabát ára. ^CAbdallah emir uralkodása idején a Córdoba bírói tisztségét betöltő Muḥammad b. Salma al-Kilābī szerint egy ilyen kabát 24 és fél dínárba került. Az említett arab történetírótól tudjuk, hogy az egyszerű jámbor bíró lemondott a kabát-ról, mert drágálta. Úgy találta, 10 dínárnál többet ezért nem érdemes kiadnia. Egy másik arab leveléből azt tudhatjuk meg, mennyit ért ez a ruhadarab a 12. század első felében: az 1141-ben Fezből Almeriába küldött levél írója azt kéri, hogy egy finom gyapjúból készült kabátot küldjenek neki 3 1/2 marabotinért.

Nem következtethetünk azonban egyértelműen arra, hogy a muzulmán Spanyolországban nagyon drágák voltak a szövetek és ruhafélék. Ennek ugyanis ellentmond pl. Ibn Ḥauqual geográfus írása, amely megjegyzi, hogy a muzulmán Spanyolországban, ahol a 10. század közepén utazott át, csak 50–60 dínárba került egy nemezszőnyeg.

Lakóházak és házbérek

Folytassuk a sort a lakóházak árával! A különböző kiterjedésű ingatlanok értékéről dokumentumgyűjteményekből szerezhetünk hozzávetőleges információkat. Ez esetben azonban nemcsak Andalúziából, hanem Toledóból és az Ebro vidékéről is rendelkezünk forrásokkal. A 10.

századból nincs anyagunk, de annál többet megtudhatunk a taifa-korszakról és a reconquistát követő évtizedekről.

Cordoba ingatlan-árairól Ibn Sahl teológus jogi határozatai tartalmaznak adatokat a 11. század 70-es éveire vonatkozóan. A Lévy-Provençal által feldolgozott fejezetek szerint, az Omajjádok régi fővárosában a házak általában 50–60; esetleg 160 vagy 280 *mithqāl* értékűek voltak. Az említett *mithqāl* 4,25 gr-os aranypénz volt, amelyet, mint tudjuk, dínárnak is neveztek.

160 vagy 180 dínárba a tágasabb, nagyobb házak kerülhettek. R. Isaac al-Fāṣī „válaszlevelében” hasonló árat ad meg, mikor egy „udvarról” beszél, amely a zsidó-arab írók nyelvezetében „nagyházat” jelentett. A konzultáció egy másik részében egy kisebb ház árát találjuk meg: ezt 50 aranypénzért vették és 60-ért adták el. Az említett rabbi egy másik „válaszlevelében” egy olyan házzal kapcsolatos jelzőlog-üggyel foglalkozik, amelynek árát 200 dínárra becsülték, és ez meg is felelt értékének. Azt, hogy az „arany-pénz”-megnevezés marabotint – tehát az Almoravida dinasztia által veretett dínárt – jelölt, a rabbi egy jogi határozatából bizonyíthatjuk. Itt olyan jelzőlog-ügyről van szó, amikor egy öreg kunyhóért 15 *marabotint* kellett fizetni. A rabbi egy, a p̄ḥ ha-dōr gyűjteményében szereplő újabb ítélete olyan házat említ, amely 70 *dínárt* ért. Mivel látható a különbségtétel az „aranypénzek” és „dínárok” között, joggal tételezhetjük fel, hogy e dínárok nem azonosak a szabványsúlyú aranypénzzel, hanem ennél kisebb értékűek lehettek. R. Isaac al-Fāṣī idézett „response”-i, bár ez a földrajzi pontosítás nem is szerepel bennük, mindig csak Andalúzia városaira vonatkozó áradatokat tartalmaznak. Érvényes ez arra a határozatra is, melyet R. Yosef ha-Levī Ibn Mīgāsh hozott, aki R. Isaac al-Fāṣī-t követte a rabbi tiszttség betöltésében (Lucenában), és aki később az egész andalúziai zsidóság főabbija lett. A határozatot egyébként egy olyan 500 dínárt érő házról hozta, melyhez üzlethelyiségek is tartoztak.

Eddigi ismereteinket annak megállapításával foglalhatjuk össze, hogy Andalúziában a 11. század második és a 12. század első felében egy kisház értéke 10–20 aranypénz (marabotin), a közepes méretűeké 50–100, a nagy házaké pedig 150 marabotin volt.

Azok a dokumentumok, amelyek Toledóból és az Ebro-vidék városából származnak, a reconquistát követő első évtizedekre vonatkozóan, szintén megerősítik azt, amit Andalúzia forrásai alapján már megállapítottunk.

Idézzünk először az A. González Palencia által összeállított nagy toledói mozarab dokumentum-gyűjteményből néhány szerződést. Ezek egyi-

kében azt olvashatjuk, hogy 1093-ban egy házat 40 dínárért adtak el, egy másik szerint pedig 1117-ben 41 dínárért vettek egyet. Egy következő, 1121-re datált szerződés szerint, 40 dínár volt egy ház eladási ára. A dokumentumokban található dínár-egység „a forgalomban levő pénz dínárja” kisebb értékű pénzt jelentett. De vajon milyen reláció állhatott fenn az „aranypénz” és a dínár között? A kérdésre nem adhatunk általános érvényű választ, mivel az abban az időben forgalomban lévő aranypénz értéke változó volt. Egy 1111-es dokumentum szerint al-Ma'mūn 1 keleti mithqal-ja $2\frac{1}{4}$ toledói dínárnak felel meg, egy 1129-es irat pedig azt közli, hogy 1 marabotin 4 dínárt ért. Ebből arra következtethetünk, hogy a szóban forgó házak ára 10–20 *szabványsúlyú dínár* volt.

Az Ebro-vidéken még kevesebb volt az ingatlanok ára, mint ahogy azt az M. Lacarra által kiadott, 11. sz. végére – 12. század elejére vonatkozó latin nyelvű dokumentumokból megállapíthatjuk. Egy 1088-as szerződés szerint, Calahorrában egy házat 32 jacai ezüstsolidusért adtak el, majd egy 10 évvel későbbi dokumentum arról beszél, hogy 16 solidusért „néhány házat” adtak el. 1122-ben Zaragozában egy ház felét 15 jacai solidusért adták el. 1123-ban már egy egész ház kelt el ugyanekkora összegért, 1128-ban pedig ennek ára 40 solidus volt. Egy 1126-os dokumentum „néhány ház” 85 solidusért való eladásáról beszél. Még egy szerződést idézünk Zaragozából, amely egy ház és üzlet helyiségének eladási árát 80 solidusban jelöli meg (1135). Említsünk meg egy tudelai iratot is (1125), amely azt tartalmazza, hogy néhány házat kerttel, szőlővel és egyebekkel együtt 400 solidusért adtak el. Nem járhatunk távol az igazságtól, ha megállapítjuk, hogy Zaragoza és Tudela vidékén a reconquistát követő időben egy közép nagyságú ház kb. 30 jacai ezüstsolidust ért, egy nagyméretű 50-et, egy kisebb fajta pedig 4–6 solidust. Ha ez igaz, akkor tehát az Ebro-vidéken mérsékeltbbek voltak a ház-árak, mint Toledóban, vagy Andalúziában.

Az eltérés nem is csekély, ha figyelembe vesszük a jacai solidus értékét is. A solidus valószínűleg ideális pénzegység volt, amely 18 gr ezüstnek felelt meg.

Az aragon királyok első fővárosának, Jacának a pénze mellett „denari” váltópénzt bocsájtottak ki, melynek átlagsúlya 1 gr volt. Mivel Zaragozában a 11. század második felében 7 ezüstpénz (dirham) volt az egyenértékű 1 (szabványsúlyú) aranypénzzel, Toledóban pedig 10, amely 3–4 gr-ot nyomott, a solidus nem lehetett nagyobb értékű, mint egy arab dínár fele. Az egyébként nem meglepő, hogy a házak ára az Ebro-vidéken alacsony volt. Észak-Spanyolországban, ahol e korban szakadatlan há-

borúskodás folyt, mindig mérsékeltebbek voltak az ingatlan-árak. Ezt Sanchez Albornoiz állapította meg, mikor a leóni királyság 10. századi árviszonyait tanulmányozta. A nagy spanyol történész hangsúlyozta, hogy azért is alacsonyok a ház-árak, mert elég primitívek voltak az építési módok. A bonyolultabb konstrukcióknak itt is magasabb volt az ára. Hadd idézzünk itt egy dokumentumot a későbbi századokból. Ez egy granadai fürdő eladásáról szól (1448), amely 650 aranydínárért kelt el. Még azzal együtt is, hogy a granadai dínár csak 2,32 gr-os volt, tehát kb. a szabvány-súlyú arany fele, az összeg mégis hatalmas!

A Lacarra által kiadott dokumentumok az üzlethelyiségek áráról is tartalmaznak információkat. Az Ebro-parti városokban a 12. század elején az üzletek ára 5 és 10 jacai solidus között mozgott. Ezt egy 1107-es huescai és egy 1130-as zaragozai dokumentum alapján állapíthatjuk meg.

Úgy tűnik, a kertekért mindenhol nagyobb árat kellett fizetni, mint a házakért. Egy Ibn Sahl nevű jogász egy határozatának tanulsága alapján, a 11. század 70-es éveiben Córdoba-ban egy kert 240 aranypénzt (mithqal) ért. Az Ebro-környéki források hasonló képet nyújtanak. Ez utóbbiakban többször előfordul, hogy a kert árát 30 jacai solidusban adják meg pl. egy 1125-ös és egy 1135-ös szövegben. Egy 1128-as dokumentumban említett kert ára 21 solidus, 1121-es és 1124-es forrásokban 45 solidus, míg egy másik 1124-es szöveg szerint 70 jacai solidus. Ez utóbbi valószínűleg egy közepes nagyságú kertre vonatkozhat, míg az előzőek kis kertekre. Ezeknél kisebb kert-árakat nem találtunk a szövegekben.

Az andalúziai rabbik „válaszlevelei” tartalmaznak néhány adatot a szőlők és szántóföldek áráról is, de mivel ezek területének nagyságát egy esetben sem határozzák meg, az adatok nem dolgozhatók fel.

R. Isaac al-Fāṣī egy „konzultációja” szerint, 100 dínárért zálogosítottak el egy földdarabot; R. Yosef ha-Levī Ibn Mīgāsh egy „válaszlevele” pedig egy 4 dínáros jelzálogügyletet taglal. Említhetünk a szőlő áráról is egy forrást, R. Isaac al-Fāṣī egy konzultációs levelét, Andalusziára vonatkozóan: itt egy szőlő felét 50 aranypénzért vették zálogba.

Folytassuk a házbérekkel. A témához idézett összes dokumentumunk R. Isaac al-Fāṣī és R. Yosef ha-Levī Ibn Mīgāsh rabbiktól származik, tehát az andalúziai városok 11. század végi – 12. század eleji állapotait tükrözi.

Az említett rabbik konzultációs leveleiben csak olyan házbér-adatokat találunk, amelyek kicsiny és régi házakhoz kapcsolódnak. Az egyik „válaszlevél” szerint, egy ilyen kunyhót évi 5 marabotinért béreltek, egy másik határozat szerint, egy lakás havi bére fél marabotin volt. Hasonló a

lakbér nagysága egy másik „válaszlevél” szerint egy olyan régi házban, amelyben 2 lakás van. Ezt havi 5 dínárért bérelték. Mivel a már idézett toledói dokumentum szerint 6 dínár tesz ki egy marabotint, 1–1 lakás évi bére a 15 marabotint is elérte. Más „responsa”-kban 10 és 4 marabotinos évi lakbérekről találunk feljegyzést. Egy lakás havi bére átlag $1/3 - 1/2$ marabotin lehetett, következtetve abból, hogy a házat, amelyben 2 lakás volt, havi 1 marabotinért bérelték. R. Yosef ha-Levī Ibn Mīgāsh egy „válaszleveléből” viszont azt tudjuk meg, hogy egy házért üzlethelyiséggel együtt sem fizettek többet évi 50 dínárnál.

Nyilvánvalóan magasabb volt a bérleti díj azokon a településeken, ahol időlegesen tömegek kerestek szállást, mint pl. a fürdőhelyeken. Arab geográfusok beszélik el, hogy tavasszal egy andalúziai városban, az Almeria mellett fekvő Alhamában 3 marabotint fizettek havonta egy lakásért.

Rabszolgák

Az arab írók hatalmas olyan összegeket jegyeztek fel, amelyeket a muzulmán fejedelmek különlegesen szép vagy jó képességű rabszolgák és eunuchok vásárlására fordítottak. Ibn Bassām beszéli el, hogy Sahla Hudhail b. Khalaf Ibn Raẓīn király (1012–45) 3000 dínárért vett meg egy tanult rabszolgát. Al-Istakhrī geográfus, aki a 10. század közepén munkálkodott, a spanyol rabszolgák és eunuchok magas árát említi. Írja, hogy ezek keleten igen jó pénzért keltek el, 1000 dínárt, sőt többet is kifizettek értük. Ezek persze iskolázott rabszolgák voltak, akik speciális képzésben részesültek az arab zenéből, költészetből, táncból. Valószínű az is, hogy az arab szerzők el is túlozzák a rabszolgák árát. Ibn Sahl jogtudor a 11. század 70-es éveiben olyan esetet ír le, ahol 25 aranypénzért adtak el egy rabszolgát, egy másik esetben pedig egy néger nőt adtak 160 aranyért. Az első összeg valószínűleg a ház körüli szolgálatra beszerzett rabszolgák szokásos árának felel meg. Keleten az említett időben egy ilyen szolga 20 dínárba került, míg egy felnőtt, tapasztalt munkaerőért 28 dínárt adtak. A rabszolgák ott drágábbak voltak.

A foglyok visszavásárlásának néhány adata megerősíti következtetéseinket. Keleten a bizánci és muzulmán kalózok $33 \frac{1}{3}$ dínár váltságdíjat követeltek foglyaikért; tehát egy „serf” (servus) átlagárát; Spanyolország keresztény és muzulmán útonállói hasonló összegekért bocsátották szabadon áldozataikat. Egy feltehetően 11. századi héber levél egy zsidó asszony visszavásárlását beszéli el, kinek férjét Najera mellett megölték. Itt a meg-

váltás díja 35 aranypénz volt, de ebben bennefoglaltatott a fogoly lányainak váltságdíja is. Az ismert arab költő, Jehūdā ha-Levī egy levele a 12. század 30-as éveiből 32 $\frac{2}{3}$ aranypénz összeget jelöl egy női fogoly megváltásáért, de ezt valószínűleg $\frac{2}{3}$ dínárral ki kellett még egészíteni, hogy elérje a szokásos 33 $\frac{1}{3}$ -os váltságösszeget.

Hátaslovak

N. Sanchez Albornoaz már kimutatta, hogy a keresztény Spanyolországban a hátaslovak ára igen magas volt a 11. század második felében. De ugyanezt állapíthatjuk meg az Omajjád kalifák és a taifák korának muzulmán Spanyolországáról is, ha megvizsgáljuk az ottani árviszonyokat. A már többször említett Ibn Sahl a ló árát 24, az öszvérét 60 aranypénzben jelölte meg. Rögtön szembetűnik, hogy az öszvér sokkal drágább volt. Ibn H̄auqal földrajztudós, aki a 10. század közepén tett utazást Spanyolországban, szintén említi spanyol öszvéreinek magas árát. Azt írja, Spanyolországban voltak 100–200 dínár értékű öszvérek is. A 10–11. századi keresztény Spanyolországból rendelkezésünkre álló dokumentumok szintén azt mutatják, hogy ott is az öszvér ára volt magasabb.

Munkabérek

A gazdaságtörténetész számára természetesen a kétkezi munkát végzők, ezen belül is a napszámosok bére a legérdekesebb, mivel ez felel meg a megélhetés minimális árának a szegény rétegek számára. A témához anyagot szolgáltat azon arab mű egy fejezete, amely azt beszéli el, hogy III. ʿAbdarrahmān Omajjád kalifának milyen kiadásai voltak az új főváros, Madīnat az – Zahra építtetése során. Az arab történetész, az idézett mű alkotója azt írja, hogy a kőművesek, kubikusok és öszvérhajcsárok 1 $\frac{1}{2}$, 2 és 3 dirham közötti napibért kaptak; mivel 17 dirham felelt meg egy dínárnak, egy ilyen munkás havi fizetése 2,6; 3,5 és 5,3 dínár lehetett. Ugyanebben az időben a keleti országok munkásai sokkal kevesebb bért kaptak. Irakban és Egyiptomban a napszámbér 1,2 – 2 dínár volt, de Irakban a szakmunkások sem kerestek 2,5 dínárnál többet. Ha azonban az említett spanyol adatokat még pontosabban akarjuk értékelni, azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az uralkodó új fővárosának építéséhez felfogadott munkások élelmiszerhez is olcsóbb áron juthattak, ahogy az ilyen esetekben szokás volt.

A muzulmán Spanyolország munkásainak helyzetével kapcsolatban

egy másik arab író is szolgáltat adatokat a 11. század elejére vonatkozóan, konkrétan arról az esetről, amikor al-Marik al-Muzaffar hadvezér katonáskodó parasztokat telepített le. Ez utóbbiak házon és ennek felszerelésén kívül 2 dínár havidíjat kaptak.

Az értelmiségiek fizetésére vonatkozóan R. Isaac al-Fāṣī egy „válaszleveléből” kapunk információt. Itt arról van szó, hogy 5 városi előkelő egy Franciaországból Spanyolországba települt zsidó tudóst hívott meg, hogy költözzön a városukba és tanítsa őket. A tudós sokáig vonakodott elfogadni az ajánlatot, mivel családjá igen messze, Franciaország keleti részén lakott. Végül beleegyezett, hogy miután családját is odaköltöztetik, naponta órákat ad az őt meghívó uraknak 24 marabotin évi bérért. Feltételezhetjük, hogy az 5 városi előkelő üzletember lehetett, mivel csak a nap egy részét tudták tanulásra fordítani. Ebben az esetben pedig a professzornak módot kellett nyújtani arra, hogy más úton is pénzhez juthasson. A 24 marabotinos bért a szegényebb sorsú tanárok minimális jövedelmeként foghatjuk fel a 11. század végének muzulmán Spanyolországában. Sovány ez a bér, ha összehasonlítjuk a felsorolt munkáskeresőket. Úgy látszik, e korban is érvényes volt a spanyol közmondás: „Pobre como un maestro de escuela” („szegény, mint egy iskolamester”). Ugyanilyen összeget jelölnek meg a szegényebb tanítók és papok jövedelmeként a kairói Gueniza dokumentumai a 11–12. századra vonatkozóan, egészen a 13. század közepéig. Nem ismerünk ugyan olyan egyházi alapítványtételt, ahol a személyes jövedelmeket külön jelölték volna, de az nem kétséges, hogy a kis muzulmán értelmiség jövedelme hasonlóan csekély volt, mint a zsidó tudósé.

Az arab történetírók szolgálnak néhány adalékkal a közhivatalnokok fizetéséről is. Megtudhatjuk pl., hogy Abū 'Amir Muḥammadnak, a későbbi al-Manšūrnak, mikor III. al-Hakam kalifa fiának, 'Abdarrahman hercegnek a titkárságán kapott funkciót, 15 dínár volt a fizetése. Ez megfelelt egy közepes rangú hivatalnok átlagos jövedelmének. A magas méltóságok bére sokkal magasabb volt. III. 'Abdarrahmān kalifa 912-ben miniszterelnöke, Badr két fiának (fejenként) 30 dínár havibért fizetett. Maga a miniszterelnök a 11. század második felében 50 dínárt kapott. Al-Manšūr fizetése is ennyi volt, miután 977-től ezt a posztot 'Abdarrahman töltötte be. Ibn Hayyān szerint, III. 'Abdarrahmān korában Córdoba prefektusa 100 aranypénzt keresett.

A kenyér árát nem ismerjük a 10–11. századi muzulmán Spanyolországban. Az arab íróktól csak annyit tudhattunk meg, hogy az egész kenyér árát súlya szerint szabták meg. Annyit azonban joggal feltételezhe-

tünk, hogy a kenyér ára még annál is magasabb lehetett a keletinél, mint amennyivel a búza volt drágább; a molnárok fizetése legalábbis magasabb volt, mint náluk. A kor muzulmán Spanyolországának élelem-áradatai általában pontosak, bár elég kevés van belőlük. Ezek alapján megfigyelhető az a jelentős különbség, amely a muzulmán Spanyolország és Kelet muzulmán országai között a megélhetés ára terén mutatkozott.

A középkori muzulmán országok egyik jellemző vonásának tűnik a szövetek és a ruhafélék magas ára, amely biztos jele a textiltermelés gyenge hozamának.

A Földközi-tengeri civilizációkat tanulmányozó történészeknek először az ötlik a szemébe az adatok tanulmányozásakor, hogy a ház-árak és lakbérek viszonylag alacsonyak. Egyiptom, Palesztina és Szíria városai-
ban ugyanis a 10. században és a kereszteshadjáratok idején a házak sokkal drágábbak, a lakbérek is magasabbak voltak. Ezekből a tényekből a lakosság megfogyatkozására következtethetünk a muzulmán Spanyolországban. A jelenséget a keleti muzulmán országok árviszonyainak tanulmányozásakor is felfedezhetjük, de sokkal jobban kitapintható ez a spanyol árak vizsgálata alapján. Úgy látszik, a muzulmán Spanyolország több vidéke viszonylag néptelen volt a keresztény visszafoglalás idején.

Az idézett dokumentumok szerint a jövedelmek megoszlása hasonlóan alakult spanyol földön is, mint Keleten. A hivatalnokok fizetése pl. a 10. századi arab források szerint közel ugyanannyi, mint Egyiptom és Irak hasonló rangú tisztviselőinek bére. A kétkezi munkások jövedelme és gazdasági helyzete az arab feljegyzések tanulsága szerint azonban relatíve is kedvezőbb volt, mint Keleten. Egy munkás átlagos keresete duplája lehetett az egyiptomi és iraki dolgozókénak, a búza ára azonban ennyivel nem volt magasabb. Az idézett források szerint, egy lakás havi bérleti díja a muzulmán Spanyolországban egy napszámos havibérének 10–12 %-át is kitette. 12. század végi dokumentumok alapján, Egyiptomban egy napszámos bérének 9–10 %-át fordította lakbérére, de elképzelhető, hogy ez esetben csak a legszegényebbekről van szó, akik csekély áron béreltek lakást, és a városlakók többsége jövedelmének nagyobb hányadát volt kénytelen lakbérre kiadni.

Következtetéseink nem mondanak ellent egymásnak. A dolgozók magas fizetéséről szóló adatok ugyanis a 10. századi és 11. század eleji dokumentumokban fordultak elő, míg amit a ház-árakról és lakbérekről tudunk, az a taifa-korszakból maradt ránk. A szegényebb rétegek kedvezőbb helyzete lehetett az oka a nagyarányú külföldről való bevándorlásnak a kalifák idején; a következő évszázad politikai-gazdasági hanyatlása pedig kivándorlásra és elnéptelenedésre vezetett.

A ház-árak és lakbérek kapcsolata és a demográfiai változások egy-

aránt tisztán tükröződnek a granadai királyság arab nyelven író spanyol történetíróinak ránkmaradt dokumentumaiból.

A keresztények által visszahódított területekről elmenekült muzulmánok beözönlése tartós föld-, ház-ár és lakbéremelkedést idézett elő Granadában, amely a mórok utolsó ibériai bástyája volt. Granada királya 1330-ban Jérez kerületben (a Sierra Nevada területén) olcsón: 40–80 aranydínár közötti áron adott el földeket. A 15. században ugyanebben a kerületben paraszti földbirtokok kerültek eladásra, ezek ára pedig 120,73 és 106 aranydínár volt. A földek pontos területét nem tudjuk megállapítani, ezért a meglévő adatokat sem tudjuk felhasználni. A Naszridák királysága idején azonban az ingatlanok árának emelkedése egyértelműen tapasztalható, 1428-ban a királyság fővárosában egy kert eladási ára 800 aranydínárig emelkedett; 1467-ben pedig Granadában egy egyszerű manzard-szobát 45 „doblas”-ért adtak el. E világos adatok már önmagukért beszélnek.

WITTMAN TIBOR:

FRANCISCO DE VITORIA ÉS A SPANYOL GAZDASÁGI JOG AZ INDIÁKON

A spanyol Aranykor nagy kulturális realizációinak legnagyobb része s ellentmondásai mély összefüggésben vannak a történelmi fejlődéssel, amelyben a kasztíliai feudális rendszer sok eleme elnyomórítóan viselkedett anélkül, hogy helyet adott volna a kapitalista életforma, társadalmi struktúra kibontakozásának. A kulturális és politikai fejlődés nem felelt meg szorosan a gazdasági életnek a 16. sz. közepéig, azokban az évtizedekben, amikor több tényezőnek köszönhetően az Újvilágban bizonyos prosperitást lehetett megfigyelni.¹

Nemcsak a salamancai erasmizmus, hanem a politikaelmélet bizonyítja a legjobban ezt a kérészerűt, modern burzsoá típusú virágzást. Mindkettő a 16. századi nagy tudományos előrelépésekhez tartozik – ahogy a francia filozófus, Petrus Ramus összegzi: „Egy évszázad alatt tudósaink munkásságában nagyobb haladás történt, mint amekkorát elődeink a tizenégy megelőzőben tapasztaltak”.² A politikaelmélet még nem kapta meg az őt megillető és tudományos értékelést a nagymennyiségű cikk és tanulmány ellenére sem. Vannak szerzők, akik a neotomizmus integráns részeként jegyzik és az ellenreformációhoz kötik.³ Mások, nem is kevesen, visszautasítják a történelmi tanulságokat, és a kultúráramlatokhoz közelítve, a spanyolországi fejlődéstől befolyásolva, az általános összefüggésekből vezetik le a spanyol koncepciót. Ezek, különös módon, sokat foglalkoznak azzal a különbséggel, amely a salamancai iskola, mint egy jogrendszer, és a machiavellizmus, mint politikai igényű tudomány között van.⁴ Némelyik, vitatkozva az Althusio-elmélet túlértékelésén, a hangsúlyt a spanyol iskolára teszi a nemzetközi jog genezisének vizsgálatakor.

Barcia Trelles Francisco de Vitoriát tartja a nemzetközi jog alapítójának,⁵ ugyanebben az évben Scott James Brown, kritizálva Gierke Althusio-monográfiáját, szintén a nemzetközi jog spanyol eredeztetésére hajlik.⁶ E. Reibstein Althusiót magát úgy határozza meg, mint a salamancai iskola követőjét.⁷ Kétségtelen, hogy ez az elmélet megérdemelt, nemzetközi szintű értékelését kapja Luis Sánchez Agesta tanulmányában.⁸ Fernando de los Rios egyáltalán nem rejtett hiszán büszkeséggel Grotius nemzetközi jogelméletének spanyol gyökereit hangsúlyozza.⁹ Guenter Lewy pedig találóan hozza kapcsolatba a Mariana-teóriát a salamancai

atyákékéval.¹⁰ Utóbb vetődött fel az a szempont, hogy Vitoria és csoportja valószínűleg meg a „gyakorlat és elmélet szövetségét”.¹¹ Maga J.H. Elliot nem kis jelentőséget tulajdonít Vitoriának a modern civilizáció-koncepció megszületésében, amelyben a világ már nem azonos a kereszténységgel.¹² Itt, mint egyéb kiváló tanulmányokban,¹³ Vitoriának az amerikai valósággal való szoros kapcsolatát az indiánok jogvédelme felől közelítjük meg. Vitoria befolyása ebből a szempontból is kitetszik.¹⁴ A vitoriai mű ezen aspektusa kapcsolódik a Las Casas – Sepulveda vitához, melynek problematikája Silvio Zavala¹⁵ és mindenekfelett Lewis Hanke¹⁶ ismert tanulmányaiban tökéletesen kidolgozottak. Ismeretes, hogy Vitoria és Las Casas egyaránt tagadta, hogy az indiánok a természettől fogva szolgák lennének. Ezen humanisták véleményei eltértek az általános elfogástól, s ezt az eltérést nem magyarázza a vérmérsékleti, mentális különbség, amelyet Ramón Menéndez Pidal feltételez, Las Casas „középkori kánonistának”¹⁷ minősítve. Az említett különbségek okai sokkal mélyebbek.

A probléma jobb megértéséhez, árnyalásához szükséges emlékeztetni arra, hogy Las Casas és Vitoria is a salamancai iskola, az aragón-katalán ellenzékhez tartozott, amely az áttért és a tudós elemek közül verbuválódott és amelyet a maga részéről a Casa de la Contratación és az Indiák Tanácsa támogatott. Las Casas indigenista programja bizonyos mértékben mérséklődött a Comuneros-mozgalom bukásának következtében, de egyidejűleg V. Károly engedményeket tett a humanista tendenciáknak, melyek eredményei az 1542-es *Új Törvények* vázát alkották.¹⁸

A gyarmatosítás Antillák-szakszának végén észre lehetett venni valamiféle kompromisszum-szellemet szoros kapcsolatban az erőszakos gyarmatosításban alkalmazott módszerek kudarcával, mert azok a nélkülözhetetlen indián munkaerő pusztulását hozták magukkal. Ezekben az évtizedekben, a salamancai egyetemen Vitoria az Indiák meghódításának problémáival foglalkozott „*A polgári hatalomról*” (1527) relikciójától „Az indiánokról” és „A hadviselési jogról” (1539) c. művéig.

Sokan különféleképpen válaszoltak az indiánok és a spanyolok *modus vivendi*-je által felvetett kérdésekre. Francisco López de Gómara érvelésében a reneszánsz ideál felértékelődik, és a gyarmatosítók által nyújtott kulturális értékeket hangsúlyozza: „Latinra s tudományokra oktatták őket, ami többet ér, mint amennyi ezüstöt és aranyat szereztek: mert betűkkel lesznek valóban emberek, az ezüstöt pedig egyáltalán nem hasznosították”.¹⁹ Vitoria álláspontja enged valamelyest e vonatkozásban a humanistáikéiból. Szerinte nem volt szükséges az indiánokkal megismer-

tenni a krisztusi hitet, se kultúrálni őket ahhoz, hogy „valóban embernek”, azaz „valódi señoroknak” tartsák őket. Ismert a végkövetkeztetése: „a spanyolok érkezése előtt valódi urak voltak köz- és magánjogilag”.²⁰ A katolizáció vagy kultúrálás nem elegendő ahhoz, hogy tagadja a conquista előtt birtokolt szuverenitásukat. Jelen munkában nem lesz szó a hódításnak azokról az illegitim jogcímeiről, melyeket Vitoria visszautasít. Jobban érdekelnék minket a legitim jogcímek, köztük a gazdasági természetűek. „Jogos a spanyoloknak kereskedni velük, de hazájuk károsodása nélkül, importálva nekik azokat a termékeket, amelyekben szűkölködnek és kitermelve onnét aranyat, ezüstöt és más dolgokat, amelyekben ők bővelkednek; és fejedelmeik sem akadályozhatják meg alattvalóikat abban, hogy kereskedjenek a spanyolokkal, valamint a spanyolok uralkodói sem tilthatják meg a kereskedést velük”.²¹

Vitoria kiemeli a csere két oldalát, az ipari és a mezőgazdasági termékek importálását Amerikába, és a nemesfémek exportját. Ez megfelel kora követelményeinek és Vitoria egy kényszerű s kegyetlen korreláció helyett, síkra száll egy olyan nemzetközi joga alapuló kereskedelemért, amely megengedi, „hogy az átutazó külföldiek tudjanak kereskedni a polgárok bármiféle kára nélkül”. Egyrészt dicséretes, hogy Vitoria a nemzetközi jog normáinak alkalmazására törekszik a spanyolok és az indiánok viszonyában, de másrészt kétségtelen, úgy tűnik, elfelejté azt a tényt, hogy a spanyolok nem „átutazó külföldiek” voltak. Az érvelés anynyiból is következetes, hogy erejét elveszti és Vitoria jobb híján a következő érveléssel támasztja alá indítványát: „A fejedelmek a természetjogtól kötelesek szeretni a spanyolokat, tehát nekik nem engedélyezett, hacsak nincsen saját kárukra, hogy eltiltsák őket bármiféle okkal is javadalmaik élvezésétől”.

Mivel nem tudja kellőképpen magyarázni a spanyolok jelenlétét és gazdasági aktivitását az Indiákon, Vitoria szeret a *ius hospitii*-hez fordulni, ahogy ez kitűnik 3. és 4. javaslatából: „A barbároknak hagyniuk kell, hogy a spanyolok részesüljenek javaikból, amint ez honfitársaknál és vendégeknél illik”. Miután kifejtette ajánlatát, Vitoria bemutat egy példát: „például, ha más külföldieknek engedélyezett egy területről, folyókból aranyat kitermelniük, vagy gyöngyöt halászniuk tengerből, folyóból – a barbárok nem tilthatják meg azt a spanyoloknak, hanem ugyanolyan módon, mint másoknak, szabad ilyen és ehhez hasonló dolgokat csinálniuk, amennyiben nem kellemetlen a polgároknak és az őslakosoknak”.²² Vitoria itt az *idem per idem* módszerrel jár el, az előzőekkel hitelesítve a javaslat érvényességét: „Mert, ha szabad a spanyoloknak utazni és keres-

kedni velük, ők szintén kihasználhatják minden utazó jogát és kedvezményét”.

Távol áll ettől az érveléstől a második igazolás: „Azok a dolgok, melyek senkié, az emberek természetes joga alapján azoké, akik elfoglalják”. Az elv önmagában igazolható, de nem bizonyít semmit; az indiánok javairól beszél, amelyet azoknak meg kell osztaniuk a spanyolokkal. Szerzőnk logikája hiányosnak és gyengének mutatkozik ezen a ponton. A spanyolok és az indiánok közötti gazdasági kapcsolat egyoldalú; nem az indiánok, hanem a spanyolok voltak azok, akik megkeresték, megtalálták, és rászorultak az amerikai őslakosokra. Nélkülszi viszont a kellő alátámasztást az adóterhek kirovására indítéka, jogcíme.

Az ötödik javaslatban circulus vitiosusszal magyarázza az erőszak alkalmazását: „Ha a barbárok meg akarják tagadni a spanyoloktól a nemzetközi jog feljebb deklarált olyan dolgait, mint a kereskedelem vagy más említettek”, ... a spanyoloknak először „érveket és tanácsokat” kell alkalmazniuk, de ha ez nem elegendő és „a barbárok nem engednek, hanem erőszakhoz folyamodnak, a spanyolok védekezhetnek”.²³ Csak két lehetőség van: az összeütközés és a meggyőzés. Mi történik, ha az indiánok nem fogadják el az okfejtést és nem állnak ellen fegyveresen? Ime, Vitoria szavaival: „Az egész kérdésben tárgyalatkból az a következtetés látszik, ha mindezen jogcímek kimerülnek oly módon, hogy a barbárok nem adnak semmiféle háborús okot, se spanyol uralkodókat nem akarnak, stb., akkor be kellene szüntetni az expedíciókat és a kereskedelmet a spanyolok nagy kárára és a fejedelmek érdekeinek súlyos rovására, – amit nem lehet eltérni”.²⁴ Hogyan válaszol a problémára Vitoria?

A három ellenérv közül az első elkerüli a probléma lényegét. A valósággal szöges ellentétben a spanyolok és az indiánok közötti önkéntes, szabad kereskedelem hipotetikus esetéről szól: „A kereskedelem megszakadása nem felel meg, mert, ahogy már deklaráltuk, sok minden van, ami-ben a barbárok bővelkednek, s amit cserével a spanyolok megszerezhetnek. Ezenkívül sok egyéb is akad, amivel nem törődnek, vagy közös dolgok, amelyeket bárki felhasználhat; és a portugálok nagy kereskedést folytatnak hasonló népekkel, akiket nem gyarmatosítottak, és nagy hasznot húznak belőle”.

Kizárja a csere föltételezett esetét, hogy Spanyolország és az Indiák közötti kereskedelem alapja a hódítás. Jóllehet, nem felel meg ez az érv a logikának és a valóságnak, mégis megvan az a jelentősége, hogy föltárja az Indiák birtoklásának nagy gazdasági hasznát és azt a kíváncsiságot, amelyet a hispan világ érzett az Újvilág kincsei iránt.

A második argumentum még kevesebbre vállalkozik, mint hogy magát a problémát lássa – az Indiákból importált arany és ezüst utáni adót, az „ötödöt” igazolja benne. Alapérve azon nyugszik, hogy a király védelmet nyújt a kereskedőknek.

Végül a harmadik érv ismét vallási motívumokkal igazolja az erőszakot és a spanyol uralmat: „miután keresztény hitre tért ott oly sok barbár, nem lenne sem megfelelő, sem szabad az uralkodónak teljesen lemondani azoknak a provinciáknak az igazgatásáról”. A kör bezárul: Vitoria az ígehirdetéshez folyamodik, hogy a gazdasági kizsákmányolást igazolhassa. Már egy előbbi javaslatában azt állította, hogy „a keresztényeknek joguk van prédikálni, az Evangéliumot hirdetni a barbárok provinciáiban”.²⁵ Ezek szerint, mivel néhány indiánt megtérítettek, a spanyoloknak támogatni kell őket, így szerzik meg az említett „adminisztráció”, azaz kolonializáció jogcímét.

Vitoria csupán gazdasági érvekkel képtelen legitimizálni az Indiák kincseinek felhasználását, mégis ez a szándéka kiemeli őt a gyarmatosítás első teoretikusainak a sorából. Szerintünk Vitoria a modern spanyol teoretikus a „kapitalista” típusuk között évszázadokon keresztül. Nagy érdeme abban áll, hogy a meghódított „barbár” világgal fennálló kapcsolatban rendszabályokat és normákat akart megállapítani, hogy a legésszerűbben használják fel a Spanyolország számára oly kedvező gazdasági cserét. Mindez a maga részéről kapcsolatban van az államról alkotott fő fogalmival, amelyek az emberek szociabilitását belső okokkal magyarázzák, és világi célszerűséget tulajdonítanak az államnak, amelyet az teljes szuverenitással valósít meg.²⁶

Nem kis mértékben járultak hozzá az említett erőfeszítések Vitoria nemzetközi jogelméletének kidolgozásához. Az első kapcsolatok realitása egy addig ismeretlen világgal serkentette arra, hogy elképzeljen egy olyan világtotalitást, melyet nem osztanak meg vallási különbségek. Ez az eszme vezette őt egy modern civilizáció koncepciójához. Ebben a világban a barbároknak megvan a maguk „polgári hatalma” és „a hitetlenség nem akadály ahhoz, hogy valódi úr legyen valaki”.²⁷ E. Naszályi joggal emeli ki az amerikai civilizációk hatását Vitoria szuverenitás-teóriájára,²⁸ és ez a befolyás fog gyengülni a későbbi gondolkodók eszméiben.

Az államelmélet szorosan kapcsolódik a gyarmatosítás vitoriai elgondolásához, szervesen kiegészítve fogalmait a jogos háborúról. Ahogy láttuk, a gyarmatosításnak és elméletének egy új típusáról van szó. A spanyolok fennsőbbsege megmutatkozik igazságtevő hatalmukban emberáldozat és emberevés esetén: „Anélkül, hogy főpapi hatalom szükségeltet-

nék, a spanyolok megtilthatnak a barbároknak minden átkos szokást és rítust”.²⁹ Idővel az áttért indiánok védelme igazolja, hogy „keresztény fejedelmet adjanak nekik, és eltávolítsák a többi hűtlen urat”.³⁰

Ezekkel a megjegyzésekkel kíséreltük meg hangsúlyozni Vitoria modernségének másik arculatát, nem elégedve meg azzal, hogy egyszerűen Las Casas mellé állítsuk – ahogy azt Ramón Menéndez Pidal teszi, aki Vitoriat globálisan mutatja be. Ez a reneszánsz vonás az antikvitás és az Indiák civilizációi között a maga módján mért különbségekre támaszkodik. Becsüli az utóbbit, de barbárnak minősíti.³¹ Most, hogy megkerüljük a nagy Las Casas – Vitoria vitát és a R. Menéndez Pidal könyvről írott Lewis Hanke megjegyzéseket,³² a hasonló ösztönzők kiemelésére szorítkozunk, melyek a spanyol kultúra e két nagy alakjának gondolkodását mozgatták: a gazdasági előnyök és az amerikai kincsek jobb felhasználásának sürgető szükségére. Ebben az értelemben mindketten modernek.

A két koncepció közötti különbség az azonos problémák megközelítési módjában található. A személyes tapasztalatok hatása alatt Las Casas a két világ kapcsolatát az amerikai oldalról szemlélte, az Indiák meghódítása által fölvetett kérdések felől. Vitoria kétségtelenül a fejlődés aspektusából figyelte Spanyolországot, melyet egy feltáratlan, gazdaságilag gyengébb fokú, de ígéretes világ ösztönzött. Ramón Menéndez Pidal, Las Casasszal összevetve méltatja Vitoria teóriáját, különösen az igazságos uralomról, a „becsületes kolonializmusról”, a „valódi gyarmatosításról” szóló nyolcadik jogcímét,³³ miközben Juan Friede Las Casasban egy „indigenistát” lát.³⁴ Mivel nincs lehetőségünk arra, hogy jobban belemerüljünk a kor szövegeibe, arra szorítkozunk, hogy megállapítsuk; ezek az álláspontok két szélsőségét, vagy két pólusát alkotják ugyanannak a történelmi folyamatnak: a formálódó spanyol kapitalizmus megfogalmazásának (és elvetelésének), amely a „pizarrista rebellió”³⁵ időszakában úgy tűnt, hogy némi perspektívát nyújt az Indiák jobb hasznosítása révén.

Azonban nem lehet „visszacsinálni” a dolgokat; se Vitoria, se Las Casas nem gondolt erre.³⁶ A hódítás és a gyarmatosítás tagadhatatlan tények, egyedül az Indiákkal való együttélés módjáról folyt a vita. Szerény szándékunk abban állt, hogy a gazdasági motívumokat emeljük ki Vitoria gondolataiból. Jogi rendszerének ez az aspektusa megérdemli teljes figyelmünket, annál is inkább, mert oly sok más szerző érvelésében a gazdasági jogcímek nem kapnak kellő hangsúlyt. A Sepulveda által kifejtett négy, indiánok elleni háborús érvben semmiféle gazdasági motiváció nem szerepel.³⁷ Ellenben Vitoria arra enged következtetni, hogy a jogos háború oka a szabad kereskedelem jogának megsértése, a nemzetközi jogból ered.

Ez az idea nem kevesebb, mint az indiánok emberi lényként való egyenlőségének „invenciója”. A logikai szempontból felvethető következtetlenségek – már említettük – nem kisebbítik, hanem ellenkezőleg, hangsúlyozzák a kereskedelem jelentőségét, ami a születő világpiac tükröződése Vitoria gondolatmenetében.

Ragaszkodunk ismételtelen annak hangsúlyozásához, hogy Vitoria interpretációja, mely szerint egyedül a prédikáció és evangelizáció joga, jobban mondva, annak erőszaka szolgál jogos háború okául – nem felel meg a *Relección De Indis* betűjének, szellemének.³⁸ Vannak kedveltebb eljárásmodok az indiánok meggyőzésére, mint az erőszak. „A spanyoloknak minden eszközzel meg kell mutatniuk, hogy nem kárt jönnek okozni nekik, hanem barátságosan akarnak ott lakni és a vidéket minden bántalomokozás nélkül bejárni”. De, ha ez nem elég, jöjjenek a fegyverek, „mert szabad az erőszakot erővel visszaverni”. A javaslat lényegét ismételve: „a barbárok megtagadván a spanyoloktól a nemzetközi jogot, jogsértést követnek el, így, ha háború szükséges jogaik visszaszerzéséhez, megtehetik azt”.³⁹

Nem lehet elfogadni a jelen időszak visszavetítését a múltba, de ez a modernizáció összevetné Vitoria teóriáját a protektorátus vagy a mandátum-rendszerrel. „Vitoria koncepciója lényegileg ugyanaz, mint a Nép-szövetségben a mandátum” – kiáltott fel lelkesen Fernando de los Rios,⁴⁰ jóllehet „egy spanyol protektorátus sorsának” igazolásáról volt szó, ahogy Marcel Bataillon figyelmeztet.⁴¹

Az nyilvánvaló, hogy Vitoria mesterien érzékelté korának szükségleteit, a gyarmati rendszert az atlanti-világpiac kereteibe helyezve. Ez az, amit világiasan csinált: kereskedelmi érvelésre alapozta koncepcióját. De jellemző az ideológiai átmenetnek e fajtájára az a tény, hogy végső érvnek az evangelizáció joga marad, az indiánok megtérítése, aminek tilalma egyenesen a jogos háborúhoz vezethet. A még jelenlévő középkort találjuk meg a 16. századi Spanyolország igen haladó gondolatában.

Jegyzetek

1. Jó historiográfiai összefoglalás; *Hermann Kellenbenz*: „The Impact of Growth on Government: The Example of Spain”. *The Journal of Economic History*, 1967. 3. sz.
2. Idézi *R. Mousnier*: *Histoire Générale des Civilisations*. IV. k. Paris, 1954. 9.
3. *H. Mitteis*: *Anfänge der Staatswesen in Europa* (Die Rechtsidee in der Rechtsgeschichte). Weimar, 1956. *Emilio Naszályi*: Az állam Francisco de Vitoria szerint. Madrid, 1948. (latinul), Budapest, 1937.

4. *César Silio y Cortéz: Maquiavelo y su tiempo: Repercusión del Maquiavelismo en las teorías y en las prácticas de gobierno.* Madrid, 1946. *Donald W. Bleznick: „Spanish Reaction to Machiavelli in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”.* *Journal of the History of Ideas*, 1958, XIX. 542–550.
5. Francisco de Vitoria, fundador del Derecho Internacional moderno, Valladolid, 1928.
6. The Spanish Origin of International Law. Lectures on Francisco de Vitoria and Francisco Suarez, Washington, 1928. Uo.: The Spanish Origin of International Law. Francisco de Vitoria and his Law of Nations. Oxford–London, 1934.
7. Die Anfänge des neueren Natur- und Völkerrechts. 1944. Uo.: Johannes Althusius als Fortsetzer der Schule von Salamanca, Karlsruhe, 1955.
8. El concepto del Estado en el pensamiento español del siglo XVI. Madrid, 1959.
9. Religión y Estado en la España del Siglo XVI. México – Buenos Aires, 1957. 104–106.
10. „Constitutionalism and Statecraft during the Golden Age of Spain”; a Study of the Political Philosophy of Juan de Mariana, *Travaux d'Humanisme et Renaissance*, XXXVI, 155–158, S.J. Genf, 1960.
11. *John H. Elliott: Imperial Spain, 1469–1716.* London, 1963. 379.
12. The Old World and the New, 1492–1650. Cambridge, 1970. 45.
13. *P. Leturia: „Major y Vitoria ante la conquista de América”* Anuario de la Asociación Francisco de Vitoria, III. *Antonio Gómez Robledo: Política de Vitoria.* Mexico, 1940.; *J.H. Parry: The Spanish Theory of Empire in the 16th Century.* Cambridge, 1940.
14. Javier Malagón Barceló előzetes megjegyzése: *Las Relecciones De Indis y Jure Belli de Fray Francisco de Vitoria*, Washington, 1963. XXXI–XXXVI. Itt említeneek kortárs tanulmányokat is: E. Hinojosa, J. Malagón Barceló, J. Miranda, T. Urdañoz, stb.
15. Servidumbre natural y libertad cristiana según los tratadistas españoles de los siglos XVI y XVII. Buenos Aires, 1944. La défense des droits de l'homme en Amérique latine (siècles 16–18.) Paris, 1963.
16. Aristotle and the American Indians. A Study in Race Prejudice in the Modern World. London, 1969. Estudios sobre Fray Bartolomé de las Casas y sobre la Lucha por Justicia en la Conquista Española de América Caracas, 1968.
17. El padre Las Casas. Su doble personalidad. Madrid, 1963. 139. Las Casas es „un ciego”: pl. 136. Cf. „La conquête du Pérou: Vitoria, Las Casas et l'Inca Garcilaso”. *L'Information Historique*, 1965. N° 3.
18. *V. Pierre Chaunu: „Las Casas et la première crise structurelle de la colonisation espagnole 1515–1523”.* *Revue Historique*, 1963. janvier-mars, CXXIX. 90–101.
19. Idézi *Sverker Arnoldsson: La Conquista española de América según el juicio de la posteridad. Vestigios de la Leyenda Negra*, Madrid, 1960. 20. *L. Hanke: Estudios sobre Fray Bartolomé de Las Casas* 385.
20. J. Malagón Barceló idézett kiadása, 186.
21. Uo. 221.
22. Uo. 22.
23. Uo. 223–224.
24. Uo. 235.

25. Uo. 226.
26. A polgári hatalomról ld. *Théodore Ruysen*: Les sources doctrinales de l'internationalisme. I. Des origines à la Paix de Westphalie, Paris, 1954. 353.
27. *J. Malagón Barceló*, 179.
28. El Estado según Francisco de Vitoria, 138.
29. *J. Malagón Barceló*, 231.
30. Uo. 230.
31. El padre Las Casas, Madrid, 1963. 132.
32. Ramón Menéndez Pidal Bartolomé Las Casasról az Estudios sobre Fray Bartolomé de Las Casas c. munkában. Caracas, 1968. 398–428.
33. El padre Las Casas, 133.
34. „Las Casas y el movimiento indigenista en España y América en la primera mitad del siglo XVI.” *Revista de Historia de América*, Mexico, 1952. N° 34. 339–411. Vitázik vele: *Lewis Hanke*: „Más polémica y un poco de verdad acerca de la lucha por la justicia en la conquista de América”, *Revista Chilena de Historia y geografía*, 1966. N° 134. 5–66. (Estudios, 379–428.)
35. *Marcell Bataillon*: „La rébellion pizarriste, enfantement de l'Amérique espagnole”, *Diogenes*, 1963. 43. 47–63.
36. *M. Bataillon*: „Charles-Quint, Las Casas et Vitoria”, *Charles-Quint et son temps*. Paris, 1959. 77–92. Az elhagyás állítólagos tervéről 80–81.
37. *L. Hanke*, Estudios, 275, 312.
38. *Rubén Vargas Ungarte*: „Fr. Francisco de Vitoria y el derecho a la conquista de América”, *Boletín del Instituto de Investigaciones Históricas*, Buenos Aires, 1933. 29–44. *M. Bataillon*: Charles-Quint et son temps, 79–81. *Andrés Marcos*: „Vitoria y Carlos V en la soberanía hispano-americana” *Acta Salamantina, Derecho*, 1946. 1.
39. *J. Malagón Barceló*, 224.
40. Religión y Estado en la España del siglo XVI, Mexico–Buenos Aires, 1957. 165.
41. i. m. 80.
42. Juan de Mariana és Francisco Suárez rendkívüli érdemeinek ellenére, a Vitoria elméletében megtalálható modernségnek ez a szelleme nem tűnik fel újra a század második felének politikai gondolkodásában. Legfeljebb Suárez jobban ragaszkodik az igazságos háború jogának kodifikálásához. Luís de Molina sem tartalmaz modern, a kereskedelmi, stb. jogtól inspirált elemeket. Ld. *J. Touchard*: Histoire des idées politiques, I. Paris; *J. Brown Scott*: Suarez and the International Community, Washington, 1933; Említett művek: *Th. Ruysen*, *Sánchez Agesta* és *Guenter Lewy* (Constitutionalism). Enrique de Gandia azonosítja Vitoria és Suárez koncepcióit, ugyanakkor nem kerüli el az említett modernizáció veszélyét Vitoria jelentőségének interpretálásánál: „minden amerikai nemzeti függetlenség vártalan elő-utó futára. A pánamerikanizmus szülője, s az amerikanizmusé, igazi és örökérvényű jogi, politikai, társadalmi, és történelmi alapjaiban. És szintén Vitoria az a bíró, aki elítéli a minden külföldivel ellenséges, szűklátókörű nacionalizmusokat”. Francisco de Vitoria y el Nuevo Mundo, Buenos Aires, 1952. 124.

A. HUETZ DE LEMPS:

„TIERRA DE MEDINA” BORGAZDASÁGA A
17–18. SZÁZADBAN
(*Annales, E.S.C. 1957. július–szeptember 403–418.*)

Valladolid tartomány délnyugati részén, Rueda és La Seca városok mellett kis szőlősvidék terül el, mint Spanyolország sok más vidékén is. A falusi házak alatt földalatti folyosók, pincék sora vezet el az ősi tölgyhordókhoz, amelyekben az óbort, a borszakértők féltett kincsét őrzik. A bortermés eladását 2–3 iparos bonyolítja le Baszkföldről Galíciáig. A kis szőlőművelők példásan együttműködő csoportokban próbálják felvenni a harcot a szüntelenül növekvő árak ellen. A „fonda”-ban (csárda) a föld munkásai, miközben szerény étküket fogyasztják, arról panaszkodnak, milyen nehéz munkához jutni. Egy ház lépcsőjén egy hajdan oly virágzó mesterség utolsó helyi szakértője tömlőt készít, hogy a bort Iscor faluba tudják szállítani. Mindenki a borgazdaság hanyatlását emlegeti, amelyről sokan állítják, hogy régen oly nevezetes volt, de azt, hogy mikor és hogyan, azt sosem határozzák meg. Megvizsgáltuk hát a levéltárak anyagát. E tanulmány keretében nincs lehetőségünk arra, hogy az említett, a Valladolid tartomány délnyugati részén fekvő borgazdaság egész fejlődését végigkövessük, azt akarjuk csak bizonyítani, hogy a „Tierra de Medina” szőlőtermelése jelentős szerepet játszott a 17–18. századi Spanyolországban, mind a borok minősége, mind az északkal folytatott kereskedelme szempontjából.

De la Enseñada márki „telekkönyve”

A 18. század közepéről rendelkezünk egy olyan felbecsülhetetlen értékű dokumentummal, amely lehetővé teszi, hogy hű képet adjunk a kor spanyol gazdasági életéről. De la Enseñada márki, VI. Ferdinánd pénzügyminisztere aprólékos felmérést végeztetett Kasztília minden településén, egy új adó, az „unica contribución” kivetése céljából. Minden paraszt köteles volt számot adni gazdaságáról és termelőeszközeiről, a falvakban pedig a helyi előkelőségeknek egy 34 paragrafusból álló általános kérdőívet kellett kitölteniök. Az egyéni válaszokat általában a nagyvárosok „Delegaciones de Hacienda”-i vagy a tartományi levéltárak őrizték meg.

A falvak által adott „Respuestas generales” („Általános Válaszok”) pedig a simancasi kastély (Valladolid) levéltárában találhatók.

Az általános válaszok nem mindig pontosak. Ez főleg Burgos és León tartományokban gyakori. Ezzel szemben Valladolid tartomány falvai hasznos adatokkal szolgáltak. Munkánkban a következő pontokra adott válaszokat használtuk föl: 9. (a falu által megművelt terület nagysága), 10. (a különböző növényfajták által elfoglalt területek kiterjedése), 12. (átlagos terméshozam 5 éves viszonylatban), 14. (a bor eladási ára). A leghasznosabb adatokat azonban a 29-es és 32-es pontokra adott válaszok tartalmazták.

Hogy az összegyűjtött adatokat fel tudjuk használni és össze tudjuk vetni az 1951-es viszonyokkal, át kellett csoportosítanunk a falvakat a mai közigazgatási határok szerint: a 18. században néhány települést (Fuente de Sol, Lonoviejo) Ávila tartományhoz, másokat (Casterjon, Iscar, Alaeja) Segoviához és (pl. San Román de la Hormija) Toróhoz csatoltak. Néhány falu el is tűnt a 18. század óta, vagy már csak tanyaként kapcsolódik a szomszédos falvakhoz. A megváltozott helyzetű településeket a „Servicio de Propiedades y Contribución Territorial” (Területi Ingatlan- és Adóügyi Szolgálat) által meghatározott közigazgatási határok alapján kerestük meg és csoportosítottuk át.

A válaszokban jelölt számadatokat azután a mai mértékegységeknek megfelelő mennyiségekkel helyettesítettük be. A terület nagyságát jelölő „obrados” és „aranzadas” mértékeket hektárban fejeztük ki, a „cantocas” űrmértékben megadottakat literre váltottuk át, és kikalkuláltuk az egyes szőlőfajták hozamát. Az így kapott mennyiségek azonban nem használhatók föl minden fenntartás nélkül. Inkább csak becslések ezek, melyeket a polgármester, a „Községi Tanács” vagy más helyi képviselők többé-kevésbé kapkodva végeztek el. Nem egyeznek meg azokkal a mennyiségekkel sem, amelyeket a parasztok egyéni válaszaiban szereplő adatok összegzéséből kaptunk. A nagyságrend azonban értékelhető, és mivel a szőlőművelés fontos, és ezért erősen megadóztatott művelési ág, feltehető, hogy a bevallott mennyiségek mindig jóval a valódi mértékek alatt vannak.

A szőlőgazdaság jelentősége a 18. században

Az 1751-es és 1951-es szőlőgazdasági térképek összehasonlításakor rögtön szemünkbe ötlük, hogy „Tierra de Medina” a 18. században sokkal nagyobb szőlőterülettel rendelkezett, mint ma: A 18. században a nagy szőlőművelő zóna 16 községe („terminos municipales”) közel 24 000

hektárt szentelt ennek a kultúrának. Ma ugyanezen a vidéken alig 8100 ha területet vesz igénybe a szőlőgazdálkodás. Ez a kis terület is csak néhány falu, pl. La Seca, Rueda, Matapozuelos környékére, tehát a 15. századi szőlővel teleültetett vidék északkeleti részére korlátozódik. Medina del Campo-Alaejos területén ma nincs is szőlő. A 6 „terminas” (El Campillo, Alaejos, Casterjon, Medina del Campo, Nuevas Villas de las Torres en Villaserde) hajdani 10 000 ha-os szőlője 815 ha-ra csökkent 1951-ig. Egyedül La Secában van ugyanakkora területen szőlő, mint a 18. században volt: Ruedában 1790 hektárral, Nava del Key-ben 368 hektárral van kevesebb.

A 18. századi és 19. század eleji utazók mind tanúsítják a „Tierra de Medina” szőlőgazdaságának jelentőségét. Vayra abbé (1719), Ponz (1771), Laborde (1837), Srünglin (1808), Twiss (1810) egyaránt említik, milyen gazdag volt szőlőben a vidék. Ponz pl. megjegyzi, hogy az út Tordesillastól Medina del Campóig végig szőlővel borított síkon vezetett át, és a szomszédos falvak földjén is szőlőt művelnek, borukat pedig ismeri Asturia, a hegyvidék (Montona) és Biscaya is.

A szőlőgazdaság azonban, melynek jelentőségét az Enseñada-telekönyv alapján becsülhetjük föl, és amely a források szerint a 18. században oly szépen virágzott, már régen kialakult szőlőkultúra, melynek fejlődése a távoli múltba vezet vissza.

Egy 1540-es szövegből tudhatjuk meg, hogy Medina del Campo és környékének szőlője igen sok jó bort ad, de ezt a kultúrát tilos más vidéken meghonosítani. A határozat a Katolikus Királyoktól származik, és a 16. század elején az említett helyen nagyarányú további szőlőtelepítést eredményezett. Medina del Campo ezek szerint Kasztília legjelentősebb kereskedelmi centruma volt. Híres városai vonzották a földesurakat és kereskedőket, és Medina del Campo polgárai a 16. század folyamán olyan szintre emelték bortermelésüket, amely ellátta a város számtalan csapszékét és pazarul kielégítette a gazdag kereskedők személyes igényeit is.

Medina, a minőségi bor hazája

„Tierra de Medina” bora a maga idejében tényleg egyedülálló volt. Ez olyan fehérbor, amely egy különleges szőlőből, a „verdejo”-ból készül. A „verdejo”, amelyet többnyire amerikai tövekbe oltottak át, ma is jellemző fajtája a Rueda-La-Seca környéki szőlőknek. Délebbre, Medina környékén, ahol kevesebb a szőlő, ezt a fajtát a „tinto”-val váltották fel, amely az egyszerű vörösbort, a „de pesto”-t adja. A 17–18. században

azonban, amikor Medina is jelentős szőlőgazdasággal rendelkezett, ott is „verdejo” töveket műveltek. A „Seminario de Agricultura y Artes” által 1801-ben készített érdekes, részletes leírás a „Portido de Medina”-i szőlőről szintén bizonyítja a „verdejo” elterjedtségét. „Csak mulatságból, és nem más okból van egyeseknek másfajta szőlőjük is... Ami kis vörösboruk van, az a gazda asztalának különleges csemegéje, de ezt sosem adják el”. Néhány évvel később H. Srünglin szerint Medina del Campo már csak fehér bort termelt.

Nyugat felé a szőlőterület határa csaknem ugyanaz ma is, mint a 19. században volt: Castronuiban verdejo és vinto fajtákat egyaránt művelnek; San Ramón Homija és Villagranca de Duero már a torói szőlőkhöz tartozik, amely a híres, különlegesen sötét színű vörösborok hazája. Északkeleti irányban a fehér bor zónája Simancasig tart, amelynek bora nem kevésbé volt elismert, mint Tierra de Medináé. Ezután már a „siller”-bor („rose”), a cigole-i „clarete” vidéke kezdődik, amelyet Valladolid népe mindig igen kedvelt.

„Tierra de Medina” borának különleges minősége valószínűleg a nemes szőlőfajtának köszönhető. A talajviszonyok elég változatosak. Jelenleg a szőlő egyre inkább a laza, homokos talajokra, sőt, a la secái és medái „paramos”-ok (puszták) kavicsos földjére szorul vissza. A 17–18. században azonban mindenütt, gyakran a legjobb talajokon is termeltek szőlőt: a tágas völgyekben, a paramosokat átszelő „novas”-on, és Medina gazdag alföldjein, melyeket ma gabonátlábk borítanak. A töveket nem ültették közel egymáshoz — hiszen általában alig 1000 tő volt egy hektárban —, minden tő között 3–3,25 m-es sortávolságot hagytak. Művelőik megkülönböztették a „majuelos”-t, a szabályos sorokban, egymástól azonos távolságokra ültetett fiatal töveket, és a „viñas”-t, a régi szőlőt, amelynél már nem tartották meg a szabályos ültetési módot. A termés hozam gyenge volt: az Enseñada-telekkönyv által említett 3 szőlőfajtát tekintve, ez hektáronként alig 300 liter Alaejosban, 600 liter Medina del Campóban, 755 liter Ruedában. Nagy területet kellett hát a szőlőtermelésnek szentelni, hogy kereskedelmileg értékesíthető bormennyiséghez jussanak.

A must készítése igen primitív módon történt, a bor tárolását pedig fahordókban oldották meg. A tölgyfát Cantabria vidékéről szállították, a szil- és nyárfát, amelyből az „arcos” (abroncs) készült, a tartományon belül, főleg Mojadasból szereztek be. A bor derítését egy különleges, Nava del Rey-ből vásárolt kaolin segítségével végezték, és így olyan tiszta, csillogó bort állítottak elő, amely ma 14–16 fokosnak felelne meg.

Ez a bor tehát magasan fölötte állt a 17–18. századi borok több-

ségének. Ekkor ugyanis a borok legnagyobb része újbor volt, amelyet nem tudtak hosszabb ideig konzerválni és így már a következő nyárra megecsesedett. Medina értékes kivételt képező fehér bora azonban már a 16. század végétől nemhogy egyik évről a másikra, de több éven keresztül is megőrizte minőségét. A szőlősgazda nem azért tartotta meg borát, mert nem tudta eladni, hanem hogy az idővel még értékesebb legyen. A valladolidi udvar borkiméréseinek árszabása e szempontból nagy jelentőséggel bír; „Öfelsége Udvarának és Palotájának Előljáró Urai” pl. 1604. december 22-én kijelentették, hogy a borkereskedők nem adhatják drágábban 2 éves boraikat (1 azumbre = 2,016 l. mennyiséget alapegységül véve) 56 maravedinél, 1 éves boraikat pedig 32 maravedinél; 1605. jan. 28-án az azévi (tehát 1604 szept.–okt.-ben leszüretelt) bortermés árát 20 maravediben maximálták, az 1–2 éves bor ára pedig 48 maravedi is lehetett. Számos 17. századi forrás megkülönbözteti a borok között a „vino trasañejo”-t (óbor), a „vino añejo”-t (1 éves bor) és a „mosto”-t (újbor).

Az óbor-készítés eljárása a 18. században is gyakorlatban volt. Don Bernardo Gutierrez pl. Tomás López kérdőívére adott válaszában említi, La Seca fehér bora olyan kiváló, hogy 6 évig, sőt tovább is eltartható. Ugyanígy a „Seminario de Agricultura y Artes” említett cikkének írója is beszél arról, hogy a gazdagok pincéi nagy mennyiségben 3 évnél régebbi borokat őriznek, és megjegyzi, hogy Ruedában 18, sőt 26 éves óbor is van, melynek egyedülálló zamatával nem vehetik fel a versenyt a 3 évnél fiatalabb borok.

Medina bora a királyi udvarban

A kiváló minőségű, erős, tiszta, jól konzerválható bor hamar megbecsülést szerzett magának a királyi udvarban is. 1582. aug. 24-én „Öfelsége Udvarának és Palotájának Előljáró Urai” kihírdették, hogy az év szeptember havától az ő felhatalmazásuk nélkül senki sem jogosult az udvarban árúsítani Medina del Campo, Alaejos, Madrigal de las Altas Torres (Ávila tartomány), San Martín de Valdeiglesias (Madrid tartomány) és Lillo (Toledo tartomány) városok borát. Ebben az időben tehát a madridi udvar is Medina és Alaejos borát fogyasztotta.

E két város kereskedelmi fölénye is vitathatatlan volt a tartomány többi központjával szemben. 1596-ban a már említett „Előljáró Urak” kötelezték a madridi udvar borkereskedőit, hogy Alaejos és Medina városokból vásároljanak. A „tabernero”-k (kocsmárosok) a következő évben

(1597) felléptek az intézkedés ellen, és meghatalmazást kértek arra, hogy más helységekkel, pl. Villaverde-vel és Pozaldez-szel is kereskedhessenek.

1601-től 1606-ig III. Fülöp udvarának valladolidi tartózkodása jelentős lökést adott Medina – Tordesillas szőlőgazdaságának. Addig Valladolid „Városi Szabályzata” a helyi boreladás előjogát azoknak tartotta fenn, akik városon belül foglalkoztak szőlőműveléssel. Bort csak rossz termés esetén hoztak be más területekről. A szőlőművelés volt tehát a város fő mezőgazdasági jövedelemforrása. Az udvar, és főleg a királyi kíséret nagy borivóinak érkezése azonban arra készítette azokat, akik az udvar ellátását voltak hivatva biztosítani, hogy minőségi bort hozzanak be távolabbi, Valladolidtól több mint 5 mérföldre lévő területekről is.

Valladolid bortermelőinek céhe persze tiltakozott, és pert is kezdeményezett az udvari borkereskedők ellen. A madridi Nemzeti Levéltár megőrizte az ügy iratait, köztük számos tanúvallomást is. Valladolid városának el kellett ismernie a borbehozatal szükségességét az udvar kimérései számára, és igényelték, hogy annak árát a minőség arányában szabják meg. A tanúk többsége úgy ítélte, hogy szükség van olyan fogadókra, ahol behozott bort árulnak, hogy Valladolid termelői ne adhassák el drágán gyengébb minőségű boraikat. Egyikük, hogy bizonyítsa Valladolid borának hibáit, azt hozta föl, hogy ez a bor nem tartható el, és a helybeliek is más vidékekről szerzik be óboruk alapanyagát. Egy másik tanú azt teszi hozzá, hogy a borimport fellendülése arra kényszeríti majd a helyi termelőket, hogy ne bármilyen lőrét adjanak el, mint addig, hanem termékük legjavát. De még a legjobb borok sem érnek fel Medina del Campo, Coca, Alaejos, la Nava de Medina, Toro és Siete Iglesias boraival. Végül a „Pénzügyi Igazgatóság” úgy döntött, hogy minden más vidékről hozott és helyi kimérésekben eladott borra 5 %-os vámot vet ki. A döntés meghozatala után a helyi termelők hamar keveselni kezdték az 5 %-os vámot, és velük együtt az udvari borkereskedők is, akik a magas szállítási költségekre és veszteségeikre hivatkoztak, amit az okozott, hogy hordó hiányában gyakran tömlőt kellett szállítási eszközül használniok.

A veszteségek ellenére hatalmas bormennyiség áramlott Valladolid-ba. 1601. nov. 29-én az udvar borszállítói azt tették közzé, hogy az udvar áttelepülése óta Puerta del Campo-n keresztül 170 934 „cantara” (2 757 200 l.) bor került be a városba 5 mérföldnél távolabbi területekről, Puerta del Puente Mayoron át pedig 7487 cantara (120 780 l.) vörösbort szállítottak be.

Hogy a fogadósok be tudják szerezni a szükséges bormennyiséget, az udvar előljárói rátették a kezüket „Tierra de Medina” bormérésére, és ke-

véssel ezután kijelentették, hogy a bortermés felét az udvar kimérései számára kell fenntartani, a másik fele pedig szabadon értékesíthető. Az árakat Valladolidban határozták meg: az újbort azumbre-ként 26 maravediért, az óbort 34 maravediért adhatták, Coca, Alaejos, Medina del Campo borának árát 30 maravediben, San Martín de Valdeiglesiasét 52 maravediben szabták meg. Tierra de Medina bortermésének felét tehát magas áron lehetett áruba bocsátani, a terület határait is pontosan meghatározták: itt tehát valódi „törvényes márkavédelemről” van szó. Ebből akartak hasznot húzni Ventosa de la Cuesta falu szőlőművelői is, akik kérték, hogy csatolják őket „Tierra de Medina” zónájához: így kis tételekben ők is szállíthattak volna az udvar borkiméréseinek az „Előljáró Urak” által meg-szabott árakon.

A királyi udvart ellátó medinai szőlőgazdaságnak tehát szép reményeket jósolt a 17. század eleje. De szerencsétlenségükre az udvar nem maradt sokáig Valladolidban, hanem 1606-ban Madridba költözött visz-sza, ami kemény csapást jelentett Medina borkereskedelmére. A kereske-dők igyekeztek Madriddal is fenntartani a kapcsolatot, de a távolság, a Sierra de Guadarramán való átkelés nehézségei nagy arányban növelték a szállítás költségeit. Az udvar medinai és alaejosi szállítói azt állították, hogy ez a kereskedelem csak ráfizetés számukra. Medina és Alaejos termé-kei, bár ezután is „fenséges borok” maradtak, nem állhatták a harcot Új-Kasztília borainak egyre növekvő konkurenciájával.

Kereskedelem a cantabriai zónával

„Tierra de Medina” borának virágkora azonban ekkor még nem zárult le, mivel egy új, a királyi udvarnál is jelentősebb piac nyílt számára Cantabria vidékén, ahol nem terem jó szőlő, de népe igen kedveli a bort. Észak-Spanyolország lakói, amikor eljutottak Medina del Campo híres városaiba, megismerték Ó-Kasztília híres fehér borait. Sokaknak szokásává vált, hogy útjaikról borral megrakodva térjenek vissza, miért cserébe saját hegyvidéki termékeiket: szövetet, bőrt, faárut adtak el. Többségük a tor-desillasi hídon kelt át a Duerón, ahol az átszállított bort nem lehetett addig kirakodni, amíg azt jegyzőkönyvbe nem vették. A fogadósok csak azoktól vásárolhattak, akik eleget tettek ennek a formáságnak, ami arra szolgált, hogy kiküszöböljék a borcsempészeket.

Az északkal való kereskedelem a 18. században ért a csúcspontjára. Az Enseñada márki-féle felmérés válaszai segítenek hozzá, hogy felbe-csüljük ezen árucseré jelentőségét. Egyedül Reinosa „partido”-ból (Santan-

der tartomány) több, mint 800 földművelő kerekedett fel aratás után, kocsikkal és málhás állatokkal, hogy Tierra de Campos és Nava del Rey területére menjenek gabonát és bort beszerezni. Többségük 1 vagy 2 pár ökörrrel rendelkezett, és az utat háromszor tudták egymás után megtenni. Egyesek már Tierra de Campos nagy falvaiban lebonyolították a borvásárlást (ott a mainál sokkal kiterjedtebb szőlőgazdaság volt akkor), de többségük Nava del Rey-ig utazott. Hasonló kereskedelmet folytattak Asturiásszal is a rossz útviszonyok ellenére. Erre azonban magasak voltak a szállítás költségei, ahogy azt Jovellanos panaszoja.

De Cantabria zónája nem az egyedüli vidék, amely Tierra de Medina fehér borát fogyasztotta. Észak-Kasztília összes városa vásárolta, akkor is, ha helyben is folytattak bortermelést, hiszen a medinai bor olyan értéket jelentett, hogy külön kocsmát tartottak fönn a kimérésére. Pl. az 1751-ben 3000 családnak otthont adó Palenciában is volt ilyen „tabernilla”, ahol medinai bort árultak, és itt évi átlagban 1 000 cantara (17750 l.) bor fogyott el. Ez egyébként a város egyetlen „hivatalos” borkimérése volt, mivel a helyi termelők háznál vagy pincéikben mérték egyszerű, mindennapi borukat.

A 18. században időről időre hallunk még Medina boráról, de már új megnevezéssel: mint „Nava del Rey bora” bukkan fel a forrásokban. Ez a város vált a kereskedelem új központjává Medinával szemben, melynek városai egyre jobban hanyatlottak. A nagy borászati központok, mint pl. Villaverde de Medina, termésük 3/4-ét Navába küldték, ahonnan továbbszállították Észak-Spanyolországba és Kasztília más részei felé. Azt a csekély bormennyiséget, amely Villaverdében maradt, Ávila és Arevalo szerezte meg.

A 18. század második felében Medina és Alaejos zónájának hanyatlása tovább erősödött. 1750 táján Alaejos szőlőjét már alig művelték, hozama egyre gyengült. Később otthagyták vagy ki is telepítették a szőlőt, mert Alaejos nem talált piacot borának. Az északi felvásárlók idáig már el sem jöttek: leálltak La Navánál, sőt már Ruedánál és La Secánál is, hiszen ez közelebb volt hozzájuk. Amikor Alaejos bortermelése, amely 1751-ben 725 000 l. volt, 1758-ra pedig már 355 000 literre esett vissza, La Seca és La Nava del Rey termelése megnégyszereződött (ha elfogadjuk a Tomás López kérdőívére adott válaszok becsléseit).

A 19. század azonban La Nava del Rey-re is csapást mért: a város múltbéli nagyságának tanújaként csak egy hatalmas 17. századi templom maradt fönn. Rueda és La Seca őrizte legtovább a nagymúltú bortermelés tekintélyét, amely nehezen vészelte át a 19. század viszontagságait.

„Tierra de Medina” bora századokon át piacra talált a népes, bortermelésre alkalmatlan cantabriai területeken. A sikerhez persze a bor kiváló minősége is hozzájárult. Nem járnánk-e közelebb az igazsághoz akkor, ha a borvidék földrajzi helyzetében keresnénk magyarázatot északkal való kereskedelmének felvirágzására? E korban, amikor az áruszállítás lassú, nehézkes, a cantabriaiak számára a Duero öblös völgye volt a „bortermelő Dél” jelképe. A közlekedési eszközök 19. századi forradalmának következtében azonban La Mancha és Katalónia borai özönlöttek el Asturias-Biscaya vidékét, utolsó csapást mérve ezzel a Duero gyengén jövedelmező borgazdaságára.

MARX A SPANYOL TÖRTÉNELEMRŐL

Magyarországon Spanyolország történelmével eddig igen kevesen foglalkoztak. Akik ezt mégis megtették a jelenlegi történészkutatók közül, azok Wittman Tibor professzor tematikáján belül maradva – újat nem adva hozzá – részletkérdésekkel gazdagították az addigi ismereteket. Így például Mickun Nyinának a Mestáról és a köréje csoportosuló 18. századi gazdasági kérdésekről szóló munkái,¹ Zombori István² és J. Nagy László tanulmányai.³ A két utóbbi történész a Wittman professzor-féle mediterrán abszolutizmusból indul ki: Zombori István az állami berendezkedést választja vizsgálódásának tárgyául, s vele párhuzamosan röviden kitér az állami hivatalok bemutatására is. J. Nagy László a mediterrán abszolutizmus elnevezés jogosságát külpolitikai vonatkozásban támasztja alá. Ezenkívül feltárja a spanyolországi moriszkók és a török fennhatóság alá tartozó észak-afrikai arabok közötti kereskedelmi, katonai kapcsolatokot, és azt is érzékelteti, hogy a spanyol–török háborús konfliktus hozzájárult a két versengő hatalomtól lényegében független arab kalóz-államok létrejöttéhez.

Marx Spanyolországra vonatkozó megjegyzéseivel a magyar történeti szakirodalomban eddig lényegében csak Wittman Tibor professzor foglalkozott. Abból a marxista gondolatból kiindulva, hogy „a spanyolországi abszolút monarchia csak felszínesen hasonlít az Európában elterjedt abszolút monarchiákhoz, és inkább az ázsiai kormányformákkal állítható egy sorba”,⁴ s „miként Törökország, rosszul igazgatott tartományok halmaza maradt, élén egy névleges uralkodóval”,⁵ beszél arról, hogy „a marxista felfogás a spanyol abszolutizmus despotikus, törökös jellegét domborítja ki Marx nyomán”.⁶ Hangsúlyozza azt is, hogy „V. Károly alatt megalapozódik a sajátos spanyol abszolutizmus”, és „megtörik véglegesen a spanyol társadalom nyugati típusú dinamikája”.⁷ Ennek a marxista megállapításnak a továbbviteléből származik Wittman professzor speciális „archaikus” fogalma, amely magában foglalja a város és a falu olyan viszonyát, melyben egyik a másiknak nem tud ösztönzést adni. Nézete szerint, a sajátos spanyol feudalizmusnak a spanyol gyarmatokra történő átültetése révén maga a latin-amerikai fejlődés is sajátos, a spanyol fejlődéshez hasonló jelleget öltött.⁸

Összefoglalva tehát az eddigieket: Marx Spanyolországról szóló né-

zeteit ismeri a történeti irodalom, forrásként bőséggel idézi, használja,⁹ anélkül azonban, hogy valaha is fölvetette volna: hol keresendő Marx ázsiai analógiájának forrásai, és hogy ez az analógia egyáltalán megalapozott volt-e. A történészek – tárgyuknak megfelelően – éppen csak a nekik szükséges Marx-szövegeket olvasták, kiragadva belőlük a fent említetteket, anélkül, hogy egymás mellé helyezve Marx összes spanyolországi vonatkozású írását, messzebbmenő következtetésekre jutottak volna. Ezt teszi az az amerikai kiadású könyv is,¹⁰ amely Marx és Engels spanyol témájú cikkeinek (kisebb hiányosságoktól eltekintve)¹¹ teljes gyűjteményét tartalmazza kronológiai sorrendben, de a munka pusztá felsorolást meghaladó érdemi részét, a gondolatláncszemek közti kapcsolódás elvének felfedezését az olvasóra bízta.

Dolgozatom ennek a hiányosságnak a pótlása szeretne lenni, azt vetve föl: voltaképpen Marxnak Spanyolország fejlődéséről milyen összképe volt.

Vizsgáljuk meg először azt, hogy az újságcikkek megírásának dátumi önmagukban vallanak-e valamiről!

Az első rövid megjegyzést magában foglaló írás időpontja 1854. március 3. Majd több hónapos szünet után, 1854. július 4-től kezdve egészen 1854. szeptember 21-ig, illetve 1854 novemberéig Marx átlagban 5–6 naponként vetett papírra Spanyolországot érintő híreket, ami azt jelenti, hogy ekkor állandóan figyelemmel kísérte ennek az országnak a sorsát, mint ahogy ezt Engelsnek írt levelében említi is.¹²

Ezután csaknem két éves hallgatás következik; legközelebb – és egyben utóljára – 1856. július 25-i és augusztus 18-i¹³ keltezéssel lát napvilágot két vezércikke A forradalom Spanyolországban címmel.

Jól érzékelhető tehát, hogy a londoni New York Daily Tribune-ban megjelenő cikkek¹⁴ megírásának ideje (az elsőtől és az utolsó kettőtől eltekintve) rendkívül rövid, 1854 júliusától novemberéig terjedő időszakra koncentrálódik. Ez természetesen nem is véletlen, hiszen ez az az időszak, amikor a spanyolországi események – az 1854-es és az 1856-os forradalom – a kor politikai érdeklődésének középpontjába kerültek.

Marx figyelme kezdetben az eseményeknek pusztán külpolitikai jellegű következményei miatt fordul az Ibériai-félsziget felé. „Ha ez a mozgalom sikeresebb lenne, ok lenne arra, hogy Franciaország katonai akcióját más irányba terelje, alkalmat adna véleménykülönbségekre Franciaország és Anglia között és valószínűleg a Spanyolország és az Egyesült Államok kormánya között függőben levő bonyodalmat is befolyásolná”.¹⁵ Szeptember 21-ig – mint már említettük – együtt él az esemé-

nyekkel, ugyanakkor augusztus közepe táján írásaiban megjelenik egy mélyáram, egy olyan Ariadne-fonal, amely novemberig nyomon követhető, s arra hivatott, hogy a kor spanyol eseményeit érthetővé tegye. A szám szerint kilenc hosszabb terjedelmű, elsősorban összefüggést, magyarázatot kereső részből álló összefüggő sorozat visszatekintő történelmi jellegű. Az I. közleményben vázlatosan érinti az arab korszakot, a fő témát V. (I.) Károly abszolutizmusának bemutatása és értékelése adja, a II.–VII. fejezetekben a spanyol történelem 1808 és 1814 közé eső szakaszát tárgyalja, s végül a VIII. és IX. rész az 1819 és 1833 közötti eseményeket öleli fel. Két utolsó írása az 1843-as, 1854-es és 1856-os események összevetését végzi el, különösen a két utóbbira koncentrálván.

Annak ellenére, hogy aránylag kicsiny terjedelemben foglalkozik V. (I.) Károly államépítő munkájával, olyan lényeges jellegzetességek megjelenését jelzi e korszakban, melyek „ma is hatnak, formálják (Spanyolország) sorsát és irányítják népének érzelmeit”, „mert nem csupán a jelenlegi válságnak, hanem mindannak megértéséhez is szükségesek, amit ez az ország a napóleoni uralom óta cselekedett és elszenvedett”.¹⁶

A 16. század legfontosabb produktuma – Marx szerint – az első, legnyersebb formájú abszolutizmus, amely úgy jött létre, hogy „az arisztokrácia mélyen lesüllyedt, anélkül, hogy legártalmasabb kiváltságait elvesztette volna, míg a városok elvesztették középkori hatalmukat, anélkül, hogy modern jelentőségre szert tettek volna”.¹⁷ Azaz Marx a spanyol fejlődés dinamizmusának megtörését tapasztalja a 16. században, aminek a következménye a belső piaci szálak meglazulása. Ezzel a földrajzi sokszínűségből adódó regionalizmus, valamint az arabok ellen folytatott reconquista eredményeképpen kialakult területi, jogi megosztottság kiegészült a nemzeti munkamegosztás és a belső csereforgalom hiányában létrejövő gazdasági regionalizmussal. Ennek a „világmonarchia ábrándjái”-t¹⁸ kergető, gyökértelen despotizmusnak a kiépítése az a mozzanat, mely Marx szerint *kiszakítja Spanyolországot az összeurópai fejlődésből*, és az „ázsiai kormányformákkal” állítja egy sorba.

Ennek a sajátos felépítménynek, illetve történeti fejlődésnek meszesemenő kihatásai voltak Spanyolország további történetének alakulására – mondja Marx –, amelyben „azok a fordulatok, amelyek a szokásosan államnak nevezett szférában végbementek, oly kevésbé érintették a spanyol népet, hogy ez utóbbi nyugodtan átengedte ezt a korlátolt területet udvari kegyencek, katonák, kalandorok és úgynevezett államférfiak hullámozó szenvedélyeinek és kicsinyes intrikáinak”.¹⁹ Fel szeretnénk hívni

a figyelmet erre az idézetre, mely erősen összecseng Marx ekkor formálódó Ázsia-képével, amelyben a „politika felhőrégiója”-ról²⁰ beszél.

Marx tehát nyomatékosan figyelmeztet az állam és a társadalom közötti kapcsolatok fentiekből származó különösségére, ami Napóleon kudarcát is meghatározta. „Így történt, hogy Napóleon, aki, miként összes kortársai, Spanyolországot élettelen tetemnek tartotta, szerfölött kínosan lepődött meg, amikor felfedezte, hogy ha a spanyol állam halott is, a spanyol társadalom tele van élettel, és minden része ellenálló erőktől duzzad”.²¹ Ugyanakkor utal ezzel kapcsolatosan a kortásaiban meglévő hibás történet szemléletre is: „Talán egy ország sincs, Törökországot kivéve, amelyet Európa olyan kevésbé ismer és oly tévesen ítél meg, mint Spanyolországot. A számtalan helyi pronunciamiento és katonai lázadás hozzászoktatta Európát, hogy egy szinten lássa Spanyolországot a preto-riánusok korának római birodalmával. Ez éppen olyan felületes szemlélet, mint azok téves felfogása volt, akik Törökország esetében azt hitték, hogy a nemzet élete kialudt, mert hivatalos történelme az elmúlt évszázadban csak palotaforradalmakból és janicsárlázadásokból állott”.²²

A török analógia itt is Ázsia felé mutat. Ezek után joggal merül föl: hogyan is vetődhetett fel Marxban ez az ázsiai analógia, hol találhatók ennek forrásai?

Ebben a vonatkozásban újabb értelmet nyer a már korábban említett kronológiai mozzanat, ha nemcsak önmagukban, kiragadva vizsgáljuk ezeket az írásokat, hanem megpróbáljuk elhelyezni a marxi életműben is. Marx ebben az időben, 1853-tól intenzíven tanulmányozza Ázsiát, különösen Indiát, az angol kapitalizmus indiai berendezkedését. Fő olvasmányélménye ebben a tekintetben Hegel és Montesquieu. A kérdés tehát: vajon ennek a spanyolképnek a forrásai Hegelnél és Montesquieu-nél szintén megtalálhatók?

Pár gondolat összecsengéséből az derül ki, hogy amikor Marx Hegel és Montesquieu munkáit tanulmányozta, mintha a francia gondolkodó gyakorolt volna rá nagyobb hatást ebben a vonatkozásban. Montesquieu „A törvények szelleme” című művében Perzsia mellett Törökország az önkényuralom tipikus példája, mondhatnánk úgy is, tiszta forma. Spanyolország és Kína ellenben összetettebbek, egymásnak pontosan ellentétei. Montesquieu ugyan csak a spanyol, illetve kínai ember jellemének szembeállításakor mondja ki szó szerint ezt az ellentétet,²³ de felfogásában az emberi jellem, mint az állami berendezkedés produktuma jelenik meg. Spanyolország monarchiára predesztinált ugyan, de Portugáliához hasonlóan, a zsarnokság felé halad,²⁴ vezérelve a zsarnokság vezérelvét köve-

ti,²⁵ hiszen a gyarmatokon még a többi önkényuralmi államot is meghaladó kegyetlenkedéssel irtja ki az indiánokat.²⁶ Kína pedig önkényuralomra lenne predesztinálva, de állama normális feltételek esetén a monarchia jegeit mutatja²⁷ – mondja Montesquieu.

Úgy tűnik, Montesquieu a 16. században szintén az európaiótól való eltávolodásként értékeli és ábrázolja Spanyolország fejlődését; s ennek okaként az árforradalom hatását jelöli meg. Így Marx Spanyolország gazdaságának az árforradalom következtében történő tönkremenetelére is magyarázatot adó, értékes gondolatokat találhatott Montesquieu könyvében. Amit ma – történelmi fogalommal élve – a 16. századi spanyol gazdaság extravertált jellegének mondunk, azt a 18. század nagy francia gondolkodója így fogalmazta meg: „Nem jó az a gazdagság, amely csak a véletlen ajándéka, s nem alapul a nemzet szorgalmán, lakosainak számán és a földművelésen. A spanyol király, aki cádizi vámhivatalától nagy összegeket vesz fel, ebből a szempontból nem más, mint egy roppant gazdag magánember egy nagyon szegény államban. Az idegenektől minden az ő birtokába jut anélkül, hogy saját alattvalóinak bármi része lenne abban... Ha Kasztíliaának néhány tartománya olyan összegeket tudna juttatni a spanyol király számára, mint amilyeneket a cádizi vámhivatal, hatalma sokkal nagyobb lenne:... nagy államkincstár helyett, nagy népe lenne a királynak.”²⁸

Lényegében Montesquieu az első, aki Spanyolország esetében az árforradalom ilyen hatását számba veszi, amely, nüközben a spanyol abszolutizmus külső forrásaként szerepel, szét is rombolja ennek belső gazdasági alapját, s ez vezeti – Montesquieu szerint – a spanyol monarchiát egy olyan önkényuralom felé, aminek példáit csak Ázsiában leli fel.

Még markánsabban látjuk visszatérni ugyanezt a gondolatot Marxnál, aki az árforradalom hatását – emlékezzünk a Tőke I/24. fejezetére – igen plasztikusan mutatja be.

Ezeket a gondolatokat – a spanyol abszolutizmus despotikus, törökös, a nyugat-európaiótól elütő, extravertált jellegét – már Wittman Tibor professzor is kiemelte, anélkül azonban, hogy felvetette volna a forrás, az eredet kérdését – amire mi most utaltunk. Szerintünk az ázsiai analógiát még szélesebbre is lehet tágítani. Marx korai India-tanulmányaiiban erős Hegel-hatás is megfigyelhető.²⁹ Az a tény, hogy Marx egyidőben „tanulta” Spanyolországot és Ázsiát (azon belül Indiát), azt is eredményezhette, hogy Marx, aki mind India, mind Spanyolország esetében sok *Nyugat-Európától eltérő* vonást vesz észre, felfigyel ezek közül néhányának a hasonlóságára (pl. a városfejlődés, az állam természete, az állam és a

társadalom viszonya). Ez bizonyos „átütéseket”, „rövidre zárásokat” is jelent az összehasonlításban; ami egyszerre erőssége ezeknek a Marx cikkeknek — amennyiben Spanyolország távolodását jelzik Nyugat-Európától —, de gyengesége is — amennyiben nem vetik föl egy (Közép)-Kelet-Európával való analógia lehetőségét. Ezt azért említjük, mert úgy véljük, hogy az ázsiai analógiát a marxista és a polgári történészek egyaránt túlságosan könnyen, kritika és vizsgálat nélkül vették át. S úgy tetszik, ezzel a spanyol fejlődés jellegzetességeinek kutatásában mellékútra tértek.

De vajon Marx megállt-e ennél a (fentebb említett) állításánál, vagy pedig elbizonytalanodott a későbbiekben, mint pl. az ázsiai modell mozdulatlanságának kérdésében (ahogy erre India kapcsán Habib utal)?³⁰ Erre választ az 1856-ban írt két vezércikk ad:

„1856-ban nemcsak azt látjuk, hogy az udvar és a hadsereg áll az egyik oldalon, szemben a néppel a másikon, hanem a nép soraiban is ugyanolyan választóvonalakat látunk, mint Nyugat-Európa többi részén”.³¹ Ezt a megállapítását, melyben úgy tűnik, hogy a 19. században Spanyolországban újból a nyugat-európai fejlődés általános jegyeit véli felfedezni, alátámasztja egy másik, amelyben egyértelműen bizonyossá válik ez a sejtés.

„Espantero cserbenhagyta a cortest, a cortes a vezetőket, a vezetők a burzsoáziát, ez pedig a népet. Ez újabb szemléltető példa arra, hogy mi is a jellege az Európában 1848—49-ben lezajlott küzdelmek legtöbbszörének és az e földrész nyugati részén ezután várható küzdelmeknek. Egyrészt itt van a modern ipar és kereskedelem, amelynek természetes irányítója, a burzsoázia viszolyog a katonai zsarnokságtól; másrészt azonban, ha a burzsoázia harcot indít ugyanezen zsarnokság ellen, harcba lépnek maguk a munkások, a munka modern szervezetének termékei, hogy jussokat követeljenek abból, amit a győzelem eredményezett. Az ilyenképpen akarata ellenére reá kényszerített szövetségtől megrettent burzsoázia ismét visszahúzódik a gyűlölt zsarnokság ütegeinek oltalma alá. Ez a titka az európai állandó hadseregeknek...” És a csattanó: „egyébként meglepő és váratlan, hogy még Spanyolország is erre tanít bennünket.”³² S a jövő szempontjából így értékel: „A következő európai forradalom olyan Spanyolországot talál majd, amely megérett arra, hogy együttműködjék vele. Az 1854-es és az 1856-os esztendő átmeneti szakaszok voltak, amelyeken Spanyolországnak át kellett mennie, hogy ezt az érettséget elérje”.³³

A 16. században az összeurópai fejlődéstől elszakadó, sajátos arculatú Spanyolország — mondja tehát Marx — a század 50-es éveire ismét becsatlakozik a nyugat-európai fejlődésvonalba.

Marx szerint a napóleoni uralom óta eltelt „csaknem ötven évnyi időszak, amely nem volt tragikus epizódok és hősi erőfeszítések híján, valóban a modern történelem egyik legmegkapóbb és legtanulságosabb fejezete”.³⁴

Így Marx az 1808-as támadással kezdődő napóleoni uralomtól eredezteti azt a fordulópontot, amelynél Spanyolország letér addigi ázsiai jellegűnek minősített pályájáról, és egyben visszatér egy nyugat-európai típusú fejlődésvonal felé közelítő pályára.³⁵ A fordulatot tehát külső hódítás által megteremtett idegen uralom eredményezte. Ha ezt a gondolatmenetet összevetjük Marx 1853-as India-cikkével, igen mély analógia sejlik fel: Marx India esetében is külső faktorban, az angol kapitalizmus hódításában látja azt az erőt, amely a „történelem öntudatlan eszközeként” társadalmi forradalmat idézett elő.³⁶ Napóleon, akit ugyancsak a „leghitványabb érdekek” fűtöttek Spanyolország meghódításakor, mondhatnánk, szintén a kapitalizmus öntudatlan eszközeként szolgált.

Érdemes azonban feltenni a kérdést: vajon igazolja-e a spanyol gazdaságtörténet Marx véleményét Spanyolországnak az európai fejlődéshez való „visszatéréséről”, és Marx miért éppen 1856-ra látja visszatértnak Spanyolországot? Megalapozott-e a burzsoázia és a munkásosztály szembeállításának általános képe 1856-ban Spanyolországban? Vagy lehetséges, hogy Marx általános forradalmat váró hangulata következtében prekonceptióval közelíti meg a valóságot, és olyan antagonisztikus ellentéteket vetít ki, amelyek ilyen polarizáltan, ilyen végletekig feszítve, az akkori spanyol társadalomban nem is léteztek?³⁷

A 19. század első felére vonatkozó spanyol gazdaságtörténeti munkák arra utalnak, hogy ebben az időszakban Spanyolországban a nemzetközileg élenjáró angol és francia gazdasági fejlődéshez viszonyítva gyengé, de az ország korábbi belső gazdasági állapotához képest erőteljes gazdasági fejlődés indult meg, különösen 1830 után, aminek eredményei főként az 50-es évek után jelentkeztek.

A bányászat termelése jelentékenyen nőtt (szén, vas, higany...),³⁸ a 19. század eleji, kézműipari szinten lévő katalán kisolvasztók mellett, 1832-től megteremtődött a modern fémkohászat alapja a kezdetben faszénnel, majd később koksszal működő nagyolvasztók révén.³⁹ Pierre Vilar ezt az időszakot tartja az első „felszerelési periódusnak”,⁴⁰ bár a gépesítés előrehaladását megnehezítette a gyárosítás elleni társadalmi agitáció.⁴¹ A korszerű eszközökkel való ellátás különösen a textiliparban öltött nagy méreteket,⁴² ami egyaránt jelentette az egyszerűbb gépek, az orsók tömeges alkalmazását,⁴³ valamint a gőzgépek működtetését is.⁴⁴

Az ipari forradalom első hulláma a textilipart érte, aminek következtében megnövekedett a nyersanyagigény, a termelés,⁴⁵ a korábbi helyi központok, Barcelonába és vidékére koncentrálódtak, de a különböző nyersanyagoknak megfelelően, mellette más központok is létrejöttek (Sevilla, Bejar, Valencia).⁴⁶ A nehéziparban jelentős terület volt a hajógyártás (központjai: Barcelona, Valencia, Baszkföld, Cádiz, Huelva). A gyárilag kiépülését nagyban elősegítette az 1834-es törvény, mely eltörölte a céheket.⁴⁷

Spanyolország nagymérvű demográfiai növekedése⁴⁸ a periferián elhelyezkedő (főként északi, keleti, déli) városokban csapódott le.⁴⁹ A gyapotmanufaktúrákban több, mint 100 000 személyt alkalmaztak, főleg nőket, a selyemiparban pedig 35 000 munkást.⁵⁰

Ez a fejlődés azonban nagy eredményei ellenére sem vethető össze a fejlett európai országok fejlődésével. Az 1845-ös költségvetési törvény tarifamegoszlása továbbra is a kézművesipar dominanciájára utal,⁵¹ a külkereskedelemben pedig az idegen tőke túlsúlya a spanyol gazdaság függő helyzetét jelzi,⁵² bár Katalóniában a nemzeti tőke a meghatározó.⁵³

Mindezek a tények azt mutatják, hogy amikor Marx az 1856-os Spanyolországban a tőkésosztály és a munkásosztály szembenállását látja⁵⁴ (ami zömmel a tőkés és a kisipari munkás ellentéte, akárcsak Franciaországban; kisebbségben a tőkés és a gyárilag munkás ellentéte), a fentebb leírt gazdasági fejlődésből kiindulva, reálisan ítéli meg a helyzetet. Helyesen veszi észre a fejlődés egyenetlenségét és nagyságának relatív voltát, s ezért állapítja meg, hogy „a pronunciamientók általános elterjedése ellenére, a spanyolországi forradalom csak Madridra és Barcelónára korlátozódott”;⁵⁵ Madridra, ahol a kézművesek, Barcelónára, ahol a takácsok emeltek barrikádokat, és harcuk határozta meg a forradalom kimenetelét. Tehát 1856-ban a tőkés–munkás osztályellentét nagymérvű kiéleződése az egész spanyol társadalomra még nem volt jellemző, de az iparilag legfejlettebb körzetekre már igen.

Spanyolország tehát 1808 után „mozog vissza” Nyugat-Európa felé, véli Marx. De mik azok a különleges tényezők, amelyek ezt a „visszatérítést” elindították? Két felépítményjellegű tényező kiemelt szerepére figyelhetünk fel — Marx gondolatmenetét követve —: az egyik a napóleoni alkotmány, a másik a hadsereg

Az alkotmány

1808-ban „volt egy körülmény, amely a helyzet minden nehézségeért kárpótlást nyújtott. Hála Napóleonnak, az ország megszabadult

királyától, királyi családjától és kormányától. Ilyenképpen széttörték a bilincsek, amelyek egyébként a spanyol népet esetleg meggátolták volna abban, hogy vele született energiáit kifejtse”.⁵⁶ És a francia császár megajándékozta őket alkotmányainak egyikével, mely – ahogy Hegel mondja – csak a priori alkotmányként, külsőleg rakódott rá.⁵⁷ Ez az alkotmány, illetve az 1812-es cádizi alkotmány – mely „a régi fuerók másolata, de a francia forradalom fényében értelmezve és a modern társadalom szükségleteihez alkalmazva”⁵⁸ – a jog, a törvények szférájában helyezte vissza Spanyolországot arra a bizonyos, Európához konvergáló pályára, kiegészítve ezzel a hadsereg ugyanilyen irányú tevékenységét.

Igaza van Hegelnek, amikor a priori-nak minősíti ezt az alkotmányt, Spanyolország még valóban nem érett meg rá. Marx is részletesen rámutat arra, hogy még négy évvel később is véletlen szerencsék tömegének köszönhető a cádizi alkotmány létrejötte.⁵⁹ Mégis mindkét alkotmánynak óriási szerepe volt. Egyrészt a francia kormány „a Napóleon seregei által előzőlött tartományokban minden klerikális és feudális intézményt elsöpört és bevezette a modern közigazgatási rendszert”,⁶⁰ másrészt a cádizi program ugyan „helyreállította a régi közigazgatási rendszert, de ... lefejtette róla középkori jellegét”.⁶¹

Lassanként azonban Spanyolország erre a polgári alkotmányra is megérett, hiszen a forradalmak követeléseinek állandó programjaként szerepelt a cádizi tervezet helyreállítása, 1820–23-ban, majd 1836-ban újra életre is keltették. Ez a marxi formula már arra is figyelmeztet bennünket, hogy ez ellen a „visszamoszgás” ellen erőteljes fékek is működésbe léptek, s az ezek elleni harcban volt nagy szerepe a hadseregnek.

A hadsereg

Úgy is mondhatnánk, hogy a hadsereg a rövid idő alatt rendkívül erőltetett üteművé vált fölzárkózási folyamat kivitelezője. Ám Marx már korán fölfigyel a következőkre: „A forradalmi megmozdulások Spanyolországban a század eleje óta feltűnően egységes képet mutatnak; ... minden palotaforradalmat katonai lázadások kísérnek, és ezzel multhatatlanul együtt járnak a városok pronunciamientói. Két oka van ennek a jelenségnek. Először: azt, amit modern értelemben vett államnak nevezünk, a nép kizárólagos provinciális élete folytán, nemzeti méretekben az udvarral szemben csakis a hadsereg testesíti meg. Másodszor: Spanyolország sajátos fekvése és a spanyol felszabadító háború olyan feltételeket teremtettek, amelyek mellett a spanyol nemzet minden életereje csakis a

hadseregben összpontosulhatott... és így a nemzet legaktívabb része megszokta, hogy a hadsereget tekintse minden nemzeti felkelés természetes eszközének”.⁶² A hadsereg tehát az egyetlen összspanyol, a történeti hagyományok miatt sajátos súllyal rendelkező intézmény. A spanyol felszabadító háborún a franciák ellen folytatott harc értendő, „amely nemcsak a nemzeti védelem legfőbb eszközévé, hanem Spanyolország első forradalmi szervezetévé és a forradalmi tevékenység központjává is avatta a hadsereget”; – különösen a gerillamozgalommal való érintkezése folytán – „az 1814–19-es összeesküvések, amelyek mind a hadseregből indultak ki; az 1833–40-es dinasztikus háború, amely mindkét fél hadseregétől függött”.⁶³ Kiegészíthetnénk még a felsorolást az 1820–23-as Riego vezette katonai lázadással is.

Engels mindezt összefoglalóan így fejezi ki: „a spanyol hadsereg 1808 óta az úgyszólván szüntelen lázadás állapotában van. De a valódi okok mélyebbek”.⁶⁴ (Ezeket a mélyebb okokat azonban nem fejti ki, csupán következményeit vonja le a hadseregre nézve, lényegében Marx nézetét véve át.)

Érdekes, hogy az oly fontos szerepet betöltő hadsereg milyen sokáig őrizte a középkor hagyományait. „Narvaezre várt a feladat, hogy az ezredektől elvegye régi tartományi zászlóikat, amelyek mind különböztek egymástól, és bevezesse a spanyol lobogót a hadseregbe! Hasonlóképpen szét kellett rombolnia a régi tartományi szervezetet, központosítani kellett a hadsereget és helyreállítania az egységet”.⁶⁵

A különleges történelmi küldetést teljesítő spanyol hadsereg azonban minél jobban betöltötte történelmi hivatását, annál jobban elvesztette nemzeti, forradalmi jellegét – véli Marx. „Az 1830-tól 1854-ig tartó nyugtalan korszakban a spanyol városok rájöttek arra, hogy a hadsereg már nem a nemzet ügyéért száll síkra, hanem eszközévé⁶⁶ lett az udvar katonai gyámolításáért vetélkedő karrieristák kezében”.⁶⁷ „Az első lökés még 1854-ben is a hadseregtől származott”.⁶⁸ Azonban „a katonai felkelés a népi felkelés támogatását csak úgy nyerte el, hogy ez utóbbinak a feltételeihez alkalmazkodott”.⁶⁹ „A katonaság nem mindenütt ragadta magához a kezdeményezést, hanem egyes helyeken engednie kellett a lakosság erős nyomásának”,⁷⁰ sőt Marxban néha az az érzés fogalmazódik meg, hogy a városi katonaság azért csatlakozott a felkelőkhöz felső parancsra, hogy átvéve a vezetést, mérsékelje a helyi forradalmak radikálisizmusát.⁷¹ Mindez „arról tanúskodik, hogy mennyire meggyengült a katonai túlsúly alapja a spanyol forradalomban”. 1856-ban pedig „a hadsereg teljesen szembefordult a néppel,... csakis ellene és a nemzetőrség

ellen harcolt. Egyszóval, a spanyol hadsereg forradalmi küldetése véget ért”.⁷²

Marx tehát – ha jól értjük – a spanyol fegyveres erők szerepében bekövetkezett nagy fordulatot így értékelte: a hadsereg a fejlődés gyorsító faktorából a konszolidáció (fékek?) tényezőjévé vált..

Mindebből tehát nem alaptalan feltételezni azt, hogy Marx utolsó spanyol témájú írásaiban a 19. század első felében bekövetkezett nyugat-európai fejlődéshez való „visszamozgás” és e fejlődés felgyorsulásának tényei mellett a várható kifulladás problémája is felvetődik, ez a 19. század utolsó harmadában már nyilvánvaló, amint ezt J. Nadal az „ipari forradalom kudarcáról” írva megállapította.⁷³

Marx a későbbi években nem tér vissza Spanyolországhoz, ezért az ország későbbi problémái már nem kapnak helyet spanyol-képében. 1854–56 között ugyanis a politikatörténeti analógiák – a francia 1848–49-es és a spanyol 1856-os események összehasonlítása – szerintünk nemcsak arra utalnak, hogy Spanyolország a múlt század közepén ismét ráta-
lált Nyugat-Európára, hanem arra is, hogy ebből a találkozásból nem lett tartós kötelék. Spanyolország megint új utakra tért, azt hisszük, a közép-kelet-európai típusúhoz hasonló fejlődési pályára. Ennek elemzése azonban már a marxi mű utáni kutatás – eddig el nem végzett – feladata marad.⁷⁴

Jegyzetek

1. *Mickun Nyina*: A kasztíliai koronatarományok agrárrendszerének néhány problémája a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle, 1975. 3–4. sz. 293–352.; A merinói juhok transzhumálása a XVIII. századi Spanyolországban és a Mesta pásztorai. Agrártörténeti Szemle, 1972. 3–4. sz. 279–91.; A Mesta bírságai. Agrártörténeti Szemle, 1978. 1–2. sz. 1–10.
2. *Zombori István*: A spanyol abszolutizmus és V. Károly császársága. (Az újabb szakirodalom tükrében.) Világtörténet, 1980. 3. sz. 69–83.; Központosítás és abszolutizmus a XVI. századi Spanyolországban. Acta Historica, LXXVII. 66–67.
3. *J. Nagy László*: Spanyolország és Észak-Afrika a XVI. században. Acta Historica, LXXVII. 43–54.
4. *Marx–Engels* Művei (a továbbiakban MEM). 10. k. 430. Budapest, 1965.
5. MEM, 10. k. 430.
6. *Wittman Tibor*: A spanyol abszolutizmus néhány vonása a XVI. században. Acta Historica, XV.
7. Uo.
8. *Wittman Tibor*: A latin-amerikai feudalizmus kialakulásának vitás kérdései. Századok, 1972. 6. sz. 1307.

9. Manuel Tuñon de Lara, az egyik legnagyobb spanyol történész egészen más okból kifolyólag nyúl Marxhoz, az 1812-es alkotmánnyal kapcsolatban idézi szavait. *La España del siglo XIX. T. I–II.* Barcelona, 1980. 47.
10. *Revolution in Spain* by Karl Marx and Frederick Engels. New York International Publisher 1939.
11. A hiányzó cikkek: 1. A spanyolországi események – Izgalom Itáliában – A német államok magatartása – Angol bírák. MEM, 10. k. 328–337. 2. Spanyolország – Intervenció. MEM, 10. k. 543–546.
12. Marx levele Engelshez. MEM, 28. k. 368–69.
13. A második vezércikkre vonatkozólag két keltezési időpontot találtam. Az amerikai kiadású gyűjtemény (lásd a 11-es lábjegyzetet) augusztus 18-i dátummal közli, a hazai kiadás pedig augusztus eleji keltezéssel. (MEM, 12. k. 45.)
14. Valamennyi megjelent, egy kivételével: Spanyolország – Intervenció. MEM, 10. k. 543–46.
15. MEM, 10. k. 305.
16. MEM, 10. k. 431.
17. MEM, 10. k. 429.
18. MEM, 10. k. 429.
19. MEM, 10. k. 323.
20. Marx: *Tőke* I. k. Bp. 1961. 336.
21. MEM, 10. k. 430.
22. MEM, 10. k. 322.
23. *Montesquieu: A törvények szelleme.* Bp. 1962. I. k. XIX. könyv X. fejezet 507–508.
24. i. m. I. k. II. könyv. IV. fejezet. 134.
25. i. m. I. k. II. könyv 188., 205. old.-on a jegyzet.
26. i. m. I. k. VIII. könyv. XVIII. fejezet. 270–71.
27. i. m. I. k. XVIII. könyv. VI. fejezet. 478.
28. i. m. II. k. XXI. könyv. XXII. fejezet. 71.
29. *Irfan Habib: Marx észrevételei Indiáról.* Világtörténet, 1983. 4. sz. 4–5.
30. i. m. 13–17.
31. MEM, 12. k. 37.
32. MEM, 12. k. 39–40.
33. MEM, 12. k. 45.
34. MEM, 10. k. 431.
35. Ez a tény magyarázhatja azt is, hogy kilenc cikke közül (mely összefoglaló címen A forradalmi Spanyolország néven jelent meg) terjedelmében leghosszabbban (II–VII. fejezetig) és legbehatóbban is ezzel a korszakkal foglalkozik.
36. MEM, 9. k. 123.
37. *Karsai László: Marx és Engels a nemzeti kérdésről.* Magyar Filozófiai Szemle, 1980. 3. sz. 397.
38. *Pierre Vilar: Spanyolország története.* Gondolat Bp. 1984. 79.; *Jorge Nadal: El fracaso de la Revolución industrial en España, 1814–1913.* Editorial Ariel Barcelona – Caras – Mexico 94., 113., 114.
39. *Tuñon de Lara: La España del siglo XIX. I–II.* Barcelona, 1980. I. k. 100. *Miguel Artola: La burguesía revolucionaria (1808–74).* Alianza Editorial, 116.

40. *Pierre Vilar*: Spanyolország története, 80.
41. *Tuñón de Lara*: La España del siglo XIX. I. k. 100.
42. u. o.
43. *Miguel Artola*: La burguesía revolucionaria (1808–74.) 113.; *Jorge Nadal*: El fracaso de la Revolución industrial en España 1814–1913. 196., 198.
44. *Miguel Artola*: La burguesía revolucionaria (1808–74.) 113.
45. *Jorge Nadal*: El fracaso de La Revolución industrial en España 1814–1913. 205–206., 228.
46. *Pierre Vilar*: Spanyolország története, 80–81.; *Miguel Artola*: La burguesía revolucionaria (1808–74.) 115.
47. *Tuñón de Lara*: La España del siglo XIX. I. k. 100.
48. *Jorge Nadal*: El fracaso de la Revolución industrial en España 1814–1913. 17., 20.; *Miguel Artola*: La burguesía revolucionaria (1808–74.) 68., 69., 71.
49. u. o. 74.
50. u. o. 113.
51. u. o. 114.
52. u. o. 122–23.; *Jorge Nadal*: El fracaso de la Revolución industrial en España 1814–1913. 228.
53. *Pierre Vilar*: Spanyolország története, 81.
54. MEM, 12. k. 39–40.
55. MEM, 12. k. 42–43.
56. MEM, 10. k. 432.
57. *Hegel*: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 639.
58. MEM, 10. k. 455.
59. MEM, 10. k. 458–59.
60. MEM, 10. k. 457.
61. MEM, 10. k. 457.
62. MEM, 10. k. 345.
63. MEM, 12. k. 44.
64. MEM, 11. k. 466.
65. MEM, 11. k. 465.
66. sic! Általam helyesbítve: „... eszközzé lett a karrieristák kezében”.
67. MEM, 10. k. 345–46.
68. MEM, 12. k. 45.
69. MEM, 10. k. 346.
70. MEM, 10. k. 346.
71. MEM, 10. k. 347–48.
72. MEM, 12. k. 45.
73. *Jorge Nadal*: Az ipari forradalom kudarca Spanyolországban. Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Szerkesztette Berend T. Iván és Ránki György. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 243–297.
74. A Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung című folyóirat 1984. 26. évfolyam 4. számának 478–490. oldalán Manfred Neuhaus és Karl-Frieder Grube „Eine unbekannte Arbeit von Karl Marx aus der New-York Tribune” című

előtanulmánya arról tudósít, hogy Hans-Jürgen Bochinski az I/14. MEGA² – kötet előkészítési munkálatai során megtalálta Marx „A forradalmi Spanyolország” című cikksorozata eddig elveszettnek hitt kilencedik részét. A német szaklap az előtanulmánnyal együtt közli az újonnan felfedezett írást. Meg kell állapítanunk, hogy sem a német kutatók, sem Marx cikke nem érinti alapvetően a dolgozat gondolatmenetét, csupán részletekkel gazdagítja, és eddigi megállapításait erősíti meg.

A német előtanulmány pontosan részletezi a marxi cikkek megírásának Angliából New-York-ba való továbbításának, megjelenésének dátumait, és a dolgozat középpontjába állítva, rámutat a cikkek amerikai közlési időpontjainak és a világpolitika eseményeinek szoros kapcsolatára. Ezen kívül adatokat közöl Marx spanyolországi tanulmányaira való felkészülésével kapcsolatban.

A két német történész sok gondolata összecseng a fenti dolgozat számos következtetésével. Manfred Neuhaus és Karl-Frieder Grube szintén felhívják a figyelmet arra, hogy Marx kezdetben aktuálpolitikai okok miatt fordult Spanyolország felé, de később „áthelyezte a hangsúlyt a spanyol események besorolására és megítélésére”, és „egyre inkább háttérbe szorul a kérdésfelvetés eredeti, külpolitikai tényezője”. Azt is kiemelik, hogy Marx az európai forradalmak újbóli fellángolásának reményét fűzi a spanyol népi megmozdulásokhoz.

Végző következtetésük megegyezik ennek a dolgozatnak az összegező gondolatával, hiszen azt, amit ez utóbbi – Marx alapján – összefoglaló néven Spanyolország történeti útjának az európai fejlődésvonalhoz való visszatéréseként emleget, azt a német kutatók így fogalmazzák meg: „Az egymást követő katonai felkelések, palotaforradalmak és restaurációs szakaszok kusza képét Marx, mint egyetlen forradalmi ciklust értelmezi, amelyen keresztül a polgári kapitalista társadalmi rend, bár kínzó lassúsággal és állandó vereségektől fékezve, feltartóztathatatlanul utat tör magának”.

SPANYOLORSZÁG ÉS MAROKKÓ

A spanyol gyarmatosítás a reconquista folytatásaként Marokkóban kezdődött, és napjainkban – a hatalmas klasszikus gyarmatbirodalmak széthullása után – utolsó nyomai is ott találhatók: az 1415-ben Ceutában és 1491-ben Melillában alapított *presidiók* ma is Spanyolország birtokában vannak. Évszázadokon keresztül az ibériai hatalom nem fordít különösebb figyelmet Észak-Afrikára, s majd csak a 19. században – amerikai gyarmatai elvesztése után – mutat érdeklődést a déli kontinens iránt. Ettől az időszaktól Marokkó mind jelentősebb helyet foglal el Spanyolország diplomáciai tevékenységében. A 20. század első évtizedeiben pedig a belpolitikai harcok egyik központi problémájává válik.

Spanyolország a *presidiókból* indít hadjáratot 1859-ben az ország belső területeinek meghódítására. A két évig tartó háború, amelynek folyamán Tetuánt is elfoglalják, spanyol győzelemmel végződik. Szidi Mohamed szultán a békéért cserébe 40 millió pezeta váltságdíjat fizet. Az uralkodó külföldi – főként angol – kölcsön felvételére kényszerül, ami elkerülhetetlenül az ország eladósodásához vezet. Ezzel azonban még nem dőlt el, hogy Marokkó melyik imperialista hatalom gazdasági – majd politikai – befolyása alá kerül, ezért az 1880-as madridi egyezmény az aláíró tizennégy nagyhatalom, köztük Spanyolország számára egyenlő befolyást biztosított.

Az imperialista hatalmak között a kizárólagos befolyás biztosításért folytatott harc a századfordulót követő években éleződik ki. A rivális hatalmak erejét tekintve, ebben a küzdelemben Spanyolorzágnak nem sok esélye volt. Kihasználhatta vetélkedésüket, vagy őt használták fel, és végül is így jutott befolyáshoz Marokkóban. A spanyol gyarmatosítás a többi leginkább érdekelt hatalomhoz képest sem gazdaságilag, sem katonailag nem volt megalapozott. A természeti kincsek kiaknázására alakult vállalatok, a „Grupo oriental de los montes del Hasso” és a „Compania española de minas del Rif” 1907-ben, illetve 1908-ban jelentős francia tőkerészesedéssel alakultak. A gyarmatait elvesztő, gazdaságilag erőtlén spanyol imperializmus, amely módszereiben (pl. tőke kivitel) sem felelt meg a modern imperialista követelményeknek, „deklasszált elemnek” számított a nagy gyarmatosító hatalmak körében. Ezért talán nem is alaptalanul, de mindenesetre szemléletesen minősíti Abdelmadzsid Bend-

zselul marokkói történész a spanyol gyarmatosítási módszert és rendszert „lumpenkolonializmusnak”.

Spanyolország nemcsak a kapitalista fejlődés megkésetttségéből eredő gyengesége miatt nem tudott igazi formálójává válni Marokkó gyarmatosításának, hanem mert az egész észak-afrikai vállalkozás a spanyol társadalom széles rétegeiben is nagy ellenállásba ütközött. Nem támogatta a munkásosztály és a középrétegek, de az uralkodó osztály egésze sem. Egyedüli támogatója a katonaság volt, elsősorban a tisztikar, amely éppen a marokkói gyarmati kaland révén vált döntő politikai erővé a 20. századi Spanyolországban.

Az 1898-as párizsi békében Spanyolország elvesztette utolsó jelentősnek mondható gyarmatait: Kubát, Puerto Ricót és a Fülöp-szigeteket. A spanyol-amerikai háborúban elszenvedett súlyos katonai vereség nemzeti felháborodást váltott ki a Restauráció katonai és politikai vezetői ellen, és megerősítette a tömegek háborúellenességét. A hadseregben viszont a polgári politikusok és a háborúellenességtől átitatott egész társadalommal szemben támadt ellenszenv. A tisztikar megfelelő cselekvési teret, előmenetelt és a megtépázott tekintély helyreállításának lehetőségét Marokkóban látta, ezért erős nyomást gyakorolt a kormányokra, hogy folytassanak aktív politikát Észak-Afrikában. Az elnyúló marokkói kaland folyamán a hadsereg egyre inkább politikai tényezővé vált. Az élesszemű és érzékeny gondolkodó, Ortega y Gasset ennek kapcsán 1921-ben kérdés formájában prófétikusnak bizonyult megállapítást tett: „Vajon nem elkerülhetetlenül odavezetett-e ez a folyamat, hogy a Hadsereg már magára a nemzetre is rátelepszik, és igyekszik meghódítani? Csoda-e, ha ezt meg-sínyli harci szelleme, és úgy akarja váltogatni a miniszterelnököket, mint az öltözékét?”

Franciaország az Angliával kötött (antant) szerződés után röviddel, 1904 októberében titkos megállapodást írt alá Spanyolországgal is Marokkó felosztásáról. Ezt szentesítette az algecirasi nemzetközi konferencia (1906). Ettől kezdve Spanyolország visszavonhatatlanul belebonyolódott a marokkói kalandba.

Ugyanekkor Spanyolorzágnak belső problémáival is meg kellett küzdenie. A gazdaság és a társadalom a kor által diktált további modernizálása, megújulása – amit a konzervatív pártállású Mauro kormányfő (1907–1909) „felülről irányított forradalommal” (revolución desde arriba) akart megvalósítani – égetően szükségessé vált, s ezt érezte az uralkodó osztály is. Reformok – új választási törvény, kereskedelmi flotta fejlesztése, stb. – bevezetését tervezte, de ezalatt Marokkó gyarmatosí-

tásáról sem akart lemondani. Kormányprogramjában ezt azzal indokolta, hogy „az afrikai kontinens északi része függetlenségünk és nemzeti integritásunk elengedhetetlen feltétele”. Juan Vulgar, az „átlagspanyol” azonban ezért nem volt hajlandó háborút viselni. Háborúellenes érzelmeit erősítette a franciák több száz halálos áldozatot követelő akciója Casablanca ellen. Az eseményekre reagáló független köztársasági lap, az El Mercantil Valenciano 1907. augusztus 10-i „Nem akarunk háborút” c. cikke jól tükrözte a közhangulatot. Nem külső kalandokra kell gondolni – olvashatjuk a cikkben –, hanem „mindenekelőtt Spanyolországot kell meghódítani az európai kultúra, civilizáció és élet számára. Amikor majd lesznek iskoláink, amikor majd a spanyol föld nem lesz pusztaság, amikor a lakosság a gazdagság és a kultúra révén felnőtt, akkor gondolhatunk háborús kalandokra”.

A közhangulat ellenére, a spanyol csapatok 1909 nyarán mégis elkezdték első nagyszabású katonai akciójukat. A rifkabil törzsek nem várt heveségű ellenállása azonban arra kényszerítette Marina főparancsnokot, hogy negyvenezer fős erősítést kérjen Madridtól. Ennek következménye lesz a nagy nemzetközi visszhangot kiváltó *Semana Trágica*, a barcelónai munkások általános sztrájkjából kirobbanó fegyveres felkelés. Július 26-án a behajózásra váró katonák, maguk mögött tudva a háború ellen tüntető városi lakosságot, a tengerbe dobálják fegyvereiket. A kormány az ország más részeiből vezényel oda katonaságot a lázadás leverésére.

A barrikádharcok és a fegyveres összecsapások egy hétig tartottak. A felkelés leverését követő ellenforradalmi terror halálos áldozatainak száma több százra tehető. Október 13-án elrettentő példát statuálva, kivégzik a munkásmozgalommal szoros kapcsolatot nem tartó, a felkelésben egyáltalán részt sem vett antiklerikális szabadgondolkodó Francisco Ferrer Guardiát. A klérus és a burzsoázia benne jelölte meg a szellemi felbujtót. (Ferrernek még az emléke is félelmet keltett a spanyol burzsoáziában, amely – a korabeli lapok tanúsága szerint – megkönnyebbülten sóhajtott fel, amikor 1914-ben a Belgiumot lerohanó németek Brüsszelben lerombolták a szobrát.) A Ferrer kivégzését követő nemzetközi felháborodás lemondásra kényszerítette a Mauro-kabinetet. A helyébe lépő liberális kormány néhány reformot életbe is léptetett, a munkásmozgalom megerősödött, és 1910-ben Pablo Iglesias személyében először kerül szocialista képviselő a parlamentbe.

Az 1912-es fezi szerződésben Muláj Hafiz szultán elismerte országában a francia protektorátust. Az év végén (november 27.) megkötött francia–spanyol szerződés pedig Spanyolországnak juttatott egy 50 km-es

sávot (28 ezer km²) a tengeri partvidéken. (Tanger város nemzetközi övezet lett.) A spanyol burzsoáziának azonban még mindig nem volt határozott marokkói politikája. Bizonyítja ezt az is, hogy a marokkói ügyeket irányító két minisztérium élén a hadügyminiszter személye tizenkétszer, az államminiszteré pedig tizenhétyszer változott.

A világháborút megelőző években a spanyolok több-kevesebb sikerrel folytatták hódításaikat. A dzsebeli törzs vezetőjével, Rajszunnal azonban 1915-ben fegyverszünet megkötésére kényszerültek. Az egyezmény értelmében Rajszun vállalta, hogy a fennhatósága alá eső területen megakadályozza a spanyolelles akciót.

Nemcsak katonai gyengesége készítette fegyverszünetre Spanyolországot, hanem a világháborúban elfoglalt semleges pozíciója is. A hadműveletek ugyanis veszélyeztették volna a déli zóna biztonságát, ahol a franciák európai elkötelezettségük miatt felfüggesztették a „pacifikálást”. A spanyolok pedig húszezer katonát repatriálhattak. A világháború után viszont újult erővel lángoltak fel a harcok, bárha Franciaország még azt is felvetette 1919-ben a spanyoloknak, hogy megvásárolja tőlük az északi zónát.

Az igazi próbatételt a két gyarmatosító hatalom számára a rif háború (1921–26) jelentette. Az ellenállás élén ekkor a széles látókörű, jó szervező és a nemzetközi ügyekben is járatos Abd el Krim (1881–1963) állt. A Rif hegység leghatalmasabb törzséből, a beni uriagelből származó Abd el Krim az iszlám tanulmányok után elvégezte a melillai spanyol iskolát is. Ugyanott tanít az Arab Akadémián, és egyik szerkesztője a helyi El Telegramma del Rif c. lapnak, helyettes kádi és magas spanyol érdemrendek tulajdonosa. A harcok láttán, valamint az ellenálló törzsek nyomására, szembefordul a spanyolokkal, és a rifkabil törzsek élére áll. 1921 júliusában Annual mellett megsemmisítő vereséget mér a spanyol hadsereg, amelynek parancsnoka, Sylvestre tábornok is elesik a csatában. A korteznek készített hivatalos jelentés tizenháromezer spanyol katona haláláról számol be. A rifkabil győzelemnek óriási nemzetközi visszhangja volt, Spanyolországban pedig a vereség felelőseinek megállapítását és megbüntetését követelő országos mozgalom bontakozott ki. Minden politikai irányzat értelmetlennek tartotta a marokkói háborút, de még alig voltak olyanok, akik Abd el Krim harcát igazságosnak tartották. A kommunisták is úgy vélték, hogy a Marokkóban folyó háború az angol és francia imperializmus közötti konfliktus, amelyben a spanyol katona a brit birodalom érdekeiért harcol, Abd el Krim pedig a francia politika ügynöke. Később (1924-ben) változtatnak álláspontjukon, és antikolonialista nemzeti küz-

delemnek minősítik a rifkabilok harcát, hangsúlyozva a gyarmati népek és az európai proletárok természetes szövetségét az imperializmus elleni küzdelemben.

Az ún. védelmi juntákba tömörült és a hadseregen belül számszerűségében is jelentős tisztikar (három-négy katonára jutott egy tiszt) viszont kemény észak-afrikai politikát követelt, annak ellenére, hogy napirenden voltak a sztrájkok, tiltakozások és a Marokkóba küldendő katonák lázadásai (pl. Malagában és Baszkföldön). Tömegnyomásra 1923. szeptember 20-án tűzték volna napirendre a kortezben az annuáli felelősséget megállapító bizottság jelentését. Ismert volt, hogy a felelősök között található több tábornok és maga a király, XIII. Alfonz is. Ekkor lépett színre a Marokkóban 1911-ben tábornokká előléptetett Primo de Rivera. Az új diktátor első intézkedései a tisztikart elégitették ki: felemelte a zsoldot, lehetővé tette, hogy a tisztek szakértelem nélkül is elhelyezkedhessenek a polgári hivatalokban, és hogy megtarthassák a hadseregben szerzett előjogaikat. Nyilatkozatai, beszédei alapján ítélve, maga Primo de Rivera nem mutatkozott szélsőségesen elkötelezettnek a marokkói háború mellett. Az „afrikások” nyomására azonban arra kényszerült, hogy 1924 őszén újabb nagyszabású hadjáratot készítsen elő, 1925 nyarán pedig katonai szerződést kötött Franciaországgal. A nyomasztó spanyol–francia fölény (több száz ezres hadsereg) szemben Abd el Krim esélyei a minimálisra csökkentek. Még egy évig tartó ellenállás után, 1926. május 22-én megadta magát a franciáknak. Egy évvel később Sanjuro tábornok már hivatalosan bejelentette a marokkói háború befejezését. Hadügyminiszeriumi dokumentumok alapján készített számítások szerint 1909–1927 között a háború költségei elérték a hat milliárd pezetát, éves átlagban a nemzeti jövedelem 2%-át.

A spanyol II. Köztársaság kormányainak politikáját a folytonosság jellemezte. Abdesszalam Benuna nacionalista vezető 1931-ben egy szerény követelési chartát juttatott el a köztársasági elnöknek, amely abból indult ki, hogy „a protektori hatalom és a marokkói népesség egy családot alkot”. A petíciót válasza sem méltatták, sőt a legkisebb nacionalista propagandát is megtorolták, 1934-ben pedig a Francia–Marokkóba beékelődött Ifnit spanyol birtokká nyilvánították. Ekkor is és a népfront idején is egyedül a katalán autonomisták foglaltak állást egyértelműen Marokkó függetlensége mellett. A fasiszta lázadaskor a marokkói nacionalisták, cserébe a függetlenség elismeréséért, a köztársaság támogatását ígérték. Ajánlatuk elfogadása jelentősen megnehezítette volna a lázadók helyzetét. A gyarmat katonai és gazdasági potenciálja ugyanis igen nagy mér-

tékben járult hozzá ahhoz, hogy a tábornokok stabilizálják az ellenforradalmi felkelést.

A lázadók azonnal brutálisan elnyomták mind a marokkói nacionalisták, mind a többségében baloldali érzelmű helyi spanyol lakosság ellenállását, és — német, olasz segítséggel — légiúton megkezdtek a csapatok átszállítását Spanyolországba. Bevetésre került a spanyol hadseregben szolgáló tizenhétezer marokkói katona (az állomány fele) is. A polgárháború alatt összesen hatvankétezer marokkói harcolt Franco hadseregében. A marokkóiak a viszonylag magas zsold (napi 4 pezeta) miatt és a francóista vallásos propaganda („a köztársaságiak hitetlenek”) hatása alatt mutattak hajlandóságot, hogy önkéntesként szolgáljanak a lázadók hadseregében. A toborzás így sem folyt zavartalanul: 1937 telén törzsi ellenállást kellett letörni. A gazdasági élet megszervezésére létrehozták a Comité Económica Centralt, amely egy szigorúan központosított autarchiás gazdaságpolitikát valósított meg. A protektorátus importja (Melilla és Ceuta kivételével) az 1931–35-ös években elért 23 millió pezetáról (33%) az 1936–40-es időszakra 88 millióra (66%) emelkedett. Az export értéke pedig az említett periódusokban 14 millióról (75%) 4,5 millióra (8%) csökkent. A polgárháború idején az exportot szinte teljes egészében az élelmiszer tette ki. Az ezt megelőző időszakban a jelentős tételt alkotó vasércet nem Spanyolországba, hanem Németországba, Olaszországba és kisebb mértékben Angliába szállították. Az 1934–38 közötti időszakban a megelőző évek átlagához viszonyítva, a vasérc németországi exportja a teljes vasércexport 21%-áról 52%-ra, az olaszországi pedig 5%-ról 10%-ra növekedett. 1939-ben már a teljes vasércexport 83%-a az említett két országba irányult.

Francóéknak, kihasználva a köztársaságiak téves állásfoglalását, sikerült megtevesztetni és semlegesíteni a marokkói nacionalistákat. Juan Beigbeder főrezidens lehetővé tette az oktatás arabizálását és az iszlám igazságszolgáltatás újjászervezését. A francia népfrontnál is liberálisabbnak tűnő politika eredményeként egyes nacionalista vezetők — különösen Abdelhalek Torres — a fasiszták aktív propagandistáivá váltak. Engedélyezett lapjaikban — a spanyol nyelvű El Rifben és az arabul megjelenő El Vada el Maghribiában —, valamint a tetuáni és a sevillai rádióban kíméletlenül támadták a baloldali Franciaország észak-afrikai politikáját, és dicsőítették a caudillót. Annál nagyobb volt kiábrándultságuk, amikor a polgárháború végén Franco visszavonta az autonómiára — sőt olykor a függetlenségre — tett homályos ígéreteit. (Kiábrándultságában — ideoló-

giai-politikai zürzavarára jellemző módon — Torres 1941-ben Hitlert akarta rávenni, hogy kényszerítse Francot ígéretei betartására.)

A második világháború után a Francia-Marokkóban újult erővel kibontakozó antikolonialista nemzeti küzdelem, amely az uralkodó, Mohamed ben Juszuf támogatását is élvezte, nem maradt hatástalan a spanyol protektorátusra sem. 1953 augusztusában a franciák lemondásra kényszerítették az uralkodót, és helyére a szervilis Ben Arafát választatták meg. A tiltakozó mozgalomhoz csatlakoztak Spanyol Marokkó hivatalos körei is. Garcia Valina főrezidens bírálta a francia döntést. Támogatta annak a több-száz muzulmán előljárónak az akcióját, aki a francia gyarmati hatóságokhoz tiltakozó petíciót juttatott el, Francónak pedig elismerését fejezte ki. 1954. február 9-én maga a diktátor is fogadta a peticionisták delegációját, és a határokon túl — főleg Franciaországban — nagy felháborodást kiváltó beszédében „a nemzetközi morál nevében” elítélte a franciák önkényes döntését.

A spanyol fasiszta rendszer a szultán kényszerű lemondása körül támadt bonyodalmat, a marokkói nacionalisták jogos felháborodását arra igyekezett felhasználni, hogy meglehetősen elszigetelt diplomáciai helyzetén javítson. Martin Artoja külügyminiszter a francia kolonializmust bíráló arabbarát nyilatkozatokat adott, amelyeknek az arab országok — főként Egyiptom — sajtója nagy publicitást biztosított.

Sukeiri, az Arab Liga főtitkára, 1954 elején Spanyol-Marokkóba, majd Madridba látogat. A külügyminiszterrel folytatott megbeszélésekről még olyan híreket is kiszivárogtattak, amelyekből arra lehetett következtetni, hogy Spanyol-Marokkó esetleg csatlakozik az Arab Ligához, uralkodóvá pedig a detronizált szultánt választják. 1955 novemberében a franciák tárgyalási szándékukról nyilatkoztak, menesztették a bábszultánt, és madagaszkári száműzetéséből hazaengedték Ben Juszeft.

1955. december 10-én Allal al Fassi és Abdelhalek Torres, a francia és a spanyol marokkói nacionalisták vezetője közös nyilatkozatban fejezték ki abbéli reményüket, hogy a spanyol kormány is tárgyalásokat kezd, és elismeri a fennhatósága alá tartozó északi rész függetlenségét. A francia-marokkói tárgyalások 1956. március 2-án eredményesen fejeződnek be: Franciaország elismerte Marokkó függetlenségét. Néhány nap múlva Spanyol-Marokkó városaiban függetlenséget követelő tömegtüntetések robbantak ki. A tegnap még „arabbarát” spanyol gyarmatosítók burtáliban leverték ezeket, de egy hónappal később Franco már Madridban fogadta Ben Juszeft, és április 7-i nyilatkozatában elismerte a spanyol protektorátus teljes szuverenitását. Két nappal később az uralkodó Tetuánban

kétszázezer hívő előtt ünnepélyesen bejelenti Marokkó egyesítését. A tangeri nemzetközi övezet októberben kerül Marokkó birtokába, Ifni pedig – hosszú tárgyalások után – 1969-ben. A spanyol kézen maradt Melilla és Ceuta, a „marokkói Gibraltár” problémája azonban a függetlenség óta napirenden maradt.

Irodalom

Ayache, G.: Les origines de la guerre du Rif. SMER Publications de la Sorbonne. Paris, 1981.

Alfaya, J.M.: Les constantes de la presse espagnole et marocaine face au problème de Ceuta à partir de 1956. Revue d'histoire maghrébine, 1976. 6. sz. 123–133.

Chander, J.A.: The responsibilities for Anual. Iberian Studies, 1977. 2. sz. 68–77.

Fleming, S. – Fleming, A.K.: Primo de Rivera and Spain's Moroccan problem, 1923–27. Journal of Contemporary History, 1977. 12. sz. 85–99.

Fleming, S.: Spanish Morocco and the Alzamiento Nacional. 1936–1939: the military, economic and political Mobilization of a Protectorate. Revue d'histoire maghrébine, 1982. 27–28. sz. 226–236.

Fernandez, C.: Le Maroc dans la crise espagnole de 1909. Revue d'histoire maghrébine, 1981. 23–24. sz. 209–221.

Ihrai Aouchar, A.: La presse nationaliste et le régime du Protectorat au Maroc dans l'entre-deux-guerres. Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée, 1982. 34. sz. 91–105.

Julien, Ch.A.: Le Maroc face aux impérialismes. Paris, J.A. 1978.

Lezcano, M.V.: El colonialismo hispanofrancés en Marruecos (1898–1927). Madrid, Siglo XXI 1976.

Martin, M.: El colonialismo español en Marruecos 1860–1956. Paris, 1973.

Madoriga, M.R.: Le Parti socialiste espagnol et le Parti communiste d'Espagne face à la révolte rifaine. In: Abd el Krim et la République du Rif. Actes du colloque international. Paris, Maspero, 1976. 308–366.

A Spanyol Kommunista Párt története. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984.

Garcia, J.: Spanyolország a XX. században. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973.

Jemnitz János: Az 1909-es barcelonai általános sztrájk és nemzetközi visszhangja. Párttörténeti Közlemények 1979. 2. sz. 116–141.

KUBA ÉS A SPANYOL POLGÁRHÁBORÚ

I.

A spanyol polgárháború a nemzetközi munkásmozgalom történetének kiemelkedő, s bár számtalan munka jelent meg róla, máig is tanulságos és kutatást érdemlő fejezete. A harminckét hónapig tartó küzdelem nem maradt spanyol belügy, fasizmus és antifasizmus erőinek nemzetközi méretű összecsapásává vált, a legnagyobb erőpróbává a második világháború előtt. A köztársaság oldalán – a spanyol nép fiai mellett – ötvennégy nemzet internacionalistái harcoltak a polgárháború első hónapjainak *miliciáiban*, majd az 1936 őszen létrehozott *nemzetközi brigádokban*, s később – a hadsereg átszervezése után – a *reguláris köztársasági hadseregben*.

Legnagyobb számban a fasizmus által közvetlenül fenyegetett Európa antifasisztái harcoltak a spanyol frontokon, többségüket a munkásmozgalom küldte a köztársaság védelmére. Így pl. 8500 francia, 5000 német, 4000 olasz internacionalistát említenek a háború krónikái. A magyar önkéntesek összlétszáma Györkei Jenő számításai szerint 965 fő volt.¹

De sokan érkeztek a spanyol háborúba a tengerentúlról is, az Egyesült Államokból, Kanadából és a *latin-amerikai országokból*, tanúságot téve arról, hogy századunkban globális üggyé vált a haladás és a demokrácia védelme, a reakció elleni harc. A latin-amerikaiak között jelentős számban voltak *mexikóiak* (köztük David Alfaro Siquieros, a világhírű festő); tekintélyes, 500 főnyi csoportot alkottak az argentinok is. *Legtöbben azonban Kubából, Spanyolország utolsóként függetlenné vált amerikai gyarmatáról érkeztek.*

A kubai és a spanyol forradalmi mozgalmak sok szállal kötődtek egymáshoz. A kubai munkásmozgalom születésénél Spanyolországból származó anarchisták és marxisták bábáskodtak, így pl. *Saturnino Martínez, Enrique Roig y San Martín, Alfredo López*. Az 1925-ben alapított Kommunista Párt első főtítkára, *José Miguel Pérez* tanító a Kanári-szigetéről származott. *José Miquel Pérez* Machado diktátor már a párt megalapításának évében száműzte Kubából. A Spanyol Kommunista Párt titkáráként dolgozott a Kanári-szigeteken Santa Cruz és Las Palmas körzetében. 1936. augusztus 18-án a fasiszta lázadók elfogták és szeptember elején ki-

végezték. Ismeretes az is, hogy *Enrique Lister*, a kommunista 5. Ezred egyik híres parancsnoka ifjúságának jelentős részét Kubában töltötte, s a havannai dokmunkások között járta ki a szakszervezeti mozgalom iskoláját.²

A spanyol polgárháború és a kubai forradalom közötti kapcsolatok kiemelkedő megszemélyesítője *Alberto Bayo* ezredes, aki a gyarmati Kubában született, spanyol katonacsalád gyermekeként. Mint hivatásos tiszt, a fasiszta lázadás első napjától a köztársaság oldalán küzdött, s egy időben Prieto hadügyminiszter hadsegédje volt. Nagy tapasztalatokra tett szert a partizánhadviselés terén is, s ezeket hasznosítva készítette fel Fidel Castrót és társait Mexikóban a gerillaháborúra 1955–1956-ban.³

A Spanyolországért harcoló kubai önkéntesek nyomait kutatva, kitűnő kalaúz *Dolores Ibarruri*, aki a nemzetközi szolidaritásra emlékezve ezt írja: „Oldalunkon harcoltak kubai testvéreink is, köztük Pablo de la Torriente költő”. Az *egyetlen út* c. könyv egy másik helyén, az 1937 nyarán Valenciában tartott nemzetközi antifasiszta író-kongresszus kapcsán pedig ezt olvashatjuk: „Joaquín Ordoqui elvtárs vezetésével népes kubai csoport érkezett Spanyolországba, hogy elhozza a köztársaságiaknak a kubaiak forró üdvözlétét és segítségét. Köztük volt Pablo de la Torriente kubai író, aki a madridi fronton esett el, úgyszintén Alberto Sánchez, a fiatal diák és Candón elvtárs is. Nevük és hős életük példakép a kubai ifjúság számára”.⁴ A részleteket illetően – annyi év távlatából – Dolores Ibarrurit megcsalta az emlékezete, de a lényeg megfogalmazza: a forradalmár diák *Alberto Sánchez*, a kommunista munkás *Policarpo Candón* és az író, újságíró Pablo de la Torriente Brau neve méltán szimbolizálja a fasiszmus ellen küzdő spanyol köztársaság, s a vele szolidáris kubai baloldal kapcsolatait.

II.

A spanyol polgárháború kitörése több okból is sajátosan érintette Kubát. Az első, hogy a „megosztott Hispánia” jelen volt a szigetországban is. Az 1931. évi népszámlálás szerint 625 449 *spanyol állampolgár* élt a szigeten, s az anyaországban született kubai lakosok száma megközelítette a 300 000 főt. Az 1943-as népszámlálás idején már csak 121 742 spanyol állampolgárt vettek számba, a csökkenés fő oka, hogy az 1940. évi alkotmány az állampolgárságot új módon fogalmazta meg, kubai állampolgárnak tekintett minden Kubában született gyermeket.⁵ Szerepet játszott az is, hogy az 1933 őszi „forradalmi törvények”,⁶ valamint a

gazdasági depresszió számos spanyolt kényszerített az anyaországba való visszatérésre. Nem túlzunk azonban, ha azt állítjuk, hogy a polgárháború kitörésekor a valamivel több, mint 4 millió lelket számláló kubai lakosságból közel fél millió lehetett spanyol állampolgár, s a rokoni szálak révén nem volt Kubában olyan fehér család, amelyet ne érintettek volna közvetlenül a spanyol események.

A harmincas években 21 cukorgyár volt spanyol tulajdonban (összesen 157 működött), s nagy szerepet játszottak a kubai gazdasági életben a spanyol tulajdonban lévő kereskedőházak, export–import cégek is. Tulajdonosaik és vezető rétegük köré csoportosult a Kubában élő spanyol jobboldal, amely nemcsak a szigetország politikai életére gyakorolt befolyást, hanem szoros kapcsolatokat tartott fenn az anyaországi reakcióval is. Az importáló kereskedelmi burzsoázia pénzelte a *Spanyol Falange* kubai szervezeteit, amelyek 1939 áprilisáig legalisan működtek. A Falange maga is létesített fiókszervezeteket Kubában. Ilyen volt az ún. „*Szocialista Forradalmi Légő*”, a szürkeingesek szervezete és az ún. „*Társadalmi Segítség*” (Auxilio Social). Ezek Kuba háborúba lépéséig (1941 december) együttműködtek a német nácipárt kubai ügynökeivel, akik szintén kereskedőcégeket használtak fedőszervként.⁷ Alapvetően a gazdag, s többnyire jobboldali beállítottságú rétegek befolyása érvényesült a Kubában működő spanyol művelődési központokban (ilyen volt pl. a Centro Gallego és a Centro Asturiano) is.

A köztársasági érzelmű spanyoloknak három jelentősebb politikai szervezete működött Kubában a polgárháború éveiben: a *Spanyol Köztársasági Kör* (Círculo el Republicano Español), a *Spanyol Szocialista Kör* (Círculo Español Socialista) és a *Köztársasági Baloldal Kör* (Círculo Izquierda Republicana).

A népfront köztársaságát támogatta a katalán művelődési központ és a *Casa de Cultura* elnevezésű, baloldali kulturális egyesület, amelynek 1939 elején mintegy 10 000 tagja volt szerre Kubában. 1938 áprilisától – amikor ezt a kubai politikai helyzet változása már lehetővé tette – a baloldali spanyol szervezeteket a *Spanyol Demokratikus Front* (Frente Democrático Español) fogta össze, amely szolidaritási akciókat és gyűjtéseket rendezett a harcoló köztársaság támogatására.⁸

A másik sajátosság az 1935–1939 közötti kubai belpolitikai viszonyokból adódott. Ezekben az években Kuba az 1933–1935. évi anti-imperialista, polgári demokratikus forradalom bukásának következményeit szenvedte.⁹ Az időszak első felét a Batista vezette hadsereg uralmának növekedése, a fokozódó militarizálódás és a reakció előretörése jel-

lemezte 1937 végéig. A szakszervezeteket, a Kommunista Pártot, a baloldali (nemzeti reformista és kispolgári forradalmi) pártokat törvényen kívül helyezték, vezetőik és aktivistáik közül sokat börtönbe vetettek vagy emigrációba kényszerítettek. Ilymódon a *spanyol köztársasággal való szolidaritás kezdettől összefonódott az első Batista diktatúra elleni harccal, a demokratikus kibontakozásért vívott kubai küzdelemmel*. 1938 elejétől a kubai belpolitikában lassú változás kezdődött. A hazai tömegmozgalom és a roosevelti „jó szomszédság”-politika kettős nyomásának hatására Batista, aki szeretett volna tömegbázist is teremteni hatalma legalizálódásához, fokozatosan balra nyitott, s ez (előbb csak megtűrten, később legálisan is) lehetővé tette a köztársasági Spanyolországgal való nyílt szolidaritást.¹⁰

A spanyolországi fasiszta lázadásra és a polgárháború kitörésére először a Spanyolországban és az USA-ban élő kubai emigráció reagált, amely két rétegből tevődött össze. Egy részét a munkanélküliség, a világgazdasági válság következményei elől menekülők alkották. Másik, nagyobb hányadát az 1934–1935-ben keletkezett politikai emigráció. A New-Yorkban, Miami-ban, Madridban, Barcelonában és (kis részben) Mexikóban élő kubai politikai emigráció erősen megosztott volt. Balszárnnyát a kommunisták, a kommunista ifjúsági szövetség (Liga Juvenil), a Baloldali Diáklfront (Ala Izquierda Estudiantil) tagjai és Antonio Guiteras követői, az Ifjú Kuba (Joven Cuba) párt aktivistái alkották.

Az emigránsok összefogását, politikai nevelését a külföldön működő baloldali egyletek, klubok, szervezetek segítették, amelyek a polgárháború kitörése után egyben toborzóközponttá is váltak. Ilyen volt pl. Spanyolországban a *Hispano-amerikai Diákszövetség*, amely a latin-amerikai népek társadalmi helyzetének javítását és az imperializmus elleni harcot írta zászlajára. Tagjai között kubaikat is találunk. Madridban működött az 1935 augusztusában alapított *Kubai Forradalmárok Antiimperialista Bizottsága* (spanyol rövidítése: CARC). A szervezet szoros kapcsolatokat tartott fenn a Spanyol Kommunista Párttal, a Nemzetközi Vörös Segéllyel, a Hispano-amerikai Diákszövetséggel és a spanyol kommunista ifjúsági szövetséggel. A CARC népfrontos alapon szerveződött, vezetői között egyaránt voltak kommunisták és guiteristák. Tagjai marxista tanulókört szerveztek, aláírásgyűjtéssel és táviratkampányokkal próbálták előmozdítani az otthoni politikai foglyok kiszabadítását, s bekapcsolódtak a spanyol népfront győzelméért vívott politikai harcba is. Vezetői (pl. a guiterista Alberto Sánchez, a kommunista Moises Raigorodski és Policarpo Candón) az első naptól részt vettek a fasiszta lázadás elleni harcban.¹¹

Hasonló funkciót töltött be New Yorkban a *Kubai Antiimperialista Forradalmi Szervezet* (spanyol rövidítése: ORCA), amelyet Raúl Roa, Leonardo Fernández Sanchez, Dr. Gustavo Aldareguia és Pablo de la Torriente Brau alapított 1935 augusztusában. Az ORCA a megosztott kubai forradalmi erők egységfrontjának létrehozását akarta segíteni, és számos kérdésben együttműködött a Kubai Kommunista Párttal. Tagjai bekapcsolódtak a new yorki *Antifasiszta Bizottság* munkájába; írták, szerkesztették és terjesztették a bizottság lapját, a „Frente Único”-t. Jelentős eredményük volt a new yorki *José Martí Klub*, a legrégebb kubai emigráns központ újjászervezése demokratikus alapon. Ugyancsak New Yorkban volt a „*Julio Antonio Mella Klub*”, amely a Kubai Kommunista Párt elvi irányításával működött, de tevékenységét összehangolta az USA KP akcióival is.

A polgárháború kitörése után a Julio Antonio Mella Klub – az USA KP instrukcióit követve – nagy propagandamunkát fejtett ki a New Yorkban élő latin-amerikaiak között, s felvonulásokat és gyűjtéseket szervezett a spanyol nép támogatására. Ez a klub lett a „*Nemzetközi Brigádok Kubai Toborzó Irodájának*” bázisa az Egyesült Államokban. A kubai önkéntesek toborzását az USA-ban is a Kubai KP irányította, de Spanyolországba juttatásukról – a két párt közötti együttműködés keretében – az Egyesült Államok Kommunista Pártja gondoskodott.¹²

Az emigrációnál nehezebb körülmények között dolgozó hazai baloldal kezdettől összekapcsolta Kubában a spanyol néppel való szolidaritást az első Batista diktatúra elleni harccal. A megtúrt legalitást kihasználva, a kommunisták szócsövének számító *Mediodía* c. baloldali folyóirat, amelyet Nicolás Guillén szerkesztett, már 3. számában közreadta a kubai értelmiség (írók, művészek) szolidaritási kiáltványát, amelyet a kor vezető szellemi emberei – köztük Emilio Roig de Leuchsenring, Regino Pedroso, Manuel Navaro Luna, Luis G. Wangüemart – írtak alá.¹³ 1936 november 4-én, Madrid védelmének nehéz napjaiban kiáltvánnyal fordult Kuba népéhez az illegálisban működő Kommunista Párt is. A terjedelmes kiáltvány párhuzamot von a spanyol és a kubai nép elnyomói között, méltatja a Spanyolorzágnak nyújtott szovjet segítséget, követeli a Spanyol Falange betiltását Kubában, s felszólít a spanyol nép és kormány sokoldalú támogatására.¹⁴

A Kubai Kommunista Párt Központi Bizottsága hozta létre az illegális *toborzó bizottságot* (ezt a visszaemlékezések többféle néven említik, mi a Nemzetközi Brigádok Kubai Toborzó Irodája elnevezést használjuk), amelynek vezetésével a párt *Ramón Nicolau*-t bízta meg. Tanul-

ságos szemügyre venni az „Iroda” összetételét. A KP-t Ramón Nicolau, Victor Pina Cardoso és Dr. Luis Álvarez Tabio orvosszázados képviselte benne. A Guiteras alapította Joven Cuba-t Emilio Laurent, aki 1931-ben expedíciót szervezett Machado megbuktatása érdekében, 1933 őszén pedig a Grau San Martín-Guiteras féle forradalmi kormány országos rendőrkapitánya volt. Grau San Martín Kubai (Autentikus) Forradalmi Pártjának, a PRC(A)-nak a balszárnyát José A. Martínez Méndez hadnagy; az ún. tradicionális politika haladóbb erőit Juan R. O’Farill de Miguel őrnagy és Jacinto Llac Argudín százados képviselte. Tagja volt még a bizottságnak Gastón Fernández Supervielle tengerésztiszt, aki később belépett a Kommunista Párta. A katonatisztek mind szolgálaton kívül voltak, 1933 őszén a Batista vezette „ör mesterek lázadása” távolította el őket a hadseregből. 1937 decemberétől, amikor Ramón Nicolau-t a párt Spanyolországba küldte, Victor Pina Cardoso vette át a „Toborzó Iroda” vezetését.

A kommunisták tehát az antifasiszta erők lehető leg szélesebb együttműködésének megvalósítására törekedtek a spanyolországi önkéntesek toborzásában, s elérték, hogy a „Toborzó Irodában” katonai képzettséggel rendelkező emberek képviseljék a különböző politikai irányzatokat.¹⁵

III.

„Csodálatos ötletem támadt: Spanyolországba megyek, a spanyol forradalomba. Otthon, Kubában a népszerű dal szavaival azt mondják ’nem halatsz meg addig, míg nem láttad Spanyolországot’. És én most Spanyolországba megyek, a spanyol forradalomba, oda, ahova most a világ minden elnyomottainak aggodalmi irányulnak” – írta lelkesen Pablo de la Torriente Brau 1936 augusztusában a jóbarátjának, Raúl Roának.¹⁶ Ez a forradalmár újságíró, író, akit – Raúl Roa szavaival élve – az első között fogott meg a spanyol forradalom tüze, méltán vált a spanyol és a kubai nép antifasiszta együttműködésének szimbólumává. Nemcsak Dolores Ibarruri említi könyvében. Halála után róla nevezték el az 5. Ezred laktanyáját Alcalá de Henaresben, s neve – García Lorca és más kiemelkedő antifasiszta művészek neve mellett – olvasható volt az 1937-es valenciai írókongresszus tanácskozási termének falán is.¹⁷

Pablo de la Torriente Brau (1901–1936)¹⁸ mögött már jelentékeny irodalmi és forradalmi múlt volt a „spanyol kaland” kezdetekor. A harmincas évek elején cikksorozatban, majd könyvben leplezte le a kubai börtönviszonyokat. Az 1933–1935-ös forradalom idején az orientei hegyekben utazott, ahol megírta a földjüket fegyverrel védő szegény parasztok

szociográfiáját, a híres *Realengo* 18-at. 1935 tavaszán emigrációba kényszerült, ettől kezdve New Yorkban a kubai baloldal egyesítéséért dolgozott az ORCA-ban és a Mella Klub rendezvényein. Mélyenszántó elemzést írt a harmincas évek kubai forradalmi folyamatáról „Algebra és politika” címmel. s valamikor 1935–36 fordulóján tagja lett a Kubai Kommunista Pártnak.

Spanyolországba haditudósítóként utazott, az *El Machete* c. mexikói kommunista lap és a Joseph Freedman szerkesztette *New Masses* támogatásával, s az első perctől kezdve olyan természetességgel azonosult a köztársaság ügyével, mintha – Juan Marinello találó kifejezésével élve¹⁹ – Asturiában vagy Madridban született volna. 1936. szeptember 25-én már levélben számolt be útiélményeiről, s írásából az is kiderül, hogy a nyughatatlan haditudósító azonnal munkához látott.²⁰ Az utókorra hagyott spanyol krónikája – kb. két tucat levél és az Amerikába küldött haditudósítások – hiven tükrözi a polgárháború első hónapjainak zaklatott légkörét, visszaadja a milicisták hangulatát, s a madridi lakosság, a spanyol emberek győzelembe vetett hitét.²¹

Eközben egyetlen percre sem pihent benne a kubai forradalmár, akit hazája sorsa izgat. Már első levelében azt hangsúlyozta, hogy írásait a Kubai KP a politikai szükségleteknek megfelelően használja fel, s a Katalán Egyesült Szocialista Munkáspárt létrejöttét példának tartotta a kubai forradalmi erők egységének megteremtéséhez. Állandóan híreket, információkat sürgetett Kubából, s a madridi „mintabörtön”, a Cárcel Modelo meglátogatásakor az jutott eszébe, hogy a kubai mintabörtönben, Isla de Pinoson gyakran a földön kellett aludnia. Az éjszakai tüntetések élményét pedig azzal a hasonlattal adta vissza, hogy Madrid „...tisztá, finom egén, amely olyan, mint egy kék leány arcbőre, csaknem ugyanaz a hold világít, mint a havannai öbölben, ahol a fények sokasága nem engedi aludni a cápákat”.²²

Pablo de la Torriente Brau rövid madridi tartózkodás után a „legyőzhetetlenségre ítélt guadarramai frontra” ment október elején. Francisco Galán hadoszlopánál ismerkedett meg a milicisták életével, itt esett át a tűzkeresztségen. Mint október 10-i levelében írja, a milicisták szerint ő volt az első újságíró, aki hosszabb ideig az első vonalban maradt. A guadarramai hegyekben szerzett élményekből született meg lírai szépségű beszámolója a milicista lányok életéről.²³

1936. október 10-én kelt levele, s egyik tudósítása (En el parapeto. Polémica con el enemigo) kortörténeti érdekességű dokumentuma a szembenálló felek propaganda-csatájának, hasonló leírással pl. Mihail Kolcov

Háborús Naplójában találkozhatunk. Mint írja, október 4-én éjjel háromszor beszélt az ellenséggel, bár szónoklatait nem a Mella Klub stílusában fogalmazta meg: „A szószék egy szikla volt. A színpad a holdtalan, még sűrű és veszélyes éj. A publikum: a spanyol forradalom milicistái és a sértéseket kiabáló fasiszták, requeték, falangisták, csendőrök és áruló katonák”.²⁴ Torriente Brau ellenfele egy Calvo nevű fasiszta pap volt, s szócsatájuk túlment a szokásos lövészárokgyalázkodáson, politikai vitává vált”... Hatásos dialektikám révén világosan felvázoltatott, mi a különbség Mussolini egy repülőgépe. és egy, a mexikói munkások által küldött puszkagolyó között”²⁵ – írja. A vita tárgyát ugyanis a szembenálló feleknek adott külföldi segítség képezte. Mussolini repülőgépei új Abesszíniát akarnak Spanyolországból csinálni – érvelt Torriente Brau –, míg „egy mexikói lövedék sohasem jelentette egy másik nép lerohanását és meghódítását. Egy mexikói lövedék mindig a népek szabadságáért vívott harcot jelentette”.²⁶ A vita aktualitását az adta, hogy Lázaro Cardenas elnök Mexikója, amely az elsők közt támogatta a népfront Spanyolországát, húsz-ezer fegyvert és húszmillió lőszert küldött a köztársaságnak. A lőszer tekintélyes részét a mexikói munkások által összegyűjtött pénzből vásárolták. Az egyik szállítmány Barcelonába érkezéséről korábban Pablo de la Torriente Brau is beszámolt.

Októberben a védelemre felkészülő Madrid állt Pablo de la Torriente Brau figyelmének középpontjában. Különösen leveleiben hangsúlyozta, milyen rendkívüli erőfeszítéseket tesz a Spanyol Kommunista Párt a védelem megszervezése érdekében.

Beszámolt azokról a gyűlésekről, melyeken José Diaz és Dolores Ibarruri (La Pasionaria) lelkesítették a harcosokat. Október 19-én La Pasionaria ötezer katona előtt beszélt, akik a *kronstadti matrózok* c. szovjet filmet nézték meg. Torriente Brau maga is úgy érezte, hogy Madrid fokozatosan a veszélyben lévő forradalmi Pétervárhoz válik hasonlatossá. Szinte naponta írt levelet vagy tudósítást, érzékeltetve a fokozódó feszültséget. Beszámolt a fasiszta bombázásokról, a szüntelenül ismétlődő tüntetésekről, amelyeket a Népfront szervezett, Madrid népének elszántságáról: „Én azzal az éhséggel és izgalommal élem az életet, amellyel a moziba megyek. És most egész Madrid egy epikus mozi” – írta 1936. október 22-én.²⁷ Azt is megfogalmazta, hogy az anarchisták és a trockisták akciói és fegyelmetlensége óriási károkat okozott a védelem ügyének. Október 23-i levelében leírta a trockista POUM ifjúsági szervezetének, a Juventud Comunista Ibéricának egy botrányba fulladt tüntetését, s idézte

az egyik kommunista röplap szövegét: „A trockisták és a Juventud Comunista Ibérica a Népfront ellenségei! Az ellenség szövetségesei!”²⁸

Madrid védelme döntő változást hozott Pablo de la Torriente Brau életében is. November elején, amikor a fasiszták már a város bevételere készülődtek, s a köztársaság helyzete válságosra fordult, végleg „tokba tette a tollat” (Roa), s Gabriel García Maroto spanyol festővel együtt beállt a miliciába. Mindketten önkinevezett politikai biztosok lettek, tisztségüket csak később erősítette meg J. Alvarez del Vayo hadügyminiszter. Torriente Brau Valentín González, a híres El Campesino extreme madurai és kasztíliai parasztokból álló zászlajának komisszára lett. November 15-i levelében azt írja, hogy tisztán újságírói szempontból lehetséges, hogy e tisztség vállalása hiba volt, mert többször kell távol lennie Madridtól, de ezekben a pillanatokban csak a legszorosabban vett forradalmi feladatoknak van létjogosultsága.²⁹

El Campesino zászlóaljával, amely az 5. Ezred Francisco Galán vezette egységéhez tartozott, Torriente Brau részt vett Madridban a Casa del Campo környékén vívott ütközetekben. Galán hadoszlopában más kubaik is harcoltak: Alberto Sánchez és Policarpo Candón, ekkor már mindketten századosok voltak. Jogos büszkeséggel írta Torriente Brau: „Igen jó itt a híre Kubának, annak ellenére, hogy általában is a latin-amerikaiak kapcsolódtak be legnagyobb számban a harcba, és csaknem valamennyien kitűntek...”³⁰ Később Aravacanál és Pozuela de Alarcón-nál harcolt Pablo de la Torriente Brau egysége. A védelmi harcokban Galán hadoszlopa megtizedelődött. El Campesino 600 emberből álló zászlóalja pl. 400 főt veszített két nap alatt Pozuela de Alarcón-nál. November közepén a zászlóaljat feltöltésre és újjászervezésre Alcalá de Henaresbe irányították. Itt kóstitolt bele Pablo de la Torriente a hadseregszervezés nehézségeibe.

Politikai biztosként részt vett több, az 5. Ezred főhadiszállásán tartott értekezleten, ahol a kommunista parancsnokok a miliciarendszer megszüntetését, a fegyelem megerősítését, a reguláris köztársasági hadsereg létrehozását sürgették. Megismerte a toborzás nehézségeit is, volt olyan nap, amikor 400 kilométert autóztak El Campesinóval. Az író számára ez a kasztíliai paraszt életébe engedett bepillantást, de a toborzó-tiszt azt tapasztalta, hogy a parasztok a szabotázs mesterei, ha nem értik a dolgok „miértjét”, ha nem világosítják fel őket saját nyelvükön a harc céljairól. A rövid nyugalmi periódus, amikor Pablo de la Torriente Brau nemcsak a harcosok ideológiai felkészítésével és írni-olvasni tanításával, hanem saját tollának elővételeivel, az írás gondolatával is foglalkozott,

december 17-én véget ért. A zászlóaljat Majadahonda térségébe vezényelték és azonnal harcba vetették. December 18-án délután eltűnt Pablo de la Torriente Brau komisszár, aki éppen a fasiszta támadás által szétzilált összeköttetés újjászervezésével foglalkozott. Holttestét másnap találta meg Gandón századának egyik katonája, a kubai Justino Frutas. A Védelmi Junta post mortem századossá léptette elő Pablo de la Torriente Braut. Tervezték, hogy holttestét a szabad Mexikóba szállítják, hogy egykor majd a szabad Kubában pihenjen. Végül Barcelona egyik temetőjében helyezték nyugalomba 1936. december 24-én.³¹

IV.

A spanyol polgárháborúban résztvevő kubaiak létszámát a különböző szerzők 800–850 főre becsülik. A Kubában 1981-ben kiadott visszaemlékezés kötet³² függeléke 733 internacionalistát sorol fel név szerint, a teljesség igénye nélkül. Közülük 89-en haltak hősi halált Spanyolországban. A kötet 46 visszaemlékezést közöl, s ezekből – bár pontos adatok nincsenek – némi következtetést vonhatunk le a kubai önkéntesek pártállására is. Úgy tűnik, a legtöbb internacionalista a kommunisták és a Guiteras alapította Joven Cuba tagjai közül került ki. A Dolores Ibarruri által említett Alberto Sánchez pl. a Joven Cuba katonai tevékenységét irányító bizottságban dolgozott. Ugyancsak Guiteras közvetlen munkatársai közé tartozott Ricardo R. Armas y Soto, a Lincoln zászlóalj (15. nemzetközi brigád) keretében létesült önálló kubai egység, a „Guiteras század” első parancsnoka, és Pedro Vízcaino a Joven Cuba Központi Bizottságának tagja, aki 1936 júliusától vett részt a spanyol köztársaság védelmében.³³ Ezt részint a Joven Cuba antiimperialista beállítottsága magyarázza, részint pedig az, hogy a KP és Guiteras között már 1935 elején volt katonai együttműködés, felkelést akartak előkészíteni az ellenforradalmi Batista-Mendieta rendszer ellen. A visszaemlékezésekből kitűnik, hogy meglepően sok egykori katonatiszt ment Spanyolországba, olyanok, akiket 1933 őszén az őrmesterek Batista vezette lázadása távolított el a hadseregtől. Legtöbbjük Guiteras hívévé vált 1934–1935-ben. De van a visszaemlékezők között olyan is, aki 1933-ban még a fasisztoid vonásokat mutató, terrorista módszereket alkalmazó ABC párt tagja volt; mások a Nemzeti Agrárpárthoz, vagy a PRC(A) radikális szárnyhoz tartoztak 1936-ban; és vannak pártonkívüli antifasiszták is az önkéntesek között. Elbeszéléseikből kitűnik, mily sok nehézség árán jutottak spanyol földre, különösen azok, akik Kubából indultak. Képet kapunk az illegális szerve-

zés-toborzás számos részletéről is. A Nemzetközi Brigádok Kubai Toborzóirodája pl. még azt is megszervezte, hogy indulás előtt valamennyien alapos orvosi ellenőrzésen menjenek keresztül.

A polgárháború első kubai résztvevői – mint azt már említettük – a Kubai Forradalmárok Antiimperialista Bizottságának madridi tagjai voltak. Alberto Sánchez (1915–1937) pl. már július 18-án részt vett a madridi Montana laktanya visszafoglalásában, majd egy kisebb sanitéc egység parancsnoka lett, amelyben több kubai is szolgált. 1936 őszétől az 5. Ezredben harcolt, szeptember végén már századparancsnok volt, s belépett a Spanyol Kommunista Pártba. Hamarosan az 5. Ezredhez tartozó 8. Vegyes Brigád parancsnoka lett, s kitüntette magát Pozoblanco visszafoglalásában és Madrid védelmében. 1937 februárjában már 3000 ember parancsnoka volt, s elérte a nem hivatásos katonák által viselhető legmagasabb rangot (comandante de brigada). 1937 nyarán részt vett a brunetei csatában. Egységéhez tartozott az ún. Speciális Kubai Zászlóalj, amelyben 80 latinamerikai harcolt. 1937. július 25-én halt hősi halált.³⁴

A zsidó származású Moisés Raigorodski (1914–1936) a kubai Kommunista Ifjúsági Szövetség tagja volt, s 1934-ben kényszerült spanyolországi emigrációba. 1936 szeptemberében nevezték ki politikai biztossá, ő volt az első kubai, aki ezt a tisztséget elérte a köztársasági haderőben.³⁵

Legendás hírre tett szert a 29 éves kommunista munkás, Policarpo Candón is, aki a polgárháború első két évében Spanyolország számos frontján harcolt. Előbb a kommunista 5. Ezred milíciáiban töltött be különböző parancsnoki posztokat, majd a 46. hadtest 1. Rohambrigádjának parancsnoka lett. 1938 elején halt hősi halált Teruelnél.³⁶

A kubai önkéntesek zöme azonban a Nemzetközi Brigádok tagja volt, többségük a 15. Nemzetközi Brigád *Lincoln zászlóaljában* harcolt, amely főleg az USÁ-ból származó internacionalistákból állt. Az első nagyobb, 150 fő körüli kubai csoport 1937 januárjában indult New Yorkból Európába. Egy másik csoport, amelynek tagja volt Basilio Cueria, a híres baseball játékos is, 1937. január 20-án hajózott ki New Yorkból a Berengária gőzös fedéleztén. Havannából 1937. április 15-én indult az első csoport. Útjuk, akárcsak az USÁ-ból indulóké, először egy francia kikötővárosba vezetett, majd Párizson keresztül jutottak Spanyolországba.³⁷

A kubaiakból 1937 elején önálló egység, a „*Guiteras század*” alakult a Lincoln zászlóaljban, amely Maria Luisa Lafita szerint 150, Arthur H. Landis szerint kb. 60 főből állt.³⁸ Első parancsnoka a már említett Armas y Soto volt, aki 1937. február 23-án esett el a Morata de Tajuña körzetében zajló ütközetben, a Jarama folyónál.

A spanyol frontokon harcoló valamennyi kubai sorsát nem célunk, s nem is lehet nyomon követni. Nicolás Guillén, aki 1937-ben részt vett a 46. hadosztály november 7-i ünnepségén, azt írja, hogy ott „végtelen sok” honfitársával találkozott, akik különböző egységekben harcoltak. Jaime Bofill a hadosztály 101. brigádjának komisszára volt. Ugyancsak politikai biztosi tisztet töltött be a kubai Sergio Nicol. Basilio Cueria, a már említett baseball játékos a Candón parancsnoksága alatt álló 1. Rohambrigád géppuskáit vezényelte. Egy másik kubai, Julio Cuevas viszont a 46. hadosztály zenekarát dirigálta.³⁹

Nicolás Guillén a Valenciában rendezett II. Nemzetközi Antifasiszta Írókongresszus résztvevőjeként ismerkedett meg a harcoló Spanyolországgal. A kongresszus záróülésén mondott beszédében azt hangsúlyozta, hogy olyan országból jött, ahol a lakosság számottevő része néger. Véleménye szerint, a négerek és a mulattok, akik a vérkeveredés és a kultúra révén spanyolok is, a köztársaság mellett állnak, mert tudják, hogy számukra a fasizmus győzelme a rasszizmus győzelmét, a rabszolgaságot jelentené.⁴⁰ Ugyancsak a záróülésen szólalt fel az akkor már nemzetközi hírű Juan Marinello, aki azt hangsúlyozta, hogy „Nem lehet Spanyolországgal lenni anélkül, hogy ne beszéljünk Argentínáról, Kubáról, Venezueláról, Ecuadorról. Nem lehetséges harcolni a fasizmus ellen anélkül, hogy ne támadnánk ikertestvérét, az imperializmust”.⁴¹

V.

Eddig elsősorban azt követtük nyomon, mit adott Kuba a népfront köztársaságának. Érdemes azonban azt is szemügyre venni, hogyan segítette a demokratikus kibontakozást Kubában a spanyol ügy. Az első Batista diktatúra elleni harc fontos eszközévé váltak a polgárháborúról szóló hírek, tudósítások, amelyek a baloldali lapokban (Ahora, Bohemia, Mediodía) jelentek meg. Természetesen százzszámra találunk ellentétes hangvételű, Franco-barát cikkeket is a kubai sajtóban, különösen a reakció fő orgánumában, a Diario de la Marinában. A szolidaritás szervezettebb formáját (s egyben a népfrontmozgalom sajátos megjelenési formáját is) jelentették a spanyol köztársaságot támogató különböző egyletek, ideiglenes bizottságok. 1937 elején jött létre az első, a „*Pablo de la Torriente Brau Emlékbizottság*”, majd Santa Clarában rendeztek nyilvános emlék-ünnepséget.⁴²

1937 áprilisában jött létre egy másik társadalmi szervezet, az „*Egyesület a Spanyol Nép Gyermekeinek Segítésére*”. A mexikói mintára alpi-

tott társaság ruhát, cipőt és más javakat gyűjtött a spanyol hadiárvak számára. 1938 nyarán az Egyesület a Barcelona közelében levő Sitges üdülőhelyen internátust hozott létre, ahol 50 gyermek talált otthonra a kubai kommunista tanítónő, *Rosa Pastora Leclerc* felügyelete alatt.⁴³

A spanyol köztársasággal való szolidaritás lett az egyik olyan ügy, amelynek érdekében a mélységesen megosztott, egymással sokszor szinte ellenséges viszonyban lévő kubai baloldali pártok, irányzatok képesek voltak összefogni. 1938 elejétől ez a minimális összefogás (amely megnyilvánult még pl. a politikai foglyok szabadon bocsátásának, s az egyetemi autonómia helyreállításának követelésében is) lett az egyik fő kikényszerítője Batista politikai nyitásának, ami megnövelte a szolidaritási mozgalom lehetőségeit is.

1938 tavaszától a még illegális KP legális napilappal (*Noticias de Hoy*) rendelkezett, amelyben bőségesen jelentek meg spanyolországi hírek, tudósítások.

1938. július 1-én létrejött a legális „*Espanol Segélybizottság*”, amelyben harminc baloldali egyesület, szervezet képviseltette magát. A 19 fős Végrehajtó Bizottság élén *Emilio Laurent*, az önkénteseket toborzó bizottság tagja állt, aki maga is megjárta a spanyol frontot. Az idők változását jelezte, hogy a díszelnökségnek tagja volt Laredo Bru köztársasági elnök felesége is. A Spanyol Segélybizottság rövid idő alatt csaknem az ország minden városában fiókszervezeteket hozott létre. Fő feladata a különböző adományok – pénz, élelem, cukor, dohány, ruha – gyűjtése volt.⁴⁴

1938. november 12-én a Kommunista Párt, a szakszervezetek és a Spanyol Segélybizottság megszervezte Kuba addigi történetének legnagyobb tömeggyűlését a spanyol köztársaság támogatása és a kubai demokratizálási folyamat elmélyítése, erősítése érdekében.

80 000 ember vett részt a gyűlésen a korabeli híradások szerint.⁴⁵ Másnap, november 13-án ült össze a KKP XI. plénuma, amely egyetlen napirendi pontot tárgyalt: a spanyol köztársaság segítésének ügyét.

A kubai kommunisták III. kongresszusa (az első legális kongresszus a párt történetében), amely 1939. január 10–17 között ülésezett Santa Clarában, kiemelt kérdésként kezelte, s külön napirendi pontban tárgyalta a spanyol demokrácia segítésének módjait. *Ladislao Gonzáles Carvajal* beszámolója⁴⁶ áttekintette a spanyolországi frontok helyzetét és a Kubában működő segélyszervezetek tevékenységét. Megállapította, hogy a Spanyol Segélybizottság 1938. július 1. és november 31. között több, mint 35 000 peso értékű adományt gyűjtött, s eredményes volt a bizott-

sághoz kapcsolódó, de önállóan működő szervezetek (az „Egyesület a Spanyol Nép Gyermekeinek Segítésére” és a demokratikus érzelmű spanyolokat tömörítő Casa de Cultura) tevékenysége is. A kongresszus célként tűzte ki, hogy 1939-ben – számolva a kormány támogatásával is – 36 000 tonna cukrot, 50 000 egységnyi ruhát és nagymennyiségű dohányt küldjenek Kubából Spanyolországba. Megerősítette a XI. plénum határozatát, amely arra kötelezte a párttagokat, hogy havi 5 centavót fizessenek a párt által létesített spanyol szolidaritási alap javára.

A kongresszusnak ezek a szép elhatározásai már nem válhattak valóra. Teljesítésüket megakadályozta a fasiszmus spanyolországi győzelme.

Jegyzetek

1. *Györkei Jenő*: Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban. Zrínyi, Bp., 1977. 104–105.
2. *Aguirre, S.*: Antecedentes históricos del movimiento obrero cubano. Cuaderno de Historia, 2. sz. La Habana, 1965. 5–23.; *Thomas, H.*: Der spanische Bürgerkrieg. Verlag Ullstein, Berlin–Frankfurt/M... 1962. 138.; *Guillén, N.*: Lister, gallego, antifascista. „Mediodía” 35. sz. 1937. szeptember 27.
3. *Bayo, A.*: Mi aporte a la Revolución Cubana. La Habana, 1960. V. ö.: *Kerekes György*: Venceremos. Móra, 1979.
4. *Ibarruri, D.*: Az egyetlen út. Kossuth–Magvető, 1976. 318. és 329. Alberto Sánchez, Pablo de la Torriente Brau és Cándón nem küldöttséggel, s nem is együtt érkezett Spanyolországba. Torriente Brau a valenciai írókongresszus idején már halott volt.
5. Memorias ineditas del Censo de 1931, La Habana, 1978, 73. és 218 (Tabla 14), Censo de 1943, P. Fernandez y Cia., La Habana 1945. 750. Vö. még: Nueva Constitución de la República de Cuba, Ed. Luz-Hilo, La Habana, 1940. 19. (különösen: título segundo, art. 12/a és b.)
6. 1933 őszén az ún. „Grau-Guiteras-kormány” két törvénnyel is csökkenteni igyekezett a Kubában élő külföldiek számát. Az egyik előírta a munkanélküli külföldiek repatriálását, a másik, „A munka nacionalizálásának ideiglenes törvénye” pedig elrendelte, hogy a munkahelyek legalább 50%-át kubai állampolgárokkal töltsék be. Szövegüket ld.: *Pichardo, H.*: Documentos para la historia de Cuba. IV/1. kötet, La Habana, 1980. 80–82. és 99–100.
7. *Guerra y Sánchez, R.*: La industria azucarera de Cuba. Cultural, La Habana, 1940. 75. old. a külföldi kézben lévő cukorgyárakról; *Pichardo, H.* kommentárjait a reakciós spanyol szervezetekről ld.: Documentos...IV/2. k., La Habana, 1980. 92–93.; *Blas Roca* a KP III. kongresszusán felsorolta azokat a német kereskedőházakat, amelyek a náci behatolási törekvéseket fedezték. Ld.: *Francisco Calderio (Blas Roca)*: La unidad vencerá al fascismo. Informe ante la Tercera Asamblea Nacional... hely nélkül, 1939. (broúra), 16.

8. ¡Por la Victoria Popular! Santa Clara, 1939. 126–127. Ladislao G. Carvajal beszámolója a KP III. kongresszusán a spanyol köztársaságnak nyújtott segítségről.
9. Az 1933–1935-ös forradalom történetét *magyarul* ld.: *Kukovecz György*: Polgári demokratikus forradalom Kubában (1933–1935). A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1985. Kossuth, 1984. 25–40. V. ö.: *Anderle Ádám*: Munkásmozgalom Latin-Amerikában. 1870–1959., Kossuth, 1982. vonatkozó részeivel.
10. Részletesebben ld.: *Kukovecz György*: Demokrácia, antiimperializmus, antifaszizmus a kubai kommunisták politikájában (1935–1944). „Tájékoztató” 1980. 4. sz. 55–69.
11. *Lafita, María L.*: Dos héroes cubanos en el 5to regimiento, La Habana, 1980. 45–46., 53–56., 126–127.
12. *Marinello, J.*: Pablo de la Torriente, héroe de Cuba y de España. Elószó a Peleando con los milicianos, La Habana, 1962. kötethez, VIII–IX.; *Martínez Márquez, G.*: Semblanza de Pablo. In: *Pablo de la Torriente Brau*: Pluma en ristre, La Habana, 1949. LXII.; *Lafita, María L.*: Rodolfo Ricardo Ramón de Armas y Soto. La Habana, 1975. 64., *Torriente Brau, P.*: Peleando con los milicianos. La Habana, 1962. 18.
13. *Augier, A.*: Nicolás Guillén. Notas para un estudio biográfico-crítico. Universidad Central de las Villas, 1965. II. k., 64–65.
14. Comité Central del Partido Comunista de Cuba. Llamamiento al Pueblo. Közl.: *Pichardo, H.*: Documentos... IV/2. k. 93–97.
15. *Ramón Nicolau González*: La organización y traslado de los combatientes cubanos a la República Española. In: Cuba y la defensa de la República Española (1936–1939), Editora Política, La Habana, 1981. 7–10.
16. *Torriente Brau, P.*: Pluma en ristre. La Habana, 1965. 459.
17. *Scarpetta J.G.*: Guillén. „Bohemia” N° 39/1938, 40–41. *Marinello, J.*: Dos discursos de Juan Marinello al servicio de la causa popular. Párizs, 1937. (brosura) 7–8.
18. Életről ld. *Torriente, Loló de la*: Torriente-Brau. Retrato de un hombre. Instituto del Libro, La Habana, 1968. Magyarul megjelent műve: A kubai ismeretlen katona kalandjai, Európa, 1982.
19. *Marinello, J.*: Contemporaneos. La Habana, 1976. 265.
20. *Torriente Brau*: Aventuras del soldado desconocido cubano. La Habana, 1976. 209.
21. Torriente Brau spanyol krónikáját, leveleit és haditudósításait három, nem teljes és egymást át is fedő válogatás alapján elevenítjük fel. A *Pluma en ristre* 1965-ös kiadását, valamint a *Peleando con los milicianos* (1962) és az *Aventuras del soldado desconocido cubano* c. válogatást használtuk fel.
22. *Torriente Brau*: Peleando con los milicianos. 44–45.
23. *Uő.* Pluma en ristre, 463–466.
24. *Uo.* 485.
25. *Uő.* Peleando con los milicianos, 18.
26. *Uő.* Pluma en ristre, 491. Aventuras... 151.
27. *Uő.* Peleando con los milicianos, 23.

28. Uo. 29–34.
29. *Uő. Pluma en ristre*, 517–525. Vö.: *Roa, R.*: Pablo de la Torriente Brau y la Revolución Española, La Habana, 1937. 30.
30. *Torriente Brau*: Pluma en ristre, 518.
31. *Roa, R.*, i. m. 43., *Martínez Márquez, G.*, i. m. LXIV. *Frutos, J.*: La muerte de Pablo. „Pensamiento Crítico”, 39. sz. 1970 április, 324–326.
32. Cuba y la defensa de la República Española (1936–1939). Ed. Política, La Habana, 1981. Itt jegyezzük meg, hogy a témáról átfogó elemzés még nem készült Kubában, s ezen a köteten kívül csak néhány újságcikk, valamint Maria L. Lafita idézett munkái ismeretesek.
33. *Ld. Lafita, Maria L.*: Dos héroes cubanos en el 5to regimiento. 15–44.; *Uő. Rodolfo Ricardo Ramón de Armas y Soto*. 49. 57.; *Tabares del Real, J.A.*: La revolución del 30: sus dos últimos años. Ed. de Ciencias Sociales, La Habana, 1975. 278–279.; *Uő. Guiteras*, La Habana, 1973. 435–439.
34. *Lafita, Maria L.*: Dos Héroes Cubanos.... 45–84.
35. *Uő.* i. m. 125–145.
36. *Uő.* i. m. 48., 56., 136. *Torriente Brau*: Pluma en ristre. 535., *Scarpetta, J.M.*: i. m. 40–41.
37. *Lafita, Maria L.*: ...Armas y Soto, 65–67., *Guillén, N.*: Prosa de prisa. I. k., La Habana, 1975. 107–110.; *Landis, Arthur H.*: The Abraham Lincoln Brigade, Citadell Press, New York, 1968. 15., 31., 66–67. A különböző csoportok indulásáról képet ad a Cuba y la defensa de la República Española (1936–1939) c. kötet is.
38. *Lafita, Maria L.*: ...Armas y Soto. 66., *Landis, Arthur H.*, i. m. 31.
39. *Guillén, N.*, i. m. 107–110., 115–116.
40. *Guillén, N.*, i. m. 80–85.
41. *Marinello, J.*: Dos discursos de Juan Marinello... 6.
42. *Roa, R.*, i. m. 7–8.
43. Auxilio a los niños españoles, „Mediodía”, 1937 április 19. Huérfanos españoles al Asilo Cubana, „Noticias de Hoy”, 1938. június 2.
44. A „Spanyol Segélybizottságot” a rendelkezésre álló források, cikkek különböző neveken említik: Pl. Comité de Apoyo a España, Comité Pro-Ayuda a la Democracia Española, stb.; Tevékenységéről ld. pl. „Noticias de Hoy”, 1938. június 2. (Se constituyó el Comité Cubano de Ayuda a la República Española), és a ¡Por la Victoria Popular! c. kötet 124–125.
45. *Ordoqui – Roca – Ford*: En marcha con todo el pueblo. La Habana, 1938. (a gyűlésen elhangzott beszédek szövege, ill. a gyűlés leírása a bevezetőben).
46. ¡Por la Victoria Popular! Santa Clara, 1939. 119–130.

BENKŐ JUDIT:

NÉPEK, KULTÚRÁK TALÁLKOZÁSA A CONQUISTA UTÁNI LATIN-AMERIKÁBAN

(Kísérlet a kulturális érintkezés néhány sarkpontjának megragadására)

Amerika felfedezése után három világrész lakói találkoztak a mai Latin-Amerika területén. Sorsuk a következő évszázadokban végérvényesen összeforrt. Az indiánok, a spanyolok és az afrikaiak nemcsak különböző fő rasszokat képviseltek, hanem a társadalmi fejlődés más-más útját és fokát reprezentáló népek eltérő, de a maga nemében egyaránt gazdag kultúráját is. És ahogy Latin-Amerika népességét mind inkább a rasszok, etnikumok keveredése (a meszticizálódás, mulattizálódás, stb.) jellemzi, ugyanígy kulturális fejlődésében is meghatározó a kulturális örökségek keveredésének, kölcsönhatásának, a „transzkulturációnak”¹ a szerepe.

Latin-amerikai kultúrtörténeti kutatásaim szinte „kézen fogva” vezettek e következtetéshez. Ugyanakkor azt tapasztaltam, hogy – az etnológia egyes terepeit leszámítva – a „keveredés” problémája csak elvétve bukkan fel, résztemák kapcsán nyer némi polgárjogot az irodalomban, nem pedig (ahogy meggyőződésem szerint megilletné) a kultúra fejlődésének latin-amerikai sajátosságait megvilágító egyik alapvető rendező elvként. Ez nem magyarázható csak az empirikus anyaggyűjtés hiányosságaival. Fontosabbnak tűnnek bizonyos elméleti-módszertani okok; így az, hogy a latin-amerikai történet- és kultúrtörténetírásban ma is szilárdan tartja magát a pozitivizmus, olyannyira, hogy más eszmétörténeti irányzatok – köztük a marxizmus – képviselői sem vonhatják ki magukat hatása alól. És különös figyelmet érdemelnek bizonyos, a „keveredés” tudományos rendező elvvé téételét gátló szemléleti tényezők.

A felfedezés és a Conquista szerepének, következményeinek értelmezése az első pillanattól elkeseredett, szenvedélyes vita tárgya volt. Hogy is ne lett volna?! Hiszen a 16. századi spanyol szemében „az Indiák felfedezése a legnagyobb dolog a világ teremtése óta, leszámítva a teremtető testté válását és halálát”.² Indián kortársa, a „tlatelolokói névtelen” számára viszont azt jelentette:

„Földre sújtottak bennünket,
romokban heverünk.

Csak a bú és gyöttelelem,
más sincs most Mexikóban és Tlatelolokban,

ahol egykor szépség és bátorság lakozott.”

(Ford.: Benyhe János)³

A gyarmatosítók és a gyarmatosítottak szembenállása, a hódítás atrocitásai fölötti felháborodás és a Conquista eszmei igazolásának igénye, ill. a spanyol nagyhatalom és európai ellenlábasa közötti harc a 16. századtól merőben ellentétes értékeléseket eredményezett; ezek legtendenciózusabb, szélsőségesen egyoldalú változatai az ún. „fehér” és „fekete legendák”, aszerint, hogy apologetikus vagy elítélő pozícióból ítélték.

A „történelmi pör” máig tart a nemzetközi irodalomban; természetesen Latin-Amerikában is. Századunkból is ismertek olyan értékelések, amelyek szerzői csaknem ugyanúgy érvelnek, mint a „fehér legenda” összűlői: a brazil Augusto de Lima pl. üdvözli az amerikai nemesfémek hajdani kihurcolását, ami „lehetővé tette a fejlődésre alkalmas népek élet-színvonalának emelését”.⁴ A mexikói José Vasconcelos pedig a jenkai expanzionizmussal szemben magasztalja a Conquistát, „az egyetemes és nagylelkű emberi kereszteshadjárat e legnemesebb fajtáját”, ami szerinte a haszonállatok és növények, szerszámok mellett egyéni szabadságot, jogvédelmet, nemzeti egységet hozott az indiánoknak.⁵ A mai antiimperialisták néhány irányzata viszont nemcsak bírálja (s joggal) a „hispanofil” apológiát vagy legalábbis elfogultságot, hanem a „fekete legenda” örököséként fellépve, messzemenő következtetéseikig jut. Humberto Pérez pl. így érvel: „az európaiak (ez esetben főleg a spanyolok) hódítása és gyarmatosítása derékba törte Latin-Amerika őshonos népeinek természetes fejlődését és teljesen felszámolta jövőbeli lehetőségeiket... Ezért semmilyen értelemben nem helytálló állítás az, hogy a spanyol gyarmatosítás – az általa okozott pusztítás és rombolás, a bevezetett kizsákmányolás ellenére – haladás volt Latin-Amerika népei számára, mivel a meglevőnél magasabbrendű gazdasági-társadalmi rendszert vezetett be, és a termelőerők fejlődését eredményezte”.⁶ Leonardo Acosta szerint pedig „a világ és a történelem eurocentrikus szemléletének hallgatólágos elfogadása” az, ha valaki „elismeri a spanyol fölényt, legalábbis a technika vonatkozásában, és azt, hogy Amerikát Spanyolország kapcsolta be az egyetemes történelem nagy áramába”.⁷

Az idézett és velük rokon egyoldalú nézetek meghaladásában is irányadó lehet az a fejtegetés, amelyet Marx adott „A brit uralom Indiában” című cikkében: „Igaz, hogy Angliát a hindusztáni társadalmi forradalom előidézésében csak a leghitványabb érdekek fűtötték, és hogy ostoba módon juttatta érvényre ezeket az érdekeket. De nem ez a kérdés. A kérdés az, hogy az emberiség teljesítheti-e rendeltetését anélkül, hogy

alapvető forradalom következnek be az ázsiai társadalmi állapotban? Ha nem, akkor Anglia, bármilyen bűnököt követett is el, e forradalom felidézésével a történelem öntudatlan eszközéül szolgált”.⁸

A „legendák” e szellemben való kritikai elemzése külön tanulmányt igényelne. Itt inkább közvetve polemizálok: a felhalmozott tényismeret bázisán, a hazai latin-amerikanisztika egyes diszciplinákban elért, nemzetközileg is jelentős eredményeire⁹ támaszkodva, megkísérlem kijelölni a felfedezés után kibontakozott latin-amerikai folyamat néhány, a kulturális érintkezés további kutatása szempontjából fontosnak ítélt sarkpontját.

1. A Conquista és a gyarmat: népek, kultúrák erőpróbája

A 15–16. század fordulóján Nyugat-Európa szemszögéből szinte „szükségszerű” volt Amerika felfedezése. Beérték a Föld megismerésének tudományos-technikai és tudati feltételei, és a világméretű „nyitást” olyan kényszerítő körülmények is sürgették, mint az afrikai aranyhoz és Indiába vezető hagyományos utak bezárulása, stb. Afrika körülhajózásának (1487–88), Kolumbusz első expedíciójának (1492) és Magellán vállalkozásának (1519–21) gyors egymásutánja is jelzi: ha Amerika felfedezésében lehettek, voltak is véletlenszerű mozzanatok, az szinte elkerülhetetlen volt, hogy a sokfelé kirajzó hajósok belebotoljanak ebbe a hatalmas földrészbe.

Ugyanebben az időszakban azonban még a legfejlettebb amerikai társadalmak sem voltak felkészülve semmilyen szempontból egy ilyen aktív „nyitásra”; és ez csak egyetlen mozzanata volt annak a minőségi különbségnek, ami a spanyolok megérkezése után Amerikában találkozó társadalmi formációk fejlettségi fokában, teljesítőképességében mutatkozott. Így ez a világtörténelmi fordulat az őshonos népek számára elkerülhetetlenül tragédiába torkollt. Ahogy a felfedezésből — az ideérkezők s főleg megbízóik óhaja szerint — hódítás lett, katonai vereséget szenvedtek a legfejlettebb indián társadalmak is; a Conquistát a spanyol-portugál gyarmatbirodalom kiépülése követte.

Kétségtelen, hogy mindez az őslakókat (és hamarosan az afrikai rabszolgákat) állította a legsúlyosabb megpróbáltatás elé. De roppant megrázkódtatás volt a viszonylag „felkészültebb” európaiak számára is. Tekintsünk el itt az Újvilág-fordulat egész Európára kiható tudati következményeitől, s maradjunk az Amerikába érkezetteknel, akik egy minden addighoz képest példátlan, egyedülálló vállalkozás részesei lettek: hiszen

soha ilyen dimenziójú hódításra nem került sor ennyire ismeretlen terepen, az óceán túlsó partján, ilyen kis létszámú, az utánpótlástól, az otthon biztonságától ennyire elvágott erővel. Hogyan reagáltak? A körülményeket, ill. a számarányokat tekintve, az sem lett volna meglepő, ha asszimilálódnak az indiánok létformájához. Ez elő is fordult kényszerhelyzetben – bennszülött fogságba esve –; de már megörökítésre érdemes kivételnek számít a szabad választása, így Gonzalo Guerrero esete, aki így felelt, amikor Cortés követet küldött kiszabadítására: „én itt megnősültem, van három gyerekem, és háború idején engem itt kacikának és vezérnek tartanak”; honfitársa „bármennyit beszélt is neki és korholta, az csak nem akart menni”.¹⁰

És a többiek? Az expedíciók viszontagságai, az idegen világ rejtelmiei, a gyakorta ellenséges természet, s főleg az őslakók elkeseredett, meg-megújuló támadásai rányomták bélyegüket a hódítók maroknyi csapataira. Nem mindig tanúsították azt a töretlen vállalkozószellemet („rendkívüli emberek, ... félig vikingek, félig apostolok”¹¹), sem azt az „erkölcsi felsőbbrendűséget”, amivel oly egyoldalúan ruházzák fel őket a „fehér legendák”. A vezérek gyakran erőszakkal kényszerítették őket előre, ha már Eldorádó csábítása sem használt: Cortés pl. a hajók megrongálásával vágta el az utat. Láadások is voltak, visszafordulások is. És volt, hogy a helyzet a gátlás utolsó szikráit is kioltotta a hódítókból, akiket Madariaga, mint „kiváltképpen civilizált embereket”¹² jellemez. Nemcsak a tömegmészárlásokra, a bizonyos sokhelyütt előforduló kegyetlenségre gondolunk; mint korabeli krónikákból kitűnik, előfordult az is, hogy azt tették, amit sok kortárs és későbbi szerző a bennszülöttek alávalóságát bizonyító egyik fő érvként kezel: embert ettek, pontosabban, éhségükben megették bajtársaikat.¹³

A harc, a nélkülözés, a rettenetes közepette a spanyolok ráébredhettek, mennyire a maguk kultúrája adta eszközeikben rejlik fölényük. S bár végső soron győztek, ez a tudat tartósan rányomta a bélyegét szemléletükre, a fölényüket biztosító eszközök monopóliumához való ragaszkodásukra. Elég arra utalni, mennyi kérelem, javaslat futott be a Koronához: tiltsa el az őslakókat pl. a lótarástól, helyezzen büntetést kilátásba azok számára, akik „nagyra becsülik a hadi dolgok megszerzését és megismerését”.¹⁴ És hamar megjelentek a rendeletek a rabszolgák fegyverhordási tilalmára is, beleértve azt is, ha uruk parancsára viselnék.

A spanyolok adaptálódásának további kérdései előtt jelezni kell azt is: mit jelentett a találkozó a leigázott népek számára?

Végletesen eltérő becslések ismertek a latin-amerikai indiánok 1492-

es lélekszámáról és pusztulásuk arányairól. Az amerikai Dobyns és Thompson 77–88, ill. 3,5 milliót becsül 1492-re és 1650-re; a Vicens-Vives féle spanyol monográfia 11,3, ill. 8,4 milliót; a venezuelai Rosenblat szerint 1492-ben 14,579.500 volt a lélekszám. Mindenki egyetért abban, hogy 1650-ig lényegében kipusztult az Antillák őslakossága; de nagyon eltérnek a becslések más térségekre. Mexikó kapcsán pl. az amerikai Cook–Borah szerzőpár 95%-os (25-ről 1 millióra) pusztulást becsül 1519–1607 között; Rosenblat és a Vicens-Vives viszont 5,8, ill. 4,5 milliós induló létszámot ad, és mindkettő 3,4 milliót 1650-re.¹⁵

Nem kell túl járatosnak lenni a történeti demográfiában, hogy belássuk: az amerikai szerzőpárok becslései nemcsak a Conquistát növesztik még irreálisabb dimenziójúvá, de azt is valószínűltetik, hogy ma is élnek indiánok a földrészen, mégpedig 8 számjegyű nagyságrendben. Másrészt az indián népesség mai területi megoszlása alapján sem hihető, hogy azonos arányú lett volna pusztulása az Antillákon és pl. Mexikóban... Ez akkor is nehezen volna elképzelhető, ha – az említett szerzők módján – a pusztulás első és legfontosabb okát a behurcolt betegségekben és az irtóháborúkban látnánk. Anélkül, hogy ezek szerepét lebecsülném, mégis inkább azt az álláspontot osztom, mely szerint a vírusoknál sokkal pusztítóbban hatott az őslakókra a gyarmati rend kiépülése. Ez azonban korántsem azonos módon és hatással érvényesült a különböző népeknél...

Az idegen betolakodók uralmi törekvéseivel szemben az első meglepetésből magukhoz tért indián közösségek legtermészetesebb reakciója – a társadalmi fejlettség bármely fokán álltak is – a harc volt. Résztvevők, szemtanúk és történetírók hosszú sora számol be – hol megrendülten, hol ellenségesen, hol részvétellel, hol elismeréssel – az egyéni és kollektív ellenállásról, amely szerte a kontinensen fellángolt. Ám a fegyveres harc csak a gyarmatbirodalom peremvidékein maradhatott fenn huzamosan: a chilei araukánokat csak a 17. században, a pampa-indiánokat még jóval később verték le. Másutt sokkal korábban letörték az aktív ellenállást, és a nyomában járó megtorlás tovább tizedelte az őslakosságot.

A vereség után az indiánok alternatívája az maradt: kegyetlenül kihasználva az osztályként, etnikumként be tudnak-e illeszkedni a kiépülő gyarmati rendbe, képesek-e „mindent túlélni”, avagy nem? és e népek kényszerű „válaszában” döntő szerepe volt a társadalmi-kulturális fejlettség általuk elért fokának. Ezt már a 16. században érzékelték. A popayai indiánoknak, írja Cieza de León, „nem voltak uraik, akik megfélemlítsék őket. Lomhák, lusták és mindenek fölött gyűlölnék szolgálni, ... ami épp elég ok rá, hogy óvakodjanak idegen népek alá, azok szolgálatába ren-

lődni”: viszont „a peruiak jól szolgálnak és megszelidíthetők, mert ... mindenüket alávetették az inka királyok, akiknek adóztak, ... és ebbe beleszülettek”.¹⁶ Más szóval, eleve másként hatott, más-más tűrőképességgel találkozott a gyarmati munkakényszer, a feudális elemeket bevezető idegen uralom az ősközösségi viszonyokban élő népeknél, ahol addig legfeljebb a fogyasztás kis részét fedezte a kezdetleges földművelés, és másként a magaskultúrák immáron osztálytársadalomban élő népeinél, akik már eljutottak a többlettermék megtermeléséhez, és feltehetően fejlettebb közösségi stb. viszonyaik is hozzájárultak adaptációs készségük és kulturális rezisztenciájuk egyaránt magasabb fokához, nagyobb túlélési esélyükhöz. Az Antillák testileg-lelkileg egyaránt védtelenebb, kiszolgáltatottabb népei között ellenben a 17. század elejére beteljesedett Las Casas próféciája, aki ezt írta: az encomienda állati sorba taszítja őket, „de még itt sem állhatnak meg, míg semmivé nem lesznek, ... meg nem semmisülnek, el nem pusztulnak”.¹⁷ A kegyetlen gyarmati kizsákmányolás fizikai-pszichés terheihez, a betegségekhez, az éhínséghez, a lázadáshoz és a megtorláshoz hozzáadódtak még a kilátástalan helyzetre adott tragikus reakciók: a tömeges öngyilkosság, a szülési kedv hanyatlása, stb. És még egy tényező: számukra többnyire nem volt visszavonulási lehetőség, hiszen a spanyolok könnyebben átfésülhették a szigeteket...

A szárazföldön viszont a gyarmati rendbe való beilleszkedés végső alternatívája nem egyszer a „kivonulás” lett. Nemcsak a nomád törzsek próbáltak elrejtőzni, hanem letelepült népek, köztük a levert birodalmak egy-egy közössége is. Cieza de León így vall e tragikus menekülésről: az indiánok, „ahogy a spanyolok megszorogatják őket, felgyújtják házaikat, ... és egy-két mérfölddel odébb mennek, és három-négy nap alatt felépítenek egy házat, megannyi idő alatt elvetik a szükséges kukoricát, ... és ha újra keresik őket, elhagyják ezt a helyet is, és tovább mennek, vagy visszafordulnak...”¹⁸ Mind távolibb, járhatatlanabb, nehezebb életkörülményeket nyújtó zugokba rejtőztek, és a létfenntartás nehézségei, az üldöztetés, az optimális közösségnagyság hiánya, az elszigeteltség fokozatosan megfosztotta e közösségeket nemcsak az előrelépés esélyétől, de a már birtokba vett kultúráról is: alacsonyabb fejlettségi szintre visszaesve, „reprimitivizálódtak”.

Hasonló alternatíva állt az Afrikából behurcolt rabszolgák előtt is, akiknek száma ugyancsak végletesen eltérő becslések tárgya. Ezért itt csak néhány specifikus körülményt jelzek.

Az afrikaiak helyzete Latin-Amerikában alapjában még radikálisabban megváltozott eredeti körülményeikhez képest, mint az indiánoké. Ez

utóbbiak nemegyszer — főleg a bányákban — talán nehezebb munkára kényszerültek, mint ők. Az afrikaiak viszont végérvényesen és teljesen kiszakadtak nemcsak eredeti létformájukból, de velük egy nyelvű—kultúrájú társaik közül is, és egyszerre kellett az új természeti feltételekhez akklimatizálódniuk és betörniük — a hierarchia legalján! — a gyarmati rendbe. Mindez közrejátszott abban, hogy számos szerző szerint, az Amerikába behurcolt rabszolgák „hasznothozó ideje” többnyire — és egyöntetűen — igen rövid — öt, hét, tíz év — volt.

Helyzetük reménytelensége — és az a lélekmentő hitük, hogy a haláluk után Afrikában támadnak fel — magyarázza, hogy közülük is aránylag sokan választották az öngyilkosságot. Valóban jellemző reakciójuk azonban nem ez volt, hanem a beilleszkedés, avagy az ellenállás aktívabb formái: a lázadás és a szökés.

Bár a rabszolgavadászat is a társadalmi fejlődés eltérő fokain álló népeket sújtott Afrikában, a Latin-Amerikába került rabszolgák beilleszkedésre való képessége nem mozgott olyan szélsőséges határok között, mint a különböző indián népeké. Ennek oka lehetett részben az is, hogy már az emberkereskedők a „leghasználhatóbb árut” igyekeztek beszerezni; sőt spanyol királyi rendelet is tiltotta, hogy egyes — hirhedten „vad” — népekből származó munkaerőt importáljanak az Újvilágba. De fontosabbnak tűnik, hogy ezek a szerencsétlenek többnyire egyénileg kerültek a rabszolgatartók birtokába, ill. egy nyelvileg—kulturálisan heterogén rabszolgaközösségbe. Magukra hagyatva, eleve inkább alkalmazkodniuk kellett, mint a némi belső védelmet mégis adó indián közösségek tagjainak. Viszonylag gyorsan megtanulták az európai nyelvet is, legalább annyira a sorstársaikkal való érintkezés szükségétől hajtva, mint a gazda akaratára. És, mint Ortiz megfigyelte,¹⁹ a rabszolgaközösségekben általában a jelenlevő legmagasabb afrikai kultúra (Kubában sokhelyütt a joruba) lett a „mérce”; ehhez igyekeztek igazodni és ezt asszimilálták a más kultúrákból kiragadottak is.

Ugyanakkor a rabszorgalázadások története Latin-Amerika minden vidékén egyidős a rabszorgaság bevezetésével; az Antillákon pl. már a 16. század elejétől sor került rájuk. Bár a lázadók esetenként szövetségekre is letek — hol az indiánokban, hol az Antillákra szemet vető más nemzetiségű európaikban —, e kisebb-nagyobb felkeléseket ugyanúgy vereség követte, mint az indiánok hasonló próbálkozásait: rabszorgafelkelés — a haiti forradalom kivételével — nem hozott döntő fordulatot Latin-Amerikában.

Az afrikaiak másik jellegzetes lázadási formája, a szökés is sajátos

formákat mutat. A bújkaló szökött rabszolgák, a cimarrónok lehetőség szerint csapatba verődtek, s nemegyszer valóságos szabad társadalmat hoztak létre rejtkehelyükön, megszervezve a szükségletek kielégítését (alapja – a lehetőségek szerint – a földművelés, állattartás és/vagy a fosztogatás, a környéken élők megsarcolása, stb. volt) és a fegyveres önvédelmet. E – néhol afrikai társadalmi minták szerint szerveződött – közösségek némelyike szinte hihetetlenül ellenálló volt: az északkelet-brazíliai Palmares királyság évtizedeken át visszaverte az ellene küldött portugál, holland expedíciókat, míg 1693-ban elesett. S még ellenállóbbnak bizonyult a surinami „bozótnevérek” máig fennmaradó törzsszövetsége, amely a 18. század elején szerveződött meg. Sajátos módon ez a közösség nem „reprimitivizálódott”, még ha természetesen többé-kevésbé megrekedt is: megőrizte a „kivonulása” korabeli Afrika meghatározott területein jellemző társadalmi szerveződési formákat, az onnan átmentett – ill. az amerikai környezetben az európaiaktól és indiánoktól átvett – eszközök, kulturális elemek némelyikét, sőt egyeseket tovább is fejlesztett közülük...

A gyarmati rendbe való beilleszkedéssel szembeni ellenállás egyes formái tehát a leigázott etnikumok további pusztulását hozták, mások olyan etnokulturális csoportok fennmaradására, ill. kialakulására vezettek, amelyek mintegy „kövültként” élnek évszázadok óta a gyarmati, majd a független Latin-Amerikában. E közösségek léte, veszélyeztetettsége nagy felelősséget ró a mai társadalmakra, nem – vagy éppenséggel embertelenül – megoldott problémák egész sorát veti föl. Latin-Amerika Conquista utáni fejlődése azonban nem azon a nyomvonalon indult el, amire ők – a perifériára szorult áldozatok – kényszerültek.

2. A Korona törekvése a gyarmatok biztonságos birtoklására

A latin-amerikai kultúra fejlődésének „főáramát” vizsgálva, a legfontosabb két kérdés az, hogyan hatottak egymásra a térségen a 16. századtól összekerült, egymáshoz rendelődött népek, kultúrák, és hogyan érintkezett a térség egésze az egyetemes fejlődés korabeli európai főáramával. Ezt szem előtt tartva, elsősorban három témakörben – az etnikumok gyarmati társadalomba való beilleszkedésével, a kulturális–ideológiai uralkodó biztosításával és a gyarmat külkapcsolataival – kapcsolatban érdemes szemügyre venni azt a koncepciót, amelyet a spanyol Korona képviselt.

Kezdjük az utóbbival, azzal a globálstratégiai koncepcióval, amelynek jegyében az anyaország igyekezett megvédeni birodalmát a vetélytársaktól. Ezen belül nem annyira a katonai-védelmi aspektusok érdemel-

nek figyelmet e szemszögből (amire egyébként a Koronának alapos oka volt), sokkal inkább bizonyos – részben mélyen a megelőző ibér-félszigeti fejlődés gazdasági-társadalmi specifikumaiban gyökerező – egyéb tényezők, amelyeknek eredője mind egy irányba, a gyarmatok külső kapcsolatainak redukálása, az elszigetelés felé mutatott. Ennek része volt az a kereskedelempolitikai törekvés, hogy a gyarmatok csak az anyaország közvetítésével kapcsolódhassanak a világpiachoz, ill., hogy az alkirályságok, kapitányságok egymás közti forgalma is csak félszigeti közvetítéssel bonyolódjék, amely törekvésről (s következményeiről, köztük a félsziget és Amerika közötti kereskedelmi forgalom tőkéjének és profitjának külföldi kézbe kerüléséről) a hispanista szemléletű irodalom is hű képet ad. Ugyancsak e koncepció része az, hogy a Korona az idő múlásával mind inkább igyekezett kirekeszteni gyarmatairól az idegen nemzetiségűeket, vallásúakat. A Spanyolországból 1492-ben kiűzött zsidók eleinte illeték fejében letelepedhettek az Újvilágban, de 1518-ban onnan is kitiltották őket. A Conquistában még részt vettek olaszok, portugálok, görögök, stb. is, sőt V. Károly 1528-ban amerikai hódításra hatalmazta fel német hitelezőit (bár később az engedélyt a visszaélések miatt visszavonta); de IV. Fülöp 1621-es törvénye elrendelte az idegenek Amerikából való kiűzését (csak egyes kézművesszakmák gyakorlóival téve kivételt); azután jött a jezsuiták kiűzése, stb. Még egy 1801-ben kelt dekrétum is hatalmas adót rótt ki az Amerikában letelepülni kívánó külföldiekre.

Ez az elzárkózási-elszigetelési törekvés jutott kifejezésre a Korona kulturális–ideológiai koncepciójának egyik fő elemében: nevezetesen abban, hogy kezdettől nagy buzgalommal üldözte – szövetségesével és eszközével, a gyarmati inkvizícióval karöltve – az idegen szellemi termékeket, s főleg az „idegen eszméket”. *Los libros del Conquistador* című könyvében Irving hiába igyekszik – sok más szerzőhöz hasonlóan – „fehére mosdatni” a gyarmati kultúrpolitikát: az általa közölt eredeti forrásokból is kitűnik, hogyan túrták fel a Szent Hivatal tisztviselői a kereskedőhajókat, titkos könyv-rejtekhelyeket keresve; hogyan forgatták át a könyveket, nem rejt-e veszedelmes tartalmat az ártatlan borító; hogyan küldték a gyanús küldeményeket az alkirályi székhelyek inkvizíciós központjába; és hogyan terjedt ki érdeklődésük a könyvek után a feladókra és a címzettekre is. Az „eretnek irodalom” tág kategóriája mellett – amibe a vallási-teológiai jellegű műveken kívül beletartoztak az egyházi dogmákkal szembenálló természettudományos munkák is – főleg a 18. századtól mind inkább előtérbe került a „felforgató irodalom” kategóriája. És figyelmet érdemel, hogy már a 16. századtól külön tilalmi lista volt Amerika

számára, amelyen olyan (főleg szépirodalmi) művek is szerepeltek – köztük a Don Quijote –, amelyeket az anyaországban szabadon lehetett formalmazni.

A külföldi kapcsolatok kizárása (amelynek szellemi-kulturális vonatkozásai szinte kizárólag a letelepült gyarmatosítókat, az „amerikai spanyolokat” sújtották) egyidejűleg is – és főleg a különböző korszakokban – többféle biztonságpolitikai célt szolgált. A Conquista utáni két évszázadban a belső tényezők közül különös figyelmet érdemel a katolicizmus monopolhelyzetének biztosítására irányuló erőfeszítés, mégpedig nem csak vallási, hanem legalább ennyire politikai megfontolásokból. Erre vallanak a 17. századi államférfi, Solórzano Pereyra szavai: a más vallások „követőinek eretnoksége, természete és konoksága olyan, hogy ha nem vágjuk és tépjük ki mindenestül, ... nemcsak a vallásra lehet ártalmas, de teljesen megronthatja és felforgathatja a birodalom politikai állapotát is. ... Ezért egyetlen jól kormányzott katolikus köztársaság sem engedheti meg ... a vallások sokféleségét”.²⁰

Amerikában azonban nemcsak az Európában ismert más vallások befolyásával szemben kellett megvédeni a katolicizmust, hanem elsőként is érvényre kellett juttatni a helyben talált vallásokkal szemben. Természetes, hogy a Conquista első éveitől a gyarmatosító politika központi eleme volt a térítő tevékenység, s egyben az indiánok, ill. az afrikai rabszolgák ősi vallásainak üldözése, emlékeinek, nyomainak irtása. Ennek egyes vonatkozásairól részletesebben kell majd szólni. Itt inkább azt emelném ki, hogy a Korona komoly veszélynek látta az ősi – főleg az indián – vallási, kulturális örökség hatását nemcsak a bennszülöttek vonatkozásában, hanem a katolikus spanyolokra, sőt az egyházakra nézve is. Erre enged következtetni, hogy az első megfigyelőknek – főleg a térítő papoknak, szerzeteseknek – az indiánok életével, szokásaival és „pogány babonaival” foglalkozó beszámolóit, feljegyzéseit már a 16. században „titkosították” – évszázadokra elsüllyesztették az egyházi levéltárakban –, sőt II. Fülöp 1577-ben kelt utasítása szerint, a továbbiakban még spanyol szerzeteseknek is tilos volt írni róluk. (E beszámolók még a 19. század elején is olyan tiltott olvasmánynak számítottak, ami akár az inkvizíciót is olvasójára hozhatta – méghozzá nem is Amerikában, hanem Madridban.)

Ami az indiánokat illeti, itt is a szigor erősödése tapasztalható az idő múlásával. Azt a viszonylag toleráns rendeletet, miszerint „megőrzendő” az indiánok „jó szokásai”, ha nem ellentétesek a katolikus vallással (1530), 1578-ban új rendelet váltja fel, miszerint katolikus szellem-

ben kell nevelni őket, „elfeledtetve régi rítusaik és ceremóniáik tévelygéseit”.²¹ A jezsuita Arriaga pedig 1621-ben azt javasolja: a perui indián falvak hitéletét vizsgáló visitadorok mindenütt fogadtassák el azt az Alapszabályt, mely többek közt kimondja: „e falu indián emberei és asszonyai mostantól semmilyen alkalomból... nem dobolnak, táncolnak, dalolnak a régi módon, ... még azokat a dalokat sem, amelyeket eddig anyanyelvükön énekeltek”.²²

Nemcsak a vallásról volt szó tehát – illetve elsősorban ebben az összefüggésben értelmezendő a vallási kényszer funkciója is –, hanem jóval többről: lényegében mindannak kiirtásáról, ill. akár békés, akár erőszakos „elfeledtetéséről”, ami saját kulturális örökség; ami tehát alkalmas lehet rá, hogy a múlt iránti nosztalgiát, és ezzel a jelen elleni lázadást táplálja az indiánok körében. Ebben a koncepcióban helyezkedett el az is, hogy II. Túpac Amaru 18. századi felkelése után betiltották az „inka” Garcilaso de la Vega „Comentarios reales de los Incas” című könyvét (1609), és elrendelték valamennyi Peruban föllelhető példánya elkobzását, mivel „a bennszülöttek sok alkalmatlan dolgot tanulhatnak belőle”.²³ Pedig igencsak kevesen olvashatták volna ezt a spanyolul írt művet. Mert bár a 16. századtól indián kollégiumok nyíltak Peruban, Mexikóban, ahol a korabeli egyetemek szintjén és szellemében is oktattak, ezek csak a kacikák, az indián „nemesség” kis csoportjai előtt tárultak ki. Rajtuk kívül csak kevesen jutottak el a redukciókban, plébániákon, szerzetesiskolákban az írás-olvasásig. (A rabszolgáknak ennyi sem jutott: az ő esetükben csak a vallásoktatásra, a keresztség felvételére, a rendszeres misehallgatásra terjedt ki a törvény.)

Az etnikumok társadalmi beilleszkedése kapcsán előrebocsátandó: amikor a felfedezés után előállt alternatíva (kereskedés vagy hódítás) eldőlt az utóbbi javára, eldőlt a gyarmati társadalomban elfoglalandó alapviszony is a spanyol és az indián között. Az indiánokról folytatott szenvedélyes 16. századi viták (van-e lelkük, „született rabszolgák”-e, jogot ad-e a tértítés leigázásukra, stb.) nyomot hagytak ugyan a királyi állásfoglalásokon, főleg az indoklásukon. De nem annyira az indiánvédők érvei hatottak a Koronára, amely az 1542-es Új Törvényektől bizonyos fokig védte a bennszülötteket, a közösségi földeket. Inkább az a felismerés, hogy az indián: munkaerő és adófizető. Okulva az Antillák riasztó elnéptelenedésén, óvni kell hát a földesúri önkénytől. E védelem (amelynek gyakorlati határfoka jóval alatta maradt a törvény betűjének) némileg könnyített az indián helyzetén; de semmiben nem érintette – s ez nem is állt szándékában – a társadalmi újratermelésben elfoglalt addigi helyét, még

kevésbé elmozdulását. Még inkább eleve meghatározott volt az afrikai rabszolga helyzete, azzal súlyosbítva, hogy az ő rabszolgaságának „jogos” voltát a gyarmati kor végéig nem vitatta a hivatalos felfogás. Solórzano Pereyra szerint pl. az indiánt nem jogos rabszolgának eladni, mert kényszer eredménye; az afrikait viszont meg lehet venni a portugál kereskedőtől, „mert ez esetben jóhiszeműen járunk el, feltételezve, hogy önként adták el magukat, vagy egymás közti igazságos háborúban estek fogságba”.²⁴

A fentiek alapján nem annyira etnikai, inkább osztályalapon jelenik meg a Latin-Amerikában összekerült népek helyzete. De elkerülhetetlenül fölmerült a törvény szintjén is e népek, mint etnikumok jogainak vagy jogfosztottságának és egymáshoz való viszonyának kérdése, hiszen az indiánok nem minősültek rabszolgának, másrészt az afrikaiak számára is viszonylag korán megnyílt az egyéni felszabadulás lehetősége, ha szórva-nyosan is. Ami a jogokat illeti, a 16. századtól számtalan diszkriminatív, az indiánokra és a feketékre (többnyire külön-külön a rabszolgákra és szabadokra is) hátrányos törvény, rendelkezés látott napvilágot, korlátozva pl. a mozgási és letelepedési, fegyver-, ruha- és ékszerviselési, tanulási, stb. szabadságukat. Ami pedig az egymáshoz való viszonyt illeti, a Korona eredeti elképzelése minden bizonnyal az etnikumok elkülönítése, a „tiszta képlet” lehetőség szerinti megőrzése volt. Miután az 1550-es évektől behatóan érdeklődött a hajdani indián birodalmak társadalmi szervezete, adózási mechanizmusa, stb. iránt, keresve az adaptálható elemeket benne, a század végén törvényerőre emelte a fehérek és az indiánok külön „köztársaságát”, azaz etnikai konglomerátumát, s az indián „köztársaság” bázisaként elismerte a gyarmati rendhez „hozzáigazított” indián közösségeket. Ez azt jelentette, hogy vidéken külön településeken laktak az indiánok és a spanyolok; a városokban viszont az indián csak elkülönített negyedekben lakhatott, egészen a kasztíliai városok mór- és zsidónegyedeinek mintájára. Az etnikumok egymáshoz való biológiai viszonya kapcsán már a 16. század elejétől engedélyezték (sőt kezdetben, nyilván az európai nők hiánya miatt, szorgalmazták) a spanyolok kikeresztelkedett indián nőkkel való házasságát; ugyanakkor számos törvény és rendelet tiltotta pl. az afrikai-indián nászt, noha a rabszolgák között is alacsonyabb volt sokáig a nők aránya.

Az ilyenfajta törvényekből — és főleg az alávetett etnikumokat kegyetlenül sújtó gyakorlatból — egyes szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy már a gyarmati kor elején virágzott Latin-Amerikában a biológiai érveken nyugvó „modern” rasszizmus. A korabeli források némelyikében

valóban kitapinthatók a mai értelemben vett rasszizmusra emlékeztető, elvakultan gyűlölködő álláspontok is, sajátos módon nemegyszer egyháziak részéről. Mégis úgy tűnik, hogy a spanyolok (mind hivatalos, mind egyéni szinten) inkább a diszkrimináció ókori és középkori (civilizált-barbár, keresztény-pogány) ellentétpárjaiban gondolkodtak, nem fajgyűlöletben. Legalábbis nem ilyenféle indítékok tapasztalhatók még az elkülönítő, diszkriminatív előírásokban sem, hanem – ha már az „érzület” síkját nézzük – elsősorban az anyaországi történelmi előzmények nyomán értelmezhető idegenkedés: főleg a hétszáz éves Reconquistában felgyült társadalmi-ideológiai „muníció”, a „többgenerációs” tiszta „keresztény származás” némi „kasztosodásra” is hajlamosító tudata. De legalább ilyen szerepet játszottak bizonyos gyarmatigazgatási szempontok (így a törekvés az indián – ill. az uralkodó spanyol kisebbség – védelmére, az adózási rend biztosítása, stb.), ill. az az igény, hogy biztosítsák a gyarmatosítók előjogait.

A szándék tehát – s a gyakorlat egyik fő tendenciája is – az elkülönítés volt. A Conquistával meginduló folyamatban azonban az elképzeléseknél jóval bonyolultabbá vált a kérdés minden aspektusa. Az alábbiakban ennek néhány problémáját érintem.

3. Az etnikai keveredésről

Sokféle oka van, hogy az etnikumok biológiai keveredése kezdettől feltartóztathatatlanul terjedt az Újvilágban. Az irodalom főleg a nőhiányt említi, továbbá a hódító (gyarmatosító) uralmi pozícióját a többi etnikummal szemben, az egyháziak népes táborának szabados életét, a természetes érdeklődést; s már a „vegyes” házasság motívumaira is utalnak azok az okok, amelyeket Wittman emel ki: az indián nők vonzó önállósága, függetlensége, határozottsága, a személyi vonzódás győzelme a feudális szokások által gúzsba kötött tradicionális spanyol házassággal szemben.

Mivel az etnikai keveredés mértékére vonatkozó becslések nagyon is eltérőek – s nem is lehet másként a kritériumok bizonytalansága, az előítéletek, stb. miatt –, inkább csak jelzésként érdemes néhány adatot említeni. Hogy a spanyolok nemcsak szexuális kapcsolatra, de házasságra is léptek indián nőkkel, már egy 1514-es részleges census feltűnteti: 684 spanyol közül 64 ilyent említ. A Vicens Vives monográfia szerint 1570-ben a négerék, meszticek, mulattok összlétszáma 230.000 volt a spanyol gyarmatokon, s 1650-ben csak a „kevert vérűeké” 584.000 (az európaiaké a két időpontban 118.000 és 650.000). 1570-ben Rosenblat szerint

100.000 mesztic élt Peruban 38.000 fehér és 2 millió indián mellett; Chilében pedig (más források szerint) 20.000 mesztic, mulatt és néger félmillió indián és 7.000 spanyol mellett.²⁵ Bármilyen bizonytalanok – s egyre több forrást szembeesítve mind ellentmondásosabban – az adatok, mindenképpen jelzik, hogy jelentős arányról volt szó.

Természetesen észlelte ezt a Korona is, és mind több rendelkezés látott napvilágot a létrejövő új etnikai „képletek” besorolására. A törvénytelen gyermekek esetében az anya státusza volt a mérvadó – így az indián asszony afrikai rabszolgától származó zambó gyermeke: jogilag szabad lett, a rabszolganő fia viszont akkor is rabszolga, ha fehér volt az apja (ez utóbbi legfeljebb felszabadíthatta a fiát, amihez a törvény annyi könnyítést adott, hogy előjogot adott fia megvásárlására, ha az anya másnak a rabszolgája volt) –; a törvényes házasságból származó gyermeknél pedig az apa státusza. S ahogy az idők múlásával mind inkább nőtt a „kevert vérű” szabadok aránya a gyarmati társadalomban, egyre feltékenyebben figyeltek fel rájuk a spanyolok is, ahogy egyre nőtt közöttük a „lecsúszottak” tábora, akiknek egyetlen tisztas megélhetési forrása az állami, egyházi hivatal maradt. Mivel a hivatalok száma még a túlbürokratizált gyarmati társadalomban is véges volt, mind több olyan rendelkezés született, amely a „tisztavérű fehérek” privilégiumává tette pl. az egyetemek látogatását, a hivatalokat. Az egyház pedig elvileg nyitva állt ugyan a „kevert vérűek” előtt, de az etnikumok Isten előtti egyenlőségét – amire máig oly büszke a konzervatív spanyol történetírás – főleg a mennyországra, s nem Isten földi hivatalaira értette. A mesztic, a mulatt, s még inkább az indián vagy a szabad afrikai elutasításakor hol a régi kasztíliai formulára hivatkoztak (miszerint ők nem „régikeresztények”), hol a jelentkezők fogyatékos iskolázottságára. Mert az ilyen tilalmak, elutasítások gyakorlatilag csak az alacsony sorú és/vagy törvénytelen „kevert vérűeket” sújtották. Nem mintha az előkelőbb spanyol családok – a gyarmati arisztokrácia is – mentesek lettek volna a keveredéstől. Ezek azonban „igazolóllevelet” kaphattak arról, hogy „tisztavérű fehérek” maradtak. Eredetileg csak nagy érdemekkel bíró, nagynevű családok kaphattak „fehérítő” okmányt, ha az indián vagy főleg a rabszolga vére valahogy „belekeveredett” a családba; később a királyi kegyből szabott árú üzlet, kincstári jövedelemforrás lett, amit „vegyes” családok is megfizethettek, ha pl. taníttatni akarták gyermeküket.

A keveredés terjedésének sajátos etnoszociális következményei lettek. A mesztic, a mulatt, a zambó és a többi új etnikai „kompozíció” gyakran a főresszokhoz tartozók csúfolódásának, sőt megvetésének céltáb-

lájává vált, mint „mesterséges” embercsoport („A tejet és a kávé Isten teremtetten, de a tejeskávé az ember műve”, mondja az egyik jellegzetes „mulattcsúfoló” szólás), ami abban is kifejeződött, hogy a „keverékcsoportok” számos elnevezése állatnévre vezethető vissza. És szinte természetes – tekintetbe véve a spanyol tradíciókat is –, hogy létük a „kasztok” számának növeléséhez vezetett. Míg a 16. századi „alapképlet”-ben a spanyol, az indián és az afrikai szerepelt, a 19. század elején Latin-Amerikában utazó Alexander Humboldt már hét „kasztrol” ír, nevezetesen: a félszigeti születésű spanyolok, az amerikai születésű spanyolok, a meszticek, a mulattok, a zambók, az indiánok és az afrikaiak.

Ugyanekkor ez a klasszifikáció (az amerikai és a félszigeti spanyolok elválasztása) is jelzi, hogy a megkülönböztetés nem tisztán etnikai, hanem etnoszociális jellegű volt. Még inkább erre vall a „kasztokba” való gyakorlati besorolás. A 18. századi Mexikóban pl. csak a törvénytelen „kevert vérű” volt „mesztic” (a törvényes „kreol”, ill. „spanyol” volt); de az elszegényedett, „lecsúszott” „tisztavérű fehér” már a 17. századtól „meszticnek” számíthatott. És – mint láttuk az eddigi példák-ból is – a Korona is szinte kezdettől kénytelen volt figyelembe venni ezt a helyzetet.

Mielőtt továbbmennénk, célszerű elébe menni egy várható ellenvetésnek: egyáltalán kell-e itt foglalkozni a biológiai keveredéssel, nem valamiféle biológiai determinizmus sugallja-e a vizsgálódás ezirányú kiterjesztését? E sorok szerzőjének meggyőződése, hogy a tulajdonképpeni kulturális érintkezés kutatásában – legalábbis a latin-amerikai terepen – megkerülhetetlen ez a kérdéskör. Nem mintha azt a felfogást osztanám, miszerint „ha az állatoknál... a fajtakeveredés jobb tulajdonságokat eredményez, hát így van az emberek esetében is”.²⁶ Antropológiai-filozófiai felfogásom szerint, a biológiai meszticizáció se nem „jó”, se nem „rossz”: nem eredményez sem „degenerációt” – mint a faji szeparatizmusnak a mai Latin Amerikában is szép számmal föllelhető hívei mondják –, sem „kozmosz fajt”, mint a meszticizáció misztifikátorai állítják,²⁷ s nem osztom azt az – ugyancsak gyakran föllelhető – álláspontot sem, hogy a latin-amerikai kultúra „kevert” jellege az etnikai keveredés „egyenességi”, közvetlen következménye.

De komoly érvek is szólnak a téma kutatása mellett. Elég kettőt jelezni. Elsőnek azt, hogy az etnikumok együttélése, társadalmi viszonya már kifejezetten kulturális kérdés is. Az, hogy Latin-Amerikában az etnikai és társadalmi hovatartozás együttesen alakította ki az egyén „besorolását” (több szerző „szociális rassznak” nevezi ezt a jelenséget, amely-

nek lényegét ismét egy szólás fejezi ki: „Ha van pénze, nem néger a néger; s ha nincs pénze, a fehér is néger”), önmagában nem zárta ki a faji ellentétet e földrészről, az azonos osztályhelyzetűek közül sem. Annál kevésbé, mert az indiánok (s nagyrészt az afro-amerikaiak) besorolódása a társadalmi munkamegosztásba a legutóbbi időig meglehetősen homogén. Továbbá, a 19–20. században itt is új tápot adott a rasszizmusnak részint a „tudományos” antropológiai érvek megjelenése, részint a növekvő európai bevándorlás, az amerikai befolyás, stb. Mindazonáltal a keveredés általánossága, a társadalmi helyzetek változatossága, a főasszok közötti etnikai „átmenetek” végtelen gazdagsága, a „genetikai csapda” – az ősök rasszjegyeinek kiszámíthatatlan visszatérése az utódokban – stb. már a múltban, a jelenben (s még inkább potenciálisan) az etnikumok közti viszony olyan jellemzőit gyökereztetett s gyökereztetni meg, amelyek mind önmagukban, mind más térségek tapasztalataival összevetve, nagy figyelmet érdemelnék.

A másik ok az, hogy a különböző kulturális örökségek érintkezésének „összebékülésének” egyik legtermészetesebb terepe mégis a „családi indítás” lehetett. Főleg e gyarmati társadalomban, ahol a kultúrák nem egyenrangúan kerültek össze: az európai „gyökér” egyértelmű uralmi-felsőbbségi pozícióban volt a pusztulásra szánt és megvetett többi elemmel szemben. A „vegyes” család szerepét ugyan már pl. a viselkedéskultúrában, stb. sem szabad túlértékelni, s még kevésbé a magasabbrendű, bonyolultabb kulturális tevékenységekkel kapcsolatban; természetes, hogy a mesztic, a mulatt kultúráját is döntően társadalmi környezete, ill. a társadalmi helyzetéből adódó normák határozták meg. Mégsem hagyható számításán kívül ez a szempont sem (kiemelkedő korai példa rá Garcilaso de la Vega, aki büszkén vallotta a 16. században, hogy „két nemzet keveredéséből született”,²⁸ s egyaránt büszke volt spanyol és inka őseire), ha megfelelően elhelyezzük és értékeljük a transzkulturációs folyamatot befolyásoló többi tényező között.

Ezek jelzése előtt azonban térjünk ki egy, a kulturális érintkezésben kimagasló szerepet játszó „eszköze”: a nyelvre.

4. A nyelv, mint a kulturális érintkezés eszköze és „eredménye”

A spanyolok és az indiánok nyelvi kapcsolatfelvétele két úton indult meg. A felfedezők főleg saját nyelvükre tanították meg az e célból foglyul ejtett vagy melléjük szegődő őslakót, hogy az vezetőjük, informátoruk legyen. A Conquistán is végigvonult a bennszülött tolmács jellegzetes

alakja. De a 16. században megnyíló amerikai egyetemekre, szemináriumokba hamar bevonultak a főbb indián nyelvek. 1581-től pedig a Korona a helyi nyelvek ismeretére kötelezte a térítő szerzeteseket, belátva, hogy többmillió indiánt nem lehet spanyolul katekizálni, és remélve, hogy az új vallás is közelebb férközik hozzájuk anyanyelvükön, mint egy idegen, félig-meddig értett nyelv közvetítésével.

Elvileg fennállt hát annak lehetősége, hogy az indián nyelvek egyenértékű, aktív közvetítővé váljanak a kontinensen találkozó kultúrák között. Ha mégsem így történt, ha ezek további sorsa jórészt napjainkig mély elmentmondásokkal, súlyos problémákkal terhes, az a latin-amerikai gyarmati és függetlenségi fejlődés alapvonásaiban gyökerező okoknak tudható be. Ezek némelyikének jelzése, illetve az indián nyelvekkel kapcsolatos néhány, témám szemszögéből különösen fontos kérdés körvonalazása előtt azonban maradjunk a hódítókkal érkezett európai nyelvénél.

A latin-amerikai kultúra kutatásában már csak azért is ez érdemel elsőként figyelmet, mert a spanyol-portugál gyarmatbirodalom kiépülése óta vitathatatlanul ez játssza a legdinamikusabb szerepet a kontinentális összfejlődésben. Ez kötötte össze a gyarmatokat az anyaországon keresztül (legalábbis az „arany században”) az európai kultúra korabeli élvonalával; ez a nyelv táplálta a gyarmati kultúra virágzó „főáramát”, amely az idők során nemcsak mindinkább az anyaországitól eltérő érdekek kifejezőjévé vált, de mind sajátosabb „amerikai” jegyeket is öltött. És bár a kifejezetten a nyelv révén közvetíthető magasrendű kulturális értékek (tudomány, eszmék, művészetek) évszázadokon át csak az alávett etnikumok igen szűk hányada (a kacika-iskolába járó indián előkelők, egy-egy házirabszolga, a felszabadult afrikaiakból lassan kialakuló értelmiségi réteg) számára voltak hozzáférhetők, a spanyol nyelv köztük játszott szerepe mégsem lebecsülhető: e szűk rétegekből került ki e népek számos jelentős képviselője, vezetője.

Az európai nyelv kitüntetett helye abból is adódik, hogy amióta a gyarmati uralom maga alá rendelt számos, egymással addig nem érintkező népet, ez ad módot a legátfogóbb, legtöbb irányú kommunikációra a Latin-Amerikában összekerült népek között; más nyelvek kommunikációs szférája korlátozottabb. A 16–17. században ugyan még nem sokat jelentett az itt élők számára, hogy a földrész roppant térségei egységesen a spanyol nyelv befolyási zónájába kerültek; az alkirályságok népei között nem volt kapcsolat. De már annál többet jelentett a függetlenségi háborúk korában, mind a kapcsolattartásban, mind a „spanyol-amerikai közösség” tudatosításában. És még többet a köztársaságok önálló nemzetállami út-

jának kibontakozása óta. Az, hogy a legtöbb latin-amerikai országnak nemcsak az államnyelve, hanem – a lakosság nagy többségét tekintve – a nemzeti nyelve is közös, nagy lehetőséget kínál e népek közvetlen érintkezése számára. (Sőt, e lehetőség alapján kontinentális dimenziójú, tekintve azt a – jelentőségét ugyancsak főleg az utóbbi időkben elnyerő – körülményt, hogy a spanyol mellett a portugál nyelv honosodott meg a térség csaknem egészén: két közeli, rokon nyelv, amelyek között nincsenek áthidalhatatlan „szótértési” nehézségek.) A „latin-amerikaiságnak” reális nyelvi alapja is van hát.

Ezek az eredmények, lehetőségek a gyarmati korban kezdtek kialakulni, amikor még nem annyira a térségek között, inkább az egyhelyütt összekerült népek között indult meg az érintkezés. Az, hogy a gyarmatosítók nyelvében rejlő lehetőség hogyan ment át a gyakorlatba, számos tényezőtől – s mindenek előtt az érintkezési szféra tágasságától – függött. Az indiánok nagy tömegei között „második” nyelvként sem terjedt el általánosan a spanyol szinte a legutóbbi évtizedekig, az urbanizáció felgyorsulásáig. S korántsem azért, mintha anyanyelvükön – amelyhez természetesen ragaszkodtak,²⁹ s amelynek megőrzéséhez a közösségek fennmaradása védelmet nyújtott – egyenértékű közvetítő lett volna a gyarmati (és a későbbi) társadalomban. Sokkal inkább azért, mert az indián évszázadokon át a maga „rearchaizált” – többnyire földművelő, érintkezési szempontból elszigetelt – közösségében élt; nemcsak lehetősége, de alapjában még szüksége sem volt a spanyol nyelv elsajátítására, mivel a hatalommal való kapcsolatát főleg előljárói közvetítették. Az afrikaiak többségének viszont – mint jeleztük – aránylag igen hamar tényleges anyanyelvévé vált az európai nyelv; ősi nyelvüknek csak töredékei maradtak fenn, döntően rituális használatra. S a már említett okok mellett itt is figyelembe kell venni, hogy az afrikai (főként, ha városi, házi rabszolga vagy szabad ember volt) sokkal inkább benne élt abban a társadalomban, amelynek az indián peremére szorult...

Az európai nyelv tehát mintegy kontinentális egységesítő szerepet töltött és tölt be. Amerikai elterjedése ugyanakkor – főként a spanyolé – a nyelvi egység és differenciálódás sajátos dialektikáját eredményezte. Már viszonylag korán kitapintható az Amerikában beszélt nyelv bizonyos „elhajlása” az anyaországitól; és a következő évszázadokban megfigyelhető az „amerikai spanyol” bizonyos szubregionális differenciálódása is. Ez már a kontinensen összekerült népek érintkezésének „terméke”, ill. az ennek bázisán kibontakozó relatív különfejlődés eredménye. Az első lökést bizonynyal az adta neki, hogy már a félszigeti spanyol is dialektusok-

ban gazdag; az tehát, hogy az egyes vidékekre honnan érkezett a gyarmatosítók zöme, más-más dialektusokat honosított meg. De hozzájárult az is, hogy a helyi indiánok és az odakerült afrikaiak (majd a következő évszázadokban ázsiaiak, európaiak) milyen saját nyelvi bázison fogadták be a nyelvet. Fonémakincsük, lexikai anyaguk, egyes nyelvészek szerint szintaxisuk is befolyásolta, hogyan beszélik ők az újonnan tanult nyelvet; s ez hamarosan nyomot hagyott a helyben beszélt spanyol nyelv egészén.

Ez a differenciálódási folyamat azonban anélkül ment végbe, hogy a spanyol nyelv lényegi egysége megszűnt vagy akár megrendült volna: az anyaország és a gyarmatok intenzív kapcsolata, a már kiterjedt írásbeliség, stb. megakadályozta, hogy végbemenjen a spanyol nyelvnek a latinéhoz hasonló „felbomlása”. Sőt az amerikai érintkezésnek volt legalábbis egy nyelvi következménye, amely nemcsak a nyelvi differenciálódás elősegítője, hanem az egész spanyol nyelv – s rajta keresztül számos más európai – fogalmi bázisának gazdagítója: a lexikai hatás. Az Újvilágban a spanyolok elé táruló ismeretlen jelenségek jelölésére – az analógiás névadás nehézségei miatt – átvett indián szavaknak egy jelentős része beépült a spanyol nyelv egészébe, majd – nemzetközi vándorszó, jövevényszó, stb. formájában – a többi európai nyelvbe is.

Az indián nyelvekre rátérve, említést érdemel, hogy a legtöbbször által beszéltek mai fejlettségére vonatkozóan is sokféle felfogás él. Az inkák nagytekintélyű ismerője, Gerol pl. kifejti: a kecsua „természetesen eredeti kiváló tulajdonságaiból már sokat veszített, de kifejezőerejét megőrizte”.³⁰ Mások szerint az indián nyelvek legfeljebb „konyhanyelvek”, mert megfelelő fogalmi apparátus híján nem alkalmasak a modern társadalmi tartalmak kifejezésére. Ismét mások azt bizonyítják – eredeti irodalmi, politikai, stb. művekkel, fordításokkal is –, hogy e nyelvek megőrizték fejlődőképességüket; alkalmasak hát arra, hogy az indián tömegek felemelkedésének hatékony előmozdítói legyenek, ha a szükséges kultúrpolitikai, stb. intézkedések egyengetik az utat.

Nem vállalhatom – a legkevésbé a nyelvészeti szerepén – e viták „elődöntését”. Legfeljebb azt, hogy – egy lehetséges kutatási irány szemléleti keretként – röviden körvonalazom: mit jelent(het)ett a gyarmatosítás az indián nyelvek vonatkozásában?

A már említett biztató 16. századi kezdetnek, elsősorban két fontos következménye volt. Az egyik az, hogy a térítő szerzetesek meg sem próbálták valamennyi (igen nagyszámú) indián nyelvet megtanulni; már azért sem, mert a nyelvi közösségek lélekszáma (a prekolumbián érintkezési

viszonyokat kifejezően) a tízes és a milliós nagyságrend között mozgott. Azon igyekeztek hát, hogy mindenütt a legelterjedtebb, legtöbbek beszélt nyelvre tanítsák meg az indiánokat. Főleg Mexikóban, Guatemalában ők vitték tovább azt a folyamatot, amely az itteni birodalmakban megindult – s amely az Andokban az inka hódítás egyik legnagyobb (s legtovább élő) eredménye volt –: a nyelvi szétforgácsoltság leküzdését, nagy nyelvi közösségek kialakítását. Ez a törekvés (amelyet tovább erősített a vérségi közösségeket felváltó területi szervezés) elősegítette a nyelvi integrációt, amely különben a birodalmak szétzúzása után lelassult vagy megszakadt volna. A másik nagy eredmény az indián nyelvek latinbetűs ábécéje volt, ami az írásbeliség tekintetében legelőrébb járó maja kultúrához képest is minőségi előrelépés volt. Ezt kiegészítendő, már a 16. századi első amerikai nyomdatermékek között megjelentek az indián nyelvűek; és bár kizárólag a nyelvoktatást és a térítést szolgálták (grammatikák, katekizmusok), jelentőségük nem vitatható. Elvileg megnyílt a lehetőség az indián nyelvű írásbeli irodalom felvirágzására; és hamarosan meg is születtek (bár kéziratos formában) e népek történetének első indián nyelvű feldolgozásai, zömmel kikeresztelkedett bennszülött szerzők tollából.

Sem a fentiek, sem egyéb tényezők nem maradhattak hatástalanok az indián nyelvekre nézve, amelyeknek magasfokú fejlettségét elismerték a kortárs spanyolok is. És aligha alaptalan feltételezés, hogy e hatás az indián nyelvek esetében – szemben a spanyollal – a fogalmi bázis (és ezen át a „nyelvi világkép”) módosulásában érvényesült a legerőteljesebben. Elég arra gondolni, hogy a bevezetett új termelési viszonyok merőben új fogalmak mekkora tömegét oltották be e nyelvekbe, kezdve a korábban ismeretlen eszközökön, s bevégezve a korabeli spanyol katolicizmus világ-szemléletét kifejező fogalmak nyelvi átültetésén, amire a katekizmus lefordítása, a papok, szerzetesek kiterjedt térítő-irodalmi munkássága irányult. És arra, hogy a bilingvizáció – amely kezdettől elterjedt a városban élő indiánok között, sőt cselédek, dajkák, ill. a „vegyes” házasságok révén a spanyolok között is, legalábbis „házi használatra” – már az élőbeszéd szintjén is hatalmas ösztönzést adott a spanyol kifejezések anyanyelvi megfelelőjének megelézésére vagy megteremtésére: s még inkább írásban.

Nem a nyelven – annak fejlődőképességén – múlt hát, hogy a következő évszázadokban az indián nyelvek szinte kivétel nélkül „kirekedtek” a latin-amerikai kulturális fejlődés főáramából. Sokkal inkább azon, hogy a Korona is csak az első évszázadban szorgalmazta a kétnyelvűséget, s akkor is inkább „egyirányúan”, a hittérítés érdekében; a gyarmati közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, stb. ez idő alatt is a spanyol ural-

kodott. A 17. századtól már az egyház kezdeti buzgalma is alábbhagyott; s mivel az a pár indián, aki eljutott az iskoláig, „magától értetődően” spanyol nyelvű oktatást kapott, az indián írásbeliség nagyrészt évszázadokra elfelejtődött, mielőtt megizmosodhatott, erőre kaphatott volna. Így az indián nyelvek szinte napjainkig inkább az őslakó köré vont társadalmi „fal” nyelvi megfelelői, semmint világra nyitott ablakok maradtak.

5. A transzkulturáció csíraformái a gyarmatokon

Ahogy a Conquista során vereséget szenvedtek a legfejlettebb indián társadalmak is, ez az autarch amerikai fejlődési utak folytathatatlanságát eredményezte; de korántsem azt, hogy letűntek volna e népek évszázados tradíciójú gazdasági-társadalmi viszonyai, nemegyszer többévezredes gyökerű kultúrai. Másrészt a spanyol, portugál hódítók számára sem azt eredményezte a győzelem, hogy a gyarmatbirodalom kiépítésekor változatlanul átültethetik honi viszonyaikat az Újvilágba, mindenestül eltüntethetik a múltat. Az egyik kultúra teljes pusztulása, a másik teljes győzelme helyett, egy sokkal bonyolultabb tendencia bontakozik ki az indiánok és spanyolok (valamint az afrikaiak és az ide kerülő más népek) érintkezésében.

A kultúrák érintkezésének mértéke, milyensége, intenzitása és következménye sokféle tényezőn múlt. Eleve függött attól, hogy a szervezettség, a társadalmi fejlődés mely fokán álló őslakók léptek kapcsolatba a hódítókkal, ill. hogyan alakult később a térség etnokulturális összetétele. Másrészt természetesen más eredmények adódtak az „indián köztársaságokban”, ahol a tartósan vagy időszakosan jelenlévő spanyol (pap, visitador, adószedő, stb.) kevésbé befolyásolhatta közvetlenül a közösség mindennapjait; mások az encomendero közvetlen felügyelete alá tartozó indiánok között; s mások a missziós redukciókban, ahol a többé-kevésbé mesterségesen kialakított bennszülött közösségek tevékenységét, életrendjét szorosan megszabták az egyháziak. Más volt a gazdáikkal intenzív kapcsolatban élő házi rabszolgák érintkezési terepe; más az ültetvényen robotolóké; megint más a szökött rabszolgáké, és más a szabad afrikaiaké. A legintenzívebb, legsokrétűbb, tömeges érintkezés lehetőségét valamennyi etnikum között a város kínálta, minden diszkrimináció ellenére. De itt is (mint másutt is) másként jelent meg ez a 16. század elején, amikor a gyarmati viszonyok még „képlékenyebbek”, a Korona és az egyház módszerei még „kísérleti jellegűbbek”, s másként száz-kétszáz év múlva, amikor az új társadalom megszilárdult – és megmerevedett –, s mind az anyaország hanyatlása, mind a gyarmati nehézségek (indián felkelések, rabszolgaláza-

dások, a szinkretizmus, a transzkulturáció mind nyilvánvalóbb virágzása) fokozták a türelmetlenséget, a szigort. S végül nyilvánvaló, hogy a kultúra minden szférájában is más-más jelleggel, intenzitással, eredménnyel érvényesült e tendencia: másként ott, ahol a gyarmatosító nem szorult munkakerőre (így a saját hasznára-örömére művelt irodalmi, tudományos tevékenységben), másként ott, ahol – az építészetben, zenében, stb. – munkásként, előadóként igénybe vette az indiánokat és afrikaiakat. Ugyanígy ez utóbbiak számára is mást jelentett a maguk szükségletét, örömet szolgáló tevékenységekben, másként a gyarmati munkakényszer, a szolgálat szférájában...

A kulturális érintkezés fejleményeit sem földrajzi térben, sem időben, sem ágai, stb. szerint nem vizsgálhatjuk egyenesvonalú, töretlen fejlődésfolyamatként, egyetlen „általános szabály” alapján. S még kevésbé lehet egy-egy megjelenési formáját az összefolyamatra érvényesnek tekinteni. Amíg nem kerül sor a tények egységes szemlélet, adekvát elméleti rendezőelv szerinti feldolgozására, tévútra vezet minden olyan kísérlet, hogy általános-elméleti érvénnyel a latin-amerikai kultúra totalitásában értelmezzük az eredményeket. Egyelőre járhatóbb útnak ígérkezik szemügyre venni, milyen sokszínű, gazdag, változatos a konkrét érintkezési folyamat, mennyire nem „uniformizálható” tendenciája.

Ennek vizsgálata során, a jelenségeket osztályozhatnánk a főbb etnokulturális képződmények vagy a társadalmi osztályok szerint, a kultúra különböző megnyilvánulási formái vagy az érintkezés jellege, foka (szimbiózis, interferencia, szintézis), stb. alapján. De mivel ezek mindegyike óhatatlanul monografikus megközelítést eredményezne – itt pedig legfeljebb a fejlődéstendenciák jelzése lehet a cél –, a tematikus bontás helyett célszerűbbnek tűnik ama szervezőerő tevékenységét középpontba állítani, amely kétség kívül kimagasló szerepet játszott a gyarmatok kulturális fejlődésében: az egyház jóváhagyása, elnézése és tilalma körül kirajzolni, hogy milyen fokon állt, milyen irányokat vett a kulturális érintkezés.

Mi volt az egyház szerepe a gyarmaton? Nem érhetjük be azzal, ha mégoly igaz is, hogy a gyarmatosítás fő ideológiai eszköze, ill. egyik fő haszonélvezője. Tevékenysége nem redukálható csak arra, hogy szentesítette a gyarmati uralmat, s a belenyugvás dogmáit oltotta a leigázottakba; noha ez is igaz. Részvétele bonyolultabb – több vonatkozásban pozitívabb – volt, mint ahogy a polgári antiklerikalizmus vagy a marxista irodalom egy része beállítja. Civilizatorikus-kulturális szerepének nagyobb elismerésével persze nem a marxista talajon kialakítható megítélés végső

soron igaz alapjait kívánjuk revideálni; s a legkevésbé sem a klerikális apologia nézőpontjából. De föl kell oldani az egyoldalúságot: a gyarmati kor alapvető kulturális fejleményei nem értelmezhetők az egyházi tevékenység „sokarcúságának” – különböző „előjelű” eredmények egymásmellettségének, átfedésének, sőt egymásba való átcsapásának – feltárása és igazabb értékelése – itt legalábbis jelzése – nélkül.

Bár a kard és a kereszt szövetségben jelent meg és uralkodott Latin-Amerikában, tény, hogy (főleg a 16. században) az egyház – de legalábbis jelentős csoportjai, irányzatai – némileg másként értette és képviselte a gyarmati koncepciót, mint a világi erők, főleg a conquistador és az encomendero. A hódítót az arany hajtotta; ezen túl mintegy a Reconquista folytatásának, keresztesháborúnak látta az Újvilág elfoglalását, s az indián pusztítandó ellenség volt a szemében. Az encomenderónak (ismert történelmi okok miatt) ugyancsak kevés érdeke fűződött a bennszülött munkaerő óvásához, kíméléséhez, valamelyes felemelkedéséhez. Az egyház ellenben kezdettől potenciális híveket (is) látott az őslakókban: hamarabb kelt az indiánok védelmére a conquistadossal és az encomenderóval szemben, mint a Korona. Ez ugyan korántsem teszi általános, abszolút érvényűvé azt a kategorikus értékelést, miszerint a „hispan-amerikai püspökség olyan intézmény, amely valóban az indián védelmével foglalkozott, így példás funkciót töltött be a társadalom... életében”³¹ – már a mindmáig némileg szelektáltan publikált korabeli dokumentumok is jópár példát adnak az ellenkezőjére is –; de feltétlenül árnyaltabb értékelésre készítet. Már azért is, mert bár emberségével kivételszámba megy az az 1516 körüli memorandum, amelyben Las Casas és néhány rendtársa írta le az őslakók humánus szellemű komplex asszimilálására vonatkozó tervezetét,³² a szerzetesi munka a térítés mellett jóval általánosabb körben kiterjedt a Spanyolországból hozott ismeretek, tapasztalatok, mesterségek, egyes kulturális eredmények átadására is.

A fő feladat mindazonáltal a térítés – s ennek jegyében a helyi vallások tárgyi-szellemi megnyilvánulásainak pusztítása – volt. Ennek számos ténye kellően ismert, hogy részletezésük helyett két, a téma szempontjából fontosabb kérdésre térhessek, nevezetesen: mit jelent(het)ett a katolicizmus akár erőszakos elterjesztése is Latin-Amerikában? És milyen tényleges eredményekkel járt?

Az első kérdés kapcsán persze nem a teológus válasza érdekes számunkra, aki szerint ez hozta el az igaz hitet az addig sötétben tévelygők közé; de nem is az antiklerikális irodalom válasza, amely a térítést kizárólag eszmei manipulációs eszközként értékeli. Noha ezt is szem előtt kell

tartani a társadalmi összkép megrajzolásakor, itt egyelőre elég tudomásul venni. Nem kellően feltárt kérdés ellenben a marxista irodalomban sem, hogy a katolicizmus (mint valamennyi prekolumbián társadalomnál fejlettebb osztálytársadalom adekvát ideológiája) miként—mennyiben vált a gyarmati társadalmak tényleges ideológiájává? S jószerével meg sem fogalmazódott a társadalomtudományok szintjén, miként volt a katolicizmus a gyarmati korban kibontakozó átfogóbb érintkezés kifejezője és egyben eszköze, nem is egy értelemben. Egyrészt, mint világvallás, amely a kapcsolatot egy neme volt a világ ama részével, Európával, amelyhez a gyarmatosítás gazdaságilag is hozzákapcsolta Latin-Amerikát. Másrészt, mint az összekerült népek, kultúrák integrálására, egy társadalomba forrasztására ható szellemi-ideológiai tényező, amelyhez hasonló korábban Amerikában csak az inka birodalomban volt, ahol a napisten-kultusz (ugyancsak erőszakos) elterjesztésével az uralkodó törzs átfogó vallási közösséget teremtett. S végül, mint a földrész egészen egyetemesen elterjedt vallás, a „latin-amerikaiság” egyik közös komponense.

Bármily fontosak is ezek a témák, egyelőre be kell érní jelzésükkel, a kérdőjelek kirakásával: sokrétű előkutatás nélkül (amely ki kellene terjedjen a spanyol katolicizmus társadalomtörténetileg meghatározott specifikumaira, stb. is) nem lehet előrelépni bennük. Célszerűbb rátérni a latin-amerikai térítés „eredményességére” és témánk kapcsán fontos következményeire, amelyek kapcsán leíró jelleggel több támpont kínálkozik.

Az Újvilágból érkező 16. századi egyházi jelentések a térítő munka szédítő mennyiségi eredményeit jelzik: pl. 1536-ban Texcocóban Motolinia heti átlagban 3–500 indiánt keresztelt meg, mégpedig oly módon, hogy — részint a nyelvi nehézségek, részint a „munka” meggyorsítása végett — „írásban” (pontosabban: rajzban) kérte a bűnök bemutatását leendő hiveitől a keresztelést megelőző gyónáson. Ez is sejteti, milyen formális lehetett a keresztelés; reálisnak az a perui jelentés tűnik a 16. század közepéről, amely szerint 30 ezer kikereszteltből talán 40 az „igazi keresztény”; bizonynyal azok, akik kacika-iskolába kerültek...

A tömeges térítés és az új hivek hitoktatása új módszereket kívánt. Bár a spanyol egyház korántsem akarta a rómaiak mintájára a katolicizmusba asszimilálni a meghódítottak isteneit, a térítés egyik legjellemzőbb, a korabeli forrásokban gazdagon dokumentált vonása az, hogy a papság igyekezett különféle formákban az őslakók kulturális tradícióihoz kapcsolni a kereszténységet. Hol úgy, hogy „pogány” templomokat átalakítottak (egyebek közt) katolikus templommá is, mintegy kifejezendő az új isten győzelmét a régiek fölött, hol úgy, hogy „átdolgozták” a keresztény

mondanivaló számára alkalmasnak tűnő indián mítoszokat, legendákat. Kiváltképpen törekedtek rá, hogy zenével, tánccal, misztériumjátékokkal, stb. vonják be az őslakókat vallásuk büvkörébe, itt is gazdagon építve a helyi tradíciókra. Az „átmenetileg megengedhetőnek” ítélt módszer is bizonynyal hozzájárult, hogy – a 16–17. században különösen aktív eretneküldözés, bálványrombolás ellenére – mindmáig a katolicizmus sajátosan „indián”, szinkretista változatai élnek az indián közösségekben; s még „tarkább” a kép a hiedelem- és mesevilágban. Nemcsak a 16. századi nicaraguai kacika tudta magát „jó kereszténynek”, miközben meggyőződéssel vallotta, hogy a világot Tagamastal és Cippotoval, az első emberpár teremtette; a mai indián mitológia még bonyolultabban ötvözi az ősi indián, a keresztény, sőt az európai antik mítoszok, mesék elemeit...

Nem valószínű, hogy az afrikai rabszolgák királyi rendeletekben szabályozott térítése, hitoktatása mélyebb, „érdemibb” volt, mint az indiánoké. Mivel az ő helyzetük még végérvényesebben megváltozott, még kitephetetlenebbül élt tovább bennük saját vallásuk, a múltjukból átmenthető identitásörző emlékek e legfontosabbika. Anpál tisztább formában, mert – ismereteim szerint – a térítés az ő esetükben sokkal kevésbé épített a saját vallási-kulturális tradíciókra, feltehetően azok sokfélesége, ismeretlensége miatt. Talán ezzel is magyarázható, hogy az afro-amerikaiak vallási szinkretizmusát a saját „párhuzamosság” – az afrikai istenek és meghatározott katolikus szentek „egybevágása” – jellemzi. Ez kezdetben főleg azt jelentette, hogy az afrikaiak a tilalom és üldöztetés ellenére, hódolhattak isteneiknek, akiket keresztény „álarcba” bujtattak. De miközben az évszázados különfejlődés ellenére is meglepően azonos „nyomvonalú” maradt az ősi rítus Afrikában és Latin-Amerikában gyakorolt módja, az Újvilágban a katolicizmus szerepe fokozatosan túlnőtt az eredeti funkción, s mind inkább sajátos „komplementer” jelleget ölt; legalábbis erre vall, ha az afro-amerikai rítus szerint beavatásra készülők előzetesen katolikus misén is megköszönik istennek, hogy erre alkalmassá tette őket.

Az indiánokkal, afrikaikkal való együttélés természetesen az európaiakat sem hagyhatta érintetlenül. Már a kezdet kezdetén megjelent a probléma. „Itt nagy szükség van jámbor szerzetesekre – írta Kolumbusz a spanyol királynak 1498-ban –, inkább a mi hitünk megjavítása, semmint az indiánok térítése végett, mert szokásaik meghódítottak minket, s ezeket részeltetjük előnyben”. Vagy mint Azevedo jelzi: a következő évszázadokban a papság főbenjáró feladata volt a térítés mellett a gyarmatosítók hitbéli tisztaságának óvása az indián és afrikai „pogánysággal” szemben is.³³ Ez a hatás nem annyira az alapvető keresztény dogmák megta-

gadasában vagy megkérdőjelezésében jutott kifejezésre; inkább abban, hogy az indián és afrikai vallások mágikus elemei (varázslás, jóslás, stb.) nagyon is könnyen beépültek a mégoly hithű spanyolok, portugálok tudatába is. Hiszen a vallási monolitizmus árnyékában az ibér félszigeten is dúsan burjánzottak — s nemcsak a tudatlan tömegek, hanem a művelt jómódúak között is — azok a babonák, hiedelmek, praktikák, amelyek részint az ibér ókorból maradtak fenn más kulturális tradíciókkal együtt, részint a sokféle nép sokévszázados együttélésének eredményeként honosodtak meg. És Amerikában az európaiakat épp úgy rabul ejthették a ropant hatásosnak vélt ismeretlen mágiák, ahogy az indiánokat, afrikaikat a katolicizmus gyarmati pompája, misztikája, a papok terjesztette (s nem egyszer papok gyártotta) „csodák” serege...

Valószínű, hogy az indián, afrikai vallási elemek csakúgy „összekötő” szerepet játszottak az etnikumok között, mint a katolicizmus; akkor is, ha nem annyira az európai származásúak hitéletében jelentek meg, inkább annak a „peremén”. Annál könnyebben lehetett így, mert az egyház sem volt — nem is lehetett — következetes a megítélésükben: hiszen egy tételes vallás szemszögéből igencsak nehéz volt megállapítani, hogy az indiánok, afrikaiak „szokásaiból” mi a „veszedelmes pogányság”, mi az „ártalmatlan szórakozás”. Így aztán a mindenkori elbírálásban igen nagy szerepe volt a papok személyiségének, ill. az általános valláspolitikai közhangulatnak. Voltak, akik az anyanyelvű éneklést is tiltották; s bőséggel vannak ellenpéldák is. A Mexikóban ténykedő Acosta atya pl. 1590-ben így írt az indiánok táncairól: „noha sokat közülük bálványaik tiszteletére jártak, ez... a felüdülés és a szórakozás egy neme volt a nép számára; így nem lenne jó elvenni az indiánoktól, hanem csak gondoskodni kell róla, hogy ne keveredjék bele valamiféle babonaság”.³⁴

Az elkerülhetetlen hatást jelzi az is, ahogyan a papok tudatosan építettek többé-kevésbé „babonagyánús” elemekre térítési céljaik érdekében; sőt ahogy kihasználták — egyesek nem annyira „kegyes”, inkább önös — céljaik szolgálatában azt, hogy főleg a városokban (az etnikumok, kultúrák összeötvöződésének e legnagyobb hőfokú „kohóiban”) egy-két évszázad alatt elválaszthatatlanul összemosódtak a különböző vallások babonás, misztikus, extatikus elemei. A talán leghirhedtebb esetet, a kubai Remedios városka 1111 (majd jóval több) légiónyi démon által való 17. századi „megszállását” Ortiz dolgozta fel egy vaskos monográfiában.³⁵ A bonyolult történet itt két szempontból érdekes. Részint azért, mert ez a „pokoli háború” azt célozta, hogy a városka lakossága települjön át máshová, „véletlenül” éppen a helybeli lelkipásztor szép, de munkaerő híján értéktelen

birtokára. S főleg azért, mert az ördögök elleni háborút ilyenformán nem teljesen önzetlenül vezető González atya szemeláltára éppen egy rabszolgánót „szállt meg Lucifer”; azaz (feltehetően) egy olyan vallási közösség tagját, amelyben a vallásgyakorlás szerves része a transz, az extázis...

Figyelmet érdemel, hogy az egyházi megítélés számára bizonytalan kifejezési formák (főleg a tánc) kapcsán az idő múlásával nő a szigor, a tiltás szándéka. A 16. századi térítő még sikernek tartotta, ha az indiánok ősi viseletükben ősi táncaikat ropták a Corpus Christi ünnepén; a 18. századi inkvizíció betiltotta őket, mivel kétszáz év alatt sem vesztett ki „babonás jellegük”. Hasonló sors érte az afrikaiak „szemérmetlen táncait” is, noha a 16. századi Mexikóban még általában elnézték a városi rabszolgák utcákon, tereken pillanatok alatt kibontakozó fergeteges mulatságát; s ha a látványos egyházi ünnepeknek akkor is, később is részét képezték az indián, afro-amerikai táncsoportok is. A pusztán mulatságból járt táncok egyházi tilalma alighanem úgy szigorodott, ahogy mindinkább fellazult e táncok egyetlen etnokulturális közösséghez tartozása, s mindinkább „népi” jellegűvé – bármilyen származású plebejus lakosság közös szórakozásává – váltak.

A vallástól szinte észrevétlenül vezet az út a népszokásokig, amelyek – főleg a városokban – talán leghamarabb váltak „közössé”, potenciálisan „latin-amerikaivá”. S mint a kultúra más területein is, itt is a kölcsönösség tapasztalható. Míg az európai származásúak nagy gyönyörűségeket lelték az indiánok, az afrikaiak dalaiban, táncaiban, ez utóbbiak is találtak kedvükre való szórakozást az Európából bekerült műfajokban. Különösen kedvelt lett a bikaviadal: népszerűségét jelzi, hogy még századunkban is (amikor a városokból már kikerült e földrészen) fennmaradt egyes, többé-kevésbé zárt falusi közösségekben; sőt olyan elemekkel is gazdagodott pl. az andesi indiánok között, amelyek – úgy tűnik – közelebb állnak a bikaviadal óibér (rituális) jellegéhez, mint az évszázadok alatt sajátos sporttá–szórakozássá vált modern spanyol változathoz....

Ahogy a felfedezés, a Conquista időszakától közeledünk Latin-Amerika történetének második nagy (mindmáig legjelentősebb) fordulópontjához, a független nemzeti államok kialakulásához, mind több szállal kapcsolódnak egymáshoz a végérvényesen egymáshoz rendelődött népek, kultúrák. Nincs még a szó tulajdonképpeni értelmében vett „latin-amerikai” („mesztic”) kultúra, amelyben egyenértékűen ötvöződnének az összekerült népek kultúrái – és még sokáig nem is lesz. Ami most kibon-

takozott a gyarmati kulturális érintkezésben, perspektivikusan ebbe az irányba mutat: de egyelőre olyan sajátos módokon, sokféle formában, nemegyszer „rejtektutakon” lappangva tör előre ez a tendencia, hogy még aligha tekinthető többnek, mint a különböző „gyökerek” egymás felé tapogatózó elmozdulásának.

Az 1820-as évektől kibontakozó köztársasági éra új feltételeket teremtetett a hajdani alkirályságok helyén megszerveződő országok számára mind a kontinensen kívüli érintkezésben, mind a latin-amerikai népek közötti – ill. az egyes társadalmakban végbemenő – kapcsolatokban, a korábban kitapintható tendenciák további sorsában. Ami ez utóbbit illeti, a 19. század bizonyos értelemben talán mostohább feltételeket kínált a különböző kulturális örökségek összeforrására, mint a gyarmati korszak első évszázadai. Mindazonáltal – s ez főleg a 20. századból visszapiillantva nyilvánvaló – a folyamat ekkor sem állt le. Vizsgálata azonban mindenképpen egy (talán más rendezőelveket alkalmazó) másik tanulmány tárgya lehet.

Jegyzetek

1. A „transzkulturáció” fogalmát Fernando Ortiz vezette be 1940-ben „Contrapunteo cubano del tabaco y el azúcar” című művében annak a folyamatnak a jelölésére, amikor egymással tartósan, intenzíven érintkező kultúrák kölcsönös áthatásából új, az eredetieket mintegy „megszüntette megőrző” kultúra születik. S bár az Ortiz által meghatározott diszciplinában konkretizált fogalmat csak némi megszorítással lehet egy másfajta megközelítésben használni, eddigi kutatásaim alapján indokolttnak látom segédfogalomként való „kölcsönvételét”.
2. Francisco López de Gómara levele V. Károly császárhoz (1552). *Historiadores primitivos de las Indias*. Biblioteca de autores españoles, vol. 22. = Madrid, 1946, 156.
3. Így látták. Indián és spanyol krónikák. = Európa Könyvkiadó, 1977. Bp. 157.
4. Idézi Eduardo Galeano: *Latin-Amerika nyitott erei*. = Magvető Könyvkiadó, 1976, Bp. 99.
5. Idézi Sverker Arnoldsson: *La conquista española de America, según el juicio de la posterioridad. Vestigios de la Leyenda Negra*. = Insula, 1960, Madrid, 46. és 47.
6. Humberto Pérez: *El subdesarrollo y la vía de desarrollo*. = Ed. de Ciencias Sociales, 1971. La Habana, 56–57.
7. Leonardo Acosta: *José Martí La América precolombina y la conquista española*. = Cuadernos Casa, 1974, La Habana, 67.
8. MEM 9. kötet. = Budapest, 1964. 125.
9. Mint témám szemszögéből alapvetően fontos, nagy horderejű (és nemzetközileg újszerű) *elméleti* megközelítésre itt mindenek előtt Wittman Tibor „A latin-amerikai 'feudalizmus' vitás kérdései” című tanulmányára (Századok, 1972, 6. sz. 1293–1330.) és Kádár Béla „Latin-Amerika gazdasági dilemmái” című könyvére

(Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. Bp.) kell hivatkozni, amelyek a latin-amerikai gyarmati termelési mód sajátosságait értelmzik a spanyolországi, ill. a prekolumbián amerikai fejlődés történeti meghatározottsága, valamint a kettő egymáshoz rendelődése alapján.

10. Bernal Díaz del Castillo: Új-Spanyolország meghódításának hiteles története. = *Így látták...*, i. m. 305.
11. Menéndez Pidal „¿Codicia insaciable o ilustres hazanas?” című művéből idézi Leonardo Acosta: José Martí..., i. m. 60.
12. Salvador de Madariaga: El auge del imperio español en America. = Ed. Sud-americana, 1959, Buenos Aires, 35.
13. Alvar Núñez Cabeza de la Vaca: Hajótörések. = *Így látták...*, i. m. 374.
14. Ceynos licenciátus 1532-ben V. Károly császárhoz írt levelét idézi Georges Baudot: Utopie et histoire au Mexique. Les premiers chroniqueurs de la civilisation mexicaine. 1520–1569. = Toulouse, 1976, 35.
15. Dobyns és Thompson adatait idézi: Darcy Ribeiro: The Americas and Civilization. = Allen-Unwin, 1971. London, 98. A Vicens Vives-féle adatok forrása: Historia de España y America, I–V. kötet. = Ed. Vicens Vives, 1961. Barcelona, 391. és 505. Rosenblat adatait idézi Wittman Tibor: Latin-Amerika története. = Gondolat Könyvkiadó, 1978, Bp. 18. Cook és Borah adatait lásd Enrique Semo: Historia del capitalismo en México (Los orígenes. 1521–1763). = Ed. Casa de las Américas, 1979, La Habana, 26.
16. Idézi John Murra: La organización económica del Estado Inca. = Siglo XXI. Ed., 1978, México, 260.
17. Bartolomé de Las Casas: Értekezés az encomiendákról. = *Így látták...*, i. m. 219.
18. Idézi John Murra: La organización económica..., i. m. 260.
19. Fernando Ortiz: Los negros esclavos. = Ed. de Ciencias Sociales, 1975, La Habana, 69–70.
20. Idézi Salvador de Madariaga: El auge del imperio español en America, i. m. 72.
21. Idézi Georges Baudot: Utopie et histoire au Mexique..., i. m. 46. és 489.
22. Arriaga: Extirpación de la idolatría del Perú. Crónicas peruanas de interés indígena. Biblioteca de autores españoles, 209. vol. = Ed. Atlas, 1968, Madrid, 275.
23. Lásd Garcilaso de la Vega: Inkák és konkisztádorok. = Gondolat Könyvkiadó, 1964. Bp. 25.
24. Idézi Salvador de Madariaga: El auge del imperio español en America..., i. m. 53.
25. Vicens Vives: Historia de España y America, i. m. III. köt. 402. és 505. Rosenblat adatait közli Marianne Mahn-Lot: La conquête de l'Amérique espagnole. = Presses Universitaires, 1974, Paris, 75. A chilei adatokat közli: Slavery and race relations in Latin-America. = Greenwood Press, 1974, London, 39.
26. Luis Alberto Sánchez: Exámen espectral de América Latina. Civilización y cultura, esencia de la tradición, ataque y defensa del mestizo. = Ed. Losada, 1962, Buenos Aires, 114.
27. A századeleji latin-amerikai szerzők közül a meszticizálódás „degeneráló” hatásának ismert képviselője volt pl. a perui Francisco García Calderón; a „kozmi-kus faj” kifejezés mexikói kortársától, José Vasconceléstől származik.
28. Idézi Wittman Tibor: Latin-Amerika története, i. m. 148.
29. A Csilám-Balám Könyvekben olvasható, hogy az indiánok nyelvük elvesztését

- tudatuk elvesztésének tekintették. Lásd Alejandro Lipschütz: El movimiento indigenista y la reestructuración cultural americana. = América Indígena, Vol. XII. No. 4. México, 1953 október, 283–284.
30. E.H. Gerol: Inkák tündöklése és bukása. = Gondolat, 1965. Bp.
 31. Enrique Dussel: Les évêques hispanoaméricains. Défenseurs et évangélistes de l'indien. 1504–1620. = Franz Steiner Verlag, 1970, Wiesbaden, XII.
 32. Relaciones que hicieron algunos religiosos sobre los excesos que había en Indias y varios memoriales de personas particulares que informan de cosas que con- vendría remediar. = Hortensia Pichardo: Documentos para la historia de Cuba, t. I. = Ed. de Ciencias Sociales, 1971, La Habana, 52–56.
 33. Fernando de Azevedo: A cultura brasileira. = Ed. Melhoramentos, 1964. São Paulo, 252–253.
 34. Idézi Maya Ramos Smith: La danza en México durante la época colonial. = Casa de las Américas, 1979, La Habana, 14.
 35. Fernando Ortiz: Historia de una pelea cubana contra los demonios. = Ed. de Ciencias Sociales, 1975. La Habana

AZ ARANYINGESEKTŐL A SINARQUISTÁKIG

(A mexikói jobboldal a népfrontperiódusban.)

A gazdasági világválság hatására 1929-től a mexikói burzsoázia és korábbi szövetségei (a reformista vezetésű munkásság és parasztság) közötti viszony megromlott¹. A nehéz gazdasági helyzetben a burzsoázia egy része a válság terheit teljes mértékben a dolgozókra kívánta hárítani. A gazdasági nehézségek növekedésével a szervezett munkásság egyre nagyobb csoportjai fordultak szembe a reformista vezetőkkel és a kormánnyal. Egyes burzsoá körök nyíltan beszéltek a földreform leállításáról. Ez viszont az agrárnépességet szakította volna ki a szövetségesek táborából. A gazdasági válság két csoportra osztotta a burzsoáziát. Az egyik a Calles ex-elnök (1924–28) vezette csoport, amelyhez a forradalom során és utána meggazdagodott politikusok, katonatisztek tartoztak. Osztálytartalmát tekintve, a nagybirtok, a külföldi tőkével kapcsolatban lévő ipari és banktőke állt mögötte. A másik csoportban a vezető szerepet a nemzeti burzsoázia Lázaro Cárdenas mögé felsorakozó, a belső piacot növelni szándékozó progresszív képviselői játszották. Számukra a továbbfejlődés (és egyben az egész mexikói tőkés fejlődés) gátját jelenti egyfelől a földreform leállítása, ezzel együtt a belső piac befagyasztása, másfelől a külföldi tőke fokozódó jelenléte. Szerintük a gazdasági válság nemcsak felszínre hozta a gazdasági okokkal magyarázható társadalmi problémákat, amelyeket a forradalom után nem tudtak megoldani, hanem el is mélyítette őket. Megoldásukat nem lehet halogatni, mert ez – szerintük – új forradalom veszélyével jár. Ezért keresni kell azokat a megoldásokat, amelyek biztosítják a további tőkés fejlődést és egyben meggátolják a néptömegek önálló forradalmi fellépését. E kettős feladatot intenzív, széleskörű reformok végrehajtásával, az alkotmány adta lehetőségek kihasználásával vélték megoldhatónak. E javasolt reformok középpontjában a fölreform radikális folytatása, a nemzeti kincsek (főleg az olaj) és a hazai ipar védelme állt. Ezért Cárdenas programjának (és később politikájának) a gyakorlatban erős antiimperialista töltete lett. A program végrehajtása azonban megkívánta a korábbi szövetség helyreállítását. A jelentős önerőre szert tett, radikalizálódott munkássággal való szövetséghez új alapok kellettek. Ezeket az új alapokat teremtette meg az antiimperialista népfrontgondolat megjelenése Mexikóban. Latin-Amerikában egyedülálló módon Mexikóban

olyan helyzet jött létre, amelyben a népfrempolitika jegyében a baloldal fő erői a Kommunista Párt (Partido Comunista Mexicano – PCM), a Mexikó Dolgozóinak Szövetsége (Confederación de Trabajadores de México – CTM) nevű szakszervezeti központ, a Parasztok Nemzeti Konföderációja (Confederación Nacional Campesina – CNC) együttműködtek a nemzeti burzsoázia baloldali szárnyát képviselő Cárdenas kormánnyal. (Cárdenas 1934–1940 között volt elnök) Mivel az együttműködés alapja az 1917-es polgári demokratikus alkotmány védelme volt, a kormány eltűrte a munkásmozgalom viszonylagos önállóságát, nem lépett fel a sztrájkoló munkások ellen. A szervezett munkásság viszont segítséget nyújtott a kormánynak a jobboldal elleni harcban.

A jobboldalt a tárgyalt időszakban a burzsoázia Calles ex-elnök köré tömörült csoportja, a még meglévő latifundisták, utóbbiak által szervezett, ún. fehér gárdák (guardias blancas), az alkotmányellenes tevékenységét ismét felújító egyház, az általa támogatott fegyveres osztagok, a „válási” gerillák, a különböző kisebb fasiszta csoportok és a sinarquista mozgalom képviselték. A munkásmozgalom fellendülésétől, a földreform kiterjesztésétől, néhány külföldi vállalat államosításától megrettent jobboldal a „kommunizmus bevezetésével” vádolta a kormányt. Az egymással is néha szembenálló jobboldali szervezetek jelentősebb tömegbázissal nem rendelkeztek. Potenciálisan a nagy tömegbázisra szert tett fasiszta, ún. sinarquista mozgalom jelenthette a legnagyobb veszélyt a kormány számára.

A jobboldali csoportok fellépése

A szakszervezeti központ Nemzeti Bizottsága szerint 1937-ben a mexikói forradalmat, a proletariátust és a jelenlegi kormányt fenyegető ellenségek: 1. az imperialista burzsoázia, 2. a katolikus egyház, 3. a mexikóiakból álló tipikusan fasiszta csoportok, 4. a spanyol és német származásúakból álló fasiszta csoportok. Majd megjegyzi, hogy „a Mexikóban élő spanyolok és németek abszolút többsége fasiszta”², – akik Francót támogatják. (A hivatalos Mexikó fegyverrel, önkéntesekkel segítette a spanyol köztársaságiakat. A baloldal egységesen felsorakozott a kormány mellett a Spanyol Köztársaság védelmében.) A Mexikóban élő kis létszámú spanyolok és németek kis fasiszta csoportocskái – amelyeknek tevékenysége kimerült Franco és Hitler tetteinek dicsőítésében – nem jelentettek komoly erőt a mexikói jobboldalon belül. (Nem úgy, mint pl. Brazíliában,

ahol az ott élő igen nagyszámú, egy millió főt kitevő, német telepes alkotta a brazil fasiszta mozgalom, az integralisták gerincét.)³

A mexikói jobboldalnak a sinarquista mozgalom kialakulása előtt két fő, de egymással szervezetiileg nem kapcsolódó ereje volt: a kisebb és egymástól szintén többé-kevésbé függetlenül tevékenykedő mexikói tagságú, „fasiszta” csoportok és az egyház. A korabeli mexikói baloldal (elsősorban a CTM és a PCM) fasisztának nevezett szinte minden, a Cárdenas kormánytól jobbra álló politikai mozgalmat, pártot, csoportosulást. Ezek a csoportosulások azonban nem dolgoztak ki a fasiszta mozgalmakra jellemző ideológiát, csupán a kormány által folytatott politika egyes oldalait (pl.: a sztrájkok támogatása, a kollektív földhözjuttatások, a PCM legalizálása, államosítások, stb.) támadták. A városi középrétegek egyes csoportjaira támaszkodó csoportosulások nem rendelkeztek tömegbázissal, nem fejlődtek tömegpárttá. Néhány esetben a hadsereg egyes tisztjeire számíthattak, de a hadsereg és a tisztikar döntő többsége nyíltan kiállt a kormány mellett. Cárdenas (aki maga is tábornok volt) ügyes politikai húzással a hadsereget beépítette az újjáalakított hivatalos pártba. A Mexikói Forradalom Pártja (Partido de la Revolución Mexicana – PRM), amelynek megalakítását a népfrontgondolat inspirálta, négy szektorú párt lett. A CTM-en és a CNC-n keresztül a szervezett munkásság és a parasztság beépült a forradalom után kialakult rendszer mechanizmusába. A PRM a nemzeti burzsoázia vezetése alatt álló, „populista” párt volt, amelynek, az említett szervezett munkásságon és parasztságon kívül, egy-egy szektorát a burzsoázia, illetve a hadsereg alkotta. Cárdenas alatt a hadsereg létszáma a korábbi 75 ezerről 55 ezerre csökkent. A megbízhatatlannak tartott tisztektől nem rendeletekkel, hanem más módszerrel szabadult meg. Pl.: elrendelte, hogy a tiszteknek szakmai tesztet kell kitölteni. Aki nem felelt meg, az magasszintű kiképzésre ment, amelyről sokan „lemorzsolódtak”. Ez utóbbiak kérhették nyugdíjazásukat. A szolgálati időt 35 évről 25 évre szállította le. A felszabadult tiszti állásokat vagy törölték, vagy fiatal kormányhű tisztekkel töltötték be. Ilymódon a hadseregből kiszorult tisztek egy része ugyan támogatott olyan jobboldali csoportosulásokat, mint a Forradalom Veteránjainak Szövetsége (Unión de Veteranos de la Revolución), vagy a Nacionalista Szociális Akció (Acción Social Nacionalista), de nem tudták a hadsereg támogatását megszerezni.

A jobboldali csoportosulások többsége nacionalista voltát hangoztatta és az általuk „nemzetárulónak”, „kommunistának” nevezett kormánnyal szemben a „mexikói nemzet érdekében” kívánt fellépni. (Pl. a Forradalmi Nacionalista Akció, a Fiatal Nacionalisták, a Nacionalista Mexikói

Szövetség, a Nacionalista Civil Akció, stb. nevű csoportok.) Aktivitásuk főként propagandatevékenységre korlátozódott. Propagandájukban a „kommunista kormány”, az orosz befolyás”, a CTM és a PCM ellen léptek fel⁴.

A jobboldali csoportok önmagukban nem jelentettek veszélyt a kormány számára. Jelentőségük akkor nőtt meg, amikor törekvésük találkozott egyes, a külföldi tőkével szoros kapcsolatot tartó finánc-tőkés körök érdekével. Ezt bizonyítja pl. az 1936-os februári monterrey-i „tőkés sztrájk”. Monterrey (Nuevo León állam) a legerősebb finánc-tőkés csoportok székhelye volt. A sztrájkhullám nem kímélte a monterrey-i tőkések üzemeit sem. Válaszként a monterrey-i tőkések bezárták üzemeiket. A „kommunista kormány” elleni jelszóval fellépő gyártulajdonosok könnyen megnyerték a hivatalos, ún. szocialista oktatással⁵ szemben álló katolikus, nacionalista középrétegeket (és szervezett nacionalista csoportokat) a kommunizmus terjedése elleni harc ürügyén végrehajtott, kormányellenes politikai támadáshoz. A monterrey-i „tőkés sztrájkjal” a kormánypolitika és a „kommunista szakszervezetek” elleni tüntetéssel kezdődő megmozdulásnak, a jobboldal terve szerint, országos méretűvé kellett volna fejlődnie⁶. A kormánypolitika elleni tüntetés nacionalista jelszavakkal támadta a „kommunista kormányt”⁷, de éle közvetlenül a szakszervezetek és az alakulóban lévő új osztályharcos szakszervezeti központ (a CTM) ellen irányult.

Cárdenas gyors, a hadsereget és a szakszervezeteket egyaránt mozgósító fellépése véget vetett a „tőkés sztrájknak” és megakadályozta, hogy a monterrey-i események országos kormányellenes megmozdulásba csapjanak át.

A monterrey-i események egyik következménye az volt, hogy Cárdenas 1936 áprilisában száműzte Mexikóból a külföldi és hazai finánc-tőkésekkel és egyes jobboldali szervezetekkel szoros kapcsolatot tartó exelnököt, Callest⁸. Ezáltal a jobboldal elvesztette egyik vezéralakját. Monterrey másik legfontosabb következménye a CTM megalakulása volt. A CTM, a mexikói szervezett munkások döntő többségét (600 ezer tagot) számláló erős, a kormánytól független, de annak antiimperialista külpolitikáját (a spanyol köztársaságiak támogatása, az olajkitermelés államosítása) és reformpolitikáját (agrárreform, hadseregreform, politikai intézmények reformja, stb.) támogató baloldali szakszervezeti központ a jobboldal állandó céltáblája volt. A CTM vezetésében jelentős képviselő jutott a PCM-nek. A CTM alapszabálya⁹ kimondta, hogy a „mexikói proletariátus a tőkés rend teljes felszámolásáért harcol”... „elismeri a munkásság és a parasztság harcának nemzetközi jellegét és a szocializmusért

folytatott harcát”, s a „nemzetközi szolidaritás” alapján a lehető legszorosabb kapcsolatra törekszik más országok proletárszervezeteivel. Felhasználja mindazokat az eszközöket, amelyeket a magasabb fokú szervezettség biztosít számára. Pl.: a „forradalmi általános sztrájkot”, a proletariátus érdekében foganatosított „erőt”, a „szolidaritást”. A „nemzetközi jelleg”, a „nemzetközi szolidaritás” nyílt kimondása újfent csatasorba állította a jobboldali erőket, amelyeket Cárdenas erőteljes monterey-i fellépése ideiglenesen visszavonulásra készített.

A Középosztály Konfederációja (Confederación de Clase Media) nevű – az egyházi körökkel szoros kapcsolatot tartó szervezet (amely a városi kispolgárság vallásos köreire támaszkodott) – volt az egyik leghangosabb a „kommunizmus” elleni küzdelemben. Cárdenashoz intézett levelükben így írnak: „energikus szankciókat követelünk a kommunisták és azok ellen, (a CTM-re gondolnak, H. Gy.) akik külföldi segítséget kapnak ahhoz, hogy Hazánkban széthúzást szítsanak”¹⁰. A nacionalista csoportok újra röplapokkal árasztják el az országot, amelyekben a baloldalt „a kommunizmus ügynökének” állítják be, akiknek az a céljuk, hogy „kirabolják a templomokat, a bankokat”, „az aranyat kiviszik az országból, hogy zsidó bankokba helyezték el.”¹¹ Ezzel új vonással bővült a jobboldali propaganda, az antiszemitizmussal, bár ez utóbbi nem vált olyan markáns jellegűvé, mint az európai fasiszta ideológiában, azaz nem vezetett antiszemita fajelmélet kidolgozásához. Az antiszemitizmus főként propagandaszólamok síkján követhető nyomon Mexikóban.

Az aranyingesek

Az említett jobboldali nacionalista csoportok közös jellemzője (az egységes ideológia, a tömegbázis hiánya, a gyenge szervezetségi fok mellett), hogy nem rendelkeztek fegyveres rohamosztaggal. Ez utóbbival csak a Mexikói Forradalmi Akció (Acción Revolucionaria Mexicanista – ARM) rendelkezett. Az ARM, amelynek közkeletű neve „az aranyingesek” (Comisas Doradas) volt, már a harmincas évek elején megszerveződött, de nagyobb aktivitást 1935–1936-ban fejtett ki.¹²

Az ARM sem rendelkezett kidolgozott ideológiával, sőt jelentősebb propagandakampányt sem fejtett ki. Általában csatlakozott más jobboldali szervezetek propagandájához. Az ARM a mexikói forradalom jobboldali tradícióiért harcolt, pl.: magántulajdon (különösen falun), „külföldi ideológiák” ellen, egy általuk nem körvonalazott mexikói forradalom ideológiája nevében. Élesen kommunista ellenes mozgalom volt.

Viszonylag jelentős (dokumentumokban nem ellenőrizhető létszámú) fegyveres rohamosztagokkal is rendelkezett. A rohamosztagok vagy lőfegyverrel, vagy botokkal, késekkel voltak felszerelve és a sztrájkoló, vagy tüntető munkások – főként a CTM, vagy a PCM szervezetei, tagjai ellen – vetették be őket.

1935–1936-ban már kisebb csaták zajlottak le a sztrájkoló, tüntető munkások és a doradók között. A legnagyobb méretű (több halottat, sebesültet követelő) összetűzésre 1935. november 20-án, a nemzeti ünnepen került sor, amikor a kommunisták vezetésével a munkások ezrei támadtak a provokatív „díszszemlét” tartó doradókra, válaszul az addigi atrocitásokra.¹³

A doradók igen aktívak voltak 1936 februárjában Monterreyben. Nuevo León állam kormányzójának Cárdenashoz írott jelentéséből kitűnik, hogy a nacionalista mozgalmak is jelentős mértékben támaszkodtak a doradók militarizmusára, akik a kormány és a munkásszervezetek nyílt ellenségének vallották magukat. A kormányzó kéri az elnököt, hogy „a legenergiusabban járjon el az említett elemek ellen”.¹⁴ Cárdenas 1936-ban rendelettel betiltotta az ARM-ot, vezetőjét száműzte Mexikóból.

A „vallási gerillák”

1935 és 1937 között még egy fegyveres ellenzéke volt a rendszernek: az egyház által közvetve támogatott fegyveres gerillaszervezet: a Fel szabadító Népi Hadsereg.

A több történész által második cristero felkelésnek¹⁵ nevezett, 1935–1937 között lezajlott egyház–állam konfliktus közvetlen oka a szocialista oktatás volt. A városi katolikus középrétegekre támaszkodó, az egyház felső vezetésével szoros kapcsolatot tartó civil szervezet, a Szabadság Védelmének Nemzeti Ligája (Liga Nacional Defensora de la Libertad – LNDL) koordinálta a civil és a katonai akciókat a kormány ellen általában és a 3. törvénycikk ellen különösen. Az LNDL igen kiterjedt propagandatevékenységet folytatott. Számtalan röplapjában, újságjában (pl.: Reconquista, Boletín de Guerra, El Guerrillero, Pro-Patria, La Lucha, La Trincherá, stb.) a szocialista oktatás és a szocializmus elleni nyílt ellenállásra szólított fel: „Ha ön katolikus, ... önnek tilos elküldeni gyermekét a szocialista iskolába, mert a 3. cikkely kötelezővé teszi a szocialista oktatást, a szocializmust pedig a pápák elítélik”.¹⁶ „Azokat a szülőket, akiknek a gyermeke ilyen iskolába jár, figyelmeztetjük, hogy halálos bűnt kö-

vetnek el, és nem kapnak addig feloldozást, amíg ki nem veszik gyermekeiket.”¹⁷

A mexikói katolikus érsek, aki az USA-ban Texasban élt száműzetésben, egyik pásztorlevelében az alábbiakban fejti ki az egyház álláspontját: „Három fő dolog nyugtalanít bennünket: az ateista liberális alkotmány, amelyet a mexikóiak egy kis csoportja oktrojált a túlnyomó többségre, a demokratikus rendszer, amely a gyakorlatban csak mítosz a nép számára, és az a határozott segítség, amelyet Észak-Amerika nyújt a mexikói forradalmároknak. Ha ezeket a dolgokat orvosolni akarjuk, szükséges, hogy egy új, valóban nemzeti alkotmány szülessen, vagy a mostaniról le kell fejteni minden szektarianizmust”... „a kommunizmus veszélye közeleli és csak minden jó mexikói határozott, állandó akciója mentheti meg szerencsétlen hazánkat”... „Ami az erőszak használatát, fegyver használatát illeti, sem a püspöki karnak, sem az egyháznak nem kell belevetkőzni, előmozdítva, vagy megtiltva azt”.¹⁸

Az LNDL-nek ez a nyilatkozata szabad kezét adott egyrészt a propagandához, másrészt a fegyveres felkelés szervezéséhez. Az egyház felső vezetősége számára pedig megtartotta a kompromisszum lehetőségét és a nagyobb mozgásszabadságot. Még egy hónap sem telt el, Leopoldó Ruiz érsek nyilatkozata óta, amikor az LNDL kiáltványában a mexikói „hazafiakhoz” fordul, hogy a „Vallás, a Család és a Tulajdon” védelmében újra szerveződjenek a Civil Hadsereg egységei. Bár hangsúlyozzák, hogy „teljes mértékben civil védelemről” van szó, és hogy a püspökök nem katonai (a cristero alatt papok is harcoltak – H. Gy.), csak „jelki vezetők”.¹⁹ Tíz nap múlva már fegyveres felkelők tevékenységéről ad számot az LNDL. Kis fegyveres csoportok (a legnagyobb 120 fős) működnek Puebla, Michoacán, Morelos, Guerrero, Aguascalientes, Zacatecas államokban.²⁰ Ezek közül több állam a cristero alatt is harcok színtere volt. Valószínű, korábbi cristerókat is sikerült mobilizálniuk. A fegyveres felkelés méretei nem voltak nagyok. A kormány nem mozgósította ellenük a hadsereget. Helyi rendőri erők és agraristák²¹ vették fel a harcot. A Felszabadító Népi Hadsereg létszáma az egyik dokumentum szerint hatezer fő volt. Gerilla hadviselést folytatott Querétaro, Jalisco, Zacatecas, Colima, Michoacán, Guanajuato, Puebla, Morelos, Veracruz államokban. A fegyver három forrásból származott: 1. az USA-ban élő mexikóiak közötti gyűjtésből, 2. a hadsereg megvert egységeitől, 3. az egész országban azoktól, akik hívei a mozgalomnak.²² A gerillák döntő többsége paraszt volt, akik még nem részesedtek a földreformból, vagy egyszerűen az egyház, illetve az LNDL által fanatizált egyének voltak. Ott, ahol a földreform elérte a

vidéket, a kormány által preferált ejidó²³ helyett a magántulajdont állították követendő példának: „Nem kívánjuk elvenni az ejidót az agraristák-tól, ellenkezőleg, azt akarjuk, hogy az ejidók váljanak a parasztok abszolút magántulajdonává”.²⁴ A kormány nem akart még egy cristerót. Nem kívánt vallásellenes kampányt kezdeni, helyette a földreform gyorsítását, az agraristák további fegyverrel való ellátását szorgalmazta.²⁵ Ez katonapolitikailag is helyes lépés volt, ugyanis a terepismerettel rendelkező gerilla ellen a szintén terepismerettel rendelkező agrarista eredményesebben harcolt, mint a nehezebben mozgó, helyi ismerettel nem rendelkező hadsereg. A frissen kapott földet az agraristák minden eszközzel megvédték. A felgyorsult földreform azzal is járt, hogy eldugult a gerillák utánpótlási bázisa. A már említett római keltezésű levél megállapítja az objektív tényt: „A Felszabadító Népi Hadseregtől a jelenleginél nagyobb hatékonyságot nem lehet elvárni”. Bár az LNDL kiadványainak többsége még harci sikerekről számol be 1936-ban, a La Trinchera már keserűen írja: „Sok egyén (aggályoskodó az egyik, félénk a másik, egoista és gyáva a harmadik) mindenfajta érveléssel áll elő, hogy ne segítse a fegyveres mozgalmat...”²⁶

Ahogy nehezedett a Felszabadító Népi Hadsereg objektív és szubjektív helyzete, úgy radikalizálódtak egyes csoportjai. Zacatecas államban például Padoza önjelölt „tábornok”, a helyi katonai parancsnok kijelenti, hogy a Felszabadító Népi Hadsereg „inkább ezer tanárt feláldoz, mintsem ezek megrontsák az öt millió gyermeket, köztük saját fiainkat”.²⁷

1937. január 1-én tűzharcban meghalt a Felszabadító Népi Hadsereg főparancsnoka, Lauro Rocha. 1937 márciusában XI. Pius pápa apostoli levélben figyelmezteti a mexikói püspöki kart, hogy hozzá kell járulniuk a súlyos társadalmi kérdések megoldásához, de el kell kerülni az erőszakot. „Ha valóban szeretitek a munkást, anyagi és vallási segítséget adjatok neki” — olvasható az apostoli levélben.²⁸ A pápa a megegyezést sürgette, abban a reményben, hogy ez a kormánynak is érdeke, és látva az ellenállás kudarcát, attól tartott, — egyébként joggal²⁹ — hogy egy mélyebb konfliktus esetén az egyház fog többet veszteni. A pápai levél után az egyház magára hagyta az LNDL-t és a kormánnyal kötött „hallgatólagos” kompromisszumot. Lemondva a nyílt harcról, elfogadta a status quot, cserébe a kormány levette a napirendről az egyházi kérdést. (Bár a szocialista oktatáshoz ragaszkodtak, nem gördítettek az egyház elé akadályt az istentiszteletek, vallási ceremóniák megtartásában.) Amint az LNDL magára maradt, a fegyveres harc is elsorvadt 1937-ben. Egyes kisebb egységek még tevékenykedtek távoleső hegyvidékeken, de sem az egyház, sem az LNDL már nem bátorította a felkelőket. Ennek ellenére, voltak egyházi és

világi vezetők, akik nem fogadták el a *modus vivendi*-t. Az LNDL és a már csak maradványaiban létező Felszabadító Népi Hadsereg szélsőséges képviselői újra akarták szervezni az ellenállást. Bár ez nem sikerült, érdemes elemezni kiáltványukat,³⁰ mivel képet kapunk az említett szervezetek radikális magjának politikai céljairól. Szerintük a Cárdenas-kormányt egy ideiglenes kormánynak kell felváltani, amely „megvalósítja a nemzeti diktatúrát, azaz betiltatja az összes politikai pártot, a kongresszust és minden politikai szervezetet”. Addig is folytatni kell a harcot — írják a kiáltványban. A hadsereg főparancsnokának joga lenne a minisztereket kinevezni, amíg ideiglenes kormány lenne uralmon. Az állam visszaadná az egyháznak 1914 után elvett javait és az egyházzal harmóniában együttműködve tevékenykedne. Itt gyakorlatilag egy jobboldali katonai diktatúra képét rajzolták meg. A Cárdenas-kormány ellenes erők elemzése során felmerül a kérdés, miért nem egyesítette erőit a jobboldal és az egyház. Egyszerűen azért nem, mert lehetetlen volt egyeztetni ideológiájuk alapját, azt a tényt, hogy a jobboldal az 1910–1917-es forradalom igazi folytatójának tekintette magát (a „kommunistának” nevezett Cárdenas-kormány-nyal és az azt támogató baloldallal szemben), az egyház viszont tagadta a forradalmat. A jobboldal nem egy szervezete, képviselője az egyház legmegrögzöttebb ellensége volt. (Pl.: Calles elnök alatt robbant ki a *cristero* felkelés!)

A Cárdenas-kormány és a baloldal ellen fellépő két fő erő, a politikai jobboldal és az egyház politikai törekvéseit, ideológiáját csak mozaikokban tudtuk megragadni, mivel nem rendelkeztek kidolgozott ideológiával. Többé-kevésbé kidolgozott ideológiával a politikai jobboldal legnagyobb tömegbázisra szert tett mozgalma, a *sinarquista* mozgalom rendelkezett, amely beépítette ideológiája rendszerébe a jobboldali szervezetek és az egyház politikai, ideológiai célkitűzéseinek jelentős részét. Így a jobboldali ideológiai mozaikok itt válnak viszonylag rendezett, egységes képpé. A *sinarquista* mozgalom a brazil *integralista* mozgalom mellett, Latin-Amerika legnagyobb tömegeket megmozgató fasiszta mozgalma volt.

A sinarquista mozgalom

A *sinarquista* mozgalom 1937. május 23-án alakult meg Guanajuato tagállam León városában. Létrejöttkor a Cárdenas-kormány és a baloldal ellen fellépő szélsőjobboldali csoportok egyikének tűnt, de hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy lényegesen több szélsőjobboldali elődjénél. Néhány év alatt igen jelentős tömegbázisra tudott szert tenni, erősen centra-

lizált mozgalommá vált, amely kitűnt a mozgalomban uralkodó fegyelmel. A korábbi szélsőjobboldali és cristero nézeteknek a maga számára használható elveit adaptálni tudta egy viszonylag kidolgozott ideológiában.

A sinarquista mozgalom magáévá tette a szélsőjobboldal Cárdenas és a baloldal elleni jelszavait. (pl.: a felfokozott nacionalizmust) és a cristero felkelések (1926–29 és 1935–37) ideológiai alapját. A szélsőjobboldal többségétől azonban a kiindulópontban különbözött a sinarquista mozgalom. Amíg az előbbieket a forradalom termékének tartották magukat (és Cárdenast éppen azzal vádolták, hogy eltér a forradalom „igazi” célkitűzésétől), a sinarquisták tagadták a forradalmat. Mint ellenforradalmi, pontosabban, mint forradalom ellenes szervezet jött létre. Vállalták viszont a cristerók vallásosságát, felfokozott nacionalizmusát. A cristerók radikalizmusával szemben azonban – kezdetben – a békés eszközök híveiként léptek fel. A sinarquista mozgalom mindenekelőtt az agrárnépességhez fordult. A parasztság legszegényebb, legelesettebb rétegeiből toborzott tagságának növekedése meglepetés volt a kortársak számára. Bár pontos adatok nem állnak rendelkezésre, különböző becslések 500 ezer és egy millió közé teszi a sinarquisták létszámát.³¹

A sinarquisták levéltárában a tagösszeíró nyomtatványokon nyomon lehet követni a tagság foglalkozás szerinti összetételét. Ezekből is kiderül, hogy tagságának túlnyomó része paraszt (földnélküli napszámos, törpebirtokos, vagy ejidótag), egy kisebb része főleg falun élő kispolgár, kiskereskedő.³² Feltűnően kevés a munkás a sinarquisták sorai között, ezért a központ többször külön is kéri a tagállamok sinarquista vezetőit, hogy fordítsanak nagyobb gondot a munkásság szervezésére.³³ Ez ütközött egyébként a legnagyobb akadályba a PCM és a szakszervezetek igen aktív ellenállása miatt. „Ezen a területen a kommunista (PCM + CTM – H. Gy.) ideológia politikusai erősen ellenőrzik a munkásszervezeteket és keményen fellépnek a mieink ellen, kiűzve őket a szakszervezetekből” – panaszkodnak a helyi sinarquista vezetők.³⁴ A taglétszám növekedési üteme az agrárnépesség körében azonban töretlen volt (ennek okait később elemezzük), különösen a volt „cristero” tagállamokban, Querétaróban, Guajuatóban, Zacatecasban, Jaliscóban.³⁵ A sinarquizmus hamarosan megjelent az USA déli államaiban is, ahol mexikói származásúak éltek. Különösen Texasban és Californiában talált jelentős tömegbázisra, ahol a sinarquisták száma elérte az 50.000 főt. A sinarquisták e két tagállamot elvesztett, de még visszaszerezhető területnek tekintették.³⁶

A mozgalom vezetése a városi és falusi középrétegek, főleg kispolgá-

rok kezében volt. Szigorúan centralizált hierarchikus szervezetet építettek ki. A mozgalom vezére, Salvador Abascal irányította az országos központot, a Nemzeti Bizottságot. Az egyes tagállamok élén a Területi Bizottságok álltak. Ezek irányították a városi, helyi bizottságok munkáját.

A mozgalom nem szűkölködött a kor fasiszta mozgalmaira jellemző külsőséges eszközökben. Nagyszabású demonstratív felvonulásokat rendezett. Ezeken a mexikói zászló mellett, a mozgalom zászlaját vitték (zöld alapszínben, fehér körben piros Mexikó-térkép). Díszszemléin a (fegyverforgatásban jártas) sinarquisták katonai rendben vonultak a díszszemlélt könyvekben mell előtt behajlított kézzel fogadó vezér(ek) előtt. A mozgalom jelszava: Haza–Igazság–Szabadság volt. A külsőségekből, a vezérelv átvételéből a kortársak kezdettől fogva fasiszta mozgalomnak, egyszerű kópiának tekintették a sinarquista mozgalmat. A fasiszta szervezetek fasiszta voltát azonban sokkal inkább ideológiájuk, politikájuk határozza meg, mint a külsőségek.

A sinarquizmus ideológiájának főbb elemei az alábbiak voltak: a (társadalmi) rend kérdése, a nacionalizmus, az antikommunizmus, a magántulajdon védelme, a katolicizmus és a forradalom ellenesség.

Maga a sinarquista szó is a rendet jelképezte. A sinarquisták szerint a forradalom, de különösen a Cárdenas-kormány, elszabadította a káoszt. Anarchia lett úrrá a társadalmon. Ezt bizonyítja – szerintük – a munkásmozgalom radikalizálása, amely a korábbi értékeket kérdőjelezi meg. A sztrájkok, (amelyek száma Cárdenas alatt ugrásszerűen nőtt) az anarchia egyik megnyilvánulása és forrása is. Ezért a sinarquisták az anarchiamentes társadalom, azaz a rend hívei: „Mi azért nevezzük magunkat sinarquistáknak, mert háborút üzentünk az anarchistáknak. Rendet a rendetlenséggel szemben!”³⁷ A sinarquia szó tehát (sin = nélkül)anarchia-nélküliséget jelent. A sinarquizmus, amelyet 1937 közepétől Nemzeti Sinarquista Szövetségnek (Unión Nacional Sinarquista – UNS) neveztek, „olyan társadalmat akar, amelyet egy törvényes (nem a forradalomból származó – H. Gy.) tekintély vezet, amely a nép demokratikus tevékenységéből fakad, és amely valóban garantálja a társadalmi rendet...”³⁸ „Visszautasítjuk a be nem avatkozó Államot, amely az egyéni egoizmus bástyája, de ugyanúgy visszautasítjuk a despoták tirannikus államát, amely a kormányok mindenoldalú beavatkozását biztosítja, amely felszívja az egyéni aktivitást, rabszolgává teszi az akaratot, és megöl minden magánkezdeményezést.”³⁹

Ideológiájuk egyik központi kérdése a nacionalizmus, a mexicanidad. „A sinarquista patriotizmus... ellenzi, hogy Mexikóban idegen szimbólumok legyenek... A sinarquismo mexikói mozgalom, amelyet a mexikóiak

számára alapítottak, és amely Mexikó naggyátételén fáradozott”. A sinarquista Mexikó „újjászületéséért” harcol, „a haza gazdasági és erkölcsi megmentéséért”. Ennek elérése áldozatba és erőfeszítésbe kerül.⁴⁰

Az UNS nacionalizmusának éle elsősorban a kommunizmus internacionalizmusa ellen irányult. (A kommunizmus mexikói képviselői közé sorolták a PCM-et, a Cárdenas-kormányt, a CTM-et): „Elítéljük a kommunista tendenciát, amely az összes országot egyetlen Köztársaságba kívánja tömöríteni. Fenntartjuk változatlanul nacionalista pozíciónkat és megvédjük Mexikó függetlenségét”.⁴¹

Ellene vannak az osztályharcnak: „Elítéljük az osztályharcot, amely a gazdaságot működésképtelenné teszi..., amely gyűlöletet szül a mexikóiak között”.⁴² „Ellene vagyunk annak a nemzetietlen és tendenciózus csoportosításnak, amely a mexikóiakat jobboldaliakra és baloldaliakra, forradalmárookra és reakciósokra osztja. Mexikó, megmentése érdekében, minden fiának állandó egységét kéri, és csak egyfajta megosztottság létezik: mexikóiak és mexikó-ellenesek”.⁴³ A megosztottság és az osztályharc elkerülését szolgálja, hogy a sinarquisták mozgalmat szerveztek, amelybe minden „jó” mexikói beléphet, amely a nemzet erőit egyesíti és nem megosztja, mint a pártok.⁴⁴

Az osztályharcból fakad a sztrájk, amely ellen a sinarquisták a rend nevében lépnek fel. A sztrájkok az infláció okai, így, ha az inflációt akarjuk megszüntetni – állították – akkor a sztrájkoknak kell elejét venni. Mivel a sztrájkokat a „szocialista szakszervezetek” szervezik, a harcot ezek ellen kell felvenni – olvasható az egyik sinarquista röplapban. Szerintük a „szocialista szakszervezetek” a munkásszervezetek deformált formája, amely a materializmust és az osztályharcot használja fel céljai eléréséhez. Ha pedig eléri ezt a célt – a kommunizmust – a munkást a szocialista Állam kaparintja kezei közé.⁴⁵

A sinarquizmus, amely elítéli az osztályharcot, „a tőke és a munka egységéért tevékenykedik, azért, hogy tisztességes és szoros együttműködésben, széles társadalmi igazságosság közepette fejtsék ki Mexikó számára hasznos tevékenységüket.”⁴⁶ A sinarquista szakszervezeti koncepció szerint, mindenkinek joga van belépni a szakszervezetbe – amely korporatív jellegű, és ez nem azt jelenti, hogy a munkás ellensége a tőkének, hanem csak azt, hogy visszautasítja az osztályharcot hirdető „szocialista szakszervezeteket” és „az osztályok közötti természetes kooperációt” választja.⁴⁷

Az UNS a magántulajdon mellett foglalt állást: „Hirdetjük a magántulajdonhoz való jogot és azt követeljük, hogy olyan lehetőségeket teremtsenek, amelyek közt lehetővé válik, hogy akik dolgoznak, könnyen hozzá

is jussanak. A kommunista jelszóval, 'minden proletár'... szemben a mienk: 'minden tulajdonos'... Úgy véljük, hogy nem a magántulajdon a baj, hanem hogy néhány kevésnek sok van belőle, míg a többség az élet fenntartásához is nélkülözi a legszükségesebbeket". „A sinarquizmus a tulajdonosok Országának” megeremtésén fáradozik.⁴⁸

Különösen nagy súlyt fektetett az UNS a magántulajdon eszményének mélyítésére az agrárnépesség között. A falu és a földközösségek, az ejidók (amelyeket a kormány és a baloldal támogatott) helyett, magánföldtulajdont követeltek: „Ellenzünk egy kollektivizált Mexikót, amelyben a paraszt nem tulajdonosa a földnek... Ha kollektivizálják a földeket, akkor azok senkié sem lesznek, és az új patrónus, az Állam, sokkal erősebb és igazságtalanabb lesz”. „A mi mozgalmunk azt akarja, hogy minden paraszt valódi Tulajdonosa legyen parcellájának”.⁴⁹

A sinarquisták vállalták a cristero felkelések hagyományait. Katolicizmusuk nyílt és demonstratív volt. („Mi sinarquisták Istenért és Mexikóért tevékenykedünk”. „Ha kicsinynek, tehetetlennek és gyengének érzed magad, visszatér összes erőd, ha arra gondolsz, hogy Isten veled van és soha téged el nem hagy, ha képes vagy bízni benne”. A Hazán felül csak egy magasabbrendű van: az Isten”) A sinarquisták demonstratív módon léptek fel a szocialista oktatás ellen. Tüntetések, gyűlések szerveztek a szocialista oktatás eltörléséért. Cárdenashoz intézett levelekben, kiáltványokban követelték az alkotmány 3. pontjának felülvizsgálatát.⁵⁰

Külpolitikai kérdésben a sinarquisták igen óvatosak voltak. A fasiszta erők előretörése a harmincas évek végén, a világháború első éveinek fasiszta sikerei ellenére sem tartották tanácsosnak a fasiszta hatalmak melletti nyílt kiállást. Ez elsősorban a belső – a baloldal előretörésével fémjelzett – erőviszonyokkal, másfelől azzal magyarázható, hogy az USA sem nézte jó szemmel déli határain egy erősödő (és saját területeire is begyűrűző) fasiszta mozgalom kibontakozását.

Az UNS vezetősége az első éveket a mozgalom megerősítésére szánta, azzal a céllal, hogy a fasiszta hatalmak győzelmekor erős, fegyverforgatásra alkalmas, nagy tömegbázissal rendelkező erő álljon a mexikói szélsőjobboldal rendelkezésére, abban az esetben, ha a sinarquisták nem tudnak önálló vezető erővé szerveződni. A fentiek miatt, a sinarquista központ az alábbi szigorú utasítást küldte a területi vezetőkhez 1940-ben: „a nemzetközi helyzettel nem kell foglalkozni. Teljes és abszolút mértékben távol kell tartani magunkat az ilyen témáktól”.⁵¹ A Mexikót közvetlenül is érintő, „belsőnek” nyilvánítható külpolitikai kérdésekben azonban igen élesen foglaltak állást. Kiemelhetjük ezek közül a spanyol köztár-

saságiak támogatásának kérdését. A Cárdenas-kormány és a baloldal a polgárháború alatt igen sokoldalú segítségben részesítette a spanyol köztársaságiakat. Franco győzelme után megszakította Spanyolországgal a diplomáciai kapcsolatot és 100.000 spanyol menekültet fogadott be Mexikó. (Ezek döntő többsége a franciaországi koncentrációs táborokból menekült meg azért, hogy Mexikó letelepedési engedélyt biztosított.)⁵² A sinarquisták röplapjaikban, nyilatkozataikban demagóg szólamokat hangoztatva ítélték el a spanyol menekültek befogadását: „Mexikó munkásai, alkalmazottai és parasztjai nyomorúságosan élnek, azért, hogy több ezer vörös spanyolt segítsenek... akik azért nem maradhatnak Spanyolországban, mert a felsőbbiség ellen lázadtak”. „Kenyeret és ruhát százezer vörös spanyolnak akkor, amikor mexikóiak milliói éheznek és félmeztelenek?”⁵³ A sinarquista ideológusok – nem elsősorban a mozgalom egyszerű tagjainak szánt – írásaikban ideológiailag két irányban támadtak. Nyíltan és durván a kommunizmust (főként a mexikói baloldalon keresztül) és – közvetve – az USA-t. Ez utóbbi esetében nem nyíltan beszéltek, hanem elítélték az angolszász imperializmust, amelynek főbb ideológiai alapja – a sinarquizmussal összeegyeztethetetlen – materializmus és protestantizmus.⁵⁴

A sinarquizmus ideológiájában – a cristeróktól eltérően – nem hirdetett radikalizmust (függetlenül attól, hogy „eltúrte” tagjai, alapszervezetei gyakorlati radikalizmusát, türelmetlenségét a baloddallal szemben). Több alapidokumentum is hangsúlyozza, hogy a sinarquizmus nem forradalmi irányzat. A kormány és a baloldal által magáénak vallott forradalom – a sinarquisták szerint nem hozott semmi változást; így Mexikó bajaira a forradalom nem lehet orvosság: „A diktatúrát (Porfirio Díaz diktatúrájáról van szó – H. Gy.) megdöntötték... A forradalom nem teljesítette ígéretét, a népet becsapták. A forradalom mozgásban van, mondják, de az az igazság, hogy ugyanaz a kép fogad ma is, mint 1910 előtt, csak a dátum változott. Ha ez egyáltalán mozgás, akkor visszafelé mozgás”. A sinarquizmus ideálját nem forradalom útján kívánja megvalósítani, mert minden forradalom erőszak és az erőszak magával hozza a szélsőségeket. „A mi mozgalmunk ideálunk győzelmét a béke útján keresi..., mozgalmunk a népet nem osztályokra, hanem jó és rossz hazafiakra osztja”.⁵⁵ A sinarquisták forradalomellenességének szerves részét alkotta a népfront tagadása. A forradalomellenesség talaján kétszeresen is népfrontellenesek voltak. Egyfelől azért, mert a népfront hordozó elemeit (PCM, szakszervezetek, baloldali nemzeti burzsoázia) a mexikói forradalom termékeinek tekintették, másfelől, mert úgy vélték, hogy a népfront célja egy új forra-

dalom megvívása. Ez utóbbit – szerintük – a Komintern irányítaná. A hivatalos párt 1938-as átalakításában a mexikói népfront megvalósulását látta, ezért amikor a pártok elítélésére szólítja fel tagságát, akkor is fellép a népfront ellen.⁵⁶ A sinarquisták forradalomellenessége tehát kettős irányú volt: egyfelől a mozgalom nem radikális, másfelől (és az adott helyzetben ez lényegesen fontosabb) tagadja a forradalmat – amelyből a nemzeti burzsoáziának az 1930-as években hatalmon lévő balszárnya származik és amely lehetővé tette a munkás és paraszttömegeknek a nagyobb politikai mozgást. A sinarquizmus a tökéletes rend evolúcióját hirdette, amelyhez viszont szükség van az erős kezű kormányra. Mexikóban egy (szélső) jobboldali kormánynak, – mivel a hadsereg jelentős része hű volt a „forradalmi kormányokhoz” – nem volt olyan politikai tömegereje, amelyre számíthat egy jobboldali fordulat esetén. A sinarquisták ezt az ürt akarták – a megfelelő pillanatban – betölteni. A radikális reformokat megvalósító kormány, az erős és szervezett baloldal, a hadsereg lojalitása Mexikóban nem tett lehetővé egy spanyolországira emlékeztető fordulatot a népfront ellen. Így az autokratikus rendszer igényével és fasiszta ideológiájával fellépő mozgalom számára a legfontosabbá a kivárás taktikája vált. (A kivárás ugyanakkor gyors belső mozgalomépítő munkával járt együtt.) Azt a pillanatot várták, amikor a számukra kedvező külső feltételek (a fasiszta hatalmak győzelme a világháborúban) és belső lehetőségek (a burzsoázia jobboldali köreinek forradalomellenessége, gazdasági, politikai szükséglete megérlelik a jobboldali fordulatot) egybeesnek. Ebben a pillanatban a sinarquisták jelentették volna a jobboldali (fasiszta?) fordulat döntő politikai civil-katonai erejét. A sinarquista mozgalom ebben rejltő jelentőségét felismerték más szélsőjobboldali szervezetek és keresték a kapcsolatot a sinarquistákkal még akkor is, ha több (néha igen jelentős) kérdésben nem értettek velük egyet. Pl.: a doradók – akik a forradalmat elismerték, csak „helyes” irányba kívánták terelni – a kommunizmus elleni harcban (mint legfőbb feladatban) találták meg azt a kapcsolatot, amely „összeköti” a két mozgalmat. A doradók USA-ban száműzetésben élő vezetője az El Sinarquista laphoz írott nyílt levelében kifejti, hogy a betiltott doradók „minden akadály ellenére, teljes mértékben szervezetek... és hamarosan meg is mutatják a világnak erejüket és fegyelmezett-ségüket... és mindenki velük együtt kívánunk működni a kommunizmus ellen”.⁵⁷

A sinarquisták 1938-ban önmagukban még nem jelentettek veszélyt a kormányra. A mozgalom veszélyessége abban rejlett, hogy az UNS csatlakozik a Cedillo tábornok vezette San Luis Potosí felkeléshez. Cedillo,

San Luis Potosí katonai vezetője felkelést szervezett az „egyre balra tartóbb kormány ellen”. Mivel a környező katonai körzetek parancsnokai hűek maradtak a kormányhoz, Cedillo csak a saját parancsnoksága alatt álló egységekre és az általa földhöz juttatott, mintegy 15–20.000 parasztra támaszkodhatott.⁵⁸ Cedillo — akit a baloldali kortársak Francóhoz hasonlítva „generalisszimusz” neveztek⁵⁹ — semmilyen ideológiával vagy koncepcióval nem rendelkezett. A kortársak (jobb és baloldal egyaránt) szerint csupán a személyes hatalomvágy vitte Cedillót a felkelésbe. Az előkészítetlen, összehangolatlan felkelő egységek néhány nap alatt letették a fegyvert, miután a kormánycsapatok körülvették őket. A baloldal teljes támogatásáról biztosította a kormányt. Cedillo — aki korábban is kedvezményekben részesítette „területén” az egyházat — a vallásos parasztok segítségével bízott. Ez az a pont, ahol a sinarquisták találkozhattak volna Cedillóval. Egyes vélemények szerint, ez a találkozás azért maradt el, mert Cedillo túlságosan tudatlan volt ahhoz, hogy a mexikói politikai helyzetet (benne saját helyzetét) áttekintse. Véleményünk szerint, az alig egy éve megalakult, szervezetileg még nem teljesen kiépült sinarquista mozgalom nem kívánt elsietett lépést tenni. Már csak azért sem, mert korábban (a húszas évek végén) Cedillo volt a cristerók elleni kormánycsapatok egyik tábornoka és „pálfordulásában” nem bíztak, annak ellenére, hogy Mexikóban szokatlanul jó kapcsolatot épített ki az egyházzal. Figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy a kormány igen gyorsan és határozottan reagált a felkelésre, így nem adott lehetőséget az esetleges összefogásra.

A Cedillo-felkelés ráirányította a kormány és a baloldal figyelmét a sinarquisták potenciális veszélyességére. A baloldal harca a sinarquisták ellen ez utóbbiak erősödésével párhuzamosan, mind élesebbé vált.

Ami a sinarquizmus tömegbázisát illeti, azt a baloldal vezetői helyesen határozták meg, hogy a legnyomorúságosabb, legelmaradottabb vallásos paraszti rétegekre támaszkodott, akik éhesek voltak és belefáradtak a „demokratizmusba”, akikhez nem ért el az agrárreform, vagy akik a föld magántulajdonát előnyben részesítették, szemben az ejidóval.⁶⁰ Toledano, a CTM vezetője szerint, a sinarquizmus a „keresztény rendet” kívánta vissza, így még a gyarmati korba tekintett vissza, tagadva Mexikó egész történetét. A sinarquista ideológiában a hispanizmus Franco győzelmével erősödött meg — írja Toledano, majd megismétli a baloldal véleményét az UNS-ról: a fasizmus ötödik hadosztálya Mexikóban.⁶¹ A CTM körlevelekben hívta fel a szervezett dolgozókat, hogy harcolni kell a sinarquista elvek és szervezetek ellen.⁶² Hasonlóan cselekedtek a PCM, az agraristák helyi szervezetei. 1938–1939-ben napirenden voltak az összetűzések a baloldali

erők és a sinarquisták között. 1937 és 1939 között 36 sinarquista vesztette életét az összecsapásokban.⁶³

A szenátusban és a képviselőházban a sinarquizmusnak erős ellenzéke volt, amely 1941-ben Antisinarquista Bizottsággá alakult. Az Antisinarquista Bizottság az UNS-t „fasiszta típusú mozgalomnak” tekintette, amely a mexikói forradalom ellensége. Kihasnálva a forradalom nehézségeit, a társadalom „legszegényebb és leginkább elmaradott rétegeiben” fejt ki hatását. A sinarquizmust a fasizmus, különösen a spanyol falangizmus „ötödik hadoszlopának” nevezte a bizottság.⁶⁴ A kormányt a földreform fokozására, az oktatás fejlesztésére, az antisinarquista propaganda szélesítésére hívta fel a bizottság.

Összegezésképpen megállapítható, hogy a sinarquista mozgalom ideológiájában és politikájában a vallási fegyveres mozgalmak (cristero I–II) és a mexikói szélsőjobboldal eszköztárából és ideológiájából merített. Bár létrejöttének erős impulzust adott a francóista felkelés és általában a fasizmus előretörése, mégsem tekinthető a sinarquista mozgalom az európai fasiszta mozgalmak egyszerű kópiájának. Mexikói talajon keletkezett, a mexikói sajátosságok határozták meg ideológiai, politikai, szervezeti kereteit, amelyek alapja a mexikói forradalom tagadása volt. Mexikóban a népfront előbb bontakozott ki, mint ahogy a fasiszta mozgalom kialakult. Ennek az volt az oka, hogy a népfront fő feladata az 1910–1917-es forradalmat továbbvívó, annak főbb célkitűzéseit strukturális reformokkal végrehajtani igyekvő antiimperialista lépéseket tevő kormány védelme volt egy jobboldali fordulattal szemben.

A fasiszta mozgalomnak így több összetevő együttes hatására lehetett volna sikere. Ezek: a mexikói jobboldal összefogása, a fasizmus győzelme a világháborúban, az USA semlegessége egy fasiszta fordulattal szemben és legfőképpen a népfront veresége, vagy meggyengülése. E tényezők közül azonban egy sem realizálódott. A II. világháborúban a fasiszta hatalmak vereséget szenvedtek. Az USA (különösen hadbalépése után) nem tűrt volna el egy fasiszta fordulatot Mexikóban. A mexikói jobboldal képtelen volt egységes frontot kialakítani. A forradalmat, ha jobbról is, de magukénak valló erők nem léphettek szövetségre a (végső soron őket is tagadó) sinarquistákkal. Az egyház a cristerókat és a sinarquistákat támogatta, de szeretett volna kiegyezni a burzsoázia hatalmon lévő köreivel. Igen lényeges, hogy a mexikói jobboldal vezető gazdasági körei meg tudták találni a modus vivendit, az átalakított, így intézményesített (PRM) népfronttal, azaz politikai biztosítékot kaptak arra, hogy a mexikói politikai irányvonal nem tolódik annyira balra, hogy az a kapi-

talizmust veszélyezteteti. Mivel a populista pártban a burzsoázia az egyébként jelentős önmozgással rendelkező munkás- és parasztmozgalmat ellenőrzése alá vonta és beépítette a politikai rendszerbe, nem volt szüksége jobboldali fordulatra. Véleményünk szerint, ez a fordulat különben is csak jobboldali lehetett volna (és nem fasiszta) még abban az esetben is, ha a sinarquisták segítségével történik. A brazil 1937-es fordulathoz, az Új Államhoz hasonló helyzet jött volna létre. Ugyanis a mexikói burzsoáziának mindenképpen figyelembe kell vennie az USA érdekeit (antifasizmusát), valamint azt a tényt, hogy saját „születése” is a polgári demokratikus forradalomhoz kötődött, amelynek alkotmánya – még jobboldali értelmezésben is – tág teret nyújtott a tőkés fejlődésnek (hiszen azt szolgálta!). Így nem volt érdeke túllépni az alkotmány adta kereteket. A jobboldal „csupán” erős, érdekeit közvetlenül megvalósító államalakulatot hozott volna létre. De ez csak a történetész – talán nem is szerencsés – következtetése. A tény az, hogy a mexikói burzsoázia tehát megtalálta a forradalom levezetésének, saját további erősödésének, végső soron a kapitalizmus fenntartásának módját az *adott* keretek között, ezért nem volt szüksége sem fasiszta rendszerre, sem a fasiszta mozgalomra.

Jegyzetek

1. Jelen tanulmányban nem tárgyaljuk a mexikói népfrontot, mivel azt egy korábbi cikkünkben ismertettük. (Horváth Gyula: A mexikói munkásmozgalom és a népfrontpolitika 1935–1938. Párttörténeti Közlemények. 1981. 4. sz.) Jelen tanulmány szerves kiegészítője az népfrontról szóló cikknek, ugyanis, amíg az a baloldali erőket, ez a jobboldali erőket mutatja be. A munkásság, parasztság és burzsoázia szövetségéről a forradalomban és a konszolidáció alatt lásd: Horváth Gyula: A mexikói munkásmozgalom a forradalom és a strukturális reformok alatt (1910–1940). Tudományos Szocializmus füzetek. 75. sz. Budapest, Műv. Min. 1983.
2. CTM 1936–37. Informe de Comité Nacional. México. 1938. 39–40.
3. Vö: Horváth Gyula.
4. Pl.: A Mexikói Nacionalista Akció és a Kolumbusz lovagjainak Tanácsa csoportok röplapjai. Archivo General de la Nación (AGN). Ramo: Presidentes (Cárdenas: 432.2) 184. sz. cs.
5. 1934 decemberében a mexikói képviselőház módosította az 1917-es alkotmány 3. cikkelyét, kimondva, hogy az oktatásnak szocialistának kell lenni. A szocialista oktatás hivatalos célja az oktatás tudományos alapokra helyezése, az egyházi oktatási monopólium megtörése volt. Marxizáló nyelvvezetellel megírt tankönyvek jelentek meg, amelyek az osztályharc szükségességét, a kapitalista rendszer embertelenségét hirdették. A szocialista oktatásnak (amelynek gyakorlati tartalma inkább szociálist jelentett) a cárdenista „mexikói szocializmus” tudati előkészíté-

sében szántak szerepet. A szocialista oktatás ellen leginkább az egyház küzdött, amely gazdasági hatalma elvesztése után, ideológiai befolyását féltette. Vö: Horváth Gyula: A „szocialista oktatás” Mexikóban. (1934–1940) Tájékoztató. (A Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztályának kiadványa.) 1981. 4. sz.

6. Erről tanúskodnak a levéltári dokumentumok, amelyek az egyes jobboldali csoportok koordinációs tevékenységéről szólnak. (AGN) Ramo: Presidentes (Cárdenas: 432.2) 184. sz. cs.
7. Nuevo León állam kormányzója Cárdenashoz írt (1936. márc. 6-i) levelében rámutat arra a paradoxonra, hogy a monterreyi tőkésék a nacionalizmusra hivatkoznak, amikor „többségükben külföldiek... hozzájuk csatlakoztak a szocialista oktatás ellenségei, az egyház képviselői... az agrárpolitika ellenzői, mindazok, akik ellenzik a kormány forradalmi ideológiáját”. AGN (Ramo: Cárdenas: 432. 2) 184. sz. cs.
8. El Universal. 1936. április 11.
9. Samul León (Szerk.): Clase obrera y dardenismo. Documentos I. n. (é. n.) 140.
10. AGN Ramo: Presidentes (Cárdenas: 133.2) 21. sz. cs. 1936. dec. 7.
11. AGN Ramo: Presidentes (Cárdenas: 542.22) 6. sz. cs. Különböző röplapok, különféle – már említett – nacionalista szervezetek aláírásával.
12. A mexikói forradalom (1910–1917) alatt Pancho Villa testőrsége viselt aranyozott inget, őket nevezte a köznyelv aranyosoknak = doradosoknak. Villa egyik volt tábornoka, Nicolas Rodriguez szervezte meg és vezette az ARM-t.
13. Gilberto Bosques – Miguel Ángel Velasco – Heberto Castillo: Lázaro Cárdenas. México. 1975. 32.
14. AGN Ramo: Presidentes (Cárdenas: 432.2.) 184. sz. cs.
15. 1926-ban a Calles-kormány, az alkotmány érvényesítése ürügyén, csapást kívánt mérni a latifundistákat támogató egyházra. Több templomot bezáratott, néhány pap tevékenységét felfüggesztette. Az egyház által feltűzelt parasztok – akik még nem részesedtek a földreform juttatásaiból – fegyverrel fordultak a kormány ellen. A harcot a cristerók egyházi zászlók alatt „Krisztus király” védelmében (Viva Cristo Rey!) vívták – innen a cristero elnevezés. 30–40.000 cristero harcolt a kormányerők ellen három évig. 1929-ben kompromisszummal ért véget a cristero felkelés. A kormány ígéretet tett, hogy nem avatkozik az egyház belső ügyeibe, az egyház pedig nem támogatja a cristerókat. Ez utóbbiak 1929-ben letették a fegyvert.
16. Archivo de Conflicto Religioso – ACR. (Mikrofilmen. Így a tekercsek számát tüntetjük fel.) A LNDL röplapjai 1935-ből. Rollo: 36/1935.
17. El Guerrillero. 1935. október 27.
18. Leopoldo Ruiz: Al episcopado, clero y católicos de Mexico. ACR/Rollo: 36/1934. dec. 12.
19. Movimiento Popular Liberador. ACR/Rollo: 37/1935. jan. 1.
20. Boletín de Guerra. 1935. jan. 10.
21. Azok a falvak, amelyek az agrárprogram keretében földhöz jutottak, fegyveres önvédelmi csapatokat (agraristák) szervezhettek a volt latifundista fegyveres bandái ellen, az iskola, a forradalom intézményeinek védelmében. Az agraristák egységei a hadsereg felügyelete alatt harcoltak.

22. Memorandum (római keltezésű okirat, amely bizonyára a Vatikánt tájékoztatta a mexikói helyzetről) ACR/Rollo: 38/1936. ápr. 19.
23. Az ejido a gyarmati időszak falu- és földközösségének neve. A forradalom alatt és után főleg ejidókat osztottak, azaz egy falu népességének egésze egy tömbben kapott földet, amelyet a falu parasztjai egymás között szétosztottak.
24. Pro-Patria (az LNDL-nek ezt az újságját Los Angelesben nyomtatták spanyol nyelven). 1935. szept. 20. Más kiadványokban is magántulajdont követeltek a parasztnak. Pl.: Manifiesto de un grupo de católicos en Jalisco. ACR/Rollo: 37./1935. május. (n. n.)
25. Cárdenas beszéde Guadalajarában 1936. márc. 4-én. In: Palabras y documentos publicos de Lázaro Cárdenas. 1928/1940. I. köt. México. 1978. 199–200.
26. La Trinchera. 1936. aug. 23.
27. Gral Guadalupe Pedroza: Al pueblo del Estado de Zacatecas. ACR/Rollo: 38/1936. január. (n. n.)
28. L'Osservatore Romano. 1937. március 28.
29. A mexikói kormányok komolyabb konfliktus esetén nem haboztak erőyes lépéseket tenni az egyházzal szemben. Pl.: ahol a pap nem engedelmeskedett az állami előjárásnak, egyszerűen bezáratták a templomot. Pl.: 1931-ben 8, 1932-ben 50, 1934-ben 146 templomot zártak be. 1935-ben egész Mexikóban 375 templomban tarthattak misét. Egyes tagállamokban, pl.: Sonora, Chihuahua, Tabasco, Chiapas, egyáltalán nem volt nyitva templom. The New York Times, 1935. március 18.
30. Plan de Acción (Ejército Popular Libertador. ACR/Rollo: 39/1937. június 21.
31. Pl.: egy millióra becsüli a sinarquisták létszámát Daniel Moreno: Los partidos políticos de México contemporaneo. 1916–1979. México. 1979. 151., Enrique 500.000-ról írt. Sinarquism in United States. New Republic. 1943. július 26.
32. Institución Nacional de la Antropología y Historia (INAH). Archivo de la Unión Nacional Sinarquista. (Arch. Sin.) Az anyag mikrofilmen van, így a tekercsek számát is feltüntetjük. Rollo: 23/Registro Nacional – 1940.
33. UNS (= Unión Nacional Sinarquista) Boletín. 1936. febr. 20., 1938. febr. 6. A kérdés fontosságára az UNS Nemzeti Bizottsága külön körlevélben hívja fel a tagállamok sinarquista vezetőit. Circular 1939. május 20. Arch. Sin. (Rollo: 28) 1939. május 20.
34. Chihuahua állam Területi Bizottságának levele a Nemzeti Bizottsághoz. Arch. Sin. (Rollo: 28) 1939. jan. 29.
35. Bár a taglétszám államonkénti megoszlásáról nincsenek dokumentumok, a központi lap (El Sinarquista) iránti keresletből következtetni lehet, hogy melyik tagállamban volt a legerősebb a mozgalom. Arch. Sin. (Rollo: 27.) Lista de los periódicos. 1938. Amíg 1937–1938-ban 10.000 példány fogyott el számonként, 1941-ben már 82.000. Rollo: 43/1941.
36. Enrique Prado: i. m. 98.
37. Arch. Sin. Rollo: 31. Boletín 1940/3. sz.
38. Manifiesto de Comité Organizador Sinarquista al Pueblo Mexicano. 1937. jún. 12. In: Daniel Moreno, i. m. 157–158.
39. Bases del Sinarquismo. (Röplap) Arch. Sin./Rollo: 27.
40. Bases del Sinarquismo, illetve Manifiesto.

41. Bases del Sinarquismo.
42. El Sinarquista. 1940. augusztus 8.
43. Bases del Sinarquismo.
44. Arch. Sin. (Rollo: 28) 1939. március. Manifiesto del Sinarquismo. Rollo: 27/Que quiere decir „Sinarquismo”.
45. Arch. Sin. (Rollo: 27) Síntesis de Doctrina obrera. (rölap. é. n.)
46. Bases del Sinarquismo.
47. Manuel Bueno: Sindicalismo sinarquista. In: Designo (az UNS havi elméleti folyóirata) 1940. április.
48. Bases del Sinarquismo, Pentálogo Sinarquista.
49. Pentálogo Sinarquista. El Sinarquista. 1940. szept. 19., Participación de los campesinos en el Sinarquismo. Arch. Sin. (Rollo: 27. rölap 1937.)
50. Arch. Sin. (Rollo: 31/Carta abierta al Presidente) 1939. dec. 12., Arch. Sin. (Rollo: 28/Manifiesto de la UNS) 1939. márc.
51. Boletín de Control No. 1. Arch. Sin. (Rollo: 33/Propaganda de Orientación.) 1940. júni. 24.
52. Vö: Epistolario de Lázaro Cárdenas. México. 1974. (Asuntos Exteriores fejezet.) 283–441., Armando R. Papeyon: Cárdenas ante el mundo. México. 1977. 121–167., Tzvi Médin: Ideología y praxis política de Lázaro Cárdenas. México. 1979. 190–204.
53. Sinarquista rölapokból. Arch. Sin. (Rollo: 28) 1939.
54. Ruben Mendoza Heredia: Misión Histórica del Sinarquismo. In: Designo. 1940. április.
55. F.J.B. (jelzésű név): Historia de un engaño. In: Designo 1940: április, Arch. Sin. (Rollo: 27) Bolentin (é. n.)
56. Boletín Sinarquista del D.F. 1941. április 1., Boletín de Control. 1940. június 24.
57. Nicolas Rodríguez levele. Arch. Sin. (Rollo: 29) 1939. okt. 3.
58. Vö: Paul Nathan: Mexico en la época de Cárdenas. PAIM. 1955. július–september. 441.
59. La Rebelión Cedillista. Futuro 1938. június.
60. Report Lombardo Toledanoval. In: James W. Wilkie y Edna Monzon de Wilkie: Mexico visto en el siglo XX. México. 1969. 342., Clave. Tribuna Marxista. 1939. február – március – április.
61. Lombardo Toledano: Educación científica o educación Sinarquista? México 1941. 16. 25–26.
62. Pl.: CTM 311. sz. körlevele 1941. március 17.
63. Arch. Sin. (Rollo: 27) 1938. november 15., AGN (Ramo: Presidentes) Cárdenas 404.1/1076. sz. cs., illetve 133.2./38. sz. cs. Arch. Sin. (Rollo: 32/1940. május 9.
64. Alfredo Felix Dias Escobar. El peligro sinarquista. Mexico. 1948. 6–7.

A JUGOSZLÁV KÉRDÉS FELMERÜLÉSE A HITLER-ELLENES KOALÍCIÓN BELÜL ÉS A SZOVJETUNIÓN ÁLLÁSFOGLALÁSA (1941 – 1942)

A Hitler ellen szövetkezett hatalmak között a jugoszláv kérdés első ízben az 1941-es és az 1942-es esztendő fordulóján merült fel. Előtérbe kerülése arra vezethető vissza, hogy konfliktusba került egymással a jugoszláv társadalom két ellentétes társadalmi-politikai ereje: a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) vezetése alatt kibontakozott népfelszabadító mozgalom és az emigráns királyi kormány nevében fellépő, ennek támogatását élvező csetnikiek katonai-politikai szervezete, amelynek D. Mihailović állt az élén.

A jugoszláv kérdés felbukkanásának kezdeteit a történetírás tekintélyes számú munkában dolgozta fel,¹ ám a témakör megvilágítása, – különösen pedig a Szovjetunió álláspontjának tisztázása – korántsem tekinthető teljesnek. Számos külföldi szerző a szovjet források mellőzésével kellőképpen nem dokumentált sztereotípiák hatása alatt próbálja meg értelmezni az adott kérdést.

A népfelszabadító mozgalom és a csetnikiek ellentétei 1941 novemberét követően váltak egyre élesebbé, négy hónappal azután, hogy a JKP megindította a fasiszta megszállók elleni harcot, amely rövid idő leforgása alatt tömeges felkeléssé fejlődött. A csetnikiek vezetése a népfelszabadító mozgalmat a szélsőséges antikommunizmus prizmáján keresztül szemlélte, s úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a partizánok a legveszélyesebb katonai és politikai ellenlábasai a háború előtti, monarchista berendezkedés visszaállítására irányuló terveknek. A „szabadcsapatok” parancsnoksága ezért úgy döntött, hogy felfüggeszti a partizánokkal szeptember vége óta Szerbia területén folytatott részleges együttműködést, s nagyszabású hadműveleteket indított a partizánok által felszabadított területek, az „Uzsicei köztársaság” ellen (Uzsice térségében volt a partizáncsapatok vezérkara is, élén a JKP főtitkárával, J. Broz Titóval). Annak ellenére, hogy Mihailović végső célja szintén a megszállók kiűzése volt, a csetnikiek vezére ekkor mégis úgy döntött, hogy titokban kapcsolatokat létesít a megszállókkal és kiszolgálóikkal, hogy együttes erővel harcoljanak a népfelszabadító mozgalom ellen.

A partizánosztagok azonban sikeresen visszaverték a csetnikiek táma-

dását, olyannyira, hogy az ellentámadás során bekerítették Mihailović főparancsnokságát is. Hiábavalóknak bizonyultak a csetnikek vezérének ahhoz fűzött reményei, hogy a megszállók csapatai segítségére sietnek, — ebben a pillanatban az utóbbiak elutasították az együttműködést és fegyverletételt követeltek. 1941 novemberének első napjaiban ezért Mihailović rádiókapcsolatba lépett a londoni jugoszláv emigráns kormánnyal, s közölte, hogy a partizánok — akik szerint csak a látszat kedvéért harcolnak a megszállókkal — megtámadták, úgymond, csapatait. Sürgős katonai és politikai segítséget kért. Azt kívánta, hogy az angol légierő fegyvereket és lőszert továbbítson a csetnikeknek, politikai síkon pedig, hogy a Németországgal harcban álló két vezető szövetséges hatalom, a Szovjetunió és Anglia a moszkvai rádió, illetve a BBC szerb—horvát nyelvű felhívásban szólítsanak fel a partizánok és a csetnikek ellenségeskedéseinek felfüggesztésére, valamint a csapatok közös parancsnokság alatt történő egyesítésére. A fegyver- és lőszerszállítványokkal Mihailović azt kívánta elérni, hogy az erőviszonyok az ő javára változzanak meg (erről nyíltan beszél a rádiótáviratokban). Mivel pedig az emigráns kormány a csetnikeket a „hazai királyi haderő” csapataiként kezelte, a csapatok közös parancsnokság alá vonását úgy értelmezték, hogy a partizánokat Mihailovićnak kell alárendelni. Mihailovićot egyébként nem sokkal az események előtt az angolok de facto elismerték: az emigráns jugoszláv kormánnyal létrejött megegyezés értelmében, az angolok egy hónappal korábban eljuttattak Jugoszláviába egy ejtőernyős csoportot. A kapcsolattartással megbízott misszió tagjai október végén érkeztek meg a csetnikek főhadiszállására (Hudson-misszió). A novemberi konfliktust megelőzően, a népfelszabadító mozgalom vezetősége maga is úgy foglalt állást, hogy célszerű létrehozni a partizánok és a csetnikek közös operatív törzsét a megszállók elleni harc érdekében. Mint Tito későbbi elbeszéléséből kiderül, ő azt javasolta, hogy a törzs élére Mihailović kerüljön, de Mihailović akkor még elzárkózott egy közös szerv létrehozásától. Novemberben ezzel szemben az volt az elgondolása, hogy a partizánosztagekat egyszerűen beilleszti saját alakulataiba, megtartva a főparancsnoki tisztet. A terv, megvalósítása esetén, a népfelszabadító mozgalom önálló katonai-politikai tényezőként való felszámolását jelentette volna.

Miután a jugoszláv emigráns kormány megkapta a csetnikek parancsnokának sürgönyét, az angol kormányzathoz fordult támogatásért, s november közepén azzal az együttes javaslattal keresték meg a Szovjetuniót, hogy lépjen fel a partizánok és a csetnikek közötti konfliktus felszámolása érdekében. Ennek érdekében tanácsosnak tartották a partizáncsapatok alá-

rendelését a „nemzeti vezérként” feltüntetett Mihailović parancsnokságának, továbbá azt is, hogy megkeressék ilyen értelmű ajánlással a népfelszabadító mozgalom vezetőségét.²

Mindezek következtében, a népfelszabadító mozgalom és a csetnik viszonya egyben a Hitler-ellenes koalíció szövetségesei közötti kapcsolatrendszer egyik elemévé vált.

A nyugati országok történetírásában, mindenekelőtt pedig az angol historiográfiában az a vélemény tekinthető elterjedtnek, amelyet legmarkánsabban W. Deakin fogalmazott meg.³ Ennek lényege, hogy az angol kormány a Hitler-ellenes jugoszláviai front megerősítése érdekében lépett fel a partizánok és a csetnikek csapatainak összevonása mellett, s azért ragaszkodott Mihailović személyéhez a közös parancsnokság élén, mivel nem rendelkezett elegendő információval az országban uralkodó tényleges helyzetről, megtévesztették Mihailović közlései, aki az emigráns jugoszláv kormány által hivatalosan is elismert tekintélyes ellenállási mozgalom vezetőjének szerepében tetszelgett. A jugoszláv történetírásban viszont az a felfogás uralkodott, hogy a brit kormány Mihailovićot egyáltalán nem a híradásai iránt érzett bizalom miatt támogatta, s hogy a kormány igenis tisztában volt a Jugoszláviában kialakult tényleges helyzettel.⁴ Mint azt J. Marjanović említi, egyes jugoszláv szerzők a csetnikek 1941 novemberi támadását a partizánok ellen éppenséggel közvetlen összefüggésbe hozzák Hudson nem sokkal korábbi megérkezésével Mihailovichoz, közelebbről az angoloknak a misszió segítségével eljuttatott olyan értelmű instrukciójával, hogy „jugoszlávok Jugoszláviáért” vívott harcára van szükség, nem pedig „kommunista” felkelésre „Oroszországot”.⁵

A napjainkban hozzáférhető dokumentumok vizsgálata (beleértve Nagy-Britannia Állami Levéltárának 1972-től kezdve hozzáférhető okmányait is) nem ad okot ennyire szélsőséges következtetések levonására. A levéltári anyagból kiderül, hogy az angol kormány valóban a partizánok és a csetnikek megbékítésére, majd pedig erőik egyesítésére törekedett, s megalapozatlan leegyszerűsítést fed az a felfogás, amelynek megfélelően érdekelt volt a csetnikek partizánok elleni támadásában, mi több, ennek kezdeményezőjeként lépett volna fel. A dokumentumok arról tanúskodnak, hogy 1941 őszén az angol kormány meglehetősen korlátozott és eléggé ellentmondásos információkkal rendelkezett a jugoszláviai helyzetről, nem látta tisztán az események alakulását. Ugyanakkor azonban a levéltári forrásokból az is kiolvasható (mint ezt az angol levéltári anyagot tanulmányozó E. Barker, sőt, W. Deakin munkája is leszögezi), hogy legalább is 1941 októberétől – november elejétől kezdődően Nagy-

Britannia felderítéssel foglalkozó szervei és a külügyi apparátus már birtokába jutottak bizonyos adatoknak – egyrészt arról, hogy a megszállók elleni küzdelem döntő tényezője a népfelszabadító mozgalom, s a csetnikek nem túlságosan aktívak (erről Hudson tudósított), másrészt pedig arra vonatkozóan, hogy a csetnikek kapcsolatban állanak a megszállókat kiszolgáló rendszerrel. Még ha ezeket az értesítéseket nem is tartották kielégítő pontosságúaknak, akkor is egyértelmű, hogy London – az esetleg felmerülő bizonytalanságok ellenére – nem kételkedett a Mihailovič mellett történő kiállítás helyességében. Következésképpen, a brit magatartást csak és kizárólag az illetékes szervek tájékoztatására visszavezetni, ugyancsak leegyszerűsítő eljárás volna. Sem E. Barker, sem a félhivatalos angol történetírás jeles képviselője, L. Woodward nem kerülhet meg annak bizonyítékait, hogy a britek kiállítását Mihailovič mellett egy átfogó társadalmi-politikai stratégia céljai indokolták: az a törekvés, hogy a csetnikek váljanak a népfelszabadító mozgalom politikai ellensúlyává, hogy ők alkossák azt az ellenerőt, amely a háborút követően meggátolná a forradalmi átalakulásokat, Jugoszlávia rátérését a szocializmusra, megakadályozná szorosabb kapcsolatok kiépítését a Szovjetunióval.⁶ A partizánok és a csetnikek megbékítésének, majd Mihailovič parancsnoksága alatt történő egyesítésének a terve az egységes jugoszláviai Hitler-ellenes frontnak azt a változatát testesítette meg, amely egyidejűleg törekedett a népfelszabadító mozgalom önállóságának gyakorlati megtörésére és a csetnikek, valamint az emigrációban élő királyi kormány pozícióinak megszilárdítására.

A szovjet kormányt bonyolult döntés elé állította a brit kormány és a jugoszláv emigrációs kormány 1941. novemberének derekán kifejtett javaslata.

A Szovjetunió messzemenően támogatta a népfelszabadító mozgalom megszállók elleni harcát; a szovjet tömegtájékoztatási eszközök nagy teret szenteltek a mozgalom sikerei bemutatásának. V.V. Zelenyin és G.M. Szlavin szovjet történészek számításai szerint, már 1941 júliusában, vagyis a mozgalom kibontakozásának kezdeti időszakában, a Pravda 26, az Izvesztija 30, a Trud 22, a Krasznaja Zvezda című lap pedig 27 anyagban foglalkozott a jugoszláviai helyzettel. Ettől kezdve a jugoszláviai népfelszabadító harcokról szóló híradások a szovjet sajtó és rádió hírányagainak állandó elemeivé váltak. 1941 júliusától kezdve a jugoszláv partizánok tevékenységét ismertető híradások rendszeresen bekerültek a Szovinformbjuro közleményeibe. Ezek rendkívül magasra értékelték a Jugoszláviában kibontakozó harcokat, rámutattak arra, hogy a jugoszláv partizán-

nok és a Vörös Hadsereg csapatai, a közöttük levő nagy földrajzi távolságok ellenére, vállvetve harcolnak. Beszédeikben, cikkeikben a közös célokat hangsúlyozták 1941 nyarán és őszén a Szovjetunió párt-, állami és katonai vezetői is, így K.Je. Vorosilov, Je.M. Jaroszlavszkij, Sz.K. Tyimosenko. Ily módon a jugoszláv népfelszabadító mozgalom mind a Szovjetunióban, mind pedig (a Szovjetunió révén) nemzetközi szinten is komoly politikai és propaganda-fórumra tett szert. Amikor 1941 nyarától–őszétől Moszkvában szovjet társadalmi szervezetek, illetve vezetőik kezdeményezésére alapos propagandatevékenységgel előkészített, nagy nyilvánosságban részvételű össz-szláv találkozók, antifasiszta ifjúsági gyűlések és hasonló demonstrációkat kezdtek rendezni, ezeken a népfelszabadító mozgalom képviselőiben rendszeresen és aktívan részt vettek a Komintern vezető szerveinél dolgozó jugoszláv kommunisták is. 1941. november 11-én a moszkvai rádió szerb–horvát nyelvű adásai mellett, a Komintern rádióhálózatának keretei között megkezdte működését a „Szabad Jugoszlávia” rádióállomás.⁷ Mindez jelentős politikai és erkölcsi támogatást biztosított a népfelszabadító mozgalom számára, népszerűsítette harcát, s egyre inkább ellensúlyozta a nyugati – elsősorban az angol – tájékoztatási eszközöknek és az emigráns jugoszláv kormány propaganda szerveinek Mihailovičot dicsőítő mítoszát. A mítosz alapját az alkotta, hogy a propagandában a népfelszabadító mozgalom harcát elhallgatva, a partizánok tevékenységét Mihailovič érdemeinek tulajdonították.

Ezzel együtt azonban a Szovjetunió kíváncsnak tartotta, hogy Európa leigázott országaiban (beleértve Jugoszláviát is), politikai orientációjuktól függetlenül megvalósuljon a fasiszta megszállókkal szembehelyezkedő erők együttműködése. Az ÖK(b)P és a szovjet állam ilyen jellegű állásfoglalása teljes mértékben összhangban állt a Komintern határozatával, amelyet a JKP és a népfelszabadító mozgalom vezetősége is elfogadott – voltaképpen ennek értelmében kezdeményezték 1941 szeptember végétől a részleges együttműködést a csetnikekkel. A Szovjetunió eleinte nem rendelkezett megfelelő információkkal a csetnikekről. A JKP, illetve a népfelszabadító mozgalom vezetősége közvetett úton tartotta fenn a kapcsolatokat a Komintern szovjet területen működő vezető szerveivel. Kénytelenek voltak közbeiktatni egy Zágrábban elhelyezett illegális rádióállomást. Nyugat-Szerbia felszabadított területeiről a JKP Központi Vezetősége és a Tito vezette partizáncsapatok parancsnoksága táviratait futárok útján juttatta el Zágrábra; a megszállt területeken leküzdendő nagy távolság, a megszállás körülményei közepette bonyolult út akadályozta azt, hogy Moszkvába eléggé rendszeresen eljussanak az opera-

tív információk. A Szovjetunióban a külföldi tájékoztatási eszközök híradásait a csetnikek részvételéről az ellenállásban egészen addig a Hitler-ellenes jugoszláviai front kiszélesedésére utaló tünetként fogták fel, amíg nem vált ismeretessé Mihailovićék támadása a népfelszabadító mozgalom ellen, illetve kapcsolataik a megszállókat kiszolgáló hatóságokkal. A helyzetértékelésnek ezt a vonulatát megerősítették Tito bizonyos híradásai is – szeptember végén és október első felében a Komintern vezetőségéhez eljuttatott üzenetei arról szóltak, hogy sikerült együttműködésre lépnie a csetnikekkel a megszállók elleni harcban.⁸ 1941 nyarán és őszén a szovjet sajtóban, a rádióadásokban ilyen értelmű közlemények is helyet kaptak, esetenként alapot szolgáltatva arra, hogy a csetnikeket és a partizánokat azonosítsák.⁹ Amikor pedig 1941 novemberében a csetnikek támadást indítottak a partizánok ellen, s London az emigráns jugoszláv kormánnyal együtt megkereste a szovjet kormányt, nem volt lehetőség gyors információcserére Moszkva és a JKP, illetve a népfelszabadító mozgalom vezetősége között. Mi több, a kérdést tanulmányozó J. Marjanović, M. Leković és P. Morača jugoszláv történészek megállapításai szerint, időnként teljesen megszakadt, folyamatosságát csak az 1942-es esztendő elején sikerült helyreállítani. A jelek szerint ekkor jutott el Moszkvába Tito értesítése arról, hogy a csetnikek megtámadták a partizánokat, s hogy Mihailović a népfelszabadító mozgalom elleni harcban együttműködik a megszállókat kiszolgáló rendszerrel.¹⁰

Az elmondottakból látható, hogy tévesek a jugoszláv memoár-írók egy részének, egyes történeti-publicisztikai munkák szerzőinek (így például V. Dedijernek, vagy pedig újabban V. Velebitnek) azok az állításai, hogy az 1941-es esztendő folyamán a JKSZ Központi Vezetősége, a partizán főparancsnokság és a Komintern vezetősége között megszakítás nélküli, folyamatos összeköttetés állt fenn, hogy ennek következtében a Szovjetunióban „részletesen és pontosan” értesültek volna a jugoszláviai helyzet alakulásáról, s hogy a szovjet kormány „naponta részletes beszámolókat” kapott volna kézhez. Ugyanakkor ezeket az állításokat számos nyugati történész hitelesnek fogadja el, s úgy vélekedik – mint pl. Ph. Auty, avagy W. Roberts –, hogy 1941 végén, amikor a brit és az emigráns jugoszláv kormány megkereste a Szovjetuniót, az utóbbi már megkapta Tito tájékoztatóját Mihailović hadműveleteiről.¹¹

A valóságban azonban a szovjet kormány nem rendelkezett ennyire kimerítő értesülésekkel, éppen ezért nem lehetett oka arra, hogy elutasítsa a brit és az emigráns jugoszláv kormány kérését Mihailović személyére vonatkozóan.¹² Arra sem volt alapja, hogy elutasítsa a csetnikek és a par-

tizánok közötti konfliktus rendezésére, továbbá a megszállók elleni harc céljából történő egyesítésükre tett javaslatokat. Az emigráns kormány-
nak és az angol kormánynak az indítvány háttérében meghúzódó elkép-
zelése azonban (nevezetesen, hogy a partizáncsapatokat a csetnikek pa-
rancsnoksága alá kell rendelni), homlokegyenest eltért a népfelszabadító
mozgalmat támogató szovjet politikai irányvonalától. A Hitler-ellenes
erők egységfrontjának megteremtését, többek között Jugoszláviában is,
szorgalmazva, a jugoszláv eseményekkel kapcsolatban a Szovjetunió olyan
álláspontra helyezkedett, amelynek középpontjában a népfelszabadító
mozgalommal, a partizánok harcával vállalt szolidaritás állott. A Szovjet-
unióban még 1941 nyarán és őszén is, amikor a csetnikeket elsősorban a
megszállókkal szembehelyezkedő politikai erőnek tekintették, s a nyugati
sajtó csetnikekre vonatkozó hírei alapján a szovjet tájékoztatási eszközök-
ben ennek megfelelő híradások láttak napvilágot, az ilyen közlemények
viszonylag szerény terjedelműek voltak, s lényegesen több helyet foglaltak
el a partizánokra vonatkozó anyagok. Nem felel meg a valóságnak V. De-
dijernek az ötvenes évek elején keletkezett s a nyugati történetírás által
felkapott állítása, amely szerint nemcsak Angliában, hanem a Szovjet-
unióban is „kizárólag Draža Mihailovićról beszéltek volna”.¹³ A szóban
forgó kitétel abszurditását egyértelműen bizonyítja a V.V. Zelenyin és
G.M. Szlavín által a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején feltárt
hatalmas tényanyag.¹⁴ Azok a közlemények viszont, amelyek a szovjet
hírközlő szervezetben nyugati források alapján Mihailovićot személy sze-
rint az ellenállás vezetőjeként emlegetik, csupán szórványosak voltak: így
például 1941 december végéig a Pravda mindössze két ilyen írást tett
közzé, az Izvesztyija pedig hármat.¹⁵ Azok az anyagok, amelyeket a szovjet
tájékoztatási szervek nem a külföldi sajtóból vettek át, hanem saját nevük-
ben publikáltak, kizárólag a partizánokkal foglalkoztak.¹⁶

A brit és a jugoszláv emigráns kormány javaslata nehéz probléma
elé állította a Szovjetuniót: miközben elkeseredett harcok folytak Moszk-
va alatt, igen fontos volt a Szovjetunió számára a Hitler-ellenes koalíció
megerősítése, s ezen belül is kiemelkedően lényegesnek tűnt a legjelen-
tősebb szövetségeshez, Nagy-Britanniához fűződő viszony rendezettsége.
Az adott helyzet nem kedvezett egy Moszkva és London között a ju-
goszláv népfelszabadító mozgalom és a csetnikek együttműködése kapcsán
kifejlődő polémiaának. Bonyolította a dolgot, hogy Mihailović főparancs-
nokságának elismerését az emigráns kormány szorgalmazta, amely a koa-
líción belül formálisan akkor a jugoszláv államiság képviselőjeként sze-
repelt.

Ilyen körülmények között, megbízható információk hiányában, az adott pillanatban a szovjet kormány sem a brit, sem a jugoszláv emigráns kormánynak nem adott választ. Az angolok ismételt megkeresésére 1941 végén és 1942 elején közölte, hogy nincs összeköttetése Jugoszláviával, illetve a kommunisták vezetete partizánmozgalommal, a jugoszláv emigrációs kormánnyal pedig tudatta, hogy nem tartja helyénvalónak a jugoszláviai felkelés ügyeibe történő beavatkozást. A válaszadás révén elkerülhetővé vált az akkor semmiképpen sem kívánatos vita Londonnal; a reagálás egyben az angol fél tervének gyakorlati elutasítását is jelentette. Így értelmezte azt a Foreign Office is, ahol 1942 január közepén megállapították, hogy az oroszok „nem akarnak olyan instrukciókat küldeni, amelyek megzavarnák a kommunista partizánokat”.¹⁷

Az események alakulásáról azonban egy lényegesen későbbi időszak folyamán már gyökeresen más jellegű verziók kerültek forgalomba. Szerzőik abból a tényből indulnak ki, hogy 1941 november közepén a népfelszabadító mozgalom vezetősége félbeszakította a Mihailović főparancsnokságának bekerítését eredményező ellentámadását, tárgyalásokba kezdett a csetnikekkel, s november 20-án újabb egyezményt kötött velük (amelyet a későbbiekben a csetnikek ismét megszegtek). Az egyik ilyen jellegű értelmezés, amelyet az ötvenes évek elején ugyancsak V. Dedijer fogalmazott meg, arról beszél, hogy a népfelszabadító mozgalomnak ez a döntése a moszkvai rádió szerb–horvát nyelvű adása nyomán keletkezett; az adásban Mihailovićot úgy emlegették, mint „a jugoszláviai ellenállás összes erőinek vezérét”.¹⁸ Jóllehet Dedijer nem idézi az adás szövegét, nem adja meg időpontját („egy este”), a szóban forgó változat széles körben elterjedt előbb a jugoszláv, majd a nyugati történetírásban. A szemtanúként fellépő Dedijer állítása alapján következtetéseket vontak le arra nézve, hogy „a Szovjetunió támogatta” a brit törekvést a népfelszabadító erők és a csetnikek Mihailović parancsnoksága alatt történő egyesítésére, ami hatást gyakorolt a népfelszabadító mozgalom magatartására, továbbá – amint ezt például B. Petranović megfogalmazta – „megmentette Mihailovićot a megsemmisítéstől”.¹⁹ Vannak történészek és visszaemlékezők, akik ebből a változatból egy másikat alkottak: ennek értelmében (miként ezt Ph. Auty írja), 1941 novemberében Tito egyenesen „parancsokat kapott Oroszországból” arra, hogy megegyezzen Mihailović-csal a „közös főparancsnokság felállításáról”. A bizonyító tényanyag ez esetben is hiányzik, – akárcsak E. Kardelj memoárjaiban is, aki közelebbi pontosítás nélkül, csupán általánosságban mozogva azt hozza fel, hogy a szovjet kormány a népfelszabadító mozgalom vezetőségétől „követelte”, hogy a

partizánok és a csetnikek egyesüljenek „közös hadseregbe Draža Mihailović parancsnoksága alatt”.²⁰

A másodikként említett változat abszolút pontatlansága lehetlenné teszi azt, hogy komolyan foglalkozzunk vele, lévén, hogy egyetlen forrásban sem található utalás ehhez hasonló „parancsokra” vagy „követelésekre”. Érthetetlen, hogyan merülhettek fel egyáltalán ilyen elképzelések, különösen, ha figyelembe vesszük, milyen nehézségek mutatkoztak 1941 novemberében a népfelszabadító mozgalom vezetősége és Moszkva közötti összeköttetés terén. Ráadásul, a közös operatív törzs formájában Mihailović vezetésével működő egyesített parancsnokság létrehozásának gondolatát maga a népfelszabadító mozgalom vezetősége vetette fel, még november előtt.

Ami az első változatban szereplő értesüléseket illeti, a legfontosabbat közülük – vagyis, hogy a Mihailović főparancsnoksága ellen indított támadás leállítását, a tárgyalások megkezdését a moszkvai rádió adásai indokolták volna – semmiképp sem lehet alátámasztani a népfelszabadító mozgalom vezetőségének ebből az időszakból fennmaradt dokumentumaival. Amikor 1941. november 16–17-én J. Broz Tito tájékoztatta az ekkor hozott döntésről a népfelszabadító mozgalom horvátországi és szlovéniai szerveit, egyáltalán nem említette a moszkvai rádiót, hanem egészen más indokokat sorolt fel: az elhatározást a „szerb nép miatt” kellett meghozni, mert a csetnikek támadása a partizánok ellen a szerbekre „roppant mély benyomást tett”. Titónak a népfelszabadító mozgalom szlovéniai vezetősége számára 1942. január 2-án írott levele arról beszél, hogy a döntés „a szerb nép felszabadító harcának megszilárdítása végett” született.²¹ Az említett dokumentumokat figyelembe vesszük J. Marjanović és P. Moraca az 1941-es felkelésről írott munkái. Bár mindkét mű megismétli V. Dedijer változatát (hitelességét csupán a szerzőre történő hivatkozással támasztva alá), az ott kifejtettektől eltérően, a népfelszabadító mozgalom elhatározásának létrejöttében egészen más okokat is említene. Ezek között a legfontosabbnak azt tekintik, hogy Mihailović főparancsnokságának szétverése nem oldotta volna meg a problémákat, sokkal inkább károkat okozott volna a felszabadító harc ügyének, mivel a szerb nép tekintélyes tömegei előtt még nem lepleződtek le a csetnikek politikai nézetei, nem sikerült még elszigetelni a „szabadcsapatok” mozgalmát.²² Tito még a csetnikekkel történt novemberi összetűzést megelőzően jutott erre a következtetésre. Amikor pedig november közepén döntés született a Mihailović-csal folytatandó tárgyalások megkezdéséről, megjegyezte, hogy már korábban is, „...a csetnikek támadását megelőzően, parancsnokságunk

több ízben megkísérelte felszólítani Draža Mihailovićot a testvérgyilkos háború felfüggesztésére”.²³ A Dedijer által ismertetett változat nyilvánvaló ellentmondásban áll ezzel a megállapítással.

Dedijer koncepciójának háttérében egyetlen dokumentálható tény áll: Tito 1941. november 25-én a zágrábi illegális rádióadónak eljuttatott üzenete, amelyben kéri „sürgősen közölni” a Komintern vezetésével azt, hogy a londoni rádió nyomán a moszkvai rádió teljesen téves értesüléseket közöl Mihailovićról.²⁴ Arról azonban egyetlen szó sem esik, hogy a csetnikek parancsnokságának megkíméléséről, a tárgyalások megkezdéséről szóló döntést a moszkvai rádió adása indokolta volna. Ehelyett teljesen más jellegű okra történik hivatkozás: „Egyedül Londonra való tekintettel mondtunk le arról, hogy teljesen likvidáljuk Draža Mihailovićot”.²⁵ Tito nyilván figyelembe vette a londoni jugoszláv kormány és a brit propagandaszervek (többek közt a BBC) kampányát Mihailović támogatására, ahol a csetnikek vezérét a jugoszláv ellenállás vezetőjének szerepében tüntették fel.

A november 25-én kelt dokumentumban Tito nem fejt ki bővebben, hogy a moszkvai rádió milyen Mihailovićra vonatkozó hamis közleményeket sugárzott és mikor. Azt megemlíti, hogy érződik bennük a londoni rádió értesüléseinek átvétele. Valószínű tehát, hogy azoknak a csekély számú adásoknak az egyikéről van szó, amelyekben Mihailović úgy szerepel, mint a jugoszláviai felszabadító harc vezetője. Említettük már, hogy a szovjet tájékoztatásba ez a felfogás a nyugati hírugynökségek révén került be. Lehetséges, hogy a JKP és a népfelszabadító mozgalom vezetősége a moszkvai adásoknak ezt a hangvételt úgy értelmezte, mint a Mihailović-csal történő megegyezést sugalló fellépést. Az azonban a jugoszláv történészeknek az 1941-es felkelésről írott, említett alapvető műveiből is kiderül, hogy – Dedijer állításaival ellentétben – ez nem lehetett a csetnikekkel való tárgyalások megkezdésének egyedüli kiváltó oka. A Dedijer-féle verzióval nem állanak összhangban a népfelszabadító mozgalom vezetőségének imént már idézett dokumentumai sem (amelyek nem is publikusak, hanem munkajellegűek), illetve egyetlen bennük leszögezett ok sem.

A történettudomány rendelkezésére álló dokumentumanyag (beleértve ebbe a brit diplomácia és a jugoszláv emigrációs kormány levéltári okmányait is), arról tanúskodik, hogy London és az emigrációban élő kormány hasztalan igyekezett elérni, hogy a Szovjetunió beleegyezzen a csetnikek és a partizánok megbékítésébe Mihailović vezetése alatt, vagy valamiféle ehhez hasonló csapategyesítési megoldásnak akárcsak gondola-

tát is helyeselje. Ezek a próbálkozások annak ellenére eredménytelenek maradtak, hogy a brit fél bizonyos nyomást próbált gyakorolni a Szovjetunióra, összefüggésbe hozva az adott kérdést az angol–szovjet együttműködés kibővítésének lehetőségével.²⁶

Mint már említettük, London érzekelte a szovjet válasz taktikai jellegét, úgy értékelve azt, mint a brit javaslat megvalósítása előli elzárkózást. Az angol kormány biztos volt abban, hogy a Szovjetunió és a népfelszabadító mozgalom között létezik összeköttetés. Ezért 1942 márciusában, miután még mindig nem sikerült helyreállítania Mihailovič-csal az 1941 decemberében megszakadt rádiókapcsolatot, az angol kormány kérte a szovjet kormányt, hogy a partizánok közvetítésével működjön közre az újbóli kapcsolatfelvételen. A válasz ezúttal is ugyanaz volt, mint az 1941-es esztendő végén: a szovjet kormánynak nincs semmiféle kapcsolata Jugoszláviával.²⁷

A második válasz taktikai jellege még az előzőnél is egyértelműbb: 1942 elejétől kezdve, amikor a Komintern vezető szervei ismét kaptak híreket a JKP és a népfelszabadító mozgalom vezetőségétől (februárban pedig közvetlen rádiókapcsolatot létesítettek egymással), a kapott értesülések alapján a szovjet tömegtájékoztatási eszközök minden korábbinál szélesebb körű propagandát indítottak a jugoszláv partizánok fasiszta megszállók elleni harcának megvilágítására. V.V. Zelenyin és G.M. Szlavin már feldolgozta a korabeli szovjet sajtó vonatkozó anyagát;²⁸ ebből egyebek közt látható S. Nešović állításának megalapozatlansága is, aki arról ír, hogy 1942-ben a szovjet sajtó és rádió „továbbra is tartózkodott attól, hogy nyilvánosan állást foglaljon a jugoszláviai partizánok ügye mellett”.²⁹ Megjegyezzük, hogy a rendszeresen megjelenő híryanagon túlmenően, a szovjet sajtó számos olyan cikket is publikált, amelyek elemzik a jugoszláviai partizánmozgalmat, nagyra értékeli harcát a megszállók ellen. Így például 1942 márciusában (amikor az angolok említett kérésüket előadták), a partizánok tevékenységének jelentőségét B.N. Ponomarjov két nagy terjedelmű cikkben méltatta a Pravda hasábjain „Az európai vulkán” és különösen „Jugoszlávia a partizánháború tüzeiben” címmel.³⁰ Az utóbbi cikk a népfelszabadító mozgalom vezetőségétől kapott információk alapján bemutatta az olvasóknak a partizánmozgalom 1941 nyara óta végbement fejlődésének főbb szakaszait, kitért az „Uzsicei köztársaságra”, ismertetve ennek hősies védekezését az 1941 őszén indított ellenséges támadással szemben, írt a harcok fellángolásáról 1942 telén Boszniában, ahova a partizán csapatok a felszabadított szerbiai területek bukása után visszavonultak. 1942 februárjában Moszkvába érkezett J. Broz Tito

üdvözlő távirata, amelyet a népfelszabadító partizánhadserg főparancsnoksága nevében küldött a Vörös Hadsereg napja alkalmából. A távirat szövegét a „Kommunizitscheszkij Internacional” című folyóiraton kívül március elején közölte a Szovjetunió angliai nagykövetségének hivatalos lapja is, a „Soviet War News”. Az üdvözlő távirat aláírója Tito volt³¹ – neve ekkor bukkant fel első ízben a szövetséges országok sajtójában. Az említett tények egyértelműen jelezték, hogy a Szovjetunió valójában kapcsolatban áll a népfelszabadító mozgalommal, s támogatja tevékenységét.

1941 decembere után, amikor a JKP és a népfelszabadító mozgalom egyre több információt küldött arról, hogy a csetnikek fegyveresen harcolnak a népfelszabadító mozgalom ellen, s ennek során – első ízben 1941 és 1942 fordulóján – együttműködnek a megszállókat kiszolgáló Nedić-féle adminisztrációval, az olasz megszálló hatóságokkal, a szovjet tömeg-tájékoztatási eszközök felhagytak a Mihailovićot és a csetnikeket az ellenállás harcosaiként feltüntető nyugati hírek átvételével. Néhány hónap eltelte után, a szovjet fél értesítette a jugoszláv emigrációs kormányt, hogy tudatos eljárásról van szó, amit az indokol, hogy szaporodnak a csetnikek áruló szerepére vonatkozó hírek.³²

A szovjet állásfoglalás ténylegesen is ellensúlyozta a brit politikát, amely Mihailović személyében az ellenállás vezetőjét látva, a partizánok harci tevékenységét a csetnikeknek tulajdonította, s igyekezett irányítása alá vonni a partizáncsapatokat. Ugyanekkor a Szovjetunió számára nem tűnt célszerűnek azonnal nyílt polémia kirobbantása Londonnal akkor, amikor a népfelszabadító mozgalomtól még csak az első információk érkeztek meg a jugoszláviai helyzet alakulásáról, különösen a csetnikek tevékenységéről. Még elemezni kellett a helyzetet. Az első hírek a csetnikek totális fegyveres támadásáról a partizánok ellen, átalakulásuk kollaboráns erővé hatalmas meglepetést okozott: mozgalmuk a megszállók elleni harc jegyében született, a csetnikek az emigrációs jugoszláv kormány fegyveres testületének minőségében szerepeltek, s ez a kormány tagja volt a Hitler-ellenes koalíciónak. Mihailović a kormány hadügyminisztereként szerepelt ekkor, személyét Angliában és az Egyesült Államokban a Hitler-ellenes harc hőseként népszerűsítették; 1941 szeptemberében és októberében Tito úgy tájékoztatta a Komintern vezetőségét, hogy a csetnikek a népfelszabadító mozgalom szövetségesei, s együttműködnek vele. A Mihailović elleni közvetlen fellépéshez, illetve London álláspontjának vitatásához a csetnikek kollaborációjára vonatkozó komoly bizonyítékok kellettek volna, márpedig együttműködésük a megszállókat kiszolgáló

rendszerrel a népfelszabadító erők elleni támadás előkészítése során eleinte titokban maradt. Nem véletlen tehát, hogy amikor a Komintern vezetősége megkapta a JKP Központi Vezetőségétől és a partizánok főparancsnokságától az első ilyen híreket a csetnikekről, rádiótáviratban kiegészítő magyarázatot kért, s rámutatott arra, hogy kívánatos lenne konkrét dokumentált tényanyag beszerzése is.³³ Ilyen körülmények között átmenetileg folytatták azt a taktikát, hogy a szovjet kormány az angolok márciusi felkérésére válaszolva, hivatkozott a kapcsolatok hiányára Jugoszláviával.

Az angol kormány és a védnöksége alatt álló emigráns kormány ugyanakkor ismét aktivizálta a jugoszláv kérdést a szövetségesek közötti viszonyban. Miután 1942 márciusának végén helyreállt rádiókapcsolatuk a csetnikekkel, Mihailović közölte Londonnal, hogy a kommunisták, úgy mond, gátolják a megszállók elleni küzdelmét. Az angol kormány értesítette erről a Szovjetuniót, s ismét javasolta, hogy a partizánokat Moszkvából rádión szólítsák fel a Mihailović-csal vívott összetűzések befejezésére, s kérjék az együttműködés kialakítását a csetnikekkel. Ezzel párhuzamosan, a jugoszláv emigrációs kormány hasonló értelmű javaslatában ezen túlmenően még azt is kérte, hogy a partizánszervezeteket rendeljék Mihailović parancsnoksága alá. London ezúttal sem kapott hivatalos választ a Szovjetuniótól, de a szovjet és az angol diplomáciai képviselők beszélgetésén a jugoszláv királyi kormány épületében a szovjet fél nemcsak azt ismételte meg, hogy a szovjet kormány nem kíván beavatkozni a jugoszláviai konfliktusokba, hanem ekkor már arra is rámutatott, hogy a szövetségesek közös céljainak valóra váltása terén kétségei vannak Mihailović szerepét illetően.³⁴ Ez tekinthető az első olyan szovjet megnyilvánulásnak, amely – egyelőre visszafogott formában – kétségbe vonta az angol és a jugoszláv kormány vélekedését a csetnikek állítólag jelentős harcáról a megszállók ellen, valamint Mihailović szerepéről.

A Szovjetunió 1942 júliusában lépett fel közvetlen módon a csetnikek ellen, egyben az ellen a politikai, diplomáciai és propagandatámogatás ellen, amelyet Mihailović mozgalmának Nagy-Britannia kormánya nyújtott (a vele együttesen fellépő jugoszláv emigrációs kormánnyal), s amelyet jóváhagyóan szemlélt az Egyesült Államok kormánya is (bár ez utóbbi az előző kettőnél lényegesen csekélyebb mértékű aktivitást mutatott fel). A JKP és a népfelszabadító mozgalom vezetőségének híradásai nyomán a Szovjetunió ekkor már elegendő tényanyaggal rendelkező Mihailović személyére vonatkozóan. Kedvezőbbé váltak a szövetségesek közötti kapcsolatok is: 1942. május 26-án szovjet kezdeményezésre létrejött a szovjet–angol szövetségről szóló szerződés, június 11-én

pedig az agresszió elleni háborúban egymásnak adandó kölcsönös segítségnyújtás elveire vonatkozó szovjet-amerikai egyezmény. 1942 júliusában az adott helyzetben a szovjet kormány tájékoztatta a brit kormányt arról, hogy Mihailović kapcsolatokat tart fenn Nedić kollaboráns „kormányával”, s ezért személyében megbízhatatlan. A csetnikek vezetőjének, egyben az emigrációs jugoszláv kormány miniszterének ezt a hivatalos, diplomáciai úton a kollaborálás miatt történt elmarasztalását egy nyilvánosságnak szóló akció követte: a TASZSZ július 19-én publikálta Crna Gora, Boka és a Szandzsák patriótáinak konferenciáján elfogadott határozatát, amelyet a „Szabad Jugoszlávia” rádióállomás július 6-án ismertetett. A határozat, amely rámutat Mihailović árulására, a TASZSZ közvetítésével pedig hamarosan széles körben elterjedt a szövetséges és a semleges országok tömegtájékoztatási eszközeiben.³⁵

A szakirodalomban számos utalás található P. Morača jugoszláv történész megállapítására, amely hivatkozik a „Szabad Jugoszlávia” szerkesztőségének volt vezetője, V. Vlahović 1958-ban tett kijelentésére. Vlahović állítólag közölte, hogy a JKP és a népfelszabadító mozgalom vezetésétől rádió útján kapott, fent említett határozatot saját kezdeményezésére közvetítette a „Szabad Jugoszlávia” rádióállomás, tehát véletlen révén került a TASZSZ anyagaiba, s hogy a határozat közzététele a Szovjetunió Külügyi Népbiztosságának éles elégedetlenségét váltotta ki.³⁶ Ez az állítás azonban (amely Vlahović később kiadott visszaemlékezéseiben³⁷ már nem szerepel), semmiképp sem áll összhangban sem a szovjet kormány 1942 júliusában kiadott nyilatkozatával Mihailovićnak Nedić adminisztrációjával fenntartott kapcsolatairól, sem azzal az állásponttal, amelyet ezt követően a Szovjetunió Londonnak, illetve a jugoszláv emigrációs kormánynak a TASZSZ július 10-én kiadott, crnagorai, bokai és szandzsáki hazafiak határozatáról szóló közleményére adott reakcióival szemben elfoglalt.

A brit és a jugoszláv emigrációs kormány energikus diplomáciai lépéseket tettek a Szovjetunió irányában, igyekeztek kétségbe vonni a Szovjetunió Mihailovićra vonatkozó megállapításainak helytállóságát, követelték ezek visszavonását, továbbá azt, hogy a szovjet tömegtájékoztatási eszközök a jövőben ne adjanak helyt ilyen értelmű közleményeknek. Anglia újfent kezdeményezte, hogy a Szovjetunióval együtt történjenek lépések a csetnikek és a patizánok együttműködésének megvalósítása érdekében. Ezek a diplomáciai lépések azonban 1942 augusztusában a Szovjetunió határozott elutasításába ütköztek, a szovjet kormány a Mihailović kollaborációját bizonyító konkrét tényekre hivatkozott, amelyeket a

népfelszabadító mozgalom vezetésétől kapott. Nem követte válasz azt a brit nyilatkozatot, amely nem tartja kívánatosnak, hogy napvilágra kerüljön: Anglia és a Szovjetunió „szembenálló erőket támogatnak a jugoszláviai harcokban”. Augusztusban a Soviet War News adatokat közölt arra vonatkozóan, hogy Mihailović csetnikjei nem harcolnak a megszállók ellen, hanem együttműködnek velük, és hogy csak a partizánok vívnak következetes fegyveres harcot a betolakodókkal. A közlemény kiváltotta az angolok súlyos aggodalmát és elégedetlenségét.³⁸

A Szovjetunió diplomáciai- és propagandatevékenysége 1942 júliusában és augusztusában közvetlen összecsapáshoz vezetett a Hitler-ellenes koalíción belül, ahol a vízvázlatot az jelentette, ki hogyan ítéli meg egyfelől a jugoszláv népfelszabadító mozgalmat, másfelől pedig Mihailović csetnikjeit. Ezáltal a jugoszláv kérdés a szövetségesek egymás közötti viszonyának problémájaként körvonalazódott, a felmerülés fázisából előlépett a vezető szövetséges nagyhatalmak közötti közvetlen politikai-diplomáciai küzdelem részévé, melynek során a Szovjetunió a népfelszabadító mozgalom mellett állt ki, a koalíció nyugati tagjai – mindennekeelőtt Anglia, majd az USA is – pedig a jugoszláv burzsoá-monarchikus ellenforradalmat képviselő csetnikeket, illetve a mozgalmukat fedező emigrációs kormányt támogatták.

Irodalom

1. Mindenekelőtt ld.: Plenča, D.: Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata. Beograd, 1962; Kljaković, V.: Velika Britanija, Sovjetski Savez i ustanak u Jugoslaviji 1941 godine = Vojnoistorijski glasnik, 1970. 2. sz.; Woodward, L.: British Foreign Policy in the Second World War, V. III. London, 1971; Roberts, W.R.: Tito, Mihailović and the Allies, 1941–1945. New Brunswick (New Jersey), 1973; [Clissold, S.] Introduction = Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973. A Documentary Survey. Ed. Clissold S. London, 1975; Barker, E.: Some Factors in British Decision-making over Yugoslavia 1941–4. = British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece. Ed. Auty, Ph. and Clogg, R. London, 1975; ugyanő British Policy in South-East Europe in the Second World War. London, 1976; Szovjetszkij Szojuz i borba narodov Centralnoj i Jugo-Vosztocnoj Jevropi za szvobodu i nyezaviszimoszty 1941–1945 gg. Pod red. Valeva L.B. i Szlavina G.M. Moszkva, 1978; Wheeler, M.: Britain and the War for Yugoslavia 1940–1943. New York, 1980.
2. Ld.: Marjanović, J.: Ustanak i narodooslobodilački pokret u Srbiji 1941. Beograd, 1963, 295–320, 333–362.; Tomasevich J.: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945; The Chetniks. Stanford (California), 1975, 145–155.; Auty, Ph.: Tito. A Biography. London, 1970, 191.; 311, 10. jegyz. Iz isztorii szovjetszko-jugoszlavszkih odnoszenij v period vtoroj mirovoj vojni. Dokumentacija = Mezdunarodnaja zszizny, 1958. 8. sz. 154.

3. Deakin, F.W.D.: The Embattled Mountain. London, 1971, 125–136., etc.; Ugyanő Britanija i Jugoslavija 1941–1945. = Jugoslovenski istorijski časopis, 1963. 2. sz.
4. Morača, P.: Jugoslavija 1941. Beograd, 1971, 549.
5. Marjanović, J.: Velika Britanija i narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji 1941–1945 = Jugoslovenski istorijski časopis, 1963. 2. sz. 37–38.; Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945, I. Beograd, 1957, 115.
6. Barker, E.: Some Factors..., 30., 33.; ugyanő British Policy..., 159.; Deakin, F.W.D.: The Embattled Mountain, 130.; Woodward, L. i. m. 283.
7. Zelenjin, V.V.: Odnos sovjetske javnosti prema narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije protiv fašizma (1941–1942). = Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Bihać, 1967; Gibianszkij, L.Ja. – Zelenjin, V.V.: SZSZSR i borba jugoszlavskih trugyascsihszja za narodnuju reszpubliku (1941–1945) = Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1972. 4. sz.; Ugyanő: Ob oszvescsenyiji narodno-oszvobogyityelnoj borbi v Jugoszlaviji szovjetszkoj pecsatyju (1941–1942 gg.) = Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1975. 1. sz.; Szovjetszkij Szozuz i borba narodov... 85–86., 89., 93–94., 98–99.
8. Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 7. Beograd, 1979. 134., 145.
9. Például: Izvesztija, 1941. VIII. 2., 12.
10. Marjanović, J.: Ustanak... 369.; Leković, M.: Značaj skupštine rodoljuba Crne Gore i Sandžaka, održane 16. juna 1942. godine u Tjentištu u borbi za razoblićavanje D. Mihailovića u svjetskoj javnosti i za međunarodnu afirmaciju NOP-a = Istorijski zapisi, knj. XXIII. (1966) 4. sz. 726.; Morača, P.: i. m. 550, 555.
11. Dedijer, V.: Tito. New York, 1953, 173.; Velebit V.: Borbata Za mezdunarodno priznavanje na Nova Jugoszlavija niz Narodnoosloboditelnata vojna = Nova Makedonija, 5. XII., 1979.; Authy, Ph., i. m. 195–196.; Roberts, W.R., i. m. 43.
12. Nem fogadható el érvként S. Nešović állítása, hogy a Szovjetunióknak tudnia kellett volna Mihailović kollaboráns magatartásáról abból a rádióbeszédből, amelyet Nedić 1941. november 11-én mondott Belgrádban. Szerbia „kormányfője” itt arról beszélt, hogy Mihailović röviddel azelőtt csatlakozott felhívásához „... a destruktív és kommunista elemek megsemmisítése terén való együttműködésre”, s ezért pénzt kapott. Nincs adat arra, hogy a Szovjetunióban ismerték volna ezt a rádióbeszédet, de ha mégis így lett volna, először is a népfel szabadító mozgalomtól várt értesülések hiányában akkor is úgy tekinthették, mint a megszállók ellen küzdő erők megosztására irányuló ellenséges provokációt. Ezenkívül pedig Nedić beszédében arról volt szó, hogy – bár Mihailović korábban beleegyezett a megszállókat kiszolgáló rendszerrel való együttműködésbe, – „... ma már ugyanaz a német megszálló hatóságok és a szerb kormány (vagyis Nedić „kormány”) szemében, mint bármely kommunista, ha egyszer Anglia, a demokratikus országok, London és a vörös Moszkva érdekében tevékenykedik”. (Nešović. S.: Inostranstvo i nova Jugoslavija 1941–1945. Beograd – Ljubljana, 1964. 62–64.)
13. Dedijer, V., i. m. 173.; [Clissold, S.] i. m. 17.
14. Ld.: Zelenjin, V.V.: i. m.; Gibianszkij, L.Ja., Zelenjin, V.V., i. m.; Szlavin, G.M.: Ob otklikah...

15. Pravda, 1941. XI. 28., XII. 2.; Izvesztija, 1941. XI. 27., XII. 6. és 11.
16. Téves S. Nešović állítása, miszerint a Pravda kommentárja Mihailović megszállók elleni harcáról írt volna. (Nešović, S. i. m. 56.) V. Kljaković tanulmánya alapján valószínűnek tűnik, hogy a Nešović által közölt téves értesülések forrásul a jugoszláv emigrációs kormány anyagai szolgáltak, ahová ez egy 1942-es amerikai kiadványból került be. (Kljaković, V., i. m. 97.)
17. Iz istorii szovjetszko-jugoszlavszkih odnoszenij, 154.; Kljaković, V., i. m. 95., 101.; Barker, E.: British Policy... 160.; [Clissold S.] i. m. 98. 56. jegyz.
18. Dedijer, V.: Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju. Beograd, 1953. 331–332.
19. Petranović, B.: AVNOJ – revolucionarna smena vlasti 1942–1945. Beograd, 1976. 65.
20. Auty, Ph., i. m. 193.; Kardelj, E.: Borba za priznanje i nezavistnost nove Jugoslavije 1944–1957. Sećanja. Ljubljana–Beograd, 1980. 26.
21. Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 7. 194., 197.; t. 8., 78.
22. Marjanović, J.: Ustanak... 368.; Morača, P., i. m. 552.
23. Čolaković, R.: Zapiši iz Oslobođilačkog rata, knj. I. Beograd, 1956. 286.; Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 7. 198.
24. Dedijer, V.: i. m. 332–333.
25. Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 7. 198.
26. [Clissold, S.] i. m. 98. 56. jegyz.
27. Tito – Churchill. Strogo tajno. Izabrao i uredio Biber D., Beograd – Zagreb, 1981. 247.
28. Zelenyin, V.V., i. m.; Gibianszkij, L.Ja. – Zelenyin, V.V., i. m.; Szlavin, G.M.: Ob oszvescsenij...
29. Nešović, S., i. m. 73.
30. Pravda, 1942. III. 16. és 23.
31. Szlavin, G.M.: Ob otklikah... 30.
32. Yugoslavia and the Soviet Union, doc. 39, 137. Megalapozatlan W. Roberts állítása, hogy 1942-ben a moszkvai rádió továbbra is „... a jugoszláv ellenállás vezetőjeként magasztalta Mihailovićot”. (Roberts, W.R., i. m. 44.)
33. Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 9. Beograd, 1979. 224.; t. 10. Beograd 1980. 239. 179. jegyz.
34. Iz istorii szovjetszko-jugoszlavszkih odnoszenij... 154.; Tito–Churchill, 247.; Woodward, L., i. m. 285.; Plenča D., i. m. 109–110.
35. Iz istorii szovjetszko-jugoszlavszkih odnoszenij... 154.; Plenča, D., i. m. 149.; Leković, M., i. m. 737–740.
36. Morača, P.: Odnosi između Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941 do 1943 godine = Jugoslovenski istorijski časopis, 1969. 1–2. sz. 120.; továbbá Plenča, D.; i. m. 163.
37. Vlahović, V.: Sećanja = Politika, 1975. III. 12–22.
38. Iz istorii szovjetszko-jugoszlavszkih odnoszenij... 154–155.; Dokumenti o szovjetszko-jugoszlavszkom bojevom szodruzsesztve v godi vtoroj mirovoj vojni = Vojenno-istoriceszkij zurnal, 1978. 5. sz., dok. 2., 74., Szlavin, G.M.: Szovjetszkaja obszcsesztvennoszty i Antyifasisztszkoje vecse narodnovo oszvo-boszgyenyija Jugoszlavii. = Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1969. 3. sz. 18.; Woodward, L., i. m. 286–288.; Plenča, i. m. 149–150.

ÚJDONSÁGOK A PORTUGÁL TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A nálunk többnyire csak a „beavatottaknak” kinyíló képzeletbeli portugál történelemkönyv lapjait egyre több érdeklődő olvashatja ma új szempontok szerint Portugáliában. Ehhez nagyban hozzájárul egy 1982 decemberében és egy 1983 nyarán lezajlott történetstálicozó, valamint új szakmai folyóiratok születése is. Jelen cikk erről a folyamatról kíván némileg megkésve tájékoztatni.

I.

Bár az egész 1982-es év a nagy felvilágosodás-kori politikus, Pombal márki halálának évfordulója volt, mégis decemberre tetőztek a megemlékezés eseményei. Sűrűsödtek a róla szóló TV- és rádióriportok, beszélgetések, a napi- és hetilapokban, folyóiratokban a Pombal-mellékletek és számok; s végül e hó 2. és 3-án nemzetközi kollokvium zárta a sort „Az újraértékelt Pombal – a pombali korszak alapvető szempontjai” címmel. Bár a tanácskozás címében ígért újraértékelés jobbára elmaradt, a bicentenárium évének termése, a résztanulmányok és cikkek sokasága, – különösen a *BROTÉRIA* és a *REVISTA DE HISTÓRIA ECONÓMICA* c. folyóiratokban összegyűjtve megjelentek –, alapjai lehetnek a későbbi szintézisnek.

Míg a Habsburg-birodalom tartományaiban a korszak jelentős uralkodójáról kapja nevét a felvilágosult abszolútizmus itteni megvalósulása (josefinizmus), addig Portugáliában egy másik József (I. Dom José) nagyhatalmú minisztere, Sebastião José de Carvalho, Pombal márkija adja nevét egy korszaknak, s az ő tevékenysége fémjelzi a felvilágosult reformokat. A felvilágosult abszolútizmus 1755 és 1777 között a pombalizmus nevet kapta. Ahogyan II. József ismert intézkedéseire is Mária Terézia négy évtizednyi uralkodása teremt gazdasági-politikai alapot, úgy a Bragança uralkodó miniszterelnökének hatalmi létét is az az előd, (II. Dom Pedro) 1736-os kormányzati reformja és a hasonlóan hosszú országlás (1706–1750) központosított volta teszi lehetővé. A mostani konferencián a résztvevők kiemelték, hogy a pombali rendszer érdeme az, hogy ezt a központosítást egy új ideológiai alapról, – a felvilágosult abszolútizmus platformjáról, – kiteljesíti, s mintegy akaratán kívül (vagy ellenére), előkészíti Portugáliát a 19. század liberális forradalmaira. A pombali rendszer a nemesség és az egyház ellen egyaránt fellépve a *partikuláris* és feudális jellegű *érdekeket egységesen aláveti a központi, királyi akaratnak*, a kereskedő-ipari polgárság súlyát emeli, mobilitását a nemesség felé lehetővé teszi. A jezsuitákat Portugáliából és dominiumairól 1759. szeptember 3-án űzik ki, s a portugál példa fő ösztönzője a külföld felé maga Pombal. A nagyhatalmú főminiszter még uralma alatt élvezheti műve elért eredményének presztizsét (a Társaságot XIV. Kelemen Dominus ac Redemptor noster kezdetű bullája 1773. július 21-én oszlatja fel), de az új uralkodó, Dona Maria I. trónralépésével hamar félreállítják a kétszáz éve elhunyt politikust.

Száz éve, 1882-ben, – majd 70 évvel a Jézus Társaság újjászületése után (VII. Pius, 1814) – különösen e témakörben lángoltak fel heves viták Pombal és korának

értékelésében. Az ultramontanizmus túlhaladottságára ráérző ún. „70-es nemzedék” (Antero de Quental, Oliveira Martins és mások) a politikai közgondolkodásra ható tényezőként csatasorba állítják Pombal radikalizmusát. Manapság is Pombal kormányzási módszerének megítélése osztja meg leginkább a kutatókat, s a pombalizmus morális megítélésének két pólusa között máig sem szelidült csupán párbeszéddé a két főbb vélemény ütközése. A bicentenáriumon egyesek a „hitleri, sztálini totalitarizmus” és a pombali erős kéz azonosítására törekcsenek (Manuel Antunes: Pombal márkí és a jezsuiták, Brotéria 1982 vol. 115, no. 2–3–4.) míg mások a pombali intézkedéseket egyértelműen haladóként üdvözlík (Antonio Leite: A pombali ideológia. Felvilágosult abszolutizmus és regalizmus. u. o.).

II.

Az 1983-as esztendő sem volt kevésbé fontos a portugál kulturális életben, a történelmi múlt felidézésében. Öt jelentős – a 16. századi nagyságra emlékeztető – épületegyüttesben kiállították ui. mindazokat a kulturális–anyagi javakat, amelyek Portugália kiemelkedő századáról és világtörténelmi szerepéről, a felfedezések koráról tanúskodnak. A felfedezésekben nemcsak Portugáliának táruáltak fel új világok, s az azt követő gyarmatosításban sem egyedül vett részt. Európa nemcsak gyökere és háttére volt e folyamatnak, hanem ösztönzője és haszonélevezője egyaránt. Jelentős kulturális javak ugyanakkor éppen portugál közvetítéssel kerültek a három ekkor megismert kontinensről az Ó-Világba, s tették meg visszafelé is ugyanezt az utat.

Természetes ezek után, hogy az Európa Tanács által Lisszabonban szervezett XVII. Európai Művészeti, Tudományos és Kulturális Kiállítás is „a Portugál Felfedezések és a Reneszánsz Európa” átfogó címet viselte. Maga a kiállítás, úgy tüník, egyedülálló, egyszeri és nehezen megismételhető összefogás eredménye. A portugál intézményeken és magánszemélyeken kívül Európa számos országa küldte el kiállítási anyagát, az Európa Tanács pedig szakértőit és pénzügyi támogatását e vállalkozáshoz.

A kiállítás-sorozat nem lehetett volna teljes, ha a szellemi élet más formái nem egészítik ki sikeresen. Egy sor tudományos konferencia, kerekasztal-megbeszélés, a szaktudományok szimpozionjai kívánták átértelmezni és újrafogalmazni mindazt, amit a kor Portugáliájáról és az akkor feltáruuló világról tudunk. Miként 1961-ben, amikor Tengerész Henrik évfordulót ünnepeit az ország, most is, a könyvkiadásban érték el a legjelentősebb – és a külföldi kutatónak is fontos – eredményeket. Újra kiadták (ezúttal portugálul) Vitorino Magalhães Godinho „L'Economie de l'Empire Portugais au XVIe et XVIe siècles” (S.E.V.P.E.N., 1969) című, klasszikusnak számító könyvét. A Casa da Moeda-Imprensa Nacional kiadó sorra jelentette meg a korszak ismert kutatóinak újabb eredményeit, de kiadták fac-simile kiadásban a források egész repertoárját is. A kiállítás és a vele párhuzamosan zajlott konferencia tematikájában átfogó, értékes monográfia is született Luis Filipe Barreto jóvoltából (Felfedezések és Reneszánsz, „Descobriementos e Renascença”, CMIN, 1983). Luis de Albuquerque: „Bevezetés a Felfedezések történetébe” és José Sebastião da Silva Dias: „A felfedezések és a 16. századi kultúra kérdései” című könyvei hasonlóan az előbbihez a szintézis igényével íródtak. – Mindez már újabb érdekes jelenség felé vezet át bennünket. Ugyanakkor amikor a historiográfia átértékelő szakaszá-

nak vagyunk tanúi, az irodalomtörténeti „fő vonal” értékelésében is jelentős változás történt. A nemzeti költő, Camões mellett Fernão Mendes Pinto „Peregrinação” (Bolyongás) c. műve is a 16. század értékeit közvetítő klasszikussá emelkedett. E mű elismerése és újravirágzása mindenképpen nyeresége a portugál, de egyben a világirodalomnak is.

III.

1984 júniusától a portugál historiográfia egy új, félévenként megjelenő folyóirattal gyarapodott. Az új periodika neve „Nova História” (Új Történelem), szerkesztője a lisszaboni Új Egyetem professzora, A.H. de Oliveira Márques. Minden bizonynyal a portugál gyarmati rendszer felszámolása és a demokratikus Portugália megteremtése óta eltelt tíz esztendő is közrejátzott abban, hogy – miként ezt az előbbiekben is láttuk – a portugál történelem bizonyos vonásai újraértékelődjenek. Láttuk, hogy a portugál 16. század sem kivétel e tendencia alól. A most induló folyóirat szintén ennek a századnak szenteli első számát, amelynek rangját elsősorban a szerkesztő egy igen fontos forrásközlése adja.

A Portugália története (History of Portugal, Columbia University Press, New York/London, 1972) ismert szerzője, aki évek óta kiterjedt kutatásokat folytat az észak-európai – portugál kereskedelmi kapcsolatok körében, Hannoverben egy érdekes olasz nyelvű iratra bukkant. Címe: „Ritratto et reverso del Regno di Portogallo” (A Portugál Királyság leírása és annak fonákja). Az 1578 és 1580 között íródott feljegyzést a feltevések szerint egy a pápai államhoz közelálló követ vetette papírra, aki objektív ténymegállapításai után szubjektív benyomásait is közli. A toscanai nyelvjárásban született feljegyzés első fele azért fontos, mert, a Portugál Birodalom ismertetésén túl, tartalmazza a portugál Korona bevételeinek és kiadásainak egy olyan szakszra vetített képét, amelyek a kutatók előtt eddig ismeretlenek voltak. A feljegyzés második fele valóságos kihívás az újraértékelés további folytatására. Beszámol a mindennapok olyan gondjairól, mint a törvénytudók indokolatlanul magas száma és megvesztegethetősége, a csatornázás és a közhigiéne szinte teljes hiánya, az ország függő helyzete az európai gabonaexportőröktől. Mindezek a – talán elfogult – megjegyzések felfedik a „nemzeti arany század” visszaesését, de egyben utalnak az ország olyan jelenkori strukturális bajaira is, mint például a túlnyomóan agrár jellegű gazdaság és termelés technológiai nehézségei.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185—604
V. Szabadsajtó u. 6.	184—840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843—160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314—334
I. Bem u. 9.	352—346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181—401
József nádor tér 1.	185—850
CORVIN Áruház	335—551
Lenin krt. 17.	423—551
Hegedűs Gyula u. 43.	491—505
Baross u. 59.	131—286
SKÁLA Áruház	852/222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189—013
Rákosfalva park 3/c (XV.)	847—274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116—269

57779

591/2

52418

VILÁGTÖRTÉNET

1986 JUL 0 11

Föld Globóbisa

'85/4

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Niederhauser Emil,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

David Gaunt: Történelem és antropológia (folytatás)	3
Guy Bourdė — Hevré Martin: Az új történetírás, az „Annales” iskola örökőse	77

Juliusz Bardach: Országgyűlési követválasztás Lengyelországban a 16–18. században	100
--	-----

Janina Leskiewiczowa: A szejm és a kormány (Lengyel királyság, 1815–1830)	125
--	-----

Andrzej Ajnenkiel: Az 1919–1922. évi törvényhozó szejm és annak hatása a függetlenné vált Lengyelország politikai be- rendezkedésére és területi szervezetére	131
---	-----

Tájékozódás

Perry Anderson: Skandinávia és a feudalizmus	
Majoros István: Franciaország és a nemzetközi kapcsolatok rend- szere az első világháború előtti évtizedekben	142

Modern klasszikusok (ismertetések)

Fodor Éva: Lawrence Stone: Az arisztokrácia válsága (1558– 1614)	158
Dercze Zoltán: Georges Duby: Harcosok és parasztok a 7–12. században	

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződőtt és nyomtatódott a ref. collé-
giumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–06162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

8516120 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

DAVID GAUNT:

TÖRTÉNELEM ÉS ANTROPOLÓGIA*

(David Gaunt: *Memoir in History and Anthropology*,
Stockholm, 1982. 27–87.)

5. Problémák a történelmi antropológiában

A történeti módon író antropológusoknál bizonyos problémák is felmerülnek. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy az időt meglehetősen mechanikusan fogják fel. Robert Redfield, például, *A kis közösség* (*The Little Community*) című munkájában szinte azonosítja a földrajzot az idővel: a világ különböző részein jelentkező különböző közösségek számára a komplexitáshoz, vagy haladáshoz való fejlődés különböző fokait képviselik. Viszont sohasem beszél nyíltan a közösségeken belüli változásokról, s összehasonlító módszerével a történeti evolúciónak sajátos képét adja a vándorló törzsektől az állattenyésztő népekig, a Yucatan falutól a svéd pre-indusztriális körzetig. Ugyanezzel a problémával találkozunk Ronald Frankenberg Brit közösségek (*Communities in Britain*) című munkájában is.

A történészeket gyakran az igézi meg az antropológusok munkáiban, hogy az utóbbiak meglepő és „paradox” magyarázatokat adnak az általuk vizsgált témákról. Nagyon kevés antropológus veszi szó szerint a dolgokat – a tréfás kapcsolatok halálosan komolyak, az örökösödési háborúk erősítik és nem gyengítik a nemzetet, a farsangok és szatírák a felszínen kritizálják a társadalmat, de a mélyben tulajdonképpen megerősítik azt, stb. Néha azonban előfordul, hogy ha az antropológus történelmet kezd írni, a „paradox”, bonyolult, finoman árnyalt mozzanatok eltűnnek. Ezek helyett, az egész gondolkodási módot vagy társadalmi szervezetet egy-két kulcstényezőre vezeti vissza. Egy jól ismert társadalomantropológus, Jack Goody, szinte mindig így jár el. Leírja például, hogy maga az írás tevékenysége miként vezet a mentalitásnak és az elvont gondolkodásnak olyan új formáihoz, amelyek elképzelhetetlenek az írástudatlan kultúrákban. Azt is leírja, hogy a mezőgazdasági technikák eltérései – például

* A tanulmány első részét a *Világtörténet* 1984/2-es száma közölte.

a kapa és az eke használata az afrikai mezőgazdaságban – miként vezettek az öröklési és rokonsági rendszerek eltérő formáihoz. Nem akarom azt állítani, hogy Goody teljes mértékben téved a fenti dolgokban, csak azt szeretném kimutatni, hogy oly módon egyszerűsíti le a magyarázatát a történeti változásról, amely elképzelhetetlen lenne egy antropológusnál, aki a társadalomról egy bizonyos időpontban ír.

Őszintén el kell ismerni, hogy egy sor történész is megérdemelné a kritikát. Náluk számos esetben az antropológiai fogalmak és eredmények használata mindenféle módszer és mélyebb belátás nélkül történik. Számukra az etnográfia az esettanulmányoknak olyan bősz kincstárát alkotja, amelyből ki lehet ragadni egy csokor analógiát arra a jelenségre, amelyet történetileg vizsgálnak. A jobban ismert analóg esetből vonva le következtetéseit, számos történész elkerüli az általa vizsgált különleges helyzet mélyebb elemzését. Le Roy Ladurie könyve, a *Montaillou* ilyen problematikus munka. Egész eleganciájában túlzottan függ lenyűgöző forrásaitól. A dolgok többsége magától adódik. Ladurie forrásának epizódjait különböző értelmes kategóriákba csoportosítja. Beszél a háztartásról, a vagyon felhasználásáról, a testről, a különböző szenvedélyekről és gyöngéd érzelmekről és így tovább. Az a benyomásunk, hogy egy antropológus írja népének etnográfiáját. Ladurie valóban gyakran mondogatja, hogy a történész legyen egyben antropológus is. A *Montaillou*-ból nem hiányzik az antropológiai fogalmak és szemléletmód használata – de ezek egy intellektuális tükrözési trükk révén jelentkeznek.

Ladurie egységeket ragad ki az etnográfiából – egy epizódot itt, egy analóg magatartást ott – mindezt kontrasztok teremtésére, vagy arra, hogy megerősítse az olvasók meggyőződését, hogy valamikor régen ezen félreeső falucska lakói végül is teljesen emberi módon viselkedtek. Ezt úgy éri el, hogy a furcsa magatartásokat szembeállítja alternatívan nagyon hasonló magatartásokkal és összekapcsolja ezeket egy 14. századi józan ész-magyarázattal, amelyeket inkvizíciós tanúságtételekből olvasott ki. Az antropológiai látásmódot szűken csak arra alkalmazza, hogy hozzájusson egy olyan irodalmi impresszióhoz, amely bizonyítja, hogy a montaillou-i életből adott képe nagyon valószínű.

Az etnográfiának ilyen analógikus felhasználása a történészek körében egyre terjed. Én is így jártam el Lakosság, természeti erőforrások és helyi társadalom (*Population, Natural Resources and Local Society – Peasant Studies* 1978) című cikkemben, de egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy e módszer segít-e a vizsgált társadalmak akár antropológiai,

akár történeti megértésében, különösen akkor, ha egy ügyes analógia megakadályozza a szerzőt abban, hogy mélyebben behatoljon a kutatott specifikus kultúrába.

A következő példánk Barrington Moore történész és szociológus munkája arról, hogy egyes európai országokban a munkásosztály miért volt olyan passzív az elnyomással szemben és miért fogadta el más osztályok dominanciáját. Igazságtalanság (*Injustice*, New York. 1978) című könyvében lényegi háttérként bemutat egy sor primitív kultúrát, az indiai kasztrendszert és foglyokat koncentrációs táborokban annak bizonyítására, hogy az igazságtalanság érzése mindenütt jelen van, hogy egyetlen nép sem olyan barbár, hogy ne rendelkezne ezzel az érzéssel, hogy egyetlen népet sem lehet annyira elnyomni, hogy elveszítse a morális igazság érzését. Ez nem túl nagy eredmény egy olyan vastag kötettől, amely olyan problémával foglalkozik, amelyet a legtöbb ember minden további mélyreható meggyőzés nélkül egyetemesnek fogad el. A kérdésfeltevés nem rossz, de alig áll kapcsolatban a könyv alapvető témájával, hacsak az nem, hogy az európai munkásosztályok – ha valaki eddig másként gondolta volna – szintén rendelkeztek az igazság érzésével, s ezt meg lehetett sérteni.

Az etnográfia használható nagyon általános emberi magatartások megállapítására – ha az absztrakciós szint elég magas. Pontosan erre törekedtek a társadalom-antropológusok funkionalista korszakukban, amelyet mára már elvetettek. Nem hiszem, hogy a történészeket jobban segitené ez a megközelítés, mint ahogyan az antropológusokat segítette.

Az egyik fő területe a történeti-antropológiai kutatásoknak a kozmológiákkal vagy világnézetekkel foglalkozik – tulajdonképpen egész népekre vagy társadalmak egyes részére jellemző gondolkodási típusokkal. Franciaországban ezt a területet „*mentalitás*”-történetnek nevezik, s ennek kutatása nagyon elterjedt.

A mentalitás-történet gyakran a gondolkodás egyes vonatkozásaira, vagy egyes gondolati csokrokra koncentrál – például a mágjáról, a halálról, vagy a gyerekeknek a társadalomban betöltött helyéről kialakított elképzelésekkel. Futólag meg lehet itt említeni néhány jól ismert történeti munkát: a mágia területéről: Keith Thomas: *Vallás és a mágia alkonya* (*Religion and the Decline of Magic*, London 1971), Alan Macfarlane: *Boszorkányság a Tudor és a Stuart Angliában* (*Witchcraft in Tudor and Stuart England*, London 1970); a gyermekség fogalmának változásáról: Philippe Ariès: *A gyermek és a családi élet az ancien régime alatt* (*L'Enfant*

et la vie familiale sous l'ancien Régime, Paris 1960); a halálról: Michel Vovelle: Barokk pietizmus és dekrisztianizáció Provence-ban a XVIII. században (*Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, Paris 1973); Richard Cobb: Halál Párizsban 1795–1801 (*Death in Paris 1795–1801*, Oxford 1978); az eretnek vallási közösségek kozmológiáiról: Emmanuel Le Roy Ladurie: Montailou, okszitán falu 1294 és 1324 között (*Montailou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris 1975); Carlo Ginzburg: A sajt és a kukacok (*Il formaggio e i vermi*, Turin 1976). A fenti listát a sokszorosára lehetne növelni a „morális ökonomiákról” a „rituális tiltakozásról”, a „rites du passage”-ról, stb. írott tanulmányokkal, amelyeket feldolgozunk a tanulmányunkhoz kapcsolt mellékletben.

A kozmológiák tanulmányozása egyre terjed és ez egészen természetes. Az 1960-as években, sőt korábban is azzal az egyértelmű tendenciával találkozhattunk, hogy történelmet mindenekelőtt számszerűsíthető források alapján kell írni – gazdasági adatok, demográfiai arányszámok – s mindent, ami megszámlálható volt, megszámláltak. Ha kevés volt a forrás, akkor becslésekhez folyamodtak, s mindent, ami nem volt számítható, vagy mérhető, kihagytak. A legtöbb történész a „kvantitatív történetírás” évtizedei után úgy látta, hogy a mérhető csak azt írja le, mi történt, s csak ritkán szolgál válasszal az olyan kérdésekre, hogy az emberek miért cselekedtek bizonyos esetekben. Röviden a „jelentés” problémája merült fel. Az oksági kérdések megválaszolásához ismernünk kell az emberek hitvilágát, attitűdjeit, tudását és így tovább – s ez az a pont, ahol a *mentalitás* története olyan elragadtatóvá válik.

Az, hogy kijelentjük, hogy ez a kutatási terület megigéző, nem jelenti azt, hogy problémamentes. A mai helyzetben minden jogunk megvan arra, hogy vegyes érzelmekkel rendelkezünk az ilyen kutatásokkal szemben. Számos úttörő munka, Ariès-é és Focault sok írása úgy általánosít, hogy ítéleteit nem eléggé bizonyítják a bemutatott források. Míg az ebben az irodalomban felmerülő ötletek és témák nagyon stimulálóak, igen sokszor a stimuláció a következő formákban jelentkezik: „Nagyon érdekes, de hogy tudja ezt bebizonyítani?”, vagy „Ez tényleg igaz?” és így tovább.

Felvetődik egy további probléma is, mint azt Hildegard Geertz kimutatta Keith Thomasnak a mágiáról szóló könyvével kapcsolatban: a történészek általában témáikat elszigetelve tárgyalták kutatásuk helyének és korának teljes világnézetétől. A mágiát például többé-kevésbé babonás cselekedetek sorozataként tárgyalták, melynek célja, hogy az egyén-

nek rövid távra előnyöket biztosítson. Ha így tekintjük a dolgokat, egy nyilvánvaló paradoxon jelentkezik: az emberek a mágiához fordulnak annak ellenére, hogy igen kevés esetben jár ez azzal a hatással, amit a mágiától elvárnak. Ez a paradoxon Thomas egyik fő témája. Geertz úgy véli, hogy a probléma pusztán a mágia rosszul körvonalazott a priori meghatározásából következik. Geertz helyette egy antropológikusabb megközelítést követel, olyat, mint amelyet például E.E. Evans-Pritchard alkalmaz az Azandek-ről, egy dél-szudáni népeességről írott munkájában. A boszorkányságba és a mágiába vetett hit „nem annyira az empirikus kipróbálásból ered, hanem abból a tényből, hogy egy bizonyos elképzelés kerül be a kulturális fogalmak általános rendszerébe, abba a hagyományos kognitív térképbe, amelynek terminusaiban a gondolkodás és akarat, a nyugtalanság és a vágy jelentkeznek. A valóságról alkotott zárt rendszereknek ugyanis éppen ez a jellemzője, hogy burkoltan egybekapcsolódnak egységei, teszi a boszorkányokról, a szerencsétlen napokról és hasonlókról kialakított elképzeléseket olyan ellenállókká a változásokkal szemben”. (A vallás és a mágia antropológiája – *An Anthropology of Religion and Magic*, *Journal of Interdisciplinary History* 1975. 84.)

Ez a viszonylag új felhívás a történészekhez, hogy a folklórt és a népi hiedelmek más jelentkezéseit egy totális kozmológia összefüggéseiben vizsgálják, kevés hatással járt, Jean Delumeau munkáját kivéve. Annak ellenére, hogy az etnológusok már nemzedékekkel ezelőtt feladták egyes kulturális elemeknek elszigetelt tanulmányozását, ma is találkozunk olyan történészekkel, akik egyetlen népmese vagy egyetlen típusú rítus fejlődését akarják feltárni.

A jövőben azonban elképzelhető, hogy egyre több kutató fog foglalkozni nemzetek vagy osztályok totális kozmológiájával. Ebbe az irányba mutató első kísérletnek tekinthető Orvar Löfgren-nek és Jonas Frykman-nak, a lundi etnológiai tanszék munkatársainak írása. Könyvük „A kultúrált ember” (*Den kultiverade människan*, Stockholm 1979) kísérlet a burzsoá gondolkodás lényegi elemeinek ábrázolására e század fordulóján. Összekapcsolva a természetről, tisztaságról, otthonról és családról alkotott elképzeléseket, leírják a burzsoá városi Svédország kozmológiáját. 1981 januárjában tartottak egy konferenciát Lundban a kozmológiákról, és Ronny Ambjörnsson tervez egy tanácskozást a Rend és Káosz témakörben 1981-re Umeao-ban. Annak ellenére, hogy a néprajztudósok régóta hangoztatják, hogy a kulturális elemeket egy totális kozmológiában kell elhelyezni, ők sem túlzottan vonták le a logikus következtetéseket ebből a

követelményből. Inkább korlátok közé szorították kozmológia-képüket. A folklórban például ma egyszerre tanulmányoz valaki mindenféle öskultuszt, ahelyett, hogy a Grimm testvérek puttonyocska meséjének minden változatával foglalkozna. De egy folklórista szinte sohasem kerül a népmese kultúráján kívülre.

A néprajzosoknak és a kozmológiák történészeinek rövidesen két nagy problémával kell szembenézniük. Az első az osztálykonfliktus – a társadalom sok csoportja saját specifikus kultúráját ugyanazon társadalom más tagjaival dialógusban vagy azokkal szemben alakítja ki. Így viszonyítanunk kell a munkásosztálybeli elképzeléseket a felsőbb osztályiakhoz, az absztinensekét az iszákosokéhoz, a burzsoáziáét valószínűleg mind a munkásosztályéhoz, mind az arisztokráciáéhoz, stb. A következő nagy probléma az idő – mikor osztályok konfliktusban állnak egymással, akkor tanulnak is egymástól – de a tapasztalati leckék sohasem éreztetik közvetlenül hatásukat, mindig van egy idő-elem, amelyet a hagyományos gondolkodási mód felgyorsít, vagy lelassít. Ez nem magának a változásnak a tanulmányozása, hanem, hogy Jacques Le Goff kifejezését használjuk, a „mutációké”. A kozmológiákat lassan fejlődő következtetéssorozatoknak kell tekintenünk, amelyek tényleges, tapasztalt konfrontációkon alapulnak. Ily módon talán úgy lehet a reformista szakszervezeteket nézni, mint helyes ítéleteket a forradalmi aktivitás hiábavalóságáról a legtöbb társadalomban.

Mivel egy északi országban vagyunk, említenem kell két tudóst, akik kívül állnak azon a túlegyszerűsített sémán, amelyet felvázolok. Ők a szabályt erősítő kivételek, s valóban nagyon érdekes kivételek. Azonban elszigeteltek maradnak tudományos környezetükben és kevés követőjük akad.

Egyikük a finn néprajztudós, K. Robert V. Wikman, akinek a munkáját: Bevezetés a házasságba. Összehasonlító etno-szociológiai vizsgálat a házasság első lépcsőfokáról a svéd népesség szokásaiban (*Die Einleitung der Ehe. Eine vergleichende ethno-soziologische Untersuchung über die Vorstufe der Ehe in den Sitten des Schwedischen Volkstums*) nyilvánvalóan Malinowski és Edward Westermarck, a két antropológus óriás írásai inspirálták. Wikman műve udvarlási szokásokkal, ifjúsági kultúrával és a szexuális ismeretek elterjedésével foglalkozik, s sok ponton hasonló Natalie Davisnek Franciaországról írott művéhez. Wikman könyve, címe ellenére nemcsak a svédekkel foglalkozik, hanem összeveti az egész világ hasonló udvarlási szokásaival, s állandó kísérletet tesz arra, hogy még

a komplex kultúrák rítusait és szokásait is összekapcsolja gazdasági és ökológiai tényezőkkel. Ha figyelembe vesszük, hogy a könyv 1937-ben jelent meg, s a kutatásokat még jóval korábban végezték, akkor ébredünk rá igazán, hogy milyen egyedi volt Wikman abban az időben. Mostanában kutatásai nagyon fontosakká váltak a családtörténészek számára.

Wikmanhoz hasonló szellemű a svéd történész-szociológus Börje Hanssen, aki pályafutása végén néprajzos docens lett. Fő műve Dél-Svédország egy területéről szól és a következő alcímet viseli: *A társadalmi antropológiai kapcsolatok vizsgálata a 17. és a 18. században. (A study of social anthropological connections during the seventeenth and eighteenth centuries, 1952)*. Hanssen munkájának két jellegzetessége van: egyrészt az elméleti gondolkodás magasfokú önállósága, másrészt készsége olyan új kategóriák „feltalálására”, mint amilyen a „pogány-falusi kapcsolatok” (pagano-rural), a herilis szakasz (a házigazdához való tartozás szakasza), stb., továbbá különleges képessége van új források találásában és felhasználásában antropológiai és szociológiai jellegű kérdések megválaszolásánál. Még senki sem tudta az egyházi és adólistákat oly nagyszerűen felhasználni, mint ő a koraujkori Skandinávia társadalmi különbségeinek leírásához. Ráadásul adatgyűjtése a különböző ökológiai régiók közötti kereskedelemről és áruforgalomról a mai napig egyedülálló.

Ezen utóbbi példák megvilágítják, miként lehetséges az antropológiai problémáknak a történeti munkákba való integrálása. Macfarlane, Wikman és Hanssen egyszerre végeztek hagyományos terepmunkát, levéltári kutatást és nem elégedtek meg a másodkézből kapott történeti információkkal.

A helyszíni kutatómunkát végző antropológusok újabb generációjánál erősebben jelentkezik a történelmi magatartás időbeli specifikumának érzése — szemben a durván evolucionalista gondolkodással. Mostanában bírálták meg Fredrik Barthot, aki egyik úttörője volt a történelemnek az antropológiai terepmunkával való kombinálásának, azt állítván róla, hogy nem elég történeti, mikor egy nyugatázsiai nép politikai vezetőiről ír. M.E. Meeker: Egy Dél-Ázsiai hősi korszak alkonya: újraolvasva Barthnak Swat-ról írt munkáját — *The Twilight of a South Asian Heroic Age: rereading of Barth's Study of Swat, Man* 1980, 682–701)

A legpontosabb megfogalmazása annak, hogy a történelem miért fontos a helyszíni kutatómunkát végzőknek, Renato Rosaldotól ered, aki Fülöp-szigeti fejedelemségekkel foglalkozott. Mikor lassan — egy évtizedes tanulmányozás után — felfogta, megértette az Ilongot történelmet,

társadalmukról alkotott felfogása, az ő szavai szerint „egészen váratlanul alapjaiban megváltozott”. A továbbiakban részletesen idézem őt: „A kronológia ... végre lehetővé tette számomra, hogy együtt lássam azon fejlődési folyamatok viszonyait, amelyeket korábban autonóm ciklusokként írtam le, felismerjem a kölcsönhatásokat látszólag elkülönült események között, melyek időben átfedték egymást ... Meg tudtam különböztetni például az életciklusok rendszerességének hatásait a történelmi pillanat véletlenszerűségétől. Munkám is messze túlment a társadalmi struktúra vizsgálatán, s belekerültek azok a módok, melyek az Ilongot magatartást kulturálisan struktúrálták, intézményesen megalapozták s történetileg létrehozták ...

Az egyik fő következménye annak, hogy az Ilongot társadalmat egy történeti perspektívába helyeztem, az volt, hogy elszakadtam a klasszikus antropológiai gyakorlattól, azáltal, hogy strukturális összegzéseket használtam elemzési kiinduló pontként, s nem hagytam őket következtetésként betokosodni, mivel meggyőződésem, hogy a struktúrák, ebben az esetben a fejlődési ciklusok legalább annyira elősegítik, mint akadályozzák az emberi cselekedeteket”. (Ilongot fejeadvázlat 1883–1974: társadalmi és történeti vizsgálat – *Ilongot Headhunting 1883–1974: a study in society and history*, 18–20.)

A történelem és a társadalmi antrológia fejlődésének fokai meglehetősen tisztának tűnnek. Felmerülhet persze néhány probléma a mostani irányzat megítélését illetően. Ennek ellenére megpróbálok egy nagyon vázlatos leírást adni a fokozatokról – mely alól természetesen találhatunk kivételt is.

Első fázis

Antagonizmus, amelyben a történelemnek és a társadalom-antropológiának nagyon kevés köze van egymáshoz, sőt tudatosan szembeállítják őket a funkconalizmus elvein keresztül, s a magatartásnak teljesen eltérő formáival foglalkoznak. Ez a fázis megközelítően az 1920-as évektől a második világháború végéig tartott.

Második fázis

Lépések történnek az integráció irányába, ebben az időszakban egyes személyek – szemben a korábbi fázis funkcionálisizmusával – élénk elméleti érdeklődést mutattak az antropológiai kutatások időszemléletének kialakítására. Ugyanekkor néhány történész – de egyértelműen csak egy csekély kisebbség – elkezdte a mindennapi élet kutatását. Ez a fázis a világháború végétől az 1960-as évek elejéig tartott.

Harmadik fázis

A jóindulat korszaka, amelyben a történészek között az antropológiával szembeni, s az antropológusok körében a történelemmel szembeni elméleti akadályokat eloszlatták, a kutatók előreléptek és kutattak. A történészek saját antropológusai lettek, az antropológusok pedig saját történészeik. Egyik csoport sem törődött azzal, hogy mit csinál a másik tudományág, milyenek annak szempontjai, módszerei, tapasztalatai. Ugyanakkor írásaik lelkes fogadtatása eloszlatta a habozást. Ez a fázis az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek végéig tartott.

Negyedik fázis

Az integráció korszaka, amely éppen csak megkezdődött s ezért még gyermekcipőben jár, s amelyet a két tudományág párbeszéde jellemez. Akadnak olyan kutatók is, akik mindkét témában szereznek tudományos fokozatot. Erősen látható tendencia van arra, hogy a másik tudománynak ne csak a témáit egyék magukévá – hanem általában szemléletmódját is. Visszautasítják azt a felületességet, amellyel a történészek és az antropológusok a megelőző évtizedben a történelmi antropológiához közeledtek. Úgy vélem, ez nyilvánvaló lesz azon országokénti áttekintés egy részéből, amely összefoglalómat követi.

6. Országokénti áttekintés

Franciaország

Az 1980–81-es egyetemi év folyamán az *École des Hautes Études en Sciences Sociales* (EHESS) 14 különálló szemináriumot hirdetett meg az „*Anthropologie historique*” címszó alatt. Felsorolom őket, hogy láthatóvá váljék, milyen szélesen értelmezik Franciaországban a témát. Lényeges annak figyelembe vétele, hogy az alábbi lista nem tartalmazza az adott év összes olyan szemináriumát, amely összekapcsolja az antropológiát és a történelmet.

1. A középkori Nyugat történelmi antropológiája (J. Le Goff).
 - a. Elit kultúra és népi kultúra.
 - b. Szimbolikus rendszerek.
2. Középkori régészet és antropológia (J.-M. Pesez)
 - a. Anyagi kultúra a középkori Nyugaton.
 - b. Lyonban: A középkori falvak régészete.

3. A középkori Itália demográfiája és antropológiai története. (C. Klapisch-Zuber).
Házasság és hozomány a középkor végén.
 4. Franciaország etnotörténete (J. Goy).
Örökösödés és közösségi tulajdon a vidéki társadalom újratermelésében (18–20. század).
 5. Franciaország történelmi antropológiája (A. Burguière).
Rokonság és társadalom Franciaországban.
 6. A 15–20. századi Nyugat-Európa antropológiája és történelme (A. Burguière).
A család néprajzi kutatói.
 7. A hagyományos európai társadalmak vallási antropológiája (N. Belmont).
a. Népi tévhitek és babonák. b. A gyermekszülés antropológiája és népi nemzés-elméletek.
 8. Az élethez és a halálhoz kapcsolódó attitűdök. (P. Ariès).
A magánélet története: Átmenetek egy nem-specializált területről a közélet, a magánélet és a szakmai élet területére a ház, a sport, a munka, stb. fejlődése folyamán.
 9. Társadalomtörténet és az egészség története (J.-P. Goubert).
 10. Történelem és antropológia a Maghrebben. (L. Valensi).
A megszállók víziója: társadalomtudomány és gyarmatosítás.
 11. Identitás és akkulturáció (N. Wachtel).
Zsidó visszaemlékezések: A zsidók szóbeli archívumai Franciaországban.
 12. Az Andok-Amerika történelmi antropológiája (N. Wachtel).
a. Szimbólikus tevékenységek és társadalmi szervezet.
b. A családi struktúra fejlődése az Andokban és Közép-Amerikában a 15. században.
 13. Kína gazdasági antropológiája (M. Cartier).
a. Az egységes és a megosztott család: az örökösök közötti elosztás. b. A külföldi monográfiák
 14. A bantu nyelvet beszélő Afrika történelmi antropológiája (W. Randles).
Külső kapcsolatok a bantu nyelvet beszélő Afrikában a 15–19. században: mezőgazdaság, kereskedelem, politikai formációk, vallások.
- A fenti lista olvasójának kialakulhat az elképzelése arról, milyen

témákat tárgyalnak Franciaországban történelmi antropológia címszó alatt. A témáknak két típusa szerepel igen gyakran. Abszolút vezető helyet foglalnak el a szemináriumok a rokonsági kapcsolatokról, az örökösödésről és családról, melyek közé hét vagy nyolc (attól függően, hogy hová helyezzük Philippe Ariès szemináriumát) található a listán. A következő típus az, amely nem európai kultúrákkal foglalkozik, illet négyet találhatunk. Egészen újkeletű történeti meghatározása a történelmi antropológiának: „*une histoire des habitudes: habitudes physiques, gestuelles, alimentaires, affectives, habitudes mentales*”, (André Burguière: A történelmi antropológia – L’anthropologie historique – in: J. Le Goff (szerk.): *La nouvelle histoire*. 45.) Azaz: a szokások története: a fizikai gesztusoké, étkezése, érzelmeké, szellemi szokásoké.

Franciaországban régóta folyik az eszmecsere a társadalmi antropológia és a történelem között. Nagy szerepet játszik ebben az *Annales – Economies, Sociétés, Civilisations* című folyóirat, amelyet az E.P.H.E. ad ki Párizsban. Néhány évvel ezelőtt az *Annales* egyik titkára kiszámította, hogy az *Annales*-ban az 1970-es években megjelent cikkeknek egyharmada rendelkezett antropológiai tendenciával. (André Burguière: Az új *Annales*: A hatvanas évek végének új meghatározása – The New *Annales*: a Re-definition of the Late 1960-s – Review 1977, 195–206). Az *Annales*-nak számos tematikus száma volt általuk „antropológiai történelemnek” nevezett témákról.

Anyagi élet és biológiai magatartás (*Vie matérielle et comportements biologiques*) 1962.

Biológiai történet és társadalmak (*Histoire biologique et sociétés*) 1969

Nem-írott történelem (*Histoire non-écrite*) 1973

Történelem és antropológia (*Histoire et anthropologie*) 1974

Történelem és szexualitás (*Histoire et sexualité*) 1974

A halál körül (*Autour de la mort*) 1976

Franciaország antropológiája (*Anthropologie de la France*) 1976

Az Andok társadalmainak történelmi antropológiája (*Anthropologie historique des sociétés andines*) 1978

Természetesen sok olyan cikk jelenik meg más francia folyóiratokban is, amely kapcsolódik az antropológiához és történelemhez. Franciaországban nincs más általánosan elfogadott filozófiai meghatározása az „antropológiai történelemnek” mint az, hogy a tartalomnak antropológiainak kell lennie. A cikkeket a már említett szerkesztőségi titkár szerint három kategóriába lehet sorolni:

1. Nem-európai kultúrák klasszikus módszerű antropológiai vizsgálata.
2. A történelemben a mindennapi élet szokásainak vizsgálata mind a biológiai, mind a társadalmi magatartás szempontjából, különösen az étkezés és élelem kutatás.
3. Világsemléletek: „*mentalitások*”, folklór tanulmányozása, vagy a mítoszok strukturális elemzése.

Az én gondolkozásom számára ez az osztályozási rendszer túl széles — „bármely tanulmány, mely témájában, vagy megközelítési módszerében valami az antropológiától jövőt tartalmaz”, értéktelen meghatározás, mikor két olyan tudományággal foglalkozik, mint az antropológia és a történelem, amelyek mindketten a maguk totalitásában kísérik meg a társadalmat megmagyarázni.

Létezik valamiféle kontinuitás Franciaországban az antropológia és a történelem kombinálására irányuló modern törekvések és az *Annales* alapítói között. Marc Bloch: A csodásan gyógyító királyok (*Les rois thaumaturges*, Paris 1923) című műve a koronázás utáni királyi ceremóniákkal foglalkozik, amikor mágikusan meggyógyítják a görvélykórosokat (a betegség másik neve különben királyi baj). Ez Blochot egyenesen a folklórhoz és a rítusokhoz vezette, mint új eszközökhöz, amelyekkel vizsgálni lehet a királyság képét és azt a misztikát, amellyel a királyi hatalom beborította magát. Bloch: A feudális társadalom (*La société féodale* –1939–40) részleteiben inkább antropológikus, mint folklórikus — különösen azok a részei sikerültek, ahol az ember-vérontás közti kapcsolatokat, a hűbéresküt, stb. tárgyalja. A lap másik társszerkesztőjét, Lucien Febvre-t az eretnek vallási hitek és a boszorkányság érdekelte — amelyek ma az antropológiai történetírás legjobb műveket termő területei. Lásd A hitetlenség problémája a 16. században (*Le problème de l'incroyance au 16e siècle*) 1942 című munkáját. Febvre talán még Blochnál is többet tett a történészek folklór iránti érdeklődésének felkeltéséért.

Franciaországban lezajlottak bizonyos viták a történelem, az etnológia és a társadalomantropológia kölcsönhatásáról, s ezek érdekesek, mivel bemutatják azokat a problémákat, amelyek jelentkezését más országokban is várhatjuk. André Burguière egy 1977-es konferencián „Antropológia és társadalomtudományok az európai társadalmak tanulmányozásában” címmel adott egy áttekintést (ez megjelent a *L'Anthropologie en France-situation actuelle et avenir*, Paris 1978. 105–112 c. kötetben), amelyben néhány olyan történelmi munkát sorolt fel: Blochét, Le Roy Ladurie-ét, Dubyét, Le Goffét, Agulhon-ét s másokét — amelyek érdekelhették a

jelenlevő antropológusokat is, s ugyanakkor illusztrálhatták, hogy mi is tulajdonképpen a történelmi antropológia. Az előadást követő vita során viszont – mely alapvetően barátságos volt ugyan, s mindkét tudományág részéről számos ajánlat hangzott el az együttműködésre – eléggé bizonytalan érzések alakultak ki.

Isac Chiva (Társadalomantropológiai laboratórium – *Laboratoire d'anthropologie sociale*) például problémátikusnak tekintette a nem európai társadalmakra a társadalomantropológusok által kidolgozott fogalmaknak történészek általi használatát a történelmi Európára. Úgy vélte, hogy a rendelkezésre álló fogalmak többsége túlzottan általánosított, túl durva, stb. ahhoz, hogy alkalmazhatóak legyenek akár a múlt európai társadalmaira is. (uo. 113.) A figyelmeztetés teljesen jogos, mivel elképzelhető, hogy történészek könnyedén felkapnak antropológiai elképzeléseket és fogalmakat – például a rokonsági rendszerekről vagy a boszorkányságról és szilárd osztályozási rendszerként alkalmazzák őket, a nélkül, hogy pontosan megértenék e fogalmak keletkezését és tartalmi rugalmasságát. Sok antropológus és etnográfus figyelmeztetett arra, hogy a történészek mindaddig csupán amatőrök maradnak, míg túl felületesen gondolják el azt, hogy a történelmi antropológiának minek is kellene lennie.

Konkrét példa az ilyen álláspontkülönbségre Marc Augé antropológus kritikája Robert Mandrou-nak a boszorkányságról írott ismert könyvéről: Birák és boszorkányok Franciaországban a 17. században (*Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle*, Paris 1968.) Augé szerint Mandrou rossz kérdéseket vet fel az anyaggal kapcsolatban, mivel nincs tisztában azzal, hogy mit is jelent tulajdonképpen a boszorkányság a nép számára, stb. Egy antropológus számára ez rossz könyv, annak ellenére, hogy témája következtében biztosan a történelmi antropológiának nevezett területhez tartozik. Augé kritikája: Szimbólum, funkció, történelem, az antropológia kérdései (*Symbole, fonction, histoire, les interrogations de l'anthropologie*, 1979)

A történelmi antropológia gyakorlatával szemben megmutatkozó franciaországi elégedetlenség részben strukturális eredetű és meg lehet szüntetni az etnológián és az antropológián belüli változtatásokkal. Az etnológia Franciaországban hagyományosan elhanyagolt és fejetlen volt. Csak az utolsó évtizedben keletkezett iránta valóságos köz- és kormányzati érdeklődés. Egy olyan centralizált országban, mint amilyen Franciaország, meglepő, hogy az etnológiának nincs országos intézménye. Éppen most azonban megindult egy ilyen kialakulásának folyamata (lásd: A fran-

ciaországi etnológia repertórium 1979. (*Répertoire de l'ethnologie de la France* 1979) – a kulturális és kommunikáció minisztérium (*Ministère de la Culture et de la Communication*) számára készített jelentés – és Franciaország etnológiája: szükségletek és tervek (*L'ethnologie de la France: besoins et projets*) ugyanezen minisztérium számára, mindkét munkát I. Chiva szerkesztette.)

Továbbá a társadalomantropológusok Franciaországban egészen mostanáig a kevésbé bonyolult kultúrákat tanulmányozták. Manapság viszont igen nagy az érdeklődés a komplex társadalmak tanulmányozása iránt, s ezeknek a kultúráknak történetük van, amelyet fel kell tárni a levéltárakból. Ez a két intézményi változás:

1. A francia etnológia felpozíciója és professzionalizálódása
2. A társadalomantropológusok új érdeklődése a komplex kultúrák iránt elkerülhetetlenül a történészek és antropológusok jobb összhangjához fog vezetni.

Az antropológiát és történelmet kombináló francia kutatók akár kisebbségének felsorolása is nehéz és elismerést nem hozó feladat. A legkülönbözőbb munkálatok folynak, s mivel Franciaországban a történelmi antropológia definíciója igen széles, sokan, akikről ott úgy tartják, hogy történelmi antropológiával foglalkoznak, szükségszerűen kívül maradnak rendszeremen. Úgy érzem, hogy pusztán az, ha egy kutató az élelemmel és étkezéssel, családi struktúrával és mindennapi élettel foglalkozik, nem elég arra, hogy megkapja az „antropológus történész” címet. Ezért csak azokra a kutatókra térek ki, akik ténylegesen többé kevésbé dialógusban állnak a történelemmel és az antropológiával. Jól ismert természetesen Emmanuel le Roy Ladurie, az *Annales* egyik szerkesztője. A kérdések nagyon széles körével foglalkozik. Ez a többé kevésbé ökológiai-történelmi Languedoc-i parasztoktól (2 kötet *Les Paysans de Languedoc*, Paris 1966), mely az embernek és környezetének kölcsönhatásával foglalkozik Dél-Franciaországban a 16. és 17. században, egészen a *Montaillou*-ról, erről a középkori inkvizíció kezébe került eretnek faluról szóló könyvig (1975) terjed. A francia katonák fizikai antropológiájával is foglalkozott, lásd J.-P. Aron et al.: A francia újoncok antropológiája (*L'Anthropologie du conscrit français*, Paris 1972.) Mostanában egy könyv nagyságú tanulmányt írt a népi tiltakozási formákról, amelyeket a Languedoc-i parasztság története egyik epizódjaként ábrázolt: A Romans-i karnevál – Gyertyaszentelőtől Hamvazószerdáig 1579–1580 (*Le Carnaval de Romans: de la chandeleur au mercredi des cendres 1579–1580*, Paris 1979). Ladurie

az a történész, aki a legszélesebben foglalkozik olyan témákkal, amelyeket általában az antropológiai történelemhez kötnek: viselkedéssel, élelemmel, ruházkodással, lakóhelyekkel, családi élettel, kultúrával, mezőgazdasággal, folklórral, rítusokkal, stb.

Ladurie nemzedékének néhány más tagját is meg kell említenünk: Jacques Le Goffot, Georges Dubyt, François Furet-t. A lista természetesen nem teljes. Röviden felsorolok néhány munkát és ezek témáit, csak, hogy éreztessem az ilyen típusú franciaországi kutatások mélységét.

Jacques Le Goff tanulmánykötetének címe: Egy más középkorért. Idő, munka és kultúra a Nyugaton (*Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident*, 1977) jelzi, hogy a szerző olyan csoportokkal foglalkozik, akik nem kerültek be a korszak hivatalos történetébe. Ez megköveteli az írott források kifacsarását, hogy láthassuk a csendes embereket – például a kereskedőket, időfelhasználásukat és elképzeléseiket a legitimált munkáról. Le Goff könyvének további érdekessége, hogy néhány szakaszt szentel az antropológia és a történelem viszonyának, amennyiben mindkettő hosszú időszakban vizsgálja a változásokat (lásd 338–347.), s ez meglehetősen szokatlan a francia történeti irodalomban.

Georges Dubyt nagyon érdekli a magatartások története. Ez kitűnik A történetírás gyakorlata (*Faire de l'histoire*)-ba írott fejezetéből. Könyve A középkori házasság (*Medieval Marriage*, Baltimore, 1978, a francia változat éppen most készül) olyan, a történészek számára új kérdéseket vet fel, mint a vérfertőzés és a poligámia. Bár ezek újak a történészeknek, régóta kutatási területét alkotják a társadalomantropológusoknak. A vérfertőzéssel kapcsolatos különleges attitűdöket használja fel az egyház és a népi kultúra közti konfliktusok ábrázolásához a középkor korai szakaszában, amelyek csak a 12. században oldódtak fel. Lásd még A kulturális szokások elterjedése a feudális társadalomban (*The Diffusion of cultural patterns in feudal society, Past and Present* 1968.)

Nathan Wachtel A legyőzöttek víziója (*The Vision of the Vanquished*, 1977, francia kiadás 1972) című könyve egy olyan típusú *mentalitás* történet, amelynek sikerül a társadalmi csoportok közötti különbségeket is beépítenie. A 16–17. századi perui indiánoknak a spanyol hódítókhoz való kulturális alkalmazkodását vizsgálja. Lásd még összefoglaló tanulmányát: Vad gondolkodás és akkulturáció (*Pensée sauvage et acculturation*, *Annales* 1971, 793–830.)

Két érdekes munka jelent meg a forradalmi ünnepek szimbolizmusáról: Mona Ozouf: A forradalmi ünnepség 1789–1799 (*La Fête*

révolutionnaire 1789–1799, Paris 1976) és Michel Vovelle: Az ünnep metamorfózisai Provence-ban 1750 és 1820 között (*Les Métamorphoses de la fête en Provence: de 1750 à 1820*, Paris 1976).

A családtörténet területén az antropológus történészek egy igen aktív csoportjával találkozunk, amely élesen elkülöníti kutatásait a nagyon is statisztikai demográfusokétól. Ezek közül válogatva: Jean-Louis Flandrin: Előző korok családjai: Rokonság, háztartás és szexualitás (*Families in Former Times: Kinship, Household, and Sexuality*, Cambridge 1979); Jean Cusenier és Martine Segalen: A családi élet ciklusa az európai társadalmakban (*Le cycle de la vie familiale dans les sociétés européennes*, Haag, 1977); Pierre Bourdieu: Házassági stratégiák a reprodukció rendszerében (Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction, *Annales E.S.C.* 1972, 1105–1127); Paul Veyne: A család és a szerelem a későrómai birodalomban (La famille et l'amour sous le haut-empire Romain, *Annales E.S.C.* 1978, 35–63); és még sok-sok szerző, akiket itt nem tudunk felsorolni.

Az egyik legérdekesebb terület, amelyen ma francia történészek és antropológusok dolgoznak: Franciaországnak, mint a komplex társadalom egy példájának rokonsági struktúrája. Több etnológus vizsgálja a falusi közösségekben nagyon is nyilvánvaló magatartást, ahol a családi kapcsolatok periodikusan újra létrejönnek (rechainements d'alliance). Lásd Martine Segalen (Musée national des arts et traditions populaires): Házasság és szövetség: a társ megválasztása egy eure-i közösségben (*Nuptialité et alliance: le choix de conjoint dans une commune de l'Eure*, Paris 1972) és legújabb könyvét: Férj és feleség a paraszti társadalomban (*Mari et femme dans la société paysanne*, Paris 1980). Vita zajlott ezen családi stratégiáknak a mai francia közösségekben való szerepéről a *L'Homme* 1970/3-as számában, melyben F. Zonabend, T. Jolas és Y. Verdier vettek részt.

Más antropológusok a családi kapcsolatokkal és az áruknak a család tagjai közötti átadásával foglalkoznak. Ilyen Pierre Lamaison (Laboratoire d'anthropologie social du Collège de France), aki nagyon érdekes vizsgálatot folytat a Massif central déli részén; beszámolója a házasságkötési stratégiák egy komplex rokonsági rendszerben: Ribennes en Gevaudan 1650–1830 (Les stratégies matrimoniales dans un système complexe de parenté: Ribennes en Gevaudan 1650–1830, *Annales E.S.C.* 1979, 721–743). E területen dolgozó történész J.M. Gouesse: Rokonság, család és házasság Normandiában a 17. és 18. században (Parenté, famille et mariage en

Normandie aux XVIIe et XVIIIe siècles, *Annales E.S.C.*, 1972, 1139–1154). Lásd még André Burguière: Endogámia és faluközösség: házasságkötési gyakorlat Romainville-ben a 18. században (Endogamie et communauté villageoise; la pratique matrimoniale à Romainville au XVIIIe siècle, *Annales de démographie historique* 1979, 313–336), mely egy olyan falu esetével foglalkozik, ahol a házasságok többségeit olyan közeli rokonok között kötik meg, akiknek már diszpenzációt kell kérniük az egyháztól a vérrokonsági fokuk miatti tilalom alól. Hasonló kérdéseket tárgyal Dél-Olaszországban Gérard Delille a marseille-i egyetemről: Társadalmi osztályok és házassági kapcsolatok Salerno közelében 1550–1650 körül (Classi sociale e scambi matrimoniale nel Salernitano: 1550–1650 circa, *Quaderni storici*, 1976, 983–997).

Egy másik csoport, amelybe társadalomantropológusok és történészek egyaránt tartoznak, a gabona tartósításának történetét tanulmányozza. E csoport fő szervezője François Sigaut, egy történész, és már három konferenciát tartottak, a legutolsót 1980 novemberében. Néhány kollektív kötet már megjelent, vagy a nyomdában van: Hosszú távú gabonataralékok (*Les réserves de grains à long terme*, Paris 1978), A hosszú időre való gabonakonzerválás technikái (*Les techniques de conservation des grains à long terme*, Paris 1979). Ez utóbbi második kötete is készül. A gabonatermesztésnek és a vadászó és gyűjtögető életmódról a mezőgazdaságra való átmenetnek joggal forradalmi szerepet tulajdonítanak az emberiség történelmében. Kevésbé izgalmas, de legalább ilyen lényeges a begyűjtés, raktározás és a begyűjtött gabona biztosítása. Ezen funkciók társadalmi következményei alkotják a kutatócsoport munkájának lényegét. Ezek mind olyan témák, amelyekkel eddig sem történészek, sem antropológusok nem foglalkoztak. Lásd mindemellett Claude Meillassoux: Nők, magtárak és tőkék (*Femmes, greniers et capitaux*), Paris, 1975) című munkáját, mely a magtárak meghatározó szerepét vizsgálja az egyszerű kultúrák politikai, katonai és szexuális változásaiban.

Az utóbbi időben a társadalomantropológus Maurice Godelier bejelentette, hogy egy nemzetközi kutatócsoportot szeretne létrehozni, mely a munka szimbolikus és nyelvi megjelenítési formáival foglalkozna. A „munka”, „munkálkodni” és „munkás” szavaknak igen speciális értelmük van az iparosodott nyugati kultúrákban. Néhány más kultúrában a „munkának”, mint valaminek, ami elkülönül például a vallásos tevékenységtől, a sajátos fogalma hiányozhat. Godelier antropológusok, történészek, nyelv-

vészek és technológusok közös tevékenységére számít a munka fogalmának tanulmányozásánál. Lásd M. Godelier: A munka és megjelenítései: kutatási javaslat (*Work and its Representations: a research proposal, History Workshop Journal* 10, 1980, 164–174). Ez évi szemináriumába már felvesz témákat az ókori Görögországról, Kínáról, Japánról, Új-Guineáról, stb.

Egy másik francia csoport, bizonyos fókig párhuzamosan futva a korábban említettel, a politika nyelvét tanulmányozza: úgy tekinti ezt, mint egy kulturális konfliktus-típust az elit és a fejletlenebb köznyelvet használó egyszerű emberek között. Itt kell megemlíteni Michel de Certeau-Dominique Julia – Jacques Revel: A nyelv politikája / A francia forradalom és a tájnyelvek (*Une politique de la langue / La Révolution Française et les Patois* Paris 1975); Michel Foucault: A szavak és a dolgok (*Les mots et les choses*, Paris 1966); François Furet és Jacques Ozouf: Olvasás és írás (A franciák alfabetizációja Kálvintól Jules Ferry-ig) (*Lire et écrire (l'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry)* Paris 1977).

Maurice Agulhon többé-kevésbé egyedül áll a helyi Franciaország politikai kultúrájának tanulmányozásában. Tanulmányt készített a hatalomról a csoportok közötti viszonylatokban s arról, hogy ez miképp fejeződik ki a mindennapi kommunikációban. Lásd: Vezeklők és szabadkőművesek a régi Provence-ban (*Pénitents et francsmaçons de l'ancienne Provence*, Paris 1968) és a Köztársaság falun (*La République au village* Paris 1970) című írásait.

Fel szeretnék sorolni itt néhány olyan kutatót is, akik a *mentalitással* és a népi kultúrával foglalkoznak, s akik írásainak határozottabb antropológiai jellege van. Robert Muchembled (a lille-i III. egyetemről) a népi kultúra egyik legérdekesebb történésze a mai Franciaországban. Lásd: Népi kultúra és elit kultúra az újkori Franciaországban XV–XVII. század – (*Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe–XVIIe siècles)* Paris 1978), és azt a kollektív munkát, amelyet M.-S. Dupont-Bouchat-val és W. Frijhoff-al adott ki: Próféta és boszorkányok a Németalföldön a XVI–XVIII. században (*Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas XVIe–XVIIIe siècles*, Paris 1978). Egy másik, a népi *mentalitással* foglalkozó kiváló munka azokat az elemeket sorolja fel, melyektől az emberek az életben tényleg félnek: más fajok, boszorkányság, sötétség, pestis, az ördög, nők stb. Jean Delumeau: A félelem Nyuga-

ton a XIV–XVIII. században (*La Peur en Occident XIVe–XVIIIe siècles*, Paris 1978).

Antropológusok és történészek egyaránt használnak bírósági dokumentumokat olyan különleges esetek tanulmányozására, amelyek megvilágíthatják a magatartási szabályokat. A történészek közül említésre méltó Yves Castan: Becsületesség és társadalmi viszonyok Languedoc-ban 1715–1780 (*Honnêteté et relations sociales en Languedoc 1715–1780*, Paris 1970) című munkája, amely azzal foglalkozik, hogy mit is jelenthet a „becsület” valójában. Példája hatást gyakorolt Elisabeth Claverie antropológusra, aki a *Laboratoire d'anthropologie sociale*-ban dolgozik s a társadalmi tőke legfontosabb formájával – a családi becsülettel – foglalkozik. Lásd írását az *Annales* 1979 évfolyamában 744. és köv. oldalakon.

Egybehangzó vélemény szerint, mindeddig a legsikeresebb együttműködés antropológusok és történészek között az 1977-ben a macskazenéről tartott konferencia volt, erről a majdnem erőszakos szerenádról, melyet Európa egyes részein az újra házasulók elleni társadalmi szankcióként alkalmaztak. A téma következtében összejöttek a rituálék, nemzedéki konfliktusok, rokonsági kapcsolatok, stb. szakértői. A konferencia beszámolója még nem jelent meg, de néhány hozzászólást már külön publikáltak. Lásd például Christiane Klapisch-Zuber: A középkori olasz Mattinata (*The medieval Italian Mattinata, Journal of Family History*, 1980, 2–27).

Egy másik közös kutatási irány a gyerekek elnevezésének vizsgálata, amiről az utóbbi időben rendezett szeminárium-sorozatot I. Chiva, A. Burguière és C. Klapisch-Zuber. Ezen szeminárium előadásai a *L'Homme* 1980-as évfolyamának utolsó számában jelennek meg.

Amerikai Egyesült Államok

A történelmi és antropológiai kutatások Egyesült Államok-beli valószínűleg legfontosabb központja az Institute for Advanced Study Princetonban, ahol Clifford Geertz régóta tart kutatói szemináriumokat. Geertz saját munkájának nyilvánvaló történelmi mélysége van, lásd például tanulmányát az indonéziai mezőgazdasági rendszerekről s a gyarmatosításnak ezekre gyakorolt hatásáról: *Mezőgazdasági visszafejlődés: az ökológiai változás folyamata Indonéziában (Agricultural Involution: the process of Ecological Change in Indonesia*, Berkeley 1963) és Egy indonéz város társadalomtörténete (*The Social History of an Indonesian Town*, Cambridge, Mass. 1965). A bonyolult kulturális viszonylatok vizsgálatára alkal-

mazott módszereinek többsége, melyek közül talán a „sűrű leírás” a legismertebb, igen vonzó a történészek számára. Az olyan történészek, mint például Lawrence Stone és Natalie Z. Davis erősen a hatása alatt állnak. Lásd R.G. Walters: Az idő jelei: Clifford Geertz és a történészek (Signs of the Time: Clifford Geertz and the Historians, *Social Research* 47, 1980, 537–556.)

Két olyan könyvet említenék itt meg, amelyeket a múlt évben antropológusok adtak ki. William H. Sewell jr.: Munka és forradalom Franciaországban. A munka nyelve az ancien régime-től 1848-ig (*Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848*, Cambridge 1980), amely azzal az – anyagi és nyelvi – szimbolikával foglalkozik, amelyben a francia forradalom után a munkás-követelések kifejezést nyertek. E könyv párhuzamosan fut az Ozouf, Vovelle és Agulhon által Franciaországban az ünnepekről, szimbolikáról és nyelvről írott tanulmányokkal. A legtisztábban Renaldo Rosaldo fogalmazta meg azt, hogy mit jelenthet az élénkítő történeti látásmód egy antropológus számára. Lásd Illogot fejdadászat 1883–1974. Társadalmi és történeti tanulmány (*Illogot Headhunting 1883–1974. A Study in Society and History*, Stanford 1980) című munkáját. A könyv nagyon világos, nemcsak annak elméleti megfogalmazásában, miért fontos a történelem az úgynevezett primitív társadalmak tanulmányozásánál, hanem módszertanilag is, mert bemutatja, miként lehet a történelmi mélységet feltárni terepmunkával még akkor is, ha az emberek nem akarnak olyan dolgokról beszélni, amelyeket maguk nem tapasztaltak.

Az Institute for Advanced Study-ban végzett kutatások valószínűleg a legszélesebb körűek egész Észak-Amerikában. Emellett azonban sok olyan antropológus van, aki történeti látásmóddal dolgozik. Legtöbbjük érdeklődési körének középpontjában a család fejlődése áll (a tulajdon átruházása, az otthoni csoportok struktúrája, rokonsági rendszerek), emellett ökológiai alkalmazkodással, kulturális és ideológiai egyediséggel, stb. foglalkoznak.

A szövegben már említettem Eric Wolf és John Cole könyvét az olasz tiroli Alpok két falujáról. Wolf kezdeményezte azt a nemrég megtartott konferenciát, amely a következő címet viselte: Paraszti termelés és a társadalmi rendszer fejlődése: interdiszciplináris konferencia a vidéki háztartásokról, osztályformálódásról és politikáról. Az 1980 áprilisában az iowai egyetemen megtartott konferencián számos antropológus és történész is részt vett. Emlékeztetnék rá, hogy Wolf és Cole két falu ökoló-

giai alkalmazkodásáról írt. Hasonló jellegű Robert McC. Netting (University of Arizona) kutatása egy a svájci Alpokban fekvő falu utolsó három évszázadáról. Felvázolja ezen falu mező- és tejjgazdaságának természeti korlátait, leírja azokat a követelményeket, amelyeket ezek a korlátok a háztartások termelésével és a munkaerővel szemben támasztottak és a demográfiai fejlődést. Bár még nem fejezte be könyvét erről a témáról, már nagyszámú cikket publikált. A legutolsó ezek közül: Egy hosszú le származási sorozat. Az apai ág több mint három évszázados fennmaradása egy svájci hegyifaluban (Eine lange Ahnenreihe. Die Fortdauer von Patrilineen über mehr als drei Jahrhunderte in einem schweizerischen Bergdorf, *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 1979, 196. és köv. lapok.) Lásd még: Mi volt közös a svájci parasztságnál: Megjegyzések a közösségi birtoklásról egy svájci faluban (What Alpine Peasants Have in Common: Observations on Communal Tenure in a Swiss Village, *Human Ecology* 1976, 134–146.) Netting Afrika nyugati részén végzett terepmunkát: Nigéria hegyi gazdálkodói – a Jos felföldi Kofyar kulturális ökológiája (*Hill Farmers of Nigeria-the Cultural Ecology of the Kofyar of the Jos Plateau*, Seattle 1968) és bevezető tanulmányt írt: Ökológiai megközelítés a kulturális vizsgálatokban (*The Ecological Approach in Cultural Study*, Reading, Mass 1972). 1981 őszén (a Wenner-Gren Foundation támogatásával) egy kis konferenciát szervezett a háztartás változásáról a történelmi időben.

Az ökológiai magyarázatok területének másik érdekes szerzője Ohn W. Bennett a St. Louis-i Washington egyetemről. Annak ellenére, hogy nagyon szűk elméleti sávon halad, a történelmi fejlődést beleszövi ábrázolásába. Lásd mindenekelőtt: Az ökológiai átmenet: kulturális antropológia és emberi alkalmazkodás. (*The Ecological Transition: Cultural Anthropology and Human Adaptation*, New York 1976).

Észak-Amerika családdal és rokonsággal foglalkozó antropológusai elkezdték a komplex háztartási rendszerek történeti változásának vizsgálatát is. E terület vezető kutatója Eugene Hammel, a Berkeley egyetemről, aki hosszú ideig együttműködött Peter Laslettel (Cambridge) a család, háztartás és rokonság vizsgálatában. Ő az elnöke egy egyetemek közötti kutatócsoportnak, amely történelmi demográfiával foglalkozva, Berkeley, Santa Cruz és Stanford tudósait fogja össze.

Hammel empirikus kutatásait a zadrugáról, azaz Szerbia nagycsaládjairól végezte, ennek történetét vizsgálta a középkortól kezdve. Lásd például: Háztartási struktúra a tizennegyedik századi Makedóniában (House-

hold Structure in Fourteenth-Century Macedonia, *Journal of Family History* 1980, 242–273), de erről a témáról írott műveinek jegyzéke valóban bámulatos. Hammel egyike azon kevés társadalom-antropológusnak, aki történelmi módon alkalmazza a forráskritikát, mikor dokumentumokat használ fel.

Másik érdeklődési területe, amely szintén a történelmi antropológiai kutatásokból ered, a számítógépes szimuláció a családtörténeti kutatások során. Ehhez szükségessé vált egy speciális demográfiai-társadalmi mikroszimulációs program kidolgozása, amelyet SOCSIM-nak nevezett el, s amely lehetővé teszi, hogy a háztartási struktúra időbeli változataira vonatkozó elméleti kérdéseket tegyünk fel a számítógépnek. A problémák a következő típusba tartoznak: „Egy adott demográfiai rendszer és adott kulturális preferenciák mellett, egy adott időpontban a családok hány százalékánál elképzelhető, hogy több, mint két generáció lakik együtt?” Az ilyen típusú kutatások első eredményeit publikálták Kenneth Wachter (egy számítógépes szakember) – Eugene Hammel – Peter Laslett: A társadalmi struktúra statisztikai tanulmányozása (*Statistical Studies of Social Structure*, New York, 1978). Ugyanezen tendenciába tartozó más írások: Kísérleti történelem (Experimental History, *Journal of Anthropological Research* 1969, 274–291.) és Bűn a villefranche-iaknál: a vérfertőzőségi tilalmak demográfiai hatásának mikroszimulációs vizsgálata (Vice in the Villefranchian: a microsimulation analysis of the demographic effects of incest prohibition, in: *Genealogical Demography*, New York, 1980, 209–234.). Az egyik legérdekesebb kísérlet az idősebb rokonok számával foglalkozik a közel jövőben: Az agg rokonság 2000-ben: az ifjúkori bűnök büntetése (The Kin of the Aged in 2000 A.D.: the Chicken Come Home to Roost, in S.B. Kiesler – J.N. Morgan – V.K. Oppenheimer (szerk.): *Aging: Social Change*, New York, kiadás alatt). A mikroszimuláció éppen csak elkezdődött, és további finomítások során nagy elméleti jelentősége lehet a lakosság keresztmetszetének vizsgálatában.

Röviden megemlítek még néhány, a rokonsággal és a családdal foglalkozó történeti munkát, melyeket amerikai antropológusok írtak. A nyugati part demográfia-történeti csoportjának tagja May N. Diaz (University of California, Santa Cruz), aki szülőhelyével, a svédországi Kalix-szal kezdett el foglalkozni, miután hosszú ideig végzett sikeres antropológiai kutatásokat Mexikóban. Az University of Massachusetts-en Amherstben van egy antropológus csoport, amely történeti-demográfiai kutatásokat végez. Joel és Barbara Halpern a zadrugát vizsgálták, lásd: Egy szerb falu

történelmi szemszögből (*A Serbian Village in Historical Perspective*, New York, 1972), s az általuk szerkesztett tanulmánykötetet: Válogatott írások a szerb faluról: A társadalmi struktúra a történelem, a demográfia és a szóbeli hagyományok tükrében (*Selected Papers on Serbian Village: Social Structure as Reflected by History, Demography and Oral Tradition*, Amherst, Mass 1977). Alan Swedlund a Connecticut folyóvölgy lakosságával foglalkozik: A Connecticut-völgy lakossága: ismertetés (Population Studies in the Connecticut Valley: prospectus, in R.H. Ward (szerk.): *The Demographic Evolution of Human Populations*, New York, 1976). Az a két történész, akiket ez a csoport befolyásolt, Peter Czap (Amherst College), aki most az orosz uradalmi háztartásokkal foglalkozik, és Andrejs Plakans (Iowa State), aki lett anyagban kutató. Plakansra valamivel később még visszatérek.

A társadalomantropológus Gerald Sider (College of Staten Island City University of New York) bekapcsolódott abba a történelmi vitába, amelyet E.P. Thompson kezdeményezett a plebejus kultúra szerepéről. Megpróbálta kimutatni, miként fejlődik a kultúra az időben annak során, ahogy a munkások saját és más osztályok reagálásait átélik, s azt, miképpen viszonyul mindez megint az árutermelés módjaihoz. Két nagyon érdekes cikket írt Újfundland történetéről: Karácsonyi álarcos játék és újév az újfundlandi Outportban (Christmas Mumming and the New Year in Outport Newfoundland, *Past and Present* 1976, 102–125) és Az összekapcsoló kötelékek: kultúra és mezőgazdaság, tulajdon és illem az újfundlandi falusi halászatban (The ties that bind: culture and agriculture, property and propriety in the New Foundland village fishery, *Social History* 1980, 1–40.).

Sider igen aktív résztvevője volt két kerekasztal konferenciának, amelyeket a történelemről és antropológiáról közösen rendezett a *Max-Planck-Institut für Geschichte* és a *Maison des sciences de l'homme*. A legutóbbi összefüggésben nagyon érdekes előadást tartott azokról az újfundlandi társas összefüggésekről, ahol élelmiszert lopnak (a zaba, the scoff): Családi szórakozás az éhezők között: szokástörténet és konfrontáció a falusi Újfundlandon (Family Fun in Starve Harbour: Custom History and Confrontation in Village Newfoundland (kiadatlan kézirat, 1980 május). Történelmi kutatásain kívül, Sider terepmunkát végzett az amerikai keleti-part Lumbee indiánjai között.

A bennszülött (különösen Dél- és Közép-Amerika indiánjai) kultúrák antropológusai között egy „etnotörténelemnek” nevezett hagyománnyal

találkozunk, mely az Egyesült Államokban fejlődött ki és ezeknek az embereknek a múltját tanulmányozza. Az általam ismert utolsó áttekintés sajnos már közel tíz éves, lásd: Robert Carmack: Etnotörténelem: áttekintés fejlődéséről, definícióiról, módszereiről és céljairól (*Ethnohistory: a Review of its Development, Definitions, Methods and Aims*, in *Annual Review of Anthropology* 1972, 227–246.) Saját *Ethnohistory*-nak nevezett folyóiratuk is van.

Az antropológiai szemléletmódot alkalmazó történészek csoportja legalább olyan nagy és változatos, mint a történelmet író észak-amerikai antropológusoké. A munkásmozgalommal foglalkozó történészek közül sokat felsorolhatunk. Az a szerző, aki a legnyíltabban használja az antropológiai fogalmakat, William Reddy (Duke University, North Carolina), francia textilmunkásokkal foglalkozott. Lásd például: Munkások és spiclik, munkaügyi vita a második francia császárságban (*The Batteurs and the Informers Eye, A Labor Dispute Under the French Second Empire*, *History Workshop Journal* 7, 1979). A bérkövetelések dekódolása: A tarifa és az életciklus Armentières lenszövdéiben (1889–1904) (*Decoding Wage Demands: The Tarif and the Life Cycle in the Linen Mills of Armentières (1889–1904)* kiadatlan kézirat). Reddy és a korábban említett Sewell igen hasonló irányban haladnak. Ugyanebben a szellemben ír Joan Wallace Scott (University of North Carolina), kinek Carmaux üveg-munkásai (*Glassworkers of Carmaux*, Cambridge, Mass 1974) a munkakörülmények kiemelkedő jelentőségét bizonyítják a dolgozók politikai, kulturális és családi életére. Állításait az üveg munkások helyzetének igen konkrét elemzésére alapozza éppen a szakma gépesítésének pillanatában.

Azok az amerikai történészek, akik a legnagyobb súlyt fektetik az ősi folklórra és az antropológiai látásmód tapasztalataira, a fekete amerikaiak élettapasztalatait vizsgálják. Herbert Gutman (University Center City University of New York) mind a fekete családokról, mind a munkások történelméről írva, ilyen kiindulópontot használt. Igen fontos cikke: Munka, kultúra és társadalom az iparosodó Amerikában 1815–1919 (*Work, Culture and Society in Industrializing America 1815–1919*), mely az *American Historical Review*-ban jelent meg 1973-ban. E tanulmány adta 1977-ben New Yorkban megjelentetett tanulmánykötetének címét is. Ugyanakkor antropológiai szempontból talán jobb A fekete család a rab-szolgaságban és szabadságban (*The Black Family in Slavery and Freedom 1750–1925*, New York, 1975) című könyve, amely különösen jól informált a rokonsági kapcsolatokról, mint a fekete közösségen belüli segély-

szervezetekről. Folytatta ilyen irányú kutatásait: Afro-amerikai rokonság Észak-Amerikában a rabszolgaság felszabadítás előtt és után (*Afro-American Kinship Before and After Emancipation in North America*, Kézirat 1980 június) című tanulmánya a történelmi és antropológiai kerekasztal konferenciára készült. (*A fekete család a rabszolgaságban és szabadságban* című könyvről két körütekintő kritika is íródott. Az egyik A.J.R. Russel-Wood: A fekete család Amerikában (*The Black Family in the Americas*, *Societas* 1978, 1–38), a másik Stephan Gudeman: Egy antropológus álláspontja a fekete családról a rabszolgaságban és szabadságban (*An Anthropologist's View on the Black Family in Slavery and Freedom*, *Social Science History* III, 1979, 56–65.) E kritikák következtében Gutman az amerikai rabszolgák kulturális fejlődésének legkorábbi szakaszával kezdett el foglalkozni: a 18. század elejével, sőt amennyiben lehetséges, korábbi korszakkal. E kutatásait közösen végzi Ira Berlinnel az University of Maryland-ről.

Egy másik olyan, a rabszolgasággal foglalkozó történész, akit erősen befolyásoltak az antropológusok – különösen a politikai antropológusok – Eugene D. Genovese (University of Rochester). Hömpölyödj Jordán, hömpölyödj: A világ, amelyet a rabszolgák alkottak (*Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made*, New York 1972) című könyve részletesen ismerteti a rabszolga és a rabszolgatartó közötti paternális kapcsolatok kultúráját, a rabszolgák hitvilágát, a csendes és a nyílt tiltakozást, stb. Lawrence Levine (Berkeley) igen ügyesen alkalmazza a folklórt és a dalokat történelmi vizsgálatainál, lásd Fekete kultúra és fekete öntudat (*Black Culture and Black Consciousness*, New York 1978) című könyvét.

Számos családtörténész néprajzi eredményeket épített be kutatásába. A legismertebb valószínűleg Edward Shorter (University of Toronto), akinek A modern család születése (*The Making of the Modern Family*, 1975) című munkája erősen épít a francia és német néprajzi irodalomra. Irodalomhasználatában azonban szenzációs interpretációkra hajlik.

Ugyanezt a típusú irodalmat használó, de sokkal józanabb történész Lutz Berkner (korábban az University of California, Los Angeles), aki ezt az irodalmat statisztikai információval ötvözi, s aki közép-európai törzscsaládokkal és örökösödéssel foglalkozik. Lásd Törzscsalád és a fejlődési ciklus a paraszti háztartásban (*The Stem Family and the Developmental cycle of the Peasant Household*, *American Historical Review* 1972 398–418) és Örökösödés, földbirtoklás és paraszti családstruktúra (*Inheritance, Land tenure and peasant family structure*, in J. Goody–J. Thirsk–E.P.

Thompson (szerk.): *Family and Inheritance in Rural Western Europe 1200–1700*, Cambridge 1976, 71–96). Ugyanezen a területen dolgozik Andrejs Plakans (Iowa State University), aki a lett uradalmak jobbágycsaládjait kutatja. Lásd: A rokonság azonosítása a háztartáson kívül (Identifying Kinfolk beyond the Household, *Journal of Family History* 1977, 3–27), és Földesúri tekintély és paraszti családi élet (Seigneurial Authority and Peasant Family Life, *Journal of Interdisciplinary History* 1975, 629–654). Plakans két évre (1978–80) kutatási támogatást kapott a NEH-től a „Rokonsági csoportok Kelet-Európában” témára, s kutatásait kicsit változtatott formában Nyugat-Németország egy területén (Schwalm) folytatja: A társadalmi-gazdasági ügyletek rokonsági tartalma a pre-modern Európában címmel. E kutatásában együtt fog működni Arthur Imhof-fal (a nyugat-berlini Freie Universität-ről). 1979-ben Plakans egy hétig tartó előadássorozatot vezetett „az antropológiai fogalmak alkalmazásáról a társadalomtörténetben”, melyet most készítenek elő kiadásra.

Az antropológiához húzó családtörténetészek többsége európai kultúrákkal foglalkozik; lásd például Robert Wheaton-t, akinek disszertációját Lévi-Strauss ismerete jellemzi: Bordeaux a Fronde előtt (Bordeaux before the Fronde. Kézirat disszertáció, Harvard 1973). Megjelent cikket lásd: Család és rokonság Nyugat-Európában: a nagycsaládi háztartás problémája (Family and Kinship in Western Europe: the problem of the joint Family Household, *Journal of Interdisciplinary History* 1975, 601–628). Növekszik azoknak a száma is, akik az észak-amerikai fejlődéssel foglalkoznak. James Henretta (Boston University) a nemzedékek közötti tulajdonátörházással és a tőkefelhalmozással foglalkozott, mint az iparosítás előtti időszak vidéki Amerikájának családi stratégiájával. Lásd: Az amerikai társadalom fejlődése; 1700–1815: egy interdiszciplináris elemzés (*The Evolution of American Society 1700–1815: an Interdisciplinary Analysis*, Lexington, Mass 1973), és New England társadalmának morfológiája a gyarmati időszakban (The Morphology of New England society in the Colonial Period, in: T.K. Raab–R.I. Rotberg (szerk.): A család a történelemben (*The Family in History*, New York 1973, 191–210.)). Egy másik tudós, aki antropológus módjára foglalkozik az amerikai családdal, akinek a munkáját azonban sajnos még nem ismerem első kézből, Michael Merill a Columbia egyetemről. Az iparosítás előtti Amerika háztartási termelési módjával és a pénzt kikapcsoló cserével foglalkozik a kölcsönösségi rendszerekben.

Sok amerikai történész érdeklődik a múlt speciális korcsoportjai,

rites du passage, udvarlási ceremóniák, és a nem-produktív lakosság problémái iránt. Natalie Zemon Davis (Stanford) ilyen problémákat kutat a kora-újkori Franciaországban: különösen érdekes tanulmánya: A zenebonák okai: ifjúsági csoportok és macskazenék a 16. századi Franciaországban (*The Reasons of Misrule: Youth Groups and Charivaris in Sixteenth-Century France, Past and Present* 50, 1971, 41–75 – másodközlése *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford 1975 c. kötetében), és Kisértetek, rokonság és leszármazottak: a családi élet néhány vonása a kora-újkori Franciaországban (*Ghosts, kin and progeny: Some Features of Family Life in Early Modern France, Daedalus* 106, 1977, 87–114.) Az ifjúsági kultúra kiváló kutatója, John R. Gillis, munkái: Ifjúság és történelem: hagyomány és változás az európai korcsoportok közötti kapcsolatokban 1770-től máig (*Youth and History: Tradition and Change in European Age Relations 1770-Present*, New York 1974), és Konformitás és lázadás: az angol és a német fiatalok ellentmondó stílusai 1900 és 1937 között (*Conformity and Rebellion: Contrary styles of English and German Youth 1900 to 1937, History of Education Quarterly* 13, 1973, 249–260.). Szintén a nemzedékek közötti problémákkal foglalkozik David Hackett Fischer: Megöregedni Amerikában (*Growing old in America*, bővített kiadása New York 1978).

Éppen akkor, amikor beszámolómat befejeztem, kaptam egy sor információt az University of Pennsylvania etnotörténeti műhelyéből, mely 1976 óta működik és igen jó színvonalúnak tartják. A csoportról ismertetés jelent meg a Bölcsész és Művészeti Kar lapjában, *FAS Reports* 1978 május, mely beszámol a kutatások támogatásáról és a csoportot irányító elvekről. A műhely számos humán- és társadalomtudományi tanszéket fog össze, 1980 májusában egy etnotörténeti szimpóziumot rendeztek a falusi és városi társadalmakról, kilenc előadóval, egyenlően megosztva az antropológia és a történelem között. E műhely mindenekelőtt politikai problémákkal foglalkozik – tekintély és uralom, népi tiltakozási formák (beleértve a társadalmi banditizmust), kulturális konfliktusok – különösen gyarmati helyzetekben. Ez kapcsolódik Robert Berkhofer munkájához, aki Észak-Amerika indiánjainak és nem-indiánjainak viszonyával foglalkozik. Lásd: Üdvözlés és a vadak: a protestáns missziók és az amerikai indián reagálás vizsgálata (*Salvation and The Savage: an analysis of protestant missions and American Indian response, 1787–1862*, London 1965, új kiadás 1977).

Magyarország

Magyarországon a legismertebb modern történelmi antropológiai kutatásokat Fél Edit és Hofer Tamás néprajztudósok végezték, akik Átány községről írtak jó régen. Lásd A tiszta parasztok. Hagyományos élet egy magyar faluban (*Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village*, Chicago 1969), Paraszti gondolkodás a gazdaságban és háztartásban (*Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt*, Göttingen 1972) és Az átányi parasztok eszközei (*Geräte der Átányer Bauern*, Budapest, 1974). Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy Fél és Hofer a vidéki élet történeti-etnológiai kutatása magyar hagyományának folytatói.

A magyar Központi Statisztikai Hivatal két kutatója nagyon érdekes családtörténeti kutatásokat végez. Andorka Rudolfot az anyai termékenység csökkenése és a születéskorlátozás érdekli, s a születéskorlátozás antropológiai bizonyítékait gyűjtötte össze a vidéki Magyarországon Az ormsági születéskorlátozás története (*Valóság* 18, 1975) című cikkében.

Faragó Tamás a kiterjedt nagy családok létevel foglalkozik Magyarországon egyes régiókban, lásd Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828 című cikkét (*Történeti statisztikai tanulmányok* 3, Budapest 1977). Ő részt vesz a bécsi Mitterauer professzor által vezetett nemzetközi kutatócsoport munkájában is, amely a vidéki családokon belüli munkamegosztással foglalkozik.

Úgy tűnik, Magyarországon a történészek nem nagyon érdeklődnek az antropológiai szemléletmód iránt. Ez azonban még megváltozhat.

Egyesült Királyság

A franciák mellett valószínűleg a brit kutatók jutottak legtovább a történeti és társadalomantropológiai szemléletmód integrációjában. Ez tükrözi a társadalomantropológia hagyományosan erős pozícióját a régebbi egyetemeken s a szociológia sokkal gyengébb helyzetét. Cambridgeben például a társadalomantropológiának igen nagy tanszéke van, de nincs szociológiai tanszék. A szociológia jelenlegi egyszemélyi tanszéki képviselője Cambridge-ben társadalomantropológusi képzést kapott. Az egyetemen szereplő többi szociológus a gazdasági, a mezőgazdasági igazgatási és speciális kutatási témákkal foglalkozó tanszékeken dolgozik.

Egészen mostanáig, ha egyáltalán létezett kapcsolat Nagy-Britanniában a történészek és más társadalomtudományok között (ez különben

nemigen fordult elő), akkor a történészek a legtöbb esetben a társadalom-antropológusokhoz fordultak. A kapcsolatok gyakoriságát azonban semmiképpen sem szabad eltúloznunk.

Felsorolom e munka néhány úttörőjét az 1950-es évekből és az 1960-as évek elejéről. Keith Thomas volt a szerzője a sokakat befolyásoló *Past and Present* cikknek: Történelem és antropológia (*History and Anthropology*, 24-es szám 1963). Fő munkája a boszorkánysággal és a kora-újkor boszorkánypereivel foglalkozik: *Vallás és a mágia alkonya, Tanulmányok a tizenhat-tizenhetedik századi Anglia népi hiedelmeiről* (*Religion and Decline of Magic. Studies in Popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*, London 1971). Más munkáiban a különböző korcsoportoknak a kora-újkori társadalomban elfoglalt helyével foglalkozott. Lásd például: *Életkor és tekintély a kora-újkori Angliában* (*Age and authority in Early modern England, Proceedings of the British Academy* LXII, 1976), és *Rend és rendetlenség az újkori Anglia iskoláiban* (*Rule and Misrule in the Schools of Modern England*, Reading 1976).

E.E. Evans Pritchard, a társadalomantropológia professzora 1950-ben kezdte meg a történelem és az antropológia együttműködésének propagálását (Társadalomantropológia: múlt és jelen, — *Social Anthropology: Past and Present — Man*, 1950) és ténylegesen az egyik általa vizsgált szektának a történetét írta meg A kyrenaikai szanuszik (*The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford 1949).

Edward P. Thompson egyike azon legismertebb történészeknek, akik összekapcsolják a folklórt, a népi irodalmat és egy sokkal kérdésközpontúbb megközelítést a társadalmakon belüli történelmi viszonyoknak. Az angol munkásosztály születése (*The Making of the English Working Class*, London 1960) a „plebejus tudatosság” és az igazságtalanság elleni köztiltakozás fejlődését az iparosítás előtti korszakig vezeti vissza. Whigek és vadászok (*Whigs and Hunters*, London 1975) e tiltakozás egyik specifikus formájával — a szervezett vadorzással — s az állami igazságszolgáltatás, valamint a helyi hatóságok szélsőséges reakciójával foglalkozik. Idő, munkafegyelem és ipari kaptalizmus (*Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism, Past and Present* 1967) című cikke az időre vonatkozó elképzelések változásával, s ezeknek a munkás osztályok általi interiorizálásával foglalkozik. Zenebona: az angol macskazene (*Rough Music: le charivari anglais, Annales E.S.C.* 1972, 285–310.) című tanulmánya fiatal és ifjú felnőtt csoportokkal foglalkozik, amelyek a közösségben fenntartják a helyi társadalmi moralitást, s e csoportok kedvenc büntető

eszközéről ír. Patricius társadalom, plebejus kultúra (Patrician Society, Plebeian Culture, *Journal of Social History* 1974) című írása bemutatja, miként alakult a munkásosztály kultúrája dialektikus konfliktusában a felsőbbosztálybeli társadalmi élettel. Osztályharc osztály nélkül (Class Struggle without class, *Social History* 1978) című tanulmánya arról szól, miként tiltakoztak a munkások azon igazságtalanságok ellen, amelyeket más osztályok követtek el ellenük, azonban mindezt abból a korszakból, amelyben a munkásosztályhoz tartozás igazi érzése még nem alakult ki. Thompson elveit arról, hogy mennyiben hasznos az antropológia a történetészeknek Antropológia és a történelmi összefüggések tudományága (Anthropology and the Discipline of Historical Context, *Midland History* 1972) és Folklor, antropológia és társadalomtörténet (Folklore, Anthropology and social History, *Indian Historical Review* 1978, 247–266.) című tanulmányaiban találhatjuk meg.

Jack Goody Cambridge-i társadalomantropológus régóta dolgozik történelmi anyaggal két fő területen: egyrészt az írní olvasni tudás következményeivel, másrészt az örökösödéssel és a rokonsági típusokkal foglalkozik. A vad gondolkodás megszelídítése (*The Domestication of the Savage Mind*, Cambridge 1977) az írás hatását vizsgálja a kultúra fejlődésére és a tisztán absztrakt gondolkodás képességére. Vizsgálatának történelmi elemei a korai mezopotámiai kultúrák írott dokumentumai. A családtörténet területén számos hatásos könyvet és cikket írt – ezek közül néhányban fontosabb az elméleti szint, mint a történeti leírás egyértelműsége – lásd cikkét az általa szerkesztett kötetben: A fejlődési ciklus a kiterjedt háztartásokban (*The Developmental Cycle in Domestic Groups*, Cambridge 1971), A család fejlődése (The evolution of the family, in Peter Laslett-Richard Wall (szerk.): *Household and Family in Past Time*, Cambridge 1972, 103–124.) „Bevezetés” (introduction és Örökösödés, tulajdon és nők (Inheritance, property and women, in J. Goody–J. Thirsk–E.P. Thompson (szerk.): *Family and Inheritance*, Cambridge 1976). Goody gyakran kapcsolódik a Cambridge-i Populáció és társadalmi struktúra kutató csoport munkájához.

A szintén Cambridge-i J.A. Barnes korábbi munkáiban a történelmet antropológiai módon kezelte. Módszertani újításainak egy részét a történetkutatók éppen most kezdi alkalmazni. Lásd például: Társadalmi hálózatok (*Social Networks*, 1972) című könyvét, amely összefoglalja az ötvenes években Norvégiában végzett empirikus munkájának eredményeit, Osztályok és bizottságok egy norvég szigeti egyház községben

(Classes and committees in a Norwegian Island Parish, *Human Relations* 1954, 39–58.); Birtokjog és rokonság két bremnesi falucskában (Land Rights and Kinship in Two Bremnes Hamlets, *Journal of the Royal Anthropological Institute* 1957, 31–56.) Barnes foglalkozott Európán kívüli népekkel is, lásd: Történelem egy változó társadalomban: Fort Jameson Wgoni politikai története (*History in a Changing Society: a political history of the Fort Jameson Wgoni*, London 1954). Richard M. Smith, a cambridgei csoportból, az az angol történész, aki alkalmazta Barnesnak a társadalmi hálózatról kialakított matematikai koncepcióját egy középkori angol falu vizsgálatánál: Rokonság és szomszédok egy 13. századi suffolki közösségben (Kin and Neighbours in a thirteenth-century Suffolk community, *Journal of Family History* 1979, 219–256.)

Cambridge-ban maradvá szólnunk kell Alan Macfarlane munkájáról, őt már említettük a szövegben. Több évvel ezelőtt ő szervezett egy kutatási szeminárium-sorozatot az antropológiáról és történelemről. Macfarlane képzett történész és társadalomantropológus egyszerre. Terepmunkát végzett Nepálban, tanít a társadalomantropológiai tanszéken és egy meglehetősen nagy munkán dolgozik: két angol falu fejlődését kíséri végig a középkortól a kora-újkorig. Fő elméleti érdeklődése az erkölcsi kérdések felé hajtja, mint amilyen a szolidaritás természete, vagy a brutalitás előfeltételei. Módszertanilag munkája számítógép segítségével folyik, összegyűjti a két faluról rendelkezésre álló összes adatot, s minden előzetes rendszerezés nélkül táplálja be ezeket a számítógépbe. Az anyaggyűjtés eddig is hosszú időt vett igénybe, s a vége még nem látszik. Ennek ellenére van már néhány publikációja, melyből kiláglik a munka eddigi menete: Történelmi közösségek rekonstrukciója (*Reconstructing Historical Communities*, Cambridge 1977), Az angol individualizmus eredete (*The Origins of English Individualism*, Oxford 1978) és Igazságszolgáltatás: törvény és zűrzavar a 17. századi Angliában: (*The Justice and the Mare's Ale: Law and Disorder in Seventeenth-Century England*, Oxford 1981). Érdekes még a boszorkányhitről írott munkája: Boszorkányság a Tudor és Stuart Angliában, (*Witchcraft in Tudor and Stuart England*, London 1970).

Továbbra is Cambridge-ben maradvá, egy másik történész, aki a rítusokkal foglalkozó folklórt sikeresen kombinálja a szimbolikus ábrázolásokkal munkájában Peter Burke. Könyve a Népi kultúra a kora-újkori Európában (*Popular Culture in Early Modern Europe*, London 1978) megragadó, egész Európát átfogó bemutatása annak, miként vált el a népi

kultúra a kor nemesei, kereskedői és papjai életstílusától. Folytatja ilyen irányú kutatásait, elsősorban Velencére koncentrálv. Újabb munkája a Szociológia és történelem (*Sociology and History*, London 1980) számos történelmi-antropológiai írással foglalkozik.

Egy antropológus, Victor Turner, aki általában az afrikai népek rítusairól ír, Izlandról készített tanulmányt, a társadalmi drámáról kialakított koncepcióját alkalmazva a Njal sagára: Az izlandi saga antropológiai megközelítése (*An Anthropological Approach to the Icelandic Saga*, in T. Beidelman (szerk.): *The Transition of Culture*, London 1971).

A várostörténészek közül Charles Phythian-Adams foglalkozott a rítusokkal és a szimbolikus ábrázolásokkal: Szertartás és a polgár (*Ceremony and the Citizen*, in Clark-Slack (szerk.): *Crisis and Order in English Towns*, London 1972). Lásd újabb lenyűgöző szintézisét a késő középkori Coventry-ről: Egy város kipusztulása (*Desolation of a City*, Cambridge 1979), amely különösen jól integrálja a folklórt a társadalmi változással. Gareth Steadman Jones a jótékonykodásnak, mint ajándékadásnak szerepét, helyét vizsgálta a szegényekkel való foglalkozásban: A csavargók Londona: az osztályok közötti viszony vizsgálata a viktoriánus társadalomban (*Outcast London: a study in the Relationship between classes in Victorian Society*, London 1976).

Az agrártörténetben az egyik legérdekesebb munka néhány nagyon regionális skót ballada folklórját integrálja az ottani agrárkapitalizmus fejlődésével: lásd Ian Carter (szociológus az Aberdeen egyetemen): Kisbirtokos élet Észak-Kelet-Skóciában 1840–1914, a szegény ember országa (*Farmlife in Northeast Scotland 1840–1914, the poor man's country*, Edinburgh 1979). Úttörő jellegű munkát szerkesztett Raphael Samuel: Falusi élet és munkaerő (*Village Life and Labour*, London 1975) címmel, amely részben korábbi mezőgazdasági munkások önéletrajzi elbeszéléseire épül. E.J. Hobsbawm inkább antropológikus jellegű munkáinak többsége pre-indusztriális viszonyokkal foglalkozik, különösen azzal, amit ő „társadalmi banditizmusnak” nevez, lásd: Primitív lázadók (*Primitive Rebels*, Manchester 1959), című könyvét, melynek népszerű változata Banditák (*Bandits*, Harmondsworth 1969) címmel jelent meg.

A társadalmi banditizmus a tömegmagatartástól eltérő tiltakozási forma. De még a kollektív erőszakot is, mint amilyen például egy éhséglázadás, tanulmányozták; lásd, például: E.P. Thompson: A 18. századi angol tömeg morális ökonomiája (*The moral economy of the English crowd in the eighteenth century*, *Past and Present* 1971, 76–136) és az

ezt követő vitát: A. W. Coats: Szembenálló erkölcsök: köznép, paternalisták és politikai gazdaságtan (*Contrary Moralities: Plebs, Paternalists and Political Economics, Past and Present* 1972, 130–144.) és Elizabeth F. Genovese: A morális ökönomia sokarcúsága (*The Many Faces of Moral Economy, Past and Present* 1973, 161–168.). Meg kell említenünk itt George Rudé könyvét is: A tömeg a történelemben (*The Crowd in History 1730–1848*, New York 1964) bár egészen nyilvánvaló, hogy ezt nem befolyásolták közvetlenül a társadalomantropológia gondolatai.

Keith Hopkins (Brunel University) újabban megjelent nagyméretű tanulmányának központi jelentősége van a rokonsággal és a vérfertőzési tilalommal kapcsolatos elméletek szempontjából: Fivér-nővér házasság a római Egyiptomban (*Brother-Sister Marriage in Roman Egypt, Comparative Studies in Society and History* 1980, 303–354.). A munka felveti és megpróbálja megmagyarázni – s őszintén bevallva nem jut végső megoldásra – az ókori Egyiptomban igen elterjedt testvérházasságok szokását. Lásd még C. Humphreys: Antropológia és a görögök (*Anthropology and the Greeks*, London 1978).

Sok olyan konferenciát tartottak Angliában, amely összehozta a társadalomantropológusokat, hogy közös érdeklődésre számot tartó témát beszéljenek meg. Mivel nem minden ilyen értekezés dokumentálta magát, nem remélhetem, hogy az összeset fel tudom sorolni, s ezért csak néhány példát fogok megemlíteni. A Cambridge-i Populáció és társadalmi struktúra története csoport által szervezett konferencián 1969-ben a háztartás méretéről és struktúrájáról volt szó, s társadalomantropológusok is résztvettek a vitában. Lásd: Háztartás és család a múltban (*Household and Family in Past Time*, Cambridge, 1972). A *Past and Present Society* egyik évi gyűlését az európai örökösödés kérdésének szentelték, s a résztvevők között volt egy társadalomantropológus is. Lásd J. Goody–J. Thirsk–E.P. Thompson (szerk.): Család és örökösödés, falusi társadalom Nyugat-Európában 1200–1800 (*Family and Inheritance, Rural Society in Western Europe 1200–1800*, Cambridge 1976).

A Brit Antropológiai Társaság több mint egy évtizeddel ezelőtt Történelem és társadalomantropológia (*History and Social Anthropology*, szerk.: I.M. Lewis, London 1968) címmel adott ki egy kötetet, ez azonban nem sokat tett a történészek és antropológusok közötti párbeszéd megteremtése érdekében. Talán egy kicsit megelőzte korát.

Nem sokkal ezelőtt kezdte meg egy cambridge-i társadalomantropológus csoport munkája eredményeinek közlését. A csoportot Audrey

Richards vezeti, s az angol faluval foglalkozik. Lásd Jean Robin: Elmdon: folyamatosság és változás egy észak-nyugat-essexi faluban 1861–1964 (*Elmdon: Continuity and change in a northwest Essex village 1861–1964*, Cambridge 1980) és Marilyn Strathern: Rokonság a középpontban: egy észak-nyugat-essexi falu, Elmdon antropológiája az 1960-as években (*Kinship at the Core: an anthropology of Elmdon, a village in north-west Essex in the 1960s*, Cambridge 1981).

Németország

Beszámolónk elsősorban Nyugat-Németországgal foglalkozik. A társadalomtörténet viszonylag későn érkezett el ide. A francia *Annales* szerzőinek lehangosabb és legkomolyabb kritikusi itt találhatók. Így itt éppen csak, hogy megkezdődött az antropológia és a történelem integrálása.

Itt is akad azonban néhány olyan intellektuális előfutár, akiket ma igen nagyra tartanak. A legfontosabb Rudolf Braun Zürichből, akivel a Svájcot tárgyaló részben fogunk foglalkozni. A *mentalitás*-történet terén Norbert Elias hosszú ideig figyelemre nem méltatott A civilizáció folyamatáról (*Über den Prozess der Zivilisation*, Basel 1939) és Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia vizsgálata (*Die höfische Gesellschaft. Eine Untersuchung des Königtums und der höfischen Aristokratie*, Neuwied 1969) című műveivel igen inspirálóan hat. Elias az etikett és az erkölcsi szabályok múltbeli fejlődésével foglalkozik. Érdekldése viszont leginkább pszichológiai, s inkább Ariès és Foucault tradíciójához áll közel, s nem az antropológiához. Ennek ellenére tagadhatatlanul ösztönzően hatott mind az antropológusokra, mind a történészekre. Lásd a következő két kollektív munkát, amelyek részben átfedik egymást: Peter Gleichmann et al. (szerk.): Anyagok Norbert Elias civilizációelméletéhez (*Materialen zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie*, Frankfurt 1977) és Emberi alakzatok: Norbert Eliasnak szentelt tanulmányok (*Human Figurations: Essays for Aufsätze für Norbert Elias*, in: *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 1977)

Növekvő megbecsülésnek örvendhet a néprajztudós Richard Thurnwald. Írásait most kezdik újraolvasni a modern történelmi problémák fényénél és nagyon hasznosaknak ígérkeznek. Lásd ötkötetes munkáját Az emberi társadalom (*Die menschliche Gesellschaft*, Berlin 1931–35),

melyben külön könyv foglalkozik a rokonság, gazdaság, kultúra, állam és a jog kérdéseivel.

Az 1970-es években megjelent néhány irodalomismertető tanulmány: Wolf Lepenies: Történelem és antropológia. Egy jelenlegi tudománykapcsolat tudománytörténeti értékeléséhez (Geschichte und Anthropologie. Zur wissenschaftshistorischen Einschätzung eines aktuellen Disziplinenkontakts, *Geschichte und Gesellschaft* 1975, 325–343.), Egy történelmi antropológia problémái (Probleme einer historischen Anthropologie, in R. Rürup (szerk.): *Historische Sozialwissenschaft*, Göttingen 1977, 126–159.). Lepenies azonban nagyon vonzónak találja az etiológiát és a fizikai antropológia egyes formáit s ezeknek történelemmel kapcsolatos interdiszciplináris érintkezéseiről ír. Inkább megfelel az én ízlésemnek Thomas Nipperdey: A történettudomány antropológiai dimenziója (Die anthropologische Dimension der Geschichtswissenschaft, in G. Schulz (szerk.): *Geschichte heute*, Göttingen 1973, 225–255.) és Kultúrtörténet, társadalomtörténet, történelmi antropológia (Kulturge-schichte, Sozialgeschichte, historische Anthropologie, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 55, 1976, 145–164.).

A göttingeni *Max-Planck-Institut für Geschichte*-ben kialakult a német történészeknek egy történelmi antropológiával foglalkozó központja. Alf Lüdtke, Hans Medick és David Sabeen ebből a pusztán kutatással foglalkozó intézethől, együtt amerikai kollégájukkal, Robert Berdahlal (University of Oregon) számos kerekasztal konferenciát szerveztek az antropológiáról és történelemről: egyet a munkafolyamatokról (Göttingen 1980), s továbbiakat is terveznek. Ezek összehozzák azokat a társadalomantropológusokat és történészeket, akik ugyanazon téma iránt érdeklődnek. Ez nem jelenti azt, hogy az antropológusok minden esetben történelmi kérdésekkel foglalkoznak, s azt sem, hogy a történészek mindig készen állnak az antropológusokkal folytatandó dialógusra. Ezeknek a kerekasztal konferenciáknak – melyeken általában német, francia, angol és amerikai tudósok vesznek részt – célja egyszerűen egy dialógus kezdeményezése a tudományágak között a közös érdeklődésre számot tartható témákról.

A *Werner-Reimers Stiftung*-től mostanában kapott támogatás lehetővé fogja tenni a göttingeni csoport számára, hogy évente kétszer, kisebb, de többé-kevésbé állandó szakértői konferenciákat szervezzenek történelmi és antropológiai témákról. A jelenlegi elképzelések „a jog, mint rituális rendszer”-től a „halál tapasztalatát”-n keresztül egészen az „ajándék

és társadalmi cseré"-ig terjednek. Ezeket az értekezleteket az elkövetkező öt év során szeretnék folytatni.

Mind Medick, mind Sabea most kis közösségek családtörténetével foglalkozik. Antropológiai szemléletmód és fogalmak segítenek az általuk felfedezett kulturális jelenségek megértésében és helyes interpretálásában. Mindketten ambiciózus elméleti irányultsággal rendelkeznek, amelyet be szeretnének mutatni és továbbfejleszteni az empirikus anyagokon. Közös tanulmányuk: Medick és Sabea: Család és rokonság: anyagi érdek és érzelem (Family and Kinship: Material interest and emotion, *Peasant Studies* 8:2, 1979, 139–160.), mely meghatározó előadás volt legutóbbi kerekasztal konferenciájukon. Ez általában foglalkozik az érzések és az életszínvonal közötti kapcsolatok lényegi problémájával. Ezt a viszonyt mindaddig igen leegyszerűsítve írták le – az emocionális élet javul, ahogy javul az egyén anyagi helyzete, vagy romlik, ha az életszínvonal visszaesik. Ez a tanulmány – antropológiai inspirációit Vernier-től, Bourdieu-tól, Jack Goodytól, Ester Goodytól, J. Davistól, V. Mahertől, J.K. Cambelltől, Firthtól, Judith Browntól, Andrew Stratherntől, Fortestől, M. Slatertől és Meillassoux-tól merítve – éppen azt mutatja be, mennyire problematikusak a kölcsönkapcsolatok, és újabb kutatásokra szólít fel. E kerekasztal konferencia előadásait meg fogják jelentetni.

Hans Medicknek erre a területre vonatkozó fő kiadott munkája két terjedelmes fejezet egy a protoindusztriális munkásról szóló munkában, amelyben a családi élettel, ifjúsági csoportokkal, kulturális tevékenységgel, házassággal és rokoni rendszerekkel foglalkozik. Lásd. P. Kriedte–H. Medick–J. Schlumbohm: Iparosítás az iparosítás előtt (*Industrialisierung vor der Industrialisierung*, Göttingen 1977, 90–103.). Egy rövidebb angol nyelvű változata is van, mely a *Social History*-ban jelent meg (1976, 291–316.). Medic továbblépett a falusi Európa ifjúsági csoportjainak és a kamasz és a házasulatlan felnőttek társadalmi problémáinak kutatásában, lásd: Falusi fonók. Ifjúsági szexuális kultúra és a szabad esték eltöltése a kora-újkor vidéki társadalmában (Spinnstuben auf dem Dorf. Jugendliche Sexualkultur und Feierabendbrauch in der ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit, in: G. Huck (szerk.): *Sozialgeschichte der Freizeit*, Wuppertal 1980, 19–50.). Jellemző mind Medick, mind Sabea munkájára, hogy történelmi vizsgálataikkal egyidőben olvassák a társadalomantropológiai monográfiákat. Egyidőben azzal, hogy az ember példákat kap, mondjuk Dél-Németországból információhoz

jut Tiv-ről (Tyv germán istenről), vagy az új-guineai technológiai változásokról is.

David Sabeen, aki eredetileg az University of Pittsburghön dolgozott, az 1960-as évek végén egy szemináriumot hozott létre a történelem és a társadalomantropológia kooperációjára. Mióta a *Max-Planck-Institut*-hoz került, egy württembergi közösség pontos rekonstrukciójával foglalkozik. Ugyanezen idő alatt szerkesztette a *Peasant Studies* (eredetileg *Peasant Studies Newsletter*) című folyóiratot (amely most ideiglenesen nem jelenik meg), amely a történészek és antropológusok fő kapcsolat-tartó lapja volt. Sabeen munkájában folyamatosan a tulajdonnal és azzal foglalkozik, hogy az emberek miként vélekedtek a javak átruházásáról. Az idők folyamán a tulajdonról alkotott elképzelése egyre összetettebbé vált, s a javakat már nem „dolgoknak”, hanem jogok és kötelességek csokrának tekinti. Fejlődése a meghatározó intellektuális impulzust az antropológusokkal való párbeszédéből nyerte. Korai munkája: Földbirtok és társadalom a parasztháború előestéjén (*Landbesitz und Gesellschaft am Vorabend des Bauernkriegs*, Stuttgart 1972). Lásd még: Család és paraszti földbirtok: a németországi parasztháború eredetéről (1525) (*Famille et tenure paysanne: aux origines de la guerre des paysans en Allemagne* (1525), *Annales E.S.C.* 27, 1972, 903–922.). Jelenlegi kutatásainak bemutatása: Rokonság és család egy württembergi faluban 1500 és 1870 között (*Verwandtschaft und Familie in einem württembergischen Dorf 1500 bis 1870*, in: W. Conze (szerk.): *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*, Stuttgart 1976, 231–246.). Cikke, amely tisztán mutatja, milyen messzire vezethet az antropológusokkal folytatott párbeszéd: A rokoni magatartás és a tulajdon aspektusai az 1800 előtti falusi Nyugat-Európában (*Aspects of kinship behaviour and property in rural Western Europe before 1800*, in: Goody-Thirsk-Thompson (szerk.): *Family and Inheritance*, Cambridge 1976, 96–111.). A *Peasant Studies* utódjának ideiglenes neve *International Yearbook for the History and Culture of Peasantries*, és Bak János szerkeszti az University of British Columbiáról.

A *Max-Planck-Institut*-ban vannak más kutatók is, akik szintén érdeklődnek a társadalomantropológia iránt. Alf Lüdtke, a kerekasztal konferenciák egyik szervezője, a mindennapi életen belüli erőszak és uralom problémáival foglalkozik. Sokat segített neki Bourdieu „lágy és nyílt erőszak” koncepciója. Lásd: Állami erőszak Poroszországban 1815–1848 (*State violence in Prussia 1815–1848*, *Social History* 1969, 175–222.). Érdeklődése az iránt, hogy a különböző osztályok eltérő formájú szocia-

lizációja miként vezet különböző típusú tudatossághoz a kultúra kifejezési módjaiban látszik: Mindennapi valóság, életmód és szükségletkifejeződések: Munkaprogram a „proletár öntudat” előfeltételeihez a gyáripar kibontakozása idején témához (Alltagswirklichkeit, Lebensweise und Bedürfnisartikulation: ein Arbeitsprogramm zu den Bedingungen „proletarischen Bewusstseins” in der Entfaltung der Fabrikindustrie, in: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* Bd. 11, Frankfurt 1978, 311–50.). Gyári kultúrával foglalkozik legújabb munkája, lásd: Munkakezdés, munkaszünet, munkavég (Arbeitsbeginn, Arbeitspausen, Arbeitsende, in: G. Huck (szerk.): *Sozialgeschichte der Freizeit*, Wuppertal, 1980, 95–112).

Jürgen Schlumbohm, aki szintén szerepelt a protoindusztrializmusról szóló kötetben, s aki most a szövekről folytat demográfiai megalapozású közösség-kutatásokat, nemrég a gyerekeknevelési formákkal foglalkozott, azt vizsgálva, mennyiben eltérőek ezek a középosztály különböző csoportjainál. Lásd: Hagyományos kollektivitás és „modern” individualitás: kérdések és javaslatok a szocializáció történeti tanulmányozásához (Traditional collectivity and „modern” individuality: some questions and suggestions for the historical study of socialization, *Social History* 1980, 71–104.).

A *Technische Universität Berlin* nők történetével foglalkozó csoportja is kapcsolódik az antropológiai történetíráshoz, s tagjai közül többen részt vettek a kerekasztal konferenciákon. Újabban jelent meg Barbara Duden és Karin Hausen: Társadalmi munka – nemek közötti munkamegosztás (Gesellschaftliche Arbeit-Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung, in: A. Kuhn–G. Schneider (szerk.): *Frauen in der Geschichte*, Düsseldorf 1979, 11–33.). Karin Hausen leírása arról, hogy a burzsoá *mentalitásban* miként változtak a „nőiesség” jellemzői a 19. század során, az ilyesfajta történelmek közül azok közé tartozik, amelyek az időt, mint olyat megfelelően kezelik: A „nemi karakterek” polarizálódása. A foglalkozási- és családi élet különválásának tükröződése (Die Polarisierung der „Geschlechtscharaktere”. Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben, in: Conze (szerk.): *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*, Stuttgart 1976, 363–393.). Lásd még a németországi anyák napja etnológiájáról írott munkáját: Anyák üzleti érdekek és kultikus imádat között. „A német anyák napja” a weimari köztársaságban (Mütter zwischen Geschäftsinteressen und kultischer Verehrung.

Der „Deutsche Muttertag“ in der Weimarer Republik, in: G. Huck (szerk.): i. m. 249–280).

Meg kell említenünk itt Regina Schulte müncheni történészt, aki a prostitúcióval és csecsemőgyilkossággal foglalkozik. Lásd: Lezárt területek. Erényesség és prostitúció a polgári világban (*Sperrbezirke, Tugendhaftigkeit und Prostitution in der bürgerlichen Welt*, Frankfurt 1979), és a párizsi kerekasztal konferencián tartott előadását: „Vidéki gyermekgyilkosnők” (Kindesmörderinnen auf dem Lande) és Cselédlányok az úri háztartásban. Szociálpszichológiájuk kialakulásához. (Dienstmädchen im herrschaftlichen Haushalt. Zur Genese ihrer Sozialpsychologie, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 41, 1978, 879, és köv. lapok).

Konstanzban Dieter Groh vezetésével folyik vizsgálat a proletár közletről „Alapfolyamatok és szervezési problémák” címmel. Ez a proletár tapasztalatot alakító tényezőkkel foglalkozik, az alsó osztályok *mentalitásával*, kultúrájával, stb. Lásd D. Groh: Bázisfolyamatok és a szerveződés problémái: egy társadalomtörténeti kutatási program körvonalai (Baseprocesses and the problem of organization: outline of a social history research project, *Social History* 1979, 265–283.), melyet Bourdieu inspirált. Ezen a kutatási programon belül Rainer Wirtz leginkább a társadalmi tiltakozási formákkal foglalkozik. Lásd különösen disszertációját: Társadalmi mozgalom és társadalmi erőszak Badenben 1815–1848 (Soziale Bewegung und soziale Gewalt in Baden 1815–1848, kézirat, Konstanz, 1979).

Valószínűleg még számos olyan kutató van, aki az utolsó néhány évben antropológiai munkával kezdett el foglalkozni, s akiről én nem tudok. Természetesen rengeteg olyan kutató van, akit érdekel az antropológia, de mostanáig nem alkalmazta implicite ennek fogalmait. Arthur Imhof a berlini Freie Universitátról például az 1979 szeptemberében a történelmi demográfáról tartott egy hónapos kurzus keretében speciális ülésszakot szervezett a történelmi antropológiának, melynek vezetője Andrejs Plakans volt.

Találkozunk említésre érdemes egyéni erőfeszítésekkel is. Lásd például Heide Wunder: A felkelő parasztok mentalitásáról. A történettudomány és az antropológia együttműködésének lehetőségei az 1525-ös Samlandi parasztfelkelés példáján szemléltetve. (Zur Mentalität aufständischer Bauern. Möglichkeiten der Zusammenarbeit von Geschichtswissenschaft und Anthropologie, dargestellt am Beispiel des Samländischen Bauernaufstands von 1525, in: H.U. Wehler (szerk.): *Der deutsche Bauern-*

krieg 1524–1526, Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 1, 1975, 9–37).

Elias figyelemre méltó követője Wolfgang Schivelbusch, aki egy könyvsorozatot készít elő a modern civilizáció történeti fejlődéséről. A vasúti utazás története, adalék a tér és az idő iparosításához a 19. században (*Geschichte der Eisenbahnreise, zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jhr*, München 1977) című könyve, melyet nemrég fordítottak angolra, a vasutat használja fel a 19. század közepi mindennapi élet gépesítésének illusztrálására. Újabb munkája: A Paradicsom, az ízlés és az ész. Az élvezeti cikkek története (Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genussmittel, München 1979) történetileg tárgyalja a rossz szokások, beleértve a központi idegrendszer izgatószerzei – dohányzás, alkohol, kávé, ópium, stb. – elterjedését.

Kelet-Németországban egy veterán történész – aki ma bizonyos fokig vitatott figura az NDK-ban – Jürgen Kuczynski kezdett el egy öt kötetes munkát a népi kultúráról: A német nép mindennapjainak története (*Geschichte des Alltags des deutschen Volkes*), melynek első és második kötete éppen most jelent meg (Berlin 1981). A legtöbb történeti szemléletmóddal dolgozó NDK-s etnológus az anyagi kultúrával foglalkozik. Kivétel ez alól a W. Jacobeit és U. Mohrmann által szerkesztett A proletariátus kultúrája és életformája. Kultúrtörténeti-néprajzi tanulmányok és anyagok (*Kultur- und Lebensweise des Proletariats. Kulturhistorisch-volkskundliche Studien und Materialien*, Berlin 1973) című kötet. Lásd különösen H. Zwahr cikkét a 85–136. oldalon a lipcsei gyári rendtartásokról.

A nyugat-német etnológián belül számos csoport foglalkozik olyan kérdésekkel, amelyeket antropológiai történelemnek lehet nevezni. Az ilyen típusú gondolkodás jó összefoglalója H. Bausinger, U. Jeggle, G. Korff, M. Scharfe: A néprajz alapvonalai (*Grundzüge der Volkskunde*, Darmstadt 1978) című munkája, amely elszakad a hagyományosan tanított német etnológiától, nevezetesen plebejus csoportok problémái nyerek megvilágítást e könyvben. A svédül olvasók számára Anders Gustavsson összefoglalóját ajánlhatom: Irányzatok a nyugat-német etnológiában az 1970-es években (*Nagra trender inom västtysk etnologi under 1970-talet*, Lund 1980).

Tudomásom szerint Tübingen a „központja” az ilyenfajta antropológiai történeti munkálatoknak, bár azt nem tudom, milyen erős itt ténylegesen a társadalomantropológia ösztönző ereje. Az etnológia és a törté-

nelem viszonyáról mindenesetre hosszú vita folyik itt a német etnológusok 1967-es konferenciája óta. Lásd Martin Scharfe: Egy kultúrtörténet érdekében: megjegyzések a németül beszélő országok mai néprajztudományáról (Towards a cultural history: notes on contemporary Volkskunde in German-speaking countries, *Social History* 1979, 333–344.). Számos közösséget vizsgáló kutatást végeztek, lásd Utz Jeggle: A vidéki döntési struktúrák urbanizációja (Urbanisierung ländlicher Entscheidungsstrukturen, in G. Kaufman (szerk.): *Stadt-Land-Beziehungen*, Göttingen 1979, 65–80); Albert Ilien: Vidéki községek kommunikációs stílusai (Kommunikationsstile in ländlichen Gemeinden, in Bausinger et al. (szerk.): *Direkte Kommunikation und Massenkommunikation*, Tübingen 1976, 199–206.); Ilien és Jeggle: A kis emberek joga arra, hogy tudományosan megértsék őket (Zum Recht der kleinen Leute auf wissenschaftliches Verstandenwerden, in K. Köstlin és K.-D. Sievers (szerk.): *Das Recht der kleinen Leute. Beiträge zur rechtlichen Volkskunde. Festschrift für Karl-Sigismund Kramer zum 60. Geburtstag*, Berlin 1976, 89–97.); Ilien: Presztizs a falusi világban (*Prestige in dörflicher Lebenswelt*, Tübingen 1977); Jeggle: Kiebingen – egy honismereti könyv. A civilizáció folyamatához egy sváb faluban (*Kiebingen – ein Heimatsbuch. Zum Prozess der Zivilisation in einem schwäbischen Dorf*, Tübingen 1977); Ilien és Jeggle: A falusi élet. A falu társadalomtörténetéhez és lakói társadalomlélektanához. (*Leben auf dem Dorf. Zur Sozialgeschichte des Dorfes und zur Sozialpsychologie seiner Bewohner*, Opladen 1978).

Egy másik tübingeni kutató éppen most adta ki igen komoly munkáját a 18. századi népi vallási pietizmusról: Martin Scharfe: A nép vallása. A pietizmus kis kultúr- és társadalomtörténete. (*Die Religion des Volkes. Kleine Kultur- und Sozialgeschichte des Pietismus*, Gütersloh 1980).

Még egy etnológust kell itt megemlítenünk. A kieli Karl-S. Kramer az uradalomnak a népéletre gyakorolt hatásával foglalkozik: Majorsági földbirtok és népélet, (Gutsherrschaft und Volksleben, *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 12, 1976, 16–33.). Kramer számos történelmi tanulmányt írt már a társadalmi kapcsolatokról.

A német etnológián belül az 1960-as években igen erős törekvés jelentkezett a plebejus kultúra tanulmányozására. Herman Bausinger neve kötődik leginkább ehhez a kampányhoz. Kétségtelen azonban, hogy mindezekig igen nehéznek bizonyult e kutatási tendencia valóságos tartalommal való megtöltése.

Sok történész fogott hozzá a plebejus kultúra vizsgálatához, köztük a már említett Medick, Lüdtke és Wirtz. Rajtuk kívül meg kell említenünk két müncheni történészt, Norbert Schindlert és Richard van Dülment, akik éppen most adnak ki két, a népi kultúrával foglalkozó antológiát. Ezek a szórakozással, a májusi ünnepi szokásokkal, az iparosítás előtti kézművesekkel és más munkásokkal valamint a fordításokkal foglalkoznak. Natalie Davis írásai különösen erősen befolyásolták őket.

Ha akad is olyan társadalomantropológus Németországban, akinek történelmi érdeklődése van, akkor az ismeretlen előttem. A társadalom- és kulturális antropológia fogalmaknak olyan egyéni ellenérzéssel telített értelmezése él Németországban, melyeknek igen kevés köze van a nemzetközi tudományos meghatározásokhoz. Az egész kérdést részletesen tárgyalja Wolf Lepenies: Szociológiai antropológia (*Soziologische Anthropologie*, München 1971) című munkája. Mindennek következtében, ha valamilyen társadalomantropológiai munka születik Németországban, azt igen nehéz megtalálni, mivel az ilyen érdeklődéssel rendelkező emberek, általában, más tudományágakban kell, hogy helyet találjanak maguknak.

Ausztria

A bécsi egyetemi *Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte* Michael Mitterauer professzor által vezetett családtörténeti kutatásait az évek során egyre inkább befolyásolta a társadalomantropológia. E csoport és a *Max-Planck-Institut* kutatói meg a berliniek igen közel állnak egymáshoz, és kapcsolataik is rendszeresek. A német nyelvű családtörténészek évenkénti konferenciája, olyan témákkal, mint a családi ciklus és a házasságon kívül született gyerekek, ezen országok nagyszámú olyan társadalomtudósát hozza össze, akiket érdekel a történelmi antropológia.

Az elsődlegesen a *Volkswagen Stiftung* által finanszírozott „a család a társadalmi vonatkozásban” kutatási iránynak több részkutatása is folyik:

A családi struktúra változásai Ausztriában a 17. századtól fogva.

A családi struktúra változásai összeurópai összehasonlításban.

A család változásai Ausztia városi és falusi területein 1918 óta (Oral History Project).

A lakáskörülmények hatása a 19. és 20. századi bécsi családra.

Háztartás és fogyasztás Ausztriában a 18. század óta.

A család a társadalmi ellenőrzés rendszerében.

Nők házasságban és családban: társadalmi ellenőrzés és a hatalom házastársi elosztása.

A fenti rész kutatások egy része jobban áll, mint a többi. A falusi Ausztria problémái jól feltártak, s ugyanígy a bécsi lakáshelyzet is. Az utóbbi időben a bécsi csoport számos munkát készített elő kiadásra, ezért csak néhány olyan címet fogok említeni, amelyek a történelmi antropológia szempontjából érdekesek.

Reinhard Sieder a háztartások időbeli fejlődésének beépült problémáira specializálta magát – a fiatalok és az idősebb nemzedék majdnem elkerülhetetlen konfrontációjára, a különböző nemek munkaszerepének problémáira stb. Lásd: A 19. századi vidéki család strukturális problémái (Strukturprobleme der Ländlichen Familie im 19. Jahrhundert, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 41, 1978, 173–217.). Említésre méltó továbbá Michael Mitterauer és Reinhard Sieder: A kiterjedt háztartások fejlődési ciklusai: a rekonstrukció problémái és az értelmezés lehetőségei (Developmental Cycle of Domestic Groups: Problems of Reconstruction and Possibilities of Interpretation, *Journal of Family History* 1979/4, 257–284). Sieder disszertációja a falusi gyerekek felnevelésével foglalkozik: Személyiség alakítás a házban és a családban. Tanulmányok az iparosítás előtti vidéki-paraszti házközösségek szocializációjáról (Persönlichkeitsbildung in Haus und Familie. Studien zur Sozialisation in ländlich-bäuerlichen Hausgemeinschaften der vorindustriellen Zeit. Kézirat, 1975).

Michael Mitterauer rengeteget publikál, bár csak legutolsó írásainak van antropológiai jellege. A házasságokkal foglalkozik és egy házassági mintát próbál kidolgozni, úgy, hogy szélsőséges formákat kutat, mint amilyen a nem-együttélő falusi szolga családok egyesülése, s a falusi Ausztriában született rengeteg törvénytelen gyermek jelentősége az anyák szempontjából. Lásd: Cselédházasságok Karintia vidéki területein – a történelmi családszerveződés különleges esete, (Gesindeehen in ländlichen Gebieten Kärntens – ein Sonderfall historischer Familienbildung, *Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, 3, 1978, 227–246), és A törvénytelen gyermek történelmi elterjedése az európai térben, (Historische Verbreitung von Illegitimität im europäischen Raum, Kézirat 1980 március), amely egyebek között az ősök tiszteletével és a szüzesség kultuszával, mint a házasság nem kívánatos formái ellen kialakított ideológiákkal foglalkozik.

A lakáshelyzetre vonatkozó kutatások közül kettőt kell megemlíte-

nünk: Roman Sandgruber: Cselédszobák, kisházak és munkáskaszárnyák a 18–19. századi Ausztriában (Gesindestuben, Kleinhäuser und Arbeiterkaserne im 18. und 19. Jahrhundert in Österreich, in L. Niethammer (szerk.): *Wohnen im Wandel*, Wuppertal 1979, 107–132.), és Josef Ehmer: Saját lakás nélkül lakni. Az albérlők és ágyrajárók társadalmi helyzetéről (Wohnen ohne eigene Wohnung. Zur sozialen Stellung von Untermietern und Bettgebern, *uo.* 131–151.). Josef Ehmernek a munkásoknak 1860-as évekbeli tiltakozó mozgalmairól szóló munkája kívül esik a családi kutatások területén, de nagyon érdekes: Vörös zászlók-suszterhétfő: a korai bécsi munkásmozgalom akció- és szervezési formáinak társadalmi feltételei (Kézirat 1978).

Svájc

A történelmi antropológia modern úttörője Svájcban Rudolf Braun, a zürichi egyetem történelem professzora. Tanulmánya arról, hogy az iparosítás miként változtatta meg a vidéki életmódot, lenyűgöző kombinációja a történeti, demográfiai és folklórikus perspektívának: Iparosítás és népelet. Az életformák megváltozása „Verlag”-ipari otthoni munka hatására egy vidéki iparterületen. A zürichi felvidék 1800 előtt. (*Industrialisierung und Volksleben. Veränderungen der Lebensformen unter Einwirkung der verlagsindustriellen Heimarbeit in einem ländlichen Industriegebiet. Zürcher Oberland vor 1800*, Erlenbach 1960). Lásd még munkájának folytatását: Társadalmi és kulturális változás egy vidéki iparterületen (zürichi felvidék) a gépesítés és a gyáripár hatása alatt a 19. és 20. században, (*Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen Industriegebiet (Zürcher Oberland) unter Einwirkung des Maschinen- und Fabrikwesens im 19. und 20. Jahrhundert*, Erlenbach 1965). Braun teljesen más irányt adott az etnológiai kutatásoknak, ahhoz a formájukhoz képest, amelyekben egy tudósi nemzedékkel korábban Richard Weiss irányítása alatt meggyökeresedtek.

Jelenleg több svájci kutató foglalkozik történelmi antropológiai munkássággal. Természetesen működik egy csoport Zürichben Braunhoz kapcsolódva.

Roger Sablonnier egy középkori dél-nyugati német falu közösségét tanulmányozta a 13–15. században. Nemrég fejezte be tanulmányát egy középkori királyi család dinasztikus stratégiájáról, melyet egy Párizsban tartott kerekasztal konferencia számára készített: Az aragóniai királyi

család 1300 körül (Die aragonische Königsfamilie um 1300. Kézirat 1980).

Röviden felsorolom azokat a zürichi doktori és licenciátusi disszertációkat, amelyek többé-kevésbé történelmi antropológiai tartalmúak. Elisabeth Seiler: Társadalmi változás az Oberwallisban a 19. század második felében (Sozialer Wandel im Oberwallis in der 2. Hälfte des 19. Jhs.–lic.). Albert Tanner: Protoindusztrializáció, társadalmi rétegződés és uralmi viszonyok az Ausserrodenban a 18–19. században, (Protoindustrialisierung, soziale Schichtung und Herrschaftsverhältnisse im Ausserrhoden im 18./19. Jh.-dokt.). Thomas Meier: Nem-agrár tevékenység és kereseti formák a 18. század egy hagyományos földművelő területén, (Nicht-agrarische Tätigkeiten und Erwerbsformen in einem traditionellen Ackerbaubgebiet des 18. Jhs.-lic.). Andreas Suter: Paraszti ellenállás a 18. században: politikai zavargások a baseli hercegpüspökségben (Bäuerlicher Widerstand im 18. Jh.: die Landestroublen im Fürstbistum Basel.-dokt.). Max Bauman: Az aargaii révésekről, hajósokról és halászokról. A folyó, mint a vidéki lakosság létalapja. (Von Fährleuten, Schiffen und Fischern im Aargau. Der Fluss als Existenzgrundlage ländlicher Bevölkerung.-dokt.). Seiler és Bauman disszertációi alkalmazták leginkább az antropológiai megközelítést kutatásaikban.

Markus Mattmüller baseli professzor legalább egy évtizede tartott történelmi demográfiai szemináriumot. A résztvevők egy részében egyre inkább felébredt az antropológiai perspektívák iránti érdeklődés, bár ezt kiadott munkák nem bizonyítják. Bernben mindennek előtt egy disszertációt kell megemlíteni: Jon Mathieu: Az Alsó-Engadin a 17–18. században (Das Unterengadin im 17. und 18. Jh.-lic. 1980), melyet Imhof professzorhoz írt. A genfi egyetemen több kutatás foglalkozik a 18. századi szexualitás és erkölcselenség kérdéseivel.

Thomas Held zürichi szociológus valószínűleg a legkiválóbb svájci nem-szakmabeli történész, aki a történelmi antropológia területén dolgozik. Legújabb könyve: A házasságon belüli hatalmi viszonyok szociológiája (*Soziologie der ehelichen Machtverhältnisse*, Darmstadt 1978) világosan integrálja a történeti/etnológiai és szociológiai eredményeket egy elhanyagolt területen, a férj és a feleség közötti hatalmi viszonyokat kutatva. Kutatásait folytatva, most a családokon belül a nemzedékek hatalmi erőviszonyaival foglalkozik.

Az olasz *Quaderni Storici* folyóirat történelmi antropológiai szempontból a legérdekesebb. Nem szokatlan, hogy antropológusok és történészek együttműködnek speciális témák tárgyalásánál. Az 1980 augusztusi folyóiratszám például a gyerekszüléssel és az anyasággal foglalkozott, olyan cikkekkel, mint amilyen S. Cavallo és S. Cernuti: A nők megbecsülése és a reprodukció társadalmi ellenőrzése (Womens' honour and the social control of reproduction); O. Niccoli: Menstruum, quasi monstuum; F. Zanolla: Anyák, lányok és sógornők Friuliban (Mothers, Daughters and Sisters-in Law in Friuli.) Hasonló témákat tárgyaló cikkek jelentek meg Nyugat-Afrikáról és a Pandzsabról. Korábban a közösségi és családkutatásoknak is szenteltek folyóiratszámokat. A folyóirat több szerkesztője – különösen Carlo Ginzburg, Eduardo Grendi, Giovanni Levi és Carlo Poni – maga is ilyen típusú kutatásokkal foglalkozik.

A bolognai Carlo Ginzburg az umeai antropológiai és történelmi kutatócsoport vendéglelőadója is volt, s számos empirikus munkát írt a kora-újkori Olaszország népi kultúrájának formáiról. I. Benandanti. Tanulmány a boszorkányságról és az agrárkultuszokról a 16. és 17. században, (*I. Benandanti. Ricerche sulla stregoneria e sui culti agrari tra Cinquecento e Seicento*, Torino 1966) egy észak-olaszországi népi sabbath-hiedelemmel foglalkozik, amely a hatóságok szemében összekveredett a boszorkányszombattal. A sajt és a kukacok (*Il formaggio e i vermi*, Torino 1976) egy eretnek molnárral foglalkozik, aki belekerült az inkvizíció hálójába. A kultúra ilyen formáinak tanulmányozása késztette Ginzburgot arra, hogy megváltoztassa a dokumentumok megközelítésének módját, sokkal nagyobb figyelmet szentelve a részleteknek, mint az általános tendenciáknak. Lásd: Morelli, Freud és Sherlock Holmes: Nyomolvasás és tudományos módszer, (Morelli, Freud and Sherlock Holmes: Clues and Scientific Method, *History Workshop* 9, 1980 tavasz, 5–36.). Ginzburg éppen most fejezte be Piero della Francesca patrónusairól és ikonográfiájáról szóló kutatását, és a boszorkányszombatok európai összehasonlításával akar foglalkozni.

A szintén bolognai Carlo Poni mind az ipari régészettel, mind a parasztság történetével új módon foglalkozik. A munkafolyamatokról tartott kerekasztal konferencián a részesbérlelőkről beszélt, akik, be akarván csapni az uradalmi ellenőrzést, gyakorlatilag a mezőgazdasági forradalom élvonalában jártak, mind a szántási technikát, mind az újfajta növényi kul-

túrákat tekintve. Ez a munka még folytatódik. Poni érdekes tanulmányt írt a gyárrendszer pre-indusztériális gyökereiről: A gyárrendszer kezdetei: az észak-itáliai selyemipar technológiája és termelési szerkezete a 17–18. században (All'origine del sistema di fabbrica: tecnologia e organizzazione produttiva dei mulini da seta nell'Italia settentrionale (sec. XVII–XVIII). *Rivista Storica Italiana* 1976, 444–497.).

Néhány kis ország

Itt és ott: egyéni kutatás kis országokban.

Felsorolok röviden néhány kutatást olyan országokból, amelyekről nem rendelkezem annyi információval, hogy országos áttekintést adjak.

Anton Blok holland antropológus (Nijmegen), akire nagy hatással volt Elias, az itáliai és németalföldi múltbeli banditizmust kutatja. Lásd a maffiáról, mint vállalkozóról írott tanulmányát: A szicíliai falu maffiája, 1860–1960 (*The Mafia of Sicilian Village*, 1860–1960, Oxford 1974). Újra vizsgálta Hobsbawmnak a társadalmi banditizmusról vallott elképzelését: A paraszt és a briganti (*The Peasant and the Brigand, Comparative Studies in History and Society* 1972, 493–503.), és 18. századi dél-németalföldi rablóbandákkal foglalkozik, lásd előzetes megjegyzéseit az amsterdami egyetem *Anthropologisch-Sociologisch Centrum*-a által kiadott *Papers on European and Mediterranean Societies* 7, 1976-ban. A *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* című folyóirat 1980 júniusában speciális számot adott ki a történelmi antropológiáról.

A portugál történetírás jelenleg roppant virágzó, bár a nyelvismeret hiánya megakadályozott abban, hogy mélyebb betekintést nyerjek ide. Az *Universidade Nova* és a lisszaboni *Instituto Gulbenkian de Ciencia* szervezésében a közösségi és egyéni tulajdonról egy nagyszabású kutatást folytatnak. Lásd Fátima Brandão és Robert Rowland: A falusi tulajdon és közösség története: Módszertani kérdések (*Historia da propriedade e comunidade rurale: questões de metodo; Análise social* XVI, 1980, 173–207.). Rowland számos közösség rekonstrukcióját szeretné elvégezni a 16. századtól kezdve egyházi és bírósági források számítógépes elemzésével.

Észtországban az 1950-es években egy nagyszabású kutatást végeztek az észti nép etnikai eredetéről és fejlődéséről, s ebben kombinálták a történelmet, régészetet, nyelvészetet és etnológiát. A munkálatok eredményeinek fő kiadványa: H. Moora et al.: Az észti nép etnikai története

(*Eesti rahva etnilisest ajaloost*, Tallinn 1956.). Még nem olvastam a fenti munkát, de kiadási dátumából feltételezem, hogy kevés van benne az újabb időkről. Egy új kutatási programot is terveznek az észt kultúra történetéről, amelyben etnológusok és történészek is részt fognak venni. A kutatási program még annyira friss, hogy még nem dőlt el, melyik intézmény lesz a kutatások bázisa. Juhani Kahk és H. Uibi a Történettudományi Intézetből egy kéziratot készítettek a bécsi Michael Mitterauer által szerkesztendő tanulmánykötet számára a vidéki közösségeken belüli munkamegosztásról. Munkájuk mintaszerűen használja fel a szolgálk dalait a társadalmi konfliktusok leírásához.

Északi országok

Az északi országokban különösen az utolsó évtizedben nagy erőfeszítések történtek az antropológia és a történelem integrálására. Eddig Dánia jutott a legmesszebbre, s itt leginkább az európai etnológiát kell dicsérnünk, amely fejlettebb a történelemnél és a társadalomantropológiánál.

Ez kissé meglepő lehet, mivel a legtöbb nemzeti etnológiai hagyomány egy egyszerű genetikus-földrajzi megoszlású nézőpontra épül. Sok etnológus van, akik nem ismerik, vagy akiket nem érdekel az olyan társadalomantropológusok munkája, mint amilyen Malinowski vagy Radcliffe-Brown.

Néhány a tudományág szélére szorult tudós azonban, például Robert Wikman és Börje Hanssen párbeszédet kezdtek a társadalomantropológusokkal. Wikman: Bevezetés a házasságba (*Die Einleitung der Ehe*, 1973) című munkáját egyértelműen Malinowski és Westermarck inspirálták, amikor az egyszerűbb társadalmak szexuális kapcsolatainak struktúrájával, a tabu és tisztaság fogalmaival foglalkozik. Hanssen első nagyobb munkája egy 18. századi régióról szólt. Érdeklődésének középpontjában a közösség és az ottani különböző népcsoportok közötti kulturális, gazdasági és társadalmi kapcsolatok álltak. Hosszú intellektuális partnerkapcsolatra lépett Robert Redfielddel, ami kifejezést nyert az utóbbi A kis közösség (*The Little Community*, 1955) című munkájában. Az 1950-es évek derekára Hanssen, akinek korábbi referencia kerete a történelem és a szociológia volt, élénk érdeklődést mutatott a társadalomantropológiai szemléletmód iránt. Az elsődleges csoportstruktúra dimenziói Svédországban (*Dimensions of Primary Group Structure in Sweden*, *Recherches sur*

la Famille vol 1, 1956, 115–156.) többek között Feire, Firthre, Leachre, Malinowskira, Meadre, Radcliffe-Brownra, Redfieldre, Thurnwaldra, Westermarckra és Wikmanra utal.

A fenti két fő figura mellett a mai történelmi antropológusok számára akadnak régebbi és újabb inspirációs források egyaránt. Fredrik Barth például az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején nagy feltűnést keltett az északi történelem kulturális eltéréseinek ökológiai megközelítésével. Barth az ázsiai kultúrák tanulmányozása mellett úttörője volt a norvégiai társadalomantropológiai kutatásoknak. Lásd az általa szerkesztett: A vállalkozó szerepe az észak-norvégiai társadalmi változásban (*The Role of the Entrepreneur in Social Change in Northern Norway*, Bergen 1963) és Etnikai csoportok és határok (*Ethnic Groups and Boundaries*, Bergen 1969). Befolyása különösen nagy az A. Daun és O. Löfgren által szerkesztett Ökológia és kultúra (*Ekologi och kultur*) című tanulmánykötetre (København 1971). Ebben a fizikai környezethez való alkalmazkodást hangsúlyozzák a vadászó kultúrákról, a mezőgazdasági-halászságokról, a szezonális migrációról, a kollektív tulajdonról, a fenyér hasznosításáról, stb. írott tanulmányokban.

Vannak 19. századi inspirációs források is, nagy értékük mindennek előtt a mindennapi életről összegyűjtött információikból fakad. T.F. Troels-Lund dán tudós 14 kötetben írta meg A mindennapi élet Északon a 16. században (*Daglig Liv i Norden i det Sekstende Aarhundrede*, København 1879–1901) című munkáját, amely sajnos torzó maradt, de igen kiváló a házassági dolgokról, alkoholizmusról és a szülők és gyermekek közti viszonyról szóló része. A norvég Eilert Sundt rengeteg anyagot gyűjtött össze a házasságon belüli és a házasságon kívüli életéről szóló két kötetében: A házasságkötés Norvégiában (*Om Giftarmaal i Norge* Christiania 1866), és A házasságrendje Norvégiában (*Om saedlighedstilstanden i Norge*, Christiania 1857). Néhány szerzőnek, mint amilyen Emil Birkeli norvég folklórísta, aki afrikai és norvég kultúrákkal egyaránt foglalkozott, vagy a dán nyelvész Wilhelm Grønbech, aki a korai északi vallási és kulturális jellegzetességekkel foglalkozott, és Edward Westermarck, a finn antropológus, nagy jelentősége lehet a modern történészek számára, de mostanáig e lehetőség felhasználására nem került sor.

A történelmi antropológiai kutatások talán legnagyobb „központja” a koppenhágai egyetem európai etnológia tanszéke, amelynek van egy kis állandó etnológus stábjja, amely történelmi anyagokkal foglalkozik, olyan „külső előadókkal”, mint amilyen az elhunyt Börje Hanssen és Orvar

Löfgren, akik időszakosan kiegészítették az oktatói kart. Az intézet tudatosan törekszik arra, hogy a hasonló érdeklődésű kutatókat magához vonzza.

Bjarne Stocklund, az etnológia professzora több mint egy évtizedig foglalkozott Laesoe szigetével, és számos cikket írt azokról az eltérő társadalmi alkalmazkodási formákról, amelyekkel a lakosság a változó ökológiai feltételekre reagált. Különösen a szexuális kapcsolatokkal, a munkafeltételekkel és az „elmaradott” élet anyagi alapjaival foglalkozott sokat. Lásd például: Ökológiai alkalmazkodás egy dán faluban (*Ökologisk tilpasning i et dansk øsamfund, Ekologi och kultur*, 1971, 35–42. és Ökológiai egymásutánosság. Megjegyzések az ember és a környezet kapcsolatáról a pre-indusztriális Dániában (*Ecological Succession. Reflections on the Relations between man and environment in Pre-industrial Denmark, Ethnologia Scandinavica* 1976, 84–99) és Betelepülés és benépesítés Laesoe szigetén (*Bosaettelse og bebyggelse på Laes, Vendsyssel Arbog* 1980, 7–56). Az alkalmazkodás kutatásán kívül van néhány úttörő munkája, ahol naplókat használ fel a mindennapi élet feltárásában, lásd az ő és Karen Schousboe: A naplók mint a mindennapi élet történetének forrásai (*Bondedagbøger – kilder til daglivlivets historie*, Brede 1980), amely többszáz 18–19. századi dán paraszti naplót regisztrál és ismertet. Más északi országokban nincsen ehhez hasonló munka.

Palle O. Christiansen etnológus docens, aki mind Barthnál, mind Hanssennál tanult, valószínűleg módszertanilag a legmesszebb jutott az antropológiai szemléletmódnak a konkrét empirikus anyagon való használatában. Gondolatai a legjobban dán uradalmi régiók társadalmi kapcsolataival s ezeknek a társadalom többi részeiben beálló nagy változásokkal szembeni időbeli folyamatosságával foglalkozó kutatásaiból derülnek ki. Programadó munkája: A paraszti függőség formái egy dán uradalomban 1775–1975 (*Forms of Peasant Dependency in a Danish Estate 1775–1975, Peasant Studies*, 7:1, 1978, 38–67.), amely mellékesen ismerteti kiadatlan disszertációjának eredményeit is: *Livsformer og livsløb i en godsregion* (1975). Két cikkében is foglalkozik az uradalmi régiók *mentalitásának* problémáival, részben paraszti naplókra alapozva: *Paraszti alkalmazkodás a burzsoá kultúrához? Osztályformálódás és kulturális újrameghatározás a dán falun* (*Peasant Adaptation to Bourgeois Culture? Class Formation and Cultural Redefinition in the Danish Countryside, Ethnologia Scandinavica* 1978, 98–152) és *Az „élők” és a „holtak”*: egy birtokos paraszt emlékeinek tartalmi elemzése helyi, társadalmi és

kulturális aspektusban (De 'levande' och de 'døde': En inholdsanalyse af en grundtvigsk bondes erindringer set i lokalt, socialt og kulturelt perspektiv, *Folk og kultur* 1979, 80–97).

Christiansennek mindig az volt a véleménye, hogy a modern magatartásnak megvannak a történelmi gyökerei, és a Vidéki Falusi Bizottság számára négy faluról csoportjával együtt végzett kutatásaiban fel is tárta ezeket a történeti tényezőket. Lásd: Négy falu: etnológiai beszámoló a szokásos életmódokról (*Fire Landsbyer: en etnologisk rapport om nutidige livsformer*, København 1980)

A stáb egy másik tagjának, Paul Balle-Pedersennek munkája: Paraszti udvar, nemzetségek és szomszédok: társadalmi viszonyok egy dániai helyi társadalomban 1880-ban (Garden, slaecten og naboerne: sociale relationer i et lokalsamfund i Danmark o.1880, *Folk og kultur* 1980, 106–150.), amely elsődleges csoportok rekonstrukcióját végzi el egy terjedelmes paraszti napló alapján. A folyamatban lévő kutatások közül meg kell említenünk Annette Vasström munkáját, aki Koppenhága *Nyboder* negyedének több, mint 300 éves történetével foglalkozik. Ez tengerészek és tengeri hajó építők speciális települése, amelynek teljesen egyéni kultúrája és nagy levéltári anyaga van.

Valószínűleg Kirsten Hastrup az Aarhus egyetemről az a társadalom-antropológus, aki a legfejlettebb történelmi kutatást végezte el egy északi ország vonatkozásában. Oxfordi doktori disszertációja: Kulturális klasszifikáció és történelem (1980) Izlanddal foglalkozik a betelepedéstől egészen a középkor derekáig. Hastrup az izlandi mítoszokat szinte strukturalista módon tárgyalja, s összeköti változásait a demográfia és a rokoni szervezet fejlődésével. Lásd rövid tanulmányát az *Ethnos*-ban 1979:3–4, 182–191.: Klasszifikáció és demográfia a középkori Izlandon (Classification and Demography in Medieval Iceland).

Jens Rahbek Rasmussen, a koppenhágai egyetem történésze egy olyan kutatást végez, amely a folklórt és a kora-újkorai Dánia népi kultúrájának más elemeit az elit és a népi kultúra különválásának Peter Burke által megfogalmazott problémájához viszonyítja.

Nils Windfeld Lund, az aalborgi könyvtárosi főiskoláról, egy jütlandi közösség mindennapi életének 300 éves történetét kutatja. Lund tanácsadója E. Le Roy Ladurie. Lásd kutatási tervének leírását: Az élet Bordingban (Livet i Bording 1680–1980, *Nord nyt* 1979:4, 102–105.)

A dán folklórkutatók között is akadnak néhányan, akik antropológiai történelemmel foglalkoznak. A legfontosabb Gustav Henningsen, a

Dán Folklor Levéltárból, aki régóta kutatja a spanyolországi és dániai boszorkányságot. Ez vezette őt a spanyol inkvizíció levéltáraiba, s ezek használatának lehetősége a mindennapi élet történetének megírásához. Legfőbb munkája: A boszorkányok ügyvédje (*The Witches' Advocate*, Reno 1980) egy boszorkányper menetéről szól Észak-Spanyolországban a 17. század elején. Új kutatási terve: A kora-újkori Európa történelmi antropológiája: Kutatási program és a forrásanyag adatbázisa a népi kultúra tanulmányozásához (1500–1800). Északi anyagokra építő munkája nem ilyen nagy, de valószínűleg ez a levéltárak szegénységéből fakad: Boszorkányüldözés a „boszorkányperek kora” után. Adalék a dán etnohistóriához. (Hekseforfølgelse efter „hekseprocessernes tid”. Et bidrag til dansk etnohistorie, *Folk og kultur* 1975) és 16000 jütlandi bíró. Tipológiai elemzés Hofman-Bangsnek a viborgi tartomány 1569–1805 közti bírósági könyveiről készített regesztái alapján. (16000 jyske domme. En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg Landstings dombøger 1569–1805, *Fortid og nutid* 1979, 240–268.)

Olle Højrup, a Dán Nemzeti Múzeum etnológiai kutatásainak igazgatója, a férfiak és nők közötti munkamegosztás iránt érdeklődik a dán falun. Lásd: Falusi asszonyok (*Landbokvinden*, København 1967) és számos későbbi kiadását, és A munkamegosztás a férfiak és a nők között Dánia paraszti kultúrájában (*Die Arbeitsteilung zwischen Männern und Frauen in der bäuerlichen Kultur Dänemarks*, *Ethnologia Scandinavica* 1975, 23–36).

Ole Fenger olyan jogtörténész, aki széles történelmi antropológiai érdeklődéssel rendelkezik. Ő a rokonsági gyakorlatra vonatkozó információkat használta fel a korai középkori dán történelem vérbosszúból fakadó viszályainak interpretálására: Vérbosszú és vérdíj (*Fejde og mandebod*, København 1971)

Az említésre méltó konferenciák és szimpóziumok a következők: 1978-ban Gustav Henningsen szervezett egy nemzetközi konferenciát Skjoldnaesholmban a középkori inkvizíciós levéltárakról és használhatóságukról „Symposium interdisciplinario de la Inquisición Medieval y Moderna” (Interdiszciplináris szimpózium a középkori és újkori inkvizícióról). A tényleges északi részvétel igen kicsiny volt, de ez természetes a szimpózium témája miatt. 1982-re tervezik a konferencia anyagának kiadását Inkvizíció és társadalom (*Inquisition and Society*) címmel.

1980 augusztusának végén – szeptemberének elején három koppenhágai tudós (Christiansen, Henningsen és Toklund), valamint Gaunt

Umea-ból egy Északi Nyári Kutatási Tanfolyamot szervezett a történelmi antropológiáról, melyen vendégelőadóként Peter Burke, Kirsten Hastrup, Alan Macfarlane, Orvar Löfgren, David Sabeau és Emmanuel Le Roy Ladurie vettek részt. A diákok elsősorban Dániából és Norvégiából jöttek. Az Umea-ban 1980 decemberében tartott hasonló tanfolyam vendégelőadói Ronni Ambjörnsson, Peter Burke, Thomas Gerholm, Kirsten Hastrup, Tim Inghold, Claude Meillassoux és Carlo Ginzburg voltak. A résztvevő diákok főképp Svédországból és Norvégiából jöttek.

Kirsten Hastrup és Lars Lönnroth az Aalborg egyetemről 1981 májusában szerveztek szimpóziumot a társadalomantropológia és az északi országok történelme a középkorban témában. A nyelvészeti és irodalmi források használata állt itt az előtérben. A résztvevők többsége dán volt.

Norvégiában a szociológia és a politikatudomány volt az a két tényező, amely az utolsó évtizedekben leginkább befolyásolta a történetírást. A norvég társadalomtudományok nemzetközi viszonylatban magas színvonala természetessé tette ezt a befolyást. A történelmi antropológia iránti valóságos érdeklődés itt ma még inkább csak különlegesség, s nem az általános irányzat.

A folklóristák közül valószínűleg Bjarne Hodne az a kutató, aki a legjobban használja a történelmi anyagot tudományága megújítására. A gyilkosságokról, támadásokról és tömegmészárlásokról szóló népi legendákkal foglalkozik, s megpróbálja megállapítani ezek igazságmagvát, s azt, hogy a legendák mitől alakultak át. Míg Hodne radikális forráskritikája során nagyszámú levéltári forrást használ, hogy a valóságos eseményeket feltárja, viszonylag kevés figyelmet szentel annak, milyen funkciót töltöttek be ezek a mesék a társadalomban, s ezért kevésbé képes alkalmazni a társadalomantropológiából kapott fogalmakat. Lásd: Személyekre vonatkozó történeti mondák. Tanulmány forrásértékekről. (*Personahistoriske sagn. En studie i kildeverdi*, Oslo 1973.) Munkásságának van előzménye is, így Olav Bø és Kjell Bondevik tevékenysége.

Reidar Grønhaug, aki Barth után lett a bergeni egyetemen a társadalomantropológia professzora, Dél-Törökország etnikai kulturális különbségeiről írt egy nagyobb tanulmányt, amelyben bizonyos történeti érvelést is alkalmazott. Bár történeti ismeretei nem saját kutatásain alapulnak, információi alapján személyiség-típusokat próbál kidolgozni, s ez az irány alkalmas a továbbfejlesztésre. Lásd disszertációját: Mikro-makro kapcsolatok (*Micro-Macro Relations*, Bergen 1976).

Egy másik antropológus, aki jelentős érdeklődést mutat a történelmi

és politikai változások iránt, Guttorm Gjessing, aki elsősorban a lappokkal foglalkozott. Lásd: A változó lappok: A kulturális kapcsolatok vizsgálata Norvégia legészakibb részén (*Changing Lapps: A Study in Culture Relations in Northernmost Norway*, London 1954). Egy antropológiai történelmet mindenekelőtt a lapp kisebbség és a vele kapcsolatos regionális-gazdasági kérdések problémáiról várhtunk el. A tromsø-i egyetemen egy idő óta folyik a történészek és antropológusok párbeszéde – ennek valószínűleg rövidesen gyümölcsei is lesznek. A tromsø-i történészek közül sokan részt vettek az umeai kutatói tanfolyamon.

A történészek közül elsősorban azok mutatnak érdeklődést a társadalomantropológiai elvek megismerésére, akik demográfiai történelemmel, népi mozgalmakkal és kisebbségekkel foglalkoznak. Kare Lunden Gazdaság és társadalom (*Økonomi og samfunn*), Oslo 1972, című műve foglalkozik néhány gazdasági antropológussal. Újabban jelent meg tanulmánykötete: Pogányok, papok és mesélőasszonyok (*Kjettarar, prestar og sagakvinner*, Oslo 1980). Hans Try-t, a christiansandi levéltár vezetőjét nagyon érdeklik a 19. századi Norvégián belüli kulturális különbségek, lásd Két kultúra – egy állam, Norvégia története 1850–1884 (*To kulturer – en stat, Norges historie 1850–1884*, Oslo 1979).

Brit Berggreen etnológus ugyan az oslói egyetem történeti intézetében működik, de egy kutatási programot dolgozott ki, amelyet a NAVF is támogat a nemek közötti munkamegosztásról egy norvégiai tengerparti közösségben 1850 és 1920 között. Ez a vizsgálat fel akarja tární a tengerészek feleségeinek életét, akikről eddig általában úgy írtak, hogy egyszerűen csak vártak férjeikre.

Finnországban, Norvégiához hasonlóan, nem túl nagy az antropológiát a történelemmel integráló kutatás.

Robert Wikman örökségét Matti Sarmela vállalta fel: A falusi társadalom kölcsönösségi rendszerei a finn-karél kultúrterületen (*Reciprocity Systems of the Rural Society in the Finnish-Karelian Culture Area*, F.F. Communications 207 Helsinki 1969.). Ez a munka történetileg foglalkozik az ifjúsági csoportokkal és azzal, miként találkoznak a különböző helyzetekben – munkában, táncoknál, ünnepeken, vásárokon, udvarlás-kor. Samela az ifjúsági kultúrában kimutatható különbségeket a település, a családi struktúra, földbirtoklás, birtoknagyság, stb. nagy társadalmi variációival kapcsolja össze. Samela a helsinki egyetem szociológiai tanszékének társadalomantropológus adjunktusa és a Fredrik Barth által inspirált ökológiai magyarázatok érdeklik. Lásd tanulmányát: A kultúrókoló-

giai kutatás aspektusai (Kulturekologiska forskningsaspekter in Daun és Löfgren (szerk.): *Ekologi och kultur*, 1971, 96–104).

Viszonylag elfeledett, de újraolvasásra érdemes könyv Arne Runeberg: Boszorkányok, démonok és termékenység mágia. Jelentőségük és kölcsönkapcsolatuk vizsgálata a nyugat-európai népi vallásosságban (*Witches, Demons and Fertility Magic. Analysis of their significance and mutual relations in West-European Folkreligion*, Helsinki 1947).

Igen sok etnológiai kutatás folyik Finnország falusi és városi társadalmairól, amelyeket el lehetne téríteni a történelmi antropológia irányába, de ez mostanáig nem történt meg. Ehhez arra lenne szükség, hogy a történészeket és etnológusokat a jelenleginél sokkal inkább érdekelje a társadalomantropológia. Lásd Bo Lönnqvist: Etnológiai szempontok az egyházközségek történetének kutatásában (Etnologiska synpunkter pa sockenhistorierna, *Historisk tidskrift för Finland* 1981:1, 50–53.) Talán az egyedüli kivétel Olle Sirén: Tanyai háztartás és tanyai társadalom az 1600-as évektől az 1900-as évekig (*Gårdshushållning och gårdssamhället fran 1600-talet till 1900-talet*, Helsinki 1980.)

Svédországban a történelmi antropológiával foglalkozó legdinamikusabb csoport a lundi egyetem európai etnológiai tanszékén található. Az itteni kutatók igen nagy mértékben foglalkoznak világnézetekkel, s azzal, miként viszonyul a magatartások komplexuma a gazdasági realitások variációihoz (amelyeknek viszont ökológiai aspektusai vannak). Orvar Löfgren a legtermékenyebb ezen kutatók közül, s írásai a halász-közösségektől egészen a polgári családi életig terjednek. Központi problémája két tézis körül forog:

1. A nagyszámú különböző hitek (a mágiától egészen a kultúra és természetfelfogásokig) integrációjának magas szintje egyes társadalmi osztályoknál.
2. Ezen osztályok világszemlélete meghatározott anyagi körülményekben gyökeredzik.

Mostanáig a kutatás az első témára koncentrált, s az elméleti következtetések levonása későbbre halasztódott. Löfgren valóban rengeteget publikál, s ezért csak válogatást közlök írásaiból. Számos szintetizáló tanulmányt készített, mint amilyen: Helyi paraszti típusok: az ökológiai alkalmazkodás összehasonlító vizsgálatának problémái (Peasant Ecotypes: Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation, *Ethnologia Scandinavica* 1976, 100–115.), mely újraépíti Eric Wolf koncepcióit, és A skandináv parasztság történelmi szemszögből (Historical Perspectives on

Scandinavian Peasantries, *Annual Review of Anthropology* 1980, 187–215). Löfgren Åke Daunna Barth ökológiai antropológiájának egyik kulcskövetítője volt az északi etnológiába.

Löfgren kozmológiákkal kapcsolatos munkássága legjobban Halászok az ipari társadalomban (*Fangstmän i industrisamhället*, Lund 1977), című művében látszik, amely egy kis halászfalu halászlai közötti társadalmi szervezet változásait foglalkozik. Újabb munkája, amelyet Jonas Frykmannal közösen készített: A kulturált ember (*Den kultiverade människan*, Lund 1979) azzal foglalkozik, miként különítették el magukat a városi felsőbb osztályok a többi társadalmi osztálytól a századfordulón. E munka inspirációja Mary Douglastól, George Fostertől és másoktól eredt.

Jonas Frykman, lund-i kutató a hajdon anyákkal szembeni magatartási különbségekről írt, s arról, hogy az ezzel a deviációs formával kapcsolatos elképzelések milyenek Svédország különböző gazdasági-társadalmi régióiban. Erősen befolyásolta Douglasnak a tisztaságról és veszélyről kialakított elképzelése, s ez egészen a városi burzsoázia tisztaság-ideológiájának tanulmányozásához vezette. Lásd: Az utcalány a paraszttársadalomban (*Horan i bondesamhället*, Lund 1977) és Szexuális kapcsolat és társadalmi normák (Sexual Intercourse and social norms, *Ethnologica Scandinavica* 1975, 110–150.) és Rítus, mint kommunikáció (Ritual as Communication, uo. 1979, 54–62.).

Frykman és Löfgren az utolsó néhány évben egy kutatási programot vezettek: Kulturális korlátok és osztálykorlátok címmel, amelyből a burzsoá jellegzetességekről korábban említett munka az első beszámoló. Az utóbbi időben tudományágukon kívüli inspirációjukat inkább olyan társadalompszichológiai szerzőktől kezdik kapni, mint Elias, Sennet, Lasch és Foucault, s nem társadalomantropológusoktól, amiből következően a kulturális osztálykonfliktus aspektusai háttérbe szorulnak.

A lund-i egyetem két etnológiai doktori értekezése érdemes az említésre. Agneta Boqvist a múltban tárgyalja a falusi mellékfoglalkozások (*bisysslor*) rejtett gazdaságát A rejtett gazdaságok (*Den dolda ekonomin*, Lund 1978) című munkájában. Ez a tanulmány egy olyan közösség gazdasági életének specifikus struktúrájával foglalkozik, amelyben a munkamegosztás formái, a gazdasági racionalitás és a vállalkozás érzéke eltér mind a környező vidéktől, mind az iparosodó várostól. Gumilla Kjellman tanulmánya a nászajándékokról, mint a kölcsönösség specifikus formájáról, szintén kapcsolódik a vidék különböző gazdasági célkitűzéseiseihez, lásd: Esküvői ajándék. Az ajándékgazdaság etnológiai vizsgálata (*Bröllops-*

gavan. En etnologisk studie av gavoekonomi, Lund 1979). Kjellmann kutatása különösen jól kapcsolódik a korábbi kultúrák ajándékainak szerepéről kialakított modern antropológiai elképzelésekhez.

A kozmológiákkal való foglalkozás Lundban sok esetben Dél-nyugat-Svédország és Észak-Svédország összehasonlítását jelenti, mivel jelentős eltérések vannak a társadalmi fegyvermezettségben (templombajárás, a deviánsok kezelése, társadalmi szervezetben a tekintélynek való alávetés foka), rituális szimbolizmusban, a döntéshozatalban való általános részvételben és a világnézet más területein. Akad azonban még fehér folt ezen a területen (ami nem jelenti azt, hogy az általános értelmezés helytelen), mivel sokkal kevesebbet kutatták Észak-Svédország etnológiáját – s így nem tudhatjuk, hogy az erre a területre vonatkozó általánosítások megállják-e a helyüket.

Hasonló, éppen most folyó kutatások vannak az etnológia más intézményeiben is, amelyek azonban még nem vezettek formális dokumentációra. Gothenburgban, többek között, Nanne Engelbrektsson régóta foglalkozik egy halászközösség történeti fejlődésével. Brigitta Frykman éppen most kezdte meg kutatását a pre-indusztriális időszak városi kézműveseiről. Umeában többen foglalkoznak a földművesek és a lappok történeti kapcsolataival. Ez része egy nagyobb kutatási tervnek, amely a Lule folyó utolsó kétezer évét dolgozná fel.

A társadalomantropológusok körében éppen csak felébredt az érdeklődés az északi országok kultúrájának tanulmányozása iránt – annak ellenére, hogy hagyományosan sok antropológus követte a történelmi irodalmat. Ennek ellenére Carl Gustaf Thornströmnek egy halászközösség 1500 és 1975 közötti történetéről írott disszertációja az egyetlen kiadott munka erről a területről, lásd: *Utölagos pangások: helyi társadalom és környezet egy svéd szigeti faluban (Bakom stagnationen. Lokalsamhället och omvärlden i en svensk skärgårdsby 1500–1975*, Uppsala 1978.) Ez elméleti kiindulópontját a marxista gazdasági antropológiából veszi. Más társadalomantropológusok, mint például Jonathan Friedman, aki Koppenhágában és Lundban egyaránt dolgozik, és Kajsa Ekholm Lundból a korai kereskedő társadalmak fejlődése iránt érdeklődnek. Ezeket a kutatásokat mégsem nevezhetjük történelemnek, mivel a jelzett tudósok érdeklődése mindenekelőtt a bevett osztályozási sémákra építő evolúció iránt alakult ki. Lásd például J. Friedman és M. Rowlands: Kísérlet a civilizáció fejlődése epigenetikus modelljének létrehozására (Notes toward an epigenetic model of the evolution of civilisation, in Friedman és Rowlands (szerk.):

The Evolution of Social Systems, London 1977), és Friedman: Rendszer, struktúra és ellentmondás. Az „ázsiai” társadalmi formációk fejlődése (*System, Structure and Contradiction. The Evolution of „Asiatic” Social Formations*, Copenhagen 1979).

A stockholmi társadalomantropológiai tanszék munkatársai meglehetősen érdeklődést mutatnak a történelmi szemléletmód iránt. Ulf Hannerz felsőbb éves hallgatónak tartott egy szemináriumi sorozatot 1973-ban „Történelmet olvasó antropológusok” címmel. Hannerz, a városi antropológia egyik vezető kutatója, bizonyos történelmi anyagokat is használt a Karib térség és Nyugat-Afrika tanulmányozásakor, s vendégprofesszor volt Pittsburghben, amikor Sabeen egy antropológiai és történelmi szemináriumot vezetett ott. Részt vett a *Max-Planck-Institut für Geschichte*-vel egy tervezési konferencián és egyik szervezője az indiai történészekkel és antropológusokkal való kutatási együttműködésnek, melynek része egy New Delhiben 1980-ban tartott kollokvium, amelyen egy svéd történész is részt vett. Ulla Wagner ugyanerről a tanszékről egy etnotörténeti diszsertációt publikált: Gyarmatosítás és iban (tengeri dajak, borneói népesség) hadviselés (*Colonialism and Iban Warfare*, Stockholm 1972) ahol a borneói angol uralom levéltári forrásait kombinálta természetes ökológiájára vonatkozó antropológiai következtetésekkel. Clifford Geertz vendégként előadásokat tartott a tanszéken, és más történeti antropológusok látogatását is várják a jövőben. A történelemnek az antropológián belül elfoglalt helyéről vallott nézeteikre lásd Hannerz: Komplex társadalmak és antropológia (*Complex Societies and Anthropology*, *Ethnos* 1979, 217--241.).

Sok stockholmi antropológus végez konkrét történelmi kutatást, összekapcsolva ezt kis svéd közösségek belső megfigyelésével. A nők helyzetét nemzetközileg vizsgáló kutatócsoporton belül Gunilla Bjerén történetileg és antropológiailag foglalkozik egy värmlandi várossal. Ann-Kristin Ekman kutatási terve a hälsinglandi Voxna-völgy regionális tudatosságára és kulturális differenciálódására vonatkozik. A tanszék korábbi diákja, Clarissa Kugelberg, aki most az Építési Kutatóintézetnél van, nemrég fejezte be tanulmányát, melyben egy Gävle külvárosában lévő munkás villa-negyed közösségi érzésének változásaival foglalkozik.

A felsorolt specifikusan északi kultúrákkal foglalkozó kutatókon kívül sok olyan társadalomantropológus van Gothenburgban, Lundban és Stockholmban, akik nagy érdeklődést mutatnak az általuk vizsgált

idegen kultúra története iránt. Túl korai még azonban bármit is mondani erről a tendenciáról.

A történetírás területén – s itt összefogom a gazdaságtörténetet, eszmetörténetet és hagyományos történetet – gyenge, bár egyre növekvő érdeklődés mutatkozik a társadalomantropológiai fogalmak, elméletek és kutatási területek iránt. Az eddig végzett kutatás azonban mennyiségileg igen csekély. A legtöbb esetben az antropológiát régészek vagy etnológusok közvetítik a történészekhez. Ulf Olsson, az umeai egyetem gazdaságtörténeti professzora a gazdasági antropológia iránt kezdett el érdeklődni, s egy régésszel közösen bevezetőt írt az egyszerű társadalmak gazdaságáról kialakított különböző nézetekhez. Inspirációs forrásként Daltont, Polányit, Forde-t, Geertzt, Godelier-t és Wolfot említhetjük meg egyebek között. Lásd C.A. Moberg és U. Olsson: *A gazdaságtörténet kezdete. Gyűjtögető gazdálkodás és társadalom. (Ekonomisk historisk början. Försörjning och samhälle, Stockholm 1973.)*

Ezt a könyvet akár unikumnak is tekinthetjük mindmáig a svéd gazdaságtörténetírásban, talán Björn Hettne-nek az ázsiai alulfejlettségről írott munkája kivételével. A régészet területén el kell ismernünk, hogy az utóbbi időben néhány tanszék nagyon is kezdett érdeklődni az antropológia iránt – a legjobb a helyzet Umeában, ahol a régészek 1982-ben két antropológus vendégelőadót várnak hosszabb idejű együttműködésre.

Mindezek ellenére abban a néhány esetben, amikor egy társadalomantropológus nevét megemlítik gazdaságtörténeti disszertációkban, az csak nagyon szűk körből kerülhet ki, például Wolf vagy Redfield, s egy igen szűk kutatási témánál: a parasztságnál. A fenti nevek kiemelkedő helyét könnyű megmagyarázni: Wolfnak a parasztságról írott bevezetését lefordították svédre és Redfield a Kis közösséget (*The Little Community*) az 1950-es évek elején Uppsalában tartott előadásaira építette fel.

Más szerzők, akik kívül esnek e szűk tendencián, például János Perényi, aki szemiotikai és más nyelvészeti elméletekből vett megközelítéseket alkalmazott az 1848-as forradalom sajtóvitáinak tárgyalásánál. Ösztönzést egyebek között Saussure és Lévi-Strauss műveiből merített. Munkája: *A forradalom értelmezésének anatómiája. Az 1848-as év forradalmai svéd vitában (Revolutionsuppfattningens anatomi. 1848 ars revolutioner i svensk debatt Uppsala 1979)*. Thomas Lundkvistnek a korai középkor jobbagyairól írott munkája bizonyítja, hogy ismeri valamennyire Balandier, Polányi és Victor Turner politikai antropológiáját, lásd: Landborna észa-

kon a korai középkorban (*Landborna i Norden under äldre medeltid*, Uppsala 1979.)

Néhány családtörténeti munka említ olyan antropológusokat, mint Goody, akik a háztartáson belüli csoportokról írtak. Lásd például Jan Lindegren: Adókiivetés és behajtás (*Utskrivning och utsugning*, Uppsala 1980), aki Goodyt és Wolfot említi; Ruth Hedlund: Västeras lakossága az 1600-as évek végén (*Västeras befolkning vid slutet av 1600-talet*, Västeras 1980), aki Goodyt említi. A kisebbségekkel foglalkozó tanulmányok, mint amilyen Brit Uppman A lappok társadalma (*Samhället och samerna 1870–1925*, Umea 1978.) című munkája Barthot, Boast, Margaret Meadet, Herskovitsot, Stewardot és Ørnulv Vorrent említik. Uppman könyve a mai napig a néprajzi anyagot leginkább felhasználó történelmi disszertáció. Ez természetes is, ha figyelembe vesszük, milyen jellegű irodalom létezik ma a lappokról. Egy másik umeai történész, Lennart Lundmark, aki a lapp kultúrával foglalkozik, nagy áttekintést készít elő a rénszarvas nomadizmusra való átmenet történeti, antropológiai és nyelvészeti irodalmáról a nemzeti állammal való konfliktus során.

Felületesen átfutottam néhány északi történelmi folyóiratot, 1978- és 1980 között történelmi antropológiai cikkeket keresve bennük. Az eredmény sajnos meglehetősen sovány. A *Svensk historisk tidskrift* meglehetősen tipikus. 1978-ban három külföldi társadalomantropológus (Lewis Henry Morgan, Eric Wolf és Malinowski) neve fordult elő, mellettük négy északi etnológusé (Frykman, Hanssen, Löfgren és Wikman). Egy etnológiai disszertációt ismertettek (negatívan) és csak egy etnológus által írott cikk jelent meg (Hanssen). 1979-ben két antropológust idéztek (Barth és Geertz), megjelent egy ismertetés egy német antológiáról, amely a társadalomtörténet új irányzatait foglalta össze, de ez is ügyesen elkerülte, hogy Lепенiesnek az antropológiai történelemmel foglalkozó tanulmányáról bármit is mondjon. 1980-ban Dalton, Polányi, Bohannan és Murra nevét említették számos latin-amerikai antropológus mellett két különálló cikkben (Mörner összehasonlította a lappokat a latin-amerikai indiánnokkal, Hettne pedig a gazdaságtörténet új trendjeiről írt), ismertettek egy társadalomantropológus (Thornström) által írott történelmi munkát (vegyes érzelmekkel), s ugyanazokat az etnológusokat idézték, mint korábban (Frykman, Hanssen és Löfgren).

Az északi nemzetközi folyóiratok valamelyest konzisztensebbek és szélesebb látókörűek voltak, de továbbra sem tölthetnek el bennünket kellő megleléddel. A *Scandia* például 1978-ban három társadalomant-

ropológust említett (Morgan, Dumézil és Castenada), mindegyiket más cikkben, míg egy kulturális ökológiával foglalkozó kritikai szemle (Akerman tollából) hat társadalomantropológuson (Redfield, Wolf, Goody, Silverman, Bennet és Oscar Lewis) és két etnológuson futott végig. 1979-ben az összes társadalomantropológusra való utalás Akerman kritikájára írott válaszban jelent meg (Gaunt tollából): nyolc antropológust idéztek (Wolf, Boas, Kroeber, Steward, Barth, Geertz, Rappaport, Bennet). 1980-ban öt antropológussal foglalkoztak – kettővel (Polányi és Louis Dumont) egy a gazdasági elméletről szóló cikkben, hárommal (Gjessing, T. Svensson és Vorren) egy a norvégiai lapp historiográfiát érintő tanulmányban, egy szerző megemlítette Troels-Lund nevét.

A *Scandinavian Journal of History* volt a legkiszámíthatatlanabb ebben a kérdésben. 1978-ban sem társadalomantropológust, sem etnológust nem említettek meg lapjain. 1979-ben 14 említés történt, de ez egy speciális Afrika-történeti számnak köszönhető (Bohannon, Dalton, Meillassoux, Coquery-Vidorovitch, Lebeuf, Balandier, Goody, Fortes, Evans-Pritchard, Rouch, Seddon, Terray, Rey). Egy további nevet (Maurice Bloch) egy középkorról szóló irodalomismertetésben említettek. 1980-ban nem fordul elő egyetlen társadalomantropológus sem, s etnológus is csak egyszer.

A fenti futó felsorolás semmiképpen sem nyújt olyan benyomást, hogy a svéd, vagy általában az északi történészek túl sok társadalomantropológiát, vagy akár etnológiát olvasnának. Az olyan területek kivételével, mint amilyen a bennszülött lakosság vagy a nem-európai kultúrák, a történészek elkerülik az antropológiával való érintkezést. Ez eléggé meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy tudományágunkon belül manapság mennyire központi helyet foglal el a társadalomtörténet. Az általam átnézett folyóiratok közül kettőnek volt speciális nő-történeti száma, s ezekben egyetlen egy antropológusra sem utaltak, Margaret Mead központi jelentősége ellenére, hogy csak egy jól ismert nevet említsek. Ennek éppen az ellenkezője látszik a *Quaderni storici* 1980-as nő-történeti számában. Az önkéntes szervezetekről is megjelentek külön számok, s ezekben is ugyanez a hallgatás tükröződik, annak ellenére, hogy antropológusok a csoportokhoz való csatlakozásról számtalan, a háló-elemzésre épülő vizsgálatot publikáltak. A kultúra egész témaköre hiányzik legtöbb munkáinkból.

Az eszmetörténet területén Ronny Ambjörnsson, aki foglalkozott a családdal kapcsolatos gondolkodással és a népi kultúrával egyaránt az a

kutató, akinek leginkább antropológiai a szemléletmódja. Az utóbbi években érdeklődésének középpontjában egyre inkább az állt, miként kényszerítették rá régóta a svéd népre a rendet és fegyelmet az állami és egyházi intézkedések révén. Ebből a szempontból érdeklődése párhuzamosan fut Eliaséval. A népi kultúra területén kutatási programjának címe: Népoktatás Norrlandban, melynek keretében a parasztság indoktrinációjának tartalmára koncentrált.

1981-re egy kis szemináriumot tervez a rend és káosz fogalmának a svéd társadalmon belül betöltött szerepéről.

Egy másik 1981-es szimpózium, melyet januárban Lundban a kozmológiáról tartottak, részben történeti volt. Ezen a konferencián, amelyet az európai etnológiai tanszék szervezett meg, többek között Orvar Löfgren, Jonas Frykman, Palle Christiansen, Kirsten Hastrup is részt vettek – hogy csak a történeti érdeklődésű résztvevőket soroljuk fel.

Miután ezzel az irodalmi szemlével elkészültem, ráébredtem, hogy saját munkám bizonyos fókig egyedi a többi történészekkel való összevetésben, mivel én állandóan vitatkoztam először az etnológusokkal, s később az antropológusokkal az utolsó évtized folyamán. Még arra is időt szakítottam, hogy miután megszereztem történelmi doktorátusomat, társadalomantropológiát tanuljak Stockholmban (módszertan) és Cambridgeben (rokonság). Az igazat megvallva, azért érdekelt, hogy ezek a tudományágak mit is csinálnak, mert elégedetlen voltam azzal, milyen szűk látókörben írnak történelmet. A családi demográfia és a háztartások változásának vizsgálata során ismerkedtem össze Orvar Löfgrennel és Börje Hanssennel, akik igen korán néprajzi irodalom megismerésére szorítottak engem.

Jelenlegi családtörténeti munkám az északi fejleményeket hasonlítja össze ettől teljesen idegen kultúrák sajátosságaival, s olyan a történészek számára furcsa dolgokkal foglalkozik, mint általános rokonsági rendszerünk, vérfertőzési tilalmak stb. Remélem, hogy ez a két tudományág szintézise lesz. A munkásmozgalommal foglalkozó kutatásom a tiltakozás informális módjaival és a munkásosztály kultúrájával – különösen az alkalmazkodás és látszólagos paternalizmus formáival – foglalkozik.

Kutatást folytattam az északi országok rokonsági struktúrájáról s ennek keretében több kézirat kerül majd kiadásra: A klán mítosza, A vérfertőzés problémája a középkori Skandináviában, melyek Családtörténet északon (*Familjens historia i Norden*) c. munkámnak részei, és A nyugdíjas kisbirtokos és tulajdonos, mely a falusi családokban a nem-

zedékek közötti birtokátruházással és az ebből fakadó problémákkal foglalkozik. A folklór is a történelmi vizsgálat hálójába került.

A munkásosztály kultúrájára lásd az éppen kiadás alatt álló munkát, amely dél-norrländ-i fűrészmalmi munkások önéletrajzainak publikációján alapul: A proletariátustól a munkásosztályig (*Fran Proletariat till arbetarklass*, 1981).

Egyedüli *mentalitással* foglalkozó munkám Skåne egy uradalmi régiójáról szól: A várak árnyékában: a szabadparaszti bérlők társadalmi problémája. (I slottets skugga: om frälse bönders sociale problem, *Ale* 1977), amely egy 18. századi pap által hiveinek két nemzedékéről írott rövid életrajzaira épül.

Palle O. Christiansennal az északi egyetemek hallgatói számára tankönyvet írok a történelem antropológiai megközelítéséről.

Javaslatok

Merészkedem néhány a jövő terveire vonatkozó javaslatot előterjeszteni, amelyek megvalósításának feltétele az, hogy az antropológiai történelem területe megveti a lábát Svédországban. Javaslataimat munkám két megelőző részére építem — a historiográfiával összekötött elméleti összefoglalóra és a nemzetközi irodalmi szemlére.

Svédországban nagyon kevés kutató végez komoly történelmi antropológiai munkát. A stockholmi társadalomantropológusok, a lundii etnológusok és az umeai történészek kivételével meglehetősen sivár képet kapunk. A kivételeket felsoroltam az országonkénti irodalomismertetésben. Ezt nem tekinthetjük kielégítő helyzetnek. Nyilvánvalóan még nem érkezett el a nagy kutatási programok elkészítésének ideje.

Mivel a történelem és a társadalomantropológia közötti párbeszéd létrehozásának lényegi eleme azokon az új szemléleti módokon nyugszik, amelyeket a két tudományág egymástól szerezhet a közös problémák megbeszélése során, elsődleges jelentőségű, hogy növekedjen a két tudományág művelőinek egymásközi kommunikációja.

A kommunikáció növelésének számtalan útja-módja van. A *Max-Planck-Institut* kerekasztal konferenciái, a *SSRC* szemináriumai bemutatták mind az előnyeit, mind a hátrányait a képzett kutatók közötti rövid szak-konferenciáknak. A tapasztalt kutatók továbbfejleszthetik gondolkodásukat, de nagyon kevés a be nem avatottak számára kiszivárgó információ és új ötlet. Azok a kísérletek, hogy az ismereteket vagy a konferen-

cia video felvételein, vagy a konferenciát követően fiatal kutatóknak tartott utókonferenciákon keresztül terjesszük, magukban jók, de úgy tűnik, hogy nem oldják meg egészében a pedagógiai problémát.

Amire a svéd történészeknek mindenekelőtt szükségük van, az, hogy munkájukban valamiféle alkalmazható ismereteket szerezzenek a mai társadalomantropológiáról s ennek módszertani problémáiról. Megpróbáltuk e célkitűzést antropológus vendégelőadókkal megvalósítani, de ez csak ideiglenes pótszerként szolgálhat. A stockholmi társadalomantropológiai tanszék speciális kurzust tart olyanoknak, akik sohasem foglalkoztak antropológiával kéthetenkinti szemináriummal és jelentős méretű irodalommal. Nagyon valószínű, hogy ezt a kurzust megfelelően adaptálni lehetne a történészek számára, s így mint a tudományágba való bevezetés szolgálhatna. Ugyanezen a módon valószínűleg át lehetne dolgozni a koppenhágai és umeai egyetemeken tartott antropológiai történelmi kutatói tanfolyamok tartalmát, hogy ezzel az antropológusok és etnológusok számára biztosítsuk a bevezetést a modern történelmi gondolkodásba és módszertanba. Ezeket a rövid tanfolyamokat nyáron lehetne szervezni bentlakásos alapon, vagy egyes egyetemi tanszékek kérhetnék, hogy tartsák meg őket. Ez a tanárok számára rengeteg utazással és kellemetlenséggel járna – s ráadásul nagyon kevés tanár közül válogathatunk, még akkor is, ha a szomszéd országok kutatóit is figyelembe vesszük. A legjobb az lenne, ha néhány tankönyv készülne, amelyekben a módszertani részt speciális témákra vonatkozó szöveggyűjteménnyel kombinálnák. Ilyen munkákat egyéni és csoportos tanulás során lehetne hasznosítani.

A koppenhágai és umeai kurzusokon Svédországból nagyon kevesen vettek részt. Koppenhágában egy svéd etnológus, két társadalomantropológus volt jelen, történészek közül senki sem ment el. Umeában ténylegesen mintegy hat történész, hét gazdaságtörténész és egy eszmetörténész vett részt a tanfolyamon. Valamennyi résztvevő umeai volt. Önkéntelenül is felmerül, hogy ilyen tanfolyamok iránt más svéd egyetemeken is lehet rejtett igény.

Ha egyszer elértük az interkommunikáció alapvető szintjét, különleges módszerekre lesz szükség közeledésünk fenntartására és intenzívébbé tételére. Úgy tűnik, értelmes lenne évenként ad hoc konferenciák tartása, amely számbavenné, megvitatná a közös problémákat. Erre szükség van a specifikus ismeretek folyamatossága és fejlesztése érdekében. Elképzelhető, hogy a történelmi antropológia iránt érdeklődők mindig csak csekély kisebbséget fognak alkotni saját tanszékükön, s ezért nagy szük-

ségük lesz arra, hogy rendszeresen találkozhassanak más, hozzájuk hasonló érdeklődésű emberekkel.

Németországi és franciaországi kutatókkal való beszélgetéseim során újra meg újra felmerült a kisebb konferenciák szükségessége az összhang létrehozása érdekében. Több párizsi történész és antropológus sajnálkozott a miatt, hogy sohasem volt lehetőségük arra, hogy ténylegesen együtt dolgozzanak, s ezáltal a tudományágak közötti tényleges tapasztalatcserét hozzanak létre. Viszont az eredmények gyors publikálásának követelménye megakadályozta az ilyen csoportmunkát, mivel nyilvánvaló, hogy bizonyos időt – legalább egy évet – követel meg az, hogy a kölcsönös erőfeszítések következtében legalábbis minimális megértés kialakulhasson a különböző tudományágak kutatói között.

Ahogy beszámolómból nyilván kiderül, a jövőben inkább fogunk találni történészeket társadalomantropológiai képzettséggel, s valószínűleg több lesz a történelmi háttérű antropológus is. Ha mi itt Svédországban fejlett szinten szeretnénk résztvenni az antropológiai történetírásban, akkor mindenekelőtt a saját párbeszédünket kell létrehoznunk. Már írtam a tanfolyamok és tankönyvek szükségességéről.

A következőekben találkozókról, szimpóziumokról és kerekasztalkonferenciákról szólok, s ezekre vonatkozóan terjesztek elő néhány javaslatot. Két típusú konferenciára van állandóan szükségünk. Az egyik az új ötletek, módszerek, trendek fejlesztésével foglalkozna, amelyek vagy külföldi ösztönzésen, vagy a svéd anyag átdolgozásán alapulnának. A másik célja az lenne, hogy a kutatók megvitassák a folyamatban lévő munkákat, s olyan koncentrált tanácsadásra biztosítson lehetőséget, amilyen lehetetlen bármely svéd intézménynél vagy egyetemen.

Az új ötletek fejlesztésével foglalkozó találkozókra – többé-kevésbé kerekasztal-konferenciákra – ideális esetben évente kétszer kellene sort keríteni, s ezen állandóan körülbelül egy tucat tapasztalt kutató vehetne részt. Ez automatikusan egy elit csoporttá válik, de úgy érzem, erre szükség van, ha a svéd tudomány gyorsan el akarja érni a nemzetközi színvonalat. A folyamatosságra is szükség van, ha valóságos párbeszédet akarunk megteremteni. Ez a csoport leltárat készíthetne a történelmi antropológiai kutatások számára hozzáférhető svédországi anyagokról. Gyorsan tudnának reagálni a külföldi kutatóktól jövő javaslatokra, amelyek svéd résztvevőt keresnének egy-egy összeurópai jelenség vizsgálatához. Tanulmányutam során állandóan kérdéseket kaptam a svéd viszonyokról, s ezeket képtelen voltam megválaszolni. Ráadásul mind Göttingenben,

mind Párizsban nagy készséggel találkoztam az információcserére és nemzetközi konferenciák szervezésére. Ilyen szempontból is nagyon fontos, hogy legyen egy kis zárt kutatói csoport, amely alkalmas a részvételre.

Ahhoz, hogy jól funkcionálhasson, a kis csoportnak több tudomány-ágot kell kombinálnia. A történelem, az etnológia és a társadalomantropológia nyilvánvaló; de érdeklődés van a gazdaságtörténet, esztétikátörténet, nyelvészet, folklórisztika, irodalomtudomány és valószínűleg a szociológia iránt is. Kétségtelen azonban, hogy ahhoz, hogy tapasztalt történelmi antropológiai kutatóink legyenek, nem elégséges a kis csoporton belüli szakértelem megfelelő továbbadása. A csoportnak évente kétszer kellene találkoznia, s minden alkalommal egy témát kellene megtárgyalnia. A találkozóhoz egy titkárra lesz szükség, aki előzőleg megszervezi azt, majd utólag részletes vitabeszámolót állít össze és küld szét. E titkárnak értenie kellene mind a társadalomantropológiához, mind a történelemhez.

Egy különleges kívánságom is van a kis csoportra vonatkozóan. Az utóbbi néhány évben igen szoros együttműködés alakult ki Dánia és Svédország között a történelmi antropológia területén. Érdemes megemlíteni, hogy az 1980-ban Koppenhágában, illetve Umeában tartott kutatói tanfolyamok a svédországi David Gaunt és a dániai Palle Christiansen, Kirsten Hastrup, Gustav Henningsen és Bjarne Stocklund közös erőfeszítéseinek eredményeként valósulhattak meg. E közös erőfeszítés nélkül egyik kurzus sem lehetett volna olyan sikeres, mint amilyen így volt. Christiansen és Gaunt közösen tervezik egy tankönyv és egy szöveggyűjtemény kiadását, bár még mindkét terv messze áll a befejezéstől. Nagyon bölcs dolog lenne, ha ezt a svéd-dán együttműködést úgy folytatnánk, hogy dán kutatókat is bekapcsolunk a kis állandó csoportba. Ez nem pusztán udvariasság kérdése – a dán kutatók mindegyike olyan egyedí tudással rendelkezik, amilyen ma Svédországban nincsen.

A szélesebb csoport, amely évente egyszer találkozna, egyrészt a kisebb csoport mintegy tucatnyi tagjából, másrészt még olyan kutatókból állna, akik előadásokat szeretnének tartani egy szimpózium-félén. Olyanok is részt vehetnének, akiket az éppen szereplő téma érdekel. A már említett titkár újfent a találkozó gyakorlati szervezőjeként funkcionálhatna. A megvitatandó témákat és a résztvevőkre vonatkozó javaslatokat a kis csoporton belül kellene eldönteni. Ez a konferencia szélesebb körből toborozna, arra koncentrálna, hogy tanácsokat adjon doktori disszertációjukat író diákoknak s szélesebb közönségnek mutasson

be érdekes perspektívákat. E konferenciákon körülbelül 20–25 fő venne részt, s két napig tartana.

Úgy érzem, a konferenciák e kettős típusának két vagy három évig kellene működnie, hogy a történelmi antropológia megkívánt előrelépése bekövetkezhesék Svédországban. Elképzelhető, hogy akkorra már komoly kutatási programjavaslatok is megszülethetnek.

Javaslataim összefoglalása a következő:

1. Pedagógiai segédeszközöket kell készíteni, hogy a történészeket megismertessük a társadalomantropológiai szemléletmóddal, s megtanítsuk a társadalomantropológusoknak és etnológusoknak a történelmi szemléletet. Itt könyvekre, tanfolyamokra és nyári ülésszakokra gondolok.
2. Egy állandó csoportot kell létrehozni, mondjuk egy tucatnyi svéd és dán tapasztalt történelmi antropológus kutatóból, akik a szükségnek megfelelően több tudományágból kerülnének ki. Ők vitáikban közös referenciakeretet hozhatnak létre, hozzászólásokat készíthetnek a nemzetközi konferenciákra, megszervezhetik azokat a találkozókat, amelyekre az igény a párizsi *La maison des sciences de l'homme*-ban és a göttingeni *Max-Planck-Institut für Geschichte*-ben merül fel, előkészítetik az évente szélesebb fórum előtt tartott szimpózium témáját.
3. Éves szimpóziumok sorozatát kell létrehozni, maximálisan huszonöt résztvevővel a kis csoport által meghatározott témákból. Ez a kis csoport kommunikációs eszközöként funkcionálhat, és lehetővé teszi a fiatal kutatók számára, hogy olyan tanácsokat kapjanak, amelyekre nincs mindig lehetőségük munkahelyükön.

Irodalom

Agulhon, Maurice, La République au Village (Paris 1979)

Arens, William, The Man-Eating Myth: Anthropology and Anthropophagy (Oxford 1979)

Ariès, Philippe, L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien Régime (Paris 1960)

Augé, Marc, Symbole, fonction, histoire: les interrogations de l'anthropologie (Paris 1979)

Balandier, Georges, Political Anthropology (London 1970)

Barnes, John A., Classes and Communities in a Norwegian Island Parish, Human Relations 1954, 39–58

id., Land Rights and Kinship in Two Bremnes Hamlets, Journal of the Royal Anthropological Institute 1957, 31–56

Barth, Fredrik, Political Leadership among Swath Pathans (London 1959)

- id., ed., *Ethnic Groups and Boundaries* (Bergen 1969)
- Bennet, John W.*, *The Ecological Transition: Cultural Anthropology and Human Adaptation* (N.Y. 1976)
- Benveniste, Emile*, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, vol. 1 (Paris 1969)
- Berkner Lutz*, *The Steam Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household*, *American Historical Review* 1972, 398–418
- Bloch, Marc*, *The Historian's Craft* (N.Y. 1954)
- id., *Feudal society* 2 vols (Chicago 1961)
- id., *Les rois thaumaturges* (Paris 1924)
- Blok, Anton*, *The Mafia of a Sicilian Village 1860–1960: a Study of Violent Peasant Entrepreneurs* (N.Y. 1974)
- Bourdieu, Pierre*, *Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction*, *Annales ESC* 1972, 1105–1127
- id., *Outline of a Theory of Practice* (Cambridge 1977)
- Braun Rudolf*, *Industrialisierung und Volksleben. Veränderungen der Lebensformen unter Einwirkung der verlagsindustriellen Heimarbeit in einem ländlichen Industriegebiet. Zürcher Oberland vor 1800* (2. kiad. Göttingen 1979)
- Burguière, André*, *L'anthropologie historique*, in J. Le Goff, ed. *La nouvelle histoire* (Paris 1978) 37–61
- id., *Endogamie et communauté villageoise: la pratique matrimoniale à Romainville au XVIIe siècle*, *Annales de démographie historique* 1979, 313–336
- Burke, Peter*, *Popular Culture and Early Modern Europe* (London 1978)
- id., *Sociology and History* (London 1980)
- Carter Ian*, *Farmlife in Northeast Scotland: 1840–1914: the Poor Man's Country* (Edinburgh 1979)
- Castan, Yves*, *Honnêteté et relations sociales en Languedoc 1715–1780* (Paris 1970)
- Chiva, Isac*, ed., *L'Ethnologie de la France: besoins et projets* (Ministère de la Culture et de la Communication, Paris 1979)
- Christiansen, Palle Ove*, *Forms of Peasant Dependency in a Danish Estate 1775–1975*, *Peasant Studies* 7 (1978) 38–67
- id., *Peasant Adaptations to Bourgeois Culture?: Class Formation and Cultural Re-definition in the Danish Countryside*, *Ethnologia Scandinavica* 1978, 98–152
- Cole, John W. and Wolf, Eric R.*, *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* (N.Y. 1974)
- Cohn, Bernhard*, *History and Anthropology: the state of play*, *Comparative Studies in Society and History* 1980
- Dalton, George*, *Economic Theory and Primitive Society*, *American Anthropologist* 63 (1961)
- Davis, Natalie Zemon*, *Society and Culture in Early Modern France* (Stanford 1975)
- Delumeau, Jean*, *La Peur en Occident, XIVe–XVIIe siècles: une cité assiégée* (Paris 1978)
- Duby, Georges*, *The Diffusion of Cultural Patterns in Feudal Society, Past and Present* (1968)
- Duden, Barbara and Hausen, Karin*, *Gesellschaftliche Arbeit-Geschlechtsspezifische*

- Arbeitsteilung, in *A. Kuhn* and *G. Schneider* ed. *Frauen in der Geschichte* (Düsseldorf 1979) 11–33
- Dumont Louis*, *From Mandeville to Marx: the Genesis and Triumph of Economic Ideology* (Chicago 1977)
- Dumoulin, Jérôme* and *Moisi, Dominique*, eds., *The Historian between the Ethnologist and the Futurologist* (Paris/Haag 1973)
- Dupont, Marie-Sylvie, Frijhoff, Willem* and *Muchembled, Robert*, *Prophètes et sorcières dans les Pays-Bas XVIe–XVIIIe siècles* (Paris 1978)
- Ehmer, Josef*, *Rote Fahnen-Blauer Montag*, in *D. Puls* ed., *Wahrnehmungsformen und Protestverhalten. Studien zur Lage der Unterschichten im 18. und 19. Jht.* (Frankfurt 1979) 143–73
- Elias, Norbert*, *Ueber den Prozess der Zivilisation* 2 vols (Basel, 1939, új kiad. Frankfurt 1969)
- id., *Die höfische Gesellschaft. Eine Untersuchung des Königtums und der höfischen Aristokratie* (Neuwied 1969)
- Evans-Pritchard, E.E.*, *Anthropology and History* (Manchester 1961)
- id., *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande* (Oxford new ed. 1976)
- Favret-Saada, Jeanne*, *Deadly Words: witchcraft in the Bocage* (Cambridge 1980)
- Febvre, Lucien*, *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle: la religion de Rabelais* (Paris 1942)
- Fél Edit and Hofer, Tamás*, *Proper Peasants: Traditional Life in a Hungarian Village* (Chicago 1969)
- id., *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt* (Göttingen 1972)
- Flandrin, Jean-Louis*, *Families in Former Times: Kinship, Household and Sexuality* (Cambridge 1979)
- Fox, Robin*, *Kinship and Marriage* (Harmonsworth 1967)
- Frykman, Jonas*, *Horan i bondesamhället* (Lund 1977)
- id. and *Löfgren, Orvar*, *Den kultiverade människan* (Lund 1979)
- Gaunt, David*, *Pre-industrial Economy and Population Structure: the elements of variance in early modern Sweden*, *Scandinavian Journal of History* 1977, 183–210
- id., *Fran proletariat till arbetarklass* (Gävle 1981)
- Geertz, Clifford*, *Agricultural Involvement: the Process of Ecological Change in Indonesia* (Berkeley 1963)
- id., *The Interpretation of Cultures: selected essays* (N.Y. 1973)
- Genovese Eugene D.*, *Roll Jordan Roll: the World the Slaves Made* (N.Y. 1972)
- Gillis, John R.*, *Youth and History: Tradition and Change in European Age Relations: 1770-present* (N.Y. 1974)
- Ginzburg, Carlo*, *The Cheese and the Worms* (London 1980)
- id., *Die Benandanti: Feldkulte und Hexenwesen im 16. und 17. Jht.* (Frankfurt 1980)
- Goody, Jack*, *The Domestication of the Savage Mind* (Cambridge 1977)
- id., *Thirsk, Joan* and *Thompson, Edward P.*, eds., *Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe 1200–1800* (Cambridge 1976)
- Griessinger, Andreas*, *Das symbolische Kapital der Ehre: Streikbewegungen und kollektives Bewusstsein deutscher Handwerksgesellen im 18. Jht.* (Frankfurt 1981)

- Gutman, Herbert*, The Black Family in Slavery and Freedom 1750–1925 (N.Y. 1976)
- id., Work, Culture and Society in Industrializing America (N.Y. 1977)
- Hannerz, Ulf*, Exploring the City: Inquiries Toward an Urban Anthropology (N.Y. 1980)
- Hammel, Eugene A.*, The Zadruga as process, in *P. Laslett and R. Wall* eds., Household and Family in Past Time (Cambridge 1972)
- id., Experimental History, *Journal of Anthropological Research* 1979, 274–291
- Hannsen, Börje*, Österlen: en studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen: sydöstra Skåne (Ystad 1952)
- id., Dimensions of Primary Group Structure in Sweden, *Recherches sur la famille* vol 1 (Tübingen 1956) 115–156
- Hastrup, Kirsten*, Classification and Demography in Medieval Iceland, *Ethnos* 1979, 182–191
- id. and *Ovesen, Jan*, *Etnografisk grundbog* (Copenhagen 1980)
- Hausen, Karin*, Family and Role Division: the Polarisation of Sexual Stereotypes in the 19th century – an Aspect of the Dissociation of Work and Family Life, in *Richard J. Evans and W.R. Lee*, eds. *The German Family* (London 1981)
- Henningsen, Gustav*, The Witches' Advocate: Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition (Reno, Nevada 1980)
- Hobsbawm, Eric J.*, *Primitive Rebels* (Manchester 1959)
- id., and *Rudé, George*, *Captain Swing* (London 1969)
- Hodne, Bjarne*, *Personahistoriske sagn. En studie i kildeverdi* (Oslo 1973)
- Hopkins, Keith*, Brother-Sister Marriage in Roman Egypt, *Comparative Studies in Society and History* 1980, 303–354
- Huizinga, Johan*, *Herfsttij der Middeleeuwen* (Haarlem 1919)
- Human Figurations: Essays for/Aufsätze für *Norbert Elias*, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* küllönszám 1977
- Humphreys, S.C.*, *Anthropology and the Greeks* (London 1978)
- Ilien, Albert, and Jeggle, Utz*, *Leben auf dem Dorf. Zur Sozialgeschichte des Dorfs und zur Sozialpsychologie seiner Bewohner* (Opladen 1978)
- Illich, Ivan*, *Shadow Work* (London 1981)
- Izard, Michel*, Les Captifs royaux dans l'ancien Yatenga, in *Claude Meillassoux* ed., *L'esclavage en Afrique précoloniale* (Paris 1975)
- Jacobson, Wolfgang, and Mohrmann, Ute*, eds., *Kultur und Lebensweise des Proletariats. Kulturhistorische-volkskundliche Studien und Materialien* (Berlin DDR 1973)
- Jeggle, Utz*, *Kiebingen-ein Heimatsbuch. Zum Prozess der Zivilisation in einem schwäbischen Dorf* (Tübingen 1977)
- Jones, Gareth Steadman*, *Outcast London: a Study in the Relationship between Classes in Victorian Society* (London 1976)
- Kjellman, Gunilla*, Bröllopsgavan: en etnologisk studie av gävoekonomi (Lund 1979)
- Klapisch-Zuber Christiane*, The Medieval Italian Mattinata, *Journal of Family History* 1980, 2–27
- Krader, Lawrence*, *The Ethnological Notebooks of Karl Marx* (Assen 1972)

- Kriedte, Peter, Medick, Hans and Schlumbohm, Jürgen*, Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus (Göttingen 1977)
- Kuczynski, Jürgen*, Die Geschichte des Alltags des deutschen Volkes. 5 kötetre tervezve, 4 kötet megjelent (Berlin 1981)
- Ladurie, Emmanuel Le Roy*, Montaillou, village occitan de 1294 à 1324 (Paris 1975)
- id., Le Carnaval de Romans de la chandeleur au mercredi des cendres 1579–1580 (Paris 1979)
- Lamaison, Pierre*, Les stratégies matrimoniales dans un système complexe de parenté: Ribennes en Gevaudan 1650–1830, Annales ESC 1979, 721–743
- Laslett, Peter, and Wall, Richard*, eds., Household and Family in Past Time (Cambridge 1972)
- Le Goff, Jacques*, Time, Work and Culture in the Middle Ages (Chicago 1980)
- Lepenies, Wolf*, Probleme einer historischen Anthropologie, in R. Rürup ed., Historische Sozialwissenschaft (Göttingen 1977)
- Lévi-Strauss, Claude*, The Elementary Structures of Kinship (London 1969)
- id., Structural Anthropology (London 1968), eredetileg Paris 1958
- Lewis, I.M.*, ed., History and Social Anthropology (London 1968)
- Lunden, Kare*, Kjettarar, prestar og sagakvinner: om historie og historieproduksjon (Oslo 1980)
- Lüdtkke Alf*, Arbeitsbeginn, Arbeitspausen, Arbeitsende, in G. Huck ed., Sozialgeschichte der Freizeit (Wuppertal 1980)
- Löfgren, Orvar*, Peasant Ecotypes: Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation, Ethnologia Scandinavica 1976, 100–115
- id., Historical Perspectives on Scandinavian Peasants, Annual Review of Anthropology 1980, 187–215
- Macfarlane, Alan*, Reconstructing Historical Communities (Cambridge 1977)
- id., The Origins of English Individualism (Oxford 1978)
- Mead, Margaret*, Anthropologist and Historian: Their Common Problems, American Quarterly 1951 (Spring)
- Medick, Hans*, Spinnstuben auf dem Dorf. Jugendliche Sexualkultur und Feierabendbrauch in der ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit, in G. Huck ed., Sozialgeschichte der Freizeit (Wuppertal 1980) 19–50
- id. and Sabean, David, Family and Kinship, Material Interest and Emotion, Peasant Studies 8 (1979) 139–160
- Meillassoux, Claude*, Maidens, Meal and Money: Capitalism and the Domestic Community (Cambridge 1981)
- Mitterauer, Michael*, Gesindeehen in ländlichen Gebieten Kärntens – ein Sonderfall historischer Familienbildung; Grazer Forschung zur Wirtschafts – und Sozialgeschichte 3 (1978) 227–246
- Barrington-More, jr.*, Injustice: the Social Bases of Obedience and Revolt (N.Y. 1978)
- Muchembled, Robert*, Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe–XVIIe siècles) (Paris 1978)
- Netting, Robert McC*, The Ecological Approach in Cultural Study (Reading, Mass, 1972)

- id., Eine lange Ahnenreihe, Die Fortdauer von Patrilinearität über mehr als drei Jahrhunderte in einem schweizerischen Bergdorf, *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 1979
- Niethammer, Lutz*, ed., *Wohnen im Wandel* (Wuppertal 1979)
- Pesez, Jean-Marie*, L'histoire de la culture matérielle, in *J. Le Goff* ed., *La nouvelle histoire* (Paris 1978) 98–130
- Phythian-Adams, Charles*, *The Desolation of a City* (Cambridge 1979)
- Plakans, Andrejs*, Identifying Kinfolk beyond the Household, *Journal of Family History* 1977, 3–27
- Polanyi Karl*, *The Great Transformation* (Boston 1957)
- Reddy William*, The Textile Trade and the Language of the Crowd at Rouen 1752–1871, *Past and Present* 74 (1977) 62–89
- id., *Skeins, Scales, Discounts, Steam and Other Objects of Crowd Justice in Early French Textile Mills*, *Comparative Studies in Society and History* 21 (1979) 204–13
- Redfield, Robert*, *The Little Community* (Chicago 1955)
- Rosaldo, Renato*, Ilongot Headhunting 1883–1874: a Study in Society and History (Stanford 1980)
- Sabean, David*, Aspects of Kinship Behavior and Property in Rural Western Europe Before 1800, in *J. Goody, J. Thirsk and E.P. Thompson* eds., *Family and Inheritance* (Cambridge 1976) 96–111
- Sahlins, Marshall*, *Stone Age Economics* (Chicago 1972)
- id., *Culture and Practical Reason* (Chicago 1978)
- Samuel, Raphael*, British Marxist Historians, *New Left Review* 120 (1980) 21–96
- Scharfe, Martin*, Die Religion des Volkes. Kleine Kultur- und Sozialgeschichte des Pietismus (Gütersloh 1980)
- Schivelbusch, Wolfgang*, *Geschichte der Eisenbahnreise: zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert* (München 1977)
- id., *Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genussmittel* (München 1979)
- Schlumbohm, Jürgen*, Traditional collectivity and 'modern' individuality: some questions and suggestions for the historical study of socialization, *Social History* (1980) 71–104
- Scott, Joan Wallace*, *Glassworkers of Carmaux: French Craftsmen and Political Action in a 19th century city* (Cambridge, Mass. 1974)
- Segalen, Martine*, *Mari et femme dans la société paysanne* (Paris 1980)
- Sewell, William H., jr.*, *Work and Revolution in France: the Language of Labor from the Old Regime to 1848* (Cambridge 1980)
- Shorter, Edward*, *The Making of the Modern Family* (N.Y. 1975)
- Sider, Gerald*, Christmas Mumming and the New Year in Outport Newfoundland, *Past and Present* 1976, 102–125
- id., The Ties that Bind: Culture and Agriculture, Property and Propriety in a Newfoundland Village Fishery, *Social History* (1980) 1–40
- Sieder, Reinhard*, Strukturprobleme der ländlichen Familie im 19. Jahrhundert, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 41 (1978) 173–217

- Sigaut François*, ed., *Les Réserves de grains à long terme* (Paris 1978)
- Smith, Richard M.*, *Kin and Neighbours in a Thirteenth Century Suffolk Community*, *Journal of Family History* 1979, 219–256
- Stocklund, Bjarne*, *Ecological Succession. Reflections on the Relations between Man and the Environment in Pre-industrial Denmark*, *Ethnologica Scandinavica* 1976, 59–84
- Stone, Lawrence*, *The Past and the Present* (London 1981)
- Sundt Eilert*, *On Marriage in Norway* ed. by *Michael Drake* (Cambridge 1980)
- Thomas, Keith*, *History and Anthropology, Past and Present* 24 (1963) 3–24
- id., *Religion and the Decline of Magic* (London 1971)
- Thompson Edward, P.*, *Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism, Past and Present* 1967
- id., *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century, Past and Present* 1971, 76–136
- id., *Rough music: le charivari anglais*, *Annales ESC* 1972, 285–310
- id., *Folklore, anthropology and social history*, *Indian Historical Review* 1978 és in *Studies in Labour History Pamphlet* (Brighton 1979)
- Thurnwald, Richard*, *Die menschliche Gesellschaft in ihren ethnosozologischen Grundlagen* 5 köt. (Berlin–Leipzig 1931–35)
- Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 18 (1980) különszám *Historiserende antropologie in Nederland*
- Troels-Lund Troels F.*, *Daglig liv i Norden i det Sekstende Aarhundrede* 14 köt., (6. kiad. Copenhagen 1969, eredeti kiad. Copenhagen 1879–1901)
- Try, Hans*, *To kulturer – en stat: Norges historie 1850–1884* (Oslo 1979)
- Verdier, Yvonne*, *Façons de dire, façons de faire: la laveuse la couturière, la cuisinière* (Paris 1979)
- Veyne, Paul*, *La famille et l'amour sous le haut-empire Romain*, *Annales ESC* 1978, 35–63
- Vovelle Michel*, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle* (Paris 1973)
- id., *Les Métamorphoses de la Fête en Provence: de 1750 à 1820* (Paris 1976)
- Wachtel, Nathan*, *The Vision of the Vanquished* (Brighton 1977)
- Wachter, Kenneth W., Hammel, Eugene A. and Laslett, Peter*, *Statistical Studies of Historical Social Structure* (N.Y. 1979)
- Walter, R.G.*, *Signs of the Times: Clifford Geertz and the Historians*, *Social Research* 47 (1980) 537–556
- Wheaton, Robert*, *Family and Kinship in Western Europe: the Problem of the Joint Family Household*, *Journal of Interdisciplinary History* 1975, 601–28
- Wikman, K. Robert V.*, *Die Einleitung der Ehe. Eine vergleichende ethno-soziologische Untersuchung über die Vorstufe der Ehe in den Sitten des Schwedischen Volkstums* (Abo 1937)
- Zwahr, Hartmut*, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse: Strukturuntersuchung des Leipziger Proletariats während der industriellen Revolution* (Berlin DDR 1978)

GUY BOURDE – HEVRÉ MARTIN:

AZ ÚJ TÖRTÉNETÍRÁS, AZ „ANNALES” ISKOLA ÖRÖKÖSE

(Guy Bourd  – Hevr  Martin: *Les  coles historiques*,
Paris, 1983. 201–226)

 j t rt net ir s – ime a fémjelzett elnevezés, 1978-ban dobta be a köztudatba az *Annales* iskola néhány alakja (ld. *La Nouvelle Histoire* lexikont,  d. Retz, Paris, 1979, szerk. Jacques Le Goff, Roger Chartier  s Jacques Revel segítségével), visszhangja azonban távolról sem egyhangú a történészek körében. Már magán az *Annales*-iskolán belül sem, ahol egyesekben hirtelen kedv ébredt a Fustel de Coulanges-m dszer  r gifajta t rt net ir s iránt, mások viszont fennakadtak azon a készpénznek tartott elképzelésen, amely szerint az  g nyes folyóirat munkatársai a diszciplina azonos koncepcióját követik, és emlékeztetnek r , amint Fran ois Furet is, hogy az alapító atyák elsősorban a „minden területre való kalandozás” elvét hirdették. Ellenv lem nnyel  lnek a marxisták körében is, akik értésünkre adják, hogy egy-egy fennen hirdetett újdonság sokszor nem más, mint Marx valamely fontos tan t s n n újrafelfedezése, melyet, miután évtizedeken keresztül véka alá volt rejtve, most a mai ízlés szerint t l lnak fel. Ellenz ke van a történész-céh hatalmas csapatai sorában is, ahol válogatás nélkül hol a vállalkozás reklám-hajh sz s t pelleng rezik ki, hol a „közvetítő” nyelv irányában tett engedményeit, hol a történelmi n pr jz, vagy a pszichológia-történet körében végzett bizonyos kutatások kalandor jellegét, mindenekfelett azonban az áramlat intellektuális uralomv gy t, mely követeli „a történelem egész mezőnyének meg j l s t” és sz nd koosan nem vesz tudomást néhány első vonalbeli újító eredményeiről. Valójában hogyan is ne ütköznénk meg azon, milyen hallgatás övezi egy Henri-Ir n e Marrou munkásságát a *La Nouvelle Histoire* hatalmas, egyenetlen, és sokszor szószaporító enciklop di j ban? Hogyan ne csod ln k meg,

Anélkül, hogy szerkesztőségünk az alább közöltekkel mindenben egyetértene, helyesnek tartja, hogy teret adjon olyan kritikai ismert t snek is, amely a francia t rt net ir s más csoportosulásai fel l világítja meg az Annales iskola működését. E véleményekben a fiatalabb t rt n sznemzed k körében terjedő neopozitivistá törekvések nyilatkoznak meg.

a szó ellenkező értelmében, a sokak által tanúsított önelégült bámulatot a történelem terén jelentkező „francia csodával” szemben? Amikor ezt túlságosan ünnepeljük, csak egy holland történész, W. den Boer nem túl szelíd, de jaj, mennyire találó megjegyzését hívjuk ki vele, aki szerint az *Annales* és az „új történetírás” a természettudományok körében jólismert mechanizmusból profitált, amit ő az epikus koncentráció jelenségének, avagy „*Szent Máté elvének*” nevez. „Ez utóbbi abból áll, hogy a tudománytörténetben sok tudós felfedezését csak közülük néhánynak tulajdonítjuk. Ahogy az Evangélium mondja: „...mert akinek van, annak még adatik, de akinek nincs, attól még az is elvétetik, amije van”. *[L’Histoire et ses Méthodes. (A történelem és módszerei.) Presses Universitaires de Lille, 1981. 90–91.]* És a szerző hozzáteszi: „Franciaországban éppúgy, mint sok más országban, az ember találkozott az *Annales*-éhoz hasonló eszmékkel, programokkal, jelenségekkel, de ezek korábbiak, mint ahogy az utóbbi keletkezett”. Marc Bloch és Lucien Febvre nem találtak fel a szó szoros értelmében nagy dolgot, de lehetővé tették „a történelem modern megközelítése számára, hogy idejében megismerje a sikert Franciaországban és intézménnyé váljon, ezzel pedig velejáró támaszpontok felállítása és kutatási és publikációs lehetőségek teremtése”. Félő, hogy ez a kirohanás az új történetírásnak is szól, mely továbbra is hasznot húz *Szent Máté tételéből* és magának tartja fenn, hogy megírja saját historiográfiáját, ahogy ezt két cikk tanúsítja az *Annales ESC* lapjain, 1979-ből, az egyik szerzője André Burguière, a másiké Jacques Revel, és az *Annales*-t 1929–1979 között tárgyalják! Bármennyire objektív is e két szöveg, azért mégis azt olvashatjuk bennük, hogy az *Annales* szelleme „a történészek legtöbbjének közös java” lett, és hogy a kiadók és nyomdák megsokszorozták „a termelést, mely néha teljesen szabadon csatlakozik az *Annales* elvei szerinti történetíráshoz”, amibe beleértődik, hogy ez annak abszolút paradigmája!

Tegyük félre most már a vitatkozás szellemét és engedjük át másoknak a feladatot, hogy épp annyi tehetséggel, mint humorral, leírják az intellocraták törzsének furcsa szokásait; mi inkább próbáljuk meg klaszszikusabb módon leírni azokat az intézményi támaszokat, amelyekkel az új történetírás rendelkezik, elemezni beavatottjainak leggyakoribb hivatkozásait, körülrajzolni kutatásaik tárgyát és végül kiemelni, milyen tökéletes művészettel tudják újraolvasni a régi forrásokat, visszavezetni a régi anyagokat a köráramba, a mai problematika szolgálatában. Menet köz-

ben jelezni fogjuk, milyen elhajlásokba vitte az új történetírás az első *Annales*-évfolyamok szellemét.

1. A befolyásos intézmény

Lucien Febvre 1956-ban bekövetkezett halála óta az *Annales* iskola és jelképe, a folyóirat, uralkodó helyet foglalnak el a francia historiográfiában. Egészen 1968-ig Fernand Braudel a vitathatatlan vezére, magára vállalva a felelősség nagyrészét; 1968-ban bizottsággal veszi magát körül, melyben J. Le Goff, E. Le Roy Ladurie és M. Ferro is részt vesznek; és egy titkársággal, ahol R. Mandrou, A. Burguière és J. Revel követik egymást. Az 1960–1970-es években a folyóirat évenként hat számot – kb. 1500 oldalt – jelentet meg, a franciaországi társadalomtörténeti folyóiratok élvonalában foglal helyet és olvasótáborot szerez Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban is. Elég elolvasni a „sommaries”-eket, hogy felismerjük főbb irányvonalait. Az *Annales* továbbra is erősen köti magát a módszertani eszmefuttatásokhoz: pl. E. Le Roy Ladurie, *Histoire et Climat* (Történelem és éghajlat), 1959. 1. sz.; J.-M. Gouesse, *Parenté, Famille et Mariage en Normandie* (Rokonság, család és házasság Normandiában), 1972. 2. sz.; előszeretettel foglalkozik interdiszciplináris dialógusokkal (pl. *Histoire et Structures* (A történelem és a struktúrák), 1971. 3–4. klsz.; *Histoire et Sciences*, (A történelem és a természettudományok), 1975. 5. klsz.) – Mivel az *Annales* pluridiszciplinárisnak vallja magát, lapjain helyet ad nemcsak a történészeknek (pl. D. Richet, *Croissances et Blocages en France du XVe au XVIIIe siècle*, (Fejlődés és megtorpanás Franciaországban a XV–XVIII. században), 1968. 4. sz.), de szociológusoknak is (ld. P. Bourdieu, *Les stratégies matrimoniales* (Házassági stratégiák) 1972. 3. sz.), közgazdászoknak (pl. C. Furtade, *Développement et Stagnation en Amérique latine* (Fejlődés és pangás Latin-Amerikában) 1966. 1. sz.). Amellett az *Annales*-nek egyetemes igényei vannak, foglalkozni akar a történelem minden korszakával, a világ minden tájékával (ld. G. Ville, *La Fin des combats de gladiateurs à Rome*, (A gladiátorviadalkok vége Rómában), 1979. 4. sz.; R. Trexler, *Les Religieuses à Florence à la fin du Moyen Age* (Apácák Firenzében a középkor végén), 1972. 6. sz.; C. Milsky, *La Réforme de l'écriture en Chine avant 1949*, (Írásreform Kínában 1949 előtt), 1973. 2. sz.; stb.)

Az *Annales* csoport egy egyetemi intézményre támaszkodik. 1947-ben L. Febvre a felszabadulás kormányzataitól engedélyt kapott az École

Pratique de Hautes Études 6. szekciójának megalapítására, mely a „gazdaság- és társadalomtudományokra” specializálódott; az intézmény élére állt és meghatározta célkitűzéseit: szoros kapcsolatot teremteni a tanítás és a kutatás között, elterjeszteni az ismereteket a szemináriumokban, ösztönözni a kollektív adatgyűjtéseket, megszervezni a társadalomtudományok közötti kapcsolatot. 1956-ban F. Braudel követi L. Febvre-t posztján és megtartja elődje direktíváit. Az 1950-es évek végén és az 1960-as években az EPHE 6. sectioja vagy harminc „tudományos tanácsadót” gyűjt össze: az *Annales* folyóirathoz nagyon közel álló történészeket – J. Le Goff, E. Le Roy Ladurie, F. Furet, M. Ferro –, függetlenebb történészeket, sokszor gazdaságtörténészeket vagy demográfusokat – C.E. Labrousse, J. Meuvret, P. Vilar –, szociológusokat – G. Friedmann, A. Touraine – és „pszichotörténészeket” – A. Besançon, M. de Certeau. Elvben képviselket kap a társadalomtudományok zöme; valójában azonban a helyek legnagyobb részét a történettudomány szerzi meg. Mert, F. Braudel szerint, a történelem képes rá, hogy „közös nyelvet hozzon létre”, „megteremtse az idők alapvető dimenzióját”, „megőrizze a társadalomtudományok egységét”. 1968-ban F. Braudel régi kedves tervét valósítja meg: létrehozza a Maison des Sciences de l’Homme-ot. A De Gaulle-rendszer hajlandó hatalmas épületben adni otthont az EPHE 6. szekciójának – 56, boulevard Raspail, Paris –, ahol fokozatosan helyet kapnak az eddig a Quartier Latin-ben össze-vissza elszórt különböző központok és laboratóriumok. A MSH a kutatásokhoz elkerülhetetlen költséges felszereléseket nyújt, irodákkal, előadótermekkel, könyvtárral, sokszorosító berendezésekkel, számíterekkel; és természetesen személyzetet a különböző szolgáltatások működtetéséhez. Nem sokkal ezután az École Pratique des Hautes Études 6. szekciójából École des Hautes Études en Sciences Sociales lesz. Az EHESS egyetemi státust kap: ez megkönnyíti hitelek szerzését, hallgatók beiratkozását, diplomák adományozását.

Az *Annales*-csoport más, egyetemen kívüli pártfogásokat is kap. Irányító gárdája valójában igen jól beépült a kiadók világába. P. Nora Gallimard-nál szerkeszti a „Bibliothèque des Histoires” sorozatot, olyan munkákat válogatva össze, melyek egyesítik a történelmet és más társadalomtudományokat (pl. Le Roy Ladurie, *Montaillou*; M. Foucault, *Histoire de la Folie* (Az őrültség története); J. Le Goff a Flammarion-nál az „Ethnologie historique” c. gyűjteményt hívta életre, mely a szokások, életmódok tanulmányozását részesíti előnyben (pl. M. Segalen, *Mari et Femme dans la société paysanne* (Férj és feleség a paraszti társa-

dalomban); A. Burguière, *Bretons de Plozevet* (Plozevet bretonjai). J. Goy a „Science” sorozatot tartja kezében (Section historique) a Flammarion-nál, ahol rövidített formában jelennek meg nagy értekezések (pl. G. Goubert, *Cent Mille Provinciaux au XVIIe siècle* (Száz ezer vidéki a XVII. században); A. Kriegel, *Les Origines du communisme français* (A francia kommunizmus kezdetei). P. Nora és J. Revel az „Archives” gyűjteményt szerkesztik a Gallimardnál, melyben minden témát egy specialista által bemutatott forrástömeg formájában tárgyalnak (pl. G. Duby, *L'an mil*; (Az ezredik év); Etiemble, *Les Jésuites en Chine* (A jezsuiták Kínában); J. Rougerie, *Procès des communards* (A kommunárok – az 1871-es kommün harcosainak – pere). A Hachette által 1979-ben indított *L'Histoire* c. folyóirat céljaul tűzte ki, hogy a történelmet azért vizsgálja, hogy a jelent jobban megértsük – pl. 3. sz.: „Les Juifs en France (A zsidók Franciaországban); 4. sz. „Les États-Unis” (Az Egyesült Államok); e kiadvány az Annales gárdájának védnöksége alatt áll, mely éberrel vigyáz, hogy ne engedje át a riválisoknak a nagyközönség számára szánt történeti folyóiratok piacát. Az Annales-csoport másfelől állásokat foglal el a „mass media” körében is. A munkatársak történeti munkákat ismertetnek egyes újságokban vagy napilapokban. E. Le Roy Ladurie és E. Todd a *Le Monde* hasábjain mondják el véleményüket; F. Furet és J. és M. Ozouf a *Le Nouvel Observateur*-ben teszik meg észrevételeiket. Ezenkívül, J. Le Goff és D. Richet a rádióban indítottak el egy sorozatot – „A hétfők a történelem jegyében” –, melynek során történészek mutatják be munkáikat. A televízióban az Annales képviselőinek nincs csatornája, de sokszor szerepelnek azért történész-, politikai-, vagy irodalmi vitákon. Ahogy J. Chesneaux mondja, az Annales-konszern egyike az intellektuális hatalom központjainak.

Az 1970-es évek elején F. Braudel felosztotta örökségét utódai, J. Le Goff és E. Le Roy Ladurie között. Az új együttes vállalja, hogy mérleget készíti az Annales ötvenedik évfordulójára. 1974-ben J. Le Goff és P. Nora *Faire de l'Histoire* (A történelem készítése) címen három cikkgyűjteményt állít össze, melyek „új problémákat” jelölnek meg, „új megközelítési módokat” vázolnak fel, „új tárgyakat” tűznek ki. 1978-ban Le Goff enciklopédiát ad ki, *La Nouvelle Histoire* címen, ahol érdembeli cikkek (a struktúrák fogalmáról, a longue duréeről, a közvetlen történelemről, stb.) keverednek személyekre (H. Berr, G. Dumézil, F. Simiand, stb.) és terminusokra (éghajlat, nyelv, pszichoanalízis, stb.) vonatkozó közleményekkel. A két vállalkozásban többé-kevésbé azonos szereplők vesznek

részt: Ph. Ariès, J.-P. Aron, A. Burguière, M. de Certeau, R. Chartier, M. Ferro, F. Furet, D. Julia, J. Le Goff, P. Nora, J. Revel, D. Roche, A. Schnapp, J.-C. Schmitt, P. Vidal-Naquet, M. Vovelle és még néhányan mások.

Az ilyen felállású történész-csoport termelése, bármilyen bőséges is, távolról sem öleli fel a történelem teljes mezőnyét. Valójában, talán L. Febvre és F. Braudel kezdeti impulzusa alapján, az *Annales* iskola érdeklődése elsősorban Nyugat-Európára irányul, a későközépkortól a felvilágosodásig. E. Le Roy Ladurie helyezési rendben felvázolt áttekintése a legújabb történetírás terméséről így csak az újkor szakembereit tudja felsorolni előszeretettel gyakorolt „díjosztogatósi” stílusában (*L'Histoire*, 1978. jún. 2. sz.) Az EHESS-ben az újkorosok és néhány középkoros túlsúlya együtt jár az ókorosok és a legújabb kor szakértőinek majdnem kizárásával. Így az ókorra vonatkozó tanulmányok nagyrésze az *Annales* körén kívül folyik (pl. az École d'Athènes-ben, vagy École de Rome-ban), ahogy a mai kor világával foglalkozó legtöbb kutatás is (pl. a Fondation des Sciences Politiques vagy az Institut du Temps Présent keretei között). Létezik ezenkívül Franciaországban vagy harminc megyei UER (Union d'Enseignement et de Recherche – oktatási és kutatási egyesülés) vagy laboratórium, mely többszáz hivatásos történészt foglalkoztat. Pusztán létezésük jelzi, hogy az EHESS lényegében nem más, mint az egyik kutatási központ a többi között, mely azonban – ahogy F. Furet nem minden büszkeség nélkül hirdeti – hírnevére nézve a legtekintélyesebb.

2. Az ősök kultusza

Egy eszmeáramlatot semmi nem határoz meg jobban, mint a szent szövegek, melyekre hivatkozik. Paradox módon, ez az élenjáró áramlat szükségét érezte, hogy dicső genealógiát építsen fel magának és keletkezésének szinte mítikus verzióját dolgozza ki, az alapító atyáknak valóságos kultusszal hódolva. A Jacques Le Goff által tömjénezett nagy ősök között (*La Nouvelle Histoire*, 210–241.) nem meglepő, ha az *Essai sur les Moeurs* (Tanulmány az erkölcsökről) Voltaire-ével találkozunk, vagy az 1869-es *Préface* Micheletjével, szinte rituális tisztelettel idézve őket, kétségtelenül az iránt az egyetemes történelem iránt érzett nosztalgia alapján, melyet ma már nem lehet művelni; kevésbé természetes azonban Chateaubriand nevét olvasni, aki az *Écrits historiques*-ban annyira igyekezett,

hogy a jelen minden vonatkozására kitérjen, vagy a *fait de civilisation* (a civilizáció tényének) élesszemű elemzője, Guizot-éval találkozni.

Ami a keletkezés mítoszát illeti, az – az egy bizonyos fekete péntekéről mindmáig ismertebb – 1929-es – évnek az *Annales d'histoire économique et sociale* alapításaként való megünnepléséhez fűződik, amikor a történetírás előtt új területek nyíltak, amikor a különböző természetű történészek között ledöntötték a határokat, amikor az összehasonlító módszer jutott diadalra. Legyünk igazságosak: Bloch és Febvre adóssága néhány elődje (Berr, Pirenne, Simiand) felé mindig említést kap. Mégis tény marad, hogy az alapító atyák gestája az eseménytörténet művelőivel és más elkésett pozitivistákkal szemben, 1929-ben kezdődik. 1946-ban, a forradalmon belüli forradalom során, a francia történetírás irányító folyóirata változtat zászlójelén és ezentúl *Annales ESC*-nek nevezi magát. Lucien Febvre Fernand Braudelben megtalálja jogos örökösét, akinek 1950 és 1955 között meg kell vívnia az egyetemi történetírás ősi arisztokráciával e zárt porondon, ahol a történészek versenyvizsgáján döntéseket hoznak. Az évek telnek és már maga Fernand Braudel is felnőni látja utódait: Emmanuel Le Roy Ladurie-t, Jacques Le Goff-ot, Marc Ferro-t.

Az értelmiségi elit e genealógiájának több szerepe van. Funkciója elsősorban legitimizáló, mivel egy szűk történész-közösségből az első *Annales* szellemi letéteményeseit csinálja. Jacques Le Goff, Emmanuel Le Roy Ladurie és Georges Duby után felsorakozni látjuk André Burguière-t, Roger Chartier-t, Jacques Revel-t, Jean-Claude Schmitt-et... Ez a genealógia nyomós érvet is jelent a társadalomtudományok egyéb szektoraival való, ellentétekkel teli együttélésben. A mindenki által tisztelt ősökre való hivatkozás lehetőséget ad a túl heves összeütközések kikerülésére. Nem mondja-e vajon Jacques Le Goff, rá jellemző békülékeny szellemével, hogy az új történetírás *hosszú és szilárd tradíciók sorára* támaszkodik és a *pozitivista módszer által kialakított technikák egy része most is érvényben marad?* Nem ünnepli vajon a hivatásos történészek *alapos mesterségbeli tudását* és a *diszciplína szilárd intézményes bázisait?* Ezzel le lehet csillapítani a történelem intézménye konzervatív várurainak aggályait!

Inkább összehozni próbálva, mint kardját összemérni velük – érthető reflex egy olyan eszmeáramlat részéről, mely már uralkodó helyzetet biztosított magának – az új történetírás „határozottan szembefordul az ún. irányzatokkal”. Mint Brezsnyev Oroszországa, lustán átadja magát a

személyi kultusznak. Michel Morineau, épp oly ragyogó, mint túlzó cikkében („Allegro cantabile”, *Annales ESC*, 1981, 623 s. köv. l.) aprólékosan elbeszéli, milyen támadások érték, amiért vitatni merészelte a „szent Simiand-ba és Hamiltonba” vetett hit törvénytábláit az újkori Európa nemesfémellátottságával kapcsolatban. Simiand hibáira még rá sem mernek mutatni, háborog, és ugyanolyan vakságot tanúsítanak a legújabb munkákkal kapcsolatban, melyek tele vannak súlyos tévedésekkel (ezeket kíméletlenül otromba baklövéseknek minősíti). Következik a végső vád; „Rámutatok, hogy egy sor súlyos hiba csúszott be az új gazdaságtörténet több fontos szektorába; rámutatok, hogy szerzőik pusztán hírnevük alapján, melyen elnéző bánásmódban részesültek... rámutatok, hogy a személyi kultusz elárastotta a történetírást...” Hogy véleményt formálhassunk ez utolsó gravammennel kapcsolatban, elég, ha gyorsan végigfutunk a Fernand Braudel munkásságára vonatkozó hivatkozásokon a *La Nouvelle Histoire*-ban. Kevés munkatárs mulasztotta el tömjénezni a *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* szerzőjét. Egy vidéki egyetem hallgatói 1978-ban gyorsan levonták a lecke tanulságait: saját jószántukból szentté avatták Fernand Braudelt, könyvtárukban kirakták tetszetős képmását, forró imákat intéztek hozzá („Szent Fernand, az új történelem védőszentje, engedd, hogy bukás nélkül menjek át ismeretelméleti vizsgámon”), és megható fogadalmi ajándékokat ajánlottak fel hálájuk jeléül (levelezőlapokat, kézikönyveket, egyetemi jegyzeteket, stb.)

Próbáljunk méltányosak lenni azzal az idealizált verzióval szemben, melyet az *Annales* irányzat ad kezdeteiről és diadalairól. Az epikus felnagyítás érthető azok részéről, akiknek, mint Jacques Le Goffnak, mindig élvonalban kellett harcolniuk a történetírás diszciplinájának legkonzervatívabb szektorai elleni küzdelemben. Az önelégültség és néhány nagy alak állandó emlegetése ezzel szemben rosszul hat sok kutatóra, akik nem kaptak helyet a kooptálással választott érdemességek testületében és akik nem hajlandók elfogadni, hogy tiszteletreméltó diszciplinájukat a *sztárrendszer* törvényeinek vetették alá. Mindamellett a két örökös, André Burguière és Jacques Revel előbb említett cikkeikben bátor tárgyilagosságot tanúsítanak. Az első egészen odáig megy, hogy kijelenti, Marc Bloch és Lucien Febvre szintén hozzátartoztak az egyetemi *establishment*-hez és, mindent összevetve, eredetiségük inkább abban állt, „ahogy programjukat felállították, mint magában a programban”. Michel Morineau pedig elégedetten látja, hogy a tanítványok docilitásukban nem mindig mennek el

odáig, hogy egy kényelmetlen igazság előtt felkiáltanak: „Oltásotok el a világosságot!”

3. *Sem Jézus, Sem Mao, sem Toynbee; némi kis Marx és a lehető legtöbb tudomány*

Az új történészek őrizzék meg attól, hogy határozott ideológiát válasszanak maguknak, miután néhányan közülük egyideig flörtöltek a marxizmussal és harcoltak a kommunista párt soraiban. Ebben az alapító atyákhoz igazítják lépéseiket, mindig bizalmatlanok a korlátozó rendszerezésekkel szemben, mert tisztában vannak vele, milyen meglepően bonyolultak a társadalom jelenségei és milyen sokféle befolyás gyakorol egymásra hatást a valóság különböző szintjein. Nem jelentette ki vajon Marc Bloch, hogy mélyebb benyomást tettek rá a vallási jelenségek gazdasági következményei, mint a szerzetességnek gazdasági jelentősége? Követői szintén őrizzék meg minden merev determinizmustól, vagyis „végső fokon a determinizmustól”: kedvelik az összetett magyarázatokat, a dialektikus egymáshatásokat a valóság különböző szintjein, a társadalom életét irányító sokféle játékszabály felderítését...

Következésképp, a történelem értelmét megfejteni vélő globális filozófiai rendszereket nem sokra becsülik az *Annales* hasábjain. Ez az idegenkedés éppúgy vonatkozik a történelem teológiájára, ideértve H.-I. Marrou és P. Ricoeur kortárs-munkáit, mint Vico, Hegel, Croce és Toynbee hatalmas koncepcióit az emberiség jövőjéről (utóbbi aligha heveri ki Lucien Febvre egy gyilkos ismertetését, aki egyszerre hánýja szemére a múlt szelektív szemléletét és felületes ismereteit), vagy magát a dogmatikus marxizmust, melyet lineáris és finalista történeti koncepciója miatt utasítanak el. Kétségtelenül „ez a szintetikus történet szemléletek között a legglobálisabb és a legegységesebb” – mondja Le Goff és Nora a *Faire de l'Histoire* (A történelem készítése) bevezetésében, de alapkonceptiói (az ideológia, mint a realitások visszatükröződése, minden végső magyarázatnak a gazdaságban való keresése) nehezen állnak meg a társadalomtudományok legújabb eredményeivel szemben.

Félretéve tehát mindennemű rendszerező szellemet, a tudományos eljárás elsőbbségét hirdetik a filozófiai állásfoglalásokkal szemben és anélkül, hogy a már nem időszerű szcientizmusba merülnének, a történet azonosítani akarják az elméleti természettudóssal, „még ha nem is lehet belőle (egyelőre?) Einstein”, és gyakran el kell viselnie, különösen az

űjságokban, folyóiratokban és más közegekben „az alacsony szintű vulgarizátorok keveredését” (Le Goff, Nora).

Mint a fizikusnak vagy a természetkutatónak, a történésznek is úgy kell dolgoznia, hogy hipotéziseket állít fel, ezeket ellenőrzi, majd ennek alapján kijavítja őket. Mert önmagában nincs olyan történeti tény, amely elég lenne ahhoz, hogy kiemeljük a források közül és hozzacsatoljuk más tényekhez, hogy „természetes” kronológikus eseménysort állítsunk fel vele, hanem van „kigondolás és megszerkesztés, elméletek és egybevetések segítségével, kényes és izgalmas munka útján”, hogy Lucien Febvre egy szuráját vegyük át. Mint a többi diszciplínát követő testvérei, a történész is megjelöli elemzésének tárgyát, különböző természetű forrásokból álló *corpus*t állítva össze (írott szövegek, tárgyak, fényképek, képek, interjúk, stb.) azért, hogy válaszolni tudjon a múltnak feltett valamely kérdésre (Volt-e dór invázió? Mikor alakult ki a tisztítóhelyben való hiedelem? A gyermekek iránti gyöngéd érzés természetes adottság-e, vagy a legújabb idők kulturális szerzeménye?, stb.) Ez a *probléma-történelem*, immár nem az elbeszélő, vagy a próféta alkotása, hanem az elemzőé. A feltett kérdés függvényében a történész igyekszik, hogy a (lehetőleg homogén jellegű) adatoknak, melyeket *corpus*a szolgáltató számára, racionális magyarázatot adjon. „Összedolgozza a kigondolhatót a forrásokkal”, mondja Michel de Certeau, aki ötvösművész e tárgy körben.

A gondolható keresésében a történész elméleti technikákhoz nyúl, melyek mindenképpen megkönnyítik, hogy bejusson a természettudós annyira óhajtott státusába. A felhasználható segédtudományok listája alaposan megnőtt Langlois és Seignobos óta, sőt 1929 óta is: a dendrokronológia (fák életkorának megállapítása), a megkövesedett pollenek vizsgálata, radiocarbonális kormegállapítás, a légi archaeológia, a beszédek automatikus (gépi) elemzése; az új történész számára semmi sem lehetetlen! Az 1950-es évek óta az *Annales* tele van számsorokkal. Ha némi hiba csúszott közéjük, annyi baj legyen: „a számok hamisak, a görbék jók”. Az 1970-es években a *computer* bővölete hatalmasodik el, és néhány legkiválóbb modernistánk enged a *New Economic History* varázsának, melynek mesterei, Fogel és Engerman az elmúlt gazdasági fejlődést deduktív-hipotetikus modellekké formálják, és ez utóbbiak igazolására a tényekkel ellentmondó hipotézisekhez nyúlnak. Hogy pl. egy újítás gazdasági hatását meghatározzuk, nem kell-e először egy társadalmi modellt felállítani e nélkül az újítás nélkül, azután felmérni az észlelt különbségeket? A *cliometristák*, beleértve magukat a fiktív történelembe, odáig mennek,

hogyan az Egyesült Államokat elképzelik vasúttal nélkül (ezek nem voltak a gazdasági növekedéshez elkerülhetetlenül szükségesek, magyarázzák), a Dél pedig rabszolgák nélkül (akik „messzemenően kifizetődő befektetést jelentettek”). Ezeket az eredményeket, melyeket nemrég még, lévén, hogy számokon alapultak, objektív igazságként mutattak be, ma már kételkedéssel fogadják. Le Goff és Nora nem bíznak a *mindentudó számítógépben* és fenntartják, hogy „a számokkal való felmérés alá rendelésnek kockázatai vannak”. Az azonban korántsem akadályozza meg, hogy a faktorális analízis divatossá váljon az *Annales*-ban: példa rá H. Millet legújabb cikke: „Laon katedrálisának felépítése: a faktorok elemzése”. (1981. jan.–febr.)

Az új történetírás átveszi a marxizmus némely tudományos eredményét, noha filozófiai vonatkozásait elutasítja. Marxnak tartozó adósságát F. Braudel, aki számára a *Tőke* szerzője volt az első, aki hosszú távra érvényes „igazi társadalmi modelleket” állított fel, éppúgy elismeri, mint J. Le Goff, aki szerint Marx a széleskörű periodizációk és a társadalom strukturális analízisének ösatyja. A marxista történészek szemében ez az adósság még jelentősebb. Pierre Vilar azt tartja, Simiand, Febvre és Bloch fő érdeme, hogy vissza tudtak térni Marx némely fontosabb tanához (*Une histoire en construction* (Egy készülöben lévő történelem), 333. s. köv. l.). Ami Guy Bois-t illeti, „Marxisme et Histoire nouvelle (Marxizmus és új történelem) c. írásában (*La Nouvelle Histoire*, 375. s. köv. l.) ő világosan értésünkre adja, hogy az új történetírás alapvető tézisei és legfontosabb jellemzői csírájukban már megvoltak a marxizmusban. Szerintük, az egyetemes történet semmi másból nem áll, mint a tagolt társadalom teljességének meghatározására használt marxista terminusnak, a *termelési mód*, vagy a *gazdasági és társadalmi fejlődés* új megfogalmazásából. Ami a kvantitatív módszereket illeti, Marx már élt ezekkel. A kiemelkedő események és a jelentős személyiségek tettei rovására előtérbe helyezte a mélyenfekvő struktúrák és a mindennapi emberek cselekvéseinek vizsgálatát... Ami a továbbiakat illeti, folytatja Guy Bois, már jóideje annak, hogy a marxizmus *indirekt befolyást gyakorol és áraszt szét* a francia történészek között. Ez abból is látható, hogy az 1950-es években a gazdaságtörténetnek biztosítottak fő helyet, és hangsúlyt kapnak az osztályviszonyok és a társadalmi termelés egyenlőtlen kisajátítása, ahogy az jól látható pl. Ernest Labrousse munkásságában. Jelenleg ez a befolyás erősödőben van, távolról sem korlátozva magát a gazdasági-társadalmi vonatkozások hangsúlyozására, a valóság egyéb területeit hódítja meg és kiterjed az em-

beri tevékenység egészének elemzésére. A marxizmus központi koncepcióit (különösen a *termelési módokra* és az *ideológiára* vonatkozóan) impliciten felhasználják a legújabb nagy munkákban, még ha a marxizmus klasszikus terminológiáját nem is veszik át és ha őrizkednek is minden kifejezett utalástól a dialektikus materializmusra. A két nagy irányzat határozottan összefolyik a mai historiográfiában, ez azonban nem gátolja meg a marxista történészeket abban, hogy továbbra is eredeti szerepet töltsenek be (pl. a beszéd elemzésével és a gondolkodásmódok kvantitatív történetével), és nem vet véget az egyébként változatlanul súlyos ellentéteknek. Mert, mondja Guy Bois, az új történetírás bizonyos gyakorlatai a marxisták szemében csapdákkal járnak. A szentek szentje, a kvantifikáció vajon nem a források állapotától függ-e, és nem kockáztatja-e, hogy a felmerült társadalmi realitásokat helyezze előtérbe (pl. a demográfiai adatokat) egyebek rovására, melyek ugyanolyan fontosak, de felfedezetlenek maradnak (pl. a többletértékek mechanizmusa)? A sorozatos tanulmányok egymásrakövetkezése (a könyv a 18. században, óceáni fogadalmi tengerészabrázolások, 15–20. századi oltárképek a tisztítóútzben szenvedő lelkekről) nem jár-e azzal a veszéllyel, hogy atomizálja a történelmi realitást, darabokra töri a perspektívákat és végül lehetetlenné teszi a visszatérést a termelési módok összefüggő koncepciójához? A szellemi mélységeknek biztosított hely az új történészeknél, mely néha elfoglalja a meghatározó infrastruktúrák státusát, nem zavarta-e meg időnként a marxista magyarázatok elveit és nem tévesztették-e miatta szem elől a termelési viszonyok elsőbbségét? Végül, az új tudományok nem harci fegyverek képét nyújtják-e a marxizmus ellen, mint az a bizonyos ethno-történet, mely annak erejével, hogy ragaszkodik a kollektív öntudatlanság, a társas ösztön és az emberi csoportok egyéb örök viselkedési sémáihoz, értéktelenné teszi az osztályokkal való magyarázatot, nem hangsúlyozva a termelési viszonyok közti szoros kapcsolatot? E veszedelemre felfigyelve, Guy Bois felszólítja a valódi marxistákat, maradjanak bizalmatlanok az új történetírással szemben és tegyenek tanúbizonyságot megingathatatlan hűségükről a marxizmus központi koncepciói iránt, melyek, szerinte, egyedül teszik lehetségessé a múltból való egységes, egyetemes és dinamikus gondolkozást.

4. A globális szemlélet változásai

Az új történetírás e kulcskoncepciója, vagy mondhatnánk, bűvös terminusa sok különböző, egymással szembenálló formát öltött és ölt továbbra is.

Az új történetírás mindig igyekezett nagy területeket, nagy történelmi tömegeket átfogni, bizonyára Voltaire és Michelet iránti hűségétől vezettetve, de a francia földrajzi iskola és a braudeli geohistória befolyására is. Ezt bizonyítja, hogy az *Annales* hasábjain fontos helyet biztosítottak a történelmi térképészetnek, mely a hosszútávú tömegjelenségeket teszi vizuálissá. Nemcsak leíró jellegű, de az új kérdésfeltevéseket is lehetővé teszi és előre viszi a jelenségek értelmezését. Nem ok nélkül történt, hogy a holland történész, W. den Boer az *Annales* paradigmája döntő tényezői közé sorolja az elvet, mely szerint „a statisztika és a grafikai szemiólogia helyettesíti a szövegek filológiai kritikáját, néha kevesebb éleslátással”. Ez utóbbi, nem túl nyájas megjegyzés nem veszi számba, hogy a statisztikai térképészetnek sokszor az a feladata, hogy képekké formálja a források tartalmát, azokat (a szó szoros értelmében) kitergesse, mielőtt az értelmezés szakaszába lépne. Ennek igazolására ld. E. Le Roy Ladurie tanulmányát „A francia katonai levéltárak kvantitatív és kartográfiai kiaknázása (1819–1826)” (*Le Territoire de l'historien*, Gallimard, 1977, 33–38.) A vizsgált levéltárak az újoncokra vonatkozó következő adatokat tartalmazzák: foglalkozás, természet, fizikai rendellenességek, tanultság, esetleges egyházi hivatás. Az adatoknak ez az együttese annál is értékesebb, mert ebben a korszakban, néhány szektor kivételével, még nem létezett országos statisztika. Ezzel vált lehetségessé a francia újoncokra vonatkozó összehasonlító antropológiai tanulmány elkészítése, szülőhelyük szerint haladva, az adatok forrásként való vizsgálatával és kartográfiai ábrázolások elkészítésével. Megállapítható, hogy az elit (a nagy iskolákból kikerülő fiatalok, az oktatási pályán működők...) alapvetően Északkelet Franciaországból kerül ki, vagyis Franciaország fejlett és tanult részéről. Ami a papnövendékeket illeti, azok főleg Bretagne-ból valók, a Dél szegény hegyvidékeiről, a Pireneusok, a Massif central (Középhegység), az Alpok vidékéről és a Keletről, ahogy a 20. századi, vallásgyakorlatot ábrázoló térképek is jelzik. (65. és 66. térk.) Ha az újoncok természetét vizsgáljuk, a magas növések a Saint-Malo – Genf vonalától északkeletre fekvő részről származnak, az alacsonyak a Nyugatról, a Középvídekről és a Délről. (69. 1. térkép) Ha az egyéb kritériumokat is számításba vesszük (többek között a

társadalmi foglalkozásbeli megoszlást), szembetűnő lesz a két Franciaország közti különbség: a fejlődés, a modernizáció tényezői Északon helyezkednek el; ezzel szemben az „alulfejlettség”, néha elmaradottság adottságai a déli országrészre, a középvídekre és a nyugati sávra csoportosulnak (ld. a 87. lapon lévő térképet a sem írni, sem olvasni nem tudó fiatalokról). Az eredmények már önmagukban is sokatmondóak, főleg azonban utat nyitnak más, a 19. században a társadalomtörténészek által összegyűjtött egyéb adatokkal való sokrétű összefüggések megállapítására is.

A tömegek iránti érdeklődés elsősorban a történeti demográfia fel lendülésében nyilvánul meg, melynek eredményei a XVII. fejezetben kerülnek elemzésre. François Furet szerint, az új történetírásnak ez az egyetlen kétségbekonthatatlan terméke, mely alkalmasnak bizonyult rá, hogy esetenként „befolyjon egy másik diszciplína öntőformájába, anélkül, hogy megváltoztatná annak tárgyát, koncepcióját, kutatási eljárásait”. Viszont tartózkodóbbnak mutatja magát a társadalomtörténettel szemben, ahonnan a történész, szerinte, nem kap pontos koncepció-rendszert, pusztán eligazítást kíváncsiságához, mely arra készíti, hogy kiemelve a mindennapi embert (az orvost, a papot, a pedagógust) és hogy tanulmányozza a tömegszervezetek működését (ld. Antoine Prost tézisé, *Les Anciens Combattants, 1914–1940* (A régi frontharcosok, 1914–1940). A múlt században Michelet, és túlságosan elfelejtett követője, Auguste Comte és Bourdeau felszólítása a történelem alsó rétegeinek tanulmányozására teljes megértésre talált az *Annales* gárdájában és követőiben.

Az egyetemességre való törekvés megnyilvánul a braudeli igyekezetben is, hogy megállapítsa a történelmi idő különböző ritmusait és ezeket egy egyetemes időre „hangolja át”. Mert a híres három táv – megkülönböztetés (ld. a VII. fejezetet) valójában három egymást követő megfigyelési szintnek felel meg. A következő lépés a három táv összefonódását egyetlen konjunktúraként bemutatni, „a világ legfőbb idői”-ként, Braudel tanítványai ezekből főleg a *longue durée* elsőbbségét fogadták el, annyira, hogy innen eljutottak a *mozdulatlan történelemig* (pl. a francia vidék 1300 és 1720 között) és elhanyagolták a jelenkori történelem zajlását, pedig az még fontos helyet foglalt el az első *Annales*-számokban, ahol a cikkek egyharmadát, vagy felét ennek szentelték. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy pl. az új történészek majdnem teljesen ignorálnak egy olyan témát, amilyen a francia forradalom, a nemzeti történetírás *locus classicus*, az az elbeszélési típus, mely „egyesíti a változást és a haladást” (F. Furet).

Belevetik azonban magukat a társadalmi és gazdasági szervezetükben egységes, homogén ábrázolási rendszerrel összefésült, nagyon nagy együttesek globális elemzésébe. Ezek a „kigondolt egyetemeségek” alapvetően egységes belső ösztönzés, azonos szellemi légkör formájában nyilvánulnak meg, így pl. Le Goff úgy írja le a középkori Nyugat civilizációját (*La Civilisation de l'Occident médiéval*), mint egy keresztény világot, ahol a vallás irányítja a társadalom életének teljességét, beleértve a gazdasági magatartásokat is és a világról alkotott képet. *Le Temps des cathédrales* (A katedrálisok kora) Georges Dubytól és *La Civilisation de la Renaissance* (A reneszánsz civilizációja) Jean Delumeau-tól ezt a történelmi anyagról kialakított egységes felfogást tükrözi. Tetszetős konstrukciók, csábító kulturális egységek, de óhatatlanul törékeny építmények, túl szűk keretet nyújtanak a sokrétű realitások befogadására! Máskor, anélkül, hogy lemondtak volna az egyetemes megkereséséről, azt korlátozott területi bázis alapján akarták elérni, a regionális tanulmányok keretei között. A „Beauvaisis” Pierre Goubert-től, „mely egy társadalom teljességét vizsgálja és mutatja be”, további tanulmányokra ihlet: Lebrun Anjou-ja, Toubert Latium-a, Fossier Picardia-ja, Alain Croix Bretagne-a követik nyomait. Szent litánia, áhitatosan hajtogatják a Deug hallgatói! Az analízissal mindig tovább és tovább kényszerülve, az egyetemes végnélküli keresése már a városok vagy falvak monográfiái szintjén is érvényesült, sokszor több specialista csoport munkájával; Plozévet bretonjait (*Les Bretons de Plozévet*) André Burguière irányításával hátulról, szemből és profilból vizsgálták, sokszor egyetlen dokumentum több oldalról való megközelítésével. Hogy Montaillou lakóinak az inkvizitor előtt tett vallomásai velejét kivonatolja, Le Roy Ladurie káprázatos mutatvánnyal hol a geográfus, hol a demográfus, a nyelvész vagy etnológus szerepét tudja felöltetni. Az egyre többet használt terminus, a történelmi antropológia jól kifejezi azt az igyekezetet, hogy a múlt emberét környezetének teljességében ragadják meg, ökológiai, technológiai, érzelmi, szimbólikus vonatkozásaiban egyaránt. Ilyen feladatot csak szoros területi határok bázisán lehet jól végrehajtani.

Az átfogó történetírás másik útját a *társadalmi tényezők összességével* kapcsolatban lehet meghatározni, ahol Marcel Mauss szerint, egy adott társadalmi tényező egy rendszer egészére utal és megvilágítja ennek mély struktúráit. Sokasodnak a látszólag szektoriális történészek, akik azonban valójában „egy társadalom teljességére” mutatnak rá és nagyvonalú hipotéziseket hoznak létre: így a Paul Veyne *Le Pain et le Cirque* (A kenyér és a cirkusz) c. tanulmányában elemzett görög és római energetizmus szoro-

san kapcsolódik a gazdagság keringésének módjához az antik társadalomban és az uralkodó osztályok által kisajátított többlettermelés újraelosztásának egy formáját jelenti. Paul Veyne mintájára más történészek is sokféle társadalmi jelenség metszópontjában elhelyezkedő átfogó témákat tűztek ki kutatásuk céljául, ilyen az *incastellamento* (*enchâtellement*), a mezőgazdasági lakosság várak köré költöztetése a 9. század közepén, melyet P. Toubert tanulmányozott (ld. a IX. fejezetet).

Az új irányzatnak vannak azonban olyan történészei is, akik őrizkednek a globális perspektívák kitűzésétől és feladatukul azt választják, hogy hosszú távra kinyújtott forrássorozatok összefüggéseiről adnak számot, így J.C. Schmitt is, aki *Le Saint Levrier* (A szent agár) c. munkájában Guinefort szent kutya-kultuszának fennmaradását és elhajlásait elemzi a 13–20. században, Dombes egy félreeső kantonjában. Kiderül ebből a babonás magatartások meglepő tartóssága, mely messzemenően független a fejlődéstől és a gazdasági és politikai életet befolyásoló forrásoktól. Sok fiatal történész legszívesebben a végsőig vinné Ernest Labrousse meghatározását: „A társadalmi vonatkozásokat a gazdaságiak hátráltatják, a társadalmiak pedig a szellemieket”. Ezt a történelmi tényekről kialakított új koncepciót François Furet foglalta rendszerbe egy cikkében. „A kvantitatív történetírás és a történeti tények konstrukciója” (*Faire de l'Histoire*, I. 42–62.), melyben bizonyos fokú kiállás észlelhető a szeriális történetírás mellett. Ezt tulajdonképpen a múlt koncepciójaként lehetne meghatározni, mely arra törekszik, hogy „a múlt tényeiből homogén és összehasonlítható egységekből álló, időbeli szériákat állítson fel, hogy ebből adott időszakok, általában évek segítségével fel tudja mérni a fejlődést. Távolról sem korlátozva magát a kiragadott eseményre, mint azt az elbeszélő történetírás teszi, ahhoz tartja magát, hogy rendszeresen ismétljen adatokat, melyeket összehasonlításra alkalmas jellegük funkciójában válogatott ki és állított fel”. A történelmi realitást így alrendszerekre bontotta fel, melyek segítségével aztán el lehet végezni a tagolásokat. De a kiinduláskor nem próbálja meg az egész, egy adott korszak minden realitását felölelő forrásanyag összességét tanulmányozni, sem kidolgozni az egyetemes értelmezés rendszerét. Következésképp, a forrásprobléma új formában jelentkezik: most már nem a dokumentumoknak a valósággal való kapcsolata a fontos, sokkal inkább azok egymásra való vonatkozásainak relatív értéke, a kutató által létrehozott forrássorozatokon belül, melyeket formába öntött, hogy azokból összehasonlítható adatokat formáljon. Szolgáltassák ezeket a fiskus lajstromai, a monostorok

kartuláriumai, a felterjesztett gravamenek feljegyzései, általában alkalmasak rá, hogy „a programozásra alkalmas nyelvre fordítsák őket”, és többé-kevésbé használhatók legyenek a behelyettesítésre: például tudni kell egy árgörbéről áttérni a gazdasági konjunktúrák elemzésére, a bérek emelkedő fejlődéséről a lakosságera. Így tudatossá válik az emberben a történeti források „különleges rugalmassága” és a számunkra közvetíthető információk sokfélesége.

Mindebben a történész és a tények közötti viszony változott meg alapvetően. Amíg az eseménytörténet az egyedire volt alapozva, ami *rövid távot* jelentett és *finalizmust* (a történelem nagy filozófiai vagy politikai igazságok érvényesülését tárta fel, mint a szabadság, a demokrácia, az igazság, stb.), a sorozatokon alapuló történetírás az ismétlődő jelenségekhez köti magát és különböző szinteken bontja fel a realitásokat. Másként: a) hosszú távon vizsgálja a változásokat és többé nem alávettette „az események titokzatos lökésének”; b) felfüggeszt minden globális történetfelfogást, így azt az *a priori* feltételezést, mely szerint egy társadalom minden eleme homogén fejlődést követ. A globális analízis majd később jön, a „rendszerek rendszerének” kidolgozásával, azután, hogy megállapítást nyertek a differenciális konjunktúrák, a vizsgált tevékenység szintjeit követve. Erre várva, újra kell vizsgálni a hagyományos történetírás egészének periodizációit. „Így a *renaissance* koncepciója kétségtelenül helytálló a kultúrtörténet számos vonatkozásának mutatójaként, de elveszti értelmét, ha a mezőgazdaság termelékenységének adataival kapcsolatban nézzük”. (60. l.) Elhagyva a történelmi teljességek tanulmányozását, ezek után az egy egészen belül a gyors fejlődés szintjeit kell meghatározni, és a „stabil mozdulatlanság szektorait”.

5. Mézet fakasztani mindenből: a reciklizálás és az újra feldolgozás művészete

Az új történetírás nagy leleményességről tesz tanúbizonyságot az eddig alvó, vagy véglegesen kimerítettnek tekintett források újramegtalálásában vagy reciklizálásában. Jacques Le Goff szerint ez a történetírás „források sokféleségén alapul: mindenfajta íráson, képes dokumentumokon, régészeti ásatások termékein, szóbeli emlékeken, stb. Egy statisztika, egy árgörbe, fénykép, film, vagy a távolabbi múltból egy megkövesedett pollen, egy eszköz, egy fogadalmi kép számára elsődrendű forrás”. Ez a néhány sor, tele jelentős munkákra vonatkozó utalásokkal, válogatás nél-

kül idézi a múlt nyers nyomait és a történész által feldolgozott anyagot (statisztikák, árgörbék). Valójában az új források találásának sok módját kell megkülönböztetnünk.

Ott van elsősorban a szó szoros értelmében felfedezésnek tekinthető légi archaeológia, melynél több tényező találkozott össze: egy új technika (a légi fényképezés) társult a talajon található nyomok leolvasásának rendszerével (aszerint, hogy a felszínen milyen színárnyalatváltozások észlelhetők és a növények növekedése egymáshoz viszonyítva, milyen eltéréseket mutat), a történész kérdésfeltevésével és egy véletlennel: így az 1976-os osztálynak köszönhető, hogy a francia föld talajának múltjára vonatkozó különleges ismeretek birtokába jutottunk. (Ld. *Les Dossiers de l'archéologie*, (Az Archaeológia aktái), 1977. jún. 22. sz.) Néhány hét szaharai szárazság után, a talaj különböző szintű nedvességtartalma (melyet jobban megőrzött egy régi árok, mint az eltemetett falak) példátlan világossággal rajzolódott ki, száz és száz neolitikus lelőhelyet árulva el a történész számára, gall-római településeket, feudális erődöket. Beuceben több őstörténeti lelőhelyet fedeztek fel, Verdes-ben, Châteaudun mellett, egy antik korból való várost, felismerhető településformával, fürdőkkel, boltokkal, stb. A Vendéében 117 új lelőhelyre találtak, ezekből 15 tömb körfallal körülvett neolitikus tábor és 25 gall-román település (melyeknek teljes alaprajzát először fényképezték le ezen a vidéken). Igen fontos eredményekkel gazdagodtak a keleti vidékeken, ahol soha eddig nem tapasztalt pontossággal sikerült leolvasni a városok alaprajzát (50. l.) és Corseulben, Bretagne-ban, ahol a Civitas Coriosolium városi struktúráját tudták rekonstruálni, kb. 20 hektárnyi területen.

E nagyon tág értelemben vett *Annales*-hullám értett hozzá, hogy a mostanáig a múlt napi hírei között feledésbe merült, marginálisnak tartott, festői vagy pusztán anekdotikus természetű dokumentumokat vegyen elő. Ünnepségek, szertartások leírása, pl. a felvonulások, körmenelek elbeszélése többé már nem a helyi művelt emberek csemegéje, utat talált a történelemhez. Attól a pillanattól kezdve, hogy a részletek aprólékos leírásánál nagyobb fontosságra emelték jelentésük kutatását, a ritusok jó támpontokat nyújtottak egy társadalmi rendszer belső szerkezetének felderítéséhez. Jól illusztrálják ezt a Mona Ozouf által tanulmányozott „Ünnepek a francia forradalom idején” (*Faire de l'Histoire*). Ezeket az ünnepeket Aulard, majd Mathiez valójában már teljes figyelemmel tanulmányozta, azonban csak a forradalom nagy pillanatainak emlékünnepeiként, vagy politikai vonatkozásaik alapján. Itt a tárgyat más oldal-

ról közelítette meg a kutató, figyelme az ünnepek belső mechanizmusaira irányult, arra az igyekezetre, melyet ő úgy fejez ki, hogy át akarták alakítani, újra akarták írni a történelmet. A szerző a forradalmi ünnepeknek a következő jelentőséget tulajdonítja: a) Azoknak, akik nem ismerték, megtanítja a forradalmat, követve nagyobb állomásait, a forradalom évenkénti megemlékezéseiből összeállítja a történetét. Feliratok és maximák kifogyhatatlan eszközeivel dolgozik, sokkal többet mondvá velük, mint ahogy felületesen látszik. b) Bemutatja a tanúk szemében örökérvényű jellegzetességeket, akik számára sokszor ugyanazt jelenti, akár az Értelme ünnepéről, akár a Legfőbb Lényről van szó. A kultusznak ez a behelyettesítő szerepe, pótolva a kereszténységet, a vallásosság és a társadalmi élet bizonyos megnyilvánulásai közötti analógiából fakad, ugyanazon rajongó érzelmek jegyében. c) Alapvetően kifejezi az újrakezdet, a régi világ halálát és a beilleszkedést „egy újraalakított időbe”, sokkal inkább, mint amennyire egy emlék fenntartását szolgálják. Hiba volna csak racionális (és politikai) magyarázatot adni ezeknek az ünnepléseknek. A forradalmi ünnepeknek tehát ez a teljes élménye (és nemcsak azok megszabott értelmezése, mint az előfutárok idejében), erre a szintre emelte Mona Ozouf a történelmi analízist.

Az *Ethnologie française* egyik új száma (1977/1) bemutatja, hogyan lehet módszeres elemzéssel kiaknázni a királyi vagy fejedelmi felvonulásokat vagy bevonulásokat a városokba. Megállapítható, hogy a strukturális elemzés és a történeti vizsgálat (az eredetektől való magyarázat) inkább kiegészíti egymást, mintsem hogy ellentmondának egymásnak, ahogy pl. T. Jolas egy tanulmányából kitűnik (*Parcours cérémoniel d'un terroir villageois*, (A szertartásos felvonulások útvonala egy falu határában), ebben az esetben a Côte-d'Or egy falujáról, Minot-ról írva.

Az étrendek és a szakácskönyvek (pl. J.-P. Aron, „La Cuisine, un menu au XIXe siècle – A konyha; egy étrend a 19. században), *Faire de l'Histoire* III, 192 s. köv. l.) szintén felébresztették a történészek mohó étvágyát. Nemrég ez a forrásfajta arra adott alkalmat a krónikásoknak és a napihírek szerkesztőinek, hogy ősünk félelmetes étvágya fölött álmélkodjanak; azóta, változó szerencsével, a társadalmi és szellemi struktúrára vonatkozó jelzéseket keresik bennük. A szerző „háromfajta konyhai dokumentumot” tesz vizsgálat tárgyává. Először az 1846 és 1847 között fogyasztott élelmiszerek listáját és árát dolgozza fel a párizsi menhelyek közközházaiban, ami utalást ad az orvostudomány szintjére, a gazdálkodásra, az adminisztrációra. Az étrendeken kevésbé érezhető az 1846–47-es

élelmiszerkrízis befolyása, inkább „a népi vágyakozásoknak a burzsoá ideológia által átszínezett képét adják”. A szerző felméri azt az energiafejadagot is, melyet minden közsegélyben részesülő kap, ez napi 2200 és 2600 kalória között mozog, vagyis a létfenntartáshoz szükséges mennyiség.

J.-P. Aren ezután a párizsi éttermek étlapjait tanulmányozza az 1880-as években, hogy „kitapogassa az étkezési érzékenységet”. Ebből következik a különböző élelmiszerek egyenlőtlen presztízisének elemzése, és az élelmiszerellátás összehúzódásának kidomborítása a 19. század végén (vajon a nivelláló demokrácia hatásának tulajdonítható?), ahhoz képest, milyen áradó bőség jellemezte a 18. század végét és a 19. század elejét, ahol a polgári asztal a hercegek asztalának éttrendjét vette át... Végül a felszolgálat vizsgálata, a párizsi Antonin Carême vendéglősnél (találó név: Carême-bőjt) az 1820–1840-es évekből felfedi a 19. századi gasztronómia szinkronikus jellegét, ahol mindent egyszerre fogyasztottak (leveseket, előételeket, halakat, sülteket, édestésztákat, mindent egyidejűleg hoztak) és lehetővé teszik, hogy újra összeállítsuk a hódító polgárság e korban érvényes nyencségi törvényeit.

A másik alvó forrás, a *folklor* sincs már félretéve az időnkivüliség zónájába, sem egyedül az etnográfusok és utazók kíváncsisága prédájául hagyva. Nathan Wachtel *La vision des vaincus* (A legyőzöttek látomásai) c. cikkében bemutatja, hogyan őrizte meg a mai perui, guatemalai, mexikói indiánok folklorja a 16. századi spanyol hódítás okozta sérülések nyomait. Egyrészt megtartotta a 16. századi reagálások emlékét (esetenként vagy ellenállás, vagy behódolás a hódítóknak). Másrészt bizonyos logikai rend szerint eltorzítja az eseményeket, hogy kárpótoljon az eredeti sérülésért és képzelt kibontakozás megoldását nyújtsa a hódítás következtében széthullott társadalmaknak: így arra is képes, hogy az indiánok és spanyolok között a szembenállás helyett, az egyesülés létrejöttét tanúsítsa, az indián felsőbbrendűség alapján. (Lázalmas fordítottja ez az új uraknak való szolgálai alávetettség képének.) Itt se vége, se hossza az újra felfedezett források eseteinek. A középkori csodák könyvei például hasznos útmutatóul szolgálnak a kor kórismeretéhez, mivel a szentek élete és a prédikátorok által felhasznált összegyűjtött példák némi ízelítőt adnak a szájhagyományból és utalnak a győzelmes kereszténység által elfojtott földalatti vallás nyomaira.

A most idézett példák alapján láthatjuk, hogy az új történetírás új dokumentumok megfejtése helyett, az ismert források újraolvasására irányít (melyet sokszor a nyelvészet, a szemiotika, vagy a pszichoanalízis

sugall). Az, hogy a források passzív lemásolásának évtizedei után arra törekednek, hogy új értelmezéseket adjanak, messzemenően jogos, de végül azzal a kockázattal jár, hogy a történeszeket bezárja a 19. század szövegeinek örökségébe. E veszéllyel szemben igyekeznek új forrásokat feltárni és kiadni: példák erre Jacques Le Goff és Jean-Claude Schmitt vizsgálódásai a középkori *exempla*-gyűjteményekkel kapcsolatban.

A dokumentumok kontra-használata, melyet már Bloch és Febvre is indítványozott (egy tévedés vagy hamis feltételezés szempontjából vizsgálni őket) szintén ígéretes útnak bizonyult. Marc Ferro mindezt jól szemlélteti cikkében: „Le Film: une contreanalyse de la société” (A film: a társadalom kontraanalízise (*Faire de l'Histoire*, III. 236–256. l.), ahol kiderül, hogy a filmet nem szabad úgy tekinteni, mint egy társadalom egyszerű tükörképét, hanem, mint eszközt, hogy odajussunk visszajához, vagy lehántsunk róla néhány álarc-réteget. Ferro szerint például azok a filmtekercsek, melyek a szentpétervári tüntetéseket ábrázolják 1917 februárja és októbere között, azt látszanak mutatni, hogy a tüntetők többnyire inkább katonák, mint munkások. Ime, ez a tény kétségbevonhatóvá teszi, vajon tényleg véglegesen bebizonyosultak-e a kialakult tételek a tömegtüntetésekről, ahol az avantgarde szerepét szükségszerűen munkásoknak kellett betölteniük, a tudatos és szervezett proletároknak, nem pedig a katonáknak, akiknek a zöme „egyenruhás paraszt”. Egy meghamisított történeti tradíció foszlik ezzel szét.

Az új történetírás néhány úttörője odáig megy, hogy azt tartja, túl a források kontrafelhasználásán, nem létező források esetén is lehet érvelni, vagy éppen amiatt. *Les Trois Ordres ou l'imaginaire du féodalisme* (A három rend vagy a képzeletbeli a feudalizmusban) c. munkájában Georges Duby hosszúan foglalkozik a hármas tagolódás képletének megdőlésével (mely szerint a társadalom azokra oszlik fel, akik imádkoznak, akik harcolnak és akik dolgoznak) 1030 és 1180 között Franciaország északi vidékein. Több okát látja ennek: a korszak szerzetesei nem fogadják el a hármas modellt, mert inkább kedvelik a kettős felosztást (a tökéletesek szembeállítva a tökéletesíthetőkkel), vagy a négyes tagolást (szerzetesek – klerikusok – lovagok – dolgozók); a társadalmi tagolódás olyan, hogy a teológusok már nem ragaszkodhatnak tovább a régi képlethez és tekintetbe kell venniük a reális státusok sokféleségét... Ime, így kap értelmet a nemlét, így beszél a csend és oszlanak el az árnyéklázók. De szükség van a szerző minden mesteri hozzáértésére, hogy a források terén észlelhető űrből mennyi tanulságot tudjon meríteni. Ez a művészet: szöveget terem-

teni (többszáz oldalnyit!) a szövegek teljes hiányából, hamarosan elérí határait és veszedelmessé válhat, ha túl sok epigon próbál erre az útra lépni.

Másik fal is van, melynek nekiütközhet az új történetírás művelője: „ezen új dokumentumok kritikájának módszerei többé kevésbé azokat a módszereket másolják le, melyeket a 17. 18. és 19. századi erudíció vitt tökélyre... Még alig rajzolódtak ki a körvonalai a dokumentumokról kialakított új koncepciónak, és kritikájuk módszereinek” (J. Le Goff). Hiába sokasodnak az új források, feldolgozásuk módja sokszor tradicionális marad, kivéve a kliometrikusokat, és „a struktúrák zarándokait”. (Ld. IX. fejezetet.) Sok megtalált, vagy újramegitalt szöveget csak elsietett montázsok formájában használnak fel: az „Archives” gyűjtemény éppen elég példáját nyújtja ennek. Nem halt még ki a régi jó módszer: *ollót ide, és ragasztót!* Más szövegeket felületesen elemeznek, az alapvető nyelvészeti kategóriák tökéletes nem ismeretében. Az ikonográfia kezelése még több csalódást okoz: a műveket legtöbbször elemeikre bontják fel, atomizálják, ahelyett, hogy mély összefüggéseikben vizsgálnák őket. Több az összehasonlítás Mária és József, Péter és Pál ábrázolása között felső Tarento vagy alsó Cotentin táblaképein (hogy a képzeletbeli példánál maradjunk), mint a strukturális tanulmányok maguk a szimbólikus és rituális környezetükbe visszahelyezett táblaképek között.

Az új történészek, tárgyat keresve kielégíthetetlen kíváncsiságuknak, a módszertan egyenlőtlen minőségű eszközeivel felruházva, hozzá tudtak fogni, hogy a sok úraelővétel alapján rendelkezésükre álló, megújított dokumentum-állományt vizsgálat tárgyává tegyék. Nincs értelme itt újra lelkendezni „Clio új ruhája felett” és újra kezdeni az utóbbi húsz év során birtokba vett új területek jól ismert felsorolását (a klíma, a mítoszok, a tudatalatti, az evés, az ivás, a születés, a meghalás, az olvasás és írás, az érzés és érintés történelme, stb.). Néhány megjegyzést kell e litániához fűzni, mely nem mentes a divat és a nagyközönség támasztotta igényeknek tett engedményektől, melyek az ingyenc mohóságával keresik a testi magatartások, és főleg a szexuális életre vonatkozó tanulmányokat (ld. J.-P. Aron, *Le Pénis et l'Occident* (A penis és a Nyugat). A *peremvidékit* mindig jobban értékeli, a *központi* rovására; a szélső elemek, a deviánsok, a boszorkányok napjainkban különleges elbánásban részesülnek. Az átélt visszája (a képzeletbeli, az álmok, az ideológiai konstrukciók) felé több érdeklődés irányul, mint a lét reális feltételei felé. Szívesebben hajolnak árnyékból való ajkakra, fantazmagóriákat és rögeszméket keresnek (ld. a

J. Delumeau által felidézett félelmeket az éjszakától, a farkastól, a tengertől, az asszonytól, az ördögtől), elfojtott impulzusokat, boszorkányszombatok és más ördögösségek művelését (ld. A. Danet bevezetését J. Sprenger és H. Institoris *Marteau des sorcières* (A boszorkányok pörölye) c. művéhez). Egy kronológiákkal eltelt évszázad és 25 számsoroknak szentelt év után, a történelem neo-romantikus légkörben lubickol: hazajáró lelkek vágtatnak a hangás pusztaságokon, a Sátán megsokszorozza rontásait, a falut a boszorkány praktikái uralják, az Antikrisztus érkezése minden percben várható... A történelemből állandó show lett, ahol a rémképekkel terhelt produkciók gyorsuló ütemben követik egymást és ahol a legragyogóbb szenzációk is abban a veszélyben forognak, hogy néhány éven belül elhasználttá válnak. Messze vannak már a régi szép idők, amikor az időbeli egymásután-következtetéseket csak néhány megnyugtató kép szakította meg, messze a patriarkák korszaka, akik, mint Lavisse is, több évtizeden át tudtak uralkodni a történettudomány felett! A történelmet azóta a piac törvényeinek vetették alá és abban a veszélyben van, hogy áldozatává válik az emberek és koncepciók gyors elavulásának. A Mabillon-féle dóm örökösei néha azt a benyomást keltik, hogy a *show business*-re álltak át, és ez nem jár veszélyek nélkül.

ORSZÁGGYŰLÉSI KÖVETVÁLASZTÁS LENGYELORSZÁGBAN A 16–18. SZÁZADBAN

1. A képviselet elvei

A régi Lengyelországban – a legtöbb európai országhoz hasonlóan – a képviseleti rendszer evolúció útján alakult ki. Sajátos vonása volt egyrendi – kizárólag a nemességre korlátozódó – jellege.¹ Felhívjuk a figyelmet a nemesség nagy számára (a 18. század közepén a lengyel-litván államban a nemesség arányát az összlakosság legkevesebb 8%-ára becsülték) és belső differenciáltságára. Az egyik póluson foglaltak helyet a mágások, majd a gazdag és a középnemesség, a másik póluson pedig a nagy létszámú, földjét maga művelő bocskoros nemesség, és végül a földönfutóknak nevezett birtoktalan nemesség.

A közügyekre vonatkozó döntéshozatalban való részvétel a nemesség, mint rend kiváltságos helyzetéből következett. A nemesi kiváltságok lényegéből következett az a – más rendi monarchiákban is megtalálható, de Lengyelországban magyar mintára meghonosodott – elv, hogy *quod omnes tangit ab omnibus comprobetur debet*. Ezért a képviselet elvének az összes erre jogosultnak a nyilvános gyűléseken való közvetlen (*viritim*) részvétele korábbi elvével rivalizálva kellett utat törnie magának. A 15. század elején kialakult tartományi gyűlések, a szejmikek (*conventiones particulares, conventiones terrestres*) a Lengyel Királyság minden vajdaságában, illetve tartományában rendszeresen összeültek. Ezeken részt vett a nemesek összessége, amelyet – ugyancsak Magyarország mintájára – *communitas nobilium*-nak neveztek, valamint a magasabb hivatalokat betöltő főurak, akiket a források a *domini terrae* vagy a *domini dignitarii* megnevezéssel jelölnek. A *quod omnes tangit* elvének megfelelően, mindkét jól körülhatárolható csoport részvétele elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a szejmiken hozott határozatok jogerőre emelkedjenek, de eleinte a *domini*-csoport pozíciója erősebb volt a *communitas*-énál.² Az előbbieket az egykorú források *fratres maiores*-nek nevezik, míg a többi nemest a *fratres minores* névvel illetik.³ Függetlenül azonban a meglévő és igencsak valós vagyoni és társadalmi különbségektől, a társadalmi tudatban az egész nemesség egy közösséget alkotott. A „panowie bracia” („testvér urak”)

közismert lengyel kifejezés a nemességnek ezt a formális egyenlőségét és alapvető szolidaritását hangsúlyozta. Ez a szolidaritás a korabeli társadalom többi rendjével – a klérussal, a polgársággal, a parasztsággal – fennálló érdekellentétek következtében erősödött meg.

A nemesi parlamentarizmus fejlődését a 15. században elősegítette az uralkodói hatalomnak a rendek által történő általános korlátozása. Ekkor állandósult az a gyakorlat is, hogy a legfontosabb államügyekben az uralkodó kikérte a nemesség beleegyezését. A tartományi gyűlések beleegyezésére különösen szükség volt adók kivetése és nemesi felkelés összehívása esetén; a nemességnek ezt a jogát az 1454. évi nieszawai privilégiumok törvényesen is garantálták. A tartományi gyűlések helyett, a király fordulhatott közvetlenül az országrészek szejmjeihez (*conventiones generales*) vagy a Királyság központi szejmjéhez (*conventio generalis totius Regni*) is. E háromféle gyűlés alternatívan funkcionált.⁴ Később, amint felülkerekedett a képviselet elve, nőtt a főszejm, mint központi szerv és a tartományi gyűlések, mint alapszintű fórumok szerepe, csökkent viszont az országrészek szejmjeinek a szerepe, amelyek a 16. századtól kezdve csak azzal a céllal ültek össze, hogy az országgyűlés előtt egyeztessék az egyes országrészek szenátorainak és követeinek álláspontját.

A *virtim* részvétel joga ezeken a fórumokon nem jelentette azt, hogy minden nemes köteles lett volna részt venni rajtuk. Az 1480. évi királyi poroszországi rendi gyűlésen a királyi legátus azt fejtegette az ennek a még csak nemrég a lengyel koronához csatolt provinciának az egybegyűlt képviselői előtt, hogy amikor az egész Lengyel Királyságot hívják össze országgyűlésre, a valóságban a részvételre jogosultak 1/3 vagy 1/10 része jelenik meg.⁵ Ennek ellenére, a meghozott határozatok a távolmaradókra nézve is kötelezőek. Az 1496. évi alkotmány kimondta, hogy a szejm – *corpus regni cum plena facultate absentium representationibus*.⁶ Ez a felfogás vált a képviseleti elv fejlődésének az alapjává. Az országgyűlési határozatokat ugyanis azért ismerték el kötelező érvényűeknek, mivel azokat *nomine absentium* is hozták azok képviselői. Megismételte ezt a szabályt az 1505. évi *Nihil Novi* alkotmány is, amely megfogalmazta a tartományi követek részvételének elvét is a szélesen értelmezett törvényhozáásban. *Quoniam iura communia et constitutiones publicae* – olvassuk ebben, – *non unum sed communem populum afficiunt, itaque (...) statuimus, ut deinceps futuris temporibus perpetuis, nihil novi constitui debeat per nos et successores nostros sine communi consiliario rum et nuntiorum terrestrium consensu*.⁷ Ez az alkotmány vált a követke-

ző három évszázadra a nemesi köztársaság parlamentarizmusának az alapjává.

A 15. és a 16. század fordulójától kezdve, az országgyűlés két különálló házból állt: a szenátusból és a képviselőházból. A szenátus a régi királyi tanácsból alakult ki, tagjai voltak a római katolikus érsekek és püspökök (a görög-katolikusok az 1596. évi egyházi unió után nem kaptak helyet a szenátusban), a miniszteriális funkciókat betöltő állami tisztségviselők, a vajdák és a várnagyok. Ezeket életfogytiglan szóló megbízással a király nevezte ki a mánások vagy az e csoportba felemelkedett személyek közül. A képviselőház a tartományi gyűlések által minden alkalommal megválasztott követekből állt.⁸

Az országgyűléseket a király kezdetben évente hívta össze. Csak a Jagelló-dinasztia kihalása után elfogadott 1573. évi alaptörvények mondták ki, hogy az országgyűlés rendes ülését kétévenként kell összehívni hat heti időtartamra.

A szenátusban a király elnökölt, a képviselőházban pedig a követek által minden egyes alkalomra megválasztott képviselőházi marsall. A szejm ülésén megjelentek a nagyobb városok képviselői is, de – a főváros, Krakkó kivételével, amely, mint város, nemesi jogokat élvezett – csak megfigyelőként és saját ügyeikben kérelmezőként. Néha – szintén szavazati jog nélkül – megjelentek a káptalanok képviselői is. Az egyház érdekeinek a védelmét alapjában véve a szenátusban helyet foglaló püspökök monopolizálták. A szenátusban nem szavaztak, hanem egymás után – a rangidő sorrendjében – mindenki kifejtette a véleményét (ún. *vota*), majd a király (vagy a király nevében a kancellár) megfogalmazta a konklúziót. A képviselőházban a vita után szavazásra került sor. A határozatoknak elvileg egyhangúaknak kellett lenniük, pontosabban ellenszavazat nélkül (*nemine contradicente*) kellett megszületniük. A hallgatást tehát beleegyezésnek tekintették. A szejm által elfogadott törvényeket alkotmányoknak nevezték.⁹

A 16. században az a felfogás érvényesült, hogy a törvényhozó hatalom „a három országgyűlési rendé”: a királyé a szejmben (ez analóg az angol *the king in parliament*-tel), a szenátusé és a képviselőházé. Mind a három „országgyűlési rend” egyetértésére volt szükség ahhoz, hogy az előterjesztett tervezet törvényerőre emelkedjék. A 16–17. századi nemesi köztársaság berendezkedését elemezve, Stanisław Plaza legutóbb annak a nézetének adott kifejezést, miszerint „a jog szuverenitása a parlamenti szervek rendszerét illette meg, amelybe beletartozott a király, a szejm (a

szenátus és a képviselőház) és a tartományi gyűlések, miközben ezek között egyfajta egyensúlyi helyzet állt fenn”.¹⁰ Erős hangsúlyt kapott itt a szejmikék, a tartományi gyűlések szerepe, amelyek hatáskörébe tartozott különösen a követek megválasztása és a szejmen követendő eljárásuk elveinek a meghatározása. A tanulmány címének megfelelően, főleg ezeknek a kérdéseknek szentelünk figyelmet.

Noha az önálló képviselőház elkülönülése a nemesség politikai emancipálódásának az előrehaladását fejezte ki (erre valamivel később került sor, mint a nemesi követek megjelenése a szejmben), a mágnsok befolyást akartak biztosítani maguknak a képviselőház összetételére. A szenátusi tagsággal járó helyi méltóságok viselői – a vajdák és a várnagyok – mindent elkövettek annak érdekében, hogy az ő részvételükkel megtartott szejmikeken megválasztott országgyűlési követeknek legalább egy részét a *domini terrae* jelöljék.

A nemesség szabad követválasztásának biztosítása és a főnemesség domináló szerepének megszüntetése a szejmikeken lényeges indítéka volt „a törvények végrehajtásáért” folytatott harc néven ismert politikai rivalizálásnak, amely váltakozó sikerrel folyt a 16. század első felében.¹¹ Ennek során a nemesség sikereit többek között az határozta meg, hogy a jogaiért folytatott harc során makacsul követelte a *viritim* szejmet, amelyen nagy létszáma következtében biztos többsége lett volna. Jellemző, hogy az ilyen szejmet a nemesség – a legnyilvánvalóbb módon magyar mintára – *Rakosch*-nak nevezte.¹²

A későbbi időkben a *viritim* szejm eszméje részben megvalósult abban a formában, hogy a királyt a királyválasztó szejmen egybegyűlt nemesség egésze választotta meg, ami 1573-tól a nemesi köztársaság sarkalatos törvényévé vált.¹³

2. A szejmikék, mint választókerületek

A képviselet genezise az a gyakorlat volt, hogy a szejmikék, valamint az országrészek szejmjei megegyeztek egymással. Ebből a célból az egyik szejmik, illetve országrészi szejm követeit elküldték a másikra abból a célból, hogy egyeztessék álláspontjukat főleg adóügyekben. Így például 1465-ben a kis-lengyelországi országrész szejmjére öt nagy-lengyelországi követ érkezett: egy püspök, három vajda és egy kamarás.¹⁴ A követség összetételéből arra lehet következtetni, hogy a küldöttek a nagy-

lengyelországi szejm elitjét alkották és így szinte eleve hivatva voltak annak képviseletére. Hasonló példát többet is lehetne idézni.

A tartományi követeket a szejmikeken választották meg. A szejmikek hálózata és az általuk választott követek száma történetileg alakult ki. A Lengyel Királyságban a leggyakoribb eset az volt, hogy minden vajdaságnak saját szejmikje volt. Néha külön szejmikjük volt az egyes vidékeknek.¹⁵ A szejmikek által választható követek számát nem korlátozták. Az 1520. évi alkotmány csak azt kötötte ki, hogy az államkincstár csak meghatározott számú követnek fog napidíjat („strawne”) fizetni.¹⁶ A későbbiek során a követek létszáma az egyes szejmikek számára megállapított napidíj összegének megfelelően alakult. Ez az összeg nem volt egységes. Feltételezhető, hogy a gyakorlat során alakult ki, amely később hagyománnyá vált. A litvániai szejmikek napidíj-kvótáját az 1588. évi III. Litván Statutum állapította meg. A Lengyel Királyságban a 16. század végén a követeknek, szejmiktől függően, 48 vagy 32 forintot fizettek.¹⁷

A szejmik ülésezésének helye minden vajdaságban (vidéken) hagyományosan alakult ki. Szokássá vált az is, hogy a két első – az ország részben vezető helyet elfoglaló – nagy-lengyelországi vajdaság, a poznańi és a kaliszi, együtt gyűlt össze Środában, és ott választották meg mindkét vajdaság hat-hat követét. Hasonlóképpen, két kujáviai vajdaság, az inowrocławski és a Brześć Kujawski-i, a Radziejów-ban tartott közös szejmiken választotta meg a maga két-két követét. Kis-Lengyelországban a krakkói vajdaság szejmikje hat követet választott. Szintén hat követet választott a sandomierzi vajdaság, míg a Királyságba 1563-ban bekebelezett két kis hercegség, Oświęcim és Zator, a Zatorban tartott közös szejmiken választott kezdetben egy, később két követet. A mazóviai vajdaságban, amely a Mazóviai Fejedelemségből jött létre, annak a Lengyel Királyságba történt beolvasztása (1529) után, minden vidék – tíz ilyen volt a vajdaságban – két-két követet választott a maga külön szejmikjén, akik azután összegyűltek Varsóban a mazóviai főszejmikekre, ahol egyeztették a Királyság szejmijén képviselendő álláspontjukat és döntést hoztak helyi ügyekben.¹⁸ Ennél is bonyolultabb volt a rutén vajdaság szejmik-szervezete, ahol öt vidékre három szejmik esett: a halicsi, a Sądowa Wisznia-i és a chelmi. Halicsban hat követet választottak, többnyire kettőt-kettőt a vidék három járásából (kezdetben bírósági kerületéből). A chelmi vidék két követet választott a maga külön szejmikjén. A három további rutén vidék (a prze-myśli, a lwówi és a belzi) nemessége hat követet választott a Sądowa Wiszniában tartott közös szejmiken. Az 1569-ben a Királysághoz csatolt

Volhíniában (addig Volhinia, Podólia és a kijevi vajdaság a Litván Nagyfejedelemséghez tartozott) a közös szejmik hat követet választott, kettőt-kettőt a vajdaság három járásából.

A Lengyel Királyság történetileg kialakult szejmik-struktúrájával szemben a Litván Nagyfejedelemségnek az 1565. évi törvény értelmében létrehozott szejmik-szervezete viszonylag egységes elvekre támaszkodott. A litvániai vajdaságokban ekkor létrehozott mind a húsz járásnak külön szejmike volt. Ezenfelül, külön szejmike volt a žmudzi hercegségnek, a keleti határ mentén elterülő három vajdaság – a msztyiszlavli, a polocki és a szmolenszki – nemessége pedig vajdasági szejmikre ült össze (az utóbbi a sztarodubi járás kivételével, amelynek külön járási szejmike volt). Minden szejmik két-két követet küldött – a lublini únió (1569) óta közös – lengyel–litván szejmre.¹⁹ Külön történt meg a követválasztás az 1561-ben Lengyelországhoz és Litvániához kondominiumként csatolt Livóniában. A lengyel–litván állam csak Livónia déli részét, az úgynevezett Lengyel-Livóniát tudta megtartani. Itt hat követet választottak: kettőt-kettőt a lengyel, a litván és a német nemesség köréből. Amikor a 17. században a keleti területek egy része a moszkvai állam uralma alá került, ezeknek a vidékeknek a szejmikjei továbbra is összegyűltek a számukra a Köztársaság területén kijelölt helyiségekben, és azok a nemesek, akik elhagyták az annektált területeket, az ún. exulánsok, követeket választottak azoknak a vidékeknek a nevében is, amelyek már nem tartoztak a lengyel–litván államhoz.

A Királyi Poroszországban, amelynek a Lengyel Királysághoz fűződő kapcsolata az 1569. évi lublini szejmen megszilárdult, két vajdaság – a chełmnoi és a małborki – választott külön-külön követeket, míg a harmadik – a pomerániai – vajdaságban öt külön járási szejmik volt. A Királyi Poroszország központi szejmikjének az volt a sajátossága, hogy teljes jogú tagként részt vettek rajta a városok képviselői, valamint az is, hogy ezen országrész nemesi követeinek a létszáma nem volt meghatározva.²⁰ 1569 után szejmenként változott 12-től egészen 118-ig. A gyakorlatban a Poroszországban megválasztott követeeknek csak egy része utazott el országrésze képviselőit a varsói szejmre. A porosz követek nagy száma feltehetőleg abból adódott, hogy a nemesi szejmikeken megválasztott követek részt vettek a Királyi Poroszország központi szejmikjén (ez volt a másik ilyen országrészi központi szejmik a mazóviai mellett), amely a 17–18. században továbbra is zavartalanul funkcionált és elsősorban az országrész ügyeivel foglalkozott.

1569 után a Köztársaságban 69 olyan szejmik volt, ahol követeket választottak a szejmre. A 17. században csak egy szejmik szűnt meg, ami a szejmikiek stabilitásáról tanúskodik.

3. A választások

A szejmikiek tanácskozásán és a követek megválasztásában az adott kerület földbirtokos nemessége vett részt, de a szejmikiekre eljöttek a birtoktalan nemesek is. A 17. században egyes szejmikiek olyan határozatokat hoztak, amelyek kirekesztették a követválasztásból a szolgáló nemeseket,²¹ vagy akár az egész birtoktalan nemességet azon személyek kivételével, akik zálogbirtokokat béreltek vagy ilyenekre bejegyzett tőkájuk volt.²² Ezek a határozatok a mágnások befolyásának a gyengítését célozták, mert a mágnások szolgálatában álló vagy azok birtokán földbérlettel rendelkező birtoktalan nemesek egyúttal azok politikai hívei is voltak. A birtoktalan nemességet a szejmikeken szavazatuktól megfosztó határozatok abból a 17. században hangsúlyt kapó elvből következtek, hogy a *vox activa* a birtokos nemesség előjoga. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a birtoktalan nemességet ki akarták volna rekeszteni a szejmikeken való részvétel lehetőségéből. Nekik csak szavazati joguk nem volt, a követválasztás során sem, de a tanácskozásokon jelen lehettek. Ez volt a doktrína, de a gyakorlat a maga útját járta. Nemegyszer megtörtént, hogy a birtoktalan vagy más vidékről való nemesek tömegétől körülvelt mágnásoknak sikerült hatalmukba keríteni a szejmiket és kikényszeríteni az általuk támogatott jelöltek megválasztását, noha ezért büntető szankció volt kiállításba helyezve. Előfordult, hogy a szejmikiek megpróbálták védekezni a hivatlan vendégek ellen. A mazóviai nemesség például 1629-ban azt követelte, hogy a szejmikeken a nemességet „úri csapatok és frakciók ne sanyargassák”.²³ Az esetek többségében azonban a mágnások bizonyultak erősebbnek.

A szejmiken minden 18. életévét betöltött nemes részt vehetett, hacsak nem volt száműzetésre vagy becsületvesztésre ítélve.

Az országgyűlést megelőző szejmikeken elvben részt kellett venniük az adott vajdaság szenátorainak is. A király számított rájuk, mint olyan személyekre, akik majd védelmezik a korona érdekeit, ezért a szejmik előtt mindig sajátkezüleg aláírt levelet intézett a szenátorokhoz, amelyben ismertette a legközelebbi szejm tanácskozásainak programját és felhívta őket, hogy menjenek el a szejmikre és használják fel befolyásukat

az állam javára.²⁴ Nem mindig járt ez eredménnyel. A szenátoroknak a szejmikekről való távolmaradása eléggé mindennapos jelenség volt, különösen a 17–18. században. A nemesség többnyire nagy számban jelent meg a szejmikeken, noha semmiféle jogi kényszer nem kötelezte a részvételre. Adolf Pawiński, a lengyel szejmik történetének kutatója, a nemesség szokásos létszámát a két kujáviai vajdaság közös szejmikjén körülbelül 700 főre tette, ami túlzott számnak tűnik.²⁵ A plocki vajdaság szejmikjén 1528-ban állítólag körülbelül 500 fő jelent meg, a 17. században pedig 200–300.²⁶ A 16. század utolsó negyedében a krakkói szejmik részvevőinek létszámát ma körülbelül 200 főre becsülik, vagyis a vajdaság birtokos nemeseinek 25–30%-ára.²⁷ A poznańi és a kaliszi vajdaság Środában tartott közös szejmikjén a részvevők száma ritkán ugyan, de megközelíthette az 1000 főt is; létszámuk legtöbbször 200 körül mozgott.²⁸ A kutatók hangsúlyozzák, hogy az időponttól és a körülményektől függően, a részvételi arány nagy ingadozásokat mutat.²⁹ A szejmiken való részvétel a nemesség számára igen vonzó esemény volt. A szejmik ugyanis nemcsak a közéletben, hanem a társasági életben való részvétel formája is volt.

4. A tanácskozások rendje

Mint már említettük, az országgyűlést előkészítő szejmikeket megelőzték a szenátorokhoz, majd később a tisztségviselőkhez és az előkelőbb nemesekhez is intézett királyi levelek, amelyek arra voltak hivatva, hogy megnyerjék a nemességet a trón javaslatai számára. Ezt követően a királyi kancellária összeállította a legációk szövegét és leiratok (*litterae conventionales*) útján kihirdette a szejmikek lebonyolításának az időpontját. Az 1588. évi III. Litvániai Statutum (III. fejezet, 6. cikkely) előírása szerint, amelyet az 1613. évi alkotmány a Lengyel Királyság területére is kiterjesztett, a szejmikeket hat héttel a szejm előtt kellett megtartani. A szejmikeket összehívó leiratot több héttel korábban megküldték a méltóságviselőknek, akik annak vételét a bírói könyvekbe való bejegyzéssel nyugtázták. Ezt követően, a leiratot kihirdették a városok piacain és a plébániatemplomokban.³⁰ A leirat nyilvánosságra hozatalának ezt a módját is a lengyelországi gyakorlat alapján pontosították a III. Litvániai Statutumban, mert – mint tudjuk – a járási szejmikek intézményét Litvániában csak 1565-ben vezették be a Lengyel Királyság mintájára.

A szejmikre összegyűlt nemességet befogadni képes épület rend-

szerint a templom volt. Ha a gyűlés nagy létszámú volt, akkor a templomot átengedték a szenátorok körének (ahol ilyen létezett), a köznemesek népes táborra pedig a templom melletti temetőkertben tanácskozott. Így volt ez Środában, a nagy-lengyelországi szejmiken, amelyen a szenátorok köre 17 főből állt. A templom (vagy a templom melletti tér) azonban nem hatott fékezően az egybegyűltek lobbanékonyására, akik – nézeteltérés esetén – könnyen kivonták szablyájukat a hüvelyéből. Gyakran került sor verekedésre, sőt még vérontásra is.³¹ Albrecht Radziwiłł herceg az 1654. évi szejmiken a követválasztás alkalmával kitört botrány leírásában feljegyezte: „a templom mögött hármat megöltek, ötvenet megsebesítettek”.³² Megtörtént, hogy megrongálódott a templom belseje is. Ilyenkor a szejmik a vajdasági kincstárból fedezte a kárt.

A szejmikek nyugalmanak a biztosítása a helyi sztarosza feladata volt. A szejmik rendészeti határozatokat is hozott, például büntetés terhe mellett megtiltotta, hogy a résztvevők tűzfegyverrel jelenjenek meg a szejmiken, s ezeket a sztarosza hajtotta végre.³³ Ezzel párhuzamosan és annak érdekében, hogy erélyesebb védelemben részesítsék a szejmikeket, konstitúciókat is adtak ki ebben az ügyben. Így például a löfegyverrel a szejmiken elkövetett gyilkosságot különösen súlyos bűncselekménynek tekintették, amiért halálbüntetés és becsületvesztés járt. Büntetés fenyegette azt is, aki csődületet vagy veszekedést idézett elő a szejmiken vagy a városban, ahol a szejmik zajlott. Szigorú büntetést helyeztek kilátásba a szejmik erőszakos félbeszakításáért, katonaság vagy fegyveres csoportok felvonultatásáért abból a célból, hogy nyomást gyakoroljanak a szejmikre a követválasztásnál. A szejmik elleni bűncselekmények közé tartozott az is, ha a szejmik félbeszakadása esetén külön tanácskozásokat folytattak és ha a szejmik tanácskozására idegen nemeseket vonultattak fel.³⁴ Látható, hogy a szejmikek normális működését, főleg pedig a követválasztást biztosítani hivatott jogi védelem ki volt építve. A 17. és a 18. században azonban a gyakorlatban a büntető szankciókat ritkán alkalmazták, egyes kilengések pedig a szejmikek életének állandó kísérő jelenségévé váltak.

A szejmikek tanácskozását rendszerint reggel kezdték. Ennek az volt a célja, hogy a tanácskozás olyan időben folyjék, amikor az egybegyűltek még nem kerültek az alkohol hatása alá, amelynek fogyasztása általában az étkezéseket kísérte.³⁵ Időnként sikerült egy nap alatt befejezni a tanácskozást, de többnyire két vagy több napig is elhúzódott. Az 1588. évi Litvániai Statutum úgy intézkedett, hogy a szejmik ne tartson négy napnál tovább, ami közvetve a szejmikek elhúzódásának a tendenciájára utal.

A valóságban tudunk olyan szejmikekről, amelyek egy hétig is eltartottak.³⁶

A szejmet megelőző szejmik fő feladata a követek megválasztása és a szejmen követendő eljárásukat meghatározó instrukció elfogadása volt. A tanácskozást a szejmiken jelenlévő rangidős szenátor vagy helyi tisztségviselő nyitotta meg. A 16. század végétől kezdve ez a személy csak addig elnökölt, amíg meg nem választották a szejmik marsallját; ez a tisztség ebben az időben jelent meg és gyorsan el is terjedt a Lengyel Királyságban. A marsallnak a szavazatszámálásnál, a viták összegezésénél, a határozatok és a követi instrukciók megszerkesztésénél érvényesülő jogköre révén ennek a funkciónak a jelentősége nagy volt.³⁷ Ezért aztán, ha a szejmiken egymással rivalizáló frakciók voltak jelen, mindegyikük elkövetett mindent annak érdekében, hogy kikényszerítse saját jelöltjének a megválasztását. A marsall megválasztása körüli vita nemegyszer a szejmik félbeszakadását okozta a 17–18. században. Másképpen volt ez Litvániában, ahol a marsall funkcióját hivatalból a nemesi marsall (marszałek ziemski) gyakorolta, amely hivatal Lengyelországban ismeretlen volt.

A marsall megválasztása után meghallgatták a királyi üzenetet, amelyet a legátus ismertetett (ez általában királyi titkár vagy udvaronc volt), akit a király küldött ki minden egyes szejmikre megfelelő megbízólevéllel. Az üzenet a királyi javaslat pontjait tartalmazta, vagyis azokat a kéréseket, amelyekkel a legközelebbi szejmen foglalkozni kell. Ezután a nemesség visszakísérte a legátust a szállására (abból a megfontolásból, hogy a jelenlétével ne befolyásolhassa a tanácskozás menetét) és hozzálátott a követek megválasztásához, majd a számukra szóló instrukció összeállításához.³⁸ Az instrukció egyúttal megbízólevélként is szolgált, amely tanúsította a követeknek a szejmik által történt megválasztását.

5. A választhatóság feltételei

Külön jogi szabályozás tárgyát képezték azok a feltételek, amelyeknek a követjelöltnek meg kellett felelnie.³⁹ Követeket rendszerint a birtokos nemesek közül választottak. Egyes vajdaságok nem mulasztották el, hogy ezt a gyakorlatot konstitúciókkal is megerősítsék. Arra is gondot fordítottak, hogy a követi mandátumok kizárólag a helybeli nemeseknek jussanak. Megtiltották tehát, hogy követté válasszanak nem az adott szejmik területén lakó nemest. E rendelkezés éle azok ellen a mágnások ellen irányult, akik saját maguk vagy híveik számára megfelelő követ megválasz-

tására törekedve, híveik népes táborának kíséretében végiglátogatták sorban a szejmikeket. Tilos volt olyan személy megválasztása is, aki ellen bírósági eljárás folyt, de csak akkor, ha azt nem szándékosan abból a célból kezdeményezték, hogy megakadályozzák a követet funkciója gyakorlásában.⁴⁰ 1616-tól kezdve megtiltották azt is, hogy egyúttal követekké válasszák azokat a bírakat, az úgynevezett deputátusokat, akiket szintén a szejmikek választottak be a legfelső nemesi bíróságokba – a Koronai (lengyel királysági) és a Litvániai Ítélszékbe. Az e két funkció összeegyeztethetlenségéről szóló előírás többször ismétlődött, ami arra enged következtetni, hogy a gyakorlatban nem tartották be szigorúan. A konstitúciók értelmében nem lehettek követek az adószedők. A 17. században azzal a követeléssel is találkozunk, hogy ne lehessenek követek a jogászok, ami arra utal, hogy a nemesség bizalmatlan volt az ügyvédi karral szemben, amelyet gyakran illeltek azzal a váddal, hogy saját hasznát nézve odázza el a pereket.

Ami a szenátori méltóságot viselő személyek követté választását illeti, e téren fokozatos változást figyelhetünk meg. A 16. században elég gyakran megtörtént, hogy követté választottak szenátorokat, elsősorban a szenátus alacsonyabb méltóságokat betöltő tagjai közül. A következő évszázadban ilyen esetek egyre ritkábban fordultak elő.⁴¹ IV. (Wasa) Ulászló korától (1632–1648) kezdve, gyökeret vert a szenátusi méltóság és a követi mandátum *incompatibilitas*-ának elve. Ez természetesen nem csökkentette minden esetben a szenátori tisztséget viselő mágnsok befolyását a követekre.

Külön problémát jelentett a nem katolikus követek megválasztathóságának a kérdése, amely egyes időszakokban sok vitát váltott ki és felkorbácsolta a kedélyeket. A 16. században és a 17. század első felében nagy szerepet játszottak a kálvinista és az antitrinitárius követek, akik gyakran az intellektuális és a politikai elithez tartoztak, és gyakran élvezték a katolikus választók bizalmát is.

I. Kaniewska felmérte a Zsigmond Ágost (1548–1572) uralkodása idején tartott lengyel szejmek személyi összetételét.⁴² Sikerült megállapítania 552 követ személyi adatait, ami körülbelül a 2/3-át teszi ki az adott korban mandátumot élvező személyeknek. Táblázatai képet adnak arról, hogy ki hányszor kapott követi megbízást – erről még lesz szó –, valamint arról is, hogy a követek milyen számban tartoztak a reformáció hívei közé (néha kérdőjelesen). Az adatok sommás összefoglalása országrészek és vajdaságok szerint a következő:

*Az országgyűlési követek felekezeti hovatartozása az
1548-1572. években*

	összesen	ebből vala- mely pro- testáns fele- kezethez tartozó
I. <i>Nagy-Lengyelország</i>		
Poznańi és kaliszi vajdaság	56	36
Sieradzi vajdaság és Wielun vidéke	45	12
Lęczycei vajdaság	24	4
Brzesc Kujawski-i és inowrocławai vajdaság	32	19
Dobryń vidéke	11	3
II. <i>Mazóvia</i>		
Plocki vajdaság	21	3
Mazóviai vajdaság	112	2
Rawa Mazowiecka-i vajdaság	38	3
III. <i>Kis-Lengyelország</i>		
Krakkói vajdaság	45	30
Sandomierzi vajdaság	32	23
Lublina vajdaság	15	12
IV. <i>Rutén területek</i>		
rutén vajdaság és Chelm vidéke	78	11
Belzi vajdaság	19	3
Podóliai vajdaság	24	2
Összesen	552	153

A protestán követek megoszlása az egyes országrészek között tehát igen egyenetlen volt. A reformáció híveinek – főleg kálvinistáknak – a száma összességében nem érte el a képviselőház összlétszámának a 30%-át. A kép azonban megváltozik, mihamar a vezető vajdaságok (krakkói, a sandomierzi, a poznańi és a kaliszi) delegációinak összetételét vesszük szemügyre: a nem katolikusok túlsúlya ezekben kétségtelen. Márpedig e vajdaságok

követei vezető szerepet játszottak a szejmben, annak politikai gerincét alkották. Ezzel szemben csaknem mentes volt a protestánsoktól Mazóvia, gyengén voltak képviselve a rutén területeken is, ahol viszont voltak – a szerző által figyelmen kívül hagyott – pravoszláv követek is.

A következő korszakban, az ellenreformációnak a tridenti zsinat utáni offenzívája idején a reformáció kezdett fokozatosan visszaszorulni. De a krakkói szejmik kutatója még az 1572–1606. évekre vonatkozóan is azt állapítja meg, hogy az ott megválasztott katolikus követek aránya nem haladja meg a 23%-ot, míg kálvinista volt a követek 47%-a, antitrinitárius pedig 14%-a; megjegyzendő, hogy a követek 16%-a meghatározatlan vallású volt.⁴³ W. Dworzacek Nagy-Lengyelország országgyűlési képviseletét kutatva, a tárgyaló korszakban 202 protestáns követet említ az 1573–1655. között azonosított 636 követ közül. Ez a fenti időszakban a srodai szejmiken megválasztott összes követ 31,5%-át teszi ki.⁴⁴ Az előző korszak 64%-os protestáns többségéhez képest a csökkenés kétségtelen, bár a reformáció országgyűlési képviselete ebben a korszakban sem lebecsülendő. A követek közül továbbra sem hiányoznak a reformáció radikális szárnyának képviselői, az antitrinitáriusok sem.⁴⁵ A helyzet alapvetően megváltozott a svéd támadás (1655) után, amely a felekezeti ellentétek kiéleződését vonta maga után. A protestánsokat svédpártisággal vádolták. Ettől kezdve a nem katolikus országgyűlési követek száma erőteljesen csökkent. Teljesen eltűntek az ariánusok, akiket az ország elhagyására kényszerítettek.

Annak ellenére, hogy az ellenreformáció korában nőtt az ellenszenv a nem katolikusok iránt, ezek személyes tekintélye néha olyan nagy volt, hogy nem egy esetben a nemesség katolikus többsége választotta meg őket országgyűlési képviselőiké. Csak a 18. század első felében fogalmazódott meg az a követelés, hogy a reformáció hívei ne lehessenek a képviselőház tagjai. Először az 1733. évi konföderáció, majd az 1736. évi szejm határozatai fosztották meg a nem katolikusokat attól a lehetőségtől, hogy országgyűlési követek lehessenek.

A választás érvényességét megállapító procedúra utolsó szakasza a követellenőrzés volt, amelyet meg kell különböztetni a hivatalból történő mandátumvizsgálattól. Követellenőrzésre csak abban az esetben került sor, ha egy, a szejmen jelenlévő személy panaszt emelt, hogy egy név szerint megnevezett követ nem felel meg a jogi előírások követelményeinek. Az 1690-ben elfogadott országgyűlési ügyrend értelmében követellenőrzést közvetlenül a képviselőházi marsall megválasztása után kellett kezdemé-

nyezni. A gyakorlat nem mindig követte ezt az előírást, mert gyakran mindjárt a tanácskozás kezdetén hajtottak végre követellenőrzést. Éles összezapást váltott ki a követellenőrzés, ha egy szejmik megoszlásának a következtében a két külön-külön tanácskozó párt mindegyike elküldte az országgyűlésre a maga követeit, ahol azok megkérdőjelezték a másik fél követi megválasztásának legális voltát.⁴⁶

6. A választási eljárás mód

A követválasztást – főleg hagyományos úton kialakult – szabályok irányították a választási eljárás mód tekintetében. Alapvető jelentőségű volt annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a követ megválasztása teljes egyetértést igényelt-e, amit a *nemine contradicente* kifejezéssel jelöltek,⁴⁷ vagy pedig elegendő volt-e a szavazattöbbség. A régi Köztársaságban uralkodó viszonyokra jellemző, hogy minden szejmik külön-külön szabályozta ezt a kérdést. A 16. században a többségi elv dominált. Amikor azonban a szejmben kezdett állandósulni az egyhangúság, amit a nemesi arany szabadság „szeme fényének” tekintettek, számos szejmik működésének gördülékenysége érdekében gondoskodott arról, hogy a követválasztásnál a szavazattöbbség elvét országgyűlési határozattal is jóváhagyassa. Az ilyen értelmű határozatok a 16. század végétől kezdve jelennek meg. Elsőként a mazóvai vajdaság tartotta fenn magának az országgyűlési követek (valamint más köz tisztviselők) megválasztásánál a *per pluralitatem suffragiorum* elvét 1598-ban.⁴⁸ 1613-ban törvénybe iktatták ezt az elvet a Litván Nagyfejedelemség összes szejmikje számára. Összességében véve, az országgyűlési határozatok 42 lengyelországi és litvániai szejmik számára hagyták jóvá a szavazattöbbséggel történő követválasztást. A többi szejmiknek nem volt formalizált választási szabályzata, ami nem jelenti azonban azt, hogy azokon mindig általános egyetértést követeltek volna meg. Idővel néhány helyen szokászerűen szavazattöbbséggel választottak, amint az a poznańi és kaliszi vajdaság írodai szejmikjén szokásban volt. Másrészt azok a szejmik, amelyeken a szavazattöbbség elve volt érvényben, szívesen alkalmazták az általános egyetértés – *nulla contradictione interveniente* – elvét.

A 17. század második felének és a 18. századnak a gyakorlatában a nemesi köztudatban az ellenszavazat nélküli választás számított az optimálisnak, és csak ha ez nem volt elérhető, akkor alkalmazták a szavazáson alapuló többségi elvet, mint kellemetlen, de elkerülhetetlen kényszerűsé-

get.⁴⁹ Lényeges körülmény, hogy még azokon a szejmikeken is, amelyek a követválasztásnál a szavazattöbbség elvét vallották, a követi utasítások jóváhagyása egyhangúságot igényelt.⁵⁰

A szavazatok megszólása a teljes egyetértés fikciójának fenntartására való törekvés mellett gyakran odavezetett, hogy a szavazatok összeszámlálása helyett a szejmik kettévált, s a két rész párhuzamosan ülésezett, és mindkét rész megválasztotta a maga követeit. Ilyenkor egy vajdaságból (vidékről) kétszeres létszámban érkeztek követek az országgyűlésre, ráadásul – mint láttuk – az egyik küldöttség kétségbe vonta a másik megválasztásának a törvényességét. A 16. században a szejmikiek kettéválásának és a kettős követválasztásnak az esetei a középnemességnek a főnemességgel szemben a képviselőházi többségért folytatott küzdelmét tükrözték. Emiatt 1536-ban a nagy-lengyelországi Środában külön választottak követeket a főurak és külön a köznemesség. 1538-ban az összes vajdaságban kettős választás volt, külön választottak követeket a köznemesek és külön a mágnások közül. Következésképpen, kompromisszum útján a szejmik kétszeres létszámban ülésezett.⁵¹ 1585-ben viszont a volhiniai szejmik küldött kétszeres létszámú követet a szejmre, „mivel – mint az országgyűlési jegyzőkönyv állítja – szakadás volt ott a szejmiken, hat követet választottak a nemesek, hatot pedig a főurak”. Ebben az esetben a köznemesség bizonyult erősebbnek, és a követellenőrzés útján eltávolította a főurak delegátusait a képviselőházból. A következő évtizedekben, III. (Wasa) Zsigmond uralkodása idején a szejmikiek kettészakadása gyakran a királpártiak és az ellenzék között történt és az akkor folyó politikai harcot tükrözte.⁵² Másrészt az is előfordult, hogy a szejmik kompromisszum eredményeképpen, a két egymással küzdő párt egyenlő számú képviselőjét választotta követté.⁵³

A nemesi köztársaság politikai rendszerének előrehaladó bomlásával párhuzamosan, a 18. század első felében megszilárdult a mágnások túlsúlya a szejmikeken. A mágnások a kisbirtokos és a birtoktalan nemesek tömegét vitték magukkal, akik a bőséges eszem-iszom és némi aprópénz fejében hajlandók voltak nemcsak megszavazni a kívánt jelölteket, hanem megakadályozni más jelöltek állítását is.⁵⁴ A *nemine contradicente* ebben a korszakban úgy maradhatott fenn, hogy – mint azt az emlékirat-szerző leírta – „a szejmikeket általában tumultusban, erőszakkal és részegen tartják, a félbeszakítókat, sőt még a többség véleményével szembeszegülőket is nemegyszer kardélre hányták”.⁵⁵

A követek száma állandóan növekvő tendenciát mutatott. Számuk

45 volt a 15. és a 16. század fordulóján, a lublini únió (1569) előtt pedig 90. Lublinban a közös szejmen résztvevő követek számát úgy határozták meg, hogy 118 követ képviseli a Lengyel Királyságot, 48 Litvániát, 6 pedig Lengyel-Livóniát, akik mind a közös szejmen üléseznek. Nem számítjuk bele ebbe a Királyi Poroszország követeit, akik – mint említettük – meghatározatlan számban érkeztek az országgyűlésre. A 18. század első felében a követek számát 10 fővel emelték egyes vajdaságok képviselői létszámának a növelésével, így 1736-ban 182 követ volt.⁵⁶ A szejmre általában körülbelül 150 követ érkezett meg, a részvételi arány tehát kb. 80%-os volt. A különbség főleg a félbeszakított szejmiek számából adódott. A részvételi arány csökkent háborúk és járványok esetén. A szejm gyakorlata nem alakította ki a *quorum* elvét, úgyhogy a szejmet érvényesnek tekintették még kisebb arányú képviselői részvétel mellett is.

7. A követek társadalmi összetétele

A legrégebb ismert követnévsor az 1504. évi szejmről maradt fenn. Az ezen szereplő 45 követből 9 várnagy volt, főleg az ún. kisebb várnagyok közül, akik alárendelt szerepet játszottak a szenátusban, 15 helyi tisztségviselő volt, továbbá 21 olyan nemes, aki nem viselt sem hivatalt, sem címzetes méltóságot.⁵⁷ A képviselőház ilyen összetétele eléggé adekvát módon reprezentálta a *communitas nobilium*-ot.

A követek társadalmi összetételének kutatása nagy érdeklődést kelt. Az ezzel foglalkozó kutatók nem egységesek abban a tekintetben, hogy a nemesség társadalmi rétegződésének mely kritériumait fogadják el az elemzés során. Egyesek a birtokolt falvak számának a kritériumára támaszkodnak. Mások a hivatal betöltésének kritériumát fogadják el. A hivatalviselő nemések közül kiemelik a mágnások csoportját, amelybe a szenátorokat (a vajdákat és a várnagyokat), továbbá a sztarosztákat és a kamarásokat, valamint a vajdák és a várnagyok fiait sorolják.⁵⁸ Ezek a kutatók abból indulnak ki, hogy az e magasabb méltóságok elérését lehetővé tévő presztízs és családi összeköttetések a meglévő birtok függvényét képezték. A komplex megközelítés felé továbbfejlesztve ezt a felfogást, a mágnást olyan személyként definiálják, akinek családi ősei sorában voltak szenátorok, vannak családi összeköttetései ugyanebben a szférában, nagy kiterjedésű saját birtokkal rendelkezik, vagy királyi birtokot bérel, nagy létszámú személyzetet foglalkoztató udvara van, szolgáló nemeseket tart, továbbá szenátori hivatalt tölt be vagy ilyen hivatal betöltésére le-

hetősége van. A nemesség többi csoportját a birtokukban lévő falvak száma vagy az általuk fizetett adó nagysága szerint osztályozzák.⁵⁹ Anélkül, hogy belemerülnénk ehelyütt a kritériumokról folyó vita lényegébe, amelyek közül mindegyiknek megvannak a maga előnyei és hátrányai, bemutadjuk az azok alapján elért eredményeket.

A hivatalviselés kritériumát fogadta el I. Kaniewska, aki az 1548–1572. közötti időszak vonatkozásában megállapította, hogy az 552 azonosított követ közül 35% nem viselt hivalt; a bírósági és címmel rendelkező helyi tisztségviselők a képviselők több, mint 45%-át alkották; a fennmaradó 20% más hivatalokat töltött be.⁶⁰ Mint ebből kiderül, „a törvények végrehajtásáért” folyó mozgalom aktivizálódásának időszakában a szejmikek csaknem egyforma arányban szavaztak bizalmat mind a helyi tisztségviselőknek, mind pedig az egyszerű nemeseknek. Figyelmet érdemel az a megállapítás, hogy a követek körülbelül 15%-a később szenátori méltóságot szerzett. Számukra a követi mandátum egyik szakasza volt annak a karriernek, amelyre többnyire predesztinálva voltak mágási származásuk által.

A következő évszázadokban az a határozott tendencia érvényesült, hogy a képviselőházba való bejutás a mágási és a hivatalnoki elitre korlátozódott, ami összekapcsolódott a középnemesség politikai mozgalmának gyengülésével, majd megszűnésével.

A 17–18. századi mazóviai követek összetételét a hivatalnoki cím kritériuma alapján vizsgálva, J.A. Gierowski arra a következtetésre jutott, hogy követi funkciót legtöbbször olyan nemesek töltötték be, akik nemcsak helyi hivatalokat viseltek vagy címzetes méltóságokkal rendelkeztek, hanem beletartoztak egy viszonylag szűk körű elitbe is. Az ebbe az elitbe való tartozásról a családi kapcsolat, a vagyon, továbbá a hivatal vagy a címzetes méltóság döntött, s csak legutolsó sorban az egyéni érdemek és a nemesség közötti népszerűség.⁶¹ Azok a 17. században még előforduló esetek, hogy kívülállók is voltak követek, a következő évszázadban megszűnnek.

A fenti trendet igazolja J. Włodarczyk-nak a leczycei vajdaság vonatkozásában elvégzett elemzése is.⁶² A közül a 444 követ közül, akiknek azonosságát meg tudta állapítani a 16–17. században, a 16. században 39% tisztségviselő volt; ebből 11% magas tisztségeket viselt. A 17. századra a helyzet megfordult. Tisztséget viselő követ 70% volt, ebből a magas tisztséget betöltők 38%-ot tettek ki, a 18. században pedig már csaknem

minden követ (96%) viselt hivatali címet, ebből 51% a magasabb tisztségek csoportjában.

A krakkói képviseletet az 1572–1606 közötti időszakban a birtok-nagyság kritériuma alapján elemezve, W. Urban azt állapította meg, hogy a mágnások és a gazdag nemesek (több, mint 10 falu birtokosai) a követek 23%-át alkották, a tehetős nemesek (5–10 falu) – szintén 23%-ot tettek ki, míg a középnemesek (1–5 falu) – 40%-ot, a kisnemesek pedig 14%-ot, ami igen magas arány ez utóbbi csoport számára.⁶³ Másmilyen volt az összetétele a nagy-lengyelországi képviseletnek. A środai szejmik által az 1572–1655. években megválasztott és W. Dworzaczek által azonosított 636 követ közül egyetlen egy sem tartozott az egy falunál kisebb birtokkal rendelkező kisnemesek közé. A nagy-lengyelországi követek közül 53% tartozott a középnemesek (1–10 falu), 17% a gazdag nemesek (10–20 falu) és végül 30% a 20 falunál többet birtokló mágnások közé. Ebben a számban 1/4 és 1/2 között volt a hivatali méltóságot nem viselő nemesek aránya.⁶⁴ Az 1652. évi szejmre vonatkozóan W. Czapliński hasonlóképpen azt állapította meg, hogy a mágnáscsaládokból származó követek aránya körülbelül 31% volt.⁶⁵ A hivatalviselés kritériumát alkalmazva, de azt a királyi birtokok bérlőinek elit csoportjával kiegészítve, H. Olszewski az 1746–1760. között tartott 7 országgyűlés vonatkozásában arra a megállapításra jutott, hogy a nemesi rend felső rétege ezeken a képviselőház körülbelül 35%-át tette ki.⁶⁶ Hasonló eredményekre jutottak más kutatók is. Egybehangzóan azt mutatják a vizsgálatok, hogy a 17–18. században a követek körülbelül 1/3 része a mágnáscsaládok tagjai közül került ki.⁶⁷ Ez nem jelenti azt, mintha ők lettek volna kisebbségben a képviselőházban, mert – mint ismeretes – a nemesi követek többsége valamely mágnási frakcióhoz kapcsolódott.

Az utóbbi évtizedekben megkezdett, a követi funkció betöltésének gyakoriságára vonatkozó kutatások lehetővé tették annak megállapítását, hogy létezett egy stabil „parlamentarista” csoport, amely a szejmek *sui generis* elitjét alkotta. A 16. század első felében legalább két szejmen való részvétel kritériumát alkalmazva, kiderült, hogy Kis-Lengyelországban az ilyen követek aránya 31%, míg Nagy-Lengyelországban csupán 23% volt.⁶⁸ Idővel a parlamenti elit kialakulása előrehaladt. A legalább négy szejmen való részvétel felemelt kritériumát alkalmazva, megállapították, hogy az 1548–1572. években a „törvények végrehajtásáért” folyó mozgalomban élenjáró Kis-Lengyelországban ez a csoport az országrész köveiteinek 24%-át tette ki. Nagy-Lengyelországban ez az arány 14% volt, míg

a többi országrészben ennél is kisebb.⁶⁹ A parlamenti gyakorlat a követek e csoportjának tekintélyt kölcsönözt a választásokon, majd az országgyűlésen. Az 1652. évi első országgyűlésen (ebben az évben két szejm volt) „nem kevés (...) olyan követ volt, akik már tizenkettedszer voltak követek”.⁷⁰

Ha az állandó „parlamentaristák” csoportját vagyoni szempontból vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy többségükben helyi hivatalokat betöltő gazdag nemesek voltak. Számuk jelentéktelen volt a középnemesek között, de a mágnások között is. Ami az előbbieket illeti – W. Dworzaczek véleménye szerint –, ez a követi tisztséggel járó nagy kiadások következménye.⁷¹ Ez a szempont nem jöhetett számításba a fiatal mágnások esetében. Az ő esetükben a követi funkció ugródeszkát jelentett a szenátori méltóság megszerzéséhez. Mihelyt egy ilyen mágnás elfoglalta székét a szenátusban, nyomban elhagyta a képviselőházat.

8. *A felvilágosodás kori reformok*

Az állami berendezkedés megjavítására és modernizálására irányuló felvilágosodás kori reformok nem kerültek el a követválasztással kapcsolatos problémákat sem. Az 1768. évi országgyűlésen elhatározták, hogy a választások során az összes szejmiken a szavazattöbbség elvének kell érvényesülnie. Elfogadták azt az elvet is, hogy aktív választójoguk csak a birtokos nemeseknek lesz, valamint – ami a hagyománynak tett engedmény volt és nagy mértékben csökkentette a reform jelentőségét -- az ún. familiánsok, vagyis azok a nemesek, akiknek maguknak ugyan nem volt földbirtokuk, de az adott vajdaságban (vidéken, járásban) birtokos nemesi családokhoz tartoztak.⁷² Ekkor 226-ra emelték a követek számát is.

A reform következő szakaszát a Négyéves Szejm (1788–1791) által 1791. március 24-én elfogadott, a szejmikekről szóló törvény alkotta, amely az ugyanazon évi május 3-i alkotmánnyal volt összefüggésben.⁷³ E törvény értelmében, kirekesztették a választásokból a „familiánsokat”, s a földbirtokosokon kívül csak azok számára az életfogytiglani bérlők és zálogbirtok-tulajdonosok számára biztosították a részvételt, akik legalább évi 100 lengyel arany adót fizettek. Aktív választójoga lett volna minden olyan 18. évét betöltött nemesnek, akit felvettek a törvénnyel bevezetett birtokkönyvbe. A birtokkönyvbe kellett volna beírni a szavazati joggal rendelkező személyek vagyoni helyzetét és az általuk fizetett adó összegét. Egy lépés volt ez afelé, hogy a választójogot két elv kombi-

nációjának az alapjára helyezték: a rendi hovatartozáshoz és vagyoni cenzushoz kössék, mely utóbbi már a burzsoá kritérium előjele volt. A paszszív választójogot – az addigi gyakorlatnak megfelelően – 23 évben határozták meg. Ez azokat a birtokkönyvbe bejegyzett személyeket illette meg, akik korábban betöltöttek már valamilyen közhivatalt vagy legalább hat évet leszolgáltak a hadseregben.

A követek számát 204-ben határozták meg úgy, hogy ezentúl minden országrésznek egyenlő számú (68–68) követe lett volna. Ennek eredményeképpen, Nagy-Lengyelország követeinek száma 2-vel, Kis-Lengyelorszáé 11-gyel, Litvániáé Livóniával együtt 14-gyel gyarapodott. Bevezették ekkor azt is, hogy minden, a litvániai szejmikek mintájára bevezetett járási szejmiken két-két követet választanak, de már novemberben megszavazták azt a módosítást, amely lehetővé tette, hogy több járás nemessége közös szejmiket tartson, ami a régi gyakorlathoz való visszatérést jelentette.⁷⁴

Részletesen szabályozták a követválasztás menetét, továbbá állandó időpontot jelöltek ki a szejmikek lebonyolítására (augusztus 18), amelyeken két évre választották a követeket. Egyhangú egyetértés esetén nem került sor szavazásra, de már egy személy követeelésére is megkezdtek a többségi elvre épülő titkos szavazást. Szigorú büntetést helyeztek kilátásba a választás szabadságának megsértéséért, különösen a szavazók befolyásolásáért.⁷⁵

A május 3-i alkotmány értelmében, a követek „a közbizalom letéteményesei lévén, az egész nemzet képviselői” lettek volna (VI. cikkely). Ez már a modern elvek győzelme volt. Kissé a hátsó ajtón, mert kollegiális kormánybizottságok tagjaiként, tanácskozási joggal a városok, az ipar és a kereskedelem kérdéseiben, behozták a nemzetgyűlésbe a városok 24 képviselőjét (ún. plenipotensét) is. Ugyanakkor fenntartották a követi utasításokat – bár nem kellett már felesküdni rájuk –, valamint fenntartották a követnek a szejmik határozatával történő visszahívásának a jogát. A visszahívásra tett javaslatot a javaslattevőn kívül még 12 választónak kellett aláírnia. A visszahívás lehetősége lényeges gátja volt a képviselői szabadságnak. Ebben a kérdésben is megmutatkozott a május 3-i alkotmány kompromisszumos jellege, amely megfelelt a valósan fennálló társadalmi és politikai erőviszonyoknak. Hamarosan azonban Lengyelország második (1793), majd harmadik (1795) felosztása véget vetett a nemzeti köztársaság és szejmje fennállásának. Ez akkor következett be, ami-

kor a sejm modern parlamentté alakult át, a követek pedig a sejmikek meghatalmazottaiból a formálódó modern nemzet képviselőivé váltak.

Jegyzetek

1. J. Bardach. Les Députés dans l'ancienne Diète polonaise, „Acta Poloniae Historica”, vol. 39, 1979, 143–185; uő., Sejm dawnej Rzeczypospolitej jako najwyższy organ reprezentacyjny (A régi Köztársaság sejmje, mint legfőbb képviselői szerv), „Czasopismo Prawno-Historyczne”, vol. XXXV, fasc. 1, 1983, 135–147.
2. K. Górski, The Origins of the Polish Sejm; uő. Les débuts de la représentation de la communitas nobilium, in: Communitas – Princeps – Corona Regni. Studia Selecta. Warszawa – Poznań – Toruń 1976. 57–83.
3. Uő. Les Chartes de la Noblesse en Pologne aux XIVe et XVe siècles, in: Album Elemér Mályusz. Bruxelles, 1976. 254.
4. J. Bardach, Początki sejmu (A sejm kezdetei) in: Historia sejmu polskiego (A lengyel sejm története), ed. S. Michałski, vol. I, Warszawa 1984, 5–61.
5. Acta Statuum terrarum Prussiae Regalis, vol. I, Torunii, 1955. 58.
6. Ius Polonicum, Varsaviae, 1831. 340.
7. Volumina Legum, vol. I, 299.
8. Z. Wojciechowski, L'Etat polonais au Moyen Age. Histoire des institutions, Paris, 1949. 261–263; Historia państwa i prawa Polski (Lengyelország állam- és jogtörténete), vol. II, 2. kiadás, Warszawa, 1966. 121. skk.
9. W. Uruszcak, Sejm walny Królestwa Polskiego w latach 1506–1540. (A Lengyel Királyság országgyűlése az 1506–1540. években), Warszawa–Kraków 1980; vő. még: Historia sejmu ..., vol. I, 63–126 (a W. Uruszcak és A. Sucheni-Grabowska által írt fejezetek).
10. S. Plaza, Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632) (A poznańi és a kaliszi vajdaság sejmikjei és nemesi gyűlései. Berendezkedés és működés), Warszawa–Kraków 1984. 17.
11. A nemesi követeknek az 1539. évi sejmen benyújtott beadványaikban ott szerepelt az a követelés is, „hogy a sejmikeken követeket ne válasszon senki más, csak a nemesek, mivel a kegyelmes urak személyesen ott vannak a sejmiken, így követekre nincs szükségük”. A király és a szenátus ellenállása következtében, ez a követelés nem vált országgyűlési határozattá (Uruszcak, Sejm walny ..., 115). L. még: Z. Wojciechowski, Les débuts du programme de l'exécution des lois en Pologne au début du XVIe siècle, „Revue Historique de Droit Français et Etranger”. 1951. n° 2. 173–192.
12. Az 1521/1522. évi sejm előtt a követek azt az instrukciót kapták a sejmikeken, *ut in nullum subsidium pecunarium consentirent, sed peterent statui universis terris Regni conventum campestrem, quem illi Rakosch appellant* (Acta Tomiciana. vol. VI. 8).

13. Cl. Backvis, L'origine de la Diète „viritim” pour l'élection du roi en Pologne, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, vol. XX (1968–1972), Bruxelles, 1973. 45–128.
14. A. Pawiński, Sejmiki ziemskie 1374–1505 (Területi sejmíkek 1374–1505), Warszawa, 1895. 106–107.
15. S. Kutrzeba, Skład Sejmu polskiego 1493–1793 (A lengyel sejm összetétele 1493–1793). „Przegląd Historyczny”, vol. II, 1906. 323–339, W. Uruszczak, Sejm walny ..., függelék 233–251, H. Olszewski, Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652–1763, Prawo – praktyka – teoria – programy (A Köztársaság sejmje az oligarchia korában, 1652–1763, Jog – gyakorlat – elmélet – programok), Poznań, 1966. 58–66.
16. W. Uruszczak, Sejm walny ..., 52–54, 105, S. Plaza, Sejmiki ..., 115.
17. I. Kaniewska, Posłowie koronni na sejm warszawski 1589 roku (A Lengyel Királyság követei az 1589. évi varsói sejmen), „Czasopismo Prawno-Historyczne”, vol. XXXII, 1980, fasc. 2, 151–162.
18. B. Sobol, Sejm i sejmiki ziemskie na Mazowszu Książęcym, (Sejm és területi sejmíkek a Mazóviai Fejedelemségben), Warszawa, 1968, 35 kimutatja, hogy Mazóviában léteztek területi sejmíkek, amelyek 1502-től kezdve követeket küldtek a Mazóviai Fejedelemség sejmjére.
19. H. Wisner, Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku (A fenséges Köztársaság. Vázlatok a XVI–XVII. századi nemesi Lengyelország történetéből), Warszawa, 1978. 48.
20. A porosz sejmikről legújabbán I.: J. Byliński, Dwa sejmy z roku 1613 (Az 1613. év két sejm), Wrocław, 1984. 46–51.
21. A. Pawiński, Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 (Szejmik-kormányzás Lengyelországban, 1572–1795), 2. kiadás, Warszawa, 1978. 80–81.
22. Vö. J. Włodarczyk, Sejmiki leczyckie (Leczycei sejmíkek) Łódź, 1973. 56; L. Lysiak, O społecznym składzie sejmików ziemskich (A területi sejmíkek társadalmi összetételéről), in: Księga pamiątkowa ku czci Konstantego Grzybowskiego (Emlékkönyv Konstanty Grzybowski tiszteletére), Kraków, 1971. 112.
23. J. Pietrzak, Po Ceorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621 (Cecora után és a chocimi hadjárat alatt. Az 1620. és 1621. évi sejmek), Wrocław, 1983. 42 (A wiznai terület sejmikjének instrukciója).
24. W. Uruszczak, Sejm walny ..., 70–73; S. Plaza, Sejmiki ..., 78–84.
25. A. Pawiński, Rządy sejmikowe ..., 63–64.
26. W. Uruszczak, Sejm walny ..., 100; K. Przybos, A. Walaszek, Reprezentacja sejmowa województwa krakowskiego w XVII wieku (A krakkói vajdaság országgyűlési képvisellete a XVII. században), „Studia Historyczne”, vol. XX, 1977. fasc. 3, 383.
27. W. Urban, Skład społeczny i ideologia sejmiku krakowskiego w latach 1572–1606 (A krakkói sejmik társadalmi összetétele és ideológiája az 1572–1606. években), „Przegląd Historyczny”. vol. XLIV, 1953, fasc. 3, 311.
28. S. Plaza, Sejmiki ..., 88–89.
29. W. Czapliński, Wybór posła (Követválasztás), in: Dawne czasy (Régi idők), Wrocław, 1957, s. 224; H. Olszewski, op. cit., 68, J. Włodarczyk, Sejmiki leczyckie ..., 57–68.

30. J. Siemiński, Organizacja sejmiku ziemi dobrzyńskiej (A dobrzyni terület sejmikjének szervezete) Kraków, 1906. 6; S. Sreniowski, Organizacja sejmiku halickiego (A halicsi sejmik szervezete), Lwów, 1938. 28. S. Plaza, Sejmiki ..., 84–87.
31. S. Sreniowski, op. cit., 92, W. Czapliński, Wybór posła ..., 225; J. Włodarczyk, Sejmiki łączycie ..., 165–166; K. Matwijowski, Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego (Az első sejmek III. Sobieski János korában), Wrocław, 1976. 61; J. Leszczyński, Siedemnastowieczne sejmiki i kultura polityczna szlachty (A XVII. századi sejmikiek és a nemesség politikai kultúrája), in: Dzieje kultury politycznej w Polsce (A politikai kultúra története Lengyelországban), Warszawa, 1977. 56; H. Wisner, Najjaśniejsza Rzeczpospolita ..., 51.
32. Albrycht Stanisław Radziwiłł, Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632–1656, vol. III, 1640–1647, Wrocław, 1972. 201.
33. S. Plaza, Sejmiki ..., 92–93.
34. A. Lityński, Ochrona sejmików w polskim ustawodawstwie karnym XVI–XVIII w. (A sejmikiek védelme a XVI–XVIII. századi lengyel büntetőjogban), „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 307, 1976. 235–242.
35. W. Czapliński, Wybór posła ..., 226.
36. S. Plaza, Sejmiki ..., 89 idézi a szodai nagy-lengyelországi sejmik példáját, amely „szokatlan módon egy hétig ülésezett”.
37. W. Czapliński, Sejm w latach 1587–1696 (A sejm az 1587–1696. években), in: Historia sejmów ..., vol. I. 226–227.
38. A sejmikiek tanácskozásának rendjét tárgyalják: W. Czapliński, Wybór posła ..., 227–234; H. Olszewski, Sejm Rzeczypospolitej ..., 69–72; S. Plaza, Sejmiki ..., 78–110.
39. A követek megválasztásának a feltételeit összeállította: H. Olszewski, op. cit., 90–97.
40. A. Lityński, Sejmiki dawnej Rzeczypospolitej (A régi Köztársaság sejmikjei), „Przegląd Historyczny”, vol. XLVI, 1975. fac. 2, 298.
41. S. Plaza, Sejmiki ..., 116.
42. I. Kaniewska, Małopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta 1548–1572 (Kis-Lengyelország országgyűlési képviselője Zsigmond Ágost korában 1548–1572), Kraków, 1974. 18–63.
43. W. Urban, Skład społeczny ..., 333.
44. W. Dworzaczek, Skład społeczny wielkopolskiej reprezentacji sejmowej w latach 1572–1655 (Nagy-Lengyelország országgyűlési képviselőjének társadalmi összetétele az 1572–1655. években), „Roczniki Historyczne”, vol. XXIII, 1957. 281–310.
45. W. Czapliński, Dwa sejmy w roku 1652 (Két sejm 1652-ben), Wrocław 1955, 63., 147–148.
46. W. Konopczyński, Le Librium veto. Etude sur le développement du principe majoritaire, Paris 1930. 177–179; H. Olszewski, Op. cit., 179–181.
47. S. Sreniowski, Organizacja sejmiku ..., 98–103. S. Plaza, Sejmiki ..., 97, 101.
48. J. A. Gierowski, Sejmik generalny Księstwa Mazowieckiego na tle ustroju sejmikowego Mazowsza (A Mazóviai Fejedelemség fősejmikje Mazóvia sejmik-szervezetének tükrében), Wrocław, 1948. 18 skk.

49. K. Przybos, Sejmik województwa krakowskiego w czasach saskich (1697–1763) (A krakkói vajdaság szejmike a szász uralkodók korában (1697–1763), Kraków, 1981, 34 (a sejmik marsalljának megválasztásakor).
50. H. Olszewski, op. cit., 100.
51. W. Uruszczak, Sejm walny ..., 114–115, S. Plaza, Sejmiki ..., 98–101.
52. W. Konopczyński, Le Liberum veto ..., 179; A. Strzelecki, Sejm z r. 1605 (Az 1605. évi sejm), Lwów, 1921, 58–59.
53. W. Urban, Skład społeczny ..., 325; J. Byliński, Sejm z roku 1611 (Az 1611. évi sejm), Wrocław 1970, 47, skk.; S. Ochmann, Sejmy z lat 1615–1616 (Az 1615–1616. évi sejmek), Wrocław, 1970, 63. skk.
54. J. Michalski, Les diétines polonaises au XVIIIe siècle, „Acta Poloniae Historica”, vol. XII, 1965, 89–100.
55. J. Kitowicz, Opis obyczajów za panowania Augusta III (A III. Ágost kori szokások leírása), 3. kiad., Wrocław, 1970, 583.
56. S. Kutrzeba, Skład sejmiku ..., 189–197.
57. A. Pawiński, Sejmiki ..., 219–220, 226–229.
58. T. Zielińska, Magnateria polska epoki saskiej (A lengyel mágnásság a szász uralkodók korában), Wrocław, 1977.; E. Opaliński, Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III (Az uralkodó elit a poznańi és a kaliszi vajdaságban III. Zsigmond uralkodása idején), Poznań, 1981.
59. A. Wyczański, Uwarstwienie społeczne w XVI. wieku (Társadalmi rétegződés a XVI. században), Studia (Tanulmányok), Wrocław, 1977.
60. I. Kaniewska, Malopolska reprezentacja ..., 67–75.
61. J.A. Gierowski, Sejmik generalny ..., 54–55.
62. J. Włodarczyk, Sejmiki łęczyckie ..., 68–73.
63. W. Urban, Skład społeczny ..., 332.
64. W. Dworzaczek, Skład społeczny ..., 281–309, S. Plaza, Sejmiki ..., 116–117.
65. W. Czapliński, Dwa sejmy ..., 62.
66. H. Olszewski, Sejm ..., 103.
67. W. Śladkowski, Skład społeczny, wyznaniowy i ideologia sejmiku lubelskiego w latach 1572–1648 (A lublini sejmik társadalmi, felekezeti összetétele és ideológiája az 1572–1648. években), „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”. Sectio F, vol. XII, 1957, 142; K. Przybos, Sejmik województwa krakowskiego w czasach saskich ..., 79. megállapította, hogy ebben a korban ennek a vajdaságnak a követői között a mágnások aránya 28%, a gazdag nemeseké pedig 31% volt.
68. W. Uruszczak, Sejm walny ..., 119–122.
69. I. Kaniewska, Malopolska reprezentacja ..., 75–77.
70. W. Czapliński, Dwa sejmy ..., 61 skk.; uő. Wybór posła ..., 232–233.
71. W. Dworzaczek, Skład społeczny ..., 304.
72. R. Laszewski, Sejm polski w latach 1764–1793 (A lengyel sejm az 1764–1793. években), Warszawa–Poznań 1973, 44–47; uő. Czynne i bierne prawo wyborcze do sejmiku w latach 1764–1793 (Aktív és passzív választójog a sejmbe az 1764–1793. években), „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, nr 52, Prawo, XI. 1972, 110–122.

73. Erről részletesen: B. Lesnodorski *Dzielo Sejmu Czteroletniego* (a négyéves sejm műve), Wrocław, 1951. 245–255.
74. R. Laszewski, Sejmiki przedsejmowe w Polsce stanisławowskiej. Problemy organizacji i porządku obrad (A sejmek megelőző sejmikiek a Szaniszló kori Lengyelországban. Szervezeti és ügyrendi problémák), „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, nr 83, Prawo XV, 1977. 109.
75. A. Lityński, Przestępstwa polityczne w polskim prawie karnym XVI–XVIII wieku (Politikai bűncselekmények a XV–XVIII. századi lengyel büntetőjogban), Katowice, 1976, 98.

A SZEJM ÉS A KORMÁNY (LENGYEL KIRÁLYSÁG, 1815–1830)

Legújabb történetírásunk figyelme elsősorban a régi lengyel állam (Rzeczpospolita) időszaka lengyel parlamentarizmusának problémáira összpontosult, vagyis a 15. századtól az állam 1795-ben bekövetkezett bukásáig tartó korszak kérdéseire (éppen e korszak átfogó feldolgozását nyújtja „A lengyel szejm történeté”-nek Jerzy Michalski szerkesztésében megjelent első kötete). Az utóbbi években különös érdeklődést kelt az első és a második világháború közötti Lengyel Köztársaság parlamentje. Amennyiben tehát most szót kérek a kiváló szakemberek e körében, noha közelebbről nem foglalkozom állam- és jogtörténeti kérdésekkel, akkor ezt csak azért teszem, hogy felhívjam a figyelmet még egy szejmre, amely ugyan csak négy alkalommal ülésezett, de mégis jelentős szerepet játszott parlamentáris hagyományaink fenntartásában. A Lengyel Királyság parlamentjére gondolok, arra az alkotmányos monarchiára, amelyet dinasztikus kapcsolat fűzött össze az orosz császársággal, s amelyet az 1815. évi bécsi kongresszus hozott létre.

Három összetevőből — a képviselőházból, a szenátusból és a királyból — álló parlament volt ez, amelyben a döntő szerepet a király játszotta. A királyé volt a kezdeményezés a törvényhozásban, ő szentesítette a törvényeket, ő nevezte ki a szenátorokat, valamint ő döntött a szejm összehívásáról. Az I. Sándor által a királyságnak adott 1815. november 27-i alkotmány értelmében a szejmnek kétévenként kellett volna harminc napon át tanácskoznia. A képviselőket járási gyűléseken választotta meg a földbirtokkal rendelkező vagyonos nemesség (az Ancien Régime-nek az egész nemességet felsorakoztató lengyel járási gyűléseivel ellentétben) azok közül, akik maguk is ehhez a réteghez tartoztak. A városi polgárok gyűlései által választott képviselők is többségükben nemesek voltak (ebben az esetben vagyoni cenzus volt érvényben, vagy pedig végzettséghez és értelmiségi típusú foglalkozás gyakorlásához volt kötve a választóképesség).¹ Az egymást követő szejmeken a nemesség aránya nőtt, és 1830-ban 85 százalékot ért el.²

Az alkotmány ellenére, a tizenöt év alatt a király mindössze négy alkalommal hívta össze a szejmet: 1818-ban, 1820-ban, 1825-ben, vala-

mint 1830 tavaszán. Régi összetételében a szejmet ötödik alkalommal a novemberi felkelés ideiglenes kormánya hívta össze, és 1830. december 18-án kezdte meg tanácskozását. A következő év január 25-én tartott ülésén a szejm törvénybe iktatta a Romanovok trónfosztását, megszakította az uniót az orosz császársággal és ezzel a korábbi határozatlan és ingatag akciókat Oroszország elleni felszabadító háborúvá alakította.³

Mielőtt azonban erre még sor került volna, ez a parlament mind az alkotmányos, mind pedig az alkotmánnyal ellenkező összes korlátozás ellenére (ilyen volt például a császár által 1825-ben az alkotmányhoz csatolt híres „kiegészítő cikkely”, amely megszüntette a szejm tanácskozásainak nyilvánosságát),⁴ fórumává vált annak a harcnak, amely az állam függetlenségének az 1815. évi alkotmány által biztosított határok között való megőrzéséért folyt. A parlament szerepének a megítélésében állandó konfrontáció alakult ki egyfelől a király és egyben orosz császár felfogása, másfelől a liberális lengyel nemesség értelmezése között, amely a szejmben a független nemzet legmagasabb rendű képviselőjét látta.

E politikai harc során modern típusú parlamenti ellenzék alakult ki, amelynek élén a Lengyel Királyság nyugati területeinek (főleg Kalisz környékének, ezért nevezik őket „kalisziaknak”) tehetős földbirtokos rétegének haladó köreiből verbuválódó képviselők álltak.⁵ Az első két szejm tanácskozásainak nyilvános volta hozzájárult ahhoz, hogy minél szélesebb körben kapcsolódjanak be a politikai életbe egyrészt Varsó felvilágosult polgárai, másrészt pedig – a sajtón keresztül – a Lengyel Királyság és más lengyel területek újságolvasó közönsége.

A történetírás eddig főleg a szejm törvényhozási tevékenységével, a törvénytervezetek körüli viták történetével, valamint a lengyel papság akkori konzervatív politikája elleni harccal foglalkozott. A kutatásban kisebb hangsúlyt kapott a szejmnek a kormánnyal szembeni ellenőrző funkciója. Ez részben azzal magyarázható, hogy többek között az akkori cenzúra tevékenységének a következtében szegényes a forrásanyag.

Az akkori minisztériumok, amelyeket kormánybizottságoknak neveztek, az alkotmány rendelkezései értelmében kötelesek voltak tevékenységükről időszakos beszámolókat készíteni a Lengyel Királyság Államtanácsa számára; ez a szerv évente általános jelentést készített, amely a király elé került. Az éves jelentések alapján készítették el a szejm ülései közötti időszakokat átfogó jelentéseket; az Államtanács által történt jóváhagyás után ezeket a jelentéseket a szejm minden ülésszaka alkalmával a két ház első együttes ülésén olvasták fel.

A jelentést (akárcsak a Varsói Hercegség szejmjein is) a belügyminiszter expozéja előzte meg; ezt a funkciót a kongresszusi királyság fennállásának egész időszakában, vagyis 1830-ig Tadeusz Mostowski töltötte be. Az expozé általános koncepcióját Ignacy Sobolewski miniszter, a Lengyel Királyság ügyeiben illetékes, Pétervárott székelő államtitkár dolgozta ki. Ez a terjedelmes dokumentum, amely, akárcsak a lengyelországi szervezetnek a császárral és az államtitkársággal folytatott egész levelezése, franciául íródott, részletesen szabályozta, hogy milyen legyen a miniszteri expozé felépítése és milyen főbb gondolatokat tartalmazzon.⁶ Az expozénak három részből kellett állnia. Az első résznek a tragikus múltat kellett bemutatnia, vagyis azt, hogy milyen katasztrófális állapotban volt a Lengyel Királyság akkor, amikor kivonult onnan Napóleonnak az orosz csapatok által legyőzött hadserege. A második, a legerjedelmesebb rész az újonnan létrehozott állam alkotmányos alapjainak dicsőítését, valamint a kormány eredményeinek bemutatását volt hivatva tartalmazni. A jövővel foglalkozó harmadik résznek azt a ragyogó perspektívát kellett felvázolnia, amelyet a Legfelségesebb Úr uralkodása biztosít majd a Királyságnak. És valóban, a fenti előírásoknak és a kor frazeológiájának megfelelő módon voltak megfogalmazva Tadeusz Mostowski miniszternek mind a négy egymást követő országgyűlésen elhangzott beszédei. Az expozé után került sor a jelentés felolvasására, amelynek szövegét nyomtatott formában minden képviselő megkapta, majd pedig a jelentés a külön a képviselőházban és külön a szenátusban megalakított egy-egy bizottság elé került.⁷ Sajnos, nem ismerjük e bizottságok tanácskozásának a lefolyását, de a forrásokban fennmaradt gyér számú utalás arra enged következtetni, hogy a képviselők nem szorítkoztak csupán a kormányjelentés szövegének az elemzésére, hanem különösen kétes esetekben igyekeztek ellenőrizni az abban közölt adatokat és egyúttal sokoldalú bírálatban részesítették mind az általános politikát, mind pedig az egyes minisztériumok adminisztrációs gyakorlatát. A viták eredményeképpen dolgozták ki az úgynevezett „Észrevételeket”, amelyeket a szejm tanácskozásának utolsó napjaiban ismertettek és megvitatás után ünnepélyes, alattvalói hűségükről biztosító felirat kíséretében továbbítottak a császárnak. Nem csoda tehát, hogy az uralkodó elégedetlenségét nem a miniszteri expozé váltotta ki, de nem is az Államtanács jelentése, hanem éppen ezek, az országgyűlés két háza által megfogalmazott „Észrevételek”, noha a szenátus észrevételei rendkívül körültekintően voltak megszövegezve.

Az első szejm tanácskozását bekeresztő, 1818. április 27-én el-

hangzott beszédében ugyan I. Sándor kijelentette: „Ti, szabadon választottak, szabadon tanácskozhattatok. Ez a kettős szabadság mindig tényleges jellemzője lesz annak a népképviselőnek, amelynek összehívásával az volt a szándékom, hogy véleményében őszintén és teljesen kifejeződjék a közvélemény”.⁸ Nem kellett azonban sokáig várni a császár igazi reagálására sem az Államtanács jelentésének országgyűlési vitája után. A pétervári államtitkár 1818. november 8-i kiáltványában, amely „a Legfelsőbb Úr gondolatait és megjegyzéseit” is tartalmazza, már olvasható a figyelmeztetés: „... Igen fontos, hogy a két ház pontosan tartsa magát ahhoz a hatalomhoz, amelyet számukra e tekintetben az alkotmánynak a Népképviselőtről szóló 154. cikkelye kijelöl. Ez a cikkely nem hatalmazza fel őket arra, hogy dorgálják a kormány cselekedeteit, nem hatalmazza fel őket arra, hogy szemrehányásokat tegyenek a kormánynak, hanem csupán arra, hogy kifejezzék véleményüket az országgyűlés elé terjesztett jelentésekről”.⁹

A császár elégedetlenségére utaló e jelzések ellenére, a következő országgyűlések „Észrevételei”, különösen az 1820. évi szejmé, amely még a viszonylagos szabadság körülményei közepette ülésezett, élesen bíralták a kormány tevékenységét. Mindenek előtt felléptek az alkotmány védelmében, rámutattak azokra az esetekre, amikor az alkotmányt megsértették a miniszterek, vagyis gyakorlatilag maga a császár és annak Királyságbeli helytartói, de amiről az akkori körülmények között természetesen nem lehetett nyíltan beszélni. Éles bírálatban részesült a kormány gazdaságpolitikája is, amelyet költségesnek, ésszerűtlennek és hatástalannak tartottak. Bírálták többek között a Nagyszínház építését, amely nehéz tömbjével mindmáig uralja a varsói Színház teret. A képviselők úgy vélték, hogy a városnak nagyobb szüksége van csatornázásra, közvilágításra és az utcák kikövezésére. Kimutatták a bányászat és a kohászat fejlesztésére fordított beruházások gazdaságtalan voltát.¹⁰

A parlament két házának idézett „Észrevételei” olyan érdekes dokumentum, amely (a képviselői petíciókkal kiegészítve) fényt vet az akkori országgyűlési képviselők politikai kultúrájának színvonalára, függetlenségi törekvéseire, társadalmi helyzetére, gazdasági mentalitására. Így tehát a parlament két házának a kormánnyal szemben érvényesülő ellenőrzési funkciói, valamint az e funkciók gyakorlása során létrejött dokumentáció különös érdeklődésre tarthat számot és szélesebb körű felhasználást érdemel a történeti kutatásokban. Ennek az anyagnak a jelentőségét az a tény is hangsúlyozza, hogy – amint azt Władysław Zajewski he-

lyesen megfogalmazta – „a 19. század közepén a lengyelek politikai kultúrájában a szejm volt a legmagasabb rendű, a legnagyobb nemzeti értékeket ápoló intézmény ...”.¹¹

Az országgyűlési „Észrevételek” forrásértéke abban rejlik, hogy kritikai fényben láttatják az Államtanács jelentéseit, amelyeket az eddigi történetírásban teljesen mértékadónak tekintettek. Ezzel szemben az országgyűlési bizottságok „Észrevételei” lehetővé teszik a jelentések számos adatának helyesbítését, azokét az adatokét, amelyek az akkori „sikerpropagandát” voltak hivatva szolgálni, s amelyek igen távol álltak a valóságtól. A fenti okokból célszerűnek bizonyult mind az Államtanács jelentéseinek, mind pedig az országgyűlési „Észrevételeknek” a kiadása.¹²

A jelentések jellegével a kortársak is tisztában voltak. Az egyik népszerű korabeli verselő, Marcin Molski így írt az államtanácsi jelentések végleges szövegének szerkesztőjéhez, Kajetan Koźmianhoz címzett versében:

„Szívem első gondolata az volt,
Hogy köszöntsem barátaim ünnepét.
Második gondolatom az volt,
Hogy tisztelegjek az országos érdemek előtt.

A két gondolatot összekötve ünneplem
a Te névnapodat.

Jelentésed a szejmben gyógyír volt
honfitársainknak.

Tisztelem a vegyész tehetségét,
Aki mészköből alabástromot csinált
varázslatos beszédével.

Nagy megkönnyebbülés volt, hogy reményt adtál,

Hogy jobban fognak menni a dolgok, mint eddig.

Az ország hasznos változásokat várhat,

Ha az Államtanácsban több Koźmian fog ülni”.¹³

Annak ellenére, hogy a kortársak bírálata néha talán túl éles volt, Koźmian pedig túl egyoldalúan védelmezte az általa szerkesztett kormányjelentéseket,¹⁴ nem lehet kétséges, hogy az országgyűlésnek a kormánnyal szemben gyakorolt ellenőrzési funkciói jelentős szerepet játszottak a Lengyel Királyság politikai életében.

1. Charte Constitutionnelle du Royaume de Pologne, Dziennik Praw Królestwa Polskiego, I. k. 1816. 3–103., lengyel és francia szöveggel; lásd még: Historia państwa i prawa Polski III, Od rozbiórów do uwłaszczenia, szerk. J. Bardach és M. Senkowska-Gluck. Warszawa, 1981. 317–330.
2. J. Skowronek, Skład społeczny i polityczny sejmów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego: Przegląd Historyczny 1961. 3. sz. 468–476.
3. Wł. Zajewski, Rola sejmów w Powstaniu Listopadowym. In: Powstanie Listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec Powstania, szerk. Wł. Zajewski. PWN. Warszawa, 1980.
4. Article additionnel, Artykuł dodatkowy. Kiegészítő cikkely az alkotmányhoz, amely arról intézkedik, hogy „a sejm két háza a bizottságok választása és minden más tanácskozás és vita idejére mindig titkos részleggé fognak válni”. Dziennik praw ..., 9. k., 1825. 91–98., lengyel és francia nyelvű szöveg.
5. H. Wieckowska, Opozycja liberalna w Królestwie Kongresowym 1815–1830. In: Rozprawy historyczne III. 1923–1925; Etudes sur les mouvements libéraux et nationaux de 1830. Paris, 1932.
6. Jagelló Könyvtár. kéziratok. 6366 III. sz., 53–64.
7. Az Államtanács által szerkesztett négy egymást követő jelentés, amelyek közül az első 1816–1817-re, a második 1818–1819, a harmadik 1820–1823-ra, a negyedik 1824–1828-ra vonatkozik, a varsói Központi Régi Levéltárban (Archiwum Główne Akt Dawnych) maradt fenn, a Lengyel Királyság Államtanácsa dokumentumainak I. sz. gyűjteményében (122, 127, 143, 149 sz.), az első jelentés a császár számára készült francia nyelvű változatban is fennmaradt (123 sz.).
8. Dyaryusz Sejmu Królestwa Polskiego 1818, kiadta Siarczyński. Warszawa, 1818. III. k.
9. Archiwum Główne Akt Dawnych. Államtanács I, 251. sz. 148.
10. Az országgyűlés két házának „Észrevételei” a sejm dokumentumainak pusztulása következtében szétszórtnak maradtak fenn; az „észrevételek” francia változata csak az 1818–1819-re vonatkozó jelentés esetében maradt fenn: Observations de la Chambre du Sénat sur le rapport du Conseil d'Etat présenté en 1820 (Államtanács I. 130. 132 sz.). Feltételezhető, hogy a jelentések és az „Észrevételek” teljes dokumentációja francia nyelven Leningrádban maradt fenn.
11. Wł. Zajewski. Rola sejmów ..., 98.
12. M. Molski, Do Jaśnie Wielmożnego Kajetana Koźmiana, Radcy Stanu, Kawalera orderu Świątobliwego Stanisława dn. 7 sierpnia 1818 r. (Warszawa, 1818).
13. K. Koźmian emlékirataiban tiltakozik a vádak ellen: „Akik nem emlékeznek, nem tudják, vagy nem hiszik, nézzenek utána az államtanács irataiban, az államtitkárság irataiban. Én ezekből az iratokból állítottam össze az Államtanács jelentéseit ..., amelyeket emlékezetemben és szívemben őrzök. Amit írok, és amit írtam, az tagadhatatlan, támadhatatlan igazság”. K. Koźmian, Pamiętniki. Wrocław, 1972. III. k. 67.
14. Obraz Królestwa Polskiego w okresie Konstytucyjnym. I. k. Raporty Rady Stanu 1816–1828. szerk. J. Leskiewiczowa és Fr. Ramotowska. Warszawa, 1984.

AZ 1919–1922. ÉVI TÖRVÉNYHOZÓ SZEJM ÉS ANNAK HATÁSA A FÜGGETLENNÉ VÁLT LENGYELORSZÁG POLITIKAI BERENDEZKEDÉSÉRE ÉS TERÜLETI SZERVEZETÉRE

A II. Lengyel Köztársaság politikai életében és parlamentarizmusának történetében különleges szerepet játszott a Törvényhozó Szejmnek nevezett országgyűlés. Az újjászülető állam első, egykamarás parlamentje volt. Ennek a szejmnek elsősorban az volt a feladata, hogy kidolgozza és törvénybe iktassa az alkotmányt, ugyanakkor azonban döntést kellett hoznia tömördek olyan kérdésben is, amelyek Lengyelország legfontosabb állami problémáira, az alapvető társadalmi reformokra, a gazdasági ügyekre, végül pedig az állampolgári jogok és szabadságok hatalmas komplexumára vonatkoztak, beleértve a nemzeti kisebbségek helyzetének és jogainak kérdését is. Ez utóbbi kérdéskomplexum összefonódott mind az állam belső szervezetének, területi beosztásának problémáival, mind pedig a Köztársaságnak a szomszédos államok között elfoglalt helyének a kérdésével. A két világháború közötti korszak egyetlen parlamentje sem játszott ilyen szerepet, különösen azért nem, mert mint ismeretes, az 1926. májusi államcsíny után a parlament szerepe messzemenően leszűkült mind formális tekintetben — az alkotmányos normák szintjén, mind pedig ténylegesen, az állam politikai életében betöltött szerepe tekintetében.

Jelen referátum azon kutatások eredményeképpen jött létre, amelyeket immár csaknem húsz esztendő óta folytatok a 19. és a 20. század lengyel parlamentarizmusa történetének a területén. E kutatások jelenlegi szakaszának az összefoglalása megtalálható lesz „A lengyel szejm története” általam írt, már nyomdába adott kötetében.¹ Ez a kötet a második kötete lesz annak az intézetünkben készült szintézisnek, amely a lengyel parlamentarizmus történetét dolgozza fel.

A referátumban a következő kérdésekkel kívánok foglalkozni: *Először* — a Törvényhozó Szejm létrejötte, az erőviszonyok és az e téren végbemenő változások; *másodszor* — a parlament hatásköre; *harmadszor* — az alkotmány vitája; *negyedszer* — a szejm viszonya az állam területi szervezetére vonatkozó politikai koncepciókhoz és egyes területeknek Lengyelország többi részével való összekapcsolásának módjához. Annak ellenére, hogy fejtegetéseim számos lényeges kérdést eleve nem érintenek,

a felsorolt kérdések is annyira szétágazóak, hogy csak vázlatos bemutatásukra válakozhatom.

Ad 1. Egy demokratikusan megválasztott országgyűlés, mint legmagasabb államhatalmi szerv összehívása, már a függetlenség elnyerése előtt állandó programkövetelése volt a nem forradalmi baloldali csoportosulásoknak, elsősorban a Lengyel Szocialista Pártnak.² E követeléshez csatlakozott az Ideiglenes Népi Kormány is, amely 1918. november 6-ról 7-ére virradó éjjel alakult meg Lublinban.³ Amikor Józef Piłsudski november 14-én átvette a hatalmat a megszállóktól már kiűrtett Varsóban, ugyanezen a napon kelt első dekrétumában azt ígérte: „Abban a meggyőződésben, hogy a nemzet törvényeinek megalkotója csak a Szejm lehet, elrendeltem összehívását lehetőleg rövid, néhány hónapos időn belül”.⁴ Ezzel a döntéssel, amelyet a nem forradalmi munkáscsoportosulások, elsősorban a szocialisták és a baloldali parasztpártok támogattak, ideiglenesen szembehelyezkedett a jobboldal, különösen az erős Nemzeti Demokrácia Párt, attól tartva, hogy a társadalom háború utáni radikalizálódása a baloldali erők választási sikerét hozhatja meg. A szejm összehívásának a jelszavát támadta a forradalmi mozgalom is, 1918 decemberétől kezdve a Lengyelországi Kommunista Munkáspárt, amely később a Lengyel Kommunista Párt nevet vette fel. Ez a párt a független Lengyelország megszilárdulásában gátat látott a forradalom útjában, amely, mint akkor gondolták, Oroszországon és Magyarországon kívül, Németországban is győzelemre jut. Ezért ez a párt a választások bojkottjára szólított fel.

Másképpen ítélte meg a kérdést Józef Piłsudski, aki 1918. november 22. óta az ideiglenes államfő címet viselte. Álláspontja kiviláglik abból az instrukcióból, amelyet környezetében dolgoztak ki, valószínűleg 1918 decemberében: „... az alkotmányozó nemzetgyűlés adja meg az országnak először azt az érzést, hogy idegenek részvétele nélkül alkotott törvényt, egyedül az alkotmányozó nemzetgyűlés léphet fel hatásosan a bolsevizmus ellen, amely nem egyéb, mint a kisebbség diktatúrája... Az alkotmányozó nemzetgyűlés és általa az ország túlzott radikalizálódásától való félelem alapján téves, az alkotmányozó nemzetgyűlést Lengyelországban a hatalmas paraszti többség fogja megválasztani, az alkotmányozó nemzetgyűlés lesz az egyetlen formája a különböző területek egybekapcsolódásának, a különböző területek közötti különbségek kiegyenlítésének, Lengyelország tényleges egyesítésének”.⁵ A későbbiekben bebizonyosodott, hogy ez a vélemény helyes volt.

A Törvényhozó Szejm jellemző vonása volt, hogy fokozatosan alakult ki. Ez az újjászületőben lévő állam politikai helyzetéből következett. A régi Lengyel Királyság területének egy része, amelynek Lengyelországhoz való tartozását senki sem vitatta, még továbbra is német katonai megszállás alatt volt. A nyugati területek: Nagy-Lengyelország, Pomorze, még a Német Birodalomhoz tartoztak, Nagy-Lengyelország ugyan már csak formálisan, mivel 1918 december végétől a felkelés következtében felszabadult. Galícia keleti felében folyt a lengyel-ukrán háború. Miután Csehszlovákia fegyveresen elfoglalta az ún. Osztrák-Szilézia túlnyomórészt lengyelek által lakott jelentős részét, Cieszyn körzetében nem lehetett lebonyolítani a választásokat. Nem kerülhetett sor a választásokra Felső-Sziléziában sem, amelyre Lengyelország jogot formált amiatt, hogy többségében lengyel lakosságú volt, noha sem Osztrák-Szilézia, sem pedig Felső-Szilézia nem tartozott Lengyelországhoz az ország első felosztását megelőzően. Míg a volt porosz és osztrák felosztási területeken a választásokat le akarták bonyolítani olyan területeken is, amelyek az első felosztás előtt nem tartoztak Lengyelországhoz, addig egészen más volt a helyzet azokon a területeken, amelyek 1914 előtt az Orosz Birodalomhoz tartoztak. A választásokat meg akarták tartani a Lengyel Királyság területén, de annak litván többségű északi járásai nélkül, valamint Białystok körzetében, amely viszont nem tartozott a Királysághoz. Ami az orosz felosztási terület többi részét illeti, a választási szabályzat csak annak kijelentésére szorítkozott, hogy a jövőben meghívják a szejmbe „a litvániai és oroszországi lengyelek képviselőit a helyi lakossággal való egyetértésben”.⁶ Ez utóbbi rendelkezések minden bizonnyal Józef Piłsudskinak és munkatársainak abból a koncepciójából következtek, hogy a felosztások előtt a lengyel államhoz tartozott keleti területeken olyan politikai megoldást kell kialakítani, amely federatív koncepció néven vált ismertté.

A választási szabályzat imént említett rendelkezései sui generis maximum-programot alkottak, amely a Törvényhozó Szejm működésének végéig sem lett teljes mértékben megvalósítva. Következésképpen, az úgynevezett főválasztásokra 1919. január 26-án került sor a Lengyel Királyság területén (két körzet kivételével, ahol későbbi időpontokban tartották meg azokat) és Galícia nyugati részén. Ekkor 296 képviselőt választottak meg. A részvétel a választásokon magas volt. A kommunisták és a zsidó szocialista párt, a Bund által meghirdetett bojkottnak nem volt különösebb hatása, a választásokon való részvételi arány magas volt. Belekerült a szejmbe ideiglenesen 18 lengyel is, akiknek mandátumuk volt a

Német Birodalom parlamentjébe (Reichstag), valamint 26 kelet-galiciai képviselő, akik korábban az osztrák birodalmi tanács (Reichsrat) képviselőházában foglaltak helyet. Ez utóbbiak a szejm működésének teljes időszaka alatt képviselők maradtak, míg a Német Birodalom parlamentjéből örökölt képviselők többségét időközben a függetlenné vált Lengyelországban megválasztott képviselőkkel váltották fel. Végeredményben működésének utolsó szakaszában a parlament 432 képviselőből állt, akik közül 393 a lengyel hatóságok által rendezett, demokratikus választási szabályzat szerint lebonyolított választások alapján nyerték el mandátumukat. E választási szabályzat szerint választhatott és választható volt minden 21 évét betöltött mindkét nemű személy, a választások tehát általánosak, titkosak, egyenlők és közvetlenek voltak. Igen könnyen lehetett választási listákat hirdetni. Ehhez mindössze ötven olyan személy aláírását kellett összegyűjteni, akik az adott választási kerületben választójoggal rendelkeztek. A választások lebonyolítása céljából az országot körülbelül 70 választókerületre osztották fel, ezek mindegyikében 4–16 képviselőt választottak. A mandátumokat arányosan osztották el belga rendszer szerint a d'Hondt-módszerrel.

A választások a következő eredményt hozták. A szejmben a legnagyobb politikai erő a Nemzeti Demokrácia lett, amely Népi-Nemzeti Szövetség néven lépett fel. A szavazatoknak mintegy 35%-át nyerte el. Együttvéve nem sokkal kevesebb szavazatot értek el a politikailag differenciált parasztcsoportosulások. Ezek közül a legnagyobb szerepet a kifejezetten a centrum felé fejlődő „Piast” Lengyel Néppárt játszotta, amelynek élén Wincenty Witos állt, valamint a „Felszabadulás” Lengyel Néppárt, amely több alkalommal is együttműködött a szocialistákkal. Ez utóbbiak, akik a képviselők mintegy 10%-át tömörítették, mint később kiderült, az összes nagyobb parlamenti frakció közül a legstabilabb együttest alkották: ilyen nagyobb parlamenti frakció kezdetben 10, a szejm működésének vége felé pedig 14 volt.

Az ország politikai helyzete, a társadalmi konfliktusok, a parlamenti csatározások azt eredményezték, hogy a parlamenti erőviszonyok nem voltak stabilak. Szakadások és átcsoportosulások mentek végbe, amelyek elsősorban a Nemzeti Demokráciát és a paraszti baloldalt gyengítették. Ennek következtében megnőtt a centrumban álló csoportosulások jelentősége. A Nemzeti Demokrácia két fontosabb szakadást élt át, parlamenti frakciója elvesztette első helyét a szejmben. Másrészt nem jártak eredménnyel a parasztpárti frakciók egyesítésére irányuló kísérle-

tek. Ezek azzal zárultak, hogy számszerűleg megerősödött a „Piast”, s a parlament legerősebb csoportosulásává vált. Meg kell jegyeznünk, hogy az egész két világháború közötti korszakban ebben a szejmben foglalt helyet a legtöbb paraszt, a képviselők összlétszámának mintegy 30%-át alkották. Ellenfeleik csipkelődve paraszt-szejmről beszéltek. A választások körülményei azt eredményezték, hogy az összes képviselő körülbelül 95%-a lengyel volt, a nemzeti kisebbségeket csupán néhány zsidó és német képviselő reprezentálta. Ez az állapot, mint ismeretes, éles ellentétben állt a lengyelországi nemzetiségi viszonyokkal.

A parlament hatásköre. A parlament hatáskörét a teljes alkotmány életbelépésének idejéig a szejm 1919. február 20-án egyhangúan elfogadott határozata szabta meg. Ez a határozat, amely Kis Alkotmány néven vált közismertté, a szejmet szuverén és törvényhozó szervnek tekintette. Az államfő — ezt a hivatalt a szejm továbbra is Józef Pilsudskira bízta — a parlament határozatainak legfőbb végrehajtója volt polgári és katonai kérdésekben. Az államfő — a szejmmel egyetértésben — nevezte ki a szejmnek felelős kormányt.⁷ A Kis Alkotmány rendelkezései a Pilsudskit ellenző jobboldal, valamint az őt támogató parlamenti baloldal és a centrum egy része között elért kompromisszum eredményeképpen jöttek létre. A Pilsudski személye és politikája iránti viszony a szejmben éles konfliktusok forrásává vált, a parlamenti frakciókban bekövetkezett szakadások és átcsoportosulások fontos mozgatórugója volt ez. Ennek ellenére, a kompromisszum alapelvei, amelyek a Kis Alkotmányban voltak megfogalmazva, a szejm működése során mindvégig fennmaradtak. A Kis Alkotmány egyébként is sokkal tovább volt érvényben, mint ahogy azt kezdetben gondolták — 1922 november végéig. Eközben a parlament hatásköre ténylegesen némileg módosult. A szejm a Kis Alkotmány rendelkezései értelmében továbbra is a kizárólagos törvényhozó maradt, és továbbra is széleskörű ellenőrzési funkciókkal rendelkezett. Az egyes kormányok összetételének kialakítása, valamint az állam politikájának általános menetébe való beleszólás terén azonban olyan gyakorlat alakult ki, hogy sui generis konszenzust kellett elérni az államfő és a parlament között. E két tényező — a szejm esetében annak többsége — egyetértése nélkül egyetlen kormány sem volt képes működni; mutatis mutandis, ez vonatkozik az általános politikai problémákra, különösen a külpolitikaiakra is. Meg kell itt jegyeznünk, hogy Pilsudski marsall, aki egyúttal a hadsereg főparancsnokának a funkcióját is betöltötte, gyakorlatilag igen jelentős autonómiával rendelkezett a keleten folytatott háborúval és az ebből fakadó

külpolitikai problémákkal kapcsolatos kérdésekben. A helyzet megváltozott, amikor 1920 júliusában, a Vörös Hadsereg Varsó elleni offenzívája idején a sejm elfogadta az Államvédelmi Tanácsról szóló törvényt. Ez a szerv vette át – mintegy három hónapi időtartamra – a sejm és az államfő hatáskörét „minden, a háború folytatásával és befejezésével, valamint a békekötéssel összefüggő kérdésben”.⁸ Az Államvédelmi Tanács munkájának befejezése és a sejm tanácskozásának felújítása után a parlament pozíciója, különösen a Szovjet-Oroszországgal megkötendő béke kérdéseiben, az előző időszakhoz képest, megerősödött. Hangsúlyozni kell még egy körülményt – azt ugyanis, hogy bármiféle átalakulástól függetlenül, a tárgyalt korban magától a parlamenttől függött saját hatáskörének a meghatározása. Legfelső fokon a sejm döntött az összes állami vezető funkció betöltéséről is, az államfői hivatalt is beleértve. Viszont a jogosultságok érvényesítési módjára lényeges befolyást gyakoroltak az erőviszonyok magában a parlamentben, többek között az egyre világosabbá váló nehézség, hogy nem lehet állandó, stabil többséget kialakítani.

Az alkotmány vitája. Az alkotmány előkészítő munkálatai a sejm összehívása után csaknem azonnal megindultak s az alaptörvény 1921. március 17-i törvénybe iktatásával fejeződtek be. A sejm-ben képviselt csoportosulások a rendszer következő alapelveit fogadták el: Lengyelország függetlensége, amit a társadalom hatalmas többségével együtt a nemzet kimagasló vívmányának, sikerének tekintettek; ide tartozott a kapitalista gazdasági rendszer is, noha a baloldal, különösen a szocialisták és a „Felszabadulás” parasztcsoportosulás annak messzemenő, parlamentáris úton történő átalakítását tűzték ki célul; végül a köztársasági államforma igen fontos szerepet játszó parlamenttel. Különbségek a következő kérdésekben voltak:

1. Az államfő jogköre és megválasztási módja – ebben a tekintetben a jobboldal, amely attól tartott, hogy a köztársasági elnöki funkciót Piłsudski veszi át, akihez nem volt bizalmuk, arra törekedett, hogy korlátozza az elnök hatáskörét;
2. A parlament másik házának létrehozása, megválasztási módja és jogköre; e kérdésben a baloldal határozottan ellenezte bármiféle felsőház létrehozását, e körül a kérdés körül zajlottak a legélesebb viták; a baloldal követelte a közvetlen demokrácia intézményének a bevezetését is, pl. az állampolgári kezdeményezést a törvényhozásban, a népszavazást, stb.;
3. Az alaptörvény szövegébe társadalmi reformok ígérétének és szociális

jogoknak (munkavédelem, stb.) a felvétele, amit a jobboldal határozottan ellenzett. A parasztcsoportosulások a főhangsúlyt arra helyezték, hogy a parasztok érdekében tiltsák meg a korlátlan földforgalmat és egyúttal tegyenek ígéretet a földreform megvalósítására. Mindkét követelésüket sikerült is érvényesíteniük;

4. Az állampolgári jogok és szabadságok mértéke, köztük – s ez szintén heves vitákat váltott ki – a lelkiismereti és a vallásszabadság biztosítása, valamint a katolikus egyház jogainak kérdése, amelyet a jobboldal a felosztások előtti időkhöz hasonlóan, az uralkodó egyház jogaival kívánt felruházni. E kérdésekben olyan kompromisszum alakult ki, amely nem elégitette ki teljesen a baloldalt és a centrum egy részét. Hasonló eredmény született a nemzeti kisebbségek jogainak az alkotmányban való rögzítése kérdésében.

Az alkotmány kidolgozásának kezdeti szakaszában a jobboldali csoportosulások rugalmasabb álláspontot képviseltek. Álláspontjukat 1920 második felében merevítették meg, amikor a Szovjet-Oroszországgal vívott háború Lengyelországra nézve kedvezően befejeződött. A vita utolsó fázisában azonban, attól tartva, hogy a megegyezésre való képtelenség negatív hatással lehet a közeledő felső-sziléziai népszavazás eredményére, létrejött a kompromisszum, mégpedig valószínűleg az államfő közvetítésével. A legvitatottabb kérdésben – a szenátus létrehozásának az ügyében – úgy döntöttek, hogy mintegy átmeneti időszakra hozzák létre azt, a következő szejm ugyanis saját hatáskörében megváltoztathatja majd az alkotmányt úgy, hogy megszünteti a szenátust. Ezenfelül az alkotmány a jobboldal eredeti elképzeléseihez képest jelentős mértékben korlátozta a felsőház jogkörét. A szenátust a demokratikusan megválasztott szejmhez hasonló módon kellett megválasztani. Felemelték a korhatárt (az aktív választójognál 21-ről 30 évre, a passzív választójog esetében 25-ről 40 évre). Csökkentették a választókerületek számát. Ez utóbbi rendelkezés, továbbá, hogy bevezették ezúttal mindkét ház megválasztásánál az ún. állami listákat, arra volt hivatva, hogy – részben eltávolodva az arányosság elvétől – a legkisebb pártok rovására előnyben részesítse a nagy csoportosulásokat.

Ez az alkotmány, amely márciusi alkotmány néven vonult be a történelembe, s amelyet ténylegesen egyhangúlag fogadott el a szejm, azok közé a demokratikus alaptörvények közé tartozott, amelyek az első világháború utáni Európában több kapitalista ország parlamentjében is elfogadásra kerültek. A parlamentnek döntő szerepet biztosító parlamentáris

kormányzati rendszert alakított ki, az állampolgári jogok és szabadságok széles skáláját biztosította. Fontos lépés volt a korábban oly sokáig felosztott ország integrálódásának útján. Végeredményben – néhány gyenge pontja ellenére – a lengyel politikai gondolkodás haladó hagyományaihoz tartozik.⁹

Az utolsó nagy kérdéskör, amelyet – sajnos szintén csak vázlatosan – ismertetni szeretnék: a szejmnek, pontosabban a szejmben képviselt csoportosulásoknak az állam területi beosztásához és egyes határterületeknek a köztársaság többi részével történő összekapcsolásához való viszonya. Szorosan összefüggött ezzel a kérdéssel a lengyel államnak szomszédaihoz fűződő viszonya.

Mint ismeretes, annak ellenére, hogy a lengyel politikai csoportosulások és a független állam szervei egyöntetűen képviselt álláspontja értelmében Lengyelország visszanyerte függetlenségét, azaz visszatért a független, szuverén államok kategóriájába, az országnak a felosztások előtti területe nem volt visszaállítható. Mindenki tisztában volt azzal, hogy egyes, a felosztások előtt Lengyelországhoz tartozott területeken alapvetően megváltoztak a nemzetiségi viszonyok. Másrészt egyes területeken, mint például Sziléziában, amely 1772 előtt nem tartozott Lengyelországhoz, spontán repolonizációs folyamat következett be. Ennek következtében, ezen a területen a lakosság többsége lengyelnek vallotta magát és a függetlenné vált államhoz kívánt visszatérni. A keleti területeken ezzel szemben a lengyel lakosság aránya jelentős mértékben csökkent. A lengyel nemzetiségű lakosság többségben volt egyes nagyvárosokban, mint például Lwówban és Wilnóban, vidéken léteztek ugyan egyes nagyterjedésű lengyel lakta területek is, de ezeket nem lengyel nemzetiségű lakosság zárt többsége vette körül. Szeretném hangsúlyozni, hogy jelen tanulmányomban mellőzöm azt a hallatlanul fontos kérdést, hogy mi volt a nem lengyel lakosság álláspontja, valamint az egész ügy nemzetközi összefüggéseinek nem kevésbé fontos problémáját is.

Lengyelországnak a Németországgal és Csehszlovákiával közös nyugati és déli határait illetően az egyes politikai csoportosulások között nem volt különösebb nézeteltérés. Ezért, mint korábban említettem, a József Pilsudski felügyelete alatt kidolgozott választási szabályzat megfelelt a jobboldal álláspontjának, amelynek vezető személyisége Roman Dmowski volt. Az összes lengyel politikai csoportosulás álláspontjával egyezett a szejmnek az a döntése is, hogy képviselőknek fogadták el azokat az egységes közös listán a cieszyni Sziléziában jelölt képviselőjelöl-

teket, akiknek megválasztására ott nem kerülhetett sor, mivel Csehszlovákia a területet fegyveresen elfoglalta. Nem váltott ki ellenvetést a szejmben a Szilézia autonómiájáról 1920-ban elfogadott törvény sem.¹⁰ Ez a törvény a cieszyni Szilézia azon részén, amely végül is Lengyelország fennhatósága alatt maradt, valamint Felső-Sziléziában, amely a népszámlálás után lett volna Lengyelországhoz csatolva, olyan autonóm intézményeket vezetett be, amelyek bizonyos tekintetben hasonlatosak voltak azokhoz, amelyek a Habsburg-birodalomban léteztek Galícia autonómiája idején.

Nagy vitát váltottak ki viszont a keleti területek problémái. E kérdésben két homlokegyenest ellenkező koncepció létezett. A Dmowski által megfogalmazott ún. inkorporációs koncepció közvetlenül Lengyelországhoz kívánta csatolni a felosztások előtt Lengyelországhoz tartozott ukrán, belorusz és litván területek jelentős részét. Abból indultak ki, hogy mivel ezeken a területeken erős a lengyel földbirtok, jelentős kulturális központok vannak, viszont a nem lengyel lakosság nemzeti tudata – mint gondolták – fejetlen, e területeket rövid időn belül el lehet lengyelesíteni. Ezért nincs szükség ott semmiféle nemzetiségi és politikai engedményekre. Dmowski és a Nemzeti Demokrácia esetleg hajlandó volt kivételt tenni és autonómiát adni a litván területek egy részének.

Ellérő véleményt képviselt Pilsudski, továbbá a vele e tekintetben együttműködő Ignacy Paderewski miniszterelnök, valamint a parlamenti baloldal csoportosulásai. Ezek a körök még a háború előtt meghirdették a felosztások előtti Lengyelország népei föderációjának koncepcióját, így próbálván védekezni Oroszország expanziója ellen. Ehhez a koncepcióhoz csatlakozott a lublini Ideiglenes Népi Kormány, ez fejeződött ki a választási szabályzat már ismertetett rendelkezéseiben is. A szejm fórumán föderatív koncepciókat hirdetett a Lengyel Szocialista Párt, a „Felszabadulás” parasztpárt, amelyek ennek megfelelő alkotmánytervezeteket terjesztettek elő. Sajátos *signum temporis* volt az a tény, hogy alkotmánytervezetében még a Nemzeti Demokrácia is lehetségesnek tartotta, hogy autonómiát biztosítsanak a nem lengyel többségű területek számára. Némileg elébe vágva az eseményeknek, hadd jegyezzük meg, hogy az alkotmány véglegesen elfogadott szövegében a nemzeti kisebbségek autonómiájának a kérdése csak csökevényes formában maradt meg: a területi önkormányzat keretében kaptak csupán jogot külön szervezetek létrehozására.

A gyakorlatban a szejm jobboldali – centrista többsége szembehe-lyezkedett minden olyan lépéssel, amely nemcsak a föderatív, hanem az

annál sokkal korlátozottabb autonomista megoldásokhoz vezetett volna. Így történt ez különösen Wilno esetében. Miután 1919 áprilisában a lengyel hadsereg elfoglalta a várost, Piłsudski kiáltványt intézett az egykori Litván Nagyfejedelemség lakosaihoz, amelyben kilátásba helyezte, hogy ügyeiket „lengyel részről történő bármiféle erőszak vagy nyomás nélkül” intézhetik.¹¹ A kiáltvány a szejm többségének ellenzésével találkozott. A helyi lengyel lakosság sem fogadta szívesen, mert az a közvetlenül Lengyelországhoz való csatlakozást kívánta. Határozottan ellenséges hangnemben nyilatkoztak róla a litvánok is, mert álcázott lengyel imperializmust láttak benne. Hasonló sors érte az államfő egy másik kezdeményezését is a wilnói kérdésben. Amikor a lengyel–szovjet háború befejezése után a lengyel hadsereg erőszakkal elfoglalta Wilnót és környékét, létrehozták ott átmeneti alakulatként az ún. Közép-Litvániát. Az ott főleg lengyelek által megválasztott helyi szejm az államfő részéről gyakorolt nyomás ellenére olyan határozatot hozott, hogy ezt a területet feltétel nélkül Lengyelországhoz kell csatolni. Ez a határozat megegyezett a Törvényhozó Szejm jobboldali-centrista többségének az álláspontjával. Hozzáteszük, hogy az egész ügy nagy konfliktust okozott a parlamentben, a kormánynak le kellett mondania miatta. Végezetül Wilno környéke ugyanolyan alapon illeszkedett be az államba, mint a többi terület. Egyedül csak az a speciális nyelvi és iskolai törvény volt ott érvényben, amely néhány más vajdaságban is bizonyos jogokat biztosított e téren az ukránok, a beloruszok és a litvánok számára. Az ún. wilnói ügy sorsa világosan bizonyítja, hogy a Törvényhozó Szejm többsége – akárcsak az akkor élt lengyelek döntő többsége – elvetett mindenféle föderatív vagy autonomista megoldást keleten. Ezzel egyidejűleg elvetette az efféle megoldásokat e területek ukrán, belorusz és litván lakosságának a döntő többsége is, mert nem kívánta a Lengyelországhoz való kötődést.

Rendkívül nehéz mérleget vonni a tárgyalta kérdésekben. A következő állításokat lehet megkockáztatni. A független Lengyelország első parlamentje, a Törvényhozó Szejm elég hűen tükrözte a lengyel nemzet társadalmi szerkezetét az I. világháború befejezése utáni években. Tükrözte azt is, hogy a lengyel politikai csoportosulásoknak milyen befolyásuk van a társadalomban. Ez a szejm döntő pozícióra tett szert az állam politikai struktúrájában. Számos intézkedést tett a társadalom integrációs folyamatának érdekében, a politikai és társadalmi konfliktusok enyhítésének érdekében.

Sokkal kedvezőtlenebb a mérleg azoknak a hallatlanul fontos prob-

lémáknak a viszonylatában, amelyek a nemzeti kisebbségeket érintették. Abban a kísérletben, amelyre a szocialista mozgalomból kinőtt Pilsudski és akkori szövetségesei vállalkoztak, hogy a lengyelek és a Lengyelországban élő többi nemzet együttélésének problémájára modernebb, demokratikusabb megoldást találjanak – a sejm a jobboldal által képviselt álláspontra helyezkedett, amely alighanem megegyezett a nemzet többségének véleményével. Ki lehet jelteni, hogy legalábbis bizonyos fókig annak az eddigi függőségnek és elnyomásnak a reakciója volt ez, amelyben addig a lengyelek éltek. Megvolt a maga jelentősége annak a ténynek is, hogy ezeken a területeken a lengyelek a gazdaságilag kiváltságos rétegekbe tartoztak, s ennek következtében attól tartottak, hogy a nem lengyel többség e tekintetben is megkérdőjelezheti pozícióikat.

Jegyzetek

1. Historia sejmu polskiego: Tom II. A. Ajnenkiel. Wdobie rozbiorów. II Rzeczpospolita. Warszawa (sajtó alatt). Ugyanott megtalálható a téma részletes irodalma.
2. J. Tomicki, Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948. Warszawa, 1893, 21. skk.
3. Manifest Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej, szerk. J. Lewandowski. Lublin, 1968. 37. A. Ajnenkiel, Z dziejów Tymczasowego Rządu Ludowego w Lublinie: Kwartalnik Historyczny 1958. 4. sz. 1057–1092.
4. Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918, 17. sz. 40. tétel.
5. Idézem: A. Ajnenkiel, Polskie konstytucje. Warszawa, 1893. 220. nyomán.
6. Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918, 18. sz. 47. tétel.
7. Dziennik Praw Państwa Polskiego 1919, 19. sz. 226. tétel.
8. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1920. 53. sz. 327. tétel.
9. A. Ajnenkiel, Polskie konstytucje ..., 239–270., Historia Polski, IV. k. 1918–1939. 1. rész, I–XIV. fejezet (1918–1921), szerk. T. Jędruszcak. Warszawa, 1984. 465–518.; az alkotmánytervezetokről és vitájukról részletesen ír: S. Krukowski, Geneza konstytucji z 17 marca 1921 roku. Warszawa, 1977.
10. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. 1920. 73. sz. 497. tétel.
11. Idézem: Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925, szerk. M. Janowska és T. Jędruszcak. Warszawa, 1981. 490.

FRANCIAORSZÁG ÉS A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK RENDSZERE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉVTIZEDEKBEN

Az egységes Németország létrejötte új fejezetet nyitott a nemzetközi kapcsolatok történetében. Az 1871-gyel kezdődő korszak fő jellemzője, hogy megkezdődött az európai nagyhatalmak két szembenálló blokkba való szerveződése, mely Európa hatalmi megosztásához vezetett. A két ellenséges blokk kialakulása, s ezzel a nemzetközi kapcsolatok rendszerének működése két nagyhatalom aktivitásának volt köszönhető. Az egyik Németország volt, a másik pedig Franciaország, s a nemzetközi kapcsolatok mozgását e két nagyhatalomhoz fűződő kettős „kihívás”–„válasz” viszony határozta meg az 1871–1914 közötti időszakban.

A korszak német kihívással kezdődött. Párizs erre a francia–oros szövetséggel, illetve az antant létrehozásával válaszolt, mely most már Franciaország kihívásává vált Németország számára. Mivel Berlin válaszási kísérletei 1904-től kezdődően gyakorlatilag kudarcra végeztek, a német politikai vezetés úgy vélte, csak a háborús megoldás maradt számára.

Mielőtt felvázolnánk azt a több mint két évtizedes folyamatot, melynek során Franciaországnak sikerült választ adnia a német kihívásra, ki kell térnünk a nagyhatalmi magatartás néhány vonására.

Közismert a hegemoniára vagy a már megszerzett vezető szerep megőrzésére való törekvés. Minden olyan tényezőt, mely e törekvéseket akadályozhatja vagy kérdésessé teheti, a politikai vezetés a nagyhatalmi létben való fenyegetettségként értékelheti. Természetesen mindig az adott eset alapján lehet eldönteni, hogy ez az értékelés mennyire reális. Bennünket az az eset érdekel, amikor a konfliktusforrás vagy a fenyegetettség lehetősége valóban megvan – enélkül nincs is nemzetközi politika –, de az adott hatalom létét még nem fenyegeti. Mégis az ellenkező értékelés születik, ami lélektani sokkhoz vezető folyamatot indít meg. ezért elkezdődik az intézkedéseknek az a sorozata, mellyel a politikai vezetés a hatalmi, a nemzeti létét, biztonságát óhajtja megvédeni. Ezzel azonban egy ördögi kör kialakulása kezdődhet el: *A* hatalom biztonsági intézkedéseit ugyanis *B* fenyegetésként foghatja fel, ezért maga is a biztonságát erősítő intézkedésekhez folyamodik. Ez hatással lesz *A*-ra, s ez megint

visszahat B -re, s így tovább, egészen a háborús konfliktusig. A katasztrófa felé vezető úton az egyetlen gyógymód — ha $A - B$ viszonyában a belső egészséges erők már nem képesek a folyamatot megállítani —, a külső hatalmak fellépése. Veszélyesebb a helyzet, ha e folyamat blokkpolitikában jelentkezik. A katasztrófa, azaz a háború elkerülése ebben az esetben külső erő beavatkozásától már nem várható, hiszen a blokkok valamennyi nagyhatalmat tömörítik. Ezért csak a tömbök belső, egészséges politikai erőitől várható „gyógyulás”.

E kitérőt azért tartottuk fontosnak, mert véleményünk szerint a tárgyalt korszakban az előbb vázolt folyamat, mely a politikai vezetés tudatában a fenyegetettség érzéseként jelenik meg, s ez a nemzetközi kapcsolatok lélektani tényezőjének nevezhető, meghatározó jelentőségű. Így a „kihívás”—„válasz” viszonyra alapozott hatalmi mozgást tovább finomíthatjuk, s képletünk a következőképpen alakul: „kihívás” → fenyegetettség érzése → politikai döntés → „válasz”. Hozzátevé, hogy képletünk valamennyi eleme tényezők egész sorának eredője.

Az előbb vázolt folyamat a német–francia viszonyban megfigyelhető. A lélektani láncreakciót a német kihívás indította el, mely számos tényező együtthatásával volt érezhető Franciaország számára. Párizs ezt mindenekelőtt abban érezte, hogy szegényletes katonai vereséget szenvedett az 1870–71-es háborúban. Következményeiben ehhez még hozzájött Elzász-Lotharingia elcsatolása, az 5 milliárd frankos hadisarc, valamint egyes megyék német megszállása a kártérítés kifizetéséig. Ezen kívül a Rajnán túl 41 milliós lakosú, dinamikus gazdasággal s Európa legjobb hadseregével rendelkező Németország szerveződött meg, s úgy tűnt, ez bénítólag hat Párizs minden külpolitikai mozgására. Ezt a helyzetet még az is tetézte, hogy Bismarcknak 1873-ban Oroszországot és Ausztria-Magyarországot sikerült Németországgal közös szövetségi blokkba tömörítenie. A megfelelő válaszadás Párizs részéről lehetetlennek látszott, mivel Németországgal 36 millió lakosú s gyengébb dinamikájú gazdasággal bíró országot tudott szembeállítani. Az egyetlen, még szabadon álló nagyhatalom, Anglia pedig számba sem jöhetett: London ugyanis a franciákat a kontinensen lekötő német kihívástól az angol gyarmati törekvéseket veszélyeztető francia kihívás erejének jelentős csökkenését remélte. Ilyen körülmények között Franciaországnak milyen válaszlehetőségei voltak?

Az egyik a háborús megoldás. Bismarck ezzel kapcsolatban a következő megjegyzést tette 1871 augusztusában Gabriac francia ügyvivőnek: „Önök megfizetik a két milliárdot, de amikor majd 1874-et írunk, s még

hármat ki kell fizetni, Önök háborút fognak indítani”. Ehhez mindjárt hozzátette: „Nos, Ön megérti, ha újra kezdik az ellenségeskedést, nekünk az a jobb, ha minél előbb, mint később”. — fejezte be a kancellár.¹ Az idézet alapján Bismarck számolt egy háborús megoldási kísérlettel francia részről, ennek sikerében azonban nem hitt. Éppen ezért a kancellár megjegyzése inkább Párizsnak címzett figyelmeztetésként fogható fel. A háborús megoldásnak egyébként voltak hívei Franciaországban, elsősorban a szélsőségesen nacionalista körök s a vezérkarhoz közelálló csoportok sorolhatók ide. Ez az irányzat a nyolcvanas években „Reváns tábornok”: Boulanger idején tetőzött. A belső egészséges erők realitásérzéke azonban megmentette Franciaországot a beláthatatlan következményekkel járó háborús kalandtól.

Thiers-nek már a hetvenes években az volt a véleménye, hogy Franciaország egyhamar nem tud a fegyverekhez nyúlni. A válaszdást ezért másik úton kellett elkezdni: belső talpraállás és szövetségi kapcsolatok kiépítése. Ami az első feltételt illeti, meglepően gyorsan megvalósult. A hetvenes évek közepére az ország gazdasági teljesítőképessége már elérte a háború előtti évek szintjét. Gyorsan végbement a hadsereg újjászervezése is, melynek eredményeként a francia békelétszám elérte a németét. Szepepe volt ebben az 1872. évi törvénynek, amely bevezette az általános hadkötelezettséget. Az 1875-ben alkotott törvény pedig a tisztek, altisztek számát növelte. E válaszdási törekvés azonban újabb konfliktus eredménye francia–német viszonylatban, sőt a fentebb vázolt lélektani sokkhoz vezető folyamatot indította el. A francia belső talpraállásra irányuló intézkedéseket, különösen az 1875-ös törvényt, a német politikai vezetés háborús veszélyként értékelte, melynek következménye az 1875-ös háborús riadalom volt. Németország fegyveres konfliktussal fenyegető fellépésével szemben azonban Franciaország nem maradt egyedül, mivel Angliát és Oroszországot is sikerült maga mellé állítania. Párizs–Berlin viszonyában tehát az európai egyensúlyra ügyelő külső erők fellépése mentette meg a békét. A nemzetközi kapcsolatokban oly fontos bizalom légköre azonban az európai hatalmi rendszer meghatározó pontján, a francia–német viszonyban nem állt helyre.

Franciaország törekvése szövetségesek szerzésére vagy szövetségi rendszer kiépítésére a téves politikai értékelésnek is jó példája. Párizs külpolitikai mozgástere és mozgási lehetősége az általa megteremtett szövetségi rendszerben ugyanis semmivel sem volt nagyobb és jobb, mint a diplomáciai elszigeteltség két évtizedében. Franciaország éppen „hatalmi

magányában” bővítette ki jelentősen gyarmatbirodalmát Nyugat-Afrikától Indokínáig, sőt Jules Ferry idején a kongói-kérdés még a német–francia együttműködésre is lehetőséget adott – Anglia ellen. Ezért ami a szigetországgal való gyarmati versenyfutást illeti, Franciaország semmivel sem volt rosszabb helyzetben, mint az ötvenes, hatvanas években, amikor a kontinens vezető hatalma volt. A Londonnak stratégiaileg fontos területeken – a Közel-Kelet, Egyiptom – III. Napóleonnak ugyanúgy meg kellett hajolnia az angol igények előtt, mint az elszigetelt III. Köztársaságnak. A kontinensen pedig az európai egyensúly elve s az erre vigyázó nagyhatalmak gyakorlatilag minden szerződés nélkül garantálták Franciaország biztonságát. Párizs azonban úgy értékelte, hogy e biztonságot a belső erőfeszítések mellett csak egy erős szövetséges nyújthatja és biztosíthat számára megfelelő hátvédet Európában, s nagyobb mozgásteret a gyarmati kérdésben. A hetvenes évek hatalmi szisztémájában azonban kilátástalannak tűnt az ilyesfajta próbálkozás, csak az idők változásában bízhatott. Elsősorban abban, hogy a nemzetközi helyzet kiéleződése Berlint olyan lépésre kényszeríti, mely kedvező lehet a franciák számára. De bízhatott abban is, mint a sakkjátékos, hogy az ellenfél egyszer lépést téveszt, s ezt kihasználhatják. Volt még egy lehetőség: a szövetségteremtés annak is függvénye volt, hogy a német kihívás mikor válik érzékelhetővé s mikor tudatosul a többi nagyhatalomnál. A hetvenes években ugyanis ezt még csak Franciaország érezte.

A francia válasz megszületésében gyakorlatilag mindhárom lehetőség szerepet kapott. A nemzetközi helyzetben esetleg kialakuló válságokba vetett francia reményeket erősítette az a tény, hogy az első bismarcki koalíciós szisztéma egy ponton komolyan sebezhető volt. A kancellár azt az Ausztria-Magyarországot és Oroszországot tömörítette egy blokkba, melyek érdekei a Balkánon ütköztek, s a francia diplomáciai elszigeteltség évtizedeiben az európai hatalmakat is megmozgató nagy válságok éppen e térségben alakultak ki. Az 1875–78-as keleti válság idején a két hatalom ellentéte felszínre került, s a franciák ezt megpróbálták oly módon kiaknázni, hogy orosz támogatással francia főkormányzót állítsanak Kelet-Rumélia élére. Bár ez az együttműködési kísérlet, elsősorban Andrásy tiltakozása miatt, sikertelenül végződött, a válság végül is az orosz–osztrák–magyar s az orosz–német viszonyt egyaránt meggyengítette. A következő, az 1885-ös bolgár válság a három császár szövetségét gyakorlatilag szétrobbantotta. Bismarck Oroszországot csak diplomáciai bravúrral, az ún. viszontbiztosítási szerződéssel tudta Németország mellett

tartani. A bolgár válság ezen kívül olyan lépést is kikényszerített Bismarck-ból, mely kifejezetten Franciaországnak kedvezett. A kancellár 1887. november 6-án bezáratta a berlini pénzügyi piacot az orosz kölcsönök előtt. Mivel a 19. század közepétől a cárizmus legjelentősebb hitelezője Németország volt, Bismarck ezzel az intézkedéssel pénzügyi nehézséget akart okozni Oroszországnak, hogy megnehezítse katonai előkészületeit és megakadályozza, hogy a bolgár válság miatt orosz–osztrák–magyar háború robbanjon ki. Ez az intézkedés a visszájára fordult, mert Párizs átvállalta a hitelező szerepét. 1888 végén már ki is bocsátotta az első 500 millió frankos orosz kölcsönt. Így Bismarck intézkedése megnyitotta az utat a francia tőke oroszországi behatolására. Az adott pillanatban persze ez csupán gazdasági lehetőség volt, Párizs azonban oroszországi tőkeexportját eszközként, pénzfegyverként használta fel a német kihívásra adandó válaszhoz.

Úgy tűnik, Bismarck nem tulajdonított nagy jelentőséget pénzügyi intézkedésének s ebből következően a francia–orosz pénzügyi kapcsolatteremtésnek. Véleménye szerint egy jó gazdasági kapcsolat még nem jelent szövetséget, s rossz gazdasági kapcsolat mellett is jó politikai viszony tartható fenn. 1887-ben egyébként Hatzfeldt londoni német nagykövethez írt levele tanúsága szerint meg volt győződve egy orosz–francia szövetség létrejöttének lehetetlenségéről.² A későbbi események tükrében azonban világossá vált, hogy az 1887-es bismarcki intézkedés következménye volt az áttörés az orosz–francia kapcsolatokban. Ezután egy másik vonal, a két ország katonai közeledése is megindulhatott.

1888-ban Párizsba látogatott a cári gárda parancsnoka, Vlagyimir nagyherceg, tüzérségi tisztek társaságában. A látogatás eredménye 500 ezer darab Lébel puská megrendelése volt a Châtellerault cégnél, a tisztek pedig a löpörgyártást tanulmányozták. Ezen kívül 1889-től olyan tábornokok kerültek a vezérkar élére, mint Miribel és Boisdeffre, akik éveket töltöttek katonai attaséként Oroszországban. Megvolt környezetismeretük, személyes kapcsolatuk, hogy elősegítsék a két ország közeledését. Ebbe az irányba hatott Oroszországban az ipari burzsoázia és a földbirtokosok egy részének mozgalma is, mely a Katkov szerkesztésében megjelenő Moszkovszkie Vedomosztyi elnevezésű lap köré tömörült, s a külpolitikai orientáció felülvizsgálatát követelte a kormánytól. Katkov Franciaország pénzügyi erejét s a vele kötendő szövetség előnyeit hangsúlyozta sajtókampányában. Az orosz külpolitikai váltást azonban még akadályozta az, hogy a politikai vezetés, nevezetesen III. Sándor cár,

Giers, a külügyminiszter vagy a már említett Vlagyimir nagyherceg, a német vonal híve volt. 1890-ben a narvai hadgyakorlaton a cár még azt mondta Caprivi német kancellárnak, hogy nem köt szerződést egy köztársasággal. 1891 januárjában viszont Schweinitz pétervári német nagykövetnek már kedvezően nyilatkozott Franciaországról. Mi a magyarázata az orosz politikai vezetés e gyors véleményváltozásának, melynek eredménye a két ország szövetsége lett? A választ az 1887 és 1891 között bekövetkezett eseményekben kell keresni. Ezekben az években Oroszországot is megcsapta a német kihívás szele. Franciaországot pedig éppen Németország emelte ki elszigeteltségéből, s teremtette meg számára a válasz lehetőségét: a francia–orosz szövetséget. Hozzá kell azonban tenni, hogy 1890-ben Bismarck lemondásával külpolitikailag egy új Németország jelent meg, szakított azzal a bismarcki felfogással, amely fontosnak tartotta Oroszország szövetségét. Az új német külpolitikai vezetés az orosz kapcsolatot azért vetette el, mert a német–orosz viszontbiztosítási szerződés nem nyújt védelmet Franciaország támadása ellen, a Balkánon pedig veszélyezteti a hármass szövetséget. Berlinben egyébként is úgy ítélték meg, hogy a viszontbiztosítási szerződés meg nem újítása nem jár semmi kockázattal Németországra nézve, mert Oroszország úgysem talál megfelelő szövetségest Európában. A német politikai vezetés ezért a hármass szövetség erősítésére törekedett. Ebbe az irányba mutatott már 1887-ben a „földközi tengeri antant” létrehozása, mely február 12-én Olaszország és Anglia között jött létre, s ehhez március 24-én az Osztrák–Magyar Monarchia is csatlakozott. 1890. július 11-én pedig Anglia és Németország kötötte meg a Zanzibar–Helgoland egyezményt. Ezekből az eseményekből úgy tűnt, hogy Anglia is közeledik a német blokkhoz, ráadásul a szigetországnak komoly ellentétei voltak Oroszországgal Közép-Ázsiában. Ezek után az orosz politikai vezetés joggal tartott a diplomáciai elszigetelődéstől, illetve attól, hogy egy Angliával is megerősödött kontinentális blokkal kell szembenéznie. Ebben a hitében a hármass szövetség 1891. május 6-i megújítása csak megerősítette. Az ebből való kivezető útként a francia–orosz szövetség mutatkozott, s így jött létre 1891. augusztus 27-én egy konzultatív paktum a két ország között, 1892. augusztus 17-én pedig katonai egyezményt írtak alá, mely 1893 végén lépett életbe.

A szövetséggel Párizs úgy vélte, megfelelő választ adott a német kihívásra. Ebben Németország tévedésének legalább annyi szerepe volt, mint a francia diplomácia ügyességének. Felvetődhet persze a kérdés: tényleg tévedés volt-e az új német politikai vezetésnek az a döntése, mely

nem újította meg a viszontbiztosítási szerződést Oroszországgal. Abban az értelemben igen, hogy Németország hatalmi önzése magára hagyta Oroszországot, ahol működésbe lépett a lélektani faktor, mely Franciaország felé vitte a cári vezetést, ami Európa hatalmi megosztásához vezetett. Ezzel Berlin olyan gépezet beindításában működött közre, mely később ellenőrizhetetlenné vált, s melynek a világháború lett a következménye. Pedig a cár és szűkebb környezete változatlanul a német orientáció híve volt, mutatja ezt az a tény is, hogy a katonai egyezmény kidolgozása után még egy esztendő kellett várni a franciáknak, hogy Pétervár ratifikálja a szövetséget. Az oroszok ugyanis abban reménykedtek, hogy sikerül megegyezniük Németországgal. 1893-ban azonban ismét kiújult a hetvenes évek végétől húzódó vámháború a két ország között, így a hatalmi és a gazdasági helyzet egyaránt csak Franciaországgal való szövetséget kínált Pétervárnak. Úgy tűnik azonban, hogy Berlin nem vette komolyan a létrejött szövetséget, mert nem érezte még hatását. Egyébként is 1894. február 10-én — tehát jó egy hónappal a francia–orosz szövetség ratifikálása után — Oroszország és Németország kereskedelmi szerződést kötött. Ennek értelmében Pétervár jelentős vámkedvezményeket adott a németeknek, Berlin pedig megkönnyítette az orosz gabonaexportot Németországba. Oroszország legfontosabb külkereskedelmi partnere változatlanul Németország maradt, a franciák pedig nem kaptak a németekéhez hasonló kereskedelmi kedvezményeket. Így Berlin tévedésének következményeit csak a századforduló utáni új hatalmi környezetben érezte meg, ekkorra azonban a francia kölcsönök már hatékony fegyvernek bizonyultak a szövetség megőrzése és stabilizálása érdekében.

Ha az orosz–német viszonyt hosszabb távon vesszük vizsgálat alá, már korántsem bizonyos, hogy tévedésnek kell minősíteni a német politikai lépést. A Balkánon ugyanis nemcsak orosz–osztrák–magyar konfliktus lehetősége merült fel, hanem egyre inkább keresztezték egymást az orosz–német érdekek is. Ezen kívül a német ipari imperializmus — amely kereskedelmi kapcsolat formájában jelentkezett —, politikai szövetséggel társulva a függőség jóval nagyobb veszélyével fenyegetett Pétervár számára, mint a francia–orosz szövetséggel társult francia bankimperializmus.³ Objektíve ezek a tényezők is Pétervár–Párizs közeledését segítették.

A szövetség megkötése után sajátos helyzet alakult ki. Németország még nem mérte fel a változás igazi jelentőségét, Franciaország pedig nagyobb horderőt tulajdonított neki, mint amekkora valójában volt. Ezért a szövetséges, azaz a biztos európai hátvéd tudatában teljes erővel a gyarmati

versenyfutásba vetette magát. Itt azonban rá kellett döbbsennie, hogy a „válasz” erősítésre és korrigálásra szorul. Az 1898-ban Fashodánál Angliával kirobbant konfliktus idején Franciaország nem kapta meg azt a támogatást, melyre számított. Pétervár ugyanis nem tartotta olyan fontosnak az ügyet, melyért érdemes lett volna háborút kockáztatnia. A támogatás elmaradását persze az is nagymértékben befolyásolta, hogy Oroszországnak sem ereje, sem lehetősége nem volt segítség nyújtására. A franciákat – Anglia ellen – Oroszország csak Közép-Ázsiában, pontosabban az afgán határon tudta volna hatékonyan támogatni. Ezt azonban több tényező akadályozta. 1. Az orosz külpolitika figyelme a Távol-Kelet felé irányult, erőforrásait ezért a transzszibériai vasútvonal befejezésére mozgósította. 2. Közép-Ázsiát nem kötötte össze vasút a központi orosz területekkel, így India irányába mozgósítani lassan és nehézkesen lehetett. 3. E vasút megépítésére az oroszoknak nem volt pénzük, de egyelőre szükségük sem volt rá. Franciaország kölcsönökkel igyekezett hozzájárulni ahhoz, hogy az orosz vasúthálózat teljesítőképessége növekedjen. Volt azonban Fashodának más tanulsága is. Kiderült, hogy az 1892-es katonai konvenció néhány pontja félreértésre ad lehetőséget. Különösen az egyezmény második cikkelye okozott gondot, mivel nem fogalmazták meg pontosan, hogy a hármas szövetség milyen mozgósítása esetén kell Franciaországnak és Oroszországnak „azonnal és együttesen” mozgósítani. De pontosításra szorult a két vezérkar találkozóival foglalkozó negyedik, valamint az egyezmény időtartamát meghatározó hatodik cikkely. A politikusok és a vezérek a kölcsönös találkozókon e hiányosságokat pótolták.⁴ Mégis, figyelembe véve Oroszország távol-keleti érdeklődését, lekötöttségét, s azt a következményt, hogy európai konfliktus esetén Franciaország egyedül maradhat, Párizs levonta a tanulságot: újabb garanciákkal kell biztonságát körülbástyázni. A francia diplomácia Delcassé külügyminiszter vezetésével a Fashodát követő években aktív munkába kezdett. Offenzívája először az olaszoknál gyümölcsözőt: 1902-ben, elsősorban a frankdiplomácia segítségével, megszületett a Barrère–Prinetti paktum Párizs és Róma között. Igaz, ez az egyezmény nem választotta le Olaszországot a hármas szövetségről, de azt megmutatta, hogy a német blokknak itt van a gyenge pontja.

Delcassé diplomáciája Anglia irányában is eredményesen dolgozott. Mint már említettük, a szivetország a nyolcvanas évek végén közvetve csatlakozott a hármas szövetséghez. A századvég gyarmati versengése miatt kiéleződött angol–francia, angol–orosz viszony idején az angol–német

szövetség gondolata is felmerült. Joseph Chamberlain, az angol kormány gyarmatügyi minisztere szorgalmazta ezt a közeledést. Berlin azonban elzárkózott. „Németország számára aligha lehet Angliával kapcsolatban bármely nagyobb szerződésre gondolni, amely nem hozna magával számunkra majdnem biztos háborús veszélyt. Ezért a rettenetes kockázatért, amelyet Németország esetleg magára vállal, Angliától egy ezzel arányban álló kártalanítást viszont csak akkor lehet várni, ha saját teljesítményeiről és Amerika barátságáról helyesebb, vagy kisebb véleménye lesz, mint most. Ma Angliában még mindig az járja, amit Salisbury mondott Hatzfeldtnek: „Túlságosan sokat kérnek barátságukért.” – írta Holstein 1901. január 21-i levelében Eckardstein londoni első követési titkárnak.⁵ Közben Angliában az egyre több aggasztó jelenség hatására a németellenes tábor megerősödött. 1896-ban ugyanis a német vastermelés megelőzte a szigetországét, az elektromos és vegyipar területén Anglia teljesítménye alatta maradt a németnek. Ami pedig a kereskedelmet illeti, az európai piacokon, – de a latin-amerikain és a távol-keletin is – Németország egyre veszélyesebb konkurencssá vált. Bár fontosak voltak ezek a mozzanatok, egyelőre mégsem emelkedtek a külpolitikát közvetlenül meghatározó tényezőkké. Az angol vezetés elsősorban Németország világpolitikai törekvéseinek jelzéseit érzékelte, melyek hatékony eszközévé Berlin a hadiflottát igyekezett tenni Tirpitz irányítása alatt. De a közel-keleti német aktivitás, vagy II. Vilmos kiállása a búrok mellett ugyancsak érezhetővé és nyilvánvalóvá tette Anglia számára is a német kihívást. A világ vezető hatalma sem engedhette meg magának, hogy Franciaország és Oroszország mellett Németország is feliratkozzon ellenfelei közé. Mérlegre kellett tehát tennie, mely hatalommal való ellentétei veszélyeztetik nagyhatalmi pozícióit: a jelek Németország felé mutattak. Kiderült, hogy a francia–angol ellentétek korántsem olyan súlyosak, mint azt még Fashoda idején is hitték, a francia kihívás ugyanis csak a gyarmatokat érintette. Ezen a téren azonban egyeztetni lehetett az érdekeket. A német kihívás viszont Anglia politikai, gazdasági, tengeri világhegemóniáját egyaránt veszélyeztette. Ez a körülmény Londont Párizshoz közelítette, melynek eredménye az 1904. április 8-án aláírt entente cordiale volt. Párizs ezzel teljesnek érezhette a német kihívásra adott válaszát, annak ellenére, hogy a francia–angol antant lazább kapcsolatot jelentett, mint az Oroszországgal való szövetség. Sőt, a Delcassé diplomáciai offenzívája eredményeként létrejött, s már korrigált francia „válasz” olyan jól sikerült, hogy egyben „kihívásként” jelent meg Németország számára. Egyrészt a francia–orosz

földrajzi harapófogót Anglia szorosabbra zárta. Másrészt az így létrejött francia blokk szerkezete lényegesen eltért a német blokk szerkezetétől. Németország ugyanis globális igényeihez csak olyan szövetségi szisztémát tudott felmutatni, mely érdekeiben, de főleg hatalmi hatósugarában elsősorban a kontinenshez kötődött. Tehát míg Bismarck idején a hatalmi igényt a neki megfelelő hatósugarú hatalmi szisztéma támogatta, addig II. Vilmos a világpolitikai törekvésekhez nem tudott ennek megfelelő szövetségi szisztémát kiépíteni. Ezzel szemben a francia szövetségi blokk kontinentális és globális igényeknek egyaránt megfelelt.

A francia szövetségi blokk, de különösen a francia „kihívás” kifejezés, úgy véljük, magyarázatra szorul. Annál is inkább, mivel a századforduló után az angol–német viszony, mint már fentebb jeleztük, kiéleződött, s úgy tűnt, ez a meghatározója a nemzetközi kapcsolatoknak. Anglia azonban a „fényes elszigeteltség” elve, a hatalmi elkötelezettségtől való tartózkodás miatt az európai politikának nem volt aktív tényezője. Így az angol–német ellentétek integrálhatók voltak a kontinentális politikát továbbra is meghatározó francia–német ellentétekhez. Ezért a nemzetközi kapcsolatok aktív tényezője Németország s vele egyenrangú félként Franciaország volt. Úgy véljük, ez annak ellenére is igaz, hogy Franciaország demográfiai, gazdasági mutatói rosszabbak voltak Németországénál, mert ez jelentős pozíciómódosulást nem eredményezett Párizs rovására. Franciaország változatlanul Európa egyik nagyhatalma volt. A viszonylagos német előny ugyanis ahhoz semmiképpen sem volt elegendő, hogy a kontinens vezető hatalmának tekinthesse magát. Ezzel csak az egyik hatalmi blokk vezetője lehetett. Franciaország pedig, mint a másik blokk meghatározó nagyhatalma, diplomáciai aktivitásával olyan kihívást teremtett Berlin számára, hogy az 1904 után védekező pozícióba szorult. Az első pillanatban mégis úgy tűnt, hogy a német diplomácia helyzete kedvező, s viszonylag könnyen válaszolhat a francia „kihívásra”. Reményeit az 1904 elején kirobbant orosz–japán háborúra alapozta, mely a francia eredményeket igen sebezhetővé tette. Párizs ugyanis azzal az Angliával kötötte meg az entente cordiale-t, melynek Oroszországgal komoly gyarmati ellentétei voltak Közép-Ázsiában. Ráadásul 1902 óta Japán Anglia szövetségese volt. Így ha Franciaország teljesen az oroszok mellé áll a háborúban, veszélybe kerül a frissen kötött antant, ha viszont nem ad semmiféle támogatást, Pétervár ismét Németországhoz közeledhet. Ezzel a helyzettel Berlin is tisztában volt, s úgy vélte, egy csapással szétrobbanthatja a francia–orosz szövetséget, valamint a francia–angol

antantot. Célja eléréséhez két módszert választhatott: egy békés megoldást, s egy olyat, mely kiélezi a nemzetközi helyzetet. Az első módszer az Oroszországhoz való közeledés volt.

II. Vilmos 1904 őszén szövetségi szerződést ajánlott II. Miklósnak, a „pénzfegyver” bevetésével azonban Párizs elérte a tárgyalások megszakítását. Berlin ezután a másik módszerrel, a marokkói krízis kirobbantásával próbálkozott. A helyzet kedvezőnek tűnt, mivel az oroszok 1905 márciusában vereséget szenvedtek Mukdennél. II. Vilmos ezt kihasználva március végén Tangerben elhangzott beszédében Marokkó függetlenségét hangsúlyozta. Ez nyílt fellépés volt Franciaország ellen. Párizs nehéz döntés előtt állt: vagy szembeszáll a német fellépéssel és vállalja ennek kiszámíthatatlan következményeit, vagy pedig visszavonulót fűj, ami diplomáciai vereséget jelentene. A kérdésben döntést hozó drámai minisztertanácsi ülés 1905. június 6-án zajlott le, ahol két ellentétes nézet csapott össze. Az egyik oldalt Rouvier miniszterelnök képviselte. Értékelése szerint Németország megérezte, hogy az elszigetelődés veszélye fenyegeti, ezért a marokkói ügyet használta fel arra, nehogy az elszigeteltség gyűrűje szorosabbra záruljon. Rouvier információi szerint Németország tud azokról az angol–francia tárgyalásokról, melyeknek célja a vele szembeni közös cselekvési eredmény aláírása. Ha ez az egyezmény megszületik – vélekedett a miniszterelnök – Németország megtámadja Franciaországot. Az ország azonban nincs felkészülve egy háborúra. A keleti erődtímenyek s a hadsereg fegyverzete még modernizálásra vár. „Háborúzni ma, jelenlegi hátrányos helyzetünkben vakmerő és nagyon is bűnös kaland lenne,” – összegezte véleményét Rouvier. A másik oldalon Delcassé külügyminiszter a németekkel való szembeszállás mellett agított. Véleményének alátámasztására ismertette Anglia javaslatait egy Németország elleni közös francia–angol lépés ügyében. S bár feltehetően – vélekedett Delcassé – Németország fenyegető magatartást fog tanúsítani egy ilyen szerződés megkötése esetén, de ez csak fenyegetés, blöff lesz, nem pedig háború. Mivel a minisztertanács végül is e javaslatokat nem fogadta el, a külügyminiszter lemondott.⁶ Berlin ezt mindenképpen sikernek könyvelhette el.

A marokkói kérdésben gyors eredmény született, és a német diplomácia úgy vélte, a nemzetközi helyzet kiélezése nélkül is sikerül terve. Ezért ismét a békés módszerhez, az orosz kérdéshez nyúlt. 1905 júliusában Björkö szigetén találkozott egymással a német és az orosz uralkodó, s egy defenzív jellegű szerződést írtak alá. A német diplomácia azt akarta,

hogy Pétervár a szerződést csak érvénybe lépése után mutassa meg a franciáknak. Ezzel egy német vezetésű kontinentális blokkba akarták kényszeríteni Párizst. Rouvier azonban kijelentette: „Németországgal lehetetlen a szövetség. A nemzet ezt nem viselné el. A kormánynak pedig figyelme kell venni a nemzet érzéseit.” Párizs persze nemcsak szavakkal fejezte ki rosszallását, hanem a frankdiplomáciával is. 1888 óta 1905-ben bocsátotta ki a legkevesebb kölcsönt, mindössze 31 millió 300 ezer frankot, s ezt is magánvállalatoknak. A „pénzfegyver” alkalmazásával több célja volt: békekötésre kényszeríteni Oroszországot Japánnal; másrészt a németekkel való kapcsolat felmondására kényszeríteni az oroszokat. Kölcsönt ugyanis csak Björkö feledésével lehetett Párizsban kapni. A francia–oros–német politikai együttműködés elutasítása persze nemcsak az Elzász–Lotharingára érzékeny nemzeti érzület figyelembevételével született meg. A gazdasági megfontolások legalább ekkora szerepet kaptak. E kontinentális blokkban ugyanis Franciaország gazdaságilag vesztes lett volna. A német ipar versenyképesebb volta miatt a kereskedelem továbbra is Németország és az orosz mezőgazdaság között zajlott volna. A francia tőkeforrást pedig mindkét hatalom kihasználta volna, hogy azután a francia érdekeket közösen háttérbe szorítsák. Franciaország ezt a helyzetet el akarta kerülni.⁷

Mivel a német diplomáciának az oroszországi kísérlet nem sikerült, ismét visszatért a marokkói ügyre. Még 1905 áprilisában javaslatot tett egy nemzetközi konferencia összehívására, hogy ezen rendezzék a marokkói kérdést. Björkö után ettől várta a szövetség, valamint az antant megbontását. Az 1906. január 16-án Algéciras spanyol városban megkezdődött konferencián azonban Németország elszigetelődött. Szövetségesei nem támogatták, ugyanakkor Franciaország mellett Anglia és Oroszország egyaránt felsorakozott. A németek válaszási kísérlete tehát kudarccal végződött. A kihívásban aktív szerepet játszó francia diplomácia pedig nem csupán a német terveket hiúsította meg, hanem a megvédett pozíciókat még meg is erősítette: 1907. augusztus 31-én angol–orosz kapcsolatteremtéssel a kettős antant hármas antantté alakult át. Ez pedig még veszélyesebb kihívásként nehezedett a német csoportra.

Az antant megbontására irányuló törekvés változatlanul napirenden maradt Berlin politikájában. Úgy tűnt, az 1908-as Bosznia-hercegovinai krízis, amelyben Oroszország diplomáciai vereséget szenvedett, a német terveket egyengeti. Mivel Párizstól, Londontól nem kapott támogatást, Pétervár a hármas szövetséghez közeledett. Ezt mutatta a racconigi egyez-

mény, melyet Olaszországgal kötött a balkáni status quo megőrzéséről 1909. október 24-én. Németországgal pedig Potsdamban 1910. november 4-én írt alá egy egyezményt Perzsiáról. Ilyen előzmények után robbantotta ki Berlin a második marokkói krízist. Az ürügyet a helyi zavargásokba beavatkozó francia politika szolgáltatta, melyre reagálásképpen Berlin a Panther nevű cirkálót küldte Agadir kikötőjébe. Távozása fejében Francia–Kongó teljes átengedését kérte a franciáktól. Válaszként Sèlves a külügyminiszter erőmegoldásra gondolt, Caillaux miniszterelnök azonban a tárgyalások híve volt. Eerre elsősorban a francia hadsereg helyzete kényszerítette. René Girault szerint az egyezkedési készséget az is magyarázza, hogy a francia bankrendszer új formája, az Universalbank fejlődése erre az időre már nemzetközi méreteket öltött. Ezért a bankokat, melyeknek a politikában Caillaux volt az egyik képviselője, az internacionalizmus, a szabadkereskedelem s a németekkel való egyezkedési hajlam jellemezte.⁸ A marokkói krízis így végül 1911. november 4-én rendeződött, melynek értelmében a németek elismerték a franciák Marokkó feletti protektorátusát, s ennek fejében Németország megkapta Francia–Kongó egy részét. A kérdés ilyen értelmű megoldásában London és Pétervár Párizs melletti fellépésének is szerepe volt.

Mivel az antant kihívására Németország a második marokkói krízisben sem tudott megfelelő választ adni, ezért 1911 után a lélektani tényező egyre fontosabb szerepet kapott a nemzetközi kapcsolatokban. A blokkban résztvevő hatalmak biztonsági intézkedései kölcsönös bizalmatlanságot szültek, s további ösztönzést adtak a hatalmi, sőt nemzeti létet garantáló lépések meghozatalára. A katasztrófához vezető lélektani láncreakció ezzel felgyorsult, s mindez a nemzetközi feszültség növekedésében vált láthatóvá és érzékelhetővé. Az ide vezető úton fontos szerepet kapott az, hogy Berlin és Párizs között ismét előtérbe került Elzász–Lotharingia kérdése, s ez a sajtó segítségével már nemcsak a kormányköröket, de a tömegeket is bevonta a „kihívás”–„válasz” viszony által teremtett hatalmi mozgásba. A lélektani láncreakciót erősítő és fokozó nacionalizmus pedig a francia–német viszonylat mellett az angol–német kapcsolatokban is hatalmas méreteket öltött. Ezen kívül mindkét blokk hozzáfogott a hadsereg növeléséhez, s a haditervek véglegesítéséhez. Németországban 1911–1912-ben újabb hadihiteleket szavaztak meg a hadseregnek, melynek létszáma 1910-től gyors ütemben növekedett. 600 ezerről 1913-ra 750 ezer főre növelték a békelétszámot. Jelentős különbség alakult ki ezzel kapcsolatban a francia és a német hadsereg között

az utóbbi javára. 1908-ban 116 ezer fő, 1912-ben már 165 ezer; 1913 végére 120 ezerre csökkent a különbség.⁹ Franciaország ezt a katonai szolgálat idejének felemelésével igyekezett kompenzálni, ezért 1913. március 5-én 3 évre emelték a szolgálati időt. Oroszország a stratégiai vasútak építésével, valamint hadseregének korszerűsítésével erősítette helyzetét, Anglia pedig a németekkel való flottarivalizálásban továbbra is tartotta vezető helyét.

1911 után a blokkokon belül a kapcsolatok is szorosabbra zárultak. A francia–orosz katonai konvenciót 1912 júliusában tengerészeti egyezményvel egészítették ki. Franciaország Angliával is szorosabbra fűzte együttműködését, a két vezérkar már 1905-től rendszeresen konzultált egymással, s egyezmény született a két ország tengeri flottájának összehangolásáról.

A német blokk is erősítette sorait. 1912-ben megújították a hármas szövetséget, 1914 elején vezérkari megbeszéléseket tartott Németország és Olaszország. Közben a német blokknak a Balkánon újabb antant kihívással kellett szembenéznie. A Törökország ellen szervezkedő Balkán blokk ugyanis gyakorlatilag az antant égisze alatt jött létre. S bár a második Balkán háborúban ezt sikerült szétrobbantani, s Németországnak helyreállítani a törököknél megcsappant presztízsét, az antant gazdasági kihívásával is szembe kellett néznie e térségben. Szerbiából és Görögországból kiszorították a német cégeket, Romániát a kölcsönök segítségével igyekeztek eltávolítani a hármas szövetségből, melynek helyzetét nehezítette az is, hogy 1914 tavaszán a balkáni kérdés Olaszország és Ausztria–Magyarország kapcsolatait kiélezte.

1914 nyarára, a sarajevói merénylet által előidézett júliusi válság idejére a hármas szövetségnek a francia „kihívásra” adandó válaszlehetőségei leszűkültek. Ezért a német vezetés úgy vélte, hogy hatalmi léte megőrzésének érdekében a leghatékonyabbnak ígérkező választ kell megkísérelnie, a háború kirobbantását, annak ellenére, hogy a siker reménye kisebb volt, mint 1904–1905-ben vagy 1911-ben. S bármily különös – a végeredményt tekintve – Németország 1918-ban vereségével elérte azt a célt, melyre 1904 óta törekedett: szétrobbantotta a hármas antantot.

Mivel az 1871 és 1914 közötti hatalmi kapcsolatok mozgása az első világháborúhoz vezetett, befejezéseként a háború kitörésének kérdésével zárjuk gondolatmenetünket. Ismert a marxista történetírás álláspontja, mely szerint a monopóliumok kialakulása megteremti a kapitalizmus imperialista szakaszát, melynek terjeszkedő, gyarmati politikája magában

hordja a fegyveres konfliktusok kitörésének lehetőségeit. Az első világháború kirobbanásával kapcsolatos irodalom könyvtárnyi, ezért csupán néhány gondolat erejéig érintjük ezt a kérdést. Úgy véljük, hogy az 1871 után kialakult európai hatalmi szisztémának önálló mozgása volt, s ez a mozgás nagy szerepet kapott az első világháború kitörésében. Elsősorban azzal, hogy Európa hatalmi blokkokra szakadt, s ez a bizalmatlanság légkörét teremtette meg a hatalmak között. Ez a bizalmatlanság nemcsak a kormányokat érintette, hanem, mint már említettük, a blokkokban résztvevő országok széles tömegeit is. Emiatt a lélektani tényező fontos szerephez jutott, a tömeghisztéria szinte ellenőrizhetetlen veszélyével. Természetesen a bizalmatlanság légköre, akár egy lélektani láncreakció sem vezet szükségszerűen háborúhoz. Ezt bizonyítja Franciaország esete, hiszen fegyveres konfliktus nélkül válaszolta meg a német kihívást. A háború kirobbanásához az vezethet, ha a fenyegetettség érzése következtében meginduló lélektani láncreakció eredményeként a bekövetkező pszichológiai sok politikai rövidzárlatot okoz, s ez tömegméretekben kiszélesedik, és hiányzik az a belső erő, mely a háborúhoz való átlépést képes lenne megakadályozni. Ez történt Németországban 1914-ben, ahol a császárral összefonódott katonai csoporttal szemben nem volt megfelelő ellenzéki erő. Igaz, a német politikai döntési játékszabályok ezt nem is tették lehetővé. Ezzel szemben a polgári demokrácia játékszabályaival dolgozó Franciaországban a belső erők — pl. Boulanger idején — megakadályozták a háborús kalandot. 1914-ben azonban a német döntés Franciaország számára is lépéskényszert jelentett, ami a blokkpolitika áttételein keresztül európai, sőt világkatasztrófához vezetett.

Jegyzetek

1. *Pierre Milza*: Les relations internationales de 1871 à 1914. Paris 1983. 22.
2. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. (szerk.: Urbán Aladár). 1/2. Budapest 1970. 607.
3. Vö. *Jean Bouvier*: Capital bancaire, capital industriel et capital financier dans la croissance française du XIXe siècle. La Pensée 1974. nov.–dec. *J. Bouvier*: Les traits majeurs de l'impérialisme français avant 1914. In: *J. Bouvier–René Girault*: L'impérialisme français d'avant 1914. Paris 1976; *René Girault*: Problèmes de l'impérialisme économique français en Russie à la veille de la première guerre mondiale Revue du Nord 1975. április–június, 130–131.
4. *Majoros István*: Fashoda és a francia–orosz kapcsolatok (1898–1900) Studia Pedagogica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 3. 1985/1.

5. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1/2 662.
6. i. m. 685–688.
7. *René Girault*: Problèmes de l'impérialisme économique français en Russie à la veille de la première guerre mondiale *Revue du Nord* 1975. április–június 126.
8. i. m. 130–131.
9. *Raymond Poidevin–Jacques Bariéty*: Les relations franco-allemandes 1815–1975. Paris 1977. 208; 210.

FODOR ÉVA:

LAWRENCE STONE: AZ ARISZTOKRÁCIA VÁLSÁGA (1558–1641)

(ismertetés)

(L. Stone: *The crisis of the aristocracy. Abridged ed.*
London–Oxford–N.Y. Oxford Univ. Press. 1967. p. 363.)

Sir William Holles, az erzsébetkori angol köznemesség egyik illusztris képviselője egyértelműen elutasította leánya főnemesi kérését. „Az isten szerelmére!” – kiáltotta – „még csak az kellene, hogy a vőm előtt fedetlen fővel kelljen áldogálnom. Egy rendes nemesemberhez fogom a lányt adni, akivel én is össze tudok majd barátkozni.”

Sir Henry Shirley, egy másik angol köznemes, alig pár évtizeddel később viszont már ezt vágta egy lordnak, Huntington grófjának fejéhez: „Mégha őlordsága nappalijába repült is volna be a sólymom, akkor is utána mentem volna!”

Mi az oka a hangnem eme éles megváltozásának? Honnan indul, mi a következménye a főnemesség hanyatló tekintélyének? Lawrence Stone professzor alapvetően erre a kérdésre keres választ „Az arisztokrácia válsága” (Oxford, 1965) c. könyvében, felhasználva a rendelkezésre álló igen széles forrásanyagot, magánkönyvtárak, udvari feljegyzések, egyházi gyűjtemények, periratok óriási anyagát. A tanulmányozott 80 év során robbanásszerűen nőtt az írásbeliség; egyre több nemesúr akkor még bizonytalán különcnek ítélt gyűjtőszemélye révén egyre nagyobb mennyiségű személyes okirat maradt fenn a családok mindennapi életével kapcsolatosan.

Az I. Erzsébet trónralépése és az angol polgári forradalom (1558–1640) között eltelt időszakban három generáció 382 főnemesi címmel rendelkező főnemeseinek életét tanulmányozta L. Stone. Alapkonceptiója szerint a 17. századi angol társadalom válságának oka nem a társadalom struktúrájának megváltozása, hanem a struktúrán belül a társadalmi csoportok szerepváltása, és ez utóbbi változás nem magyarázható egyetlen tényezővel, hanem összetett társadalmi, politikai, gondolkozásmódbeli, viselkedésmódbeli változásokra vezethető vissza. Az egyik csoport – amelyet a változás talán legkedvezőtlenebbül érintett és amelynek abban mégis aktív szerepe volt – az arisztokrácia, hiszen a monarchia legfőbb támogatóit érintő ún. „bizalmi válság” volt az, amely – Stone szerint – 1640 után a legfontosabb okozója lett a királyság eltörlésének, a monarchia időleges csődjének.

1. Társadalom és értékrend

a) Stabilitás

A 16.–17. századi angol társadalom két legszemléletesebb szimbóluma a kalap és a korbács. Mindkettő alapvető társadalmi koncepciót jelez: a kalap azt a *hierarchiát*, az élőlények azon egymás fölé rendelt láncolatát, amelyben mindenkinek jól körülhatárolt helye van, és ahol a tisztelet mindenkor megadása (a kalapemelés)

nélkül nem létezni. A rendszer elméletben mozdulatlan. „Minden újdonság, új módszer gyanús” hirdette az egyik főúr, és ezt a változásnélküliséget védi a korbács, amely az engedelmesség erényét, a belenyugvást van hivatva biztosítani. A hierarchiában elfoglalt helyet alapvetően a születés határozza meg, nem véletlen tehát, hogy a 16. század vége felé minden eddiginél népszerűbbé válik az ősök felkutatása, a genealógiai táblák, családfák rajzolgatása. Ekkor lesznek népszerűek a nagy elődöket ábrázoló portrék, amelyek teljes életnagyságban hirdetik a hatalmas főúri kastélyok falairól a családi pompát, a magas származást, a bőséget.

A társadalom legalsó rétegeit a csavargók, szolgák, bér munkások jelentették – a népesség mintegy fele. Alig valamivel felettük helyezkedtek el a kisbirtokosok, kézművesek, üzlettulajdonosok, kiskereskedők. Ezután nagy a szakadék, mert a következő réteg, a nagykereskedők (kb. 100 fő), ha társadalmi rangban nem is, de anyagi javakban magasán az előzőek felett áll. Őket követik a közép- és főnemesek nem elsőszülött fiai, akik az örökség nagyrészből kizárva lévén, szakmát tanultak. Ők többek között ügyvédek, államhivatalnokok, egyetemi tanárok lesznek. Felettük állnak a közepes nagyságú birtokkal rendelkező nemesek („gentry”), majd a vidéki nagybirtokos családok („upper gentry”) és végül a hierarchia legtetején helyezkedik el a generációként 60–120, címmel rendelkező arisztokráta („peer”).

Az egyes rétegek vagyoni helyzete és társadalmi rangja a hierarchiában nagyjából megfelel egymásnak, kivéve a nagykereskedőket, akiknek gazdagsága magasán meghaladja rangjukat. De ők is, akárcsak más társadalmi rétegek az értékrend szempontjából a nagy földbirtokosokhoz próbálnak hasonulni. Jól példázza ezt az a tény, hogy a meggazdagodott kereskedők felhalmozott pénzüket az esetek nagy részében földvásárlásba fektették, majd főúri címet vásárolva megpróbálták a főnemesek közé besorolni. A pénzért üzött foglalkozásokat általában megvetették nemcsak (az ezzel mintegy hagyományt teremtő) tanári pályát, de az orvosi, kereskedői, egyházi hivatalokat is. Egy igaz „gentleman” a földjéből él.

Ennek az értékrendnek köszönhetően a *hírnév* fontossága egyre nő. Ezért voltak annyira rettegettek a nyilvános megszégyenítések, ezért volt „népszerű” az ezt célzó büntetés (pl. a pellengér), ill. a nyilvánosság előtt zajló elégtételvétel, a párbaj.

A sírfeliratok megmutatják, milyen fontosnak tartottak egy másik tulajdonságot: a *bőkezűséget*. A gazdagon díszített ruha, a szolgasereg, a bőséges étkezés, a vendégek előtt mindig nyitvaálló kastélyok jelentős értékmérőnek számítottak bármely magára valamelyest is adó főnemes szemében. „A hírnevem többet ér az életmenőm!” – kockáztatta meg egyikük.

b) *Mobilitás*

A stabilitást dicsőítő kortársak nagy száma ellenére a társadalmi *mobilitás* meglehetősen erős, ami a föld tulajdonoscserejének gyors változásával jól mérhető. A föld forgásának sebessége egyenletesen nő az 1620-as csúcsig, majd innen kezdve lassan csökken. Ennek különlegesen nagy hatása volt a köznemesi rétegre. A nagyszámú eladósodás és meggazdagodás az oka annak, hogy kb. 40 év alatt minden negyedik köznemesi család kicserélődött. Stone professzor egy autóbushoz hasonlítja ezt a társadalmi csoportot, amely mindig tele van, csak éppen mindig más emberekkel. A számunkra most fontos csoport, a főnemeseké, a korszak első felére éppen

viszonylagosan stabilizálódik, ezt egy hirtelen megbolydulás követi a korszak közepe felé, hogy helyt adjon a forradalom után egy új, erősebb stabilitásnak. A kezdeti stabilitás jele, hogy míg korábban az elszegényedett főnemest egyszerűen törölték a Lordok Házának tagjai közül, Erzsébet uralkodásának kezdetére ez már nem gyakorlat, így a cím elidegeníthetetlen, és vele együtt a kiváltságok is. Stone professzor szerint az angol nemesség privilégiumai messze elmaradnak a kontinensen élő kollégáikétól, és így Angliában a köznemesség érdekei érvényesülhettek elsődlegesen, mégis, bár „a köznemesség az uralkodó, de a főnemesség a kormányzó osztály” – írja.

A főnemesség viszonylagos egységének megbomlása a 17. század második évtizedében erősödött fel, fő társadalmi oka pedig a nemesi címek áruba bocsátása volt. Ennek következtében erősen megnőtt a főnemesi címet viselők száma, megváltozott a főnemesség kor szerinti megoszlása, alacsonyabb lett az átlagéletkoruk, a cím és a korábban vele arányban lévő gazdagság viszonya megbomlott. A megfelelő vagyoni háttér nélkül címet nyerő új arisztokraták mégis törekedtek új rangjuknak megfelelő életmódra, amit azonban csak királyi adományokból tehettek. Míg tehát a címekért befolyt összeg növelte, az új arisztokraták méltó életvitelére fordított összeg erősen csökkentette a kincstár anyagi erőit. A két ellentétes folyamat arányairól nincs adat a műben. De nemcsak a kincstár, hanem a főnemesség anyagi erőit is megviselte bizonyos mértékig a cím-infláció, mert az új arisztokraták a királyi adományokat ritkán fordították befektetésekre, inkább felélték, társadalmi helyzetük fenntartására fordították. A cím-infláció tehát megbolygatta a társadalom felső rétegét, új érdekcsoportosulásokat hozott létre. A nagymúltú családok szembefordultak az új arisztokratákkal, az udvarban élők a vidéki elittel, a hivatalt bírók azokkal, akik kiszorultak a hivatalokból, az angol főnemések a skótokkal. Mindezt tarkították a címek körül kicleződött családi perpatvarok, vetélkedések is.

Míg a restauráció történetírói a forradalom részleges sikerének fő okát látták a cím-infláció és így az arisztokrata frakcióharcok kialakulásában. Stone szerint ez természetes folyamat volt, amely logikusan követte a társadalmi piramis csúcsának szélesedését, és ennek a címek inflálódása nem előidézője, csak egyik megnyilvánulása.

2. Gazdaság

A következő rész a gazdasági változásokkal foglalkozik. 1558 és 1602 között a főúri kézen lévő földek összes területe negyedével csökkent, majd 1602 és 1640 között újabb ötödrészével. Az első periódust talán szemléletesebben jellemzi, hogy a 41 vizsgált főnemesi családból 25 veszítette el földjének negyedét, 13 pedig a felét. A „peer”-nek más osztályokhoz viszonyított gazdasági helyzete megváltozott. 1628-ban egy főúr keserű kalkulációi alapján úgy nyilatkozott, hogy az alsóház (House of Commons) háromszor meg tudná venni a felsőház (House of Lords) összes tulajdonát.

Stone professzor szerint a krízis 1610–20-ig volt a leginkább érezhető, ezután a földeladás gyorsan csökkent, és a földbirtokos osztály gazdasági hanyatlása megállt.

Mik voltak ennek a hanyatlásnak az okai? Stone ismét több összetevőt sorol fel. Elsőként a biológiai okokat említi, azaz azt, hogy férfi örökös hiányában sok család halt ki, és így a fiági öröklést szinte lehetetlen volt hosszan fenntartani, a föld

szétosztódott a női ágakon, és gyakran nem is maradt a főnemesség tulajdonában. A második ok a házasságkötés anyagi gondoljai, azaz a hozomány, amelyet készpénzben kellett fizetni, és ez gyakran vezetett földeladáshoz. Annyira így volt ez, hogy amikor fiús atyák anyagi gondokkal küzdöttek, reális megoldásnak számított fiaik megnősítése, mint ahogy Sir Hugh Chomley tette azt 1596-ban, aki hitelezői szorongatására erőszakkal elvonszolta fiát és örökösét cambridge-i tanulmányaitól, és hozzáadta egy 2000 fontot érő menyasszonyhoz.

A szokások és törvények sem szabtak gátat a föld eladásának. Bár a király szorgalmazta, a főrendek elutasították a föld elidegenítését gátló törvényjavaslatot a 16. század elején (Statute of Uses). Igaz viszont, hogy a kb. 100 évvel későbbi intézkedésekből úgy tűnik: megváltoztak elképzeléseik, és ezek éppen azt célozták, hogy a föld birtokosa minél kevésbé adogathasson el nagyobb darabot örökségéből. De ez utóbbi tendencia csak a 17. század legvégére iktatódott törvénybe, így addig a birtok eladásának nem volt jogi akadálya.

A hitelviszonyok is kedveztek a földeladásnak 1620 után, mert ekkor a kamatok csökkenni kezdtek, így kedvezőbb feltételekkel is készpénzhez lehetett jutni.

Ugyancsak romboló hatású volt a társadalmi helyzet fenntartását célzó luxusfogyasztás is, amely különösen az újjazdag rétegre volt káros hatással. Stone szerint valóságos ördögi kör alakult ki: a rang fenntartását célzó túlfogyasztás adósságokat szült, ami a föld gyors tulajdonoscserejéhez vezetett, ami viszont megnyilvánult az erősödő társadalmi mobilitásban, ezzel egyfajta pszichológiai bizonytalanságérzést szülve, ami tovább éllezte a társadalmi felemelkedésért folyó harcot, és ezzel újabb túlfogyasztáshoz vezetett.

Stone szerint mindez 1620 után megváltozott, mert a puritán etika elkezdte éreztetni hatását, ami megállította a pazarlási áradatot.

Az infláció a hanyatlás utolsóként említett oka, amely 1560-ban volt a legmagasabb, és amely a földdel rendelkezőket azért is érintette érzékenyen, mert a bérletekből származó jövedelmük nem változott, de kiadásaik igen. (Az élelmiszerárak pl. hatszorosára emelkedtek néhány évtized alatt.)

Mindezen, fentebb felsorolt jelenségek torlódása vezetett Stone szerint az 1620 körül jelentkező gazdasági krízishez, és bár az időpontot pontos grafikonok mutatják, a változás mégsem tűnik teljesen megmagyarázhatónak a *biológiai faktorral*, amely aligha változott meg jelentősen a szóbanforgó 60 év alatt, vagy a *földeladás jogi oldalával*. A *hitelviszonyok* fokozatosan javultak – ahogyan az itt szereplő adatok mutatják – egészen 1650-ig. Az *inflációból* származó hátrányokat a könyv tanúsága szerint az arisztokrácia az 1590-es évekre kiheverte, mert ekkortól kezdve jelentős növekedést mutat bevételeik.

Melyek voltak a gazdasági gondoktól való megszabadulás útjai? A legfontosabb és legeredményesebb a királyi jóindulat megnyerése volt, a konkrét adományokban és anyagi kedvezményekben megnyilvánuló „atyai” gondoskodás biztosítása. Egy másik lehetőségnek a bérleti díjak felemelése kínálkozott, de ez élesen ütközött a földesurak paternalisztikus, bérlőtámogató szellemével, így kevesen vállalták. A harmadik – bár legkockázatosabb megoldásnak az ipari tevékenységbe való bekapcsolódás mutatkozott.

A kor legaktívabb vállalkozója meglepő módon egy peer volt, George Talbot, Shrewburry 9. grófja. Ez azért is furcsa, mert még ekkor is meglehetősen lenézték a

kereskedőket, pusztán foglalkozásuk miatt. Ennek ellenére George Talbot nem az egyetlen főúr, aki megpróbálta kihasználni a számára kedvező lehetőségeket (tőke, vagy legalábbis hitel, *megfelelő műveltség*, támogatás az udvarnál). A főrendek eleinte főleg a bányászatba fektették tőkéjüket (saját birtokaikon létesítettek szénbányákat), majd a Stuart periódusban a mocsár-lecsapolás, az építkezések, ill. a gyarmati ipar felé fordult figyelmük. Mindez azonban csak kevesek számára vált a meggazdagodás útjává, mert bár valamilyen mértékben minden 4 családból 3 érdekelt volt valamilyen ipari tevékenységben, 1560 és 1639 között csak 9 % profitált a csatornázásból, 25 % a bányászatból és 12 % a londoni építkezésekből. Az arisztokrácia ekkortájt valamiféle húzóerő szerepét játszotta az iparban. Ők voltak a kockázatvállalók, amit Stone azzal magyaráz, hogy egyrészt nemcsak szigorúan vett gazdasági okok és önös érdekeik vezették őket, hanem szentebb célkitűzések is, pl. „a pápának ártani”, hazafias célok, a Spanyolország elleni küzdelem, a királyt szolgálni, stb. Másrészt megfigyelhető még az arisztokrata ifjak „szerencsejátékos szelleme”, amely miatt mintegy kockázatos versenyként fogták fel az ipari vállalkozásokat, és érdeklődéssel, bátran vágtak bele.

Mindebből vonja le I. Stone azt a sokak által vitatott következtetést, hogy a kapitalizmus eme angliai kezdeti szakaszában a kereskedők pénzének és az arisztokrácia szellemének kombinációja volt a legfontosabb előrelendítő tényező.

3. A hatalom

A következő témakör az udvar és a királyi alattvalók viszonya. A 16–17. századi nagy nemzetállamok sajátos vonása az udvar és a központi arisztokrácia hatalmának kiteljesülése. Angliában ez 1570 és 1640 között jól megfigyelhető: Egyrészt a központi hatalom kiterjeszkedik *földrajzilag távolabbi* részekre, gyengítve ezzel a helyi arisztokrácia befolyását, másrészt az *udvar vonzása*, a főváros centrális szerepe erősödik.

A 17. század elejére a vidéki nemesi lázongások erősen lecsökkentek. A főrendek katonai feladatai is csökkentek. A háborúkhöz egyre inkább hozzáértő katonákra és képzett tisztekre volt szükség. Az 1560–1640-es korszak ebből a szempontból még átmeneti időszak, de már ekkor is jól követhető a főnemesség kiszorulása a fontos katonai pozíciókból. Ráadásul a viszonylag békés idők miatt nem volt nagy állandó sereg, ami azután fontos álláslehetőségektől fosztotta meg az erre egyre inkább pályázó főnemességet.

A Tudorok tudatosan is akadályozták a nagy földbirtokkal bíró családok kialakulását. 1572-től kezdve I. Jakabig egyetlen hercegi címmel bíró család sem volt az országban, mivel akik e címet korábban viselték, kihaltak, és csak Jakab érezte szükségét, hogy Buckingham és Richmond megjutalmazására felújítsa a címet. 1620-ban egyetlen család létezett már csak a késő 15. század politikai életében jelentős szerepet játszó arisztokrata familiák közül. Mindez tudatos királyi akcióra vall.

A lojalitás fogalma is megváltozott. Az alárendelt pozícióban levő bérleti függése az egyre gyakoribb abszентizmus, a bérek emelkedése, továbbá a katonai szolgálat hiánya következtében egyre inkább elvesztette fél-feudális, „szolgáló” jellegét.

Az uralkodó 1570 és 1620 között nyert a főnemességgel szemben végeleg csatát. Ekkor szabdalódtak fel a hatalmas területű földbirtokok, ekkor cseréztették

útjára a seregek nagyrészét, és ekkor csökken jelentősen a földesurak századok óta szokásos erőszakos cselekedeteinek száma (felkelések, párbajok, stb.) Az egyéni vállalkozások többé nem voltak elegendőek az állam stabilitásának megdöntésére.

London és az udvar vonzása ugyancsak felélénkült a 16. és 17. század fordulóján. A főváros az üzleti ügyek központja lett, a jogi ügyintézés szinte csak itt zajlott. Ugyanakkor a szórakozás központja is London lett, és a kocsik fejlődése lehetővé tette a társasági szezon népszerűvé válását. Azok a főrendek, akik kényszerűen otthon maradtak birtokaikon, de mégsem szerettek volna kimaradni az udvari körök aktuális intrikáiból, külön levelező hálózatot építettek ki, amelyen keresztül tájékozódhattak az őket érdeklő eseményekről.

Ezzel párhuzamosan kialakult a nem kényszerből otthon maradt földbirtokosok ellenségesége a főváros „bűntanyái” ellen. A puritán erkölcsű arisztokraták erős hivatástudattal láttak birtokaikon a feladatokhoz és elítélték az üresnek, értéktelennek tartott londoni zsbongást. Ugyancsak London iránti ellenérvként szerepelt a fővárosi lét költségessége, az utcák tömörsége és – már ekkor is – a levegőszennyezés, a környezet egészségtelensége. Az udvar, a főváros és a vidék ellentéte igen élesen megosztotta a főnemeseket – ahogy erre Stone ismételtén rámutat könyvében. 1632-ben a király, I. Károly is csatlakozott a londoni tartózkodást ellenzőkhöz és rendelkezéssel próbálta meg távoltartani főnemeseit a léha életmódtól és visszatérlni őket birtokaikra (Star Chamber Suit, 1632).

Nemcsak a kaszinók, meg a bordélyházak és a klubok vonzották a főurakat a központ felé, hanem az udvar és az uralkodó jelenléte is. Az arisztokraták kétharmada eltöltött némi időt az uralkodó környezetében, már csak azért is, mert karrierje vagy jóléte szempontjából erre elengedhetetlenül szüksége volt. A király szolgáltatásának módjai – a katonai terhek csökkenése után is – változatosak maradtak. Pl. az uralkodó (főleg Erzsébet tette ezt szívesen) gyakorta tett körutazást az országban, amelynek során hű – és jómódú – alattvalói semmilyen anyagi áldozattól nem riadtak vissza, mikor vendégül látták. Persze voltak, akik igyekeztek kibújni e megtisztelő királyi látogatás és annak egyre emelkedő költségei alól, pl. Lincoln grófja betegsége hivatkozva szinte megszökött palotájából a közelgő királyi látogatás hírére, és amikor távollétében Erzsébet mégis megkísérelt bejutni Chelsea-i házába, az örök és szolgálók – feltehetőleg a gróf utasítására – nem engedték be. A királynő azonban annyira feldühödött, hogy csakazértis ott ebédelt. A kíséretében lévő Sir Robert Cecil úgy érezte, csak egy hatalmas lakomával békítheti ki az uralkodót, s a számlát természetesen a vonakodó házigazdának kellett állnia.

Ezen kívül diplomataként is lehetett szolgálni a koronát, ez szintén veszteséges volt az esetek jelentős részében, de nemigen illett kibújni alóla.

A legcsábítóbb és legjövendőmezőbb feladat állami hivatal viselése volt. A főnemeselek számára természetesen csak magas tisztségek feleltek meg (titkos tanács-tag, királyi udvartartás vezető posztjai, az Északi és az Ír Tanács elnöksége, stb.), összesen 30–40 olyan állás volt, amelyet egy főúr szegyenkezés nélkül betölthetett. A hadseregben lévő állások megcsappanásával és az arisztokrácia gyors számbeli növekedésével a hivatalszerezés esélyei egyre jobban csökkentek. Ugyancsak ezt a folyamatot erősítette a középnemeselek és az egyre több királyi jóindulatot élvező skót nagybirtokosok előretörése is. Az Erzsébet-kori hivatal:főnemes arány 1:2-ről Károly uralkodására 1:3-ra romlott, és az 1558 és 1661 között élő 342. hivatalviselésre alkal-

mas főnemes közül csak 38 %-nak jutott állami hivatal. Az elosztás sem volt egyenletes, ami új ellentétet támasztott a főurak között: a királyi kegyben részesülők és az abból kizártak fordultak most egymás ellen.

A királyi juttatás másik módja – a hivatali kinevezés mellett – az ajándékozás volt. Ez legtöbbször földbirtokot jelentett, de előfordult, hogy értékes ékszert, sőt esetleg egy gazdag örökös nő kezét kapta meg a kiválasztott főúr. Az uralkodók ajándékozási kedve változó volt. Erzsébet uralkodásának második felére határozottan zsugorivá vált és kb. felére csökkentek adományai, amit azután Jakab trónralépése után gyorsan megváltoztatott, és röviden elajándékozott egy kb. a spanyol–angol háború költségeinek felével mérhető összeget. Az adományokat a főurak legtöbbször nem újabb befektetésekre, hanem a pompa fokozására költötték.

Persze nem mindenkinek volt szerencséje. Sokakat tönkretett a londoni tartózkodás, míg az udvarban eredmény nélkül igyekeztek olyan pártfogóra találni, aki jövedelmező álláshoz juttatja őket. A 342 peer kb. egy harmada (117 főúr) jutott nagyobb ajándékhoz, amelynek persze mérete sem volt egyforma. Kilencen kapták meg az összes adomány 45 %-át (közülük kettő a „szüz királynő” szeretője), 29-en kapták az egész 75 %-át és ebből 21-en kapták 1603 és 1628 között. Az összes megajándékozott egyharmada skót származású volt.

Mi tehát a főúri szolgálatok, ill. királyi adományok mérlege? Mindenekelőtt észrevehető, hogy a főnemeseket egyre erősebb szálak tartják függésben a koronától. A kialakuló patrónusrendszer, a korrupció teljes beépülése a hivatali szervezetbe az ügyintézés jelentős pénzügyi terheit (pl. a hivatalnokok megfizetését) levette az uralkodó válláról és áttette a főnemeseikére. A rosszul fizetett, de kötelező királyi szolgálatokkal határt tudott szabni a túlságosan nagyra törő birtokoknak, az adományokkal magához hű apparátust tudott kiépíteni maga körül. A főurak vetélkedtek a királyi kegyért. Sir John Harrington pl., miután Erzsébet nem méltányolta kellően erőfeszítéseit, egy lámpást küldött ajándékba Jakabnak, aki akkor még csak skót király, de már az angol trón várományosa volt, melyre egy bibliai idézet volt pingálva: „Oh Uram, emlékezz majd rám, amikor országodba térsz.” Ez talán még a hitbuzgó Jakabnak is egy kicsit sok volt. Ugyanakkor a korrupció bonyolult láncolata lehetetlenné tette a gyors pénzügyi reformok bevezetését, a főurak közül sok anyagi gondokkal küszködött, és az arisztokrácia tekintélye, erkölcsi hatalma hanyatlóban volt.

4. Életmód

A mű utolsó része az arisztokrácia életmódjában bekövetkezett változásokról szól.

A gazdasági hanyatlás egyik fő okaként említettük a férfi örökös hiányát, a családok kihalását. Ennek többféle oka is volt: az egészségtelen táplálkozás (a sok hús, de kevés friss zöldség fogyasztása), a túlságosan bő étkezések, levegő és mozgáshiány, a lányok és asszonyok szűk fűzői, a fertőzések miatt igen magas volt a felnőtt halandósága. A házasságoknak alig fele tartott ki a nők termékenységi periódusa végéig, egyharmaduk kevesebb mint 15 évig állt fenn, 19 %-uk gyermektelen volt, 25 %-ban pedig nem volt férfi örökös. Pedig a fogamzás az arisztokrácia körében gyakoribb volt, mint az alsóbb osztályoknál, a szoptatós dadák alkalmazása

miatt. Igaz viszont, hogy a dadáknál a nem igazán steril körülmények fokozták a csecsemőhalandóság arányát. Így a nemesi csecsemők kétharmada maradt életben, az átlagos gyermeklétszám 5 volt, de a családok egyharmadában több mint 6 gyermek nevelkedett.

A *család* egyáltalában nem az a stabil alapegység volt, aminek gyakran gondolják. A gyakori halálesetek után az újránházasodás igen népszerű dolog volt (az összes házasságkötés 28 %-a volt másodszeri), amely így új családot teremtett. A vagyonos osztályok családmódellje nem hasonlított a mai kis egységre, inkább egy nagy nyüzsgő közösségre, ahol a férjen, feleségen és gyerekeken kívül mindig volt állandó vendégsereg, szolgák, hivatalnokok serege, sőt legtöbbször a legidősebb fiú és felesége is együtt lakott a szülőkkel, legalábbis házasságuk elején. Az özvegynek rendszerint külön ház állott rendelkezésére a birtokon. A rokonok állandó jelenlétére nincs megfelelő bizonyíték, legfeljebb néhány esetben. A család tehát nagy volt, kevés egyedüllétet kínált, – legalábbis Stone szerint – a családi élet sokszor unalmas, üres, véletlenszerűen összezárt emberek szeretetnélküli létezése volt egymás mellett.

Az *apa* szerepe még a 17. században is igen fontos volt, a szülői tekintély megfellebbezhetetlennek tűnt, még a „gyermek” előrehaladott életkora sem változtatott ezen. 1666-ban az akkor már 63 esztendőös Sir Dudley North-ról, Lord North legidősebb fiáról és örököséről azt írták, hogy ő „sosem teszi fel a kalapját, vagy sosem ülne le atyja jelenlétében, hacsak az arra fel nem szólítja.” Atyuk látogatásakor felnőtt, többgyermekes főúri családanyák álltak órákat a szekrény mellett, míg anyjuk megkönnyőült rajtuk és küldetett egy párnát, amire letérdelhetek.

Az *anya* gyermeknevelő szerepe igen kevésé volt jelentős. Nem véletlen, hogy Júlia, Shakespeare híres tragédiájában, oly gyengéd szeretettel viseltetik a dadája iránt, de anyjával hűvös, kimért a viszonya. Nem ismerték fel a szoptatás pszichológiai és egészségügyi jótékony hatását, így a csecsemőket kiadták: szoptatós dadáknak és feléjük sem néztek hónapokig. Csak a 17. század elején indul meg valamilye tendencia és propaganda, amely a szoptatásra biztatja a külsejükre kényes, főúri anyákat. A *gyermek* tehát addig alig volt otthon. Először a dada gondolja, majd amikor már valamelyest felcseperedett, valamelyik főúri házhoz küldték szolgálni, ill. a 17. század tájékától kezdve bennlakó iskolákba. Csak a lányok és a legidősebb fiú maradt otthon 14 éves koráig. A 16. század közepén még különben sem fordul sok figyelem a gyerekek felé; a korán elhalt gyermekekről hamar elfelejtkeztek, fel sem jegyezték őket a családfákra. A 17. század hoz e téren változást, több más dolog átalakulásával együtt.

A *házasságkötés* a szülők szervezték. A fiatalok alig-alig találkozhattak egymással a házassági ceremónia előtt, legfeljebb egy-egy 10 perces beszélgetést engedélyeztek, azt is csak kíséző jelenlétében. A szerelmet, a szenvedélyt különben is különös betegségként kezelték. Bacon szerint a szerelem „sok butaság okozója”, egy másik főúr pedig úgy nyilatkozott: „Minden szenvedéllyel több baj jár, mint boldogság, így azok a legboldogabbak, akik a legkevésbé szenvedélyesek”.

A *lányok* teljesen függő viszonyban éltek. Időnként atyjuk végrendelete határozta meg, kihez kell férjhez menniök, de egyébként is szülők döntöttek helyettük. A szabadság reménye csak nagy ritkán csillant fel előttük, pl. a szülők nézeteltérése

esetén. Az emancipáció első jelei éppen a tárgyalt 80 év során észlelhetők először: a lányok lassan kivívják legalább a vétőjogot jövődöbelijük kiválasztásában.

A legidősebb fiúk sem válogathattak kedvükre a feleségjelöltek között. Mivel a család rendszerint komoly anyagi előnyöket várt a házasságtól, és a jövődöbeli származása sem volt utolsó szempont, rendszerint a család fő választotta ki az ideálisnak tartott leányzót fia számára. A fiú meg jobban tette, ha belenyugodott az atyai döntésbe, mert az évjáradéka és a leendő esetleges özvegyi járadék meghatározása is az atyjától függött. Az előbbin kívül semmiféle jövedelme nem volt, az utóbbi nélkül pedig a házasságkötés volt lehetetlen. A fiatalabb fiúk voltak azok, akik számára a legnagyobb lehetőség nyílt szívük szerint feleséget választani. Mivel nem örökölték nagy birtokot, így rendszerint szakmát tanultak és viszonylag idősebb korban lettek anyagilag eléggé függetlenek a házassághoz: ekkor viszont már rendszerint nem szólt bele a család a választásba.

A feudális jog a *kiskorú főnemes-örökösök* neveltetését a király kezébe adta. A király ezért állította fel a Court of Wards intézményét, amely az árva kiskorú örökösöket megfelelő összeg ellenében elhelyezte neveltetésre egy-egy főúrhoz. Nem volt ez ritka eset, hiszen minden harmadik főnemes 21 éves kora alatt örökölte a címet, de annál visszaszítóbb visszaélések történtek a fiatal főrendek adás-vétele közben. A „vásárló” célja legtöbbször az volt, hogy idejében megfelelő férjet szerezzen lányának, de időnként pusztán a családi vagyon növelését célozta a gyámkodás, mivel erre az időre a gyám rendelkezett a kiskorú örökös birtokainak egy részével. Sok-sok családi tragédia forrása volt ez az intézmény. A legtragikusabb történet talán Walter Calverley-é, aki egy jelentős Yorkshire-i birtok örököse volt, amikor gyámja arra kényszerítette, hogy – elhagyva szerelmét – az ő leányát vegye feleségül. Walter visszavonult vidékre, ahol szerencsejátékkal és irással töltötte idejét. Néhány év múlva dühöngő részegségében legyilkolta két gyermekét és leszúrta a feleségét.

A szülők hatalmát a gyermekek felett senki sem kérdőjelezhette meg, az egyéni szabadságnak nem volt jelentősége. Ennek a rabszolga-állapothoz hasonlítható szokásnak a működését jól példázza Lord Rich végrendelete, amelyben törvénytelen fiáról, Richardról a következőképpen gondoskodik: „Vegyenek neki egy kiskorú gyámleányt úgy 200 font értékben ... és házasítsák össze vele.” Ha Richard nem akarná elvenni a lányt, a végakarat végrehajtóit bízta meg azzal, hogy „eladják a leányt a lehető legnagyobb haszonnal.” Az, hogy a gyámleányt megkérdézzék, fel sem merült.

A gyámság intézménye nem az egyetlen módja volt annak, hogy a király beleszóljon a főurak családi életébe. Az uralkodónak mindig előjoga volt megakadályozni a főrendűek házasságát, amely jogot pl. I. Erzsébet szívesen gyakorolta is. Egyrészt a féltékenységi is vezérelte, amikor udvarhölgyeit, akik férjhez mentek, kegyetlenül megbüntette, másrészt pedig arra ügyelt, hogy ne alakuljanak ki családi érdekcsoportok az udvarában. A fiataloknak tehát ekkor – bár az udvarnál legalább a család figyelő szeme elől menekültek – mégsem volt igazán szabad választási lehetőségük. Jakab kevésbé avatkozott bele a házasságkötésekbe, és, homoszexuális lévén, az udvarhölgyek szívügyei sem foglalkoztatták. Annál inkább foglalkozott a házasságok előmozdításával, amely remek királyi ajándéknak számított – ha az uralkodó már kifogyott az egyéb jutalmakból. A kiszemelt gazdag örökös nő vagy özvegyasz-

szony rendszerint egy levelet kapott Sir Robert Cecil-től, amely a király nevében ajánlott neki egy vőlegényt, és biztosította, hogy bár „nem akarjuk hatalmunkat használni, de tisztelete jeléül fogjuk venni beleegyezését ...” – és a parti létrejött. A király másik beavatkozási szokása a skót–angol házasságok elősegítése volt, amivel a két nép keveredését kívánta elősegíteni.

Stone professzor szerint nagyjából a 17. század közepére azonban egy ellentétes tendencia kezd érvényesülni a házasságokról alkotott elképzelésekben. Az egyén előtérbe kerül, és a katolikus szűz-kultusz ellenhatásaként a protestáns elképzelés a szerelem és a házasság magasabbrendűségét hirdette. A puritánok egyre hevesebb támadásokat indítottak a laza erkölcsök ellen, így a férfiak számára egyre kínosabb és nehezebb lett szeretők tartása, ezért igyekeztek hitvesükben megtalálni az igazi szerelmet és a társat. Egyre több olyan atyai intelm születik, mely a legidősebb fiút is arra ösztönzi, hogy „házasságodban ne jószágát, inkább jószágát nézd!”

Éppen ez az a forrás – az írásos atyai intelmek – amelyekből a legjobban kiviláglanak a házasság funkciói: a feleség társ lesz. „A szerelem hamar kihül, ha a szükség kopogtat az ajtón” – tartotta a korabeli közmondás, és számadatok is bizonyítják, hogy az „érdekházasság” – némiképp ellentétben az előbb kifejtett elmélettel, annak bizonyára csak az elképzelésekre igaz módon – a gyakorlatban nagyon is virágzott: míg 1603 előtt a férfi örökösök 20 %-a vett feleségül női örököst, ez a századfordulóra már 34 %-ra emelkedett.

De a házastárs kiválasztását más tényezők is befolyásolták, pl. a földrajzi elhelyezkedés. Gyakori volt a 17. századig a helyi, viszonylag szűk körben kötött házasság, és feltűnő, hogy a kontinensen honos szokásoktól eltérően, nagyon kevés a külföldickkel kötött házasság.

A társadalmi helyzet is határt szab a feleség, ill. férj keresésének, a főnemese 50 %-a saját társadalmi rétegében házasodik. Ezen kívül számításba jöttek gazdag ügyvédek, kereskedők ill. lányaik – bár ezt erősen mésalliance-nak tartották annak ellenére, hogy igen jövedelmező frigyek voltak. Igazán kapósak a londoni kereskedők gazdag özvegyei voltak, különösen a másodszorra házasodók számára, mert ők szabadabban rendelkeztek elhalálozott férjük anyagi erőforrásaival.

Mint már említettük, az újr házasság igen gyakori jelenség volt. Ekkor már az csélye is több annak, hogy személyes tulajdonságaikért választják egymást a házassulók, de a többi szempont is igen nyomós volt: a férfi utód, a társ, a pénzügyi, sőt egészségügyi megfontolások is (a kor orvosai határozottan egészségtelennek tartották a szexuális élet hosszú hiányát). Második házasságukat a főurak 40 %-ban ugyancsak özvegyekkel kötötték, akik hamar megérezték, hogy a 17. század a férfiak világa, egyedülálló nő nehezen boldogul.

Mik voltak az „*anyagi megfontolások*”, minnek a birtokbavételre jogosította fel a férjet a házassági szerződés (az ifjú menyecskén kívül)?

A két atya kötötte megegyezés rögzítette a két család kötelezettségeit. A menyasszony atyjára hárult elsősorban a hozomány készpénzben, a lány kelengyélje, ékszerei és a lagzi költségei, amely szintén nem volt elhanyagolható összeg, tekintve, hogy olykor napokig is eltartott a mulatozás. A vőlegény családja biztosította az özvegyi járadékot, a férj „zsebpénzét”, amiből atyja haláláig élt, némi összeget a feleség saját használatára (ez egy későbbi fejlemény, amely már a nők szabadabb léte felé mutat), és rendszerint befogadta az ifjú házasságokat néhány évre, hogy a

kezdeti nehézségeken túljussanak. A legfontosabb mindezek közül a *hozomány* és az ún. *özvegy-tartás* volt. Érdekes megfigyelni a két összeg arányának eltolódását a 17. század közepére. A hozomány összegében nem elsősorban az atyai szeretet mértéke nyilvánult meg, bár nyilván ez is közrejátszott. Mégis fontosabb a leendő férj társadalmi helyzete, a lánytestvérek száma, a család anyagi helyzete és a lány jó tulajdonságai (amely utóbbiak fordított arányban álltak a hozomány összegével). Minél csinosabb, ügyesebb és előkelőbb származású volt a leányzó, annál több volt az esély, hogy alacsonyabb hozomány is elég ahhoz, hogy elkeljen. Ha viszont csúnyácska, vagy beteges kislány volt, akkor róla gondoskodni akaró atyja csak arra építhetett, hogy a hozomány nagysága megszépíti majd kérői előtt. Az „özvegy-tartás” (jointure) összege változott. Eleinte az özvegy automatikusan számíthatott férje jövedelmének egyharmadára. De – mivel a háborúk, párbajok miatt a férfiak átlagosan jóval előbb elhunytak feleségüknél – ez komoly anyagi válságba sodort családokat, így lassan áttértek a még a házasságkötésnél lekötött összeg felajánlására. A nőknek juttatott összegek aránya a következőképpen változott: a hozomány ugrásszerűen megnövekedett az özvegy-tartáshoz képest, éppen a tárgyalt 80 év során. A 16. század közepén a hozomány–özvegytartás arány 5:1, a 18. század legelején, már 10:1. Mi lehet ennek az oka? Egyrészt a lányok száma meghaladta a fiúkéét, a szülők viszont gondoskodni kívántak lányaikról és erre – mióta a kolostorokat bezárták – a házasság volt az egyetlen mód. Azután meg a gazdag kereskedők egyre több pénzt „kínálhattak lányaikért”, ami komoly konkurenciát jelentett az előkelőbb, de rendszerint szegényebb főúri kisasszonyoknak. Ugyancsak lehetséges ok, hogy a kamatok csökkenése (1624 és 1651 között 10 %-ról 6 %-ra) könnyebbé, olcsóbbá tette a készpénz kölcsönzését, ami lehetővé tette a készpénzben fizetett hozomány összegének emelkedését, de mivel a föld ára nem emelkedett, az abban kiadott „özvegy-tartás” stagnált. Nőtt a várható élettartam is, ami fontosabbá tette a házasság kezdetekor kapott összeget.

A *menyegző* előtt a házasulandók alig találkoztak. Bár jogilag lányoknál 12, fiúknál 14 év volt a házasságkötés alsó korhatára, sokakat adtak férjhez ill. nősitettek meg ennél jóval korábban. Az átlag a 17. század során a 10-es évek közepétől a 20-as évek felé tolódik el. A 16. század végén a fiúknak 21 %-a nősült 17 év alatt, a 17. század közepén már csak 12 %-uk, 25 éves korukra a kora 16. században már 78 %-uk megnősült, a 17. században 76 %-uk. Feltehetően a menyasszonyok életkora is nőtt. Egyes családok ugyanabban az életkorban házasodtak generációkon át. Az agglegenység meglehetősen ritka, szokatlan jelenség volt. A korai házasságok oka lehetett pénzügyi, politikai szövetség, a család társadalmi emelkedésének biztosítása. Az azonban közismert volt, hogy a házaselet korai (10–12 éves korban) kezdése egészségtelen, a korai szülés veszélyes. Csakhogy a házaselet megkezdése előtt a házasság könnyedén megsemmisíthető, és így nem teljesen biztosítottak a velejáró előnyök. A két szempontot próbálták összeegyeztetni azzal, hogy a nászszaka után (sőt időnként még az előtt is) a fiatal férj tanulmányútra ment a kontinensre és a gyermekházaspár felnőtként látta viszont egymást. A válás – bár a protestáns egyház megszüntette a házasság szentségét – nehézkes volt. Az „a mensa et thoro” válás volt az egyik módja a feleségtől való megszabadulásnak, amely, bár a házaspárt szétválasztotta, újra nősülésre nem adott engedélyt. A különválás ehhez

hasonló, igen népszerű gyakorlat volt. 1595 és 1620 között a főrendek egyharmada élt külön a feleségétől. Később ez a szám a szülői befolyás gyengülése miatt csökkent.

1530-ban az akkor 9 éves Ralf Rishton of Ponthalgh-ot hozzáadták a 10 éves Helen Tauneley-hez. Csak 3 év múlva kezdtek el együtt élni, de Helen nemsokára megőrült. Ekkor Ralf elcsábította Emily Parkert és hosszas huza-vona után semmissé nyilvánította házasságát Helen-nel, majd feleségül vette Emilyt. Újabb 8 év múlva azonban visszavonták a semmissétételt, ekkor Ralf otthagyta Emilyt és elcsábított egy másik hölgyet, Anne Stanley-t. Amikor Anne három hónapos terhes lett, szülei gyorsan férjhezadtak valaki máshoz, de a gyermek megszületése után ezt a házasságot is semmissé tették. Anne szerencséjére ekkor elhunyt az örült Helen, és Ralf feleségül vehette gyermeke anyját. Mindez és a különválásokat övező egyéb botrányok jellegzetesek voltak erre a gyakorlatban szinte poligám társadalomra. 1610 előtt természetes dolog volt szeretőt tartani, az udvar erkölcsi fertője gyakori témája volt a felháborodott vidéki puritán arisztokraták beszélgetéseinek, az udvari főrendek híre igen rossz volt.

Folyamatában figyelve a történeteket azt vesszük észre, hogy a házassági szokások változása elől az arisztokrácia sem tud elzárkózni. A család fontosságának növekedésével csökken a háztartások mérete, kisebb, meghitt szobákat építenek a kastélyokban a nagy termek helyett, a család tagjainak szigorú egymás fölé rendelt láncza meg bomlik, az atyai tekintély hanyatlak. A gyerekek egyre fontosabbak lesznek a gyámság előbb vázolt intézményét eltörlik, egyre kevesebb a szülők által létrehozott házasság. Riesmannt idézte Stone professzor, aki ezeket a változásokat a korábban tradíció irányította társadalom belső irányítottságúvá válásával magyarázza.

Az iskolázottságban is több jelentős változás választja el a 17. század végét és a 16. század közepét. Ekkor jelentkezik először egyfajta arisztokrata tudásszomj, amely megtölti főrendi hallgatokkal az egyetemeket, magániskolákban koncentrálja a leendő elit férfi tagjait. Az itáliai humanizmus lehet az egyik hajtóerő, a másik pedig a hazai középnemesség kihívása: az egyre fogyó magas államhivatalokra sok jólképzett, művelt középnemes aspirált, és hozzáértésük, lojalitásuk miatt komoly konkurenciát jelentettek a csak magas származással büszkélkedhető főuraknak.

Az oktatás meglehetősen könyvszagú volt, jórészt a klasszikus nyelvek szabályainak magolásából állt. Sir Henry Slinsby például alig 4 éves fiacskáját már a latin nyelv elemeire taníttatta. Később aztán módosul az oktatás és gyakorlatibb jellegű tárgyakat is oktatnak. A főrendű ifjú tanulmányainak első állomása vagy a divatos magániskola („public school”) volt, vagy pedig magántanárok, akik otthonában tanították. A következő lépés az egyetem – Oxford vagy Cambridge – ill. a jogi iskolák (Inns of Court). A felsőbb iskolák a tanulmányokon kívül a közösségi szellem kialakítására, bizonyos fokú társadalmi keveredésre is alkalmasak voltak. Bár az oktatás igen költséges volt, a családok egyszerűen több testvért küldtek az egyetemre, bár életkoruk 12–18 év között változott. A tananyag a hasznosságot célozta, így gyakran angolul folyt.

Az egyetem után következett a tanulmányút a kontinensen. A végcéli rendszert Itália volt, amely mint a klasszikus tudományok szülőföldje vonzotta a külföldieket. Később aztán Itália mint a bűnök világa és a pápa birodalma szerepelt, ezért lassan eltűnt az útvonalakból. Franciaország helyettesítette.

Az irodalom és a művészetek terén is komoly hatása érződött a szellemi élet

fellendülésének. A főurak főleg a műélvezők és a mecénás szerepét töltötték be. Cserébe a versek és színművek ajánlásai hirdették nagyságukat ebben a hizelgéstől oly kevéssé elpiruló világban. Edmund Spenser pl. híres művét, a Tündérkirálynőt (Faerie Queene) nemcsak Erzsébetnek ajánlotta, de rajta kívül még 16 más befolyásos embernek, és az összes udvarhölgynek is.

Az építészet csak a 17. század közepétől kezdett népszerűvé válni, ugyanúgy a festészet is. Ekkor lettek a képek, szobrok is a főurak gyűjtőszendvélyének tárgyai, ekkortól díszítik a nagy elődök, vagy a növekvő hős-kultusz népszerűsítette római császárok portréi a kastélyok falait. A festészet másik fontos és főleg hasznos funkciója az volt, hogy betöltötte az újságfényképek szerepét: ezek segítségével ismerkedtek meg nagy államférfiak külföldi kollégáik külsejével, a főurak az országok irányítóinak képmásával.

A tudományok terén az angol főrendek gyakran foglalkoztak különböző féltudományos kísérletezésekkel, különleges állatok, növények gyűjtésével, a dilettánsok lelkesedésével kutatták a titokzatos vegyületek összetevőit, vagy az aranykészítés titkait.

A műveltség fejlődése tovább távolította el egymástól a lemaradó alsóbb középnemesi réteget és az oktatás összes lehetőségét felhasználni tudó felsőbb réteget. Mélyítette a szakadékot a vidék és a város között, és egyre több jólképzett államférfit termelt ki – a szükségesnél is többet. Stone a tudásszomj előretörésében látja az arisztokrácia fennmaradásának egyik okát, amely szerinte lehetővé tette, hogy a főrendek ne maradjanak le, lépést tudjanak tartani a feltörekvő középosztályokkal. Ugyanakkor egyetért Thomas Hobbes-szal is, aki már idejekorán úgy látta, hogy „a lázadások gyökere az egyetemeken keresendő”. És amikor New Castle márkija az iskolák számának csökkentését javasolta – a monarchia stabilitásának fenntartása szempontjából – látszólag igaza is volt.

5. Összegzés

Konklúzióként tekintsük át az 1560–1640 közötti 80 év változásait. *Társadalmi téren* az arisztokrácia tekintélyének csökkenésével, a hierarchia stabilitásának megbomlásával kell számolnunk. Az arisztokraták számának növekedése és a korszak második felétől kezdve a címek inflálódása bizalmi válságot idéz elő. Ezt fokozza a vidék és a város erkölcsi rendszerében beálló szakadás is.

Gazdasági téren: az arisztokrácia komoly anyagi gondokkal küzd, földbirtok-állománya jelentősen csökken, s bár igyekeznek kiutat találni az ipari termelésben való részvétellel, ez nem jelent valódi megoldást, helyzetük a társadalom más csoportjaihoz képest romlik.

Politikailag a király hatalmának növekedése és a központi bürokrácia terjeszkedése meglazítja a földesurak és bérlők félféudális kapcsolatát. A katonai szolgálat szükségtelemmé válik, ez lehetővé teszi a főrendek háttérbe szorítását a politikában. A patrónus-rendszer, a korrupciós láncolat kiépítése ugyancsak szabályozza a földesurak más utakon – az államszervezet hivatalnoki tisztségében – történő beleszólását a kormányzásba. Az *életmód* megváltozása főleg a család, a gyermekek fontosságának növekedése irányában hatott, az oktatás, a művelődés fellendülése

újakat emelt fel, a puritanizmus új eszméket, új erkölcsi rendszereket, törekvéseket adott.

Mindezek a tényezők megváltoztatják az arisztokráciának a társadalomban betöltött szerepét, ezt azonban az „érdekeltek” nehezen fogadják el. A felvetett kérdésekre a 382, címmel rendelkező főnemes más-más válaszokat talál, megbomlik az addigi viszonylagos egység, és így a forradalom küszöbén a főrendek képtelenek egységesen fellépni a társadalom más csoportjaival szemben.

A forradalom évtizedének viharos gyorsasággal pergő eseményeit az arisztokrácia esetében is az előző száz év fejlődése készítette elő.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

Telefon:

V. Váci u. 10.	185—604
V. Szabadsajtó u. 6.	184—840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843—160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314—334
I. Bem u. 9.	352—346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181—401
József nádor tér 1.	185—850
CORVIN Áruház	335—551
Lenin krt. 17.	423—551
Hegedűs Gyula u. 43.	491—505
Baross u. 59.	131—286
SKÁLA Áruház	852/222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189—013
Rákosfalva park 3/c. (XV.)	847—274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116—269

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185—604
V. Szabadsajtó u. 6.	184—840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843—160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314—334
I. Bem u. 9.	352—346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181—401
József nádor tér 1.	185—850
CORVIN Áruház	335—551
Lenin krt. 17.	423—551
Hegedűs Gyula u. 43.	491—505
Baross u. 59.	131—286
SKÁLA Áruház	852/222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189—013
Rákosfalva park 3/c (XV.)	847—274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116—269

